Brno v minulosti a dnes

XX

BRNO

V MINULOSTI A DNES

Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna

XX

MAGISTRÁT MĚSTA BRNA
ARCHIV MĚSTA BRNA

BRNO 2007

© Archiv města Brna, 2007
ISBN 978-80-86736-05-1

Složení redakční rady:
PhDr. František Novák (odpovědný redaktor)
Mgr. Tomáš Borovský, Ph.D.; PhDr. Jiří Čejka; Mgr. Jana Čermáková;
Mgr. Radana Červená, Ph.D.; Mgr. Tomáš Drobný;
PhDr. Aleš Filip, Ph.D.; Mgr. Jiří Mitáček, Ph.D.;
Čestní členové: RNDr. Petr Duchoň, prof. PhDr. Jaroslav Mezník, CSc.;
PhDr. Richard Svoboda, MBA; Roman Onderka

OBSAH

Úvodní slovo primátora města Brna 9

ČLÁNKY: 11

Tomáš Borovský
Čas, minulost, memoria středověkého Brna (Prolegomena) 13

Iva Grünbaumová
Okrajové skupiny středověkého Brna (Možnosti studia) 39

Veronika Wihodová
Brněnský městský písař Jan z Pustiměře 59

Margita Havlíčková
Městské operní Divadlo V taverně na Horním trhu v Brně
a jeho stavba v roce 1733 85

Michaela Králíková
Devocionálie z brněnského hřbitova 18.–19. století
jako součást katolického pohřebního ritu 111

Lenka Vargová – Ladislava Horáčková – Miroslava Menšíková
Infekční choroby a některé jejich projevy na kosterních pozůstatcích
obyvatel města Brna v 19. století 123

Vlasta Zatloukalová
Brněnská městská kancelář a její úředníci v letech 1850–1860 145

Martina Soukupová
Brněnská matice školská v letech 1878–1918 157

Jan Obrovský
Počátky prvomájových oslav v Brně 1890–1899 187

Lukáš Fasora
Sociální a politické aspekty brněnské asanace 1896–1916 205

Michal Tejček
Brněnské františkánky a Brno od 19. století k dnešku 221

Martina Straková
OSOLSOBĚ. Dobrý nábytek, dobré bydlení. Historie nábytkové firmy. 263

Martin Vlček
Nálety sovětského letectva na Brno v dubnu 1945 279

Jiří Mikulka
Moravské muzeum pod správou Městského národního výboru v Brně (1961–1962) 303

MATERIÁLY A STUDIE: 311

Mária Glejdurová
Znakové privilegium Viktorina pro Hradec nad Moravicí v novém světle 313

Hana Jordánková – Irena Loskotová
Kachlová kamna pozdního středověku v královském městě Brně 325

Zdeněk Šimeček
Knihkupecký obchod v Brně a v Olomouci od dvacátých let 18. století do roku 1772. Část I. (Do počátku šedesátých let) 381

Radana Červená
Mořic Vilém Trapp (1825–1895), kustod Františkova muzea, historik a všestranný badatel 441

Aleš Pavelka
Český spolkový život na Brněnsku na přelomu 19. a 20. století 479

POLEMIKY: 527

Rudolf Procházka
Poznámky k brněnským hřbitovům období středověku a raného novověku 529

Seznam autorů 535

Pokyny redakce 539

BAREVNÁ OBRAZOVÁ PŘÍLOHA 545

ÚVODNÍ SLOVO PRIMÁTORA MĚSTA BRNA

Od doby, kdy vyšel první svazek sborníku Brno v minulosti a dnes již uplynulo téměř půl století, a za tu dobu se stal dominantním sborníkem příspěvků k dějinám tohoto města. Každým rokem se stále víc prohlubuje poznání dějin Brna jak díky pramenům historickým, tak i archeologickým. Toto poznání vytváří občas další specifické problémy, které je zapotřebí řešit, abychom dosáhli komplexnějšího pohledu na danou problematiku. Roste nejen hloubka, ale i šíře poznání pramenů. Získáváme přístup k dokumentům, uloženým a zpracovaným v jiných archivech i v cizině, které se vztahují k našemu městu. Další archeologické nálezy se uvádí do souvislosti se známými písemnými zprávami a přispívají ke zpřesnění nebo korekci našich znalostí a k poznávání geneze nejstarších dějin města. Stejně tak je důležitý i názor cizích, nezaujatých historiků na evropské problémy a krize v širším kontextu na podmínky Brna. Jen tak můžeme získat objektivní a plastický pohled na naše město v jeho dějinách.

Nárůst pravidelných příspěvků i obliba sborníku dokazují, že obec příznivců této činnosti získává stále širší okruh zájemců. Prohlubující se zájem o historii vlastní země i města je jen důsledkem rostoucího sebevědomí národa, regionu i města.

Znalost dějin a vývoje města nejen usnadňuje naši orientaci v dobách minulých, ale i v současnosti, neboť na sebe navazují a zároveň umožňují pochopení dnešního vývoje. Město se vyvíjí a roste, mění se jako živý organizmus, nebo patří pod skleněný poklop jako fosílie. A jeho vývoj se právě snaží zdokumentovat tento sborník.

ROMAN ONDERKA
Primátor statutárního města Brna
V Brně 15. 5. 2007

ČLÁNKY

Tomáš Borovský

ČAS, MINULOST, MEMORIA STŘEDOVĚKÉHO BRNA (Prolegomena)

Čas? Co je to čas? Záhada – jeť bez substance a všemocný.
Je podmínkou světa jevů, je to pohyb, spjatý a smíšený s bytím těles
v prostoru a s jejich pohybem. A nebýt pohybu, nebylo by snad času?
A nebýt času, nebylo by pohybu? Jen se ptej! Je čas funkcí prostoru?
Či snad je to naopak? Nebo je obojí jedno a totéž?
Příliš se ptáš!

Thomas Mann, Kouzelný vrch

Čas patří k základním ontologickým kategoriím. Lidskou existenci ani existenci světa nelze myslet bez času, novější výzkumy kladou čas (v příběhu) jako základní formativní prvek samotného myšlení.[1] Snad pro svou neoddělitelnost od našeho pobývání na tomto světě je problém času tak komplikovaný a vzpírá se jednoduchým i složitějším definicím. Augustinovské „*vím, co je čas, dokud se mne na to nikdo neptá, mám-li to někomu vysvětlit, nevím*“ (Confessiones kn. 11, kap. XIV), platí v zásadě stále, byť jsou přírodní vědy schopny pracovat s časovými intervaly vymykajícími se vnímání lidského oka a koncepty času vymykajícími se žité zkušenosti. Ani zdánlivě naprostá převaha měřitelného fyzikálního času však nedokáže potlačit subjektivní momenty, čas vnímaný – a utvářený – lidskou myslí se od něho zásadně liší. Přesněji bychom tedy neměli hovořit o čase, nýbrž o časech, souběžných, prolínajících se a navzájem ovlivňujících. K tomu se ostatně budeme dále vracet. Obracíme-li se k otázce času v dějinách (tj. přístupu k času), nelze od sebe dva nejdůležitější soubory problémů oddělovat: individuálně subjektivní i kolektivní vnímání času, závislé na prožitku, a snaha o jeho měření a pevnější zachycení uplývajících okamžiků[2] k sobě patří. Přestože je čas z nejdůležitějších ontologických kategorií a tak byl od známých počátků evropské filosofické tradice také reflektován, není kategorií neměnnou.[3]

---

[1] Mark TURNER, *Literární mysl*, Brno 2005.

[2] Ke zrodu středověké komputistiky a jejímu dalšímu vývoji viz hutně Arno BORST, *Computus. Zeit und Zahl in der Geschichte Europas*, München 1999; vyčerpávající pojednání u nás představila Marie BLÁHOVÁ, *Historická chronologie*, Praha 2001. Úmyslně zde ponechávám zcela stranou bohatou literaturu k teologickým a filosofickým konceptům času ve středověku, velmi přehledně Jean LECLERCQ, *Zeiterfahrung und Zeitbegriff im Spätmittelalter*, in: A. Zimmermann (Hrsg.), Antiqui und moderni. Miscellanea Mediaevalia 9, Berlin – New York 1974, s. 1–20; u nás viz podnětné rozbory Lenky KARFÍKOVÉ, například *Studie z patristiky a scholastiky II*, Praha 2003, s. 68–91.

[3] Z obecných přehledů srov. například Gerald J. WHITROW, *Die Erfindung der Zeit*, Hamburg 1991, pro středověk s. 117–139; Rolf WENDORFF, *Zeit und Kultur*, Opladen 1980; u nás Jan SOKOL, *Čas a rytmus*, Praha 2004; velmi populárně David Ewing DUNCAN, *Der Kalender. Auf der Suche nach der richtigen Zeit*, München 1999; Jörg RÜPKE, *Zeit und Fest. Eine Kulturgeschichte des Kalenders*, München 2006. Z podobných přehledových titulů se vymyká práce Kristen LIPPINCOTT (ed.), *The Story of Time*, London 1999, s velmi

Název tohoto příspěvku je úmyslně mírně provokativní. Můžeme vůbec hovořit o čase středověkého města jako zvláštní časové kategorii?[4] A dokonce o čase jednoho jediného města? O tom, že ve výzkumu, který ze složitého a spletitého systému bezohledně vyjme jednu jeho část a zpřetrhá většinu spojitostí, nezbytně dojde k zjednodušení, není sporu. Ale i on nám může pomoci k poznání jednoho z momentů, jimiž byl „rytmizován" život ve středověku, byť jen na jednom konkrétním místě. Spíše zde se skrývá kámen úrazu, neboť mnohé z takto zaměřených prací zůstávají na obecných zjištěních a jejich aplikaci na zvolený materiál (s předem předpokladatelnými závěry a argumentací kruhem), nebo je sporné, zda lze zjištěné výsledky zobecňovat. Bude proto nutné se na následujících stranách pokusit o stručnou sumarizaci stávajících cest a prozkoumání použitelnosti jiných, jež doposud nebyly pro téma času ve středověkém městě systematicky využívány, i za cenu značné neúplnosti výkladu a ponechání některých problémů stranou – téma by si zasloužilo celou knihu.

Celkem pochopitelně se budeme pohybovat v podstatě bez výhrady na poli brněnských dějin 14. a 15. století, kdy máme k dispozici množství písemných – a bohužel téměř jen písemných – pramenů. Zakladatelské období města[5] zůstává pro jemnější otázky, jako je naše, takřka uzavřeno, což neplatí jen pro Brno, a můžeme se nanejvýše uchylovat k analogiím či předpokladům kontinuity života v období zrodu města s rozvinutou fází lucemburského Brna (a s nadějí spoléhat na budoucí objevy archeologie). Postačí ale vyjít od dvou listin Václava I. z roku 1243, v nichž panovník shrnul základní výsady nového města a jeho práva,[6] a kontinuita jen předpokládaná získá zřetelnější obrysy. Formování běhu času ve vznikajícím městě se odbývalo především v právní a hospodářské oblasti (církevní čas byl daností, již nebylo třeba potvrzovat): předvolání měšťana obviněného z vraždy se mělo dít třemi obsílkami během šesti týdnů; psanci dostávali dvakrát šest týdnů na urovnání svého přečinu, jinak měli setr-

---

širokým srovnávacím záběrem a bohatou ikonografií, dokumentující i zachycení času a jeho forem ve výtvarném umění apod., pokud jde o prožitek času, přináší doposud asi nejvíce. S podobným záměrem, ale ne tak zdařile Wolfgang MÜLLER-FUNK (Hrsg.), *Zeit. Mythos. Phantom. Realität*, Wien 2000. O čase v historickém bádání a historickém vyprávění Jean LEDUC, *Les Historiens et le Temps. Conceptions, problématiques, écritures*, Paris 1999; v širším kontextu podnětně Zdeněk VAŠÍČEK, *Archeologie, historie, minulost*, Praha 2006, zejména s. 111–127. Pro čas ve středověku například Peter DINZELBACHER (Hrsg.), *Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen*, Stuttgart 1993, oddíl Zeit/Geschichte (autorem středověké části je H.-W. GOETZ); Jacques LE GOFF, *Čas*, in: J. Le Goff – J.-C. Schmitt (eds.), Encyklopedie středověku, Praha 2002, s. 91–98; Aron J. GUREVIČ, *Kategorie středověké kultury*, Praha 1978, s. 74–118. A samozřejmě také viz Norbert ELIAS, *Über die Zeit*, Frankfurt am Main 1984.

[4] Srov. rozdílně František HOFFMANN, *České město ve středověku*, Praha 1992, s. 340–341; Jacques LE GOFF (ed.), *Histoire de la France urbaine 2. La ville médiévale des Carolingiens _ la Renaissance*, Paris 1980, s. 367–368, 562–563; Ferdinand OPLL, *Leben im mittelalterlichen Wien*, Wien – Köln – Weimar 1998, s. 12–20 (podobně týž autor v nových dějinách Vídně). Viz i práce citované dále.

[5] O něm nejúplněji Rudolf PROCHÁZKA, *Zrod středověkého města na příkladu Brna (K otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech)*, in: Mediaevalia Archaeologica 2, 2000, s. 7–158.

[6] CDB IV/1, s. 79–87, č. 17. Samostatné vydání se středověkým německým překladem a moderním českým pořídil Miroslav FLODR (ed.), *Iura originalia civitatis Brunensis. Privilegium českého krále Václava I. z ledna roku 1243 pro město Brno*, Brno 1993.

vat ve vyhnanství rok a den; kdo by neměl peníze na zaplacení pokuty za násilný čin bez trvalé újmy, byl trestán šesti týdny vězení; lhůta na splacení dluhů byla stanovena na tři dny; znásilnění musela žena prokázat do čtrnácti dnů; dvanáct týdnů po obnově mince neměl nikdo kupovat stříbro nebo zlato. Zemřel-li v městě cizinec, zůstávaly pozůstalé věci uchovávány po jeden rok a den, kdy se mohl přihlásit a prokázat oprávněný dědic. Trhových dnů bylo evidentně více, tzv. menší privilegium stanovuje výroční trh a pobyt obchodníků na tři týdny před a tři týdny po svátku sv. Ducha. Tolik přímá ustanovení, z textu privilegia lze vyčíst i další, například pravidelné obnovování městské rady, nesporně vystupuje do popředí týdenní cyklus života ve městě. Vzhledem k tomu, že ustanovení Václavových privilegií se stala základem systému brněnského městského práva,[7] není zastavení u nich samoúčelné. Dále však již budeme postupovat po jednotlivých tématech.

Zůstaňme nadále u „objektivních" časových faktorů, tj. dělení dne a roku, které zasahovalo celou komunitu měšťanů. Není nutno obsáhle referovat o samozřejmostech, ve kterých se Brno nelišilo od ostatních středověkých měst. V nejstarším období se patrně městský čas odvíjel od slunečního světla, a střídání dne a noci tak bylo přirozeným dělením pracovního dne a času odpočinku, i když přírodní podmínky neměly ve středověkém městě takovou úlohu v dělení času na pracovní a nepracovní jako na venkově.[8] Světlo otevíralo ráno městské brány, zahajovalo práci v řemeslnických dílnách, jen na denním světle se mohlo odbývat obchodování. Dělícím prvkem dne bylo poledne, okamžik, kdy slunce vystoupalo na nejvyšší bod v nadhlavníku. Přinejmenším v pátek se měly v polední čas rozeznít velké zvony kostelů, alespoň podle nařízení olomoucké synody z roku 1413.[9]

Nakolik obyvatelé města vnímali světlo a tmu jako protiklady, noc jako chvíle nebezpečí, nejistoty, hrozby hříchu, zůstává otázkou. Když Jan Holý roku 1478 sestavoval svou poslední vůli, činil tak i *„pro své časté a náhlé nemoci, kteréž často, zvláště v noci na mě připadají, pro něžto sebú nikdy nejsem bezpečen, kerú hodinú pan buoh mne smrtí navštíviti a s tohoto světa pracovitého zavolati ráčí.*"[10] Jeho zdůvodnění spojuje obvyklé stereotypní prvky testamentu (nejistotu hodiny smrti) s jasnou obavou z noci jako doby záchvatů nemoci a nebezpečí náhlé smrti. Noc jako dobu hříchu by samozřejmě potvrdila kázání brněnských duchovních, pokud by se nám zachovala, a i v nich by šlo o tradičně přebíraný motiv, který ale bezesporu měl jistou působnost na posluchače. Jen za denního světla mohly být činěny zástavy u Židů, nikdy ne po západu

[7] O tom podrobně M. FLODR, *Brněnské městské právo. Zakladatelské období (–1359)*, Brno 2001, kap. A. Geneze práva; srov. dále TÝŽ, *Brněnské městské právo po smrti notáře Jana (1359–1389)*, Brno 2006.

[8] Henryk SAMSONOWICZ, *Życie miasta średniowiecznego*, Poznań 2001, s. 129.

[9] Pavel KRAFL (ed.), *Synody a statuta olomoucké diecéze období středověku*, Praha 2003, s. 141, článek 8 (synoda Václava Králíka z Buřenic z roku 1413). Viz též Johann LOSERTH (ed.), *Das Granum catalogi praesulum Moraviae*, in: Archiv für Österreichische Geschichte 78, 1892, s. 96.

[10] Archiv města Brna (dále AMB), fond A 1/3 Archiv města Brna, Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, fol. 427v–428r.

slunce, a ačkoliv se jedná o běžné bezpečnostní opatření, spojení noci a hříchu v praktickém životě zde vyvstává jasněji. Kdo se za dne dopustil krádeže či násilí na poli (tj. zcizení polních a lesních produktů) druhého měšťana, zaplatil 16 grošů poškozenému a 8 grošů rychtáři, jestliže byla dobou přečinu noc, byl trestán trestem stanoveným pro zloděje – oběšením. Akuzace zločinu spáchaného za dne a „*in medio habitacionis hominum*" měla proběhnout do tří dnů, u zločinu spáchaného mimo město nebo za noci mohla být lhůta prodloužena. Významové rozlišení zde tak zasahuje jak čas, tak i prostor jednání se zřetelnou hodnotovou diferencí.[11]

Členění dne na čas před polednem a po poledni (vliv kanonických hodinek s jejich denními dobami můžeme v měšťanském prostředí přece jen ponechat stranou) pomalu přestávalo postačovat. Od poloviny 14. století zasahoval mohutný rozmach hodinářství a zavádění mechanických hodin stále větší množství měst včetně českých a moravských.[12] Ačkoliv instalace mechanických hodin na veřejném místě neznamená automaticky jejich obecnou a snadnou dostupnost a viditelnost z širokého okruhu – některé byly umísťovány například uvnitř kostelů – bezpochyby přispěly jednostejně odměřovaným plynutím hodin k zpravidelnění času a jeho zobecnění: měšťan si mohl být jist, že narazí na týž čas i v jiném městě (zvláště při zmenšování hodinových mechanik do cestovních parametrů, kdy si „svůj čas" mohl naložit na vůz), i když tato nivelizace se jen pomalu prosazovala proti místním zvyklostem. S hodinovými stroji přichází rovněž další parcelace času na menší úseky a již před polovinou 15. století se můžeme setkat v časových údajích s uváděním minut. Problém mechanických hodin a jejich počátků ve středověkém Brně je však komplikovaný. První přímý doklad o jejich existenci přichází teprve v radních účtech za období 1523–1524 a na něj pak navazuje v témž prameni v druhé polovině 16. století souvislá řada dalších, které už dokládají existenci vícera veřejných hodin ve městě.[13] Že by se v Brně objevily veřejné hodiny teprve na počátku 16. století, v době,

[11] M. FLODR (ed.), *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století. I. Úvod a edice*, Brno 1990, s. 166, čl. 52; s. 230–231, č. 259; viz i s. 326, čl. 519, kde v rozhodování o vině hraje roli i čas přečinu, zda byl denní, či noční; zákaz nočních zástav u Židů učiněný Karlem IV. roku 1348 podle starších privilegií tamtéž, s. 399–400, č. IIa. Komentář TÝŽ, *Brněnské městské právo*, na příslušných místech.

[12] K zavádění mechanických hodin přehledně Gerhard DOHRN-VAN ROSSUM, *Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnungen*, 2. vyd., München 1995, přehled s. 125–128; viz též detailní regionální sondu: TÝŽ – Rolf WESTHEIDER, *Die Einführung der öffentlichen Uhren und der Übergang zur modernen Stundenrechnung in den spätmittelalterlichen Städten Niedersachsens*, in: C. Meckseper (Hrsg.), Stadt im Wandel IV. Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland 1150–1650, Stuttgart 1985, s. 317–336; srov. i Harry KÜHNEL, *Zeitbegriff und Zeitmessung*, in: H. Kühnel (Hrsg.), Alltag im Spätmittelalter, Augsburg 2006 (reprint vydání z roku 1984), zejména s. 11–16. Pro naše země s neúplným shrnutím starší literatury Karl FISCHER, *Die Uhrmacher in Böhmen und Mähren zur Zeit der Gotik und Renaissance*, in: Bohemia 7, 1966, s. 27–58; dále Josef MACEK, *Pojem času v jagellonském věku*, in: Z. Beneš (usp.), Pocta Josefu Petráňovi, Praha 1991, s. 137–160; srov. též Stanislav MICHAL, *Hodinářství a hodináři v českých zemích*, Praha 2002. O nejstarším českém dochovaném orloji Zdeněk HORSKÝ, *Pražský orloj*, Praha 1988.

[13] Ludmila SULITKOVÁ (ed.), *Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619. II/1b. Radní počty 1523–1619*, Brno 2001, s. 5 a dále podle rejstříku.

kdy už byly běžnou záležitostí i v menších poddanských městech, se nezdá příliš pravděpodobné. Roku 1402 mělo údajně Brno přijmout do svých služeb puškaře Jana Beyala a svěřit mu udržování městského orloje.[14] Odhlédneme-li od sémantického kolísání (termín „horologium" nelze automaticky jednoduše považovat za označení orloje), nepodařilo se zatím Schrammem uváděnou událost ani zachytit v dostupných pramenech.[15] Ke skepsi k existenci orloje ve středověkém Brně vede rovněž absence podrobnějších časových údajů v písemných pramenech, kde se nanejvýš setkáme s povšechnými určeními typu ráno, navečer apod., nanejvýše s kanonickými hodinkami v notářských instrumentech, a také konzervativní datování listin a zápisů městských knih podle církevních svátků, přetrvávající až do sklonku 15. století. Proti tomu lze ovšem namítnout, že další markraběcí města na Moravě podle všeho veřejné hodiny měla, přinejmenším Znojmo již na počátku 15. století[16] a v této době velmi pravděpodobně také Olomouc.[17] Z nedostatku jiných možností tak nezbývá, než ponechat zatím Schrammovu zprávu stranou, dokud se nepodaří nalézt původní zdroj – nelze vyloučit případné chybné čtení, nemusí být jisté, že šlo o městského hodináře (podobně jako na dvoře Karla IV. bychom mohli očekávat hodiny a hodináře na dvoře Joštově).[18]

Velkou pozornost historiků k sobě trvale strhává rytmus času určovaný hospodářským, a zejména obchodním životem města.[19] Význam druhého je nesporný a rozebral jej nenapodobitelným způsobem již Fernand Braudel na příkladu středomořských měst. Jiná je situace velkého obchodního střediska, kde se na trzích podílely kupecké společnosti, na které byly různým způsobem vázány další skupiny obyvatel, a obchodní cyklus tedy ovlivňoval velké skupiny obyvatel a návštěvníků, jiná u menších středoevropských měst, kde obchodování zůstávalo převážně individuální, nanejvýš cechovní záležitostí. Přesto i zde obchod a trh členění roku ovlivňoval. Obchodní čas se nedotýkal pouze konání trhů, ale také doby prodeje a dostupnosti jednotlivých produktů. Agrární rok, doba sklizně jednotlivých plodin a vytváření zásob potravin, již respektoval i berní systém Brna, propojovaly město s časem venkovského zázemí a přírodním cyklem ročních období. Z povolání převahou městských

[14] Wilhelm SCHRAM, *Ein Buch für jeden Brünner I*, Brünn 1901, s. 55. Za upozornění na tento údaj děkuji doc. PhDr. Ludmile Sulitkové, CSc.

[15] Tj. ve sbírce listin a v druhé pamětní knize, kam byly podobné zápisy vkládány, AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48.

[16] Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv (dále jen SOkA) Znojmo, Archiv města Znojma, městské knihy, sign. II/239, fol. 68r, 114v, 125v a dále (rejstřík městských příjmů a vydání z roku 1421).

[17] Pavel MICHNA, *Olomoucký orloj*, in: Vlastivědný věstník moravský 50, 1998, s. 167–169.

[18] Ke Karlovu dvoru František KAVKA, *Život na dvoře Karla IV.*, Praha 1993; k Joštovu Tomáš BALETKA, *Dvůr, rezidence a kancelář moravského markraběte Jošta (1375–1411)*, in: Sborník archivních prací 46, 1996, s. 259–536 (srov. i poznámky ke dvoru Joštova otce Jana Jindřicha – Ivan HLAVÁČEK, *Brünn als Residenz der Markgrafen der luxemburgischen Sekundogenitur*, in: H. Patze – W. Paravicini (Hrsg.), Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa. Vorträge und Forschungen 36, Sigmaringen 1991, s. 361–419).

[19] Například Edith ENNEN, *Zeitbewußtsein in der mittelalterlichen Stadt*, in: P. Dilg – G. Keil – D.-R. Moser (Hrsg.), Rhythmus und Saisonalität, Sigmaringen 1995, s. 93–100.

měli důkladně propracovanou časovou osnovu svého řemesla řezníci, a to nejen v Brně. Ustanovení dochovaná v několika textech jejich statut ze 14. století sice v jednotlivých zněních kladou důraz na jiné časové prvky, průběh času ve vztahu k řemeslu a prodeji masa z nich lze nicméně vydestilovat: Porážka dobytka mohla probíhat kdykoliv s výjimkou doby před pátečním polednem (ovšem jen v období od Velikonoc do sv. Michala), přičemž nesměla být porážena telata mladší čtyř a starší deseti týdnů. Dobu veřejného prodeje reguloval „*czu rechter czeit*" zvon filiálního kostela sv. Mikuláše na Dolním trhu (nám. Svobody), zároveň však měli řezníci vždy v předvečer („*an dem abent*") dne, kdy bude povoleno jíst maso, umožnit zájemcům jeho koupi, bez ohledu na to, zda je právě svátek, či nikoli. Prodávané maso muselo být čerstvé, ne starší dvou dnů. Konkurence byla umožněna v zimním období od sv. Martina do Velikonoc a na dva týdny po sv. Jiljí (1. září), jinak směli maso prodávat jen domácí řezníci. Jakkoli nebyla ve statutech explicitně pojmenována roční období (což platí i pro další prameny), přírodní cyklus se v nich nutně ozýval, například v péči o zajištění přístupu k masu pro všechny a po všechna čtyři roční období, tj. i v chladných měsících nedostatku.[20] Připojme ještě jednu ukázku, a sice šenkování vína. V roce 1325 Jan Lucemburský podpořil brněnské majitele vinic v jejich podnikání, když rozhodl, že po celou dobu, kdy je pitelné domácí víno (tj. do dalších Velikonoc), se nesmí prodávat vína rakouská. O necelých sedm desetiletí později, roku 1393, jeho nařízení pozměnil markrabě Jošt časovým omezením výčepu kvalitních rakouských a uherských vín na dobu od sv. Michala do sv. Jiří; zároveň významně přispěl k monopolizaci lukrativního šenkování, když nakázal, že jen purkmistr, radní a přísežní měšťané mohou nalívat lepší vína a piva.[21] Předpokládat lze také časově omezenou dobu denního šenkování. Takto vymezené denní a roční doby, které se dotýkaly základních potřeb, pevně zakotvily v měšťanském pojímání běhu času. Řeznická statuta nám demonstrovala jev, se kterým se v čase středověkého města setkáváme opakovaně, a to těsné propojení církevního roku s hospodářským, vázanost termínů a dob prodeje na církevní svátky, v úpravách šenkování se zase propojuje čas města s časem agrárního roku, dobou sklizně a zrání vína.

Brněnští kupci museli znát termíny trhů v místech, kam vyráželi se svým zbožím a na nákupy (zejména Olomouc, Vratislav, Vídeň, ve 14. a 15. století vzrůstala také četnost obchodních styků s (horno)uherskými městy), to se ale týkalo jen několika rodin, jež se věnovaly dálkovému obchodu. Důležitější byly trhy v samotném Brně, a sice pravidelné, probíhající cyklicky po celý rok za účasti výhradně domácích producentů, a výroční, kam měli přístup také mimobrněnští kupci. První z výročních trhů se konal, jak jsme již zmínili, po šest týdnů kolem svatodušního svátku (Letnic,

[20] M. FLODR (ed.), *Právní kniha I*, s. 417–418, č. XXII; s. 463–464, čl. 78; Bertold BRETHOLZ, *Geschichte der Stadt Brünn I. Bis 1411*, Brünn 1911, příloha VI. Rozbor statut M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 168–173.

[21] CDM VI, s. 219–220, č. 283; CDM XII, s. 111–112, č. 130.

sedmé neděle po Velikonocích), začínal tedy v rozmezí od poloviny dubna do poslední dekády května, podle data Velikonoc. Další Brňanům přidal král Václav II. v roce 1291 a stanovil jej na dva podzimní týdny, počínaje svátkem sv. Havla, osvobodiv na dobu jeho konání a po osm dní před sv. Havlem všechny příchozí od cel a mýt.[22] Když roku 1357 markrabě Jan Jindřich uděloval Brnu nový výroční trh, který měl probíhat po dva týdny od masopustní neděle, zdůraznil, že starší stávající trh na sv. Kunhutu (3. března) má být nadále zachován. V praxi to znamenalo, že v některých letech se oba trhy překrývaly, v některých se prodloužila doba konání trhu a v krajním případě byla mezi ukončením nového a počátkem staršího trhu zhruba dvoutýdenní cézura.[23] Další výroční trh udělil městu Václav IV. v posledním roce svého života, a to na dobu osmi dnů po svátku Božího Těla (čtvrtek po svatotrojiční neděli),[24] který v té době zaznamenával (nejen) v Brně velký rozmach. Spojitost mezi trhem, církevním svátkem a městskou slavností se nemohla vyjevit zřetelněji.

Výroční trhy se odbývaly několikrát za rok, práci se obyvatelé města museli věnovat po většinu roku. Jak je patrné z mnoha stesků kazatelů na nedodržování zákazu práce o svátcích a nedělích či z různých zákazů nedělní a sváteční práce, vydávaných například městskými radami italských měst po prvním nárazu morové epidemie v roce 1348, nepadala Boží slova k Mojžíšovi o slavnosti odpočinutí sedmého dne (Ex 31, 12–17) v městech vždy na úrodnou půdu. Počet pracovních dní se ve středověku lišil podle místních podmínek a lokálních svátků,[25] v Brně se pohyboval – odečteme-li 52 nedělí a ca 45 dní, během kterých se měly slavit předepsané svátky (k tomu viz dále), a předpokládáme-li teoreticky, že s výjimkou Velikonoc a Letnic žádný nepřipadl na neděli – kolem 260–270 pracovních dní. I když se ani Brnu nevyhnuly střety mezi jednotlivými sociálními skupinami, tak charakteristické pro středověká města, s výjimkou roku 1378, kdy se nespokojenost chudších obyvatel s řezníky a pekaři převrátila do otevřené akce, a konfliktů mezi městskou radou a obcí, zejména ve druhém a třetím desetiletí 16. století,[26] nevíme o žádných skupinových vystoupeních v zájmu některé ze skupin v závislém hospodářském postavení (tovaryšů, námezdních dělníků, apod.). Modré pondělky zůstávaly jen vzdáleným snem.[27] Dochovaná řemeslnická statuta se dobou práce nikterak nezabývají (z čehož ale nelze vyvozovat dalekosáhlé závěry, snad jen o rozhodujícím podílu mistrů na jejich vyhotovení a minimálním ze strany tovaryšů), nanejvýš ve vztahu k prodeji a k přijímání do cechu, které

[22] CDM IV, s. 377–378, č. 298.

[23] CDM IX, s. 55-56, č. 71.

[24] AMB, fond A 1/1 Archiv města Brna, Sbírka listin, mandátů a listů, inv.č. 245 (1419, května 6.).

[25] Pro české prostředí viz Jaroslav ČECHURA, *Počet pracovních dnů v Čechách v pozdním středověku*, in: Časopis Národního muzea 158, 1989, s. 157–170.

[26] Jaroslav MEZNÍK, *Hnutí řemeslníků a chudiny v Brně roku 1378*, in: Československý časopis historický 9, 1961, s. 637–651; Jaroslav DŘÍMAL, *Sociální boje v Brně ve 20. letech 16. století*, in: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 1, 1959, s. 221–286.

[27] Srov. Helmut BRÄUER, *Herren ihrer Arbeitszeit? Zu Organisation, Intensität und Dauer handwerklicher Arbeit in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, in: Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1, 1990, s. 75–95, zde s. 88–89.

například u kožešníků upravují zkušební dobu pro každého žadatele o přijetí mezi mistry na jeden rok, pokud by poté nevyhotovil uspokojivé mistrovské dílo, měl se učit další rok.[28] Pracovní rok byl v jistém směru negativním otiskem církevního, v nejméně jednom ohledu se s ním však přirozeně doplňoval, a sice v založení na pravidelném týdenním cyklu. Před nedělí jako svátečním dnem klidu předcházela sobota, která byla v Brně dnem výplaty týdenních mezd. I když se v pozdním středověku setkáváme s týdenním cyklem výplat a vyúčtování jen v početních knihách vzniklých v městské kanceláři,[29] můžeme jeho působení bez obav předpokládat rovněž v řemeslnickém prostředí. Určování času pomocí týdnů užívalo též městské právo, ať již šlo o citační a procesní lhůty, tržní doby nebo jiná ustanovení. Počet dnů či týdnů ve vztahu k nějakému církevnímu svátku byl základním prostředkem, jak zachytit uplývání času a stanovit přesnou dobu v průběhu roku.

Ne každý měšťan se věnoval řemeslu, i v hospodářském čase města ale byly okamžiky, které zasahovaly většinu z obyvatel, pomineme-li jejich účast na městských trzích a prodejích a nákupech agrárních produktů. Jedná se o termíny každoročního výběru městské sbírky, odváděné ze zdaněného majetku (městských nemovitostí, movitého majetku mimo předmětů denní spotřeby a potravin na jeden rok). Povinnost zaplatit vyměřenou daň v městské sbírce městské dělení času bezesporu výrazně ovlivňovala. Poplatník musel mít v danou chvíli připravenu příslušnou sumu peněz v hotovosti, a to nikoli malou: i když se v Brně až do roku 1442 vypočítávala berně z odhadnuté ceny městiště, a nikoli domu, spolu s vysokým zdaněním movitého majetku[30] znamenal blížící se termín sbírky pro měšťana nezbytnost sehnat poměrně vysokou částku hotových peněz. Právě proto nebylo možné stanovovat dobu jejího výběru zcela libovolně, nečekané termíny však dalece vyloučeny nebyly. Nejobvyklejším datem výběru byla doba kolem svátku sv. Michaela archanděla (29. září), tedy jako v Jihlavě, kde se jarní výběr odbýval na sv. Jiří (23. dubna).[31] Tyto dva termíny

[28] AMB, fond A 1/1 Sbírka listin, mandátů a listů, inv.č. 766 (1487, října 29.). S využitím cechovních předpisů a cechovních knih pojednal téma času Ferdinand OPLL, *Zeitverständnis und Zeitbegriff im Alltag mittelalterlicher Städte. Beobachtungen anhand des spätmittelalterlicher Wiener Handwerksordnungsbuches*, in: V. Čičaj – O. Pickl (Hrsg.), Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts, Bratislava 1998, s. 35–46.

[29] Viz edici L. SULITKOVÉ (ed.), *Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619. I/1a. Komorní počty 1467–1619*, Brno 1999; *II/1b. Radní počty.* Týdenní cyklus zachovávají také špitální vyúčtování, viz AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 2784 a 2785 (příjmy a výdaje městského špitálu sv. Štěpána z let 1484–1500).

[30] O brněnském berním systému viz stále nejlépe Bedřich MENDL (ed.), *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*, Brno 1935, s. 121–150 úvodu; nově J. ČECHURA, *Srovnání berních knih města Brna z let 1365 a 1442.*, in: Časopis Matice moravské (dále ČMM) 117, 1998, s. 341–352, problematiku městské berně shrnuje František HOFFMANN (ed.), *Rejstříky městské sbírky jihlavské z let 1425–1442. Sv.1.* Archiv český XL/1, Praha – Brno 2004, úvod. Příčinou velkého zdanění brněnských obyvatel byla vysoká suma 600 hřiven grošů, kterou Brno (a také Olomouc) musely odvádět panovníkovi.

[31] F. HOFFMANN (ed.), *Rejstříky městské sbírky jihlavské*; dále SOkA Jihlava, fond Městská správa Jihlava do roku 1848, úřední knihy a rukopisy, rkp. č. 43 (rejstřík sbírky na sv. Michala 1483), rkp. č. 44 (rejstřík sbírky na sv. Jiří 1487).

hrály v městském finančním životě velmi významnou roli. Město na sv. Jiří a sv. Michala či Václava (28. září) odvádělo berni panovníkovi, dubnové a zářijové svátky jsou nejčastějšími termíny rentovních splátek (vztah času a úroku zde úmyslně opomíjím), v téže době se vybíraly poddanské platy od sedláků na venkovských majetcích města a měšťanů, a už proto byly do jejich blízkosti kladeny termíny výročních trhů. Hospodaření také nutilo město, aby se vracelo k minulým událostem a rekonstruovalo je, jako v případě opakovaných vyšetřování katastrofálního zadlužení Brna v poslední čtvrtině 14. století, ze kterých vzešla zpětná vyúčtování městských příjmů a výdajů.[32] Z městské sbírky a pochopitelně i z aktivní účasti na výročních trzích byli via facti vyloučeni ti obyvatelé Brna, kteří neměli dostatečný majetek: chudí, špitálníci, žebráci, případně prostitutky, sbírku neplatili ani Židé a s nevolí míjeli výběrčí berně ty domy šlechty a duchovenstva, jež byly od sbírky osvobozeny. Bylo by velmi zajímavé zjistit, jaké bylo vnímání času u okrajových skupin (samozřejmě s výjimkou Židů s propracovaným liturgickým rokem[33]), zda si nevytvořily svébytnou vlastní kulturu s vlastním pojetím běhu času, neboť sociální podmíněnost času je – zvláště ve středověku – mimo pochyby.[34] Po důkladnějším vytěžení pramenů snad bude možné zamýšlet se i nad podobnými otázkami, zatím lze jen konstatovat, že zcela jistě v jejich dělení roku hrály asi nejpodstatnější roli přírodní podmínky, tedy teplo a zima, a termíny rozdílení almužen, kterých se dotkneme dále.[35]

Hospodářský čas se v mnohém prolínal s časem právním. Městský soud zasedal v přesně vymezené dny a danou denní dobu,[36] každotýdenní *maniloquia* se v Brně konala v pondělí, procesní a důkazní lhůty byly jasně stanoveny, z hlediska městského práva byl podstatný okamžik dosažení dospělosti, a tedy právní způsobilosti (u chlapců završením 14., u dívek 12. roku), v jehož stanovování zjevně hrála hlavní roli paměť obyvatel města. Důležitý okamžik představovala výměna městské rady, která měla v Brně probíhat v oktávě po Velikonocích, a spolu s tím cyklus působnosti konšelů: aktuální dvanáctičlenné rady a širší rady, ve které mimo konšelů dosazených pro probíhající funkční období zasedali přísežní z předchozí rady, což mělo

[32] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních a knih, rkp. č. 15 (částečně vydán B. Mendlem, cenné části rukopisu však stále zůstávají needitovány). K finančním poměrům v Brně a krizi města B. BRETHOLZ, *Geschichte*, s. 273–323.

[33] Povědomí křesťanských obyvatel o průběhu židovského liturgického roku patrně nebylo nijak rozsáhlé, minimálně však znali význam šábesu, který zohledňovala též panovnická privilegia, viz M. FLODR (ed.), *Právní kniha*, s. 396–399, č. II.

[34] Srov. Hans-Ulrich GRIMM, *„Zeit" als „Beziehungssymbol": Die soziale Genese des bürgerlichen Zeitbewußtseins im Mittelalter*, in: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 37, 1986, s. 199–221, článek ale svým názvem více slibuje, než pak přináší.

[35] Shrnutí vybrané problematiky a literatury viz Iva GRÜNBAUMOVÁ, *Okrajové skupiny středověkého Brna. Možnosti studia* (v tomto sborníku).

[36] Právní texty mohou doplnit běh času i z jiných aspektů, srov. například v německém překladu nejstaršího svodu městského práva: „*Si wellen auch, daz chainer der schephen nach ezzens czu dem gericht chom*", M. FLODR (ed.), *Právní kniha I*, s. 464, čl. 78/d.

nesmírný význam pro zachování kontinuity úřadu.[37] Důležitost právního roku se ukazuje rovněž v zápisech městských knih, kde datační formule kombinují datace podle církevního roku (den v týdnu v pozici k některému svátku) a úřední čas města, tj. působnost aktuálního purkmistra a konšelů, jejichž svědectví bylo rozhodující pro platnost zápisu.[38] Prostřednictvím právních textů se město neustále setkávalo se svou minulostí. Praxe městského soudu vyžadovala dobré obeznámení se staršími privilegii a soudními nálezy v určitých případech (a vyžadovala tedy kvalitní obsazení městské kanceláře), privilegia města se musela udržovat i navenek, proti jejich narušitelům ze šlechtických a duchovních kruhů, proto snaha o neustálé konfirmace a rozvíjení starších výsad a péče o jejich uchování. V uchovávané minulosti tkvěla síla přítomnosti. Právě právní prameny nám mohou o čase středověkého města říci mnoho, nesmíme se však uchylovat tradičně k normativním textům, nýbrž obrátit se k soudním záznamům a naučením v konkrétních sporech.[39] Jedná se o téma, jehož detailní rozbor prozatím ponechávám stranou, neboť po vydání souboru brněnských právních naučení ze 14. století budeme mít k dispozici soubor pramenů, které budou cenným korektivem právních norem a věrnějším zachycením praxe a které podstatně přispějí k poznání paměti měšťanů, jejich představ o minulém dění a forem uchovávání vzpomínky na ně.[40]

Právní čas města nebyl v případě Brna vázán jen na městské právo, případně na zásahy panovníka a podkomořího. Brno a Olomouc byly centry cúd, místy zasedání zemských soudů, případně i zemských sněmů, kterých se od husitských válek začínají účastnit také města.[41] I když šlo především o šlechtickou záležitost, podíl měšťanů a duchovních není opomenutelný. I brněnští měšťané vlastnili svobodné alodní majetky na venkově, o kterých se jednalo na zemském soudu, a nebylo jich málo.[42] Především se ale jednání zemských soudů odbývala uvnitř městských hradeb v daných

---

[37] Ke všem uvedeným okruhům M. FLODR, *Brněnské městské právo*, passim.

[38] M. FLODR (ed.), *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, Brno 2005, passim; AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48.

[39] Nebo k vizitačním záznamům, tak Martin NODL, *Čas a minulost ve vnímání vesničanů pozdněstředověkých Čech*, in: Listy filologické 121, 1998, s. 255–275.

[40] K chystané edici právních naučení viz M. FLODR, *Brněnské městské právo po smrti notáře Jana*, s. 15, 19 ad. Z nyní dostupných viz například brněnské sentence pro Uherské Hradiště, Ignác TKÁČ (ed.), *Liber informationum et sententiarum*, Uherské Hradiště 1882.

[41] Uvádění měst na zemské sněmy urychlily na Moravě landfrídy a poté interregnum po smrti krále Albrechta Habsburského, poprvé je jejich podíl doložen v lednu 1440, viz František KAMENÍČEK (ed.), *Jednání sněmovní a veřejná v markrabství moravském*, Archiv český X, Praha 1890, s. 256–258, č. XII; srov. dále J. DŘÍMAL, *Politika moravských královských měst za feudálních rozbrojů ve čtyřicátých letech 15. století*, in: ČMM 84, 1965, s. 132–156; TÝŽ, *Účast moravských královských měst na politickém vývoji českých zemí za bezvládí v letech 1446–1453*, in: BMD 8, 1966, s. 75–117; Jiří KEJŘ, *Zur Entstehung des städtischen Standes im hussitischen Böhmen*, in: B. Töpfer (Hrsg), Städte und Ständestaat, Berlin 1980, s. 195–215.

[42] J. MEZNÍK, *Venkovské statky brněnských měšťanů ve 14. a 15. století*, in: ČMM 79, 1960, s. 129–147; dohoda mezi měšťany a šlechtou ohledně venkovských majetků měšťanů a městských domů šlechty z roku 1486 se stala součástí zemského práva, nejnovější vydání viz Dalibor JANIŠ (ed.), *Práva a zřízení Markrabství moravského z roku 1545 (Pokus moravských stavů o revizi zemského zřízení)*, Brno 2005, s. 218–220.

termínech a s doprovodnými ceremoniály, které je stavěly na oči všech obyvatel. Zasedání soudu nemohlo zůstat nepovšimnuto již kvůli množství šlechticů, kteří se sjeli do města, hledali ubytování, utráceli zde peníze (a také se zadlužovali u brněnských řemeslníků a vyvolávali konflikty); neopomínejme ani případnou účast panovníka. Zasedání soudu nadto mělo být ohlašováno opakovaně třikrát během tří týdnů před započetím přijímání půhonů, a to v Brně a Olomouci v trhový den, kdy se většina obyvatel pohybovala na veřejných tržních místech. Následovalo šest týdnů, po které se přijímaly půhony, a poté se konal vlastní soud. Předcházelo mu vyzvednutí zemských desk z kostela sv. Petra a slavnostní průvod městem do dominikánského kláštera sv. Michala, kde páni zasedali. Dvakrát v roce bylo Brno svědkem podobného představení, obvykle v návaznosti na konání soudu v Olomouci (s termíny o Třech Králích a na sv. Jana Křtitele, 6. ledna a 24. června). Pokus Vladislava Jagellonského o zjednodušení soudních jednání na jedno v Olomouci a jedno v Brně přinesl jediný výsledek, a to stanovení pevných brněnských termínů na neděli po sv. Kunhutě (zjevně po svátku přenesení sv. Kunhuty, slaveném 9. nebo 10. září) a druhou neděli postní (tj. v rozmezí počátek února – půlka března).[43] V tento čas mohli obyvatelé Brna očekávat rušné chvíle, avšak vzrůstající kontakty a podíl města na zemské správě je mohly přinášet i mimo dané termíny. Brněnská poprava Heralta z Kunštátu, po níž následovala série ostrých listů a přesvědčovací agitace z obou stran, udržela datum 19. srpna 1444 po několik let v živé paměti města, jehož jednání odsuzovali Heraltovi příbuzní „*k věčné hanebné paměti*“.[44]

Stejný význam jako hospodářský a právní měl ve středověkém městě také čas církevní, zejména liturgický. Církev zasahovala svými předpisy a praxí hluboko do života obyvatel města a někteří autoři, jako například Jacques Le Goff, nahlížejí na město jako na střet dvou pojetí času: církevního a světského, které si je vědomo, že „čas jsou peníze“, a které se v pozdním středověku prosazuje.[45] Napětí mezi oběma časy však nebylo, pokud opustíme texty církevních autorů s jejich výpady vůči městům a měšťanům a otázku úroku, nikterak dramatické. Stejně jako církev sama byla součástí městského hospodářského života, dokázalo i město přizpůsobovat svůj hospodářský cyklus církevnímu času, počínaje výročními trhy či městskými slavnostmi pokládanými k významných církevním svátkům a konče pravidelnými výplatami týdenních mezd v sobotu, před dnem nařízeného odpočinku. Církevní rok ovšem

[43] Viz základní edice zemských zřízení a zemského práva, nejnověji je uvádí D. JANIŠ (ed.), *Práva a zřízení*; změna termínů v F. KAMENÍČEK (ed.), *Jednání sněmovní*, s. 316–318, č. LXXIII. Srov. J. DŘÍMAL, *Zemský dům v Brně*, Brno 1947, s. 17–19.

[44] S odkazy na prameny J. DŘÍMAL, *Účast moravských královských měst*, s. 82–87.

[45] J. LE GOFF, *Čas církve a čas kupců ve středověku*, in: TÝŽ, Za jiný středověk. Čas, práce a kultura na středověkém Západě, Praha 2005, s. 47–64; TÝŽ, *Čas práce v době „krize“ 14. století: od středověkého k novověkému pojetí času*, in: tamtéž, s. 65–78; TÝŽ, *Peníze a život. Ekonomika a zbožnost ve středověku*, Praha 2005; TÝŽ, *Zrození očistce*, Praha 2003, část třetí. Z jiného úhlu přispěl k tomuto tématu řadou prací Petr DINZELBACHER, srov. například *Die Zeit in der urbanen Mentalität des Mittelalters*, in: W. Katzinger (Hrsg.), Zeitbegriff, Zeitmessung und Zeitverständnis im städtischen Kontext, Linz/Donau 2002, s. 21–38.

pronikal všemi úrovněmi nakládání s časem jako nástroj k jeho formování: listiny i zápisy městských knih užívají až do devadesátých let 15. století prakticky bezvýhradně datace pomocí církevních svátků, výjimkou jsou jedině notářské instrumenty, které mj. datují pomocí dnů v měsíci, zároveň ale používají k stanovení denní doby kanonické hodinky. Hlavní svátky v olomoucké diecézi se v druhé polovině 14. a v 15. století příliš neměnily a zahrnovaly zhruba čtyři desítky pevných a pohyblivých svátků, celkem rovnoměrně rozložených v průběhu roku, k nimž musíme přidat ještě cyklické svátky nedělní. Na základě misálů vyhotovených pro duchovní farního kostela sv. Jakuba, které nerespektují přesně předpisy olomouckých biskupů, je schématicky zachycuje následující přehled (tučně jsou zachyceny velké svátky doložené ve všech zkoumaných misálech, v hranatých závorkách jsou svátky zaznamenané červeně jen v některých). Nezachycuje nejdůležitější pohyblivé svátky, tj. Velikonoce, Letnice a slavnost Božího Těla, na zřeteli je samozřejmě třeba mít také období postu a adventu s příslušnými nedělními slavnostmi:[46]

Leden: **Obřezání Páně**; **Zjevení Páně (Tří Králů)**; [Anežky panny]; **Obrácení sv. Pavla**
Únor: **Očišťování Panny Marie**; [Agáty panny]; [Stolování sv. Petra]; **Matouše apoštola**
Březen: [Cyrila a Metoděje]; **Zvěstování P. Marie**
Duben: **Jiřího mučedníka** (a Vojtěcha biskupa); [Marka evangelisty]
Květen: **Filipa a Jakuba**; **Nalezení sv. Kříže**; [Urbana papeže]
Červen: **Víta a jeho druhů**; **Narození Jana Křtitele**; **Petra a Pavla apoštolů**
Červenec: [Navštívení Panny Marie]; **Prokopa opata**; **Markéty panny**; **Marie Magdalény**; **Jakuba apoštola**
Srpen: **Vavřince mučedníka**; **Nanebevzetí Panny Marie**; [Štěpána krále uh.]; **Bartoloměje apoštola**
Září: **Narození Panny Marie**; **Povýšení sv. Kříže**; [Ludmily mučednice]**;** **Matouše apoštola a evangelisty**; **Václava mučedníka**; **Michaela archanděla**
Říjen: [11 000 panen]; **Šimona a Judy**; [Lukáše evangelisty]; [Wolfganga biskupa]
Listopad: **Všech Svatých**; **Martina biskupa**; [Kristina s bratřími]; **Kateřiny panny**; **Ondřeje apoštola**
Prosinec: **Mikuláše biskupa**; **Početí Panny Marie**; **Tomáše apoštola**; **Narození Páně**; **Štěpána mučedníka**; **Jana apoštola a evangelisty**; **Neviňátek**

[46] AMB, fond V 2 Svatojakubská knihovna, rukopisy č. 6, 7, 10/8, 17; dále *Psalterium Olomucense*, Brunnae 1499 (misál tištěný v brněnské tiskárně Konrada Stahela, použitý exemplář uložen v Moravské zemské knihovně, oddělení rukopisů a starých tisků, sign. PT 3-9619, viz k němu Vladislav DOKOUPIL, *Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky*, Brno 1974, s. 97–100). K církevním předpisům o slavení svátků máme nyní k dispozici edici usnesení pro celé období středověku (P. KRAFL (ed.), *Synody a statuta*, s. 151–153, článek 4, statuta Jana Volka z roku 1349, která zahrnují celkem 37 svátků (některé vícedenní), o slavení svátků i v dalších).

Vybrané misály nám posloužily k stanovení přehledu významných svátků, minimálně jedné skupině městského obyvatelstva dávaly nástroj k přesnějšímu dělení času během roku. Jak předvádějí ukázky v obrazové příloze, pevné svátky se doplňovaly s pohyblivým cyklem velikonoc, znázorněným v úvodních kalendáriích misálů pomocí zlatých čísel a nedělních písmen a vyžadujícím znalost příslušného převedení. K nim se připojovalo římské datování pomocí non a id a v některých misálech i pečlivě vyvedená znamení zodiaku (viz č. I–III v barevné příloze). Brněnské misály nepředstavují žádný zvláštní případ, pro nás je ale důležité, že velká část z nich vznikla z podnětu měšťanů zakládajících oltářnická beneficia, a pravděpodobně tedy i rukou některého z brněnských malířů. Ačkoliv je zřejmé, že misály byly sestavovány podle starších vzorů, kolísání hlavních svátků ukazuje místní vlivy, a snad proto můžeme předpokládat, že kromě duchovních, kteří s nimi běžně nakládali, se na úpravě a rozvržení svátků podíleli též někteří z měšťanských zadavatelů. Drobnou poznámkou připomínám, že v tištěném misálu olomoucké diecéze, shodou okolností vytištěném právě v Brně roku 1499, již přicházejí české názvy měsíců. O tom, že kalendária misálů přispěla ke vzniku laických kalendářů, není sporu, což v Brně dokládají i tištěné almanachy ze sklonku 15. století, ve kterých se již – kromě pečlivého výčtu dnů, na které připadnou v daném roce pohyblivé svátky – setkáváme i s minutovými údaji, a to v souvislosti s fázemi slunce a měsíce; důležitou roli v nich hraje rovněž vztah roční doby (měsíčních znamení) a lidského zdraví. [47]

V souvislosti s liturgickým časem ovšem nemůžeme bez povšimnutí přejít oblast, která jinak v úvahách o čase středověkého města zůstává stranou pozornosti: vliv memoriálních praktik na vnímání času. Důvod opomíjení je zřejmě prostý: zdánlivě se jedná o vysoce individuální záležitost, vyhrazenou jedincům nebo úzkému okruhu pozůstalých. Novější práce věnované *memorii* předmoderní společnosti,[48] udržování a formám vzpomínky na mrtvé a vztahům živých a mrtvých, však ukazují, že mrtví stále zasahovali do života komunity živých, a tedy i do jejich času. Působení mrtvých se

[47] V. DOKOUPIL, *Počátky*, s. 76–77, 81, 86–87, 89–90, obrazová příloha č. 6/7, 13, 17, 22/23. Za laskavé vyhledání a poskytnutí jejich fotokopií, uložených v oddělení rukopisů a starých tisků MZK, děkuji Mgr. Přemyslu Barovi. Ke kalendářům viz práce v poznámce 3. Minutové údaje almanachů nelze vykládat jako důkaz existence hodin (orloje) v Brně, neboť byly pravděpodobně přebírány z jiných vzorů. Jinak si ovšem dále zaslouží pozornost, mj. kvůli šíření astronomických informací v měšťanském prostředí, například almanach na rok 1488 se věnuje i nadcházejícímu částečnému zatmění slunce apod.

[48] Bohatství titulů k středověké memorii nelze vypočítávat, odkazuji alespoň na několik přehledových a novějších: Otto Gerhard OEXLE (Hrsg.), *Memoria als Kultur*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für Geschichte (dále VMPIG) 121, Göttingen 1995; TÝŽ, *Memoria in der Gesellschaft und in der Kultur des Mittelalters*, in: J. Heinzle (Hrsg.), Modernes Mittelalter. Neue Bilder einer populären Epoche. Frankfurt/Main – Leipzig 1999, s. 297–323; TÝŽ – Dieter GEUENICH (Hrsg.), *Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters*. VMPIG 111, Göttingen 1994; Michael BORGOLTE, *Memoria. Zwischenbilanz eines Mittelalterprojekts*, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 46, 1998, s. 197–210; TÝŽ – Cosimo Damiano FONSECA – Hubert HOUBEN (eds.), *Memoria. Ricordare e dimenticare nella cultura del medioevo*, Bologna 2005; Patrick GEARY, *Paměť*, in: J. Le Goff – J.-C. Schmitt (eds.), Encyklopedie středověku, Praha 2002, s. 464–474.

nemohl nikdo z obyvatel města vyhnout,[49] a *memoria* středověkého města tedy představuje velmi komplikovaný systém. Vodítkem nám v něm mohou být formy vzpomínky, jak je měšťané předepisovali ještě za svého života, neboť dobrá paměť, dobrá vzpomínka, byla jednou z podmínek spásy. Ne náhodou se i v úředních pramenech nezřídka objeví mrtví s poznámkou *bone memorie* místo obvyklého prostého *olim*. Testamentární ustanovení, odkazy církevním institucím a fundace nových beneficií nám předkládají bohatý materiál.[50] Než se jim budeme podrobněji věnovat, přibližme si důležitost memorie pro život městské komunity a vnímání času: v okamžiku vyslovení jména zemřelého, mše za jeho duši a s ní spojené někdy i velmi intenzivní vzpomínky byla zpřítomňována minulost a rušila se přehrada mezi aktuální žitou přítomností a nezvratně uplynulým děním. Vyslovení jména zemřelého s přímluvou během mše se pochopitelně paralelou s vzýváním Krista posouvalo dalece nad úroveň prosté vzpomínky, neboť se dostávalo do doteku s abstraktní věčností a šlo o posmrtný osud měšťana a případnou délku jeho pobytu v očistném utrpení.[51]

Při vlastním stanovování formy memorie měšťan myslel hlavně na budoucnost, ve které se bude rozhodovat o jeho duši a spáse, je ale nepochybné, že na něj měly vliv memoriální praktiky, kterých byl svědkem ve své přítomnosti. Nejrozšířenějšími formami, ponecháme-li stranou pohřební obřady a vzpomínky pozůstalých, jež se nevázaly na liturgii, pravděpodobně byly zapsání jména nebožtíka do nekrologia, „register zemřelých", a recitace seznamu jmen při mši nebo zřízení samostatné zádušní mše ve výroční den pohřbu (*anniversarium, Jartag*). Městský notář Mikuláš s manželkou Kateřinou dávají v jinak obsáhlém pořízení ohledně oltáře sv. Matouše apoštola tři groše německému a jeden a půl českému kazateli u sv. Jakuba, aby jména jejich a jejich předků „*suis registris mortuorum inscripta in suis exhortacionibus more solito recitabunt*".[52] Osvald řezník v roce 1465 zřizuje věčné anniversarium se třiceti (čtenými) mšemi v kostele sv. Petra, Jan apotekář se téhož roku spokojuje s anniversariem

---

[49] Viz O. G. OEXLE, *Die Gegenwart der Toten*, in: H. Braet, W. Verbeke (eds.), Death in the Middle Ages, Leuven 1983, s. 19–77; TÝŽ, *Mahl und Spende im mittelalterlichen Totenkult*, in: Frühmittelalterliche Studien 18, 1984, s. 401–420; Jean-Claude SCHMITT, *Revenanti. Živí a mrtví ve středověké společnosti*, Praha 2002. Srov. též Michael MITTERAUER, *Anniversarium und Jubileum. Zur Entstehung und Entwicklung öffentlicher Gedenktage*, in: E. Brix – H. Stekl (Hrsg.), Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa, Wien – Köln – Weimar 1997, s. 23–89, s širokým časovým záběrem.

[50] Částečně byl již zpracován, viz Tomáš BOROVSKÝ, *„Zu der ere gots und meiner sele zu selikeit". Odkazy brněnských měšťanů církevním institucím v letech 1410–1530*, in: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C 46, 1999, Brno 2001, s. 79–96; TÝŽ, *Kaplani, oltářníci a jejich beneficia v kostele sv. Jakuba v Brně (od nejstarších zmínek do roku 1521)*, in: BMD 15, 2001, s. 271–312; TÝŽ, *Čas středověkých měšťanských testamentů (Příklad Brna v pozdním středověku)*, in: K. Jíšová – E. Doležalová (eds.), Pozdně středověké testamenty v českých městech. Prameny, metodologie a formy využití. Praha 2006, s. 55–71.

[51] K představám o posmrtné cestě polemicky (zejména s díly Ph. Ariès a P. Chaunuho) Aaron J. GUREVIČ, *Die Darstellung von Persönlichkeit und Zeit in der mittelalterlichen Kunst und Literatur (in Verbindung mit der Auffassung vom Tode und des Jenseits)*, in: Archiv für Kulturgeschichte 71, 1989, s. 1–44. Z hlediska testamentu se tématu dotkla Marie-Thérièse LORCIN, *Le temps chez les humbles: passé, présent et futur dans les testaments foréziens (1300–1450)*, in: Revue historique 279, 1988, s. 324–329.

[52] CDM XIV, s. 78–79, č. 77.

omezeným na deset let v kostele sv. Jakuba.[53] Vždy v pondělí po neděli Oculi vzpomínali brněnští minorité čtenými vigiliemi a mší na Jiříka řezníka, „velkého dobrodince bratří".[54] Tolik nahodile vybrané příklady z rozsáhlého souboru. Čím bohatší měšťan, čím vyšší sociální postavení, tím rozsáhlejší formy memorie a zapojení širšího okruhu obyvatel. Petr Hock odkázal značnou sumu na věčnou mši v dominikánském kostele sv. Michala, která se měla se konat „*alle freitag ein stund under mittag*" s výslovným připomenutím smrti Ježíše Krista – připomínám, že právě tento den se mše spojila s nařízeným vyzváněním velkých zvonů „*in memoriam passionis Iesu Christi*".[55] Spojení konkrétního času a místa vzpomínku dále posilovalo, a tak jeden z předních měšťanů, Heinrich Span, s manželkou Reginou v posledním pořízení lokalizují zádušní mše k místu, kde si přejí být pohřbeni, tj. k vlastnímu oltáři v kostele sv. Jakuba. Oltářnické fundace a průvody k místu pohřbu se zdají být nejčastějšími formami upevnění vzpomínky prostřednictvím její časové a prostorové konkretizace, která nesla jednoznačný význam. Při založení nového oltáře nebo zřízení dalšího beneficia u stávajícího se také zvyšovala frekvence vzpomínání na tři až čtyři mše týdně.

Vzpomínka na mrtvé je neoddělitelná od péče o chudé, neboť ti vystupují na tomto světě jako jejich zástupci, jak soudil například Thomas More v jedné z četných reformačních polemik.[56] Co to přináší pro vnímání času ve městě? „*Hanns im wynkel*" odkazuje roku 1486 pět kop grošů chudým do johanitského špitálu na Starém Brně s tím, že peníze mají být jednou ročně rozdíleny tak dlouho, dokud částka vydrží.[57] Cyklické rozdílení almužen, ať již peněz, jídla nebo sukna, se obvykle odbývalo buď jednou ročně ve výroční den vzpomínky na zemřelého či jiný významný den, nebo v průběhu celého roku v týdenním cyklu, který zachovávaly rovněž špitály. Časové určení, kdy má být almužna rozdílena, zasahovalo dvě skupiny městské společnosti: pozůstalé a poručníky, kteří dbali na řádné naplnění testamentu, a chudé, pro něž mohla být životně důležitá. Veřejné rozdílení almužen a zřizování nadačních míst ve špitálech samozřejmě plnilo i reprezentativní funkci, zvláště pokud se odbývalo ještě za života měšťana a zakládalo tradici naplňovanou i po jeho smrti.[58]

Jakkoliv se memoria za zemřelé zdánlivě dotýkala jen úzké skupinky pozůstalých, při hromadném vzpomínání během nedělních mší, při pravidelných týdenních zpívaných mších, při výročních anniversariích spojených s vyzváněním zvonů a průvodem k hrobu zesnulého, při mších u jednotlivých oltářů, jejichž zakladateli byli

[53] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, fol. 389r-v.

[54] Augustin KRATOCHVÍL (ed.), *Epicedium minoritského kláštera v Brně*, Brno 1919 (zvláštní otisk z ČMM 43, 1919), s. 21 a 49–51.

[55] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, fol. 383r-v; P. KRAFL (ed.), *Synody a statuta*, s. 181, článek 8.

[56] O. G. OEXLE, *Mahl und Spende*, s. 403.

[57] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, fol. 465r-466r.

[58] Viz Frank REXROTH, *Armut und Memoria im spätmittelalterlichen London*, in: O. G. Oexle – D. Geuenich (Hrsg.), Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters, s. 336–360, který se ovšem věnoval zakládání celých špitálů.

zemřelí, či při rozdílení almužen zasahovala širší skupiny městského obyvatelstva a podílela se na jejich vnímání času. V mrtvých, kteří ani po své smrti nezmizeli ze světa komunity živých, zůstávala přítomna i minulost, mrtví svým rozhodnutím o době a formě, v jaké má být vzpomínka udržována, dále ovlivňovali plynutí času. Memoria nadto nebyla záležitostí toliko rodinnou, ale rovněž cechovní. Každý z brněnských cechů si zachovával přehled o zemřelých mistrech, vzpomínal na ně při výročí jejich smrti u cechovních oltářů a nedílnou součástí cechovních poplatků byla naturální dávka vosku na zhotovení svící pro zádušní průvody.[59]

Bylo by však chybou zůstat jen u písemných pramenů. Měly vůbec texty v zpřítomňování minulosti takový význam, jaký jim někdy z nezbytí přikládají moderní historici?[60] Jakub Schiem z Vyškova, sakristán a oltářník u sv. Jakuba, nechal vyhotovit, nejspíše ke svému beneficiu, nový misál (dokončen v letech 1490–1491) zdobený bohatými iluminacemi. V zobrazeních biblických výjevů a četných ornamentech jsou zachyceni také klerik klečící před sv. Jakubem, řeholnice v dominikánském rouchu před sv. Martou a měšťanská žena adorující Pannu Marii (viz obr. VII–IX).[61] Všechny tři postavy jsou vybaveny mluvícími páskami a erby, které je mezi současníky jednoznačně identifikovaly. Misál byl přitom zjevně vyhotoven v souvislosti se zřízením nového beneficia u oltáře Nanebevzetí Panny Marie v chóru kostela sv. Jakuba. Zakladatelkou beneficia byla Marta Salczerová roku 1490, kdy je zároveň jako první oltářník doložen právě Jakub Schiem. Jeho povinností bylo každý pátek v poledne sloužit zpívanou mši ke sv. Kříži a Utrpení Páně a součástí mše byla bez jakýchkoliv pochyb i modlitba za zakladatelku – kterou je velmi pravděpodobně měšťanská žena v iluminaci misálu. Beneficium založené Martou Salczerovou přežilo slučování beneficií na počátku 16. století a předepsaná mše se sloužila ještě v roce 1541, tedy půlstoletí po založení.[62] Dokud přetrvávalo povědomí o zakladatelce, připomínala se živým s každým otevřením misálu, každou páteční mší u oltáře v chóru kostela – a tím se udržovala mezi nimi. Mírně odlišnou formu nabízí starší misál, vzniklý kolem roku 1423, nejspíše těsně před ním. Někdejší plebán kostela sv. Jakuba Oldřich z Krumlova zřídil v tomto roce oltář sv. Filipa a Jakuba s beneficiem a stal se zároveň prvním oltářníkem. Také jeho nástupci měli povinnost při mších připomínat jméno zakladatele, který je záro-

[59] Například AMB, fond A 1/1 Sbírka listin, mandátů a listů, inv.č. 766 (1487, října 29.); fond E 24 Cech kožešníků, sign. 24/11 (rejstřík úroků bratrstva sv. Barbory při cechu kožešníků, jejich oltářem byl oltář sv. Barbory ve filiálním kostele sv. Mikuláše na Dolním trhu). K cechovním formám memorie viz též Thomas SCHILP, *Memoria in der mittelalterlichen Stadtgesellschaft*. Lectiones eruditorum extraneorum in facultate philosophica Universatis carolinae Pragensis factal 5, Praha 1998, s. 27–58, zde s. 39–45.

[60] Srov. například Horst WENZEL, *Hören und Sehen, Schrift und Bild. Kultur und Gedächtnis im Mittelalater*, München 1995, který sice analyzoval dvorské prostředí s jeho kulturou, řada závěrů je však přenositelná do městského milieu. K obrazovým, a vůbec hmotným médiím vzpomínky viz dále.

[61] AMB, fond V 2 Svatojakubská knihovna, rukopis č. 17, fol. 248v, 250v, 261v. K misálu Pavol ČERNÝ, *Knižní malba na jižní Moravě*, in: K. Chamonikola (ed.), Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550. II. Brno, Brno 1999, s. 514–516.

[62] Odkazy na prameny T. BOROVSKÝ, *Kaplani*, s. 307–308.

veň zachycen v řadě iluminací misálu zhotoveného k novému oltáři: ve slavnostním bohoslužebném rouchu adoruje Pannu Marii, bičovaného Krista, jiná zobrazení však zcela zřetelně připomínají Oldřichův život, například výjev s pozdvihováním hostie nebo s Oldřichem klečícím před mensou zakrytou oltářním ubrusem, na níž Panna Marie pozdvihuje malého Ježíška. Iluminace jsou zařazeny k významných církevním svátkům jako Narození Páně, Epifanie, Nanebevstoupení Páně, Korunování Panny Marie apod. a některé si zaslouží další pozornost i z ikonografického hlediska, zejména scéna s klečícím Oldřichem, který k Bohu Otci v pravé části pozvedává v rukách přímo Ježíška (výběr viz obr. IV–VI).[63] Adorační scény s aktivním podílem donátora přímo odkazují k jeho duchovnímu stavu, a tedy i opakovaným počinům za života.

Paměti udržující, přetvářející a zprostředkovávající minulost napomáhají k trvání a aktivaci smyslové podněty. Misálové iluminace měly bezesporu jak reprezentativní charakter,[64] tak úlohu v udržování memorie. Podobnou funkci měly později epitafní obrazy, jež se v Brně bohužel dochovaly až z druhé poloviny 16. století. Odkazy na úpravu oltářních obrazů a péče o jejich výzdobu přitom dávají tušit, že připomínka donátora – ne snad ve formě přímého zobrazení, ale třeba prostřednictvím textu v obrazu nebo na jeho rámu apod. – velmi pravděpodobně byla součástí i starší praxe. Mrtvé připomínaly náhrobní kameny, někdy se schématickým zachycením zemřelého, vždy však s identifikujícími opisy, jež nebyly tak vzácné, jak se z torzovitých pozůstatků může zdát.[65] V souvislosti s výjevy na obrazech samozřejmě nelze opomenout další aspekt časovosti, a sice čas události a čas v zobrazovaném příběhu, na obraze.[66] Biblické výjevy, se kterými se měšťané setkávali na každém kroku, sice odkazovaly „mimo čas“, k věčnosti a minulosti nepředstavitelně vzdálené, i v nich ale měšťan musel umět sám nebo s pomocí vzdělaného průvodce „číst“[67] a orientovat se v časové posloupnosti vícera dějů koncentrovaných do jednoho obrazu. Pokud by někdo pochyboval o intenzitě zájmu měšťanů o biblickou dějepravu a ikonografii, lze doplnit obraz se zachycením ryze světské události, která se však prostřednictvím liturgie stala součástí městské paměti: šťastné odražení šlechtického přepadení Jihlavy roku 1402 bylo poměrně brzy, nejpozději po třech desetiletích, vymalováno v chóru

[63] AMB, fond V 2 Svatojakubská knihovna, rukopis č. 7. K misálu P. ČERNÝ, *Knižní malba*, s. 492–494, se shrnutím starší literatury; prameny k oltáři a jeho beneficiu T. BOROVSKÝ, *Kaplani*, s. 297.

[64] K pojmu viz Milena BARTLOVÁ, *Reprezentace*, in: T. Borovský – J. Hanuš – M. Řepa (eds.), Kultura jako téma a problém dějepisectví, Brno 2006, s. 63–70.

[65] Viz Milena FLODROVÁ, *Náhrobník magistra Allexandra, brněnského přírodovědce-lékaře, z 1. poloviny 14. století*, in: BMD 19, 2006, s. 87–100; Miloslav POJSL, *Sepulkrální památky*, in: K. Chamonikola (ed.), Od gotiky k renesanci II, s. 235–242 (nově TÝŽ, *Sepulkrální památky na Moravě a ve Slezsku do roku 1420*, Olomouc 2006 – k této práci jsem však již neměl možnost podrobněji přihlédnout).

[66] K tomu Andrea von HÜLSEN-ESCH – Hans KÖRNER – Guido REUTER (Hrsg.), *Bilderzählungen – Zeitlichkeit im Bild*, Köln – Weimar – Wien 2003 (zejména studii první editorky *Zeitkonzepte in der oberitalienischen Malerei des Quattrocento. Überlegungen zu „Zeit im Bild“ und „Bildzeit“ bei Pisanello und Mantegna*, s. 25–43).

[67] Podnětně František ŠMAHEL, *Od středověku k novověku: modi legendi et videndi*, in: Umění 32, 1984, s. 318–330 (nově in: TÝŽ, *Mezi středověkem a renesancí*, Praha 2002, s. 11–29).

tamního minoritského klášterního kostela a slaveno v každoročním procesí na neděli Reminiscere.[68]

Stejně tak byly nositeli minulosti významné městské stavby, radnice, kostel, kaple apod., zvláště pokud se jejich založení vázalo na významnou událost. Založení kláštera františkánů observantů na místě někdejších jatek „vymazalo" prozaickou minulost lokality a nastolilo novou, neboť klášter a řeholní komunita se staly připomínkou misie Jana Kapistrána a událostí s ní spojených: ohnivých kázání asketického františkána pod širým nebem za hojné účasti brněnských obyvatel a návštěvníků města, krátce vzedmuté vlny bojovného katolictví, jež v měšťanech znovu oživila pocit obhájců pravé církve proti husitským kacířům, konfraternit, na kterých se podílely vybrané rodiny a cechy, vypovězení Židů z Brna (na okraj připomínám, že po svém založení se observantský klášter stal na zhruba čtvrtstoletí předním příjemcem měšťanských odkazů).[69] Kapistránova misie zanechávala rovněž jiné stopy: v osobních jménech, ochranných domovních znameních apod. Pro průkazné doklady sice musíme do Olomouce,[70] k postulování brněnských analogií však netřeba velké odvahy, zvláště napovídají-li na ně nepřímo i jiné skutečnosti: Stanislav Hanco sestavuje roku 1483 svůj testament přímo v klášteře, kterému odkazuje nemalé částky;[71] doklady z testamentů by bylo snadné dále rozmnožit.

Netřeba zůstávat jen u velkých staveb a událostí. Komu se po Anně, zámožné vdově Vaňka z Pohořelic, dostal do majetku její harasový plášť,[72] velmi pravděpodobně s ním převzal také jeho minulost, vzpomínku na předchozí majitelku. Tato forma vzpomínky se zvýrazňovala při předávání oděvů v rámci rodiny, jak se s ním setkáváme zejména v testamentech. Brněnská poslední pořízení z pozdního středověku jsou bohužel co do odkazů osobních předmětů velmi skoupá, i zdejší nečetné doklady spolu s analogiemi z jiných měst však praxi odkazování oděvů, ale i ložního prádla apod. jasně potvrzují (zvláště když v chudších vrstvách představoval oděv ekvivalent peněz).[73] Rodinné předměty, ale třeba i jména, jak jsme viděli, se stávala spojnicí

[68] F. HOFFMANN (ed.), *Rejstříky městské sbírky jihlavské 1*, s. 530; k fresce zachycující tuto událost a vzniklé asi věrně podle starší předlohy, srov. Ivo HLOBIL – F. HOFFMANN, *Barokní freska přepadení Jihlavy roku 1402 v minoritském kostele. Kopie gotické veduty z doby před rokem 1436*, in: Umění 51, 2003, s. 147–157.

[69] Shrnutí v Dušan FOLTÝN a kolektiv, *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, Praha 2005, s. 180–182, kde další literatura; k františkánům observantům nově Petr HLAVÁČEK, *Čeští františkáni na přelomu středověku a novověku*, Praha 2005.

[70] Řehoř Moler, přední olomoucký měšťan, bezpochyby pod vlivem Kapistránovy misie pojmenoval svého syna, narozeného v té době, Bernardin a ve svém testamentu jej předurčil k církevním studiím, Libuše SPÁČILOVÁ (ed.), *Testamenty olomouckých měšťanů*, in: I. Hlobil – M. Perůtka (eds.), Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550. III. Olomouc, Olomouc 1999, s. 117–118; srov. též I. HLOBIL, *Bernardinské symboly Jména Ježíš v českých zemích šířené Janem Kapistránem*, in: Umění 44, 1996, s. 223–234.

[71] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, č. 48, fol. 457r-v.

[72] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, č. 48, fol. 415v-416r.

[73] Ke středověkým testamentům viz nejnověji Kateřina JÍŠOVÁ – Eva DOLEŽALOVÁ (eds.), *Pozdně středověké testamenty v českých městech. Prameny, metodologie a formy využití*, Praha 2006. O oděvu jako peněžním ekvi-

přítomnosti s minulostí. Otázkou je, zda měl oděv referenční časovou funkci také v přítomnosti. Existovaly závazné formy oděvu a barev pro jednotlivá období lidského života a rodinného stavu?[74] Oděvní předpisy středověkých měst se dotýkají otázek luxusu (a jeho zákazů), oděvů pro jednotlivé sociální skupiny (viditelné vydělení Židů nebo nevěstek), oděvních doplňků (nepomiňme zde ani zbraně), ale ne oděvů typických pro jednotlivá období lidského života, samozřejmě s výjimkou rozdílného oděvu svobodné dívky a vdané ženy. Pokud Vít soukeník ve svém testamentu dodává po výčtu stříbrných lžiček, perlového růžence a dalších cenností také ložní prádlo a další, „co mladé ženě přísluší“,[75] zůstává nejisté, zda jeho vyjádření míří na čas (věk) nebo na stav (tj. žena před sňatkem).

Minulost v hmotných i nehmotných pozůstatcích byla nedílnou součástí městského života. Byla jako minulost, jako uzavřené časové období také vnímána? K tomu by leccos mohly napovědět městské kroniky. Brno však patří k městům, ve kterých se městské kronikářství začalo podle všeho rozvíjet velmi pozdě. Nejstarší zachované záznamy Jana Munky z Ivančic, pocházející až z dvacátých let 16. století, pak představují směsici opisů listin, úředních záznamů, sněmovních usnesení a záznamů o politických událostech autorovy přítomnosti.[76] Na předchozích stranách jsme se ale již otázek spojených s minulostí opakovaně dotýkali, vždy s neurčitým výsledkem: minulost ve zkoumaných textech jako samostatná časová entita, oddělená neprostupně od přítomnosti, nevystupuje. Jako mrtví zůstávali přítomní v městské komunitě i po smrti, tak i minulé události, které se staly součástí paměti města a měšťanů a byly připomínány, spojovaly minulost s přítomností do jedné, „živé“ epochy. Minulost se jako zřetelné vodítko, závazný návod k orientaci v přítomnosti, zpřítomňovala a dokud byla uložena v paměti, nikdy nepomíjela.[77]

Zastavme se ještě před konečným shrnutím u médií času. I přes rozmach hodinových strojů a veřejných hodin nebyl v pohledu obyvatel středověkého města ani denní čas jednoduše vizualizován pohledem na hodiny. Plynutí času se vázalo na více či méně pravidelné události spojené s ustálenými zprostředkovateli, mezi nimiž mělo

valentu Valentin GROEBNER, *Ökonomie ohne Haus. Zum Wirtschaften armer Leute in Nürnberg am Ende des 15. Jahrhundert*. VMPIG 108, Göttingen 1993.

[74] Srov. Thomas ANTONIETTI, *Sachkultur und Zeit. Die Materialisierung von Dauer im weiblichen Kleid*, in: P. Dubuis – J. Messerli (eds.), Autour de l'histoire du temps. Traverse 4, 1997, n. 3, s. 73–88 (výsledky výzkumu zaměřeného na švýcarské venkovanky 19. a 20. století, ovšem s přesně formulovanými otázkami a problémy, jež překračují časovou hranici; autor vyšel z van Gennepovy teorie přechodových rituálů).

[75] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, fol. 442r-v.

[76] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 7329. Základní informace o textu viz J. DŘÍMAL, *Kroniky a pamětní knihy městských písařů brněnských v době předbělohorské*, in: BMD 2, 1960, s. 85–99. O konstrukci a pojetí minulosti ve středověkém kronikářství viz nověji Hans-Werner GOETZ, *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im hohen Mittelalter*, Berlin 1999; srov. též Pierre MONNET, *La mémoire des élites urbaines dans l'Empire à la fin du Moyen Âge entre écriture de soi et histoire de la cité*, in: H. Brand – P. Monnet – M. Staub (dir.), Memoria, communitas, civitas. Mémoire et conscience urbaines en Occident à la fin du Moyen Âge, Ostfildern 2003, s. 49–70.

[77] K dualitě pojímání času viz z jiného úhlu A. J. GUREVIČ, *Die Darstellung*, shrnutí s. 44.

nejvýznamnější úlohu zvonění zvonů.[78] Zvony ohlašovaly cyklicky se opakující mše, počátky trhů, pravidelné slavnostní okamžiky jako výměnu rady nebo procesí, upozorňovaly na události výjimečné – byly tmelem a komunikačním prostředkem městské „veřejnosti". Vedle zvonů se na ohlašování zjevně podíleli i trubači doložení v městských účtech; hudební měření času, *musica mensurabilis*,[79] v městském prostředí zůstává dalším z témat do budoucna. Když si Paul Hager ve svém testamentu vymínil, aby kantor kostela sv. Jakuba za odkázané peníze zpíval každý den při hlavní mši po proměňování responsorium Gaude Maria virgo,[80] nešlo mu dalece o přesné časové určení, jako o přesné funkční umístění vzpomínky, jež s sebou ovšem přinášelo původně nezamýšlené důsledky.

Význam zvuků (na okraj zde ještě podotýkám, že zvuky středověkého města byly jasně sémantizovány, oproti modernímu šumu rovnou nesly zřetelné a srozumitelné významy, případně jim byly neprodleně přidělovány) pro dělení běhu času je neoddělitelný od vizuální složky, protože i pravidelné události se – pokud měly plnit svou roli časových mezníků během roku – musely nějakým způsobem vymykat každodenní zkušenosti. Prostředkem k tomu byly městské slavnosti, jež se přirozeně propojovaly s liturgickým rokem a rytmizovaly průběh roku, přičemž základní složku městské slavnosti představovalo procesí stvrzující městský řád,[81] ať již v „kanonické" slavnostní podobě nebo převrácené masopustní, která kontrolovaně ventilovala nashromážděná napětí.[82] Pro část měšťanů bylo slavnostní procesí příležitostí k demonstraci osobní vážnosti a moci, pro zbývající barvitou podívanou, pro jiné příčinou nevole, a to když si jednotlivé společenské skupiny města začaly pořádat „svá" procesí. Zvukům a obrazům procesí nebylo možné se vyhnout. Nejvýznamnějším takovým

[78] K významu zvonů pro vnímání času ve městě viz J. LE GOFF, *Čas práce*, s. 65–78; v polemice s Habermasovým názorem o neexistenci veřejnosti v předmoderní době pojednal o zvonech jako jejím komunikačním nástroji ve středověku Alfred HAVERKAMP, *„...an die große Glocke hängen". Über Öffentlichkeit im Mittelalter*, in: Jahrbuch des historischen Kollegs 1995, München 1996, s. 71–112. K významu zvonů až hluboko do 18. století Mona OZOUFOVÁ, *Revoluční svátky 1789–1799*, Brno 2006, s. 271–272.

[79] P. DINZELBACHER, *Die Zeit in der urbanen Mentalität*, s. 30; srov. i polemiku s názory Arno Borsta, Michael WALTER, *Kirchenmusik und Zeitrechnung im Mittelalter*, in: Mediaevistik 5, 1992, s. 169–186 (autor odmítá, že by se v období 9. – 11. století dala doložit souvislost mezi chórovým zpěvem a měřením času).

[80] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, fol. 451v-452r.

[81] Slavnostní procesí v Norimberku a Erfurtu rozebrala Andrea LÖTHER, *Prozessionen in spätmittelalterlichen Städten. Politische Partizipazion, obrigkeitliche Inszenierung, städtische Einheit*, Köln – Weimar – Wien 1999; se zaměřením na detail viz Thomas ZOTZ, *Die Stadtgesellschaft und ihre Feste*, in: D. Altenburg – J. Jarnut – H.-H. Steinhoff (Hrsg.), Feste und Feiern im Mittelalter, Sigmaringen 1991, s. 201–213; přehledně Ludwig SCHMUGGE, *Feste feiern wie die fallen. Das Fest als Lebensrythmus im Mittelalter*, in: P. Hugger u. a. (Hrsg.), Stadt und Fest. Zu Geschichte und Gegenwart europäischer Festkultur, Stuttgart 1987, s. 61–87. K „teorii" svátku viz Michael MAURER, *Prolegomena zu einer Theorie des Festes*, in: TÝŽ (Hrsg.), Das Fest. Beiträge zu seiner Theorie und Systematik, Köln – Weimar – Wien 2004, s. 19–54, k vztahu svátku a času s. 26–31.

[82] O „převrácených" svátcích například H. KÜHNEL, *Die städtische Fastnacht im 15. Jahrhundert*, in: P. Dinzelbacher (Hrsg.), Volkskultur des europäischen Spätmittelalters., Stuttgart 1987, s. 109–127; Jacques HEER, *Svátky bláznů a karnevaly*, Praha 2006; Emmanuel LE ROY LADURIE, *Karneval v Romansu. Od Hromnic po Popeleční středu 1579–1580*, Praha 2001.

svátkem byla v Brně slavnost na Boží Tělo (čtvrtek po neděli sv. Trojice),[83] spojená s velkým procesím městem. Když papež Pavel II. pověřoval roku 1465 dolnokounického probošta a třebíčského opata řešením sporu mezi městem a kapitulou sv. Petra, jež konání procesí napadala, konstatoval ve shrnutí prosby obyvatel města: procesí se koná se svolením papeže Urbana (tj. nejspíše Urbana VI., 1378–1389), účastní se jej také řeholníci městských klášterů, obyvatelé Brna si zřídili bratrstva, která mají „*vexilla et luminaria ad laudem et gloriam ipsius*“, a z procesí má mnohý užitek kostel sv. Jakuba (což byl asi hlavní důvod stížnosti kapituly).[84] Zdá se velmi pravděpodobné, že k hlavnímu slavnostnímu procesí se připojovala menší procesí, jež se inverzně ke koncentrované povznášející slavnostnosti okamžiku převracela do nevázanosti a parodie, zpětně posilující význam ústředního tématu. V době jednání legace basilejského koncilu roku 1435 v Brně došlo i na stížnost olomouckého biskupa Pavla z Miličína na brněnské dominikány, kteří v neděli po Božím Těle pořádali průvod městem s maskami a výjevy, podle Pavla pohoršlivými. Basilejští legáti požadovali konání pouze jednoho hlavního procesí, zdá se však, že situace byla uzavřena slibem dominikánského probošta odstranit nepřístojnosti.[85] Uctívání eucharistie a s ním spojené slavnosti zůstaly v Brně zachovány, a tedy i jejich význam pro dělení času, kurie se nepokoušela je jako v říšských městech utlumovat a jejich další rozvoj vyvrcholil v předbělohorském období.[86]

Vedle slavností pravidelných, které dávaly jistotu v dělení času během roku, se na městském vnímání času významně podílely svátky nepravidelné, probíhající jednou za několik let, nebo i jednou za několik desetiletí. Přední místo mezi nimi má návštěva krále, *adventus regis*, zvláště po královské korunovaci nebo po převzetí vlády v zemi, kdy město holdovalo novému pánu a panovnický vjezd se odbýval za hojné účasti a doprovodu četných slavností.[87] Čas vjezdu přitom začínal plynout dny a týdny před vlastním aktem, přípravou slavností, uctění, ubytování, ale i zjišťováním místa králov-

[83] K božítělovému svátku a jeho zavádění viz Dietz-Rüdiger MOSER, *Fastnacht und Fronleichnam als Gegenfeste. Festgestaltung und Festbrauch im liturgischen Kontext*, in: Feste und Feiern im Mittelalter, s. 359–376, zejména s. 369–375.

[84] AMB, fond A 1/1 Sbírka listin, mandátů a listů, č. 487 (1465, září 28.). Povolení pro plebána sv. Jakuba, že každý první čtvrtek v měsíci může nosit Boží Tělo v procesí v okrsku kostela, za deště pak uvnitř svatyně, z roku 1521 viz tamtéž, č. 1112 (1521, dubna 8.). O božítělových bratrstvech v Čechách Hana PÁTKOVÁ, *Bratrstvie ke cti Božie. Poznámky ke kultovní činnosti bratrstev a cechů ve středověkých Čechách*, Praha 2000, s. 16–20.

[85] Ernestus BIRK (ed.), *Aegidii Carlerii, decani cameracensis, liber de legationibus concilii Basiliensis pro reductione Beohemorum*. Monumenta Conciliorum generalium seculi decimi quinti. Concilium Basiliense. Tomus I, Vindobonae 1857, s. 552–553. Ke fraškovitým ztvárněním posvátných témat viz nyní překlady základních studií Jarmily VELTRUSKÉ, *Posvátné a světské. Osm studií o starém českém divadle*, Praha 2006; k basilejské legaci v Brně Miloš ŽILA, *Brněnská církev očima basilejského legáta*, in: BMD 14, 2000, s. 65–72.

[86] Pokusy o omezení svátku Martial STAUB, *Memoria im Dienst von Gemeinwohl und Öffentlichkeit. Stiftungspraxis und kultureller Wandel in Nürnberg um 1500*, in: Memoria als Kultur, s. 327–333; k předbělohorským slavnostem Vladimír BURIAN, *Vývoj náboženských poměrů v Brně 1570–1618*, Brno 1948.

[87] Obecně nyní vyčerpávajícím způsobem Gerrit Jasper SCHENK, *Zeremoniell und Politik. Herrschereinzüge im spätmittelalterlichen Reich*, Köln – Weimar – Wien 2003; přímo k Brnu T. BOROVSKÝ – Robert ANTO-

ského pobytu a doby, kdy se pán objeví před městskými hradbami. Nejen naděje, ale také obavy předcházely královské návštěvě. Naděje na zisk privilegií, rozechvělou nejistotu přicházející slavnostní chvíle a doteku městského prostředí s královským majestátem, omezovaly ve vzletu jisté výdaje, kterým se nebylo lze jak vyhnout. Panovník potřeboval ke své reprezentaci peníze a nacházel je u města, od kterého při příležitosti vjezdu vybíral berni, požadoval půjčky apod., či u ochotných měšťanů. Podobně jako královská návštěva intenzifikovala peněžní vztahy, prohlubovala také vnímání času, neboť koncentrovala do krátkého údobí několika dnů, nanejvýše týdnů, vícero významných aktů: shromáždění vzácných hostů, zasedání zemského sněmu či soudu, veřejné slavnosti, obnovu městské rady, konfirmace starých a udílení nových privilegií. Příjezd Ladislava Pohrobka do Brna v červenci 1453 naplňoval též mnohá očekávání měšťanů, víru, že s královskou mocí se do země navrací starý řád, jež byla zvýrazněna i skutečností, že po dlouhých letech nepravidelné a nestandardní obnovy městské rady přistoupil Ladislav k tomuto aktu přesně podle privilegií Václava II.[88] Vzpomínka na Pohrobkův vstup se pravděpodobně v myslích mnoha měšťanů zvýraznila o pět let později, kdy před vzdorujícím městem stanulo vojsko Jiřího z Poděbrad a husitský král donutil Brno k podrobení.

Pokus o shrnutí pravidelných událostí, které zasahovaly a formovaly plynutí času ve středověkém Brně, do přehledného (teoretického) souboru by ukázal jejich rovnoměrné rozložení v průběhu roku. Rozvržení událostí jako míry času vycházelo vstříc přirozené lidské potřebě po pravidelné rytmizaci. Na osnovu tvořenou týdenním cyklem církevního a pracovního roku se napojovaly další dělící články. Pokud v rovině konceptů času, rozdílných a přece neoddělitelných časů pozemského a věčného světa, stála mezi myšlením teologů a městem zřetelná přehrada, k níž přispívalo negativní pojetí města jako místa hříchu (založené mj. na peněžních operacích, jež poskytovaly řadě měšťanů obživu), v praktickém životě se církevní čas snadno a ústrojně doplňoval s časem právním, hospodářským, ale i s agrárním rytmem, od kterého se město nemohlo zcela odříznout. V době, kdy se Brno muselo – a možná poměrně dlouho – obejít bez veřejných mechanických hodin, určovaly členění času během dne slunce a kostelní zvony ohlašující pravidelné události. Čas vycházející z pohybu byl vázán na konkrétní zvuky, místa, události. Jejich ritualizované opakování zároveň udržovalo spojení města a měšťanů s jejich minulostí, která tak zůstávala stále živá. Hlavním prostředkem udržování – ponecháme-li stranou vzpomínky fixované na hmotné předměty, jména apod. – byly slavnosti, které se neobešly bez liturgických prvků, ať již se jednalo o slavnosti celoměstské typu božítělových

NÍN, *Venit rex! Panovnické vjezdy do středověkého Brna*, in: BMD 18, 2005, s. 57–93, kde odkazy na prameny a další literaturu, zde od nich pro úsporu místa až na výjimky upouštím.

[88] Viz pamětní záznam spojený se zápisem o obnově rady, AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, fol. 370r, vydal B. BRETHOLZ (ed.), *Kleine chronistische Nachrichten und Urkunden zur Geschichte Brünns*, in: Zeitschrift des deutschen Vereins für Geschichte Mährens und Schlesiens 19, 1915, s. 116, č. 2.

procesí nebo zdánlivě uzavřenější typu anniversarií apod. Hovořit o městské kultuře středověku jako o vzpomínkové kultuře není nikterak přehnané.[89] Právě ve vztahu měšťanů k minulosti a ve formách jejího uchovávání, jež nutně formovaly běh času v přítomnosti, lze hledat další podněty k výzkumu daných témat.[90]

[89] O. G. OEXLE, *Die Stadtkultur des Mittelalters als Erinnerungskultur*, in: T. Schilp, B. Welzel (Hrsg.), Dortmund und Conrad von Soest im spätmittelalterlichen Europa, Bielefeld 2004, s. 11–28.

[90] Příspěvek byl zpracován s podporou grantu GA AV ČR, reg. č. KJB 801640601 Panovnické vjezdy na středověké Moravě, a v rámci výzkumného záměru MSM0021622426 Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura.

SEZNAM PŘÍLOH

Barevná příloha č. I: Kalendárium s měsíci leden–duben z misálu Oldřicha z Krumlova, ca 1423. Svatojakubská knihovna, rkp. č. 7 (misál). Uloženo v Archivu města Brna (dále AMB), fond V 2 Svatojakubská knihovna.

Barevná příloha č. II: Kalendárium s měsíci květen–srpen z misálu Oldřicha z Krumlova, ca 1423. Svatojakubská knihovna, rkp. č. 7 (misál). Uloženo v AMB, fond V 2 Svatojakubská knihovna.

Barevná příloha č. III: Kalendárium s měsíci září–prosinec z misálu Oldřicha z Krumlova, ca 1423. Svatojakubská knihovna, rkp. č. 7 (misál). Uloženo v AMB, fond V 2 Svatojakubská knihovna.

Barevná příloha č. IV: Oldřich z Krumlova při pozdvihování hostie při mši, misál Oldřicha z Krumlova, ca 1423. Svatojakubská knihovna, rkp. č. 7 (misál). Uloženo v AMB, fond V 2 Svatojakubská knihovna.

Barevná příloha č. V: Oldřich z Krumlova v analogii mešního pozdvihování před Bohem Otcem, misál Oldřicha z Krumlova, ca 1423. Svatojakubská knihovna, rkp. č. 7 (misál). Uloženo v AMB, fond V 2 Svatojakubská knihovna.

Barevná příloha č. VI: Adorující Oldřich z Krumlova ve výjevu Narození Páně, misál Oldřicha z Krumlova, ca 1423. Svatojakubská knihovna, rkp. č. 7 (misál). Uloženo v AMB, fond V 2 Svatojakubská knihovna.

Barevná příloha č. VII: Oltářník Jakub Schiem z Vyškova ve vyobrazení v misálu, který byl pořízen k jeho beneficiu u oltáře Nanebevzetí Panny Marie, ca 1490–1491. Svatojakubská knihovna, rkp. č. 17 (misál). Uloženo v AMB, fond V 2 Svatojakubská knihovna.

Barevná příloha č. VIII: Dominikánská řeholnice, snad v příbuzenském vztahu k oltářníkovi Jakubu Schiemovi nebo zakladatelce beneficia, týž misál. Svatojakubská knihovna, rkp. č. 17 (misál). Uloženo v AMB, fond V 2 Svatojakubská knihovna.

Barevná příloha č. IX: Pravděpodobně zakladatelka beneficia Marta Salczerová, týž misál. Svatojakubská knihovna, rkp. č. 17 (misál). Uloženo v AMB, fond V 2 Svatojakubská knihovna.

Tomáš Borovský

Zeit, Vergangenheit und Memoria mittelaterlichen Brünns (Prolegomena)

ZUSAMMENFASSUNG

Die Studie fasst die gewöhnlichen Herangehen an die Zeitforschung in der mittelalterlichen Stadt zusammen und versucht, sie auf dem Beispiel Brünns im 14. und 15. Jahrhundert mit neuen Themen zu bereichern. In der ältesten Periode richtete sich die städtische Zeit nach dem Naturzyklus und dem Sonnenschein. Der Tag-und-Nacht-Wechsel fand seine Widerspiegelung auch im Stadtrecht, das diegleichen am Tag und in der Nacht verübten Delikte unterschiedlich strafte. Der erste direkte Beleg der Existenz der mechanischen öffentlichen Uhr in Brünn kommt in den Rathausrechnungen aus der Periode 1523–1524 vor, ältere Berichte über den städtischen Uhrmacher aus dem Anfang des 15. Jahrhunderts konnten im Quellenmaterial nicht überprüft werden. Weiter befasst sich der Autor mit der Gliederung der Zeit in Handwerksstatuten und Privilegien, u.z. auf dem Beispiel der Metzger und Schenkwirte, wo er eine feste Verknüpfung des kirchlichen Jahrs mit dem wirtschaftlichen konstatiert, was auch durch die vier Brünner Jahrmärkte bestätigt wird. Handlungen, die mit dem Geldumlauf zu tun hatten, konzentrierten sich in die Termine um den Hl. Georg (24. April) und den Hl. Michael oder Hl. Wenzel (28., 29. September), wie darauf die Einnahme der Stadtsteuer, die Abführung der Steuer an den Herrscher, Termine der Rentenraten hinweisen; in derselben Periode wurden Untertanensteuern von Bauern auf ländlichen Grunstücken der Städte und Bürger eingenommen. Sehr genau sind Zeitbestimmungen im umfangreichen Bereich des Stadtrechts, seien es die Tagungen des Stadtgerichts, Prozess- und Beweisbestimmungen, die Volljährigkeit oder der Wechsel und die Funktionsperiode des Stadtrats. Eine wichtige Quelle zum Thema „Zeit“ stellen die Brünner Rechtslehren aus dem 14. Jahrhundert dar, deren Herausgabe vorbereitet wird und die über die Vorstellungen der Bürger über die Zeit, die Vergangenheit und die Formen ihrer Erhaltung besser als normative Texte aussagen. Während der ganzen verfolgten Periode überwog in allen erhaltenen Texten die Datierung mittels kirchlicher Feiern, eventuell in der Kombination mit der Amtszeit der Stadt (Funktionsperiode des konkreten Bürgermeisters und der Ratsherren). Der Exkurs zu ausgewählten Missalen zeigt den Zusammenhang zwischen ihnen und den gedruckten Almanachen aus dem Ende des 15. Jahrhunderts, die aus der Brünner Druckerei stammen.

Detailliert widmet sich die Studie dem Problem der Memoria und der Vergangenheit im städtischen Milieu. Die verbreitetesten Formen der Memoria waren Andenken der Verstorbenen während der Messen, die Bestellung einer selbständigen Seelenmesse, bei reicheren Bürgern die Gründung des eigenen Altarbenefici-

ums sowie Vermächtnisse an Arme, die alljährlich am festgelegten Tag verteilt werden sollten. Altarfundationen und Umzüge zum Bestattungsort waren die häufigsten Formen der Festigung des Andenkens mittels seiner zeit-räumlichen Konkretisierung. Memoria war nicht nur eine Familiensache, sondern auch eine Zechenangelegenheit. Ihre visuelle Form erscheint in Abbildungen in Missalen, z.B. im Messbuch des Klerikus Oldřich von Krumlov, der in zahlreichen Illuminationen dargestellt ist, die bedeutenden kirchlichen Feiertagen angefügt sind. Die Bilder zeigen ein weiteres Aspekt der Chronologie der mittelalterlichen Stadt, nämlich die Zeit in der abgebildeten Geschichte und die Zeit des vergangenen Ereignisses. Auf ähnliche Weise waren Träger der Vergangenheit auch bedeutende Stadtgebäude, besonders falls ihre Gründung mit einem bedeutenden Ereigniss zusammenhing, z.B. das Kloster der Franziskaner-Observanten, das auf der Stelle des ehemaligen Schlachthofs gegründet wurde und an die Mission G. Capistranos und die damit verknüpften Ereignisse erinnerte. Der materiellen Form der Erinnerung begegnet man auch im Familienkreis bei der Übergabe der Kleidung, Familiengegenstände oder Namen. Die Vergangenheit selbst tritt jedoch in den untersuchten Texten nicht als selbständige Zeit-Instanz auf. Vergangene Ereignisse wurden zum Bestandteil des Gedächtnisses der Stadt und der Bürger und verknüpften die Vergangenheit mit der Gegenwart in eine Epoche. Die Vergangenheit wurde als deutliche Richtschnur für die Orientierung in der Gegenwart vergegenwärtigt und solange sie im Gedechtnis blieb, blieb sie erhalten. Das Mittel ihrer Erhaltung, den Meilenstein während des Jahres und die Visualisierung der Zeit stellten Stadtfeste dar, wobei die Hauptkomponente der Stadtfeier die Prozession bildete. Das wichtigste regelmäßige Brünner Fest war das Frohnleichnahmfest, von den unregelmäßigen Feierlichkeiten dann unbestritten die Ankunft des Königs, *adventus regis*.

Regelmäßige Ereignisse, die dem Vergehen der Zeit im mittelalterlichen Brünn Rhytmus gaben, waren gleichmäßig im Verlauf des Jahres verteilt. Die Verteilung der Ereignisse als Zeitmaß kam dem natürlichen menschlichen Bedarf der regelmäßigen Rhytmisierung entgegen. Auf die Grundkette des Wochenzyklus des kirchlichen und Arbeitsjahrens knüpften weitere Gliederungspunkte an. Die kirchliche Zeit ergänzte leicht und organisch den rechtlichen, wirtschaftlichen und landwirtschaftlichen Rhytmus. Die Zeit war auf konkrete Klänge, Orte und Ereignisse gebunden. Ihre ritualisierte Wiederholung erhielt zugleich die Verbindung der Stadt und der Bürger mit ihrer Vergangenheit, die auf diese Weise lebendig blieb. Gerade im Verhältnis der Bürger zur Vergängenheit und in den Formen ihrer Erhaltung, die ohne Zweifel den Lauf der Zeit in jedem konkreten Moment formierten, sieht der Autor eine weitere Anregung zur Erforschung des gegebenen Themas.

Iva Grünbaumová

OKRAJOVÉ SKUPINY STŘEDOVĚKÉHO BRNA (Možnosti studia)

Pokusy o vymezení

František Graus definoval okrajové skupiny obyvatelstva takto: „*Osoby nebo skupiny, které neuznávají nebo nedodržují, popřípadě dodržovat nemohou, normy společnosti, ve které žijí, a na základě tohoto odmítnutí, popřípadě neschopnosti (tzv. nekonformního chování), nejsou většinovou společností považováni za rovnocenné.*“[1]

Jako lidi na okraji chápeme tedy ty, kteří byli vyřazeni z podílu na životě společnosti. Toto vyřazení podmiňovalo několik důvodů. Jedním z nich mohla být materiální nouze, nedostatek finančních prostředků a s tím často související žebrácství. Dalším důvodem bylo vykonávání ponižujícího řemesla. Do této skupiny by patřily nevěstky, kati, hrobaři, lazebníci nebo kejklíři. Závažnou skutečností, která bránila integraci do společnosti, byla odlišná etnická příslušnost či jiné náboženské vyznání. Zde pak máme na mysli především Židy nebo cikány.

Přístupy jednotlivých badatelů, jak vymezit značně nejednotnou skupinu lidí na okraji, se do jisté míry liší. Seznamme se alespoň s několika vybranými. Bronislav Geremek zdůrazňuje tytéž rysy okrajových skupin jako František Graus, na rozdíl od něj přidává ještě jednu charakteristiku. Nejde o skupinu homogenní, ale vnitřně rozdílnou. Charakterizuje příslušníka okrajových skupin jako „*výsledek individuální nebo skupinové negace panujícího řádu, přijatých zásad soužití, závazných norem a příkazů. Tak vznikl určitý sociální svět ‚an sich', který sice postrádal vnitřní jednotu, ale společností byl vnímán jako odlišný.*“[2] K teoretické debatě o vymezení lidí na okraji a jejich zkoumání přispěl i Bernd-Ulrich Hergemöller, považuje je za „*heterogenní okruh lidí, kteří byli kvůli negativním kolektivním rysům podrobeni částečné nebo úplné ztrátě cti*“.[3] Hergemöller do této skupiny neřadí žebráky, lichváře, různé kriminální živly, sebevrahy nebo nejchudší řemeslníky. Lidé na okraji pro něj netvoří ekonomickou, nýbrž sociální skupinu.

---

[1] „*Personen oder Gruppen, die Normen der Gesellschaft, in der sie leben, nicht anerkennen bzw. nicht einhaltenoder nicht einhalten können und aufgrund dieser Ablehnung bzw. Unfähigkeit (infolge sog. nichtkonformen Verhaltens) von der Majorität nicht als gleichwertig akzeptiert werden.*“ Srov. František GRAUS, *Randgruppen der städtischen Gesellschaft im Spätmittelalter*, in: Zeitschrift für historische Forschung 8, 1981, s. 385–437.

[2] Bronislav GEREMEK, *Člověk na okraji ve středověku*, in: Jacques Le Goff (ed.), Středověký člověk a jeho svět, Praha 1999, s. 291–312.

[3] „*Jene heterogenen Personenkreise, die durch negative kollektive Attributionen einem partiellen oder totalen Verlust ihrer Ehre unterworfen wurden.*“ Bernd-Ulrich HERGEMÖLLER, *Randgruppen der spätmittelalterlichen Gesellschaft. Wege und Ziele der Forschung*, in: TÝŽ (Hrsg.), Randgruppen der spätmittelalterlichen Gesellschaft, Warendorf 2001, s. 1–57.

František Šmahel chápe lidi na okraji jako *„jedince, které většina z různých důvodů považovala za bezectné, opovrženíhodné, zahálčivé, nakažené nebo jinak vyvržené osoby. Nikoli snad proto, že by jich ve středověkých Čechách bylo málo. Avšak ne všichni lidé „na okraji" byli sami strůjci svého osudu, ne všichni také patřili do jednoho pytle na lidském smetišti…"*.[4]

Snad by bylo dobré poznamenat, že termín, pod kterým dnes marginální skupiny studujeme, ve středověku neexistoval. Označení *lidé na okraji* a jeho cizojazyčné paralely[5] má na svědomí až moderní literatura. František Šmahel se k tomuto označení přiklání, jak sám říká, z nouze. Souhrnné pojmenování *chátra*, které se ve starší češtině používalo pro deklasované živly i pro neurozený lid, má v sobě dnes pejorativní nádech, stejně tak další výrazy jako lůza, sebranka a podobně, a je proto lepší se jim vyhnout.[6]

Již byly zmíněny tři větší celky lidí na okraji: chudí, vykonavatelé opovrženíhodných řemesel a lidé odlišného náboženského vyznání či jiné etnické příslušnosti. Pojďme si nyní tyto tři skupiny blíže představit v pohledu moderní historiografie.

Městskou chudinu opět charakterizuje František Graus: *„Za ‚chudinu' považuji nadále souhrn těch jednotlivců bydlících v městě, kteří nemohli samostatně vyrábět a byli přitom hospodářským postavením nuceni hledat nějaký pramen obživy v závislém postavení."*[7] Toto vymezení dále rozšiřuje, dělí chudé do několika skupin podle poměru k výrobě na osoby přímo činné ve výrobě, kam řadí nekvalifikované pracovní síly jako nádeníky a pomocné dělníky, tovaryše a příslušníky i mistry závislých řemesel a řemeslníky, kteří byli závislí na bohatších spoluobčanech. Mezi osoby, které přímo činné ve výrobě nebyly, patří podle Grause například služebnictvo jak městské, tak soukromníků, a také lidé, živící se zaměstnáním postaveným více méně mimo zákon jako nevěstky nebo žebráci.

Středověcí myslitelé ale nechápali pojem chudý jako označení někoho, kdo trpí materiální nouzí. Jako chudí (latinsky pauper, německy arm) se rozuměli také lidé právně podřízení, *„arm an recht"*. Původně výraz chudina (arme leute) označoval zřejmě jen osoby závislé a postupně se jeho význam rozšířil. Latina jako antonymum k *„pauper"* používá *„potens"*. Tato dvojice nemá v první řadě ekonomický význam, neodlišuje bohaté od chudých. Slovem *„pauper"* byli spíše myšleni všichni, jimž byl odepřen podíl na moci. Tak by se do této skupiny řadili i ti, kteří sice nějaký majetek měli, ale nepožívali moc, nebyli schopni sami sebe ochránit a byli odkázáni na ochranu krále nebo jiného lenního pána. V pozdním středověku se mění význam slova *chudý*, jsou tak chápáni všichni, jejichž přežití závisí na cizí pomoci.[8]

Lidé, ať už laikové nebo církevní učenci, rozlišovali mezi tak zvanými počestnými a potulnými chudými. Ti první většinou nebyli zavrhováni, jelikož zůstali v původním

[4] František ŠMAHEL, *„Lidé na okraji" pozdně středověké společnosti*, in: Martin Nodl – F. Šmahel (edd.), Člověk českého středověku, Praha 2002, s. 460.

[5] Německy Randgruppen, Außenseiter, francouzsky les Marginaux, anglicky marginal groups.

[6] F. ŠMAHEL, *„Lidé na okraji"*, s. 460.

[7] F. GRAUS, *Chudina městská v době předhusitské*, Praha 1949, s. 33.

[8] *Lexikon des Mittelalters*, Band VI, München, Zürich 1993, heslo *pauperes*.

společenství, odkázáni částečně na svou práci, částečně na almužny. Potulné chudé už neznají v místech, do kterých přicházejí žádat o podporu, a proto s nimi byly spojovány různé pověry a zvěsti, například že jsou to falešní žebráci, že svou chudobu, případně nemoc pouze předstírají (což se ovšem mnohdy stávalo). Objevovaly se také pověsti, že tito žebráci přenášejí různé nemoci.[9] Otázkou zůstává, jestli společnost tak, jak byla uspořádána, sama neměla výrazný podíl na existenci chudých.

Chudobou se zabývali i církevní učenci. Předně rozlišovali ty, kteří se na cestu chudoby dali z vlastního rozhodnutí, tzv. chudí s Petrem (*pauperes cum Petro*), a ty, kteří trpí nouzí nedobrovolně, tzv. chudí s Lazarem (*pauperes cum Lazaro*). Toto rozdělení se v teologických úvahách objevuje již ve 12. století, u Gerhocha z Reichersbergu. Mezi *pauperes cum Petro* patří především klérus, který by se měl zřeknout hmotného bohatství. Dobrovolná chudoba je v tomto pojetí chápána jako duchovní hodnota. Měla by se udržet v rámci celé církve i v klášterech a ospravedlňovat tak moc, kterou církev držela. Jako *chudí s Petrem* byli označováni například poustevníci, kteří opustili okolní svět a žili osamoceni, často v lesích, a na první pohled se svým zevnějškem podobali žebrákům. Naopak druhý typ *chudých s Lazarem* představuje postava Lazara z evangelií. Základem světské chudoby je hmotná nouze, která nebyla zvolena dobrovolně. Reflexe hmotné chudoby v teologických rozpravách prozrazuje, že církev reaguje na skutečnou bídu. Přesto však společnost přistupovala k chudým lidem jako k objektu, v kontextu povinné péče. Z chápání dobrovolné chudoby jako duchovní hodnoty, jež si zasluhuje úctu, by se dalo vyvodit, že následovalo uznání zvláštní důstojnosti chudých lidí, alespoň v teoretické rovině. V podstatě shodné vnější rysy jak dobrovolných, tak ostatních chudých by tuto tezi podpořily.[10]

Dávání almužen chudákům bylo zajisté na jednu stranu projevem soucitu a podpory, na straně druhé ale vyjadřovalo církevní přesvědčení, že poskytnutím milodaru se dárce přiblíží spáse své duše. Dávající také dával na odiv, že je zbožný a v neposlední řadě i dostatečně majetný na to, aby almužnu chudákovi dal.[11] Církevní učení nařizovala dávat almužny chudým a potřebným, přesto zde byla jistá omezení. V dílech kanonistů 12. století se objevuje teze, že by se mělo rozlišovat mezi „poctivými" a „nepoctivými" chudými. Pokud byl chudák zdravý a práce schopný, měl pracovat a neměl by tedy přijímat žádné milodary. Když však člověk trpí nouzí a nemůže zaopatřit sebe ani svou rodinu, měla by mu být vždy poskytnuta pomoc.[12]

Chudí nejsou badateli jednomyslně řazeni mezi lidi na okraji. Snad proto, jak míní František Šmahel, že byla jejich „*okrajovost*" legitimní součástí středověké sociální skladby.[13] Franz Irsigler a Arnold Lassotta zastávají stejný názor a argumentují takto:

[9] Michel MOLLAT, *Armut im Mittelalter*, München 1984, s. 16; k chudobě srov. i sborník Otto Gerhard OEXLE (Hrsg.), *Armut im Mittelalter*. Vorträge und Forschungen Bd. 58, Ostfildern 2004.
[10] B. GEREMEK, *Slitování a šibenice*, s. 33.
[11] Tamtéž, s. 26.
[12] Tamtéž, s. 34.
[13] F. ŠMAHEL, „*Lidé na okraji*", s. 462.

„Chudý, který byl odkázán na podporu svých bližních, nestál v raném a vrcholném středověku mimo nebo jen na okraji společnosti, ale byl v ní spíše integrovaný. Nabízel majetným příležitost ke křesťanské zbožnosti, každý obdržel boží požehnání prostřednictvím chudákových modliteb. Oba tak, bohatý i chudý, byli obsaženi v Societas Christiana.“[14] Přesto najdeme s dalšími skupinami společné rysy, hlavně v tom, jak na ně nahlížela většinová společnost a v migračním způsobu jejich života. Mezi chudé, kteří by tedy mohli být zahrnováni mezi okrajové skupiny, patří především tuláci, žebráci, nemocní a také chudí žijící ve městech, kteří se nepodílí na moci.

K lidem, získávajícím prostředky na svou obživu nelegálním nebo zavrženíhodným způsobem, patří již výše zmíněné nevěstky a žebráci. Bronislav Geremek[15] dále do této skupiny klade katy, jejich pomocníky, pohodné, některé městské policejní úředníky, hrobaře, řezníky (alespoň ty, kteří zabíjeli maso pro Židy), lazebníky, bradýře, hudebníky, akrobaty, blázny, tkalce, valcháře a vesnického pastýře. Je ale důležité si uvědomit, že se situace mohla v různých oblastech lišit. Tak například Geremek zmiňuje řezníky jako opovrženíhodné řemeslo, v českém království ale byli jeho vykonavatelé považováni za ctihodné občany.[16]

Typickými představitelkami této skupiny jsou nevěstky. Jejich osudy v západoevropských městech jsou již relativně dobře zmapovány. S prvními nevěstkami se setkáváme v raném středověku, kdy hledaly své zákazníky především u cest, obchodních křižovatek nebo na trzích, tedy na místech s větší koncentrací lidí.[17] Když začala od 11. století vznikat města, chtěly pochopitelně své štěstí zkusit i tam. To ale zpravidla městské rady nebyly ochotny tolerovat. Řešením bylo vykázat prostitutky z města úplně, nebo jim povolit pobyt pouze na krátkou dobu, například na nákup. Tato nařízení ale nevěstkám nebránila, aby se usadily před městskými hradbami a tam vykonávaly své řemeslo a využívaly výhod, které město nabízelo. Místa před hradbami, kde se prodejné ženy usazovaly, lze považovat za jádro předměstských čtvrtí nevěstek a dalších okrajových skupin, tak jak je známe z některých evropských měst. Například v Basileji se tyto skupiny obyvatelstva usazovaly na Kohlenbergu, kde vedle sebe žili nevěstky, lazebníci, hrobaři a další.[18] Podle podobných nařízení nebyly nevěstky vyka-

[14] Franz IRSIGLER – Arnold LASOTTA, *Bettler und Gaukler, Dirnen und Henker. Außenseiter in einer mittelalterlichen Stadt. Köln 1300–1600*, München 2001, s. 18–19.

[15] B. GEREMEK, *Člověk na okraji ve středověku,* s. 291–312.

[16] V tomto smyslu se alespoň vyjadřuje Josef MACEK, *Die sozialen Randgruppen in den böhmischen Städten in der Jagelonnenepoche 1471–1526*, in: Susanna Burghartz, Hans Jörg Gilomen – Guy Paul Marchal – Raimer Christoph Schwinges und Katharina Simon-Muscheid (Hrsg.), Spannungen und Widersprüche. Gedenkschrift für František Graus, Sigmaringen 1992, s. 191–201.

[17] Jacques ROSSIAUD, *Medieval Prostitution*, Oxford 1988, s. 3–4; srov. i Beate SCHUSTER, *Die freien Frauen. Dirnen und Frauenhäuser im 15. und 16. Jahrhundert*, Frankfurt a. M. 1995, s. 37–53.

[18] Katharina SIMON-MUSCHEID, *Randgruppen, Bürgerschaft und Obrigkeit, Der Basler Kohlenberg, 14.–16. Jahrhundert*, in: S. Burghartz, H. J. Gilomen – G. P. Marchal – R. C. Schwinges und K. Simon-Muscheid (Hrsg.), Spannungen und Widersprüche. Gedenkschrift für František Graus, Sigmaringen 1992, s. 203–225.

zovány jen z měst, ale také z jejich určitých částí, například z ulic, které vedly ke kostelu. Vedle místních omezení známe i omezení časová, zakazující nevěstkám pobyt ve městech během církevních svátků nebo jiných významných slavností.

S rozvojem měst se mění forma prostituce. Vidíme pokusy lokalizovat prostituci uvnitř městských hradeb, a tak ji řídit. Vysvětlením pro tuto snahu městské vrchnosti jsou nejen již zmíněné mocenské důvody, ale rovněž zvýšená kriminalita v předměstských čtvrtích, jako tomu bylo například v Brně.[19] Přestože teď nevěstky tvořily část městského obyvatelstva, nestály rozhodně na stejné právní rovině jako měšťané. Nebyly přiřazeny žádné domácnosti, což v praxi většinou znamenalo, že se za ně neměl kdo postavit nebo vznést jejich nároky před soudem, jako to za jinou ženu dělal její manžel, otec nebo bratr. Nevěstky mohly samy někoho takového vyhledat, musely svou žádost ale zpravidla zaručit více svědky než by musel muž nebo počestná žena. Tak v případě špatného zacházení musely nevěstce dosvědčit dva důvěryhodní svědci, že pro ně nedala pachateli žádný důvod. Některé činy byly na prostitutkách páchány častěji, jako například stříhání vlasů, krádež oblečení, rozbíjení oken. Všechny tyto zločiny měly vlastně upozornit na to, že se tato žena prodává všem (nebo se to o ní alespoň tvrdí).[20] První zmínky o zakládání nevěstinců známe již ze 14. století, především z jižního Německa, jižní Francie a horní Itálie. Během poměrně krátké doby existuje v každém městě alespoň jeden veřejný dům. Proč povolovala a na některých místech i iniciovala vznik veřejných domů městská rada? Její zdůvodnění zřejmě interpretovala názor církve, opírající se především o teze svatého Augustina: „*odstraň nevěstky z věcí lidských a vše zmateš žádostivostí*".[21] Ten viděl nevěstky jako jistou oporu proti matoucí síle libida. Církev tedy zastávala názor, že je lepší tolerovat nevěstky jako menší zlo, aby svobodní muži nemajíce jiných možností k utišení svých potřeb nezneužívali měšťanských dcer a počestných žen.[22]

Ve francouzských a italských městech ale panovaly poněkud odlišné poměry než ve městech říšských. Ve francouzské historiografii není tolik zdůrazněna marginalizace nevěstek, například Jacques Rossiaud zdůrazňuje integraci prostitutek do společnosti a vidí tak v označení nevěstek různými symboly (nejčastěji znamení na oděvu) jistou ochranu proti možnému násilí.[23] Naproti tomu v německých pracích je kladen důraz na okrajovost nevěstek. Wolfgang Hartung chápe povinnost nosit označení jako výraz společenského pohrdání prostitutkami.[24] Reformace a s ní spojené vyost-

[19] CDM VIII, č. 230, s. 176–177.

[20] B. SCHUSTER, *Die freien Frauen*, s. 54–59.

[21] „*Aufer meretrices de rebus humanis, turbaveris omnia libidinibus.*" AUGUSTINUS, *De ordine*, in: Jacques Paul Migne (ed.), Patrologia latina, sv. 32. Paříž 1841, sl. 1000.

[22] Peter SCHUSTER, *Lebensbedingungen der Prostituierten in der spätmittelalterlichen Stadt*, in: Günter Hödl – Fritz Mayrhofer – Ferdinand Opll (Hrsg.), Frauen in der Stadt, Linz 2003, s. 265–266.

[23] J. ROSSIAUD, *Medieval Prostitution*, s. 35.

[24] Wolfgang HARTUNG, *Gesellschaftliche Randgruppen im Spätmittelalter. Phänomen und Begriff*, in: B. Kirchgässner – F. Reuter (Hrsg.), Städtische Randgruppen und Minderheiten. Veröffentlichungen des südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung 13, Sigmaringen 1986, s. 102.

řování morálních předpisů zapříčinilo zřejmě změnu v názoru společnosti na prostituci. To mělo za následek postupné rušení veřejných domů, vyhnání nevěstek z měst a zatlačení prostituce do úplné ilegality. Objevují se také názory, že svůj podíl na oficiální ukončení činnosti nevěstinců mělo šíření syfilis. S tímto názorem nesouhlasí například Jacques Rossiaud, který namítá, že se syfilis objevila dokonce třicet nebo více let před uzavíráním veřejných domů.[25]

Poslední skupinou, kterou se zde budeme zabývat, tvoří Židé. Již od počátků křesťanství pozorujeme tendenci vyššího kléru zamezit úzkým stykům křesťanů s Židy. Různé výnosy pozdně antických a raně středověkých koncilů zakazovaly smíšená manželství nebo společné stolování Židů a křesťanů. Židům bylo také zapovězeno vykonávat úřady, ve kterých by měli pravomoci nad křesťany, nebo bylo omezeno vycházení při křesťanských svátcích.[26]

Soužití Židů a křesťanů reguloval také 4. lateránský koncil roku 1215, ze 71 kánonů se Židů týkaly čtyři. Bylo potvrzeno starší nařízení, že Židé nesmí mít přednost při obsazování veřejných úřadů, židovští držitelé úřadu by se měli ignorovat, stejně jako ti Židé, kteří za půjčení peněz požadují příliš vysoké úroky. Na vrtkavé konvertity měl být vyvíjen „léčivý nátlak" a ke křesťanské víře přestoupivší Židé, majitelé nemovitostí, museli církvi uhradit ušlé desátky. Znovu byl potvrzen zákaz vycházení pro Židy během velikonočních svátků. Nově pak začal platit předpis, že se Židé musí oděvem odlišovat od křesťanů.[27] Koncil konaný v Basileji pak roku 1434 předešlá nařízení ještě zpřísnil a doplnil. Židé a křesťané se nyní nesmějí koupat ve společné lázni, křesťané nesmí využívat služeb židovských lékařů nebo zprostředkovatelů sňatků. Objevuje se i nařízení o přesunutí Židů do vymezených, od křesťanského osídlení a zvláště kostela oddělených prostor.[28] S podobně odděleným prostorem, ať už šlo o celou čtvrť nebo jen o pár ulic, se však setkáváme již dříve.

Život Židů ve středověkých městech byl řízen také výnosy panovníka. Na jejich základě požívali panovníkovy ochrany, ale museli žít v prostorech oddělených od ostatního osídlení, mohli se živit jen obchodem se zbožím nebo penězi. Byli též nuceni nosit znamení odlišující je od zbylého obyvatelstva a byli vystavováni útokům, často jen kvůli rozšířeným předsudkům. Tak se objevují pověsti o znesvěcených hostiích, rituálních vraždách křesťanských dětí a otrávených studnách. Bezesporu zajímavé je, že se některé z těchto pověr vyprávěly i o jiných okrajových skupinách, například o malomocných.

[25] J. ROSSIAUD, *Medieval Prostitution*, s. 50.
[26] Gerd MENTGEN, *Juden. Zwischen Koexistenz und Pogrom*, in: B.-U. Hergemöller (Hrsg.), Randgruppen der spätmittelalterlichen Gesellschaft, Warendorf 2001, s. 339.
[27] Tamtéž, s. 340.
[28] Tamtéž.

Brno

Pokusy o poznání života okrajových skupin městského obyvatelstva v Brně nutně narážejí na nedostatek pramenů, jejichž množství a struktura jsou nesrovnatelné s prameny říšských či italských měst. Kromě listin, jež v této době převažují a v nichž se zprávy o nevěstkách, Židech nebo chudých příliš neobjevují,[29] lze využít především pramenů finanční povahy, jako jsou berní knihy a rejstříky. V berní knize se objevují záznamy o zdaněném movitém i nemovitém majetku a o živnostech spolu s odhadem hodnoty jmění nebo s určením, kolik se z uvedeného majetku a živnosti bude platit na městskou sbírku. Berní rejstřík je naproti tomu soupisem toho, co buď bylo pro městskou sbírku předepsáno a následně zaplaceno, nebo pouze, co bylo uhrazeno. Logicky se ale v berní knize ani v rejstřících neobjevují zmínky o nejchudších obyvatelích města, žebrácích, kteří neměli téměř žádný majetek a nepřispívali tudíž na městskou sbírku. Dalším vhodným pramenem je právní kniha, sestavená městským notářem Janem v polovině 14. století,[30] a nejstarší dochovaná pamětní kniha ze sbírky Archivu města Brna, kde se objevují například zápisy o zastavení majetku židovským obyvatelům, testamenty apod.[31]

Chudí obyvatelé města

Okrajovými skupinami ve středověkém Brně, zejména chudinou, se zabývají jen jednotlivé studie. Článek jí věnoval Bedřich Mendl,[32] aniž by ovšem stanovil přesnou hranici pro chudobu. Stejným tématem se zabýval i Jaroslav Dřímal.[33] Zkoumal sociální skladbu brněnských obyvatel v letech 1365–1509. Vycházel z berních knih a rejstříků pro daná období a na jejich základě potom rozdělil obyvatelstvo do tří skupin: na městskou chudinu a nejchudší řemeslníky a živnostníky s majetkem do tří hřiven, na střední vrstvu s majetkem nad tři hřivny a konečně na městský patriciát. Už se ale ve své stati nezmiňuje o tom, proč si za hranici mezi dvěma chudšími vrstvami zvolil právě majetek ve výši tří hřiven. Na Jaroslava Dřímala navázal Jaroslav Čechura. Volbu téže hranice pro chudobu zdůvodňuje tím, že berní kniha vedená od roku 1442 nepřihlíží k nemovitému majetku měšťanů, včetně domu, pokud byl nižší než právě tři hřivny.[34]

---

[29] K chudším obyvatelům CDM IX, č. 119, s. 120 – jediná listina, jejíž vznik přímo podnítili, k tomu podrobněji Jaroslav MEZNÍK, *Hnutí řemeslníků a chudiny v Brně roku 1378*, in: Československý časopis historický 9, 1961; k nevěstkám CDM VIII, č. 230, s. 176–177 – Statuta de censu meretricum, která nově otiskl Miroslav FLODR, *Brněnské nevěstky v nejstarších dějinách města*, in: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 41, 1994, s. 7–13.

[30] M. FLODR (ed.), *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století. I. Úvod a edice*, Brno 1990, *II. Komentář*, Brno 1992, *III. Rejstříky a přehledy*, Brno 1993.

[31] TÝŽ (ed.), *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, Brno 2005.

[32] Bedřich MENDL, *Sociální krise měst ve století čtrnáctém*, in: Český časopis historický 1931, s. 533–565.

[33] Jaroslav DŘÍMAL, *Sociální složení a majetek obyvatel Brna v letech 1365 až 1509*, in: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 6, 1964, s. 185–289.

[34] Jaroslav ČECHURA, *Srovnání berních knih města Brna z let 1365–1442*, in: Časopis Matice moravské (dále ČMM) 117, 1998, s. 344.

Stanovení přesné hranice majetku, který musí člověk vlastnit, aby již nebyl považován za chudého, je velice složité. Jsme v podstatě odkázáni pouze na berní prameny. Ty jsou pro naše účely, kdy nás zajímají sociálně slabší obyvatelé města, značně komplikované. Je nutné počítat s tím, že úplně nejchudší obyvatele Brna, jako byli například učedníci, tovaryši, děvečky, studenti, chudí klerici i žebráci, zde nenajdeme. Nevíme také, jak velkou část populace chudí tvořili. Výběrčí městské berně se přirozeně zajímali o ty, kteří byli schopni berni zaplatit, a pouze ty také v těchto pramenech nalezneme.

Pro naše potřeby přináší relativně nejvíce berní kniha spojená s rejstříkem z roku 1365, u které se podrobněji zastavíme. Dávky z řemesla jsou v této knize oceněny na 8 grošů. Za chudé považuji ty poplatníky, kteří neměli v knize uvedený nemovitý ani movitý majetek. Nemovitý majetek byl ve vnitřním městě a za hradbami zdaňován odlišně. Uvnitř městských hradeb byla dávka placená z nemovitosti od roku 1323 stanovována podle rozlohy městiště. To nebylo přirozeně spravedlivé, protože majitel chudého domku a majitel patrového bohatšího domu tak mohli zaplatit stejnou částku. Naproti tomu za hradbami se berně platila z oceněného domu, v berní knize také najdeme spoustu domečků v hodnotě například jen 16 nebo 20 grošů. Z tohoto důvodu je obtížné stanovit hranici tak, aby byla kriteria stejná jak pro poplatníky před hradbami, tak uvnitř. Pokud jde o movitý majetek, městská berně se neplatila z potravin a dobytka, který rodina potřebovala k živobytí na jeden rok. Vycházela jsem z předpokladu, že chudí lidé neměli nic víc než to, co nutně potřebovali k životu (a jen sotva potraviny na jeden rok), jedny šaty. Proto u nich v berních pramenech nebude uveden žádný jiný majetek. Toto vymezení není samozřejmě dokonalé, vždyť například jen v předměstských čtvrtích se objevuje větší počet poplatníků s nízce oceněnými domky. Jak ale určit, které domky je možné považovat za nuzné a které nikoli? Navíc s ohledem na fakt, že uvnitř městských hradeb byly dávky z domů placeny podle velikosti městiště?

Většinou do zvolených hranic patří řemeslníci bydlící u někoho v nájmu, kteří vyměřených 8 grošů nezaplatili vůbec, jen z části nebo v několika splátkách. Dále ti, kteří jsou sice v knize a rejstříku uvedeni, ale nemají vyměřenou losunku. Někteří jsou dokonce uvedeni souhrnně pod označením „*pauperes*“ a s odvedenou částkou. Na vyšší počet žen než mužů v této skupině upozornila nedávno ve své stati Michaela Malaníková.[35] Jedná se buď o vdovy, které řemeslo zdědily po manželovi, v řadě případů jde ale o samostatné, neprovdané ženy, které si na své živobytí musely samy vydělávat. Mezi chudými, tak jak jsme je vymezili, jsou zastoupeni příslušníci téměř všech řemesel, která v Brně známe. Jsou zde dělníci, hokynáři, kramáři, koláři, přadleny, pradleny, vetešníci, slanečkáři. Největší díl těchto poplatníků zaplatil alespoň část z vyměřené dávky. Velmi často pouze jeden nebo dva groše, další platili v několika splátkách, a přesto nebyli schopni zaplatit celou požadovanou sumu. To se týká

[35] Michaela MALANÍKOVÁ, *Brněnské ženy 1343–1477 ve světle berních pramenů*, in: BMD 18, s. 21–40.

i těch, kteří celých 8 grošů splatili. Bylo jich ale podstatně méně. Poměrnou část tvoří také lidé, jimž dávka nebyla vůbec vyměřena. Zřejmě byli tak chudí, že ani výběrčí dávek nepochybovali, že na zaplacení nemají. Na rozdíl od další skupiny lidí, kterým dávka vyměřena pravděpodobně byla, ale kteří nebyli schopni zaplatit ani groš. V jednom případě se setkáme i s dělníkem Ullinem, který zaplatil pouhých sedm denárů. Poslední skupinou jsou lidé, kteří byli osvobozeni od povinnosti platit berni, ať už úplně nebo pouze částečně. V berní knize jsou označeni „*novicius*" a jedná se o nové obyvatele města. Nejsou zastoupeni početně, jen od tří do pěti osob v každé z městských částí.[36] Jak je doloženo v tabulkách, přibližně polovina ze všech chudých nezaplatila dávku vůbec nebo jen její část.

Tabulka 1. Chudí poplatníci uvnitř městských hradeb roku 1365

Městská čtvrť	Celkový počet	Nevyměřeno	Zaplaceno částečně	Zaplaceno úplně	Nezaplaceno	Novicius
Brněnská	105	29	33	13	25	5
Veselá	104	19	42	19	20	4
Běhounská	126	33	41	17	32	3
Měnínská	80	18	19	13	25	5
Celkem	415	99	135	62	102	17

Tabulka 2. Chudí poplatníci před městskými hradbami roku 1365

Předměstská čtvrť	Celkový počet	Nevyměřeno	Zaplaceno částečně	Zaplaceno úplně	Nezaplaceno	Novicius
Extra Iudeorum	57	8	24	4	18	3
Extra Mensensem. Cerdonum	12	6	1	–	1 [37]	–
Plantacio Ellendi	14	2	2	3	4	3
Ultra Ponaviam	7	–	2	–	5	–
In Aggere	15	5	4	3	3	–
Extra Strezergazz	19	5	5	–	9	–
Extra Cursorum	3	2	–	1	–	–
Extra Letorum	19	3 [38]	7	–	9	–
In Hertlingazz	2	1	–	1	–	–
Versus civitatem redeundo	15	8	5	–	2	–
Extra Brunnensem	27	5	8	1	9	4
Chungsueldenses	–	–	–	–	–	–
Celkem	190	45	58	13	62	10

[36] Srov. studii M. NODL, *Sociální aspekty pozdně středověkého městského přistěhovalectví*, in: M. Nodl (ed.), Colloquia mediaevalia Pragensia 5, Sociální svět středověkého města, Praha 2006, s. 3–96.

[37] Počet těch, kterým nebyla dávka vyměřena, byl jistě vyšší, neboť nebyly zahrnuty ženy souhrnně označeny „mulieres". Jejich počet nebyl přesněji uveden.

[38] U dvou žen je uvedeno jen, že nic nevlastní „*2 mulieres nihil habent*". Přiklonila jsem se k tomu, že jim proto ani nebyla vyměřena dávka.

Celkově se tedy mezi chudé obyvatele, tak jak byli vymezeni podle berní knihy a rejstříku z roku 1365, řadí 415 z celkového počtu 1 141[39] poplatníků uvnitř městských hradeb. Chudí by tedy tvořili 36 % všech poplatníků uvnitř města. Nižší počet chudých poplatníků (190) pro tu samou dobu vně městských hradeb možná překvapí, ne však tolik, když si uvědomíme, že v této kategorii nebyli zahrnuti majitelé nuzných domků, jichž bylo na předměstí poměrně dost. Chudí tvoří téměř 26 % z 735 poplatníků na brněnských předměstích.

V berních pramenech nejsou jako poplatníci uvedeni všichni obyvatelé města. Neobjevují se zde (až na výjimky) rodinní příslušníci, zřejmě i služebníci, tovaryši, učni, tedy ti, kteří dohromady tvořili domácnost. Celkový počet obyvatel Brna se pokusil vyčíslit Jaroslav Marek. Vycházel z poněkud nižšího počtu poplatníků a s použitím běžně přijímaného koeficientu 4–5 osob na jednoho poplatníka dospěl k číslu 6 800–8 500 obyvatel v druhé polovině 14. století.[40]

Zajímavý je také poměr řemeslníků k roku 1365. Zjišťujeme, že chudí, jak jsme je vymezili, ať už uvnitř města nebo na předměstích, se živili celkem 110 různými zaměstnáními, celkem u 119 lidí pak není řemeslo uvedeno. Nejpočetnějším řemeslem je bezpochyby šenkýř, následují ševci, tandéři, vlnaři, kuraři, krejčí, slanařky, řezníci, přádlí. Některá řemesla vykonávají pouze muži, jako například vlnař, tesař, soukeník. Jiná jsou pak typicky ženská: slanařka, přadlena, vaječnice a samozřejmě porodní bába. Drtivou většinu uvedených řemesel však vykonávají jak muži tak ženy. U více než čtvrtiny zkoumaných lidí však není jejich řemeslo uvedeno.[41]

Brněnští chudí, které známe z dostupných, tedy zejména berních pramenů, jsou především nuzní řemeslníci, kteří v mnoha případech nemají ani na zaplacení městské berně. Je mezi nimi i mnoho žen, které žijí samy a samy si vydělávají na živobytí. V Brně jsou ale i žebráci, kteří prosí o almužnu před kostelními dveřmi, nemocní a malomocní, nacházející azyl v leprosáriu a dalších špitálech. Brněnští měšťané tyto instituce podporovali četnými odkazy ve svých závětích, jež ale měly současně a možná spíše ukázat na jejich zbožnost a zajistit spásu duše. Na chudé obyvatele Brna pamatovalo i brněnské městské právo, jež se snažilo zajistit jim rovnoprávné postavení s majetnějšími lidmi.

[39] Celkové počty poplatníků uvnitř městských hradeb i na předměstích jsou převzaty z článku J. DŘÍMAL, *Sociální složení.*

[40] Jaroslav MAREK, *Lidnatost Brna v 14. až 16. století,* in: BMD 2, 1960, s. 141.

[41] Údaje podrobně rozepsány v tabulce viz Iva GRÜNBAUMOVÁ, *Lidé na okraji ve středověkém Brně (za vlády Lucemburků),* diplomová práce na HÚ FF MU, Brno 2006.

Nevěstky

Brněnským nevěstkám byl nedávno věnován článek Miroslava Flodra,[42] nastiňující konkrétní situaci v Brně i vývoj postavení nevěstek a poskytující dobré východisko k dalšímu bádání. Přítomnost nevěstek v Brně je doložena již od počátků města, tedy zhruba od poloviny 13. století, ačkoli by se zde jejich existence dala předpokládat už dříve.[43] Tehdy ale sídlily vně městských hradeb na hoře Puhlíku (pod Petrovem u dnešní Pekařské ulice). Zde se podle zápisů z knihy počtů soustředilo osídlení městské chudiny, která bydlela v asi 21 domcích. Šlo převážně o nosiče, dělníky a další. Pod Puhlíkem byly dokonce i lázně.[44] Postupem doby tu ale začala narůstat kriminalita, množilo se okrádání nevěstek a bylo na nich častěji pácháno násilí. Na příkaz markraběnky a po následném souhlasu přísežných bylo nevěstkám zakázáno vykonávat své řemeslo i nadále vně městských hradeb a jejich obydlí tam byla spálena. Poté, na sklonku roku 1353, bylo schváleno jejich přesunutí přímo do města do čtyř domů na dřívější České ulici (dnešní Josefské).[45]

Zde jsou již roku 1348 doloženy dva veřejné domy, další zmínku o nich máme k roku 1351. Šlo o místo v jižní části České ulice, poblíž Židovské brány.[46] Tyto dva domy zřejmě v roce 1348 patřily Sidlinovi, který z nich spolu s manželkou Agnes obdržel každý rok půl hřivny. Právě sem městská rada přesunula nevěstky působící do této doby vně hradeb. Městiště každého ze čtyř veřejných domů v České ulici bylo v rámci výběru dávek oceněno na půl hřivny.[47] Dva z těchto domů vlastnila Pletlinna, další dva Pragarinna. Ta, soudě podle jména, snad pocházela z Prahy a do Brna se přistěhovala. To by také podpořilo tezi o velké mobilitě lidí živících se tímto řemeslem. Obě dvě musely z domů nevěstek odvádět každý týden ve středu do městské pokladny určité dávky, Pletlinna platila z každého domu čtyři groše, Pragarinna z jednoho domu šest a z druhého čtyři groše. Pokud v daný den nezaplatily, musely následující den, tedy ve čtvrtek, zaplatit již šest grošů. Roční příjem ze všech domů tak činil zhruba 15 kop grošů. Prostitutky platily správkyním nevěstince nám blíže neurčený obnos peněz. Ženy se měly o tyto domy samy starat, udržovat je i opravovat. O několik let později tři z těchto veřejných domů vlastní Donadey. Ke konci roku

[42] M. FLODR, *Brněnské nevěstky*, s. 7–13.

[43] *Statuta de censu meretricum*, edice M. FLODR, *Brněnské nevěstky*, s. 13.

[44] B. MENDL (ed.), *Knihy počtů*, s. 399, srov. i Oldřich VIČAR, *Místopis Brna v polovici 14. století. (Předměstí)*, in: BMD 8, 1966, s. 234.

[45] M. FLODR, *Brněnské nevěstky*, s. 10. Na rozdíl od Miroslava Flodra uvádí Oldřich Vičar pro přesun nevěstinců rok 1355. O. VIČAR, *Místopis Brna (Předměstí)*, s. 234, k poloze oněch domů srov. TÝŽ, *Místopis Brna v polovici 14. století. (Prostor uvnitř městských hradeb)*, in: BMD 7, 1965, s. 271.

[46] Zápis k 27. 4. 1348: „*census, precipiendam annuatim de domibus vagarum mulierium in platea Bohemorum*“, M. FLODR (ed.), *Pamětní kniha*, s. 707; zápis k 9. 7. 1351: „*in platea Bohemorum, ubi itur ad meretrices*“, tamtéž, s. 577.

[47] „*It. quator domus meretricum, quelibet area pro 1/2 mar.*“, B. MENDL (ed.), *Knihy počtů*, s. 350.

1368 je zastavuje Židovi Muschlinovi staršímu a jeho dědicům.[48] V polovině roku 1379 je jako správkyně nevěstek označována Peslynna, která v tomto roce zastavila dům, kde bydlela sama, a tři další, které zřejmě fungovaly jako nevěstince, Židovce Nobě.[49]

Zmíněná *Statuta meretricum* také zakazují návštěvníkům veřejných domů cokoliv dovnitř vnášet a násilím vymáhat peníze nebo pití. Přesunutím nevěstinců do domů v České ulici se příseženým podařilo omezit činnost prostitutek pouze na jednu lokalitu v celém Brně. Zároveň je podřídili dohledu podrychtáře a dalších úředníků městského soudu.[50]

Mezi obyvatelstvem však nadále panovala představa, že násilné skutky spáchané na nevěstkách, stejně jako na osobách nalézajících u nich potěšení, nejsou trestné nebo přinejmenším nebyly trestány jako násilí na ostatních obyvatelích města. Pokud se stal nějaký zločin, do kterého byly nevěstky zapleteny, lidé automaticky předpokládali jejich vinu. Celkové nahlížení společnosti na prodejné ženy dokumentuje několik dochovaných a často ještě dnes používaných nadávek.[51] Toto mínění panující ve společnosti se městská rada přirozeně snažila změnit, chránila tím i své příjmy. Přestože nadále byl patrný rozdíl mezi stupněm potrestání v případě nevěstky a počestné ženy, potrestání viníka v prvním případě se stávalo spíše pravidlem než výjimkou. V právní knize města Brna nacházíme také zmínku, ze které je možno usuzovat, že Brno počítalo s možností sňatků svých obyvatel s nevěstkami.[52]

Židé

V srpnu roku 1268 potvrdil Přemysl Otakar II. o několik let dříve vydaná Statuta Judaeorum[53] i pro Brno. Tím je potvrzena existence tamní židovské obce. Ve 32 bodech král stanovil poměr Židů k panovníkovi, omezil jejich styk s křesťanským obyvatelstvem, určil zásady platné pro značně autonomní správní a soudní praxi uvnitř židovských obcí a definoval právní postavení židovského obyvatelstva. Poslední dva body známe jen pro Brno. První z nich zakazoval Židům, aby přijímali zástavy po západu slunce a jakékoli věci, u kterých je podezření, že byly ukradeny. Podle druhého bodu jsou Židé povinni přispívat na stavbu hradeb a příkopů čtvrtinou částky, kterou platí samotní měšťané. Tyto body jsou téměř doslovně identické s privile-

[48] „*…Donadey in platea Pehemgazz obligavit et pingnori dedit Muschlino seniori Iudeo et heredibus suis tres domos suas meretricum ibidem…*“, M. FLODR (ed.), *Pamětní kniha*, s. 250.
[49] Tamtéž, s. 256.
[50] M. FLODR, *Brněnské nevěstky*, s. 7–13.
[51] „*Tu es filius mertericis, fidefragus et mendax*“, M. FLODR (ed.), *Právní kniha I*, s. 228; „*antiquus filius meretricis*“, tamtéž, s. 282.
[52] „*In illa uxore …, que prius eciam fuit meretrix*“, tamtéž, s. 327.
[53] Dřívější dataci k 29. 3. 1254 opravila Jana Zachová na základě rozboru textu na rok 1262, viz Tomáš PĚKNÝ, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha 2001, s. 23 pozn. 1, CDB V/1, č. 316, s. 471–474.

gii z roku 1333[54] a 1348.[55] Zdá se tedy pravděpodobnější, že byly doplněny při zapsání statut do brněnské právní knihy, neboť jen tam se dochovaly.[56]

Je tedy zřejmé, že již ve 13. století jsou v Brně usazeni Židé, jejichž obec zde patřila k největším na Moravě. V druhé polovině 14. století známe i místo, kde Židé v Brně žili. Nebylo to jako na mnoha jiných místech vně městských hradeb, ale mezi Měnínskou a v roce 1353 vzniklou Židovskou bránou, v ulici Židovské a České (dnešní Josefská ulice). Přesněji jsme informováni pouze o poloze tří městišť. Židovka Lankušová žila na severním okraji Židovské ulice, její městiště sousedilo uvnitř bloku s městištěm kováře Fridlina. Dům Žida Šteflina a jeho syna Mankuše stál při ulici Židovské po pravé straně, kudy se sestupovalo k Židovské bráně. Poloha třetího domu je určena nepřímo zprávou o tom, že konířr Konrád měl svůj dům někde v ulici České za dvorcem Žida Sydlina. I přesto se lze domnívat, že počet v obou ulicích, Židovské i České čítal ve 14. století přibližně 30 domů, o kterých máme zprávy o sto let později po vyhnání Židů a osazení jejich domů brněnskými měšťany. Ze jmen necelých 80 Židů, kteří v Brně v letech 1344 až 1373 půjčovali peníze, vyvozujeme velikost židovské čtvrtě na více než 100 jedinců. Židovský hřbitov pak ležel vně městských hradeb, blízko Pohořelického mlýna a hradebního příkopu.[57] Dochovalo se i několik náhrobních kamenů. První je datován k roku 1286, kdy zemřela Židovka Chefzi.[58] Dva z prosince roku 1349, první pro rabína Jakuba, syna Abrahama, druhý pro jeho dceru Zlatu. Třetí je datován rokem 1350, ale bez udání jména. Jednalo se ale o ženu, neboť na kameni najdeme nápis „*ihre Seele sei eingebunden.*“[59] Další kameny se zachovaly ze 70. a 90. let 14. století. K červnu 1395 jsme tak zpraveni o smrti dalšího brněnského rabína, Aschera, syna rabína Jakuba.[60] Ten je buď totožný s již zmíněným rabínem Jakubem, který zemřel roku 1349, a Ascher by tak svého otce přežil o 46 let, nebo po Izákovi byl rabínem další Jakub.

Pravidla pro židovský obchod s penězi předepisují *Statuta Judeorum*. Určují, jaké předměty mohou vzít do zástavy a jaké ne. Poskytování peněz na úrok Židy potvrzují i četné zápisy v pamětní knize města Brna.[61] Největší počet těchto zápisů informuje o zastavení domů nebo vinic za menší finanční půjčky. Velká většina těch, kteří se u Židů zadlužovali, byli především řemeslníci nebo drobní a střední měšťané. V zápisech najdeme dobře postavené měšťany jen zřídka, většinou v případech, kdy převez-

[54] CDM VI, č. 465, s. 355.
[55] CDM VII/2, č. 764, s. 554.
[56] Bertold BRETHOLZ, *Geschichte der Stadt Brünn, Erster Band bis 1411*, Brünn 1911, s. 366, pozn. 1; k privilegiu pro brněnské Židy srov. Libor JAN, *Václav II. a Židé*, in: Jan Hrdina (ed.), Pater familias. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. Dr. Ivana Hlaváčka, Praha 2002, s. 233–247.
[57] O. VIČAR, *Místopis Brna (Prostor uvnitř městských hradeb)*, s. 273.
[58] B. BRETHOLZ (ed.), *Quellen zur Geschichte der Juden in Mähren. Vom XI. bis zum XV. Jahrhundert (1067–1411)*, Prag 1935, s. 12.
[59] B. BRETHOLZ, *Geschichte der Juden in Mähren. T. 1, bis 1350*, Brünn 1934, s. 121.
[60] B. BRETHOLZ (ed.), *Quellen zur Geschichte*, s. 107, 222 a 237.
[61] M. FLODR (ed.), *Pamětní kniha*, pod heslem *Iudeis, Iudeus.*

mou záruku za dluh někoho jiného.[62] Například brněnský přísežný Jakub Alramův se ve velkém počtu záznamů objevuje jako svědek; roku 1352 vykoupil od Židů dům, který jim o dva roky dříve zastavil Fridlinus z Křižanova.

Na základě dalších zápisů v pamětní knize jsme schopni rekonstruovat přibližnou podobu brněnské židovské obce. V červnu roku 1348 je doložen další židovský rabín Izák, syn Maiera, který zřejmě v úřadě vystřídal dříve zmíněného rabína Jakuba. Ve funkci setrval nejméně další tři roky, kdy je znovu připomenut jako „*magister et episcopus Iudaeorum*".[63] Jeho otec Maier poskytoval půjčky ve 40. a na začátku 50. let 14. století.[64] Maier měl ještě další syny, Judlina,[65] Beneše a Maiera, který byl ale na konci června 1352 již mrtvý.[66] Zřejmě zde zůstávají nerozlišeni. V druhé polovině 60. let a ještě na začátku 70. let poskytoval půjčky Žid Pater. V roce 1372 se zápisy odmlčují a další zmínku, tentokrát již poslední, máme k roku 1376.[67] Patrně nejbohatší byl a nejvíce se peněžnímu obchodu věnoval Žid Lankuš, který půjčoval peníze po celá 50. léta, od jara 1351, kdy o něm mluví první zápis, až do února 1360, kdy poskytnul poslední úvěr.[68] Za manželku si vzal dceru Izáka, Brachinu, a spolu měli syna Chadima.[69]

Známe i případy, kdy poskytování úvěrů přecházelo z otce na syna. O Izákovi a Maierovi jsme se již zmínili, ke konci 40. let 14. století se to týká ještě Sydlina a jeho syna Abrahama,[70] v 60. letech Merklina staršího a zřejmě jeho syna Merklina mladšího.[71] Dokonce existuje i několik manželských párů, které se tímto obchodem zabývaly společně. Například Jeklin a jeho žena Jochell[72] nebo Pešek a Lya.[73] Na konci 60. a na začátku 70. let 14. století známe dokonce celou rodinu. Muschlinus maior vystupuje spolu s Muschlinem minor v zápise z roku 1372.[74] Každý z nich vlastní polovinu z jednoho domu v Měnínské ulici. Ze jmen, ze společného vlastnictví jednoho domu a také z toho, že jsou společně zmiňováni i s potomky „menšího" Muschlina, by se dalo uvažovat o jejich možném příbuzenském poměru. Muschlinus maior měl za manželku Nobu, která se také věnovala půjčování peněz.[75] Muschlinus minor měl alespoň tři děti, syna Lazara,[76] dcery Hester a Stubnu.[77] Hester se provdala za Izáka.[78]

---

[62] Srov. B. BRETHOLZ, *Geschichte der Stadt Brünn*, s. 370.
[63] M. FLODR (ed.), *Pamětní kniha*, č. 536, č. 228.
[64] Tamtéž, č. 191, č. 309, č. 536, č. 340, č. 2165, č. 736, č. 2326, č. 1208.
[65] Tamtéž, č. 536, č. 736, č. 228, č. 246, č. 251.
[66] CDM VIII č. 164, s. 123.
[67] M. FLODR (ed.), *Pamětní kniha*, č. 2376, č. 1592, č. 509, č. 626, č. 1808, č. 700, č. 713, č. 2285.
[68] Tamtéž, č. 227, č. 363, č. 366, č. 1717, č. 2334, č. 1772, č. 1723, č. 378, č. 575, č. 1842, č. 1741, č. 1980, č. 1985, č. 418, č. 1992, č. 1431, č. 1758, č. 1759, č. 1024, č. 1777, č. 1436, č. 1437, č. 1442.
[69] Tamtéž, č. 228.
[70] Tamtéž, č. 2090, č. 823, č. 536, č. 334, č. 342, č. 838, č.1653, č. 2162, č. 2164.
[71] Tamtéž, č. 2373, č. 1592, č. 700, č. 1581.
[72] Tamtéž, č. 1521.
[73] Tamtéž, č. 2062.
[74] Tamtéž, č. 1611.
[75] Tamtéž, č. 1597, č. 635, č. 651.
[76] Tamtéž, č. 1611.
[77] Tamtéž, č. 1611, č. 1112, č. 1597, č. 1074, č. 2145.
[78] Tamtéž, č. 2064, č. 1601.

Ze zápisů pamětní knihy poznáváme také dva brněnské židovské soudce (rychtáře). V srpnu 1350 je jím již zmiňovaný Jakub Alramův, jeden z přísežných města Brna, který je jako židovský soudce zmíněn jen v jediném záznamu.[79] Stejně tak je tomu o deset let později i u druhého židovského soudce, Petra Smelclinova.[80] Další brněnské židovské soudce už bohužel neznáme. Miroslav Flodr[81] vidí v těchto záznamech důkaz toho, že brněnští přísežní mohli a také nahrazovali židovské soudce v době jejich nepřítomnosti nebo když z nějakého důvodu nebyli schopni vykonávat svůj úřad. Tato praxe byla zřejmě obvyklá, vždyť právě Jakub Alramův nahrazoval několik měsíců brněnského soudce. Otázkou ale zůstává, do jaké míry lze srovnávat úřad městského a židovského soudce. Z pouhých tří záznamů v Pamětní knize bohužel nelze vyvodit přesvědčivé závěry, byla by na místě paralela s jinými městy.

Z jednoho záznamu z pamětní knihy k říjnu 1372 pak známe i 4 židovské přísežné.[82] Byli jimi Reichlin, Weldlin, Jakub de Muta a nám již známý Pater. Stejně jako Pater jsou i ostatní tři Židé dosvědčeni v dalších zápisech jako věřitelé brněnských měšťanů.

Podle paragrafu 31 židovských statut nesměl nikdo obvinit židovské obyvatele z toho, že užívají lidské krve. To ale neznamená, že by tato myšlenka křesťany nenapadala. Alespoň v Brně známe případ, kdy se dvě ženy pokusily prodat malého chlapce jednomu Židovi jménem Osel,[83] dva školáci ukradli z fary v Modřicích čtyři posvěcené hostie v pozlacené skříňce a nabídli je ke koupi jednomu z brněnských Židů.[84] Na těchto dvou případech je velmi dobře vidět, že výše zmíněné předsudky (rituální vraždy, znesvěcování hostií atd.) byly rozšířené i v Brně, kde přesto k žádnému pogromu ve středověku nedošlo, narozdíl od jiných evropských měst. Brněnští Židé ale zřejmě uměli těmto konfliktům předcházet. Když ženy nabídli Oslovi křesťanské dítě na prodej, koupi jim předběžně slíbil, zaplatil dokonce předem zálohu. Potom ale zašel za rabínem a staršími a celou záležitost jim oznámil.

Když se českým králem stal Ladislav Pohrobek a roku 1454 dosáhl plnoletosti, vypověděl Židy z moravských královských měst, tedy i z Brna, stejně jako z Olomouce, Znojma, Uničova a Jihlavy. Do moravských královských měst směli pak v příštích téměř čtyřech stoletích vstoupit jen za zvláštních podmínek. Zdá se nepochybné, že vyhnání Židů z Brna a nejen z něj souvisí s misemi Jana Kapistrána. Ten byl na konci roku 1450 vyslán papežem Mikulášem V. do Čech, aby je pomohl podřídit papeži. Jan Kapistrán kázal v Brně od konce července do poloviny srpna a znovu zhruba v první polovině září roku 1451. Jeho kázání tehdy překládal světící biskup Vilém z Kolína.[85]

---

[79] Tamtéž, č. 222, s. 115.
[80] Tamtéž, č. 132, v roce 1360, č. 1258, v roce 1361.
[81] M. FLODR, *Brněnské městské právo*, s. 212.
[82] M. FLODR (ed.), *Pamětní kniha*, č. 713.
[83] M. FLODR (ed.), *Právní kniha I*, s. 330.
[84] M. FLODR (ed.), *Pamětní kniha*, č. 526; srov. TÝŽ, *Brněnské městské právo*, s. 324, B. BRETHOLZ, *Geschichte der Juden,* s. 150.
[85] J. DŘÍMAL, *Biskup Vilém z Kolína*, in: ČMM 1931, s. 18; k pobytu Jana Kapistrána v Brně srov. TÝŽ, *K brněnskému pobytu a k filiačním listům Jana Kapistrána*, in: ČMM 1934, s. 274–291.

Snad i proto slavila v Brně takový úspěch. Když Kapistrán pobýval v Brně podruhé, inicioval založení kláštera františkánů observantů sv. Bernardina vně městských hradeb, na jih od Puhlíku. Zakoupené místo leželo vedle porážky Kuttelhof, nedostačovalo však, a proto měšťané tuto porážku klášteru věnovali. V červenci 1454 byl Kapistrán znovu pozván do Brna, ale brzy odešel do Olomouce a ke konci srpna odjel do Frankfurtu a už se do českých zemí nevrátil.[86] Z listiny, v níž je řeč o vyhnání Židů z Brna, je patrné, že žádost vzešla od brněnských měšťanů. Je tedy velice dobře možné, že na ně v tomto směru měla Kapistránova kázání velký vliv.

Kvůli četným pohledávkám u Židů, které brněnské měšťany údajně uvrhovaly do chudoby, jim Ladislav Pohrobek v roce 1454 „uděluje milost" a umožňuje, aby všechny Židy, Židovky, mladé i starší, vypověděli z Brna.[87] Všichni museli složit svůj movitý majetek a do příštího 11. listopadu Brno opustit. Dluhy, které u Židů měli, je město, stejně jako měšťané, povinno vyrovnat podle dříve uděleného privilegia, vydaného taktéž Ladislavem, a tak se svých závazků u židovských obyvatel definitivně zbavit. Všechny židovské domy, synagogu i hřbitov převedl Ladislav po odchodu Židů do vlastnictví brněnských měšťanů. Napříště nesměli připustit, aby Židé vlastnili tyto nebo jiné domy v Brně, a měli s těmito nemovitostmi nakládat podle toho, jak uznají za vhodné. Přesto však panovník nepřišel o 60 kop grošů berně, kterou Židé odváděli do jeho komory. Nyní přešla tato povinnost na brněnské měšťany, kteří měli berni platit Ladislavovi a jeho nástupcům na markrabském stolci. Odchod Židů z Brna se zřejmě neobešel bez problémů. Ještě na začátku listopadu vydává Ladislav listinu, v níž přikazuje, aby všechny peníze, které brněnští měšťané dostanou za domy Žida Myšla a jeho otce, dali právě Myšlovi i otci. Také u nich musí vyrovnat veškeré pohledávky.[88]

Závěr

Na předchozích stranách jsme si představili tři vybrané skupiny obyvatel, stojících z různých důvodů na okraji brněnské středověké společnosti. Prvotním důvodem pro vyřazení chudých z podílu na veřejném životě bylo jejich horší finanční a s tím spojené sociální postavení. Druhotně se především k potulným žebrákům vázal strach z neznámého a také opatrnost při vydání vlastních peněz (viz pověry, zda to nejsou falešní žebráci, zda nepřenáší nemoci a podobně). V mnohých případech se samozřejmě jeví tyto obavy jako oprávněné, přesto často ubližovaly ostatním chudým.

Ze skupin takzvaných nepoctivých řemesel jsem vybrala nevěstky. Nejen pro zvýšenou pozornost, která je jim v poslední době především v zahraniční literatuře věno-

[86] J. DŘÍMAL, Václav PEŠA (red), *Dějiny města Brna 1*, Brno 1969, s. 106–107.
[87] Archiv města Brna (dále AMB), fond A 1/1 Archiv města Brna, Sbírka listin, mandátů a listů, inv.č. 415.
[88] AMB, fond A 1/1 Sbírka listin, mandátů a listů, inv.č. 416.

vána, ale také pro nepochybnou jedinečnost dochovaných pramenů, zvláště pak Statut. Přestože se Brno nemůže mírou dochovaných pramenů k problematice prodejných žen měřit s ostatními středověkými městy, zejména z prostoru říše (také Francie a Itálie, i když tam panovaly poněkud odlišné poměry) jsou podobná statuta známa jen vzácně. Ve srovnání se zahraniční situací shledáme, že se vývoj postavení nevěstek v Brně od ostatních míst příliš nelišil. Když se město a jeho obyvatelé vyrovnalo s existencí prostituce a nalezlo její odůvodnění nejen u sv. Augustina, ale i dalších církevních učenců, nic nebránilo převzít nad veřejnými domy a také jejich příjmy, kontrolu. Přesto byly nevěstky ve svém životě značně omezovány. Pokud už si jednou začaly vydělávat tímto způsobem na své živobytí, bylo takřka nemožné zařadit se znovu mezi počestné ženy. Podle několika možností jejich zapojení, z nichž jednu známe i pro Brno, je však zřejmé, že se tak stávalo, i když jen velmi zřídka.

Třetí skupinu tvoří Židé, jejichž postavení bylo nejen ve středověké společnosti bezpochyby marginální. Jejich život v Brně řídil soubor panovníkových privilegií. (Ne)konfliktnost židovského a křesťanského soužití ale závisela hlavně na toleranci, respektování jednotlivých nařízení a také na snaze městských radních mít pod kontrolou veškerou činnost, kterou Židé ve městě vyvíjeli. Snad proto, že brněnští Židé se těmito nepsanými zásadami až na několik málo výjimek řídili, nevíme v Brně o žádném jejich pronásledování, o žádném přímém útoku proti nim. Jak ale několik případů (pokus o prodej křesťanského dítěte nebo hostií Židům) ukazuje, byly tyto mýty zřejmě pevně zakořeněné v myšlenkách tehdejších lidí. Židé se však z těchto nepřímých obvinění ukázkově „očistili“.

Jedním ze spojujících prvků pro všechny tyto skupiny je rozhodně jistá závislost na chování většinové (v případě chudých spíše majetné nebo určující) společnosti. Všechny středověká společnost ke svému životu potřebovala. Nejen, jako v případě nevěstek, k ochraně počestných žen a k poskytnutí rozkoše svobodným mužům, ale i k vyřešení finanční situace, k získání hotovosti, jak tomu bylo u Židů. U chudých se objevuje motiv spásy duše toho, kdo dá chudákovi almužnu nebo církevním institucím příspěvek. Při srovnání pramenů dochovaných pro Brno a pro další evropská města soudíme, že situace a vývoj postavení nevěstek, Židů a chudých se nijak nevymykala běžným poměrům v městech západní Evropy.

Iva Grünbaumová

Randgruppen der Bevölkerung mittelalterlichen Brünns. Möglichkeiten ihrer Erforschung.

ZUSAMMENFASSUNG

Unter Randgruppen mittelalterlicher Bevölkerung verstehen wir jene Leute, die aus verschiedenen Gründen aus dem Gesellschaftsleben ausgeschlossen waren. Für diese Ausschließung gab es mehrere Gründe. Zu den wichtigsten gehörte vor allem ein verächtlicher Beruf. In diese Gruppe reihten sich Freudenmädchen, Henker, Totengräber, wandernde Schauspieler, Landstreicher. Ein weiterer Faktor war die Zugehörigkeit zu einer anderen ethnischen oder religiösen Gruppe wie Juden oder Zigeuner. Der letzte Grund war die materielle Not, die Arme, Bettler usw. betraf. Für eine nähere Charakteristik und Darstellung des Lebens der Randgruppen in Brünn wählte ich drei Gruppen: Prostituierten, Juden und Arme.

Die mittelalterliche Gesellschaft tolerierte Freudenmädchen unter Hinweis auf St. Augustin als ein notwendiges Übel. Mit der Entfaltung der Stadt wurde versucht, die Prostitution innerhalb der Stadtmauern zu lokalisieren und damit auch zu kontrollieren. Erste Erwähnungen über die Gründung von Freudenhäusern stammen aus dem 14. Jahrhundert, bald danach gab es ein öffentliches Haus in jeder größeren Stadt. Mit dem Antritt der Reformation kommt es zur allmählichen Auflösung der Freudenhäuser, zur Austreibung der Prostituierten und zur Verdrängung der Prostitution in völlige Illegalität.

Das Leben der Juden in mittelalterlichen Städten richtete sich hauptsächlich nach den Erlassen des Herrschers. Juden wurden vom Herrscher geschützt, mussten aber in einem von anderer Bevölkerung getrennten Raum wohnen und durften nur durch Waren- und Geldhandel den Lebensunterhalt verdienen. Sie waren auch gezwungen, ein Kennzeichen zu tragen, das sie von der restlichen Bevölkerung unterschied, und waren Angriffen ausgesetzt, oft wegen allgemein verbreiteter Vorurteile. So gab es Gerüchte über entweihte Hostien, Ritualmorde christlicher Kinder und vergiftete Brunnen.

Leute – seien sie Laien oder Kirchengelehrte – unterschieden sog. ehrsame und wandernde Arme. Die ersteren wurden meistens nicht verstoßen, weil sie in der ursprünglichen Gemeinschaft blieben, teilweise auf ihre Arbeit, teilweise auf Almosen abgewiesen. Wandernde Arme waren in den Ortschaften, wohin sie um Unterstützung bitten kamen, nicht mehr bekannt und daher wurden sie mit verschiedenen Aberglauben verknüpft (falsche Bettler, Vortäuschung der Not oder Krankheit). Das Erteilen von Almosen war sicherlich ein Ausdruck des Mitleids und der Unterstützung, andererseits brachte es die Überzeugung der Kirche zum Ausdruck, dass die geschenkte Almose die Seele des Spenders der Seligkeit näher bringt.

Die Erkenntnis des Lebens der Randgruppen der Stadtbevölkerung stießt unumgänglich auf Quellenmangel. Neben Urkunden, die in jener Zeit überwiegen und in welchen Erwähnungen von Freudenmädchen, Juden oder Armen nicht allzu oft vorkommen, kann man sich vor allem Quellen finanziellen Charakters bedienen, wie Steuerbücher und -register. Eine weitere geeignete Quelle ist das Rechtsbuch der Stadt Brünn und das älteste erhaltene Gedenkbuch aus der Sammlung des Archivs der Stadt Brünn, wo z.B. Eintragungen über die Verpfändung des jüdischen Eigentums, Testamente usw. zu finden sind.

Die Anwesenheit der Prostituierten ist in Brünn von den Anfängen der Stadt, also ungefähr ab der Mitte des 13. Jahrhunderts belegt, wo sie außerhalb der Stadtmauern auf dem Hügel Puhlík wohnten. Allmählich stieg dort aber die Kriminalität, die Mädchen wurden bestohlen und mussten häufig Gewalt leiden. Auf Befehl der Marktgräfin und nach der Zustimmung des Stadtrats wurde den Prostituierten verboten, ihren Beruf außerhalb der Stadtmauern auszuüben, und ihre Behausungen wurden dort verbrannt. Danach wurde am Ende 1353 ihr Umzug direkt in die Stadt gebilligt, in vier Häuser in der damaligen Česká-, heute Josefská-Straße.

Juden lebten in Brünn bereits im 13. Jahrhundert, ihre Gemeinde gehörte zu den größten in Mähren. In der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts ist schon der Ort bekannt, wo sie wohnten. Er lag nicht wie in vielen anderen Städten außerhalb der Stadtmauern, sondern zwischen dem Měnín-Tor und dem 1353 entstandenen Judentor, in den Židovská- und Česká-Straße (heute Josefská-Straße). Die Regeln für den jüdischen Geldhandel sind in Statuta Judeorum vorgeschrieben. Das Leihen von Geld auf Zinsen bestätigen zahlreiche Eintragungen im Gedenkbuch der Stadt Brünn. Anhand weiterer Eintragungen im Gedenkbuch kann man das wahrscheinliche Aussehen der Brünner Judengemeinde rekonstruieren und ihre Einwohnerzahl auf 100 Personen schätzen. Die Austreibung der Juden aus Brünn erfolgte 1454 wohl im Zusammenhang mit den Aktivitäten von G. Capistrano in Mähren.

Die Brünner Armen, die aus vorhandenen, hauptsächlich Steuerquellen bekannt sind, waren vor allem arme Handwerker, die in vielen Fällen kein Geld für die Stadtsteuer hatten. In Brünn gab es aber auch Bettler, die um Almose vor der Kirchentür baten, Kranke, die im Leprosarium und anderen Spitalen Zuflucht fanden. Brünner Bürger unterstützten diese Anstalten mit zahlreichen Vermächtnissen in ihren Testamenten, die aber eher ihre Frommigkeit zeigen und ihrer Seele Rettung sichern sollten.

Veronika Wihodová

BRNĚNSKÝ MĚSTSKÝ PÍSAŘ JAN Z PUSTIMĚŘE[1]

Dosavadní historická literatura nevěnovala městskému písaři Janovi z Pustiměře, činnému v Brně v první polovině 15. století, příliš mnoho pozornosti, ačkoliv se jedná o nejdéle působícího úředníka ve službách města v celém středověkém období. Badatelé, kteří se v minulosti zabývali dějinami Brna, ponechali život a dílo této zajímavé intelektuální osobnosti buď zcela bez povšimnutí, anebo své vyjádření omezili na pár stručných vět, které však mnohdy obsahovaly i poměrně nepřesné údaje.[2]

Patrně jako první zmínil notáře Jana syn brněnského syndika Antona Sebastiana Hanzelyho, gymnaziální profesor Karl Joseph Hanzely. Učinil tak v novinovém článku z roku 1826, ve kterém stručně charakterizoval hlavní představitele brněnské městské kanceláře od počátku její existence až do konce 18. století. V důsledku chybného čtení přízviska „de Pusmyer" nazýval Karl Joseph Hanzely našeho hrdinu Janem „de Businger" a jeho působení v brněnských službách vymezil lety 1413–1424.[3] Hanzelyho závěry se nechal inspirovat Christian d'Elvert, jenž je převzal do své studie z roku 1860,[4] a v devadesátých letech 19. století uveřejnili údaje obdobného znění rovněž Ferdinand Tadra a Gustav Trautenberger.[5]

Přesnější a celistvější poznatky nepřinesl v následujících letech ani Berthold Bretholz. Tento známý a plodný brněnský historik si ve svých dílech všiml písaře Jana dokonce jen v jediném případě, a to v souvislosti s výkladem k rukopisu zvaném Catholicon. Dílo Jana z Janova z roku 1286, ve kterém je slovníkovým způsobem vyloženo, jakými znalostmi z pravopisu, etymologie, prosodie a teologie by měl dispono-

[1] Studie byla připravena v rámci grantového projektu GA ČR 404/05/2755 Královské město Brno na přelomu 14. a 15. století.

[2] Brněnského městského písaře Jana z Pustiměře ve svých pracích o dějinách města zcela pomíjí Berthold Bretholz i František Šujan – srov. Berthold BRETHOLZ, *Geschichte der Stadt Brünn*, Brünn 1911; TÝŽ, *Brünn. Geschichte und Kultur*, Brünn 1938 a František ŠUJAN, *Dějepis Brna*, Brno 1902. Že však Berthold Bretholz o Janově působení v úřadě městského písaře věděl, vyplyne z dalšího textu.

[3] Karl Joseph HANZELY, *Einiges über die Brünner Syndici*, in: Brünner Wochenblatt zur Böferderung der Vaterlandskunde, zur Belehrung und Unterhaltung, 2. Mai 1826, s. 138.

[4] Christian d'ELVERT, *Beiträge zur Geschichte der königl. Städte Mährens, insbesondere der k. Landeshauptstadt*, in: Schriften der historisch-statistischen Sektion der k. k. mährisch-schlesien Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde 13, Brünn 1860, s. 461. Srov. také TÝŽ, *Versuch einer Geschichte Brünn's*, Brünn 1828, s. 57, kde autor ještě hovoří o dvou různých notářích s křestním jménem Jan – Janovi z Businegnu, jehož spojuje výhradně s rokem 1413, a Janovi (bez přívlastku), kterého jmenuje v roce 1424 a v roce 1430.

[5] Ferdinand TADRA, *Kanceláře a písaři v zemích českých za králů z rodu lucemburského Jana, Karla IV. a Václava IV. (1310–1420). Příspěvek k diplomatice české*, in: Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1, tř. I, č. 2, Praha 1892, s. 172 a Gustav TRAUTENBERGER, *Die Chronik Landeshaupt-stadt Brünn* II, Brünn 1893, s. 132.

vat vzdělaný kněz 13. století, začal opisovat Jan ze Svitav, nejprve jáhen a sakristán, později německý kazatel u sv. Jakuba v Brně, ale o dokončení spisu a o připojení latinsko-německo-českého slovníčku důležitých pojmů se podle Bretholze postarali teprve vykonavatelé Janovy poslední vůle, z nichž jedním byl právě objekt našeho výzkumu.[6]

Nedlouho po Bertholdu Bretholzovi si notáře Jana povšiml Hans Welzl. Tento soukromý učitel publikoval v roce 1902 článek věnovaný obyvatelstvu Brna v 15. století a zde jako zcela první z badatelů uvedl městského písaře s přídomkem „Pusmir". Jelikož však jeho práce představovala jen jakýsi výčet Brňanů zaznamenaných v dochovaných materiálech berní povahy, omezil se autor výhradně na to, že jej jmenoval mezi úřednictvem z roku 1432 a ve stejné kategorii, ovšem z roku 1442, zmínil poněkud nelogicky i jeho vdovu.[7]

Jistý posun v bádání o životních osudech Jana z Pustiměře nastal teprve během čtyřicátých až šedesátých let 20. století. Zásluhu na tom měl brněnský historik a ředitel Archivu města Brna, Jaroslav Dřímal, který vystoupil nejen s novými poznatky osvětlujícími problematiku Janova rodinného života (dvě manželství, pět synů),[8] ale na základě výborné znalosti archivního materiálu také vymezil dobu, během níž působil v městských službách. Jaroslav Dřímal se domníval, že Jan byl spojen s funkcí brněnského písaře nejpozději od roku 1408 a vykonával ji až do roku 1442, kdy byl úřad svěřen Václavovi z Jihlavy, dříve městskému notáři olomouckému.[9]

V posledním desetiletí minulého století se v rámci své studie k dějinám Brna v období let 1243–1411 krátce zabýval městskou kanceláří, jejími zaměstnanci a činností rovněž Mojmír Švábenský. Řádky týkající se našeho písaře však čtenářům neposkytly žádné objevné informace, protože Mojmír Švábenský v podstatě pouze rekapituloval závěry vyslovené již Jaroslavem Dřímalem.[10]

K Janovi z Pustiměře se vyslovila rovněž dosud nepublikovaná diplomová práce, jejímž hlavním cílem bylo ediční zpracování brněnského berního rejstříku založeného roku 1432. Paleografický rozbor rozpoznal v jedné z písařských rukou výtvor notáře Jana, na kterého proto byla zaměřena přiměřená pozornost. Kromě základních údajů přibližujících majetkové poměry a příbuzenské vztahy tehdy provedený výzkum

---

[6] B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob in Brünn*, Brünn 1901, s. 76–77. Srov. také pozn. č. 2.

[7] Hans WELZL, *Brünn im 15. Jahrhundert*, in: Zeitschrift des deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens 6, 1902, s. 64.

[8] Jaroslav DŘÍMAL, *K brněnskému pobytu a k filiačním listům Jana Kapistrána*, in: Časopis Matice moravské (dále ČMM) 63–64, 1939–1940, s. 374–391.

[9] J. DŘÍMAL a kol., *Dějiny města Brna I*, Brno 1968, s. 67, 130 a 146. Srov. TÝŽ, *Brněnské městské knihy, právo a listiny za písaře Jana z Gelnhausen*, in: Sborník archivních prací (dále SAP) 8, č. 1, 1958, s. 123, pozn. č. 100. Vedle výše uvedených prací zmínil Jaroslav Dřímal notáře Jana rovněž v průvodci po fondech brněnského městského archivu. Jeho stať však tentokrát nepřinesla nic nového, neboť autor pouze zopakoval myšlenky Bertholda Bretholze – srov. TÝŽ, *Archiv města Brna*. Průvodce po fondech a sbírkách, Praha 1956, s. 193.

[10] Mojmír ŠVÁBENSKÝ, *K dějinám Brna v letech 1243–1411*, in: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 13, 1995, s. 315.

odhalil jeho působení v Olomouci a určil také několik jím vytvořených zápisů do brněnské pamětní knihy z let 1391–1505 (–1515).[11]

Konečně roku 2004 byla vydána habilitační práce Ludmily Sulitkové. Jelikož se jedná o dílo popisující vývoj brněnských městských knih v období středověku, stranou autorčina zájmu nemohli přirozeně zůstat ani zaměstnanci městské kanceláře. Našemu písaři bylo ovšem věnováno jen několik kratších pasáží v souvislosti s výkladem k pamětní knize z let 1391–1505 (–1515) (ruka P) a bernímu rejstříku z roku 1432 (ruka B), přičemž Ludmila Sulitková vycházela zejména z poznatků Jaroslava Dřímala a dále pak z již zmiňované (netištěné) edice berního pramene z roku 1432.[12]

A co tedy o Janovi z Pustiměře víme? Písemné prameny dokazují, že se narodil v rodině Petra z Pustiměře.[13] Zda se jednalo o Petra, veřejného notáře olomoucké diecéze, syna Jana z Pustiměře, který vystupuje ve dvou písemnostech sepsaných v Olomouci 20. listopadu 1387 a 20. listopadu 1392,[14] či snad šlo o Petra, klerika olomoucké diecéze a veřejného notáře, syna Konráda z Pustiměře, jenž 22. prosince 1394 ověřil zakládací listinu pustiměřského kláštera,[15] anebo byl Janovým otcem nějaký jiný, historickým pramenům zcela neznámý Petr, se bohužel nepodařilo nikterak prokázat. Pokud by byla pravdivá druhá z uvedených možností, pak bychom mohli konstatovat, že povolání písaře mělo zřejmě v Janově rodině určitou tradici, neboť rovněž jeho strýc z otcovy strany, kterým by mohl být Jan, syn zemřelého Konráda z Pustiměře a klerik olomoucké diecéze, figurující v erekční knize pražského arcibiskupství v zápise z 26. května 1393, hledal obživu jako veřejný notář.[16]

O Janově mládí bohužel nevíme nic konkrétního, můžeme však předpokládat, že bylo nepochybně ovlivněno přípravou na budoucí zaměstnání. Vzhledem k jeho pozdějšímu působení ve službách olomoucké kapituly a vzhledem k faktu, že měl nižší svěcení, je docela možné, že byl žákem katedrální školy u sv. Václava v Olomou-

[11] Veronika NĚMCOVÁ (ed.), *Berní rejstřík města Brna z roku 1432. Edice*, Brno 2002, s. 28–32 (rukopis netištěné diplomové práce uložený v knihovně Archivu města Brna (dále AMB) pod sign. H 24616).

[12] Ludmila SULITKOVÁ, *Vývoj městských knih v Brně ve středověku*, Praha 2004, s. 146, 152 a 202.

[13] Viz například CDM XV, s. 369–371, č. 429 (12. srpna 1403, Olomouc): „*...Et ego Johannes olim Petri de Pussmyer...*“ (srov. RBMV IV, s. 203, č. 481); CDM XV, s. 383–385, č. 441 (27. ledna 1406, Brno): „*...Et ego Johannes olim Petri de Pussmyer...*“; LC VIII–X, s. 130 (22. září 1414): „*...per instrumentum publicum per Johannem olim Petri de Pussimir...*“.

[14] RBMV IV, s. 65, č. 101 (20. listopadu 1387, Olomouc): „*...et Petrus Johannis de Pustymir notarii publici Olom. dioec...*“ a CDM XII, s. 93–94, č. 111 (20. listopadu 1392, Olomouc): „*...et Petro Johannis de Pustymir notariis publicis Olomucensis diocesis...*“ (srov. RBMV IV, s. 112, č. 238).

[15] Zemský archiv v Opavě – pobočka Olomouc (dále ZAO – pob. Ol.), Arcibiskupství Olomouc (dále AO) – pergamenové listiny, sign. G I a 5 /2/ (22. prosince 1394, –): „*...Et ego Petrus, filius Conradi de Pussmir, clericus Olomucensis diocesis, publicus sacri imperiali auctoritate notarius...*“ (srov. CDM XII, s. 217–218, č. 225 a RBMV IV, s. 127, č. 280). Tento notářský instrument ověřuje listina z roku 1395 – viz ZAO – pob. Ol., AO – pergamenové listiny, sign. G I c 22 (5. května 1395, Olomouc): „*...Et ego Petrus, filius Conradi de Pusmir, clericus Olomucensis diocesis, publicus sacri imperiali auctoritate notarius...*“ (srov. RBMV IV, s. 130–131, č. 290).

[16] LE IV, s. 397–398, č. 552 (26. května 1393, Hradec Králové): „*...Et ego Johannes quondam Conradi de Pustmyr, clericus Olomuc. dioec., publicus .. notarius...*“.

ci. Tato škola, vyučující své svěřence především základům sedmera svobodných umění a latině, vychovávala nejen dorost pro další kněžské vzdělávání a nižší kněžstvo, ale také úředníky církevních institucí a městských či zeměpanských úřadů.[17]

Ačkoliv pro písaře českých a moravských měst 14. a 15. století nebyl univerzitní titul podmínkou pro přijetí do služebního poměru, bylo vyšší, a to obzvláště právnické vzdělání nepochybně výhodou, neboť notář stojící v čele kanceláře byl, či alespoň měl býti, poradcem purkmistra a rady v právních, diplomatických i politických záležitostech a jako takový odpovídal za právní platnost veškerých městských písemností i jednání.[18] Proto jsme pátrali po našem hrdinovi rovněž mezi studenty středověkých univerzit. Z těch, které navštěvovali studenti z Čech a Moravy nejhojněji, bylo jméno „Jan z Pustiměře/Jan Pustiměřský" objeveno mezi posluchači českého národa pražského vysokého učení. Na zdejší artistické fakultě dosáhl Jan nejprve v roce 1384 bakalářského a o tři roky později i mistrovského gradu. Po dokončení studia a po uplynutí tzv. biennia univerzitu neopustil, ale naopak se zde věnoval další pedagogické činnosti a jeho akademická kariéra se slibně rozvíjela.[19] V roce 1403 byl zvolen děkanem artistické fakulty a rok poté dosáhl dokonce na post univerzitního rektora, kde vystřídal Stanislava ze Znojma.[20] Řečnické nadání a znalost rétorických figur uplatňoval Jan nejen při přednášení, ale rovněž na výročních disputacích pražských mistrů. V roce 1409 se zúčastnil kvodlibetu Matěje z Knína řečeného Pater a v roce 1411 kvodlibetu Jana Husa.[21] Záznam o kvestii „*Utrum virtutes morales, in voluntate subiective connexe ad invicem, habeant vicia sibi opposita et connexa*", jíž Hus Janovi adresoval,[22] je poslední zprávou, která dokládá jeho sepětí s prostředím vysokého učení.

Jelikož příjmy pražských univerzitních mistrů nebyly právě velkolepé, snažila se řada z nich o získání nějakého výnosného beneficia nebo úřadu. Ani Jan nebyl v tomto směru výjimkou. Jeho finanční situaci vylepšovalo nejprve správcovství kaple

---

[17] Jiřina HOLINKOVÁ, *Středověké školství v Olomouci – církevní a světské*, in: Historická Olomouc a její současné problémy. Sborník příspěvků z celostátního sympozia uspořádaného 1. a 2. prosince 1977 Střediskem památkové dokumentace při katedře výtvarné teorie a výchovy filozofické fakulty Univerzity Palackého ve spolupráci s Ústavem teorie a dějin umění Československé akademie věd, Praha 1979, s. 95.

[18] Srov. například Vladimír SPÁČIL, *Písaři a kanceláře města Olomouce do roku 1786*, Olomouc 2001, s. 22 a 42 či Zdeněk ŠIMEČEK, *Vznik a vývoj úřadu městského notáře v Českých Budějovicích do poloviny 15. století*, in: Jihočeský sborník historický 36, 1967, s. 63–64.

[19] *Monumenta historica universitatis Carolo-Ferdinandeae Pragensis I, Liber decanorum facultatis philosophicae universitatis Pragensis ab anno Christi 1367. usque ad annum 1585*, Pars I, Pragae 1830, Joan. Nep. Gerzabek, Pars II, Pragae 1832, Joan. Nep. Gerzabek, s. 20, 225, 256, 260, 282, 315, 331, 345, 373, 383–384, 385 a 394.

[20] K tomu podrobněji Wácslaw Wladiwoj TOMEK, *Děje university pražské*, W Praze 1849, s. 302; z novějších prací například Ivana ČORNEJOVÁ – Jaroslav KADLEC – Jiří KEJŘ – Jiří PEŠEK – František ŠMAHEL – Michal SVATOŠ – Petr SVOBODNÝ, *Dějiny Univerzity Karlovy I. 1347/48–1622*, Praha 1995, s. 291.

[21] K této problematice více Václav FLAJŠHANS, *M. Io. Hus. Quodlibetum 1411*, in: Český časopis historický 44, 1938, s. 276–277, s. 282, Josef TŘÍŠKA, *Literární činnost předhusitské university*, Praha 1967, s. 85 nebo J. KEJŘ, *Kvodlibetní disputace na pražské universitě*, Praha 1971, s. 126 a 138.

[22] Kvestie, které zazněly na disputaci Jana Husa, byly edičně zpřístupněny Bohumilem Rybou – viz Bohumil RYBA (ed.), *Magistri Iohannis Hus Quodlibet. Disputationis de quolibet Pragae in facultate artium mense Ianuario anni 1411 habitae*, Pragae 1948; kvestie položená Janovi z Pustiměře se nalézá na s. 47–52.

Božího těla na Novém Městě[23] a někdy po roce 1412 se stal správcem oltáře sv. apoštolů v kostele sv. Marie Na Louži.[24] A právě skutečnost, že 21. října 1421 bylo vydáno svolení k novému obsazení tohoto beneficia, jež bylo uprázdněno smrtí Jana z Pustiměře, ukázala, že mistr pražského vysokého učení není i přes shodné jméno bohužel totožný s naším brněnským písařem, protože ten žil ještě na počátku čtyřicátých let 15. století.[25] Nepřímo to potvrzuje také fakt, že brněnský notář měl syna Jiřího, který se musel narodit teprve během třicátých letech 15. století, neboť v roce 1446 ještě nebyl právně dospělý.[26]

Další možnost v pátrání po rozsahu vzdělání brněnského písaře nabízí matrika studentů vídeňské univerzity. Zde se sice nesetkáme přímo se jménem „Jan z Pustiměře/Jan Pustiměřský", ale zato nalezneme v zimním semestru roku 1391 mezi posluchači uherského národa jistého „Jana z Olomouce".[27] To nám dovoluje vyslovit hypotézu, že byl Jan po absolvování olomoucké katedrální školy doporučen svými učiteli k dalšímu studiu, a na univerzitě se proto přihlásil podle místa, odkud byl do Vídně vyslán a kde strávil nikoliv nepodstatnou část svého života. Nebyl by to zcela ojedinělý případ. Kupříkladu Janův nástupce v brněnské kanceláři, Václav z Jihlavy, se roku 1416 zapsal na totožné učení jako „Wenslaus Igla de Zittavia", jelikož před svým příchodem do Vídně žil jistou dobu právě v Žitavě.[28]

Poté co se našemu hrdinovi dostalo ať již univerzitního, či jen nižšího vzdělání, usadil se na několik let v Olomouci. Nejpozději od března 1403 zde působil jako písař a jeho činnost byla úzce svázána s prostředím olomoucké kapituly.[29] Účastnil se řady

[23] Archiv Univerzity Karlovy, Sbírka listin, sign. I 56 (28. října 1403, Nové Město pražské). Srov. Karel KUČERA – Miroslav TRUC, *Archiv university Karlovy. Průvodce po archivních fondech*, Praha 1961, s. 86.

[24] W. W. TOMEK, *Dějepis města Prahy IX*, W Praze 1893, s. 368.

[25] LC 8–10, s. 5 (20. října 1421): „*…vacans per mortem magistri Johannis Pustmyr…* " Viz také J. TŘÍŠKA, *Životopisný slovník předhusitské pražské univerzity 1348–1409*, Praha 1981, s. 294 či F. ŠMAHEL, *Husitská revoluce, II. Kořeny české reformace*, Praha 1996, s. 214. Další muž nesoucí jméno „Jan z Pustiměře/Jan Pustiměřský" (který není ztotožnitelný s brněnským notářem) je v první polovině 15. století doložen v Jihlavě – viz František HOFFMANN (ed.), *Rejstříky městské sbírky jihlavské z let 1425–1442*, in: Archiv český XL, Jihlava––Praha 2004, s. 27, 80, 110, 113, 127, 172, 212, 252, 293, 336, 378, 421, 463, 506, 546, 574, 628 a TÝŽ, *Místopis města Jihlavy v první polovině 15. století*, Jihlava 2004, s. 23, 43, 87, 160 a 184.

[26] AMB, A 1/3, Archiv města Brna Sbírka rukopisů a úředních knih (dále A 1/3), rkp. č. 48 – pamětní kniha (zvaná též jako kniha nesporného soudnictví či kniha testamentů) z let 1391–1505 (–1515), fol. 359v–360r. O rodinných poměrech Jana z Pustiměře viz dále s. 74–77.

[27] Willy SZAIVERT – Francz GALL (edd.), *Die Matrikel der Universität Wien, I. Band 1377–1450*, Graz-Köln 1956, s. 38: „*…Johannes de Olmuencz pauper…* " Srov. Ivan HLAVÁČEK – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Studenti z českých zemí a Slovenska na vídeňské universitě I*, Acta Universitatis Carolinae (dále AUC) – Historia Universitatis 1961, Tom. II, Fasc. 1, s. 106.

[28] W. SZAIVERT – F. GALL, *Die Matrikel der Universität Wien*, s. 112. Viz také Libuše SPÁČILOVÁ – Vladimír SPÁČIL (edd.), *Památná kniha olomoucká z let 1430–1492, 1528 (kodex Václava z Jihlavy)*, Olomouc 2004, s. 33.

[29] Státní okresní archiv v Olomouci (dále SOKA v Ol.), M 1-1 – Archiv města Olomouce (dále M 1-1) – listiny, list. č. 62 a list. č. 63 (12. března 1403, Olomouc): „*...Presentibus honorabilibus et discretis viris...Johanne de Pustmyr notario publico...*" (srov. CDM XIII, s. 254–255, č. 245). Možnost, že by se eventuálně mohlo jednat o Janova hypotetického stejnojmenného strýce, rovněž veřejného notáře a olomouckého klerika, pokládám vzhledem k tomu, že onen muž byl prameny spolehlivě doložen výhradně pro rok 1393, za velmi málo pravděpodobnou.

jednání v kapitulních záležitostech a o některých z nich dokonce osobně vyhotovil písemné pořízení v pozici kapitulního notáře.

O Janově spojení s Olomoucí a s tamní kapitulou vypovídá hned několik typů písemných pramenů. Jedná se celkem o šest listin, z nichž známe i Janovo krásně vyvedené notářské znamení,[30] záznam v kodexu olomoucké univerzitní knihovny,[31] dva Janem vlastnoručně učiněné zápisy do tzv. Olomouckého nekrologia[32] a jeden záznam v knize konfirmací.[33] Uvedené písemnosti spolehlivě dokládají sepětí našeho písaře s olomouckým církevním prostředím pro období od 12. března 1403 do 27. ledna 1406. V listině datované k 27. lednu 1406 se Jan sice nejmenuje jako kapitulní ale pouze jako veřejný písař a navíc tato listina nebyla sepsána v Olomouci nýbrž v Brně, ale zároveň se tento notářský instrument svým obsahem opět dotýká Olomouce a tamních církevních kruhů, protože jde o zlistinění rozsudku, který vynesli generální vikář a olomoucký oficiál Vilém Kortelangen a brněnský probošt Bartoloměj ve sporu tišnovského kláštera se Štěpánem, správcem farního kostela ve Velké Bíteši.[34]

Jedna z výše zmíněných listin by zcela hypoteticky dovolovala posunout Janovo působení ve službách olomoucké kapituly ještě i za datum 27. ledna 1406. Jedná se o listinu, jež nás zpravuje o vyslání stálého vikáře Jakuba z Budějovic a Jana z Pusti-

---

[30] SOKA v Ol., M 1-1 – listiny, list. č. 62 a list. č. 63 (12. března 1403, Olomouc): „*...Presentibus honorabilibus et discretis viris… Johanne de Pustmyr notario publico…*“ (srov. CDM XIII, s. 254–255, č. 245); ZAO – pob. Ol., AO – pergamenové listiny, sign. G II a 5 /1/ (12. srpna 1403, Olomouc): „*…Et ego Johannes olim Petri de Pussmyer clericus Olomucensis dyocesis, publicus imperiali auctoritate atque capituli ecclesie Olomucensis notarius…*“ (srov. CDM XV, s. 369–371, č. 429); ZAO – pob. Ol., Metropolitní kapitula Olomouc (dále MCO) – listiny, sign. A III a 24 (23. ledna 1404, Olomouc): „*...presentibus honorabilibus et discretis viris...ac Johanne Pustmyr et Wenceslao de Kozussan notariis dicti consistorii Olomucensis...*“ (srov. CDM XIII, s. 308–310, č. 303 a RBMV IV, s. 205, č. 487); ZAO – pob. Ol., MCO – listiny, sign. A III a 26 (14. prosince 1404, Dolany): „*…Et ego Johannes olim Petri de Pussmyer clericus Olomucensis diocesis, publicus auctoritate imperiali atque venerabilis capituli ecclesie Olomucensis notarius…*“ (srov. CDM XIII, s. 360–362, č. 343); Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA), E 10 – Cisterciačky – Tišnov, sign. Y II 11 (27. ledna 1406, Brno): „*…Et ego Johannes olim Petri de Pussmyer clericus Olomucensis diocesis, publicus auctoritate imperiali notarius…*“ (srov. CDM XV, s. 383–385, č. 441); Jaroslav ERŠIL – Jiří PRAŽÁK, *Archiv pražské metropolitní kapituly, I. Katalog listin a listů z doby předhusitské (– 1419)*, Praha 1956, s. 202, č. 723 ([12. července 1404], Olomouc). Z výše uvedených písemností se Jan z Pustiměře osobně podílel na sepsání listiny z 12. srpna 1403 a listiny z 27. ledna 1406. Obě písemnosti obsahují rovněž jeho notářské znamení. To se spolu s Janovou vlastnoruční „podpisovou formulí“ nachází také v notářském instrumentu ze 14. prosince 1404, který byl ovšem vytvořen klerikem pražské diecéze a veřejným notářem Jakubem, synem kdysi Jana z Písku.

[31] CDM XIII, s. 292–293, č. 280 (4. října 1403, –): „*…michi Johanni Pusmyr notario suo…*“.

[32] ZAO – pob. Ol., MCO – knihy, inv.č. 12 – Olomoucké nekrologium a kniha statut olomoucké kapituly 1263–1507, s. 29: „*…michi Johanni Pussmyer notarii suo…*“ a s. 38: „*…de mandato dominorum premissorum Jo[hannes] Pussmyer notarius capituli*“. Oba zápisy se vztahují k datu 5. října 1403 a první z nich vykazuje podobnost s písemným záznamem v kodexu olomoucké univerzitní knihovny ze 4. října 1403 – srov. předcházející pozn.

[33] LC 8–10, s. 130 (22. září 1414): „*…per instrumentum publicum per Johannem olim Petri de Pussimir, clericum Olomucensis diocesis notarium…*“.

[34] Tato písemnost představuje jakýsi „mezistupeň“ mezi Janovým působením v Olomouci a jeho pozdějším úřadováním ve službách města Brna.

měře jakožto poslů olomouckého děkana Jana ze Strážnice a kapituly olomouckého kostela k proboštovi, děkanovi a kapitule pražské.[35] Tato listina totiž obsahuje pouze denní datum „sabbato ante Margarethe“, a tak není zřejmé, kterého roku byla vlastně sepsána. Jan ze Strážnice, z jehož popudu byla písemnost vyhotovena, vystřídal na postu olomouckého děkana Ondřeje z Třeboně,[36] který je v tomto úřadu doložen naposledy 8. července 1404.[37] Jakub z Budějovic se jako olomoucký vikář objevuje v deseti listinách z období od 21. ledna 1387 do 14. prosince 1404,[38] zatímco ve dvou listinách z 10. června 1407 a 30. září 1407 se jmenuje pouze jako kněz mohelnického kostela a kanovník brněnský a kroměřížský.[39] Listina týkající se vyslání olomouckého poselstva tedy byla patrně sepsána 12. července 1404, 11. července 1405 nebo 10. července 1406. Jelikož první z uvedených možností se jeví jako velmi nepravděpodobná, neboť jen o čtyři dny dříve je bezpečně doložen ve funkci děkana Ondřej z Třeboně, zbývají jako možné roky vydání inkriminované písemnosti léta 1405 a 1406. Teoreticky tak mohl náš notář setrvávat ve službách olomoucké kapituly ještě v červenci roku 1406.

S olomouckým prostředím se Jan nerozloučil nadobro ani po svém odchodu do Brna a přijetí úřadu tamního městského písaře. Kromě občasných kontaktů pracovního charakteru[40] to zřetelně prokazuje například záznam, jenž se nalézá v olomoucké památné knize, známé rovněž jako kodex Václava z Jihlavy, a jenž se vztahuje až k roku 1416. Ze slov zde uvedených vyplývá, že Jan držel v Olomouci před Dolní branou zahradu a že tato zahrada byla zatížena jistou finanční povinností, kterou se mu podařilo urovnat právě výše zmíněného roku.[41]

Jako písař ve službách města Brna začal Jan z Pustiměře působit někdy v průběhu roku 1406. Nasvědčuje tomu zápis učiněný jeho rukou do brněnské pamětní knihy z let 1391–1505 (–1515).[42] Zmiňovaný vklad není bohužel označen denním datem,

[35] J. ERŠIL – J. PRAŽÁK, *Archiv pražské kapituly*, s. 202, č. 723 ([12. července 1404], Olomouc).

[36] Podrobněji k tomu například Veronika HRADSKÁ, *Ondřej z Třeboně, notář, vyslanec a důvěrník markraběte Jošta*, in: ČMM 117, č. 2, 1998, s. 373.

[37] CDM XIII, s. 330, č. 318 (8. července 1404, Olomouc).

[38] CDM XI, s. 370–371, č. 415 (21. ledna 1387, Olomouc); RBMV II, s. 14, č. 26 (22. prosince 1388, Klášterní Hradisko–Olomouc); RBMV IV, s. 162, č. 376 (8. února 1399, Olomouc); RBMV IV, s. 166–167, č. 379 (12. března 1399, Olomouc); CDM XIII, s. 29, č. 21 (3. dubna 1400, Olomouc); CDM XIII, s. 143, č. 132 (9. srpna 1401, Olomouc); CDM XIII, s. 154–155, č. 143 (15. října 1401, Brno); CDM XIII, s. 160, č. 150 (26. listopadu 1401, Olomouc); CDM XIII, s. 360–362, č. 343 (14. prosince 1404, Dolany); CDM XV, s. 373–375, č. 432 (14. prosince 1404, Olomouc).

[39] RBMV IV, s. 227, č. 541 (10. června 1407, Mírov); CDM XIII, s. 525–526, č. 491 (30. září 1407, –).

[40] Viz například AMB, A 1/1 Archiv města Brna, Sbírka listin mandátů a listů (dále A 1/1), list. č. 219 ([8. října 1411, –]) – německy psaný koncept Brňanů pro olomoucké měšťany; 4. listopadu 1429 vystupuje Jan z Pustiměře spolu s brněnským měšťanem Jindřichem Hazem jako arbitr ve sporu, který spolu vedli Klára, manželka olomouckého měšťana Jana Zalczera, a brněnský spoluměšťan Štěpán řečený Leb a jeho manželka Kateřina – viz AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 335r–335v.

[41] L. SPÁČILOVÁ – V. SPÁČIL, *Památná kniha olomoucká,* s. 480.

[42] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 534v. Za cenné připomínky a pomoc při řešení paleografických otázek velice děkuji prof. PhDr. Miroslavu Flodrovi, CSc. a PhDr. Daliboru Havlovi, Ph.D.

ale vzhledem k velice malému počtu záznamů v pamětní knize, které lze přiřadit k roku 1406 a jejichž autorem by mohl být náš písař,[43] je možné soudit, že k jeho zapojení do činnosti brněnské kanceláře došlo spíše až ve druhé polovině uvedeného roku. Jeden z vkladů vykazujících Janův rukopis je sice datován již k roku 1401, ale v tomto případě se nepochybně jedná o dodatečně zapsaný text.[44]

Také pro následující rok 1407 můžeme doložit Janovu přítomnost v brněnské kanceláři pouze na základě několika záznamů, které provedl do pamětní knihy. V porovnání s předcházejícím rokem jsou však vklady hlásící se do roku 1407 nejen podstatně hojnějšího počtu, ale jsou také v chronologickém pořadí rozprostřeny do celého roku – od února 1407 do prosince 1407.[45] Ve spojení s titulem brněnského městského písaře se jméno notáře Jana vyskytuje poprvé teprve v roce 1408, na což upozornil již Jaroslav Dřímal.[46]

Před Janem z Pustiměře zastával úřad brněnského notáře Mikuláš ze Znojma.[47] V roce 1406 se o Mikulášovi mluví jako o starém městském písaři, což by odpovídalo přítomnosti nového zaměstnance v kanceláři.[48] Poněkud problematicky pak ovšem působí záznam z počátku listopadu 1408, v němž Mikuláš vystupuje opětovně jako brněnský městský písař.[49] Jelikož je však náš Jan doložen stejného roku s označením

[43] Kromě výše uvedeného záznamu by bylo možné přiřadit k roku 1406 již jen dva další zápisy. Jedná se o vklad na fol. 532r, v jehož případě však nemůžeme s jistotou vyvrátit možnost, že se nejedná o dodatečný přípisek – srov. následující pozn., a dále jde o záznam na fol. 533r, který byl ovšem označen pouze denním datem „feria secunda ante festum sancti Jacobi", a proto není zřejmé, zda byl sepsán 20. července 1405 (v případě, nepsal-li by jej písař Jan), 19. července 1406 či až 18. července 1407. Další roky vylučuje přípisek umístěný po pravé straně, který se hlásí k 25. červnu 1408.

[44] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 532r. O tom, že se nejedná o text z roku 1401, ale o dodatečný vklad zapsaný nejdříve roku 1406, svědčí několik skutečností: 1) zápis se nachází na foliu, které nese nadpis „Anno Domini CCCC^{o} tercio" 2) následující folio 532v přináší rovněž záznam z roku 1403; 3) veškeré zápisy hlásící se do roku 1403 jsou psány shodnou rukou a ta není totožná s rukou písaře Jana z Pustiměře; 4) zápis byl napsán jednotným stylem a shodným inkoustem jako po něm následující zápis, datovaný do roku 1406.

[45] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 535r–536r .

[46] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 536v: „*…et me Johanne notario civitatis supradicte…*". Srov. J. DŘÍMAL, *Dějiny Brna*, s. 67 a TÝŽ, *Brněnské městské knihy*, s. 123, pozn. č. 100, kde ovšem autor udává nepřesně jako datum vzniku zápisu, v němž poprvé vystupuje městský písař Jan, 31. leden 1408, ačkoliv tento záznam žádné konkrétní datum neobsahuje. Jelikož je předcházející vklad datován do 30. ledna 1408 a vklad následující ke 12. březnu 1408, vznikl pravděpodobně dotčený záznam někdy mezi těmito daty.

[47] Zatímco Jaroslav Dřímal předpokládá, že Mikuláš ze Znojma povýšil do funkce brněnského městského písaře z pozice místopísaře v březnu 1393 – viz J. DŘÍMAL, *Brněnské městské knihy*, s. 122–123 a TÝŽ, *Dějiny Brna*, s. 67, Ludmila Sulitková uvádí Mikuláše jako vedoucího písaře v letech 1396–1406 – srov. L. SULITKOVÁ, *Vývoj městských knih*, s. 202. Hojné doklady o brněnském písaři Mikulášovi nalezneme zejména v pamětní knize z let 1391–1505 (–1515) – viz AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 317r, 317v, 520v, 528r, 529r, 534v, 546r, 548v, 552v, 560r a 578v. Dále Mikuláše zmiňuje několik listin – viz AMB, A 1/3, rkp. č. 40 – Kniha privilegií z let 1243–1493, fol. 29v (srov. CDM XIII, s. 409, č. 374); AMB, A 1/1, list. č. 208 (19. června 1409, –) (srov. CDM XIV, s. 78–79, č. 77), list. č. 225 (20. listopadu 1413, –) a list. č. 246 (19. června 1419, –), která je inserována v list. č. 247 (13. září 1419, Olomouc).

[48] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 534v.

[49] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 537v.

„notarius civitatis“ a protože jeho činnost v městské kanceláři prokazuje pro rok 1408 také narůstající počet vkladů učiněných v pamětní knize výhradně jeho rukou,[50] lze snad předpokládat, že ve zmíněném zápise došlo pravděpodobně pouze k opomenutí přívlastku „antiquus“ či „prior“, s nimiž se Mikulášovo jméno objevuje ve všech ostatních případech. Z období po roce 1405 je známo deset dalších zápisů v pamětní knize a tři listiny zmiňující Mikuláše a ve všech těchto pramenech je Mikuláš jmenován buď jako „antiquus notarius“ nebo jako „prior notarius“.[51] Mikulášově rezignaci na post městského písaře ve druhé polovině roku 1405 či v první polovině roku následujícího nasvědčuje také skutečnost, že poslední vklady do pamětní knihy učinil v roce 1404[52] a v knize privilegií z let 1243–1493 se s jeho rukou setkáváme naposledy v roce 1405.[53]

Zůstává otázkou, z jakého důvodu došlo vlastně v brněnské městské kanceláři k výměně vedoucího notáře, když dosavadní písař ani nezemřel, ani nezískal jiný úřad nebo beneficium a dokonce se z Brna ani neodstěhoval. Nezdá se, že by o odstranění Mikuláše z funkce notáře usiloval purkmistr a radní. Ti byli s jeho mnohaletou prací pro město naopak spokojeni, neboť v červnu 1405 odměnili Mikuláše i jeho choť Kateřinu za věrné a spolehlivé služby listinou, která osvobozovala jejich dům na Dolním trhu naproti kostelu sv. Mikuláše a lázeň zvanou „Schiltat“ před Židovskou branou od všech lozuňků, dávek a jiných břemen na dobu jejich života a která oběma manželům zaručovala ze strany brněnské rady zvláštní ochranu a péči.[54] Na druhou stranu se Mikuláš tímto dokumentem zavázal k tomu, že bude radním poskytovat podle jejich aktuálních potřeb pomoc v právních (zejména dědických) záležitostech, ať již bude vykonávat písařský úřad nebo ne. Z výše uvedených slov se zdá pravděpodobné, že post vedoucího notáře opustil Mikuláš na základě vlastního (delší dobu zamýšleného a s městskými radními diskutovaného) rozhodnutí. Snad ho k tomu vedly nějaké osobní nebo zdravotní problémy.[55] Každopádně

[50] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 533r, 536r–537v.

[51] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 317r, 317v, 534v, 546r, 548v, 552v, 560r, 578v; AMB, A 1/1, list. č. 208 (19. června 1409, –) (srov. CDM XIV, s. 78–79, č. 77), list. č. 225 (20. listopadu 1413, –) a list. č. 246 (19. června 1419, –), která je inserována v list. č. 247 (13. září 1419, Olomouc).

[52] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 533r–533v. Jediný zápis v pamětní knize, který se hlásí do roku 1405, nevyhotovila ruka Mikuláše ze Znojma.

[53] AMB, A 1/3, rkp. č. 40, fol. 29v.

[54] AMB, A 1/3, rkp. č. 40, fol. 29v. Není možné bezvýhradně souhlasit s tvrzením Ludmily Sulitkové, že zápis do knihy privilegií provedl vlastnoručně Mikuláš ze Znojma – srov. L. SULITKOVÁ, *Vývoj městských knih*, s. 135. Z paleografického rozboru vyplývá, že Mikulášova ruka sice vyhotovila dva nadepsané řádky, které vyjadřují stručný obsah listiny (jakýsi stručný, latinsky psaný, „záhlavní regest“), ale vlastní text listiny (v německém jazyce) byl již dílem jiného písaře.

[55] Nepřímo by tomu mohla napovídat i okolnost, že v roce 1408 a 1409 mluví prameny o aniverzáři u oltáře sv. Matouše apoštola v kostele sv. Jakuba, jenž financoval právě Mikuláš ze Znojma se svou ženou Kateřinou – viz AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 537v a AMB, A 1/1, list. č. 208 (19. června 1409, –). V obdobné souvislosti je totiž Mikuláš zmíněn také nedlouho před svou smrtí, a to 19. června 1419, kdy s radou své manželky Doroty výše zmiňovaný oltář obnovuje – viz AMB, A 1/1, list. č. 246 (19. června 1419, –). K podmínkám zalo-

žil Mikuláš ze Znojma po své abdikaci ještě nejméně dalších třináct let,[56] někdy mezi lety 1409 až 1419 se snad opětovně oženil[57] a v letech 1412, 1413 a 1415 se objevuje jako účastník několika jednání majetkoprávního charakteru.[58]

Podobně jako nemáme k dispozici pramen upřesňující dobu příchodu Jana z Pustiměře do brněnské městské kanceláře, chybí nám bohužel rovněž doklad, který by pevněji stanovil dobu ukončení jeho činnosti. Zdá se však, že v úřadě vedoucího písaře města Brna Jan nesetrval až do své smrti, k níž došlo někdy v období po 2. srpnu 1440, kdy zapsal část údajů na papírovém lístku zachycujícím, co kdo dal na výplatu hradu Skály,[59] a rokem 1442, kdy vystupuje v berní knize z let 1442–1474[60] vdova po Janovi, Dorota,[61] ale patrně pouze do konce roku 1434. K 14. říjnu 1434 totiž končí téměř naprosto souvislá řada zápisů, které Jan vlastnoručně zanesl do pamětní knihy z let 1391–1505 (–1515), a 9. ledna 1437 mluví táž památka o Janovi jako o „starém" písaři.[62] Z let 1435, 1436, 1437 a 1438 také nejsou známy žádné listiny ani záznamy v brněnských městských knihách, které by náš Jan osobně vyhotovil a kde by bylo jeho jméno spojeno s titulem brněnského městského písaře.

žení oltáře sv. Matouše (patron úředníků, mezi jehož atributy náleží vedle kopí a měšce rovněž kalamář a brk) a zřízení aniverzáře podrobněji například Tomáš BOROVSKÝ, *Kaplani, oltářníci a jejich beneficia v kostele sv. Jakuba v Brně. (Od nejstarších zmínek do roku 1521)*, in: BMD 15, 2001, s. 277–278 a 293.

[56] Mikuláš ze Znojma zemřel patrně ve druhé polovině roku 1419. V červnu 1419 Mikuláš ještě žil (srov. předcházející pozn.), zároveň však z téhož roku pochází soupis a ocenění jeho majetku: „*...Taxacio bonorum Nicolai, antiqui civitatis notarii, per eum relictrum pro memoria futurorum hic inscripta...*", který měl být doplněn také o testament, k čemuž však již nedošlo a z plánu zbyl pouze „nadpis" a vročení: „*...Testamentum Nicolai antiqui notarii civitatis. Anno Domini 1419...*" – viz AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 317r. Jelikož zápis na předcházejícím fol. 316v je datován k 16. říjnu 1419, lze předpokládat, že soupis Mikulášova jmění byl pořízen někdy po tomto datu.

[57] Zatímco v písemnostech z 29. června 1405 a 19. června 1409 se Mikulášova choť jmenuje Kateřina, tak listina z 19. června 1419 mluví o manželce Dorotě – viz AMB, A 1/3, rkp. č. 40, fol. 29v; AMB, A 1/1, list. č. 208 (19. června 1409, –) a list. č. 246 (19. června 1419, –). Není ovšem vyloučeno, že jde pouze o písařský omyl.

[58] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 546r, 548v, 552v a 560r a AMB, A 1/1, list. č. 225 (20. listopadu 1413, –).

[59] AMB, A 1/1, list. č. 334 ([po 2. srpnu 1440, –]). V katalogu ke Sbírce listin, mandátů a listin AMB Jaroslav Dřímal uvádí, že lístek psala stejná ruka jako list. č. 332 ([po 17. červenci 1440, –]). Tato ruka se sice na list. č. 334 objevuje, ale záznamy, jež vytvořila, představují v porovnání s údaji zapsanými rukou Jana z Pustiměře menšinu. O druhé ruce, tj. o ruce písaře Jana, se Jaroslav Dřímal nezmiňuje vůbec.

[60] Základní osnova berní knihy, jež je dle dosavadní literatury dílem brněnského městského písaře Václava z Jihlavy, vznikala patrně po 13. prosinci 1442 – viz AMB, A 1/3, rkp. č. 8 – berní kniha z let 1442–1474, fol. 1v. Srov. J. DŘÍMAL, *Sociální složení a majetek obyvatel Brna v letech 1365 až 1509*, in: BMD 6, 1964, s. 228 a L. SULITKOVÁ, *Vývoj městských knih*, s. 186, pozn. č. 187. Edice této berní knihy, podobně jako edice berní knihy z let 1477–1510 (AMB, A 1/3, rkp. č. 9 – berní kniha z let 1477–1510), byla připravena Jaroslavem Markem a Jaroslavem Mezníkem a je v rukopisné podobě uložena v AMB.

[61] AMB, A 1/3, rkp. č. 8, fol. 23r.

[62] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 343v a 346v: „*...Johannis notarii antiqui...*". I když zde není vysloveně řečeno, že se jedná o starého „městského" písaře Jana z Pustiměře, jen ztěží by mohlo jít o jinou osobu. V zápise projednávajícím majetkoprávní spor, jenž vedla Anna, vdova po Janovi Pergmaisterovi, provdaná v té době za brněnského měšťana Hanuška Ponawitzera, s Petrem, bratrem téhož Jana Pergmaistra, totiž vystupuje jmenovaný písař jako arbitr a svědek, a to spolu s dalšími čtyřmi brněnskými měšťany, kteří se řadili k pravidelným členům městské rady.

Ve sbírce listin Archivu města Brna se sice nachází písemnost, již Jaroslav Dřímal položil k 27. dubnu 1436,[63] ale datace této listiny, která by představovala poslední doklad, v němž se o našem Janovi mluví jakožto o brněnském městském písaři, se bohužel jeví přinejmenším jako značně problematická. Ve zmiňované písemnosti, opatřené pouze denním datem „proxima feria sexta post festum sancti Georgii martiris gloriosi", v níž brněnský rychtář Mikuláš Ponawitzer žádá olomouckého rychtáře Konráda, aby zakročil ve věci křivého obvinění brněnského podpísaře Jana z Hradiště, totiž vystupují olomoucký spoluměšťan Václav Jeklsneider a olomoucký měšťan Martin Kneusel. Jak ovšem naznačují záznamy v památné knize olomoucké z let 1430–1492 (–1528), je značně pravděpodobné, že ani jeden z výše uvedených mužů již nebyl v dubnu 1436 mezi živými. Václav Jeklsneider zemřel patrně kolem 2. června 1435, kdy se jeho syn vzdal před olomouckou městskou radou zanechaných statků,[64] a rovněž Martin Kneusel, jenž je sice uváděn mezi olomouckými radními ještě ke 14. listopadu 1435, zřejmě opustil svět nedlouho po tomto datu, jelikož do 10. listopadu 1435 se hlásí jeho testament a do rady byl na jeho místo povolán Ondřej z Nemilan.[65]

A jaké jsou jiné možnosti datování inkriminované písemnosti? Vzhledem ke skutečnosti, že se v listině mluví o Václavovi z Jihlavy v pozici olomouckého městského písaře, byla dotčená písemnost jen stěží vydána před rokem 1423, neboť ze 3. února tohoto roku pochází první známá listina olomoucké kanceláře vyhotovená Václavovou rukou.[66] Jaroslav Dřímal dále vyslovil názor, že listina byla sepsána až po roce 1429, a své mínění vysvětluje tím, že Václav z Jihlavy mohl mít v Brně víno teprve po uzavření sňatku s dcerou brněnského měšťana Jakuba kramáře, Kordulou.[67] To je sice vysoce pravděpodobné, avšak zároveň nelze zcela pominout ani skutečnost, že k záznamu v památné knize olomoucké ze 16. prosince 1429, jímž Jakub kramář z Brna daruje své dceři a svému zeti a jejich dědicům vinici v Popicích, byla v pozdější době připsána poznámka, že tento akt nikdy nevešel v platnost.[68] Pro vročení listiny do období po roce 1429 však mluví i jiný argument. V písemnosti vystupují také olomoučtí měšťané Martin Kneusel, Jan Vorlauff a Augustin Niderle a dle Dřímala se

[63] AMB, A 1/1, list. č. 313 (27. dubna [1436], Brno).

[64] L. SPÁČILOVÁ – V. SPÁČIL, *Památná kniha*, s. 443–444, č. 660. Srov. rovněž Jaroslav MEZNÍK, *Brněnský a olomoucký patriciát ve 14.–15. století, II. Poznámky a přílohy*, Brno 1962, s. 496 (netištěná kandidátská práce uložená v AMB).

[65] L. SPÁČILOVÁ – V. SPÁČIL, *Památná kniha*, s. 369, č. 480; s. 370–371, č. 482. Srov. také Hans KUX, *Verwaltungsgeschichte der Stadt Olmütz*, Olmütz 1942, s. 192, pozn. č. 74 a J. MEZNÍK, *Brněnský a olomoucký patriciát*, s. 499. K Ondřejovi z Nemilan a k jeho účasti v olomoucké radě viz L. SPÁČILOVÁ – V. SPÁČIL, *Památná kniha*, s. 244, č. 147 (15. března 1436); s. 244–245, č. 149 (19. března 1436); s. 245, č. 150–151 (25. března 1436); s. 246, č. 153 (3. srpna 1436); s. 373, č. 488 (25. května 1436); s. 490–491, č. 827 (21. března 1436) a s. 491, č. 828 (14. června 1436).

[66] Tamtéž, s. 33. Srov. též V. SPÁČIL, *Písaři a kanceláře*, s. 376.

[67] Srov. rovněž H. KUX, *Verwaltungsgeschichte*, s. 239 a František ČÁDA, *Olomoucký kodex Václava z Jihlavy*, in: Studie o rukopisech 2, 1963, s. 138.

[68] L. SPÁČILOVÁ – V. SPÁČIL, *Památná kniha*, s. 441, č. 651.

o nich hovoří takovým způsobem a v takové funkci, kterou konali pravidelně pouze staří nebo noví členové městské rady. Z edice olomoucké památné knihy vyplývá, že zatímco Martin Kneusel a Jan Vorlauff seděli v olomoucké městské radě již ve dvacátých letech 15. století,[69] Augustin Niderl je jako olomoucký přísežný doložen poprvé až 22. srpna 1430.[70] Listina tedy mohla vzniknout v následujících termínech: 28. dubna 1430, 27. dubna 1431, 25. dubna 1432, 24. dubna 1433, 30. dubna 1434 a 29. dubna 1435. Rok 1431 a rok 1435 však můžeme vyloučit, jelikož v té době byl Mikuláš Ponawitzer, který v dané listině vystupuje v pozici brněnského rychtáře, členem městské rady,[71] a obě funkce nemohl jeden člověk vykonávat současně.[72] Zbývají tedy roky 1430, 1432, 1433 a 1434. V roce 1432 uvádí Mikuláše Ponawitzera jakožto brněnského rychtáře berní rejstřík,[73] ale z hlediska dříve jmenovaných olomouckých měšťanů se jeví jako příhodnější spíše rok 1434, protože v tomto roce byli všichni tři dotčení mužové členy městské rady.[74] Pro stanovení doby působení Jana z Pustiměře v pozici vedoucího písaře brněnské městské kanceláře však naštěstí není vročení uvedené listiny do kteréhokoliv ze čtyř výše uvedených roků rozhodující, neboť, jak již bylo naznačeno dříve, souvislá řada zápisů do brněnské pamětní knihy provedená rukou písaře Jana končí teprve v říjnu 1434.

Ačkoliv z období let 1435 až 1438 není známo žádné písemné pořízení, ať v listinné či jiné podobě, které by zapsal písař Jan, existuje jím vlastnoručně zanesený vklad do pamětní knihy ze 30. září 1439.[75] Vzhledem k tomuto záznamu i k výše zmíněnému lístku ze srpna 1440 a vzhledem k označení „starý písař" z ledna 1437 se tedy zdá, že třebaže již Jan nebyl po roce 1434 patrně vedoucím písařem města Brna, zůstal s městskou kanceláří i nadále ve velice úzkém spojení.[76] Pravděpodobně se souhlasem radních kontroloval, ačkoliv jen z pozadí, její další chod, a v mimořádných případech vypomáhal nejen radou, ale i tím, že převzal některý z úkolů.

---

[69] Tamtéž, s. 238, č. 122 (1426); s. 270–271, č. 212 (31. května 1426); s. 275, č. 221 (5. července 1426); s. 294, č. 277 (13. října 1424); s. 295, č. 278 (5. září 1426); s. 301, č. 302 (9. května 1427); s. 301–302, č. 304 (4. října 1426); s. 302, č. 305–307 (18. února 1426; 23. května 1427 a 11. července 1427); s. 304, č. 311 a 312 (1426 a 1429); s. 353, č. 445 a 446 (4. listopadu 1426 a 7. listopadu 1429); s. 364–365, č. 472 (7. února 1425); s. 440, č. 644–647 (6. září 1425; 23. ledna 1427; 13. června 1427 a 9. září 1429); s. 441, č. 649–651 (17. října 1429; 28. listopadu 1429 a 16. prosince 1429); s. 483, č. 794 (okolo 24. srpna 1424); s. 484, č. 798 a 800 (15. listopadu 1426 a 14. února 1427); s. 495, č. 840 a 841 (1425 a 20. srpna 1425); s. 496, č. 845 a 846 (8. července 1426 a 28. února 1427).

[70] Tamtéž, s. 368–369, č. 479 (22. srpna 1430) a s. 376, č. 497 (22. srpna 1430).

[71] J. MEZNÍK, *Brněnský a olomoucký patriciát*, s. 425–426.

[72] H. KUX, *Verwaltungsgeschichte*, s. 60.

[73] AMB, A 1/3, rkp. č. 21 – berní rejstřík z roku 1432, fol. 22v.

[74] L. SPÁČILOVÁ – V. SPÁČIL, *Památná kniha*, s. 242, č. 139 a 140 (1434 a 16. dubna 1434); s. 242–243, č. 141 (1434); s. 247, č. 159 (26. dubna 1434); s. 300, č. 299 (26. července 1434); s. 301, č. 303 (1434); s. 337, č. 402 (8. října 1434); s. 352, č. 444 (12. srpna 1434); s. 360, č. 461 (11. března 1434); s. 437, č. 631 (8. ledna 1434); s. 443, č. 656 (29. dubna 1434); s. 488, č. 815 a 817 (2. dubna 1434 a 1434).

[75] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 349v.

[76] Nabízí se tu srovnání se situací po odstoupení Mikuláše ze Znojma z pozice brněnského městského písaře.

Pakliže Jan z Pustiměře skutečně opustil úřad vedoucího městského písaře koncem roku 1434, nemohl být jeho přímým nástupcem v této funkci Václav z Jihlavy, jak předpokládala starší literatura.[77] Václav z Jihlavy, jenž byl před svým příchodem do Brna, městským notářem v Olomouci, setrval v tamních službách nejméně do poloviny roku 1442, o čemž svědčí jeho rukou provedený zápis v olomoucké památné knize hlásící se k 1. červnu 1442.[78] Nabízí se tedy dvě možnosti, buď zůstal úřad brněnského městského písaře až do nástupu Václava z Jihlavy někdy po 1. červnu 1442 neobsazen, přičemž si město vystačilo s činností několika nižších úředníků, na které přinejmenším do léta 1440 dohlížel „starý písař" Jan, anebo byl před Václavem z Jihlavy brněnským městským notářem nám dosud neznámý muž. Každopádně poté, co Jan ukončil zápisem ze 14. října 1434[79] (až na jedinou výjimku, a to text ze 4. listopadu 1429 zapsaný jiným pisatelem[80]) souvislou řadu zápisů v pamětní knize z let 1391–1505 (–1515), která byla započata vklady z roku 1406,[81] pozorujeme v této městské knize v následujících letech střídání hned několika písařských rukou. Nejprve se jedná o dvě písařské ruce, které vyhotovily veškeré záznamy z let 1435–1438.[82] Poté následuje ojedinělý vklad zapsaný roku 1439 naším Janem,[83] a po něm se v pamětní knize objevuje v roce 1440 třetí ruka, jíž můžeme přiřknout autorství všech vkladů z let 1440–1442.[84] Další, v pořadí již čtvrtá písařská ruka, pak nastupuje v pamětní knize roku 1442.[85]

Jana z Pustiměře vedl k odstoupení z pozice brněnského městského písaře nepochybně vyšší věk[86] a s ním spojené zdravotní obtíže. Svědčí o tom nejen skutečnost, že nejpozději do osmi let od své rezignace umírá, ale především jeho zhoršující se rukopis, projevující se zejména roztřesenými tahy a narůstající velikostí a šíří písma. I když třesoucí se rukou „trpěl" Jan také v „mladším" věku,[87] na zápisech ze třicátých let je tento jev obzvláště markantní.[88] Zdá se, že právě neschopnost zapsat obsáhlejší

[77] Viz J. DŘÍMAL, *Dějiny Brna*, s. 130 či M. ŠVÁBENSKÝ, *K dějinám Brna*, s. 315. Novější literatura již vyslovuje k dané otázce opatrnější soudy – srov. například L. SULITKOVÁ, *Vývoj městských knih*, s. 152.

[78] L. SPÁČILOVÁ – V. SPÁČIL, *Památná kniha*, s. 34–35. V Brně se Václav z Jihlavy podílel koncem roku 1442 na sepsání berní knihy z let 1442–1474. Srov. pozn. č. 60.

[79] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 343v.

[80] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 335r–335v.

[81] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 534v. Případně také fol. 532r a 533r. Srov. pozn. č. 43.

[82] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 345v–349r.

[83] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 349v.

[84] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 350r–351rr.

[85] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 351rr a násl. s výjimkou vkladu na fol. 353r, jenž zapsala ruka známá z let 1440–1442 – srov. předcházející pozn. S rukou, jež se objevila v pamětní knize roku 1442, se setkáme také v berní knize z let 1442–1474 – viz například AMB, A 1/3, rkp. č. 8, fol. 2r; nejedná se však o ruku písaře Václava z Jihlavy.

[86] Předpokládáme-li, že při zápisu na vídeňskou univerzitu v roce 1391 bylo Janovi nejméně šestnáct let, pak bychom datum jeho narození mohli klást nejpozději do roku 1374. A to by znamenalo, že by v roce 1440 dosáhl přinejmenším šedesáti šesti let.

[87] Viz například AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 534r, 549r, 564r a 572r.

[88] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 336r, 341v, 343v a 349v.

text v dobře čitelné a úhledné podobě, ho přiměla k tomu, aby se vzdal aktivní činnosti v brněnské kanceláři a spokojil se s úlohou jakéhosi poradce a dohlížitele.

V období středověku náleželo Brno k předním městům moravského markrabství, a proto lze předpokládat, že i brněnská městská kancelář musela vykazovat patřičnou úroveň jak rozsahem své činnosti, tak svým vybavením. Vyřizovat veškerou kancelářskou agendu města takového významu a velikosti, jakým bylo Brno, nemohlo být v silách jediného člověka, a připočteme-li k tomu rovněž skutečnost, že se městský písař mnohdy účastnil také jednání vedených mimo město, je pravděpodobné, že v brněnské kanceláři pracovala vedle Jana ještě další osoba, možná dokonce osoby. Jelikož výpomocní notáři pobývali v městských kancelářích většinou jen přechodnou dobu, a to spíše kratší nežli delší,[89] spolupracoval Jan během svého mnohaletého působení v Brně zajisté hned s několika muži. Třebaže většinu z nich dochované prameny nezachycují jménem, z berního rejstříku, který pochází z roku 1432, je znám podpísař jménem Janek,[90] a v listině sepsané v dubnu 1430–1434 vystupuje podpísař městského písaře Jan z Hradiště.[91] Jednalo-li se o stejného člověka, nelze bohužel prokázat, stejně tak jako se již stěží kdy podaří určit, zda by podpísař Jan z Hradiště nemohl být ztotožněn s písařem Jankem, jenž vystupuje roku 1442 v berní knize jako držitel domu v Běhounské čtvrti.[92] Podřízeným spolupracovníkům svěřoval Jan zejména mechanické písařské práce, jako bylo například opisování základní osnovy brněnských poplatníků při vybírání městské sbírky,[93] zatímco on sám koncipoval listiny a listy, vyřizoval městskou korespondenci, zanášel údaje do městských knih, dbal na správnost i právní platnost těchto zápisů, připravoval písemné podklady pro jednání městské rady, účastnil se spolu s vedoucími představiteli Brna projednávání městských záležitostí a sestavoval závěti brněnských obyvatel.

I když je dnes značná část brněnské produkce Jana z Pustiměře nenávratně ztracena, přece jen nezmizela celá a alespoň několik dokladů jeho působení v Brně se podařilo do dnešních dnů zachovat. Jednoznačně nejrozsáhlejší soubor Janova brněnského díla nalezneme v pamětní knize z let 1391–1505 (–1515). Jak již bylo naznačeno výše, zapisoval Jan do této knihy souvisle po dobu dlouhých dvaceti devíti let, od roku 1406 do roku 1434, a proto zde můžeme dobře pozorovat nejen různé podoby jeho písma, od těch kaligrafických až po ty méně úhledné, ale i proměny Janova rukopisu v souvislosti s jeho narůstajícím věkem a zhoršujícím se zdravotním stavem.[94] Kromě pamětní knihy se náš notář podílel, třebaže nikoliv jako hlavní tvůrce, také na vytvo-

[89] Srov. Bedřich MENDL (ed.), *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*, Brno 1935, s. 36 nebo V. SPÁČIL, *Písaři a kanceláře*, s. 74–75.
[90] AMB, A 1/3, rkp. č. 21, fol. 63r.
[91] AMB, A 1/1, list. č. 313 (27. dubna [1436], Brno).
[92] AMB, A 1/3, rkp. č. 8, fol. 58r.
[93] Z paleografického rozboru brněnského berního rejstříku založeného roku 1432 (AMB, A 1/3, rkp. č. 21) jednoznačně vyplývá, že jej z převážné části vyhotovil nižší písař (ruka A), zatímco městský písař Jan z Pustiměře provedl pouze několik dodatečných vpisků a oprav (ruka B) – srov. V. NĚMCOVÁ, *Berní rejstřík*, s. 25–32.
[94] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 284v, 285r, 313r–317v, 318v, 326v, 327v–328v, 329v–330v, 331v–332v, 333v–334v, 335v, 336r, 337v–340v, 341v, 342r, 343v, 349v, 412r, 412v, 517v, 520v, 533r, 534r–580v a 587v.

ření berního rejstříku z roku 1432[95] a přisoudit mu můžeme rovněž autorství alespoň některých z četných, převážně jednoslovných přípisků, vyskytujících se po stranách hlavního textu v knize privilegií z let 1243–1458.[96] Vedle zápisů do městských knih koncipoval Jan v brněnské kanceláři rovněž materiál listinného charakteru. Dokládají to celkem tři písemnosti, které se nachází ve Sbírce listin, mandátů a listů Archivu města Brna. Zatímco pergamenová listina a papírový koncept pocházejí z roku 1411, tedy z počátečního období Janova působení v Brně, papírový lístek, na němž je zaznamenáno, co kdo uhradil na výplatu hradu Skály, představuje dosud poslední známou písemnost, na jejímž vyhotovení se náš notář podílel.[97]

Pokud se týče Janových jazykových znalostí, můžeme s jistotou říci, že ovládal jak latinu tak němčinu, přičemž latinské zápisy převažovaly (alespoň podle dnes známého materiálu) nad produkcí německou.[98] Naproti tomu není znám jediný text, v němž by náš písař použil češtinu.[99] Jan se sice po boku svatojakubského kaplana Ondřeje[100] a tamního faráře Jana z Prachatic podílel na dokončení objemného spisu Catholicon,[101] který byl vybaven latinsko-německo-českým slovníčkem,[102] ale paleo-

[95] AMB, A 1/3, rkp. č. 21. Srov. pozn. č. 93.

[96] AMB, A 1/3, rkp. č. 41 – kniha privilegií z let 1243–1458. Marginální poznámky zanesené Janovou rukou například fol. 6r, 12r, 16v, 19v, 20r.

[97] AMB, A 1/1, list. č. 218 (20. dubna 1411, –), list. č. 219 (8. října 1411, –) a list. č. 334 ([po 2. srpnu 1440, –]).

[98] Německý text zapsaný rukou Jana z Pustiměře viz například AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 412r a 572v nebo AMB, A 1/1, list. č. 218 (20. dubna 1411, –), list. č. 219 (8. října 1411, –).

[99] Svého času jsem ovšem dospěla k poněkud jinému závěru – V. NĚMCOVÁ, *Berní rejstřík*, s. 31–32.

[100] Zde jmenovaný kaplan Ondřej je pravděpodobně totožný s Ondřejem z Podivína, jedním z provisorů, kteří se měli postarat o naplnění závěti českého kazatele u sv. Jakuba Martina (AMB, U 20 – Sbírka rukopisů knihovny kostela sv. Jakuba v Brně, rkp. č. 49/88a – Postilla, quae vocatur Consolatio Spiritus I, fol. 271v a rkp. č. 50/88b – Postilla, quae vocatur Consolatio spiritus II, fol. 311v) – viz T. BOROVSKÝ, *Kaplani, oltářníci a jejich beneficia*, s. 294–295.

[101] AMB, A 1/3, rkp. č. 115 – Catholicon. Ze zápisu zaneseného na fol. 1r patrně Janem z Prachatic (srov. B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 31) vyplývá, že dílo Jana z Janova začal opisovat německý kazatel u sv. Jakuba v Brně Jan ze Svitav, jenž však z obav před husity uprchl roku 1424 ze země a další osud rozepsané knihy svěřil (spolu s finanční hotovostí a celou svou soukromou knihovnou) do rukou svatojakubského kaplana a oltářníka Ondřeje. Ani tomu však nebylo dopřáno, aby dovedl dílo do zdárného konce. Jeho snahám učinila konec smrt a o dopsání druhé části Catholiconu, jeho vyzdobení a připojení slovníku důležitých pojmů se zasloužili až Ondřejovi spolupracovníci, brněnský městský písař Jan a farář kostela sv. Jakuba Jan z Prachatic – k otázce osob, které se určitým způsobem přičinily o dokončení spisu, se dosavadní literatura nevyjadřuje jednotně: zatímco Jana z Prachatic zcela opomíjí zmínit B. BRETHOLZ, *Die Pfarrkirche St. Jakob*, s. 76–77; J. DŘÍMAL, *Archiv města Brna*, s. 193; TÝŽ, *Dějiny Brna*, s. 146 a Alois GREGOR, *K českému středověkému slovníku Catholikon. (Prolegomena)*, in: Příspěvky ke starší literatuře na Moravě 3, Blansko 1967–1968, s. 24, tak notáře Jana naopak vůbec neuvádí Ivan HLAVÁČEK, *Středověké soupisy knih a knihoven v českých zemích.* Příspěvek ke kulturním dějinám českým, in: AUC – Philosophica et historica, Monographia XI, Praha 1965, s. 105 a T. BOROVSKÝ, *Svatojakubská knihovna v Brně na konci 15. století*, in: Querite primum regnum Dei. Sborník příspěvků k poctě Jany Nechutové, Brno 2006, s. 548. Za pomoc při překladu latinského zápisu Jana z Prachatic děkuji kolegyni Mgr. Kateřině Urbánkové.

[102] Stručnou charakteristiku cenného slovníčku umístěného na fol. 467r–474v podal například Alois GREGOR, *K českému středověkému slovníku Catholikon*, s. 23–26. Podle Gregora byl slovník původně pouze latinsko-německý (ve shodné podobě je totiž znám i z jiných rukopisů) a česká část, obsahující okolo 1 100 výrazů, byla vytvořena o něco později. Původce české části vycházel z němčiny a jeho neobratné a často přímo otrocké překlady naznačují, že nebyl v českém jazyce právě nejzběhlejší.

grafický rozbor ukázal, že do vlastního písařského vyhotovení textové ani lexikologické části rukopisu osobně nezasáhl.

O vážnosti a důvěře, kterých Jan požíval u brněnských měšťanů, vypovídá, že se pravidelně objevoval jako vykonavatel poslední vůle[103] a jako rozhodčí nebo svědek v nejrůznějších pořízeních majetkoprávního charakteru.[104] Mezi záznamy tohoto druhu je obzvláště zajímavá závěť Jana řečeného Nohavka z Chroustovic z 15. března 1413, jež byla jednak sepsána přímo v domě městského písaře v Měnínské ulici, a jednak se na ní zachovala i Janova vlastní pečeť.[105] Jedná se o pečeť okrouhlého tvaru zhotovenou z přírodního vosku. V pečetním poli se nachází osmicípá hvězda složená ze dvou čtverců s písmenem „a“ v jejich středu. Legenda je tvořena písmeny rozloženými mezi jednotlivými cípy hvězdy a zní: s/i/p/s/m/i/e/r/.[106]

Výpověď písemných pramenů naznačuje, že Jan z Pustiměře byl patrně dvakrát ženatý a měl nejméně čtyři mužské potomky. Z prvního manželství vzešli synové Augustin, Valentin a Prokop a druhý sňatek dal písaři syna Jiřího.[107] Jelikož první Janovou ženou byla sestra sladovníka Štěpána řečeného Gensschopf,[108] jenž v Brně vlastnil dům na Horním trhu vedle domu pánů z Rosic a sladovnu na předměstí,[109] je dosti pravděpodobné, že se notář oženil teprve po svém příchodu do Brna. Dnes známé prameny bohužel neuvádějí, jak se Janova první žena jmenovala, zato však víme, že druhou manželkou byla Dorota. Právě o ní se zmiňuje berní kniha založená roku 1442 jako o vdově po městském písaři a držitelce domu v Brněnské čtvrti a několika vinic v Židlochovicích.[110]

V roce 1446 byla před městskou radou a za účasti vykonavatelů Janova posledního pořízení, předních brněnských měšťanů, Osvalda lučištníka, zlatníka Konráda Awrochera a pozdějšího mincmistra Mikuláše Polczmachera,[111] vedena jednání ve věci

---

[103] Viz například AMB, A 1/1, listina č. 297 (16. února 1431, –), v níž Jan z Pustiměře vystupuje jako poručník Matyáše, plebána ze Střížova, či AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 556r, kde je Jan jmenován jako jeden z vykonavatelů poslední vůle brněnského měšťana Oldřicha Hupfenbacha. Jako spoluvykonavatele závěti pak uvádí našeho písaře výše zmiňovaný zápis Jana z Prachatic – viz AMB, A 1/3, rkp. č. 115, fol. 1r. Srov. také pozn. č. 6 a 101.

[104] Viz například AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 314r, 330r, 335r, 548v.

[105] AMB, A 1/1, list. č. 221 (15. března 1413, [Brno]). Závěť sepsal veřejný notář Tomáš, syn kdysi Václava z Kroměříže.

[106] Podrobný popis pečeti Jana z Pustiměře přináší práce: Libor BLAŽEK, *Středověké pečeti brněnských měšťanů*, Brno 1983, s. 47 (rukopis nepublikované diplomové práce uložený v knihovně AMB pod sign. H 22843) a Marie CAFOURKOVÁ-HOLÁ, *Katalog pečetí a pečetidel Archivu města Brna (výstup z původní verze programu AS MV ČR pro jejich katalogizaci), IV. Pečeti ze Sbírky listin, mandátů a listů č. 301–400*, s. 354, č. 354.

[107] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 359v–360r.

[108] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 359v. Příbuzenský poměr Štěpána Gensschopfa k synům Jana z Pustiměře z prvního manželství vyjadřuje spojení „avunculus eorum“. Mělo by se tedy jednat o bratra jejich matky. Jaroslav Dřímal sice mluví ve stejné souvislosti o matčině otci, ale svůj výklad nedokládá žádnými jinými prameny – viz J. DŘÍMAL, K brněnskému pobytu, s. 375.

[109] Viz AMB, A 1/1, list. č. 277 (12. prosince 1425, Brno) a AMB, A 1/3, rkp. č. 21, fol. 5r a 41r.

[110] AMB, A 1/3, rkp. č. 8, fol. 23r.

[111] Základní informace o jmenovaných brněnských měšťanech přináší práce J. MEZNÍK, *Brněnský a olomoucký patriciát*, s. 342, 393 a 424–425.

rozdělení majetků, které po sobě náš písař zanechal.[112] Synovi Valentinovi, jenž se chtěl osamostatnit a odejít z domu v Brněnské čtvrti, kde žil až doposud společně se třemi bratry a macechou, byla jako dědictví po otci přiznána částka 34 hřiven grošů, stříbrný kříž a nějaký blíže nespecifikovaný předmět s vyobrazením beránka.[113] Zbylí členové rodiny měli hospodařit na domě a sedmi čtvrtích vinic dohromady až do té doby, kdy by si Augustin či Prokop chtěli založit vlastní domácnost. V tom případě mělo být uvedené jmění rozděleno tak, že Dorotě se synem Jiřím měla zůstat polovina domu a tři a půl čtvrti vinic, a totožný díl měl připadnout i oběma starším bratrům. Nadto měli ještě všichni tři starší synové obdržet od nevlastní matky 4 hřivny grošů, pokud se jim podaří prokázat, že jim jejich příbuzný Štěpán Gensschopf zanechal částku 30 hřiven grošů za tři čtvrti vinice.[114]

Z průběhu dědického řízení rovněž vyplývá, že Janův syn Jiří nebyl ještě v roce 1446 právně dospělý, protože byl zastupován svou matkou Dorotou. Této skutečnosti dobře odpovídá také fakt, že Jiřího nalézáme v roce 1456 a v roce 1458 mezi studenty uherského národa na vídeňské univerzitě.[115] Po studiu se Jiří do Brna pravděpodobně nevrátil, neboť se v následujících letech s jeho jménem v brněnských pramenech nesetkáváme, stejně tak jako se v brněnských písemných památkách doposud bohužel nepodařilo odhalit ani žádné další zprávy o Jiřího matce a jeho třech nevlastních sourozencích.[116]

Jaroslav Dřímal uvažuje ještě o pátém synovi Jana z Pustiměře. Ten se jmenoval Jakub a měl se narodit z prvního manželství jako nejstarší ze všech dětí. Údajně se měl vyučit sladovníkem a někdy mezi lety 1432 až 1442 si s otcovou pomocí zařídil ve vlastním domě v Brněnské čtvrti samostatnou živnost. V podnikání se mu dařilo, což nejlépe dokládá jeho utěšeně se rozrůstající majetek. K tomuto nemovitému jmění přikoupil brzy po roce 1442 dům ve čtvrti Veselé a vinice oceněné částkou 28 hřiven grošů. K novému domu získal časem i polovinu menší sladovny a vinici pod Špilberkem. Někdy před rokem 1477 uskutečnil koupi třetího domu, který ležel ve stejné čtvrti a ke kterému patřila polovina sladovny a osmina vinice v brněnské trati Veveří. A konečně k roku 1478 se připomíná čtvrtý Jakubův dům v bývalé Židovské ulici. Ke konci sedmdesátých let 15. století zprávy o Jakubovi mizí a jeho jmění přešlo do jiných rukou.[117]

---

[112] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 359v–360r.

[113] Mohlo jít například o voskovou, zlatou či stříbrnou posvěcenou medaili, sošku nebo o zdobený obrázek; vypodobnění beránka mělo upomínat na „Beránka Božího" – Ježíše Krista.

[114] Jelikož sladovníka Štěpána Gensschopfa nenacházíme mezi poplatníky uvedenými berní knihou založenou roku 1442, zdá se, že patrně mezi lety 1432–1442 zemřel – srov. AMB, A 1/3, rkp. č. 8.

[115] W. SZAIVERT – F. GALL, *Die Matrikel der Universität Wien II.*, s. 47: „*...Georgius Notarii de Brůnna 4 gr...*" (13. října 1456); K. SCHRAUF, *Die Matrikel der ungarischen Nation an der Wiener Universität (1453–1630)*, Wien 1902, s. 99: „*...Georgius Pusmyer de Brunna dedit 4 den...*" (1458). Srov. J. DŘÍMAL, *Notář Jan Thabrarr*, in: ČMM 58, 1934, s. 56.

[116] Jako další držitel domu v Brněnské čtvrti je v berní knize zapsán po Dorotě, vdově po Janovi z Pustiměře, Jan řemenář – viz AMB, rkp. č. 8, fol. 23r.

[117] Viz J. DŘÍMAL, *K brněnskému pobytu*, s. 375–377.

Do jaké míry jsou však tyto Dřímalovy teze opodstatněné? Jaroslav Dřímal vycházel v první řadě z písemnosti vydané v Brně dne 14. srpna 1451, kdy františkánský mnich Jan Kapistrán přijal muže jménem Jakub z Pustiměře s manželkou a s dědici do bratrstva svého řádu, aby tak vyjádřil vděk za jejich podporu při misijní činnosti směřující mimo jiné i k založení observantského kláštera sv. Bernardina v Brně.[118] Zmíněného Jakuba z Pustiměře ztotožnil Jaroslav Dřímal s Jakubem sladovníkem, který vystupuje v několika městských knihách z 15. století. Jediným vodítkem k tomuto propojení (Jakub sladovník se ani v jediné písemnosti berního charakteru nevyskytuje s přídomkem či s označením, jenž by naznačovalo jakoukoliv příbuznost s notářem Janem, a co je důležitější, vůbec nefiguruje ani ve dvou zápisech projednávajících finanční vyrovnání mezi písařovými dědici[119]) byl nejspíš poznatek, že sladovnické řemeslo provozoval i Janův švagr (a tedy potencionální Jakubův strýc), Štěpán řečený Gensschopf. Neúčast nejstaršího syna na jednáních vedených v roce 1446 před městskou radou vysvětluje Dřímal tak, že měl v té době, na rozdíl od mladších bratrů, již vlastní dům i živnost a na další dědictví po otci si proto nečinil nárok.[120]

I kdybychom ztotožnění Jakuba z Pustiměře s Jakubem sladovníkem uznali za možné (vzhledem k tomu, že ze všech poplatníků s křestním jménem Jakub, kteří vystupují v berní knize se záznamy z let 1442–1474, by dále přicházeli v úvahu jen Jakub kožešník a Jakub kramář,[121] jelikož ostatní mají buď jiná přízviska nebo vykonávali taková řemesla, s nimiž bychom potomka váženého městského písaře mohli spojovat jen s malou pravděpodobností), nemůžeme již rozhodně souhlasit s výčtem majetků, které Jaroslav Dřímal předpokládanému synovi písaře Jana přisoudil. Údaje zanesené v berních rejstřících a knihách z 15. století totiž ukazují, že se za Dřímalovým „Jakubem sladovníkem" neskrývá pouze jedna, nýbrž hned několik osob.

Zaprvé se jedná o Jakuba sladovníka, který někdy mezi lety 1471/1472–1474 zdědil pravděpodobně po svém otci Václavovi sladovníkovi dům a polovinu sladovny v Brněnské čtvrti. Tyto majetky ohodnocené na celkovou částku 80 hřiven grošů držel ještě v roce 1479, ale mezi lety 1479–1487 umírá a držba přešla na jiného majitele.[122] Druhého muže představuje Jakub řečený Geralt. Ten získal někdy po roce 1442 dům ve Veselé čtvrti s polovinou sladovny a osminou vinice na trati Veveří. Mezi lety 1471/1472–1474 zmíněný dům prodal a koupil si větší nemovitost v Měnínské čtvrti. Kromě sladovny a vinic na trati Veveří držel později ještě sladovnu, jejímž vlastníkem byl dříve Tawber, vinice za klášterem cisterciaček na Starém Brně, vinice na trati

[118] Písemnost byla původně součástí prvotisku knihovny kostela sv. Jakuba v Brně „Summa de casibus conscientiae fratri Astesani", ale z knihy byla v roce 1911 vyňata a uložena do farního archivu, kde upadla v zapomnění. V listopadu 1940 byla náhodou opět nalezena, ale o jejím dalším osudu není bohužel známo nic bližšího. Celý text Kapistránovy listiny ovšem přináší práce: J. DŘÍMAL, *K brněnskému pobytu*, s. 388–391.

[119] Viz AMB, rkp. č. 48, fol. 359v–360r.

[120] J. DŘÍMAL, *K brněnskému pobytu*, s. 376–377.

[121] AMB, A 1/3, rkp. č. 8, fol. 67r a fol. 80r.

[122] AMB, A 1/3, rkp. č. 22 – berní rejstřík z roku 1471, fol. 6v; AMB, A 1/3, rkp. č. 8, fol. 15r; AMB, A 1/3, rkp. č. 9, fol. 19r; AMB, A 1/3, rkp. č. 23 – berní rejstřík z roku 1479, fol. 8v.

Murrenbergk a vinice ve Starovicích. Jakub Geralt skonal mezi lety 1487–1499, neboť v berním rejstříku z roku 1499 již drží nemovitost v Měnínské čtvrti patrně jeho syn.[123] A konečně za třetí se v roce 1442 setkáváme s Jakubem sladovníkem, který je zapsán v berní knize jako majitel domu ve Veselé čtvrti, jenž byl oceněn na 40 hřiven grošů, vinice v Nosislavi v hodnotě 20 hřiven grošů a menší vinice v hodnotě 8 hřiven grošů. Po roce 1442 rozšířil výčet svého jmění ještě o polovinu sladovny a půl vinice pod hradem Špilberkem, ale před rokem 1474 přešel majetek do jiných rukou.[124] Pokud by tedy platila Dřímalova úvaha, pak bychom mohli (údajně) pátého syna Jana z Pustiměře hledat jedině v posledně jmenovaném.

Majetkové poměry našeho písaře, zdá se, nebyly nejhorší, ačkoliv k nejbohatším obyvatelům Brna zdaleka nepatřil a kupříkladu jeho předchůdce ve funkci městského notáře, Mikuláš ze Znojma, dokázal v porovnání s ním nashromáždit podstatně větší jmění.[125] Ze zápisu v pamětní knize, který byl učiněn 18. května 1411, je zřejmé, že Jan držel nejpozději šest let po svém odchodu z Olomouce v Brně dům.[126] Nemovitost se nalézala uvnitř hradeb v Měnínské ulici, jež byla součástí stejnojmenné brněnské čtvrti, vedle domu, který dříve patřil Židovi jménem Jonas.[127] K 15. březnu 1413 zmiňuje Janův dům v Měnínské ulici výše zmíněná závěť Jana řečeného Nohavka z Chroustovic.[128] Jakou měla budova hodnotu a kolik let v ní náš písař prožil, dnes nedokážeme bohužel stanovit. V roce 1432 již však Jan žádnou nemovitost v Měnínské čtvrti nevlastnil.[129] Někdy v průběhu let 1413 až 1432 se totiž přestěhoval do lukrativnější části města, a to konkrétně do Brněnské čtvrti. Zde obýval se svojí rozrůstající se rodinou dům v Průchodní ulici,[130] což bylo velice příhodné místo především z hlediska Janova zaměstnání. Jmenovaná ulice se nalézala v těsné blízkosti brněnské radnice, kde bylo i sídlo městské kanceláře, takže purkmistr a radní měli svého písaře k dispozici v podstatě v kteroukoliv denní či noční dobu. Kromě domu v první čtvrti patřila Janovi z Pustiměře v roce 1432 ještě sýpka nebo stodola na brněnském před-

[123] AMB, A 1/3, rkp. č. 8, fol. 33v; AMB, A 1/3, rkp. č. 22, fol. 16v; AMB, A 1/3, rkp. č. 9, fol. 112v; AMB, A 1/3, rkp. č. 23, fol. 39v; AMB, A 1/3, rkp. č. 24 – berní rejstřík z roku 1487, fol. 39v a AMB, A 1/3, rkp. č. 25 – berní rejstřík z roku 1499, fol. 38v.

[124] AMB, A 1/3, rkp. č. 8, fol. 26r.

[125] Majetek Mikuláše ze Znojma, zahrnující dům na Dolním trhu, lázeň, sladovnu, zahradu v Křídlovicích, vinici v Pouzdřanech, peníze v hotovosti, zapůjčené peníze a stříbrné šperky, byl v roce 1419 oceněn na 428 hřiven – viz AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 317r a 578v.

[126] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 543r.

[127] AMB, A 1/3, rkp. č. 48, fol. 550r.

[128] AMB, A 1/1, list. č. 221 (15. března 1413, [Brno]). Srov. pozn. č. 105.

[129] Viz AMB, A 1/3, rkp. č. 21 – v berním rejstříku z roku 1432 není zapsán žádný dům městského písaře Jana v Měnínské ulici.

[130] Jednalo se o dům v Průchodní ulici č. 7 – viz AMB, fond T 11 Alois a Karel Gödelovi – pozůstalost, Topografie města Brna, fol. 4627. Alois Gödel hovoří o našem písaři jakožto o Janovi „Busniczerovi". Průchodní ulice dnes bohužel v podobě, jakou měla v době Jana z Pustiměře, neexistuje. Byla totiž zastavěna a nová ulice shodného jména i směru byla posunuta o několik metrů blíže směrem k Zelnému trhu. Za laskavou pomoc při hledání místa, kde stál dům Jana z Pustiměře, a také za informace týkající se Průchodní ulice, velice děkuji prom. hist. Mileně Flodrové.

městí.[131] Ze zápisů z berního rejstříku rovněž vyplývá, že tyto Janovy majetky byly osvobozeny od všech poplatků na městskou sbírku.[132] V Průchodní ulici žil náš Jan až do své smrti, neboť v berní knize z roku 1442 je zapsána jako držitelka tohoto domu vdova Dorota. Ze stejného pramene dále vyplývá, že budova v Průchodní ulici měla hodnotu 80 hřiven grošů a že Jan vlastnil před svou smrtí rovněž několik vinic v Židlochovicích,[133] což dosvědčují také již několikrát zmiňované zápisy z roku 1446.

Janovy příjmy se s největší pravděpodobností skládaly, podobně jako příjmy notářů v dalších moravských a českých městech,[134] ze tří složek – z relativně pevného platu vypláceného městskou pokladnou, dále z poplatků za rozmanité kancelářské služby pro město nebo pro jednotlivé osoby a konečně z naturálií. Díky soupisu platů brněnského písaře sestavenému v devadesátých letech 14. století máme poměrně přesnou představu, v jakém rozpětí se asi pohybovaly ceny konkrétních kancelářských úkonů za Janových předchůdců Václava, Štěpána a Mikuláše ze Znojma.[135] O praxi uplatňované v první polovině 15. století však nevíme téměř nic, neboť další soupis příjmů městských notářů pochází teprve z konce uvedeného století.[136] Jediná zmínka o odměně vyplacené našemu Janovi se nalézá v berním rejstříku z roku 1432, kde stojí, že písaři byla za jeho výkon spojený s výběrem městské sbírky a za provedení nějaké další služby (blíže nespecifikované, ale pravidelně se opakující a proplácené vždy o suchých dnech po Letnicích)[137] vyplacena částka v celkové výši 5 $^1/_2$ hřivny.[138]

---

[131] AMB, A 1/3, rkp. č. 21, fol. 43r: „*...horreum notarii civitatis...*“ Jaroslav Dřímal interpretoval tento zápis nesprávně jako „horreum novum civitatis“ – srov. J. DŘÍMAL, *Sociální složení*, s. 238.

[132] Není nezajímavé, že nejpozději v sedmdesátých letech 15. století žil v domě po Janovi z Pustiměře v Průchodní ulici jiný městský písař, Zikmund Knab z Rýmařova. Ten kromě domu rovněž vlastnil stodolu či sýpku před brněnskými hradbami a podobně jako Jan neplatil nic na městskou sbírku – viz AMB, A 1/3, rkp. č. 22, fol. 10r a 47r a AMB, A 1/3, rkp. č. 8, fol. 23r.

[133] Berní kniha založená roku 1442 hovoří konkrétně o polovině vinice na Kegenpergku v Židlochovicích, o polovině vinice na blíže nespecifikovaném místě v Židlochovicích a o třech čtvrtinách vinice na trati Leitten, rovněž v Židlochovicích – viz AMB, A 1/3, rkp. č. 8, fol. 23r.

[134] O příjmech písařů ve Znojmě pojednala Ivana HUBÁČKOVÁ, *Městská kancelář ve Znojmě v první třetině 15. století*, in: Ročenka Státního okresního archivu ve Znojmě, Znojmo 2002, s. 12–13, praxi panující v Olomouci vylíčil podrobně V. SPÁČIL, *Písaři a kanceláře*, s. 55–71 a s kutnohorskou situací nás seznámili Marie KAPAVÍKOVÁ – Lubomír VANĚK, *Kutnohorští městští písaři 15. a 16. století (písaři městských knih)*, Kutná Hora 1984, s. 9–10.

[135] AMB, A 1/3, rkp. č. 40, fol. 16v. Viz také M. ŠVÁBENSKÝ, *K dějinám Brna*, s. 315: „*...Za celní listinu pobíral notář taxu 1 gr. a 2 denáry, za posélací 2 gr. a 2 denáry, za listinu na úrok 3 gr., za vyhotovení rozsudku 4 gr., za vysvědčení zachovalosti 2 až 3 gr. podle stavu osoby. Za každou městskou sbírku (lozunky) bylo mu placeno dvakrát do roka o sv. Jiřím a o sv. Michalovi 2 hřivny a 2 denáry na psací potřeby, za mimořádnou sbírku podle blahovůle městské rady. Hodně získával notář i ze zápisů do městské knihy, kterou vedl. Za vklad (intitulatio) domu, vinice nebo jiného dědictví byla taxa 1 groš, stejně i za zápis písemností (jednání) do knihy. 2 groše se platily za zaznamenání závěti...*“.

[136] AMB, rkp č. 4 – Opis právní knihy písaře Jana, zadní přídeští.

[137] Mohlo se jednat kupříkladu o část stálého platu vypláceného písaři z městské pokladny. Lounskému městskému notáři Adamu Cholossiu Pelhřimovskému vyplácela tamní městská rada podíl z jeho pevného platu rovněž o suchých dnech po Letnicích – viz Michaela NEUDERTOVÁ, *Život a dům Mistra Adama Cholossia Pelhřimovského, písaře královského města Loun*, in: Opera historica I. Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době, České Budějovice 1991, s. 135.

[138] AMB, A 1/3, rkp. č. 21, fol. 63r: „*...Item notario civitatis in salario suo et pro IIII^{or} temporalibus penthecostes novissime preteritis 5 $^1/_2$ mar...*“.

Třebaže dosavadní literaturou značně opomíjen, náleží Jan z Pustiměře bezesporu k výrazným postavám pozdně středověkých dějin města Brna. Dochované dílo, zahrnující jak listinnou produkci, tak zápisy do nejrůznějších typů městských knih, i skutečnost, že zastával úřad brněnského městského písaře téměř po tři desetiletí, dokazují, že Jan své práci nepochybně rozuměl a své povinnosti vykonával k naprosté spokojenosti městské reprezentace. Janovy znalosti a bohaté zkušenosti byly pro brněnskou kancelář natolik nepostradatelné, že s ní zůstal ve velice úzkém kontaktu i poté, co mu zhoršující se rukopis zamezil další vykonávání úřadu vedoucího notáře a definitivní konec jeho práce pro město učinila pravděpodobně teprve smrt. V neposlední řadě pak činnost a životní osudy písaře Jana nabízí zajímavý materiál k poznání všedního dne představitele brněnské intelektuální vrstvy.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha č. 1: Notářské znamení Jana z Pustiměře. Uloženo v Moravském zemském archivu, fond E 10 Cisterciačky – Tišnov, sign. Y II 11 (27. ledna 1406, Brno).

Příloha č. 2: Pečeť Jana z Pustiměře. Uloženo v Archivu města Brna, fond A 1/1 Archiv města Brna, Sbírka listin, mandátů a listů, list. č. 221 (15. března 1413, [Brno]).

Veronika Wihodová

Der Brünner Stadtschreiber Jan von Pustiměř

ZUSAMMENFASSUNG

Der Brünner Stadtschreiber Jan von Pustiměř, welchem die bisherige Literatur keine große Aufmerksamkeit widmete, obwohl es sich um den am längsten tätigen mittelalterlichen Beamten in Diensten der Stadt handelt, wurde in der Familie von Petr von Pustiměř geboren. Nachdem er (wohl als Schüler der Olmützer St.Wenzel-Katedralschule und später als Student der Wiener Universität) die notwendige Ausbildung gewonnen hatte, verweilte er in den Jahren 1403–1405/1406 in Olmütz, wo er Betätigung als Domkapitel- und öffentlicher Notar fand. Wohl dank seiner Arbeit für das Domkapitel gewann er bald gewisse Kontakte in Brünn und entschloss sich, sein weiteres Leben mit dieser Stadt zu verknüpfen. In der Brünner Kanzlei kann Jans Anwesenheit ehestens im Jahre 1406 nachgewiesen werden, und zwar anhand der Eintragung, die er in das Gedenkbuch aus den Jahren 1391–1505 (–1515) schrieb. In Verknüpfung mit dem Titel des Stadtnotars erscheint sein Namen jedoch zum erstenmal erst im Jahre 1408. In seiner neuen Funktion leistete Jan alles, was zu den Pflichten der Stadtschreiber gehörte, nämlich er erledigte die Korrespondenz der Stadt, trug Angaben in Stadtbücher ein, sorgte für die Richtigkeit und Rechtsgültigkeit dieser Eintragungen, bereitete schriftliche Unterlagen für die Verhandlungen des Stadtrates vor, beteilige sich gemeinsam mit den Stadtvertretern an der Erörterung der Angelegenheiten der Stadt und verfasste Testamente der Brünner Einwohner. Von den wenigen erhaltenen Ergebnissen Jans Tätigkeit findet man sein eindeutig umfangreichstes Sammelwerk im Gedenkbuch aus den Jahren 1391–1505 (–1515). Unser Schreiber trug in dieses Buch Angaben durchlaufend von 1406 bis 1434 ein und daher können wir dort nicht nur verschiedene Varianten seiner Schrift gut beobachten, von den kaligraphischen bis zu den weniger ansehlichen, sondern auch die Veränderungen seiner Handschrift im Zusammenhang mit dem steigenden Alter und dem sich verschlechternden Gesundheitszustand. Neben dem Gedenkbuch beteiligte sich der Notar Jan, obwohl nicht als Hauptautor, auch auf der Erarbeitung des Steuerregisters aus dem Jahre 1432 und man kann ihm auch die Autorschaft wenigstens einiger Randglossen im Buch der Privilegien aus den Jahren 1243–1458 zuerkennen. Neben Eintragungen in Stadtbüchern konzipierte Jan in der Brünner Kanzlei auch Material urkundlichen Charakters, was durch drei Schriftstücke belegt wird, die sich in der Sammlung der Urkunden, Mandaten und Briefe des Archivs der Stadt Brünn befinden. Jans Werk sowie die Tatsache, dass er das Amt des Brünner Stadtschreibers fast während drei Jahrzenhte innehatte, beweisen, dass er seine Arbeit tatsächlich verstand und seine Pflichten zur absoluten Zufriedenheit der Stadtrepräsentation ausübte. Jans Kenntnisse und reiche Erfahrungen

waren für die Stadtkanzlei so unentbehrlich, dass er mit ihr im engen Kontakt blieb, auch nachdem ihm seine sich verschlechternde Handschrift im Jahre 1434 die weitere Ausübung des Amtes des städtischen Hauptnotars verhindert hatte. Das definitive Ende seiner Arbeit für Brünn brachte wahrscheinlich erst sein Tod zwischen August 1440 und Dezember 1442.

Příloha č. 1: Notářské znamení Jana z Pustiměře.

Příloha č. 2: Pečeť Jana z Pustiměře.

Margita Havlíčková

MĚSTSKÉ OPERNÍ DIVADLO V TAVERNĚ NA HORNÍM TRHU V BRNĚ A JEHO STAVBA V ROCE 1733

V souvislosti se stavbou městského operního Divadla V taverně[1] na Horním (Zelném) trhu v Brně se po léta traduje řada nepravd a výmyslů, které se – stokrát opakované – dostaly až do renomovaných publikací, včetně cizojazyčných divadelních encyklopedií a slovníků, čímž získaly status „vědecké" pravdy. Dosud uváděné údaje většinou pocházejí z d'Elvertových *Geschichte des Theaters in Mähren und Oester. Schlesien,*[2] textu starého více jak sto padesát let. Přitom sám d'Elvert čerpal z nejrůznějších, často nepřímých zdrojů, jako například z Řehoře Wolného, tedy z autora, jehož spisy vycházely ještě o dvacet let dříve než d'Elvertovy. Pravdivé není ani často uváděné tvrzení, že se originální prameny k dějinám brněnského divadla téměř vůbec nedochovaly. Ve skutečnosti máme k dispozici poměrně velké množství dokladů, které ovšem nikdo nehledal a které tak zůstaly zapomenuty a neprozkoumány. Většina z nich se nachází ve fondech Archivu města Brna. Právě tam jsem v lednu 2006 také našla doklady o stavbě městského operního Divadla V taverně na Horním trhu, které jsou převážně součástí protokolů ze zasedání hospodářského direktoria. Tyto nálezy potvrzují jako správnou moji již dříve vyslovenou hypotézu, že divadlo bylo postaveno v roce 1733,[3] a nikoliv 1732, ale ani ne později mezi léty 1734–1736, jak se také někdy v odborné literatuře uvádí. Dále potvrzují i můj názor, že významným impulsem pro vznik brněnského městského operního domu, prvního toho druhu postaveného mimo Itálii, se stalo soukromé dřevěné divadlo Angela Mingottiho, které si italský impresário vybudoval na vlastní náklady na podzim 1732 v jižní části tzv. stavovské jízdárny.[4]

Na začátku třicátých let 18. století vrcholil v Brně už několik desetiletí trvající stavební ruch, kdy na zakázku stavů i duchovenstva vznikaly nové stavby, zatímco ty starší byly alespoň upravovány či přestavovány. Stranou těchto snah pochopitelně nezůstalo ani měšťanstvo v čele s městskou radou, institucí, která reprezentovala město jako celek a která se snažila pečovat o obecní majetek, jak nejlépe dovedla. Takovým městským majetkem byla i městská taverna na Horním trhu (dnešní objekt

[1] Stálo na místě dnešního divadla Reduta. Název Divadlo V taverně je převzat z titulních listů libret oper, které byly ve třicátých letech 18. století v divadle uvedeny.

[2] Christian d'ELVERT, *Die Geschichte des Theaters in Mähren und Oest. Schlesien*, Brno 1852.

[3] Margita HAVLÍČKOVÁ, *Operní Divadlo V taverně*, in: O divadle na Moravě a ve Slezsku II, Olomouc 2005.

[4] M. HAVLÍČKOVÁ, *Divadlo Angela Mingottiho ve stavovské jízdárně v Brně*, in: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity Q 7, Brno 2004.

Reduty) a Salmův dům (dnešní Dům pánů z Kunštátu).[5] Právě tyto dvě nemovitosti se na jaře 1733 rozhodla brněnská městská rada renovovat, o čemž svědčí zápis v protokole ze zasedání hospodářského direktoria z 10. března toho roku, kdy požádala o souhlas vrchní císařskou hospodářskou kancelář: *Taffernbau. Einfolgsamb ist resolvirt worde, das sowohl über den Bau der Taffern als auch deß Salmischen Haußes die ratification bey einer Hochlöbl. Kay. oeconomie Ober Direction anbegehret werde solle.*[6] Po pravdě řečeno, o renovaci městské taverny rozhodlo direktorium už v létě předešlého roku, neboť v protokole z 21. června 1732 čteme: *Herr Praeses proponiret, daß wann mann in das künftige Jahr die Taffern repariren wil, nöthig wäre, das Hellmuthische hauß zu einer Herrschaft. wohnung, umb den Landtags– Commissarien dahin logiren zu können, einzurichten. R. fiat qvam citius* (obr. 1).[7]

Zde je ovšem zapotřebí připomenout, že objekt v jižní části Horního trhu byl městem využíván jako víceúčelové zařízení. Budovu, kterou dnes vnímáme jako jeden celek a nazýváme ji jednoduše Redutou, najdeme v dobových záznamech pod třemi pojmenováními, a to proto, že každá její část sloužila jinému účelu: byla to městská taverna, dále tzv. *kvartýrhaus* a nakonec divadlo, neboli *opera–haus*, případně *comoedi–haus* (obr. 2). Zatímco taverna se nacházela v přízemí, první patro a po přistavení i druhé se nazývalo *kvartýrhaus*, což bylo ubytovací zařízení, za úplatu obsazované zpravidla účastníky zasedání zemských sněmů a soudů. Proto ve chvíli, kdy se rozhodlo o renovaci taverny, muselo direktorium zavčas řešit náhradní ubytování pro tyto lidi, jak čteme ve svrchu uvedeném zápise. Od roku 1733 je pak již v úředních protokolech zmiňováno i divadlo, o jehož vzniku bude dále řeč. Jak taverna, tak Salmův dům však, kromě svého vlastního účelu, skýtaly útočiště také příležitostným divadelním produkcím. V taverně se prokazatelně hrálo od roku 1668,[8] zatímco v Salmově domě nepravidelně přibližně od roku 1716, pravidelně pak od roku 1725,[9] vždy v tehdy obvyklých termínech. Mezi léty 1725–1732 sloužily prostory Salmova domu většině profesionálních kočujících komediantů, kteří Brno se svými produkcemi navštívili, takže pro ně můžeme dokonce užívat názvu „divadlo v Salmově domě". Je přitom nanejvýš zajímavé, že brněnští radní uvažovali o stavbě divadla již v roce 1721 a pak znovu o rok později, jak vyplývá z protokolů městské rady. Tehdy hodlali k tomu

[5] Salmův dům sloužil prodejcům textilu, kteří si pronajímali od města jednotlivé malé obchůdky (tzv. *die Keller*), nacházející se v přízemí po obou stranách průchozího dvora. Soustředění většího množství lidí na jednom místě umožňovalo komediantům snadněji získat publikum.

[6] Srov. Archiv města Brna (dále AMB), fond A 1/3, Archiv města Brna, Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 72.

[7] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1732, rkp. č. 229, fol. 341.

[8] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích městské rady z roku 1668, rkp. č. 1260, fol. 68.

[9] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích městské rady z roku 1716, rkp. č. 1308, fol. 277 a z roku 1725, rkp. č. 1317, fol. 259.

účelu adaptovat právě Salmův dům. Městská rada si dokonce nechala v srpnu 1721 vypracovat plán adaptace,[10] u toho však zůstalo a k realizaci nakonec nedošlo.

První specializovanou divadelní budovu postavil v Brně až italský impresário Angelo Mingotti, který sem přijel v říjnu 1732 s vynikajícím souborem italských operistů. Mingotti nehodlal své produkce realizovat jen v improvizovaných podmínkách, tak jako ostatní kočující komedianti, nýbrž ve skutečném divadelním domě, který si také na vlastní náklady postavil s povolením úřadů jako soukromou dřevěnou budovu na pozemku stavovské jízdárny.[11] Návštěva operního představení v novém divadle, zařízeném na jevišti i v hledišti podle vzoru benátských lóžových domů, musela být pro brněnské měšťany, kteří narozdíl od šlechty neznali z vlastní zkušenosti evropská divadelní centra, skutečným zážitkem. Jisto je, že myšlenka na stavbu městského divadla začala být znovu aktuální právě v souvislosti se začátkem Mingottiho působení v Brně. Nepochybně však k rozhodnutí Brňanů postavit divadlo ze všeho nejvíce přispěl vytrvalý strach z požáru, neustále hrozícího při provozování divadelních produkcí v bezprostřední blízkosti zemského domu, který stál skutečně nedaleko lokalit, kde do té doby komedianti hráli.[12] Kdy vlastně bylo o stavbě divadla na Horním trhu rozhodnuto, nelze přesně zjistit. Angelo Mingotti psal ještě 23. února 1733 žádost na úřad zemského hejtmana a prosil o prodloužení povolení k pořádání operních představení v následujícím zimním termínu. V žádosti uváděl, že chce dále hrát ve svém soukromém divadle ve stavovské jízdárně, do jehož stavby prý investoval 1 000 zlatých.[13] Ani ze zmíněného zápisu ze schůze hospodářského direktoria z 10. března 1733 není jasno, zda radní pomýšleli na radikální řešení místních divadelních poměrů už ve chvíli, kdy plánovali přestavbu městské taverny. Jakmile však bylo rozhodnuto, celá věc postupovala velmi rychle. První písemný doklad o úmyslu postavit specializovanou divadelní budovu je zaznamenán v protokolech hospodářského direktoria dne 26. března 1733. Zápis zní následovně: *Sessione pomeridiana 26. ten Marty 1733. Praesentibus die Praeside Lienhard, Frik, Pflaumb, Kaschletner. Nachdeme der Rieß über das in der Taffern zuerbauenkommende Comoedi Hauß examiniret worden, alß ist resolviret worden, des jenes gegen den Cyrill Petsch Burgerl. Mahler hinaus sich extendirende Erckerl, ohnerachtet es nun zum bau ex integro nicht adaptiret werden kan und mann nicht wieß, zu was selbtes in futurum gebrauchet werden känte, auf keine weis veralinieret werden solle. Belangend aber das in deß Anton Jenners Burgerl. Huttmachers gegen das Kautscherische Hauß sich befündtl. und zur Taffern geherige stuckhöffl, solle dieses Vermög eines einfallenden lichts hinter den Theatro zu einen depositorio für die Comoedianten adaptiret, folglich unten her zu besserer deß gebäu-*

[10] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích městské rady z roku 1721, rkp. č. 1313, fol. 607.

[11] M. HAVLÍČKOVÁ, *Divadlo Angela Mingottiho*, s. 41.

[12] Podle znění záznamu v jednom z protokolů rozhodla městská rada zapůjčit A. Mingottimu požární stříkačky jako opatření proti případnému ohni. Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích městské rady z roku 1732, rkp. č.1324, fol. 1469–1470.

[13] Srov. Moravský zemský archiv v Brně, fond B I Gubernium, sign. 47, kart. 72, žádosti kočovných komediantů.

des unterstützung ein starcker pfeiler von Mauer aufgeführet werden (obr. 3).[14] Z protokolu jasně vyplývá, že hospodářské direktorium sice zpočátku opět zvažovalo jen adaptaci stávajících prostor taverny, avšak nakonec se nechalo přesvědčit názorem nejmenovaného, na toto zasedání direktoria přizvaného odborníka, kterým byl s největší pravděpodobností Angelo Mingotti, aby byla od základů postavena novostavba. O přítomnosti italského impresária svědčí argumenty, které tento znalec vznesl proti tvrzení městského malíře Cyrilla Petsche, rovněž přítomného na zasedání. Zatímco městský malíř prosazoval adaptaci, přizvaný znalec tvrdil, že žádnou budovu nelze z hlediska celku adaptovat na divadlo a stejně tak je prý do budoucna nutno zvažovat nároky divadelního provozu. Je zřejmé, že brněnský měšťan Petsch posuzoval potřeby divadelníků jen na základě toho, s čím se dosud v místních poměrech setkal, tj. podle skromných, improvizovaných produkcí kočovných komediantů. Naproti tomu nejmenovaný odborník uvažoval od počátku o funkčním, technicky vybaveném divadelním domě, tedy o domě operním, který by byl současně i výdělečným podnikem, jaký se v Itálii nazýval *teatro impresariale*. Vzhledem k tomu, že členové hospodářského direktoria v průběhu následujících událostí prokazatelně spolupracovali s Mingottim jako s poradcem a řídili se jeho radami, lze celkem spolehlivě předpokládat, že už v tomto případě to byl právě Mingotti, kdo radil městské správě postavit nové divadlo. Bylo by to ostatně v jeho vlastním zájmu, neboť je hodlal využít pro sebe a pro svůj soubor italských zpěváků, což potom také udělal. Z protokolu dále vyplývá, že si realizace nového projektu vynutila úpravu okolní zástavby, neboť divadlo mělo být vestavěno do vnitrobloku. Na místě malého vnitřního dvorku přiléhajícího ke zdi taverny z jihu, mělo být vybudováno *depositorium* s funkcí technického zázemí pro herce. Protože však nová komora sousedila s domem či dílnou městského kloboučníka Antona Jennerse, bylo rozhodnuto vztyčit podpěrný pilíř, aby nebyl ohrožen soukromý majetek.[15] Jak se záhy ukázalo, nemovitost kloboučnického mistra však mnohem více omezovala výška divadelního domu a také nově přistaveného druhého patra taverny, což se potom ještě velmi dlouho řešilo pomocí nejrůznějších právních smluv a dohod.

V této souvislosti nutno zdůraznit, že v zápise z 26. března 1733 není ani zmínka o tzv. Malé taverně, o níž se lze jinak dočíst snad ve všech dosavadních pojednáních o dějinách divadla na Horním trhu. Právě na jejím pozemku, či spíše požářišti, mělo nejstarší brněnské divadlo vzniknout, poté co Malá taverna v roce 1693 údajně vyhořela. Dále se můžeme dočíst, že se v Malé taverně hrálo už od roku 1669, narozdíl od tzv. Velké taverny, která sloužila jako hostinec.[16] Po prostudování všech nalezených dokumentů od protokolárních zápisů městské rady a hospodářského direktoria až po

[14] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 94.

[15] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 94.

[16] Také já ve svých starších studiích uvádím ještě tyto názvy.

účetní knihy, nenašla jsem však jediný doklad, v němž by se názvy Malá a Velká taverna vyskytovaly. Nenalezla jsem je dokonce ani v žádných starších záznamech až k roku 1668, kdy byl učiněn, podle mého zjištění, dosud nejstarší existující zápis o přítomnosti cizích profesionálních komediantů v Brně, totiž zápis o skupině provazochodců a zároveň komediantů vystupujících **v taverně**: *Es kommen fremde Sail Tanzer ein und bitten umb Erlaubnuß, daß Sie nach Ostern in der Taffern Ihr Kunst und Lustbarkeit exerciren mögen. Resol: Sollen sich nach denen Feyertagen bey den Burgermeisterambt ferners anmelden.*[17] Nezbývá tedy, než zařadit existenci Malé a Velké taverny mezi smyšlenky, ostatně stejně jako údajný ničivý požár Malé taverny z roku 1693, o němž jsem v pramenech rovněž nenalezla žádné svědectví.

I když se od zasedání 26. března 1733 po celý následující měsíc neprojednávaly žádné náležitosti související se stavbou divadla či renovací taverny, neznamená to, že se nic nedělo. Mezitím velmi intenzivně probíhaly stavební přípravy rozsáhlého projektu, a to i po právní stránce, jak dosvědčují záznamy z června a července. V těchto dvou měsících se stále ještě řešil problém zvýšení celého objektu na Horním trhu a výšky plánovaného divadla, neboť novostavba omezovala nejen majetek kloboučníka Antona Jennerse, ale také další přiléhající domy. Řešilo se velmi důkladně, v jaké výši mají být okna v divadle a v taverně právě s ohledem na okolní zástavbu, přičemž výsledek jednání byl vždy zakotven ve zvláštní smlouvě, aby se v budoucnosti předešlo oboustranným problémům. Většina těchto právních úkonů se týkala nemovitosti již zmíněného kloboučnického mistra, ale také dalších měšťanů. Na začátku července byl vydán příkaz k vyhotovení okapových rýn na taverně jako ochraně před tajícím sněhem[18] a příkaz k úpravě ulice vedoucí z boční strany *kvartýrhausu*: *Qvartirhausbau. Lienhardt Herr Johann Cristoph erinnert auch, daß, weilen nun in dem qvartir hauß gegen dem Podhorkischen Hauß das gebaü auf zu führen angefangen wirdt, das darzwischen liegende gaße zu besagten qvartir Hauß sehr nutzlich zu adaptiren, mithin der locus qvaestionis mit denen artis peritis in augenschein zu nehmen, folgbar das beherige vorzukehren wäre.*[19] Mezitím začal se zastupiteli města jednat impresário Angelo Mingotti. Poprvé je v souvislosti s nově projektovaným divadlem konkrétně zmíněn v protokole ze zasedání hospodářského direktoria 20. června, respektive píše se tu o odkoupení Mingottiho soukromého divadla ve stavovské jízdárně jakýmsi městským obchodníkem: *Operisten Logien ablösung. Herr Praeses proponiret daß der allhiesige Burgerl. Handelsmann von dem Operisten die Logen in der Raitschul zu verkaufen, in Commision hette und wolte selbte in leidentl. Werth überlassen, mit hin fündete, daß, wann Sie noch zu brauchen und in leidentl.*

[17] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích městské rady z roku 1668, rkp. č. 1260, fol. 68.

[18] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 187.

[19] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 189.

Werth zu bekommen werden, von demselben abgeläset werden kunte.[20] Z uvedeného je zřejmé, že Mingottiho divadlo, postavené na podzim předchozího roku, bylo odprodáno a zbouráno se souhlasem svého majitele v okamžiku, kdy bylo již zcela jisté, že město postaví vlastní divadelní budovu, v níž bude moci soubor operistů hrát.

Během července začal nabývat projekt stavby operního divadla velmi konkrétních rysů, zvláště poté, když se 21. července na zasedání hospodářského direktoria rozhodlo, aby dekorace v novém divadle zhotovil „vlašský" malíř, jemuž byla poskytnuta částka 100 zlatých na cestu z Itálie do Brna: *Comedi Theatrum Mahlung. Auf Vortrag deß Herrn Praesidis ist resolviret worden, daß das Theatrum in neüen Comedi Hauß von dem vorschlagenden wälschen mahler gemahlet und ihme auf den anhero Reiß auß wälsch Landt 100 fl verabfolget werden sollen* (obr. 4).[21] Dotyčného malíře nepochybně navrhl městu opět Mingotti, jelikož to byl on, kdo o několik dnů později, 30. července, na zasedání direktoria předložil vyhotovenou smlouvu v němčině a italštině pro malíře z Benátek, která zavazovala tohoto nejmenovaného umělce k vytvoření divadelních dekorací. Radní si přitom ve zvláštním dodatku vymínili, že malíř namaluje zadarmo oponu a pokud se tak nestane, pořídí ji Mingotti sám na vlastní náklady: *Der Operist Angelo Mingotti exhibiret in teütsch– und wälscher Sprach einen Contract für den wälschen mahler zu Venedig wegen mahlung des Theatri und begehret die außfertigung. R. Expediatur. Worbey er sich auch erkläret hat, daß er daran seyn werde, daß von besagten mahler das Frontispicium gratis gemahlet werden solle, falls es nicht geschehete, er es praevijs sumptibus mahlen lassen wolte* (obr. 5).[22] Na téže schůzi byla Mingottimu poskytnuta zvláštní suma 140 zlatých jako odškodné za to, že přišel o svoje divadlo v jízdárně. Jak patrno, obratný divadelní impresário si nechal z městské kasy zaplatit ušlý zisk. Dalších 5 zlatých pak ještě získal jako příplatek pro onoho italského malíře, přičemž obě částky byly zaneseny do protokolu jako *Almosen.*

Zápis z 13. srpna prozrazuje, že přípravy pokročily už tak daleko, že bylo nutno uzavřít smlouvu se stolařem a spolu s ním vypracovat rozpočet: *Opera Haus Theatern. Verfertigung. Herr Praeses proponiret, daß, weilen in dem Comoedi Hauß respectu Theatri die arbeit in tempore zu veranstalten nöthig seyn wil, mit dem Tischler, so viel seine arbeit concerniret, contrahiret werden känte. R. Fiat und hette Tischler über seine Handtarbeit, vie viel diese qvanto betragen wird, einen überschlag zumachen.*[23] Výši rozpočtu bylo nutno stanovit z mnoha důvodů, zejména však proto, že obec financovala řadu dalších staveb, přičemž není bez zajímavosti, že jedna z nich také souvisela s divadelními produkce-

[20] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 169.

[21] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 210.

[22] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 236–237.

[23] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 250–251.

mi profesionálních komediantů. Jednalo se o stavební úpravy prováděné v divadelním sále Salmova domu, kde se měnily podlahy. V zápise z 18. července čteme: *Sesione ist unanimiter resolviret worden, daß in dem Salmischen Hauß, wo die Comoedien gespilet werden, auch der Boden abgeworfen, ein neüer geleget und der fordern Schwidbogen abgebrachen werden solle.*[24] Divadlo v Salmově domě zůstalo mimo provoz zřejmě jen přes léto, neboť z něho plynuly městu poměrně velké peníze. Od konce května tu například ještě vystupovala společnost vedená ředitelem Stephanem Meyerem a ta k 1. červnu odvedla do městské pokladny celkem 54 zlatých na poplatcích.[25] Když potom 21. června žádal o pronájem ředitel Carl Joseph Nachtigal, který se svou hereckou společností čas od času přijížděl do Brna už od roku 1724, musel si na povolení hodně dlouho počkat, protože právě v té době zřejmě probíhaly v Salmově domě stavební práce. Až teprve 2. října žádal Nachtigal direktorium o snížení denního poplatku za provozování komedií (z původní částky 1 zlatý 30 krejcarů na 1 zlatý 15 krejcarů),[26] což znamená, že divadlo v Salmově domě bylo opět v provozu.

Stavbu divadla na Horním trhu, stejně jako nástavbu druhého patra *kvartýrhausu* a úpravu taverny provádělo několik různých mistrů. Tesařských prací se ujal Anton Ebenberger, kterému byly v průběhu druhé poloviny roku 1733 a následujícího roku 1734 vypláceny na pokyn direktoria značně vysoké částky a s nímž bylo také jednáno vždy, pokud šlo o dodávky a množství dřeva z městských lesů z okolí Kuřimi. V úředních protokolech a v městské účetní knize, evidující výdaje za stavební materiál, které byly v roce 1733 hrazeny z obecní pokladny,[27] najdeme však další jména, jako například zednického mistra Martina Mischauera, zámečníka Reinrotha anebo kovářského mistra Johanna Michala Mossera. Ten však během stavby zemřel, protože od prosince 1733 je v protokolech direktoria jednáno s vdovou Mosserovou, jíž obec ještě doplácela zbylé pohledávky. Na stavbě divadla pracovalo také několik stolařů – Enter, Bellmann a dále lidé z dílny stolaře Waltera – i tuto dílnu vedla vdova, Barbara Walterová. Nejčastěji se tu však vyskytuje jméno městského tesaře Antona Ebenbergra, kterého tak snad můžeme považovat za stavebního mistra. Bylo již řečeno, že stavba operního divadla představovala jen jednu část rozsáhlých úprav, jimiž v roce 1733 procházel objekt na Horním trhu. V této souvislosti je proto nutno zmínit ještě jedno významné jméno, které se rovněž velmi často vyskytuje v protokolech direktoria z toho roku, a to jméno *mistra Moritze*. Jedná se o brněnského stavitele Mořice Grimma, který se ujal nástavby taverny a *kvartýrhausu* jako jedné z mnoha zakázek,

[24] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 202. Termín *Schwidbogen* znamená podjezdový oblouk.

[25] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 175.

[26] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 284.

[27] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, kniha celkových výdajů za stavební dříví, šindele, prkna, železo, cihly a kamení od ledna do prosince 1733, rkp. č. 7123.

kterými ho město pověřovalo. Grimmovu přímou účast na přestavbě taverny dosvědčuje zápis z 18. září 1734: *Tafernbau. Stadt Mauermeister Moritz Grimb fraget sich an, ob in der Tafern unten die Thür Futter von Stein, oder Holtz und bey denen gewölbern Fenster werden gemacht werden. R. Die unten Futter werden v. Stein, in obern Stock aber v. Holtz gemacht werden. Buchschreiber zu Handen deß Meister Moritz ... 60 fl.*[28] Dnešní Reduta dosud nabízí původní podobu Grimmovy úpravy na bočním průčelí z Kapucínského náměstí, které od roku 1733 zůstalo intaktní, narozdíl od hlavního průčelí do Zelného trhu. To získalo nový vzhled v polovině osmdesátých let 18. století spolu se vznikem velkého redutního sálu v prvním patře. Se samotným divadlem však Grimmova činnost nesouvisela, jelikož taková stavba nevyžadovala výrazného vnějšího architektonického řešení. Na barokní divadlo, určené k profesionálním produkcím, se v té době totiž pohlíželo jako na stavbu účelově užitkovou. Naše představa o divadelní budově jako o kamenné reprezentativní architektuře, vznikla až v dobách osvícenství a vytrvale se udržuje do dneška. Brněnské divadlo ovšem kvůli své poloze na úzké parcele východního křídla taverny a ve vnitrobloku ani honosné průčelí mít nemohlo, protože právě v tom místě k němu přiléhala řada nevábných masných krámů. Jak lze usuzovat z dochovaných plánů, vnější stěny divadelního domu byly zděné, což nasvědčuje tomu, že obec chtěla předejít snadnému vzplanutí a rychlému rozšíření případného požáru a nešetřila proto na výdajích. V městské účetní knize jsou zapsány obrovské částky za nákup cihel (v jednom případě činí výdaj za cihly 31 tisíc zlatých) a kovového materiálu (ve výši 39 500 zlatých).[29] Po celé baroko bylo jinak běžnou praxí, že se divadla stavěla celá ze dřeva. To však neznamená, že šlo o provizorní stavby, anebo že by se tím nějak snížila kvalita vnitřního prostoru, například jeho akustika. Výsledek byl spíše opačný, protože dřevo v rukách zkušeného stavitele často fungovalo jako rezonanční deska a proměňovalo celý vnitřní prostor v jediný, dobře znějící dřevěný hudební nástroj, jako v případě slavného operního divadla La Fénice v Benátkách.

Interiér, to jest lóže a jeviště, byl i v Brně zhotoven ze dřeva a až teprve v tomto případě potřebovalo město znalce, který by se vyznal v konstrukci složitých jevištních mechanismů a ve správném uspořádání věnce lóží v hledišti. Lze si snadno představit, že nad touto specializovanou činností bděl samotný Mingotti, avšak základním vzorem a vodítkem pro práci brněnských řemeslníků se nepochybně stalo přímo jeho divadlo ve stavovské jízdárně. Dalším zkušeným odborníkem, který se s největší pravděpodobností podílel na zhotovení vnitřního zařízení jeviště i hlediště, byl onen zmíněný malíř, pozvaný na doporučení Angela Mingottiho z Benátek, aby vytvořil pro brněnské operní divadlo základní dekorační fundus. V protokolech je tento odborník nazýván různě: *Teatralischer Mahler, der opera–Haus Mahler, der wällische Mahler* nebo

[28] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1734, rkp. č. 231, fol. 453–454.

[29] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, kniha celkových výdajů za stavební dříví, šindele, prkna, železo, cihly a kamení od ledna do prosince 1733, rkp. č. 7123.

Venetianischer Mahler, nikde však není zmiňováno jeho jméno. Domnívám se, že nejmenovaný „vlašský" malíř nemohl být nikdo jiný, nežli Federico Zanoia, který je uváděn jako autor výpravy v záhlaví tří libret oper,[30] provozovaných Mingottiho společností v Brně na přelomu roku 1733–1734, tedy právě v době, kdy benátský malíř pracoval na zakázce pro brněnskou obec. V libretu opery *Armida abbandonata* od skladatele Eustachia Bambiniho, například čteme: *Tutte le scene sono di pura invenzione e pittura del Federico Zanoia Ingegniero e Pittor Veneto.*[31] Ve dvou dalších libretech jsou potom téměř identické formulace. Protože benátský malíř přijel do Brna zejména proto, aby namaloval dekorace, které pak použil Mingotti pro své tři brněnské inscenace, je jisté, že se jedná o jednu a tutéž osobu, tedy o Federica Zanoiu. Zanoia byl jedním ze scénografů, kteří pracovali pro přední benátské operní domy v třicátých letech 18. století. V seznamu dochovaných libret oper, která se tehdy hrála v Benátkách, najdeme Zanoiu jako divadelního malíře uvedeného poprvé v roce 1719 v divadle S. Moisé,[32] potom však následuje víc jak desetiletá pauza, kdy o jeho činnosti nevíme nic. Až teprve v roce 1731 čteme Zanoiovo jméno v záhlaví libreta opery N. Porpory *Annibale*, která se hrála na podzim toho roku v Benátkách, tentokrát však v divadle S. Angelo. V tomto divadle se ve třicátých letech uváděly především opery Antonia Vivaldiho a jedna z nich, *Feraspe*, byla na podzim 1739 také provedena v Zanoiových dekoracích. Zanoia zůstal divadlu S. Angelo věrný po celé desetiletí, až na jediný, přibližně tři roky trvající časový úsek. Jde o období od podzimu 1733, a dále roky 1734 a 1735 až do léta 1736, kdy se Zanoiovo jméno v operních libretech divadla S. Angelo, ale ani v jiných italských divadlech nevyskytuje. Je jisto, že malíř pobýval v té době na Moravě, jak o tom bude dále řeč. Teprve na podzim 1736 ho opět nacházíme jako scénografa v divadle S. Angelo v Benátkách, a to až do roku 1740. Doklady o jeho činnosti nalézáme následně v Bergamu, kde vytvořil výpravy ke dvěma operám dávaným o karnevalu 1740. O dva roky později, v karnevalové sezóně 1742, pracoval v italsko–slovinském městě Gorizia, kde pro tamější divadlo namaloval dekorace k jedné opeře.[33] Poté však veškeré stopy po scénografu Zanoiovi mizí.

V protokolech brněnského hospodářského direktoria je malíř poprvé zmíněn 1. října 1733, v souvislosti s dodávkou hrubého plátna ke zhotovení kulis: *Opera Hauß mahler zu denen Scenen verabfolget worden. Grobe leinwant N.1..... „20 3/4 fl.*

N.3..... „35 3/4

13..... „30 [34]

[30] Jsou to opery *Armida abbandonata*, *Argenide* a *Lucio Vero*.

[31] Srov. Státní vědecká knihovna Olomouc, sign. 601.245.

[32] Claudio SARTORI, *I libretti italiani a stampa dalle origini al 1800*, Cuneo 1990–1994.

[33] C. SARTORI, *I libretti italiani*.

[34] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 277.

Znamená to tedy, že na začátku října už byl Zanoia v Brně a zabýval se tu malbou dekorací. Z tohoto faktu můžeme také soudit, že když malíř přijel, divadlo se už stavělo – připomeňme, že již 13. srpna direktorium rozhodlo uzavřít smlouvu se stolařem a udělat rozpočet, *aby bylo všechno včas uspořádáno.*[35] Se stavbou se tedy začalo přibližně někdy v druhé polovině srpna 1733, nebo počátkem měsíce září. Současně probíhaly úpravy divadelního sálu v Salmově domě, což nepochybně zvyšovalo výdaje z obecní pokladny. Naznačuje to zápis ze schůze konané 15. září: *Comoedi Hauß reparirung in Sallm Hauß. Herr Pflaumb referiret daß Herr Praeses dem Löbl. Würtschaffts Directorio bedeüten lieste, wie nach Sr. Excellenz Herr Königl. Landes Haubtmann verlangeten, womit in dem Comoedi Haus in dem Sallmischen Hauß die dermahlige Thür bey den Siebenzehener platz zu gemachet und dagegen zu den eingang bey den Siebner platz eine neüe Thür erbrechen werden mächte, mithin damit nicht neüe unkosten gemachet wurde, kunte auß der Taffern eine alte Thür mit sambt dem beschlag appliciret werden. R. Comittatur dem Bauschreiber zur Befolgung.*[36] Tento zápis obsahuje jediný důkaz, že do zařízení brněnských divadelních sálů zasahoval nejvyšší zemský úřad v osobě královského zemského hejtmana. Zásah je však možno vnímat spíše jako hejtmanovo soukromé přání, nežli úřední intervenci, protože žádal, aby byly uzavřeny dveře vedoucí k místu číslo sedmnáct a naopak proraženy nové k místu číslo sedm. Zřejmě se jednalo o sedadlo přímo rezervované zemskému hejtmanovi, který tak k němu chtěl mít snadnější přístup. Aby však tímto požadavkem příliš nezatížil městskou pokladnu, navrhoval, aby do divadla v Salmově domě *použili staré dveře z taverny, avšak musely by mít stejné kování.*[37]

Takové šetření materiálem bylo zřejmě velmi žádoucí, protože 10. října se na zasedání direktoria zabývali nehospodárným zacházením se stavebním dřívím, či spíše řešilo se rozkrádání prken, které kradli stolaři na stavbě divadla. Ztrácelo se také plátno, jehož bylo zapotřebí nejen k zhotovení kulis, ale určitě také k výzdobě interiéru. V zápise ze stejné schůze je ještě zmíněna naléhavá žádost malíře, aby mu bylo přiděleno oddělené místo, kde by mohl malovat. Je jisto, že se v ruchu stavby nemohl umělec soustředit na svůj úkol. Rada se usnesla pověřit účetního, aby důkladněji dohlížel na spotřebu prken i plátna a aby o tom vedl řádný seznam. Účetní se měl také zodpovídat za ztrátu prken. Zajímavé je, že namísto malíře se museli ze staveniště odstěhovat stolaři, kteří měli nadále pracovat ve strážnici: *Frick Herr Johann Joseph referiret, daß in der Taffern mit denen Brettern sehr unwürthschaftlich gebahret und viele darwon durch die Tischler verschleppet werden, mithin nicht nur allein diesfalls– sondern auch wegen besserer Verwahrung der allda vor Handenen und zu denen geherigen Leinwandt das fördersambs vorzukehren wäre. Folgbar begehrete der mahler zu dem mahlen auch einen Sepa-*

[35] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 189.
[36] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 272.
[37] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 272.

ratum locum. R. Commitatur dem Bauschreiber: es hette derselbe so wohl über die Bretter, als auch Leinwandt gutte absicht zutragen und über Beydes Raittung zuführen. Folgl: sich zuverantwortten, wohin die Bretter entwendet und verschleppet worden. Die Tischler aber sollen hin füro in der Wachtstuben ihre arbeit verrichten.[38]

Počátkem listopadu došlo ke kurióznímu konfliktu, který však zřejmě nepřímo souvisel jak s impresáriem Mingottim, tak s malířem Zanoiou. Hlavním účastníkem byl již jednou zmíněný městský malíř Cyrill Petsch. Toho předvedli 10. listopadu před městský soud, když si už předtím odseděl několik dní ve vězení. Z obsáhlého soudního protokolu, který byl při projednávání veden, vyplývá, že 6. listopadu vystřelil Petsch v rozčilení z brokovnice na pokrývače Martina Chlumeckého, pracujícího na střeše divadla a zranil ho.[39] Abychom pochopili chování městského malíře, musíme se vrátit až na samý začátek roku 1733, kdy se 2. ledna dostavili před městskou radu jacísi nejmenovaní městští malíři. V protokolech městské rady je k tomuto dni zapsáno: *Weegen deß, auß gelegenheit der Theatralischen Mahlerey in Opern–Hauß, wieder die hiesige Burgerl. Mahler hervor gekommen seyn sollenden Basqvills, solle eine Verordnung an die Löbl. Stadt gerichten, womit die Sache untersuchet wurde, verabfasset und Expediret werden, wirdt erinnert.*[40] Onen *Opernhaus*, o němž je tu řeč, bylo Mingottiho divadlo v jízdárně a nikoliv Divadlo V taverně, protože to se začalo stavět až za několik dalších měsíců. Zdá se, že si Mingotti, poté co přijel na podzim 1732 do Brna, najal brněnské městské malíře, aby pro něho zhotovili nějaké dekorace. Malíři však neměli zřejmě s takovou speciální zakázkou žádné zkušenosti, a proto byl výsledek jejich snažení natolik špatný, že jej italští operisté nazvali paskvilem. To malíře nepochybně rozčílilo a dožadovali se vyšetření celé věci. V zápise z 2. ledna Petschovo jméno sice nenajdeme a lze je tudíž dosadit jen hypoteticky. Faktem však zůstává, že Cyrill Petsch byl jedním z městských malířů a usedlým brněnským měšťanem, majitelem domu v Židovské ulici, nalézajícího se v těsné blízkosti nově postaveného operního divadla.[41] Vzpomeňme také, že Petsche přizvali na schůzi direktoria 26. března, kde se rozhodovalo, zda město realizuje jen adaptaci, či postaví nové divadlo. Třiašedesátiletý brněnský malíř tehdy se svým návrhem neuspěl, jednoznačně prohrál a přišel tudíž o zakázku a tím i o peníze. Hospodářské direktorium pak už dál jednalo jen s Mingottim a posléze s malířem z Benátek, kterého doporučil impresário. Mingotti, vzhledem ke špatným zkušenostem, které učinil ať už s Petschem, anebo s nějakým jiným místním malířem, prostě zdejším lidem nevěřil, a proto navrhl povolat zkušeného umělce přímo z centra tehdejšího divadelního dění. Jak vyplývá ze soudního protokolu z 10. listopadu, městský malíř Petsch posléze zjistil, že mu z nově postaveného,

[38] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 299–300.
[39] Srov. AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura ekonomická, inv.č. 338, sign. P 101.
[40] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích městské rady z roku 1733, rkp. č. 1325, fol. 11.
[41] Srov. AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura ekonomická, inv.č. 338, sign. P 101.

avšak ještě nedokončeného divadla zatéká při dešti na střechu jeho přilehlého domu. Stěžoval si nejprve na magistrátu a žádal o ustanovení komise, která by škody prohlédla. Jeho žádost projednávala městská rada 16. října a rozhodla se poslat věc k vyřízení hospodářskému direktoriu s doporučením, aby byla ustanovena komise, která měla situaci na místě prohlédnout.[42] Ve skutečnosti však městská rada tímto způsobem případ jen odsunula a k žádnému konkrétnímu řešení nedospěla. Rozezlený majitel domu vzal nakonec spravedlnost do vlastních rukou a vylil si zlost na nevinném pokrývači. Je zajímavé, že několik dalších brněnských měšťanů, kteří měli rovněž problémy s novostavbou, vždy dokázali najít společně s direktoriem vhodné řešení a k žádnému konfliktu nedošlo, jak opět dosvědčují protokoly. Pro nás je však zajímavé, že v den, kdy se incident odehrál, tj. 6. listopadu, dodělávala se už střecha divadla. Takových detailů můžeme najít v úředních záznamech více. Tak například v zápise ze schůze 7. října čteme o zhotovení podlah, které měl tesař položit současně v divadle i v taverně.[43] Tyto údaje nám přesněji vymezují časové období, v němž se stavba operního domu prováděla – bylo to od přelomu měsíce srpna a září, v říjnu a části listopadu.

Otevřením divadla na konci listopadu však neskončila práce pro malíře Federica Zanoiu. Především se až do prosince, ale ještě i začátkem následujícího roku 1734 stále nakupovalo nejrůznější množství různých druhů plátna, které malíř potřeboval k zhotovení kulis. Dělaly se také dřevěné rámy, na něž byly kulisy připevňovány, jak například čteme v protokole z 12. prosince: *Herr Praeses proponiret, das der operist annoch 12 weiße leinwant zur mahlerey auch die rahmen zu herfertigen herlange.*[44] Zvláštní pozornost radních se upínala k důležité součásti operního divadla, k jevištní oponě, kterou se malíř, prostřednictvím Mingottiho smlouvy, už 30. června zavázal namalovat pro městské divadlo zdarma na vlastní náklady. Tento závazek pro něho jistě nebyl jednoduchou záležitostí. Na schůzi direktoria, konané 27. listopadu, byl přednesen malířův dotaz, kolik dostane vyplaceno za namalování opony a dalších čtyřiadevadesáti kusů závěsů do lóží a dále za práci na stropě divadla, který měl být, podle všeho, vyzdoben štukem. Malíř podotýkal, že pokud jde o oponu, on sám za ni nic nechce, avšak že si najal na tuto – nepochybně velkou a namáhavou – práci pomocníky a těm musel sám zaplatit. Proto nyní žádal o vyplacení 150 zlatých. Radní Pflaumb nejdříve připomněl závazek zakotvený ve smlouvě, v létě předložené Mingottim, načež mu direktorium milostivě povolilo vyplatit 75 zlatých, avšak s připomenutím, že bude dále pokračovat v práci na štuku: *Herr Praeses. proponiret, daß, weilen der opera Hauß mahler wissen wil, was mann ihme vor mahlung des Theatri Fürhangs und 94 stk zu denen Logen, dann dem rohrbo-*

[42] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích městské rady z roku 1733, rkp. č. 1325, fol. 1162.
[43] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 294.
[44] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 430.

den geben wolle, ein Löbl. Directorium sich dess entschlüss mächte, wie Begehrete vor seine arbeit zwar nichts, allein weilen, er hierzu frembde aufnehmen und diese bezahlen müssete, so verlanget er davor 150 fl. Auf diesen Vortrag erinnert Herr Pflaumb, daß der Operist Angelo Mingotti sich angetragen hette den mahler zu mahlung deß Frontispicij zu disponiren, der dieses gratis mahlen solle, Ein folgsamb resolviret worden demselben, vor obige arbeit in omni 75 fl. zugeben. Auf jetzgemelten Vortrag erkläret sich Herr Contesse, daß er dieses dem Mahler beybringen wolle, mit der befügung: daß der mahler dannach inzwischen die stuckh fortmahlen werden.[45] V zápise ze schůze konané 28. listopadu, to jest hned následujícího dne, však už můžeme číst mnohem vyšší částky, které obec „vlašskému" malíři vyplácela: *Mit dem wällischen mahler ist vor mahlung der logen, worhang blat und Rohrboden, dann was denne anhängig in allem zu Bezahlung contrahiret worden „120 fl., dito dem wällischen Mahler auf die opera Haus mahlerey zu zweymahlen verabfolget worden …300 fl* (obr. 6).[46]

28. listopad 1733 je datum, které užil Angelo Mingotti, když podepisoval dedikaci libreta *Armida abbandonata*. Připadlo na sobotu před první nedělí adventní a byl to tedy poslední den, kdy mohli herci ještě hrát, aniž by porušili nařízení církve, týkající se začínajícího adventního času. Proto také mohl impresário ještě toho dne bez obav a jistě i s náležitou okázalostí slavnostně zahájit provoz v novém operním divadle, za účasti četného publika z řad šlechty i měšťanů (obr. 7). Zahajoval již zmíněnou operou *Armida abbandonata*. Na titulním listu libreta, který je psán souběžně italsky a německy, poprvé můžeme číst v italské části tato slova: ... *Drama per musica da rappresentarsi nel Teatro novissimo della Taverna …* , v němčině potom … *In dem neuerichteten Theatro In der Taffern vorgestellet …*[47]. Večer, při slavnostním otevření divadla, ve třetí lóži (nelze říci, zda napravo či nalevo od jeviště) seděl baron Franz Michel Schubirz (Šubíř) z Chobyně, který už 8. srpna žádal prostřednictvím direktoria městskou obec, aby ji pro něho rezervovala: *Ihro Excellenz (tit:) Herr Baron Schubirz lassen den Würtschafts–Directorio bedeüten und erinnern, daß von seithen deß Directorij zu handen der Gemeinen Stadt in dem Opera Hauß eine Loge und zwar die dritte vorbehalten und dieser außnahmb ad Contractum inseniret werden solle.*[48] Z tohoto drobného detailu vyplývá důležité zjištění, že totiž brněnské operní divadlo bylo od počátku chápáno jako majetek města a že tudíž veškeré prostředky na jeho postavení byly opravdu čerpány výhradně z obecní pokladny bez finančního přispění stavů (obr. 8). Kdyby tomu bylo jinak, jistě by baron Schubirz psal svoji žádost k rukám příslušného úředníka na guberniu. Také městské zastupitelstvo mělo k dispozici vlastní lóži. Právo na její užívání si radní zakotvili do smlouvy s impresáriem Mingottim jako podmínku, už když

[45] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 395–396.

[46] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 400.

[47] Srov. Státní vědecká knihovna Olomouc, sign. 601 245.

[48] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 250.

s ním domlouvali výši pronájmu v novém operním divadle. Ve čtvrtek 3. prosince byl Angelo Mingotti pozván na schůzi direktoria, aby mu byl jeho slib připomenut, načež impresário dobrovolně potvrdil svůj závazek vůči městu a jednu divadelní lóži dal radě k dispozici. Nepochybně to bylo pro něho výhodné nejen proto, že zůstal s představiteli obce v dobrých vztazích, ale nejspíš mělo jeho vstřícné chování i praktickou stránku v podobě slevy z pronájmu divadla – proto byl nájem na schůzi také připomenut: *Dem H. Angelo Mingotti operisten ist vorgetragen worden, deß demselben erinnerlich seyn werde, wie nach mann bey Contractirung deß Bestandes qvanti für die spilende operen eine Loge pro Dispositione vorbehalten habe, hoffende also, es werde derselbe es bey dem vorbehalt bewenden lassen. Hierauff hat derselbe sich freywillig erkläret und Submittiret die vorbehaltene Loge pro Dispositione zu überlassen. R. Sumatur epis declaratio ad notam.*[49]

Karnevalová sezóna byla v nastávajícím roce 1734 mimořádně dlouhá, protože masopustní úterek připadl až na 9. března, a tak si obyvatelé Brna mohli užívat svého nového divadelního domu naplno. Není jistě náhodou, že právě z roku 1734 se nám dochovalo pět operních libret, nejvíce ze všech jednotlivých roků v období 1732–1740. Ve čtyřicátých letech mizí opera z brněnského divadelního života téměř úplně, v roce 1734 však Angelo Mingotti uvedl v průběhu této první karnevalové sezóny na jevišti nově otevřeného divadla hned tři opery: 1. ledna to byl *Lucio Vero* skladatele B. Galuppiho, 26. ledna *Argenide* od stejného skladatele a 20. února *La pravitàcastigata* od E. Bambiniho. U zbývajících dvou, provedených až ve druhé polovině roku, lze s jistotou určit datum jen v případě opery *Didone* od D. Sarriho, která má dedikaci datovanou 26. prosince. Poslední titul, *Arianna e Tesseo* skladatele N. Porpory (?), zůstává nejasný, lze se jen domnívat, že byl uveden někdy na podzim téhož roku, tj. do začátku adventu.[50] Pro tolik inscenací muselo mít divadlo dostatečně obsáhlý dekorační fundus, a tak malíř povolaný z Benátek pokračoval ve své práci ještě začátkem roku 1734. Už na zasedání hospodářského direktoria 3. prosince se však členové rozhodli vyhotovit inventář zařízení divadla, které bylo, jak patrno, již dostatečně vybaveno a schopno plného provozu.[51] Za měsíc nato, 5. ledna 1734, už měli radní inventář k dispozici, což je stručně konstatováno v zápise.[52] Tento protokol je však mnohem obšírnější a obsahuje další zajímavá sdělení. Především se dovídáme, že se Zanoiovo poslání v Brně chýlilo ke konci. Pánové radní Ignati a Pflaumb, kteří provedli v divadle inspekci a vypracovali inventář, konstatovali, že malíř namaloval osm scén a ty že jsou téměř hotovy.[53] Při té příležitosti malíř radním sdělil,

[49] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 405.

[50] Jiří SEHNAL, *Počátky opery na Moravě (Současný stav vědomostí)*, in: O divadle na Moravě, Praha 1974, s. 57.

[51] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, fol. 406.

[52] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1734, rkp. č. 231, fol. 3.

[53] Rozumí se osm kompletních dekorací, to jest vždy dvě řady perspektivních bočních kulis a horizont, případně horní sufity.

že teď už nebude potřebovat všechny stolaře, nýbrž jen dva. Na místě pak ještě zjistili, že operista (nejspíš impresário Mingotti) zatloukl dveře do taverny latěmi, a tím *uzavřel východ.* Operista chtěl zřejmě oddělit hlučný provoz v taverně od divadla. Radní se usnesli, aby malíř skončil definitivně svoji práci, jakmile vytvoří desátou scénu, a teprve tehdy aby propustil stolaře. Operista pak nechť ponechá dveře do taverny volně přístupné: *Brevis. Herr Frantz Ignati und Herr Leopold Anton Pflaumb referirien, daß Sie in dem neüen opera Hauß alles conscribiret und gefunden hetten, daß effective acht Scenen verferttiget wären, dann habe der mahler unter anderen auch beygebracht, wie nach er die Tischler nicht mehr alle, sondern nur zwey Brauchen thäte, anbey habe der operist die Thür in die Taffer mit latten verschlagen lassen, umb den außgang zusperren, dahero vermeinten die Her. Deputierten, daß, wan 10. Scenen fertig seyn werden, keine mehr gemahlet, folgbahr auch die Tischler abgeschafet werden sollen. R.: Der Mahler solle ad proximam Sessionem citiret, die Tischler abgeschafet und die verschlagene Thür eröfnet werden.*[54]

Na zhotovení zbývajících dekorací se od ledna ještě několikrát nakupovalo plátno a v únoru se také koupily za 60 zlatých provazy.[55] V záznamu z 2. března je poznačeno, kolik odvedl Mingotti do obecní pokladny za pronájem operního divadla – během jedné karnevalové sezóny činila částka 300 zlatých.[56] Nelze se proto divit, že 6. března vyhověli radní Mingottiho žádosti a nájem mu znovu prodloužili.[57] Popeleční středou, 10. března 1734, začínal čtyřicet dní trvající předvelikonoční půst a divadlo se, jako obvykle, zavřelo. Hrát se začalo znovu až po Velikonocích. Z Mingottiho korespondence s brněnskými úřady vyplývá, že impresário odjel do Benátek a že tam zůstal i přes léto.[58] Až teprve na podzim se vrátil do Brna, kde po čas jeho nepřítomnosti obveseloval publikum Felix Kurtz se svou bandou komediantů na jevišti v Salmově domě. Hospodářské direktorium vyměřilo 13. dubna Kurtzovi stejný denní poplatek jako předtím Nachtigalovi, 1 zlatý a 30 krejcarů.[59] S koncem masopustu se chystal k odjezdu také italský divadelní malíř a obec mu vyplácela poměrně vysoké finanční částky. Tak k 2. březnu dostal 200 zlatých „za práce v opeře" (*dem Venetianischen mahler für die opera arbeit à Conto erfolget 200 fl*).[60] Naposledy o něm

[54] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1734, rkp. č. 231, fol. 3.
[55] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1734, rkp. č. 231, fol. 69.
[56] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1734, rkp. č. 231, fol. 117.
[57] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1734, rkp. č. 231, fol. 125.
[58] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1734, rkp. č. 231, fol. 265.
[59] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1734, rkp. č. 231, fol. 185.
[60] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1734, rkp. č. 231, fol. 117.

máme zprávu v protokole hospodářského direktoria ze dne 10. března, to jest právě na Popeleční středu, kdy mu radní opět vyplatili peníze za vykonanou práci. Ani tentokrát to nebyla malá částka, celkem 420 zlatých. Vyúčtování tvořilo několik položek – jakýsi blíže nespecifikovaný doplatek 250 zlatých, dále 120 zlatých za lóže, stropy a oponu a nakonec ještě 50 zlatých na zpáteční cestu do Itálie.[61] Také Mingotti dostal ve stejný den 30 zlatých. Vrátili mu je poté, co účetní zrevidoval jakýsi jeho účet, který předtím zaplatil (obr. 9).[62]

Zatímco Angelo Mingotti odcestoval prokazatelně na léto do Benátek, o italském malíři se totéž domnívat nemůžeme. Jméno Federica Zanoi se sice znovu objevuje v divadle S. Angelo, kupodivu nikoliv však v roce 1734, ale – jak bylo svrchu řečeno – až o dva roky později, v podzimní sezóně 1736.[63] Zůstává otevřenou otázkou, na jak dlouho, či zda vůbec odcestoval Zanoia z Moravy, když dokončil zakázku pro brněnské měšťany a obdržel od nich příspěvek na cestu. Podle záznamů v protokolech hospodářského direktoria se sice ještě až do konce roku 1734 stále proplácely peníze za malování dekorací, tyto práce však už neprováděl Zanoia, ale jiní, zřejmě místní malíři, kteří teď měli po ruce vzor ve výtvorech benátského scénografa. Ten po zbytek roku v Brně nebyl, anebo přinejmenším už určitě dál nespolupracoval ani s impresáriem Mingottim, ani s městským zastupitelstvem. Nepracoval však ani pro žádné divadlo v Benátkách. V letech 1735–1736 ho nalézáme znovu na Moravě, tentokrát ve službách uměnímilovného hraběte Františka Antonína Rottala v Holešově. Jak známo, hrabě Rottal občas angažoval některé zpěváky z Mingottiho brněnského ansámblu, kteří zajížděli do Holešova vždy v létě, kdy se v Brně opera neprovozovala, ale také na podzim. V červenci slavila narozeniny hraběnka Cecilie Rottalová a tehdy se na její počest pořádalo na holešovském zámku slavnostní operní představení, při němž bylo zapotřebí kvalitních hlasů profesionálních zpěváků. Někdy bylo ovšem červencové představení věnováno Františku Antonínu Rottalovi, na podzim pak byly důvody pro uspořádání divadelní slavnosti různé. Hrabě Rottal znal vynikající úroveň Mingottiho zpěváků díky svým návštěvám brněnského městského divadla, kam jako milovník opery chodil od první zahajovací sezóny. Zjišťujeme to podle libreta k opeře *Lucio Vero,* jejíž provedení 1. ledna 1734 dedikoval impresário Mingotti právě hraběti Rottalovi: ...*Consecrato All' Francesco Antonio Conte di Rottal*...[64] Bylo již řečeno, že se tento kus hrál v dekoracích, které namaloval Federico Zanoia. Hraběti se tak už tehdy naskytla příležitost, aby si povšiml schopností benátského scénografa, a proto, když si v následujícím roce 1735 zřizoval soukromé zámecké divadlo, zjednal si na tuto práci právě Federica Zanoiu. Ten je v libretech v Brně uváděných oper označován nejen

[61] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1734, rkp. č. 231, fol. 126–127.
[62] Srov. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1734, rkp. č. 231, fol. 129.
[63] C. SARTORI, *I libretti italiani.*
[64] Srov. Státní vědecká knihovna Olomouc. sign. 601 243.

jako *pittore*, ale také jako *ingeniero*, a je tudíž zřejmé, že se vyznal stejně dobře v malbě dekorací, jako ve stavbě divadel. Vzhledem k vybranému vkusu hraběte, pro něhož v Holešově pracovali jen kvalitní umělci, lze si jen těžko představit, že by zadal zhotovení zámeckého divadla a jeho vybavení nějakému nezkušenému, či jen prostřednímu staviteli a scénografovi. Zanoia se zdržoval v Holešově až do léta 1736, načež odjel zpět do Benátek, kde pracoval znovu pro divadlo S. Angelo. V podzimní sezóně toho roku je tu již uveden jako autor dekorací k opeře *Ergilda* od skladatele B. Vitturiho.[65]

O holešovském divadle se toho ví dosud jen málo, přesto se můžeme v literatuře dočíst, že patřilo k technicky nejlépe vybaveným.[66] Tuto skutečnost potvrzuje zájem jiného milovníka opery z řad šlechty, hraběte Jana Adama z Questenberka, který si nechal přestavět svoje zámecké divadlo v Jaroměřicích nad Rokytnou poté, co byl v létě 1736 přítomen opernímu představení u hraběte Rottala v Holešově.[67] Ze čtyř dochovaných operních libret z Holešova je Zanoiovo jméno uvedeno ve třech. Jsou to:

1. *Astianatte. Drama per Musica da rappresentarsi in Holleschau nel nuovo Theatro Per Comando Dell'Illustrissima Padronanza Signor Francesco Antonio Conte di Rottal. Alli 26. di Luglio Anno 1735. Musica del Sign. Giuseppe Alberti. Scene di Federico Zanoja veneziano.* (V německé části je uvedeno: *Die Erfindung des Theatri und Scenen ist von dem Hrn. Friderico Zanoja Mahler aus Venedig*)[68]

2. Venere placata. Drama per musica da rappresentarsi in Holleschau nel nuovo Theatro per comando dell'Illustrissima Padronanza Signor Signor Francesco Antonio Conte di Rottal … Alli 12. d'ottobre anno 1735. Scene di Federico Zannoia di Venetia[69]

3. Cesare in Egitto. Drama da rappresentarsi in musica in Holleschau per comando dell' illustrissima padronanza sig. Francesco Antonio conte di Rottal … Li 26. luglio 1736 da suoi virtuosi. Musica del sig. Hadolfo Hasse. Le scene sono rara invenzione del Sig. Federico Zannoia di Venezia.[70]

Čtvrté libreto opery *L' Olimpiade* je dnes ztraceno, takže nelze zjistit, zda se Zanoia na přípravě inscenace podílel. Účast scénografa je však nejvýše pravděpodobná, protože dílo bylo hráno 26. července, to jest ve stejný den jako *Cesare in Egitto*. V *Soupise brněnských tisků* od V. Dokoupila se nám naštěstí dochovaly některé jiné, rovněž velmi zajímavé informace o uvedení tohoto kusu. Na titulním listu libreta bylo napsáno: *L'Olimpiade. Drama per Musica Da Rappresentarsi nel Novo Teatro Posto soura del Piccolo fiume, Che Circonda il Giardino dell'conte Francesco Antonio di Rottal. Nella estate dell'Anno 1736. Li 26. Luglio. Per Commando del Sud. Sig. Conte, Da suoi Virtuosi. Poesia e del*

[65] C. SARTORI, *I libretti italiani.*
[66] Věra PALEČKOVÁ, *Hudba na zámku v Holešově*, in: Časopis Moravského muzea XXXIV/2, 1949, s. 233.
[67] Alois PLICHTA, *Historické základy jaroměřického baroka. Stavby*, in: A. Plichta (ed.) O životě a umění. Listy z jaroměřické kroniky 1700–1752, s. 194.
[68] J. SEHNAL, *Počátky opery*, s. 57.
[69] C. SARTORI, *I libretti italiani.*
[70] J. SEHNAL, *Počátky opery*, s. 57.

Pietro Mettasi. Musica, del Adolfo Hasse, detto il Sassone[71] Jak čteme, opera *L'Olimpiade* nebyla hrána na zámecké scéně, ale: *v novém divadle položeném za říčkou, která obtéká zahradu hraběte Františka Antonína Rottala*, což znamená, že byla provedena pod otevřeným nebem v zahradním divadle. Hypoteticky můžeme proto předpokládat, že Zanoia vytvořil i „nové" přírodní divadlo v zahradě holešovského zámku. Je-li tomu tak, potom italský umělec zasáhl do dějin divadla na Moravě hned třikrát.

Federico Zanoia spolu se svým krajanem Angelem Mingottim však stál především u vzniku brněnského městského divadla, které v roce 1733 zahájilo jako první na území za Alpami krátkou, leč významnou etapu profesionálně provozované opery pro městské publikum. Třicátá léta 18. století můžeme označit jako labutí píseň barokní opery – v habsburské monarchii skončila její slavná éra spolu se smrtí Karla VI. Také v Brně znamenal rok 1740 konec jejího pravidelného uvádění. To však nic nemění na tom, že to bylo právě Brno, které osm let předtím realizovalo stavbu veřejně provozovaného operního divadla z rozhodnutí a na náklady obce. Přímá účast dvou umělců, Angela Mingottiho a Federica Zanoi, pak ještě více zvýrazňuje napojení Brna na jedno z nejbohatších a nejdůležitějších evropských center barokní opery, na italské Benátky. Stavba brněnského městského operního Divadla V taverně na Horním trhu proto daleko přesahuje svým významem zdejší region a činí jej pevnou součástí dějin barokního divadla evropského.

[71] Vladimír DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků. Staré tisky do roku 1800*, Brno 1978, s. 188.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha č. 1: Protokol ze zasedání hospodářského direktoria z 21. června 1732, v němž je vyjádřen záměr renovovat v následujícím roce městskou taverna. Uloženo v AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1732, rkp. č. 229, f. 341.

Příloha č. 2: Výdaje za stavbu operního divadla a za *kvartýrhaus* jsou v účetní knize vedeny odděleně. Jako třetí je zapsána položka za Salmův dům. Uloženo v AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, kniha celkových výdajů za stavební dříví, šindele, prkna, železo, cihly a kamení od ledna do prosince 1733, rkp. č. 7123.

Příloha č. 3: První písemný doklad o úmyslu postavit specializovanou divadelní budovu je zaznamenán v protokole hospodářského direktoria s datem 26. března 1733. Uloženo v AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, f. 94.

Příloha č. 4: Souhlas členů hospodářského direktoria, datovaný 21. července 1733, s tím, aby dekorace v novém divadle zhotovil „vlašský" malíř a aby mu byla poskytnuta částka 100 zlatých na cestu. Uloženo v AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, f. 210.

Příloha č. 5: Doklad, že to byl Angelo Mingotti, kdo zprostředkoval městu kontakt na malíře z Benátek. Mingotti předložil na zasedání direktoria německy a italsky psanou smlouvu, která zavazovala malíře k vytvoření divadelních dekorací. Uloženo v AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, ff. 236–237.

Příloha č. 6: Částky zaplacené „vlašskému malíři" za různé práce v divadle. Uloženo v AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1733, rkp. č. 230, f. 400.

Příloha č. 7: Půdorys přízemí městské taverny. V levé východní části plánu je zakresleno operní divadlo z roku 1733. Uloženo v AMB, fond U 9 Sbírka map a plánů, sign. D 35 (stará sign. V.c/165).

Příloha č. 8: Nově budované operní divadlo je v účetní knize vedeno jako obecní městská stavba, stejně jako kvartýrhaus a Salmův dům. Uloženo v AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, kniha celkových výdajů za stavební dříví, šindele, prkna, železo, cihly a kamení od ledna do prosince 1733, rkp. č. 7123.

Příloha č. 9: Naposledy byly „vlašskému malíři" vyplaceny peníze o Popeleční středě 10. března 1734. Také Angelo Mingotti dostal ve stejný den 30 zlatých. Uloženo v AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, zápisy o schůzích hospodářského direktoria z roku 1734, rkp. č. 231, f. 129.

Margita Havlíčková

Das städtische Operntheater V taverně auf dem Oberen Markt in Brünn und sein Aufbau im Jahre 1773

ZUSAMMENFASSUNG

Im Zusammenhang mit dem Aufbau des städtischen Operntheaters V taverně auf dem Oberen Markt (Krautmarkt) in Brünn erhielten sich viele bisher unerforschte Dokumente, wovon die meisten in den Fonds des Archivs der Stadt Brünn aufbewahrt werden, als Bestandteil der Sitzungsprotokolle des Wirtschaftsdirektoriums. Aus einem solchen Protokoll aus dem 10. März 1733 ergibt sich, dass der Brünner Stadtrat beschloss, die städtische Taverne auf dem Oberen (Kraut-) Markt zu renovieren. Bestandteil der Bauherrichtungen sollte der am 26. März desselben Jahres beschlossene Aufbau eines spezialisierten Operngebäudes sein, und zwar auf der freien Parzelle des Ostflügels der Taverne. Aus dem Protokoll ergibt sich, dass das Wirtschaftsdirektorium anfangs nur die Adaptation des bestehenden Objekts plante, aber schließlich sich von einem ungenannten Experten überzeugen ließ, ein ganz neues Theatergebäude zu bauen. Dieser Expert war höchstwahrscheinlich der venezianische Impressario Angelo Mingotti, der in Brünn mit seiner Theatergesellschaft seit Oktober 1732 in eigenem privatem Theater spielte, das er auf dem Grundstück der Ständereitschule unter dem Spielberg erbauen lassen hatte. Zum erstenmal wird Mingotti konkret im Zusammenhang mit dem neu projektierten Theater im Sitzungsprotokoll des Wirtschaftsdirektoriums vom 10. Juni erwähnt. Der Impressario Mingotti empfahl dem Stadtrat, einen weiteren italienischen Spezialisten – Maler und Theateringenieur Federico Zanoia aus dem Teatro S. Angelo in Venedig zu berufen, und verfasste auch den Vertrag über die Bestellung. F. Zanoia erhielt dann vom Wirtschaftsdirektorium einen Reisebeitrag von 100 Gulden. Während seines Aufenthaltes in Brünn vom Herbst 1733 bis zum 10. März 1734 (Aschermittwoch) schuf dieser Bühnengestalter den grundlegenden Dekorfundus, den Theatervorhang und beteiligte sich auch an dem Stuckdekor des Theaters und der Logen. Das Theater wurde von Ende August bis Mitte November 1733 gebaut. Es arbeiteten daran zahlreiche lokale Handwerker, vor allem der Tischlermeister Anton Ebenberger, der sich auch an den Bauherrichtungen der Stadttaverne beteiligte. Mit dem Umbau der Stadttaverne wurde jedoch Moritz Grimm beauftragt – seine direkte Teilnahme bestätigt die Eintragung im Protokoll des Wirtschaftsdirektoriums aus dem 18. September 1734. Es ist interessant, dass im Sommer 1733 die Gemeinde noch den bestehenden Theatersaal im Salm-Haus (heute Haus der Herren zu Kunštát in der Dominikánská-Straße) renovierten ließ. Ab 1733 verfügte Brünn also über zwei gut eingerichtete Theater. Der erste Pächter des neu erbauten Operntheaters V taverně war A. Mingotti, der dort vom 28. November 1733 bis zum Frühling 1736

spielte. F. Zanoia verließ nach Beendigung des Brünner Auftrags Mähren nicht, sondern betrat die Dienste des Grafen Rottal, für welchen er im Schloss Holešov ein privates Operntheater errichtete. Eine weitere Bühne, diesmals im Freien, schuf er im Garten des Schlosses Holešov. Erst danach, ungefähr im Herbst 1736, kehrte Zanoia nach Venedig zurück.

An der Wiege des Brünner Operntheaters standen also zwei italienische Künstler, Angelo Mingotti und Federico Zanoia. Die Geschichte dieses Opernhauses, in welchem Ende November 1733 zum erstenmal auf dem Gebiet hinter den Alpen aus Anlass und auf die Kosten der Gemeinde Opern für die Öffentlichkeit aufgeführt wurden, überreicht mit ihrer Bedeutung die Grenzen hiesiger Region und wird zum wichtigen Bestandteil der Geschichte des europäischen Barocktheaters.

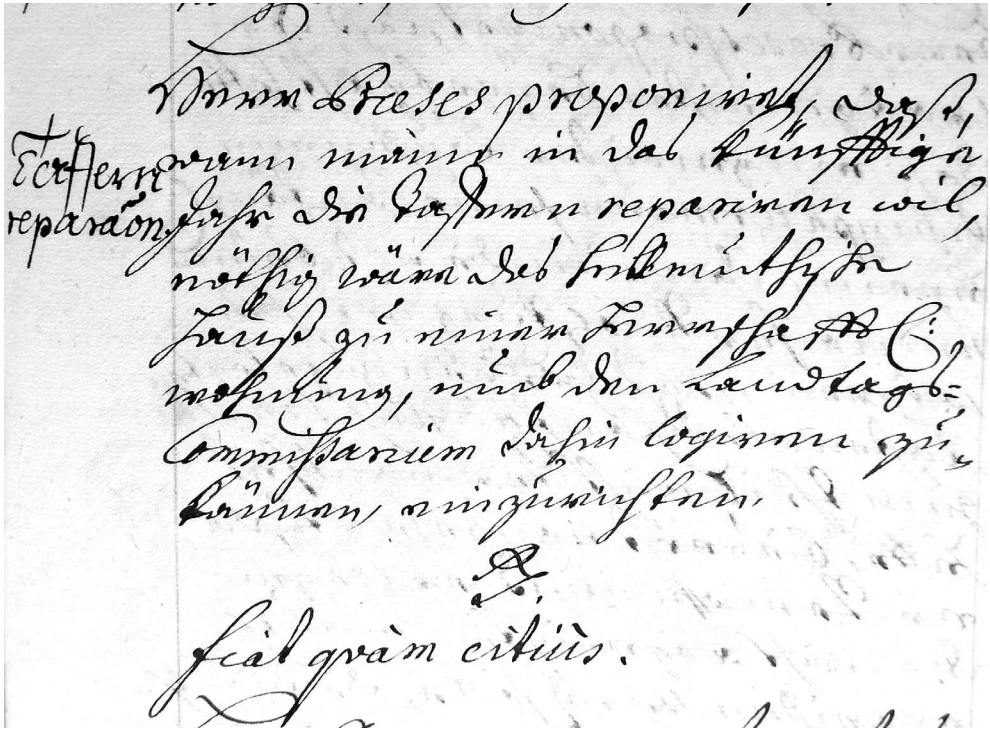

Příloha č. 1: Protokol ze zasedání hospodářského direktoria z 21. června 1732, v němž je vyjádřen záměr renovovat v následujícím roce městskou tavernu.

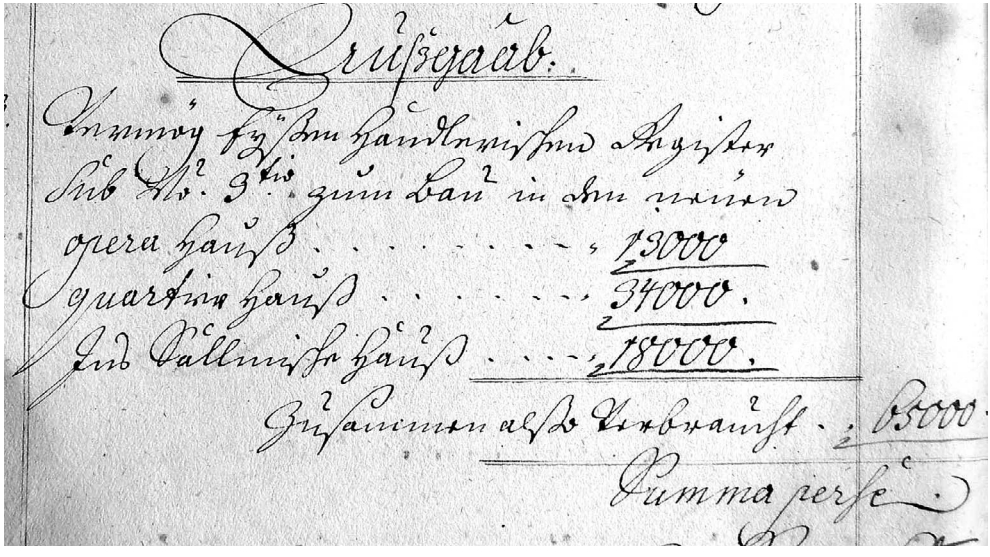

Příloha č. 2: Výdaje za stavbu operního divadla a za kvartýrhaus jsou v účetní knize vedeny odděleně. Jako třetí je zapsána položka za Salmův dům.

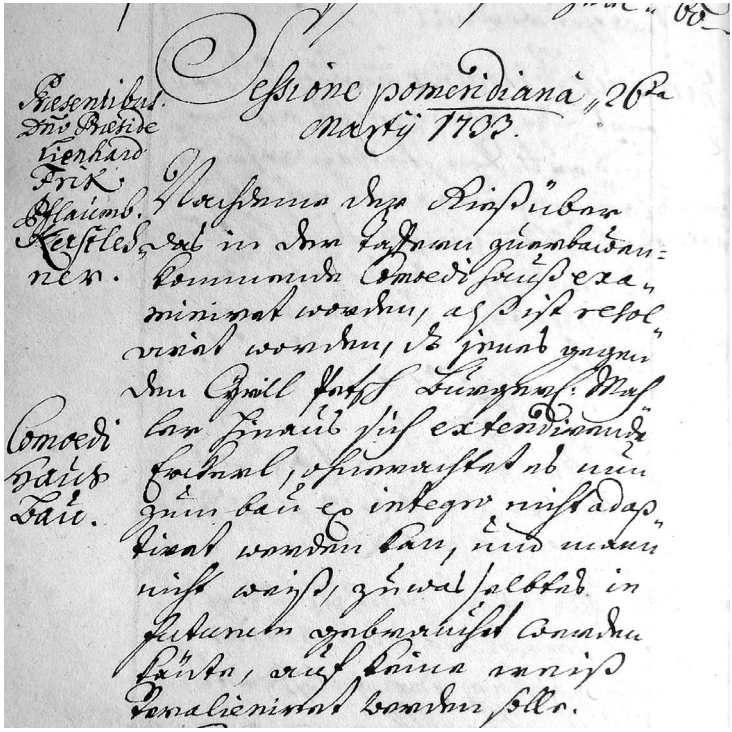

Příloha č. 3: První písemný doklad o úmyslu postavit specializovanou divadelní budovu je zaznamenán v protokolu hospodářského direktoria s datem 26. března 1733.

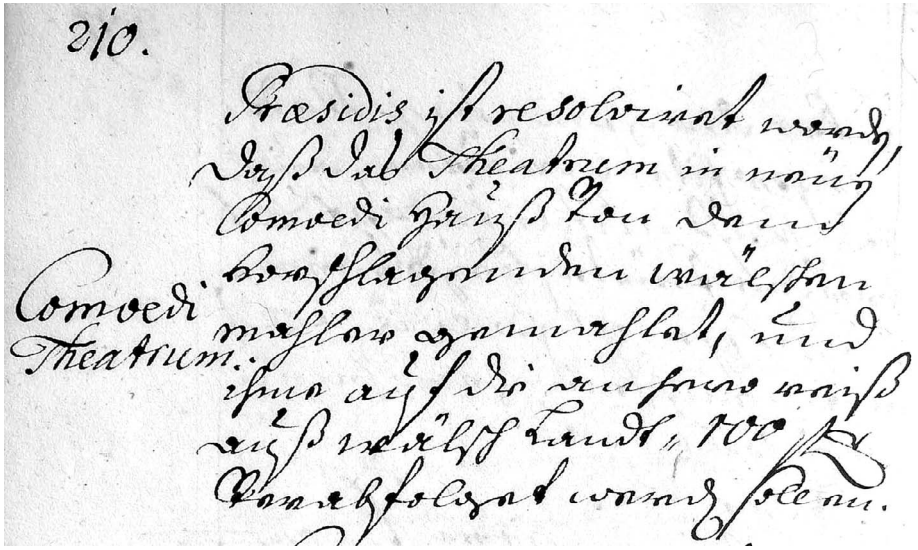

Příloha č. 4: Souhlas členů hospodářského direktoria, datovaný 21. července 1733, s tím, aby dekorace v novém divadle zhotovil „vlašský“ malíř a aby mu byla poskytnuta částka 100 zlatých na cestu.

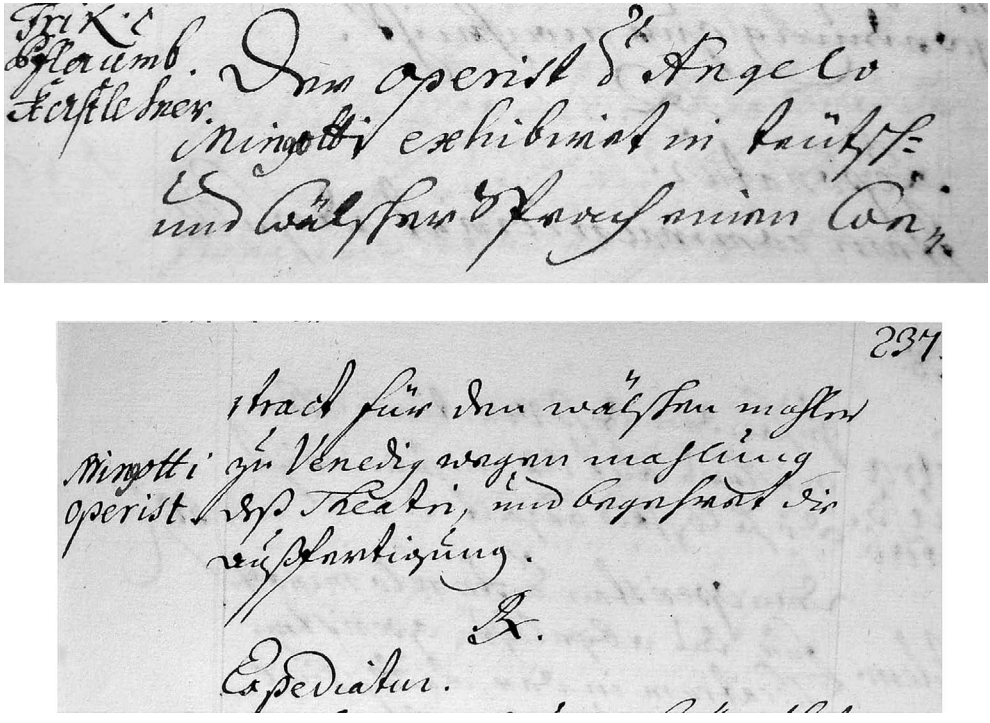

Příloha č. 5: Doklad, že to byl Angelo Mingotti, kdo zprostředkoval městu kontakt na malíře z Benátek. Mingotti předložil na zasedání direktoria německy a italsky psanou smlouvu, která zavazovala malíře k vytvoření divadelních dekorací.

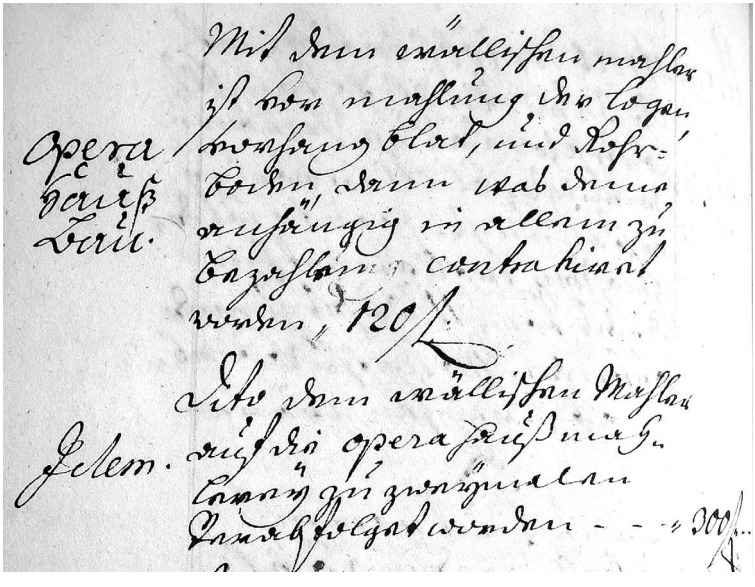

Příloha č. 6: Částky zaplacené „vlašskému malíři“ za různé práce v divadle.

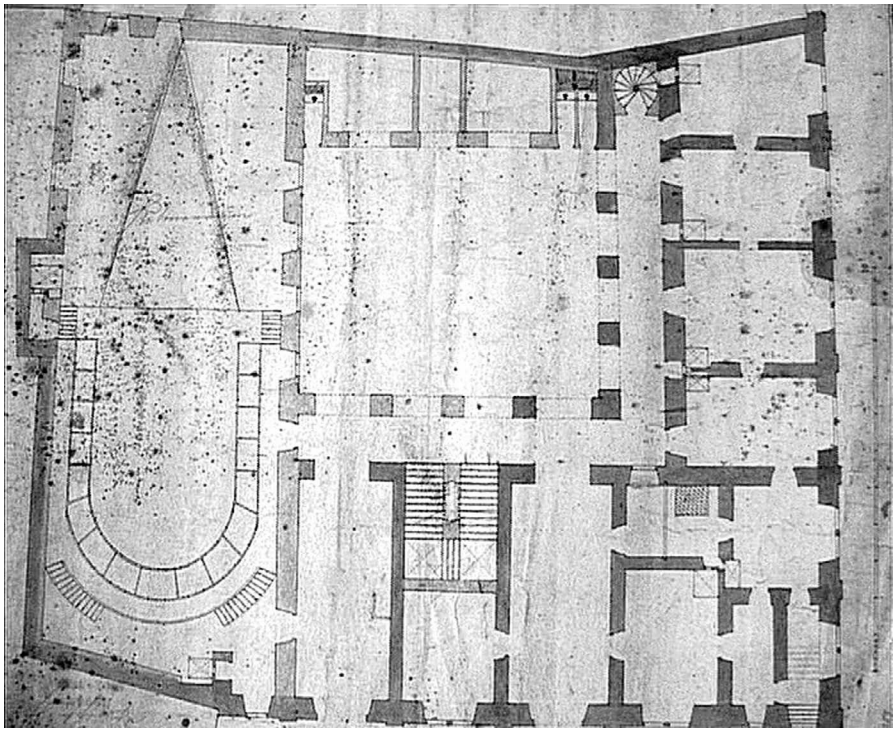

Příloha č. 7: Půdorys přízemí městské taverny.
V levé východní části plánu je zakresleno operní divadlo z roku 1733.

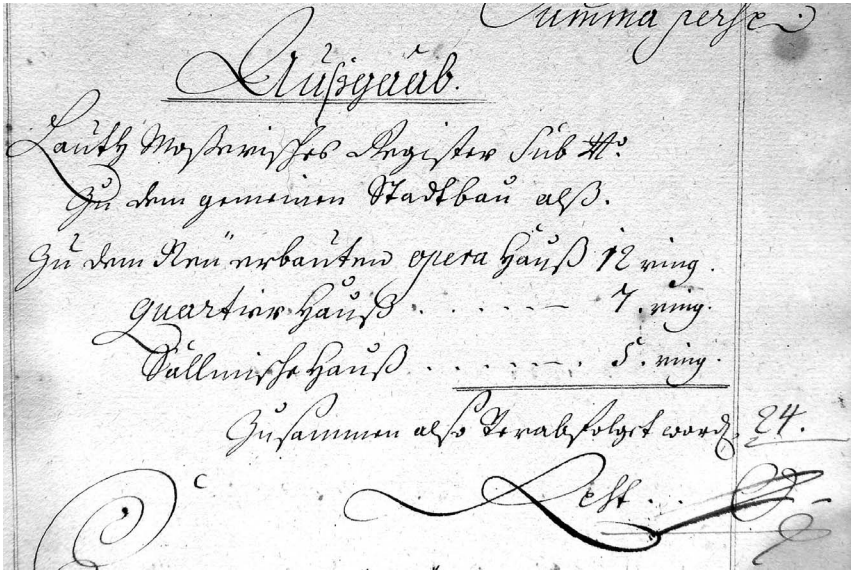

Příloha č. 8: Nově budované operní divadlo je v účetní knize vedeno jako obecní městská stavba, stejně jako kvartýrhaus a Salmův dům.

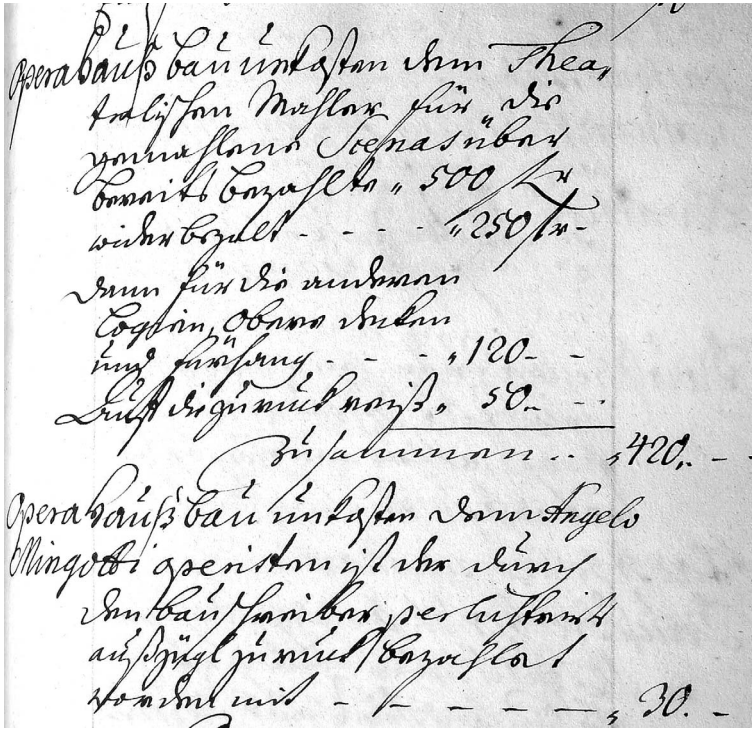

Příloha č. 9: Naposledy byly „vlašskému malíři“ vyplaceny peníze o Popeleční středě 10. března 1734. Také Angelo Mingotti dostal ve stejný den 30 zlatých.

Michaela Králíková

DEVOCIONÁLIE Z BRNĚNSKÉHO HŘBITOVA 18.–19. STOLETÍ JAKO SOUČÁST KATOLICKÉHO POHŘEBNÍHO RITU

Pohřební výbava hrobů ze 17. až 19. století

Důležitou součástí pohřebního ritu je hmotná výbava zemřelých. V dobách zvýšené nejistoty, kdy byly na denním pořádku náboženské rozpory, hospodářské krize, zhoubné epidemie a válečné masakry, pociťovali pozůstalí obzvláštní potřebu náležitě vybavit své blízké na „onen svět", i když církev takové jednání zpočátku odsuzovala jako pozůstatky pohanského kultu. V době baroka se vlivem lidové zbožnosti prosadila v katolickém prostředí hrobová výbava v podobě religiózních předmětů – devocionálií.[1] Tyto předměty lidé nosili za života při sobě anebo je zavěšovali v domácnostech, ukládali do kostelních věží, zakopávali do polí apod. Provázely je tedy životem skutečným a poté i životem posmrtným. V největší míře jsou při výzkumech novověkých hřbitovů nalézány zbytky růženců, medailonky, menší křížky a větší kříže. Růžence, ukládající svému nositeli možnost modlení a rozjímání, bývaly sestaveny z korálků různého počtu a rozmanitých materiálů.[2] Bylo zvykem na růžence zavěšovat různé přívěsky (medailony, křížky, Nepomukovy jazyky, zasklené svaté obrázky, bisamová jablíčka, různé amulety jako kameny srdcovitých tvarů, „porodní lahvičky" apod.),[3] díky nimž růženec nabyl také funkce ochranné. Medailony nesly zpravidla vyobrazení nějakého patrona, jenž měl svého majitele ochraňovat, anebo upomínaly na jedno či více poutních míst. Také mohly být odznakem některého řádu nebo bratrstva.[4] Na růženci obvykle nechyběl jeden nebo i několik křížků, různých velikostí i forem, symbolizující křesťanství a utrpení Ježíše Krista. Některým křížkům byl přikládán také magický a ochranný účinek.[5]

Přidávání devocionálií do hrobů přetrvalo někde (obzvlášť ve venkovském prostředí) až do 20. století, což dokládají i četná etnografická pozorování z lidového prostředí: „*ruce na prsa křížem položená se obtočí růžencem a do pravé ruky vloží se malý křížek*",[6]

---

[1] Latinské slovo *devotio* znamená „zaslíbení, obětování" (například Bohu).

[2] Blíže viz Michaela KRÁLÍKOVÁ, *Devocionálie jako předměty zbožnosti v hrobech ze 17.–19. století*. Rigorosní práce na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Brno 2004, s. 19–26.

[3] Viz Nina GOCKERELL, *Bilder und Zeichen der Frömmigkeit*, München 1995, Abb. 6.

[4] Blíže viz M. KRÁLÍKOVÁ, *Devocionálie*, s. 27–48.

[5] Tamtéž.

[6] František KOŠÁK, *Nemoc, smrt a pohřeb v pověrách, pověstech a obyčejích lidu na Rokycansku*, in: Český lid 8, 1899, s. 195.

„do rakve malým i velkým přinášívají obrázky svatých“.[7] Pohřeb v Blatnici je popsán tak, že *„zemřelý oblečen je v nejlepší sváteční šaty, s růžencem v rukou a pokryt všecek malými obrázky“*, *„každý položí na něho obrázek svatý. Bez nich a růžence nesmí zemřelý být položen do země. Opomine-li kdo dáti mu růženec, chodívá si proň v noci“*.[8] Není tedy žádnou zvláštností, že nacházíme devocionálie v hrobech ze 17.–18. století, ani to, že se vyskytly na brněnském hřbitově fungujícím až do konce 19. století.

Hřbitov na Antonínské ulici v Brně

V Brně byla užívána až do 18. století celá řada hřbitovů nejen kolem kostelů, ale i za hradbami města. Roku 1785 byl zrušen hřbitov kolem kostela sv. Petra a Pavla a hřbitov na dnešním Žerotínově náměstí, který se tehdy nacházel již za městskými hradbami.[9] Protože se po tomto roce přestalo v Brně pohřbívat na všech hřbitovech uvnitř města, byl založen nový rozsáhlý hřbitov za městskými hradbami, sloužící tehdy pro celé Brno (jak pro katolické, tak evangelické pohřby). Byl zřízen na sever od dnešní Antonínské ulice (podél dnešní Kounicovy) a v následujících letech 19. století byl asi čtyřikrát rozšířen až na dvojnásobek své původní rozlohy. Zrušen byl v roce 1883.[10]

Na podzim roku 1999 proběhl v Brně na Antonínské ulici archeologický výzkum prováděný společností Archaia Brno, o.p.s., zabývající se mimo jiné průzkumem městského osídlení. Zkoumaná plocha se nacházela v centru nejstarší části zmíněného městského hřbitova. Prozkoumáno bylo celkem 354 hrobových jam, v nichž se nacházelo 1 000 až 1 400 pohřbených jedinců. Zastoupeny byly hroby samostatné, ale i hromadné s maximálně osmi jedinci v jedné hrobové jámě. Nalezeno bylo množství křížků, křížů a růženců, v poměru k nim poněkud méně medailonů, tři snubní prstýnky (bar. příloha č. X) a různé části kování rakví. Významný je také nález dvou identifikačních tabulek z roku 1794 a 1804. Největší část pohřbů spadá až do období před závěrem využívání hřbitova, tj. do druhé poloviny 19. století.[11]

Devocionálie z bývalého hřbitova na Antonínské ulici v Brně

Z růženců zůstaly ponejvíce dochovány korálky tvaru kulovitého (bar. příloha č. XI), bikónického (bar. příloha č. XIII) nebo kotoučovitého(bar. příloha č. XII), dále soudkovité (bar. příloha č. XIII a XV), vejčité a kuželovité (bar. příloha č. XIV).

[7] Tamtéž, s. 169.
[8] Lubomír NIEDERLE, *Moravské Slovensko. Národopis lidu československého*, díl I., sv. II., Praha 1921, s. 693.
[9] Marta HADROUŠKOVÁ, *Hřbitovy a pohřbívání v Brně do r. 1947*, in: Lékařské listy 5, 1950, s. 298.
[10] Milena FLODROVÁ, *Brněnské hřbitovy*, Brno 1992, s. 11–12.
[11] David MERTA, *Brno (okr. Brno-město) – Antonínská ul.* Nálezová zpráva (dále jen NZ) č.j. 522/00, archiv Archeologického ústavu AVČR v Brně.

Převažovaly spíše korálky hladké, popř. zdobené plastickým žebérkem nebo soustruženými rýžkami (bar. příloha č. XIII). Z použitých materiálů dominovalo sklo, popřípadě. skelná pasta, zastoupeny byly také korálky dřevěné a kostěné. Převládalo spojení růžencového řetězce pomocí drátěných háčků, oček a spirálek (bar. příloha č. XIV a XV). Používání těchto drátěných pojítek bylo ve větší míře rozšířeno od 18. století.[12] Z 19. století zřejmě pochází skleněné barevné korálky, některé i barevně žíhané (bar. příloha č. XII a XV). Ve většině případech nalezených korálků se jedná pravděpodobně o pozůstatky tzv. „padesátky" tvořené desítkami korálků typu Zdrávas, oddělené vždy větším Otčenášovým korálkem; někde se zachoval i zbytek po Credokříži[13] (bar. příloha č. XIV).

Mezi nalezenými medailony převládaly tvary oválné, jen jediný medailon byl kulatý (bar. příloha č. XXIII); jiné tvary zastoupeny nebyly. Všechny medailony byly kovové a měly závěsné zařízení v podobě kovového ouška. Dá se tedy bezvýhradně tvrdit, že všechny nalezené medailony sloužily k zavěšení.

V případě medailonů s inv.č. 0815-006 (bar. příloha č. XVII) a 0825-004a (bar. příloha č. XVIII) se jedná o oválné benediktinské feniky[14] s vyobrazením benediktinského kříže na aversu (nese žehnání sv. Benedikta) a s obrazem sv. Benedikta na reversu. S velkou pravděpodobností jde o nejmladší typ benediktinského feniku. Tento způsob spodobnění pochází zřejmě z roku 1741 a používal se až do 19. století. Opat broumovského kláštera Bruno Löbl si totiž vyžádal na papeži Benediktu XIV. rozhodnutí o přesné a neměnné podobě medaile sv. Benedikta a jeho kříže dekretem z 23. prosince 1741. Od té doby nesměly mít benediktinské feniky jinou podobu a nesměly obsahovat jakékoliv jiné přídavky, obzvláště dříve oblíbené žehnání sv. Zachariáše. Medailon, kde má benediktinský štítek podobu jakoby vypouklého štítu, je připisován břevnovskému klášteru v Praze a datován zhruba do doby poloviny 18. století.[15] Z této doby zřejmě také pochází jeden z našich medailonů (bar. příloha č. XVIII). Druhý medailon stejného typu (bar. příloha č. XVII) je však jemnějšího provedení a pochází jistě z jiné výrobní dílny, zřejmě bude mladší. Revers nese signaturu A. M., která by mohla označovat buď rakouského medailéra A. Molla (okolo roku 1757) nebo falckého mistra (1649) se značkou AM[16] anebo jiného neznámého tvůrce. Podle typu feniku se přikláním k první z uvedených možností a medailon datuji nejdříve do 2. poloviny 18. století.

Sv. Benedikt se stal v době baroka jedním z nejpopulárnějších a zřejmě i nejrozšířenějších ochranných světců. Byl patronem umírajících a ochráncem před ďáblem. Medailony s jeho vyobrazením, zvané též morové feniky, platily za amulety s magickou ochrannou schopností, a to nejen proti otravám moru, ale i proti horečce,

[12] Ilse FINGERLIN, *Die Grafen von Sulz und ihr Begräbnis in Tiengen am Hochrhein,* Stuttgart 1992, s. 181–182.
[13] Blíže viz M. KRÁLÍKOVÁ, *Devocionálie*, s. 21–22.
[14] Jedná se o typ 2 podle členění viz M. KRÁLÍKOVÁ, *Devocionálie*, s. 41.
[15] Bedřich PŘIBIL, *Soupis československých svatostek, katolických medailí a jetonů*, díl II., in: Numismatický časopis československý VIII–XIV, 1938, s. 78.
[16] Max BERNHARDT, *Medaillen und Plaketten*, Berlin 1920, s. 195.

epilepsii, cestovním úrazům, nehodám a různým jiným utrpením. O tom, že byl také talismanem proti pokušení a zlým duchům vypovídá žehnání na štítku.[17]

Medailony s benediktinskou tématikou byly na hřbitově v Brně zastoupeny jen dvěma exempláři, což není mnoho ve srovnání s jinými lokalitami ze 17. až 18. století.[18] Pravděpodobně je tomu tak proto, že sv. Benedikt a jeho protimorové feniky byly uctívány mnohem více v době 17. až první poloviny 18. století, kdy ještě aktivně řádily morové epidemie, nežli tomu bylo na konci 18. století a v století následujícím.

Na hřbitově byl přítomen jeden poutní medailon (bar. příloha č. XXI) s milostným obrazem Matky Boží Cellenské.[19] Způsob spodobnění Panny Marie Cellenské na tomto medailonu se užíval zhruba v 2. polovině 17. až 1. polovině 18. století a pocházel z augsburské dílny Jacoba Neusse staršího (1664–1717). Takové obrazy jsou však označeny jeho signaturou I.N. Náš medailon nenese signaturu žádnou, a protože se některé předlohy pro ražby stále opakovaly, je možné, že medailon nalezený v Brně vyrobil v pozdější době některý z nástupců výše jmenovaného medailéra. Nesmíme ovšem zapomenout, že do hrobů mohly být kladeny také „starožitnosti" děděné z předchozích generací. Repliky mariazellské Madony jsou u nás známy například z Chlumu u Třeboně, z vrchu Rovínku u Slap, z Rychnova na Svitavsku, z Horní Černé na Ústeckoorlicku, z Heřmanic na Náchodsku atd.[20]

V 19. století nastupuje záliba v zakládání rozmanitých Mariánských družin, především na podporu sirotků, služebných děvčat, mládeže apod. V Brně jsou toho dokladem tři medailony s vyobrazením Pany Marie Neposkvrněného Početí (bar. příloha č. XXIV a XXV) a také medailon s motivem archanděla Gabriela a Svaté rodiny (bar. příloha č. XXII). Motiv Svaté rodiny byl s oblibou zobrazován jak na poutních, tak bratrských medailonech,[21] a to již od 17. století. Na hřbitově z Antonínské byly zastoupeny dva medailony s tímto námětem. Jeden je na reversu výše zmíněného poutního medailonu (bar. příloha č. XXI). Obdobně jako na tomto medailonu je Svatá rodina zobrazena na medailonu nalezeném na hřbitově u brněnského kostela sv. Petra a Pavla, který pochází z druhé až třetí čtvrtiny 18. století.[22] Druhý medailon ze hřbitova na Antonínské ulici (bar. příloha č. XXII) pochází zřejmě až z 19. století. Podle vyobrazení archanděla Gabriela na aversu by se mohlo jednat o medailon Mariánské družiny Neposkvrněného Početí a sv. Josefa, založené roku 1872 k ochraně služebných děvčat a sirotků. Spolek byl pod ochranou sv. Nothburgy.[23]

---

[17] Viz M. KRÁLÍKOVÁ, *Devocionálie*, s. 40.

[18] Viz např. Bořivoj DOSTÁL, *Spätburgwallzeitliche und neuzeitliche Grabstätte in Znojmo*, in: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university E 13, 1968, s. 7–66; M. KRÁLÍKOVÁ, *Devocionálie*; Barbara CHUDZIŃSKA, *Dewocjonalia z nowożytnego cmentarzyska we wsi Maniowy na Podhalu*, Kraków 1998.

[19] Madona mariazellská či zellská z Maria Zell v rakouském hořejším Štýrsku.

[20] Ludvík SKRUŽNÝ, *Atributy vybraných biblických postav, světců a blahoslavených*, Čelákovice 1996, s. 217.

[21] Viz M. KRÁLÍKOVÁ, *Devocionálie*, s. 35–48.

[22] Michaela RUBINKOVÁ-KRÁLÍKOVÁ, *Pohřební ritus 17. a 18. století na Moravě I.-II.* Diplomová práce na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Brno 1999, s. 260.

[23] B. PŘIBIL, *Soupis*, s. 30.

Na hřbitově na Antonínské byl rovněž jistou formou zastoupen kult Nejsvětějších srdcí Panny Marie a Ježíše, a to v podobě dvou srdcí na medailonech s Neposkvrněným Početím. Jedná se o medailony s inv.č. 0844-002, 1827-001 (bar. příloha č. XXIV) a 2851-001 (bar. příloha č. XXV), které se shodují jak obrazem, tak opisem a tudíž pochází ze stejného období (nejdříve 2. třetina 19. století). Avšak medailon 2851-001 se od ostatních dvou poněkud liší svým jemnějším vypracováním a snad i nižším reliéfem (ražba je ohlazena), po obvodě umístěným perlovcem a šesticípými hvězdami. Proto nelze vyloučit, že pochází z jiné výrobní dílny. Bezpochyby se však ve všech třech případech jedná o medailony některé Mariánské družiny. Nesou Mariánský obraz – motiv Neposkvrněného Početí Panny Marie na aversu. Paprsky řinoucí se z rukou Marie představují nekonečnou milost Boží a lásku Panny Marie. Na reversu je vyobrazen Mariánský monogram (majuskule **M** přeťatá podélným břevnem) s křížem (znamení Krista). Pod tím se nachází dvě planoucí srdce (vpravo má být srdce Marie ověnčené trnovým prutem, vlevo srdce Ježíšovo probodnuté mečem), kolem celého výjevu je rozmístěno celkem dvanáct hvězd, po šesti na každé straně (u medailonu 2851–001 je hvězd více). Předlohou tomuto typu medailonu byla zázračná medailka pocházející z Paříže, kde došlo roku 1830 ke zjevení Panny Marie. Roku 1839 byla medailka reprodukována v desetimilionovém nákladu, a tyto exempláře se tak dostaly i do českých zemí. Panna Marie pařížská byla u nás uctívána například v Praze, Kováni, Ostravě nebo v Nemoticích.[24]

Bratrské medailony byly na námi sledovaném hřbitově ve dvou exemplářích reprezentovány světci, kteří se v době 17. a 18. století obvykle neobjevují často – sv. Cyrilem a Metodějem. Oba apoštolové byli zařazeni mezi české zemské patrony už v roce 1602.[25] Jeden z medailonů (bar. příloha č. XIX) je patrně tuzemský. Mohl by mít vazbu na pražský Farní chrám sv. Cyrila a Metoděje, který byl roku 1863 při tisíciletém jubileu příchodu věrozvěstů posvěcen. Při této příležitosti byly také raženy svátostky s touto tématikou.[26] Druhý medailon (bar. příloha č. XX) je polské provenience a nese vročení 1863. Oslavuje rovněž tisícileté výročí příchodu věrozvěstů na Velkou Moravu. Má odlišné zpracování než předešlý nález, jeho ražba se jeví poněkud jemnější a preciznější. Ani opisy a nápisy se zřejmě neshodují (ražba je ohlazena). Není pochyb, že pochází z odlišné výrobní dílny.

Medailon s inv.č. 1867-001 (bar. příloha č. XXIII) byl odznakem řádu piaristů (řeholních kleriků), kteří založili svoji kolej také v Brně roku 1808.[27] Hlavní povinností piaristů byla výuka mládeže na školách všech stupňů. Jejich patronkou byla Panna Marie Pomocnice, vyobrazená také na aversu našeho medailonu. V Brně byla uctívána například v kostele sv. Jiljí v Líšni.[28]

---

[24] Vítězslav ŠTAJNOCHR, *Panna Maria divotvůrkyně*, Uherské Hradiště 2000, s. 208.
[25] Milan BUBEN – Rudolf KUČERA – Otakar KUKLA, *Svatí spojují národy – portréty evropských světců*, Praha 1995, s. 41; L. SKRUŽNÝ, *Atributy*, s. 14.
[26] Viz B. PŘIBIL, *Soupis*, s. 72.
[27] L. SKRUŽNÝ, *Atributy*, s. 155.
[28] V. ŠTAJNOCHR, *Panna Maria*, s. 245.

Odlišné zastoupení světců, mariánských a jiných motivů na konci 18. a v 19. století oproti době baroka lze vysvětlit mimo jiné kolísáním kultu svatých podle ideových a společenských změn, kterými procházela celá Evropa. Ve druhé polovině 18. století také nastal úpadek v medailérství a přestože po roce 1815 nastala snaha po znovuobnovení medailérské kvality, staré motivy už nebyly tak oblíbené a do popředí se dostávaly jiné priority a s nimi se postupně měnila také škála vyobrazovaných námětů.

Z rozsáhlého brněnského hřbitova pochází jen 11 medailonů z celkového počtu asi 354 hrobových jam, avšak 1 000 až 1 400 pohřbených jedinců.[29] Toto poměrně malé zastoupení medailonů lze vysvětlit omezováním zbožnosti, které začalo již za vlády císařovny Marie Terezie[30] a vyvrcholilo koncem 18. století za vlády jejího syna Josefa II. Ten rušil církevní řády, bratrstva, kostely, poutě a průvody. Celkový pokles katolické zbožnosti vedl také k úpadku medailérského umění, které se stávalo předmětem osvícenské kritiky. Pomalu mizel tedy i zvyk klást medailony do hrobů, ačkoli nevymizel úplně, neboť tato tradice byla v lidech hluboce zakořeněna. Od medailonů se přešlo ke svatým obrázkům, které bylo zvykem klást mrtvým do rakve ještě ve 20. století, a to především ve venkovském prostředí (viz výše).

V hojném počtu byly na brněnském hřbitově zastoupeny kovové kříže menších (70–140 mm) či větších (141–200 mm a více) rozměrů, většinou typu krucifixu (bar. příloha č. XXVIII) – tzn. latinský kříž s korpusem (postavou ukřižovaného Krista), nad jehož hlavou je tabulka nebo kartuš s nápisem INRI. Pod nohama Krista bývá lebka na zkřížených „hnátech“ (není pravidlem). Většinou byly kříže určeny k zavěšení. Kovových krucifixů více či méně podobných bylo na hřbitově nalezeno kolem dvaceti kusů.

Kříž typu krucifixu byl ve značném množství zastoupen také menšími křížky vázanými na růžence (bar. příloha č. XXXI). Ty menší z nich (bar. příloha č. XXXII) dosahují velikostí 30 až 45 mm a liší se pouze ve tvaru zakončení ramen. Kovové křížky větších rozměrů (délka 46–70 mm) jsou také jednoramenné a nesou korpus, většinou litý zvlášť a na kříž přiletovaný, totéž platí o kartuši, popř. lebce s hnáty. Růžencových křížků bylo nalezeno téměř třicet kusů. Kříže i křížky se odlišují zakončením ramen rozmanitých tvarů; odlišného zpracování jsou i korpusy a výzdoba samotného kříže (některé obyčejné, jiné se zdobnými motivy). Všechny tyto typy byly opatřené závěsným zařízením, některé visely přímo na růženci.

Méně časté byly latinské jednoramenné dřevěné kříže (bar. příloha č. XXIX) nesoucí kovový korpus, tabulku INRI a lebku s hnáty (popř. postavu Panny Marie nebo rozetu). Některé z těchto křížů dosahovaly délky i přes 200 mm. Byla nalezena torza alespoň sedmi takových krucifixů a pět samostatných korpusů nebo jejich zlomků. Korpusy jsou odlišného zpracování, stejně tak konce ramen křížů, jež bývají zpravidla opatřené kovovými objímkami; také tabulky či kartuše s nápisem INRI jsou

[29] D. MERTA, *Brno*, NZ č.j. 522/00.

[30] Marie Terezie například omezila poutní ruch již roku 1772.

rozmanitých tvarů. I tyto dřevěné kříže mívají závěsné zařízení a byly nebožtíkům vkládány do rakví.

V inventáři brněnského hřbitova byl přítomen také krucifix porcelánový (bar. příloha č. XXX) a další tři porcelánové korpusy. Porcelánový kříž však není opatřen závěsným ouškem – mohl být buď volně vložen v rakvi anebo byl již součástí pomníku z 19. století.

K zavěšení rovněž nesloužily krucifixy ražené do tenkého plechu (ačkoliv jsou opatřené závěsným ouškem; dosahují délky 150 až 180 mm; bar. příloha č. XXVI a XXVII). Protože většina z nich nesla otvory po hřebíčcích či přímo ještě hřebíčky, popř. zbytky dřeva, je zřejmé, že byly připevňovány na víka rakví a pochází patrně až z 19. století. Křížů takového typu bylo nalezeno přes 20 kusů.

Co bylo výše zmíněno o úbytku medailonů koncem 18. století, neplatí o křížích. Obzvlášť bohatý materiál křížů je právě naopak důkazem, že jejich obliba spíše stoupala. Některé práce jsou precizního provedení, jiné naopak svědčí o méně kvalitní a sériové výrobě, především mladší a „modernější“ kusy z 19. století. Právě tyto však už zřejmě nebývaly součástí pohřební výbavy kladené mrtvému do rakve, nýbrž sloužily jako ozdoba víka rakve.

Závěr

Používání různých prostředků k prohloubení náboženského cítění lidu bylo oblíbené především v době 17.–18. století. Věřící přinášeli jako úplatky za pomoc a spásu svatým do kostelů obětiny. Denními pomocníky se staly „zázračné“ předměty (amulety, talismany), v jejichž ochranný účinek lidé věřili. Katolickou církví byly podporovány také předměty, které ukládaly svému nositeli povinnost pravidelného modlení (růžence doplněné křížky a medailony). Tyto religiózní předměty (devocionálie) prodělaly v historii svůj vývoj související s lidským myšlením, vírou a prožíváním událostí nábožensky a hospodářsky nestabilní doby, naplněné válečnými a epidemickými hrůzami. Pro barokního člověka byla každodennost devocionálních předmětů takovou nezbytností, že i představa pohřbu bez této výbavy byla nepřípustná, a to i přes všechny případné nesouhlasy a zákazy církevních a státních představitelů. A tak byly tyto „pomůcky“ kladeny zemřelým do rakví, aby je provázely a sloužily jim i na „onom světě“. Je možné, že taková pohřební výbava byla přímo nepsanou nutností ke splnění koncepce „dobré smrti“. Vazba na devocionálie byla tak silná, že zvyk klást je do hrobů zemřelým se uplatnil nejen po dlouhá dvě století (17. a 18.), ale přetrval minimálně do 19. století, jak to dokládají archeologické i etnografické výzkumy, i když množství předmětů již nedosahovalo takové intenzity jako v době baroka. Dodnes jsou tyto religiozní předměty nalézány v hrobech odkrývaných při archeologických výzkumech nejen po celém území České republiky, ale také celé střední Evropy. Sledování devocionálií v hrobech nám přináší mimo jiné právě informace o pohřebních zvyklostech člověka předešlých staletí.

SEZNAM PŘÍLOH

Barevná příloha č. X: Dva snubní prstýnky; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto M. Králík, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XI: Přes padesát dřevěných kuliček z růžence; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto Archaia, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XII: Bílé a modré skleněné korálky z růžence; 19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto Archaia, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XIII: Zdobné barevné korálky z růženců; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto M. Králík, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XIV: Torzo růžence – dřevěné kuličky a kuželovité korálky se zbytky drátěného řetízku; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto M. Králík, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XV: Skleněné medově hnědé korálky s bílým žíháním – pozůstatek růžence; 19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto Archaia, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XVI: Část růžence – dřevěné lakované korálky spojené drátěnými smyčkami; dekády odděleny drátěnými spirálkami; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto M. Králík, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XVII: Oválný dvoustranný ražený medailon – Benediktinský fenik; 2. polovina 18. století – 19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto Archaia, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XVIII: Oválný dvoustranný litý medailon – Benediktinský fenik; 2. polovina 18. století – 19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto Archaia, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XIX: Oválný dvoustranný ražený medailon s apoštoly sv. Cyrilem a Metodějem; 19. století (pravděpodobně 1863); Brno – Antonínská ul. (*foto Archaia, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XX: Oválný dvoustranný ražený medailon s apoštoly sv. Cyrilem a Metodějem; 1863; Brno – Antonínská ul. (*foto Archaia, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XXI: Oválný dvoustranný litý medailon s vyobrazením P. Marie Cellenské (av.) a Svaté rodiny (rev.); 18. století; Brno – Antonínská ul. (*foto Archaia, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XXII: Oválný dvoustranný ražený medailon s andělem vedoucím chlapce (av.) a Svatou rodinou (rev.); 19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto Archaia, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XXIII: Kruhový dvoustranný litý medailon s vyobrazením P. Marie Pomocnice (av.) a znaku piaristického řádu (rev.); 19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto Archaia, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XXIV: Oválný dvoustranný ražený medailon s motivem Neposkvrněného Početí P. Marie (av.) a mariagramem (rev.); 19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto Archaia, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XXV: Oválný dvoustranný ražený medailon s totožným motivem jako na příloze č. XXIV, s malými odchylkami; 19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto Archaia, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XXVI: Kříž s postavou Krista ražený do tenkého plechu; 19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto M. Králík, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XXVII: Do plechu ražený kříž s Kristem odlišného provedení než na příloze č. XXVI; 19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto M. Králík, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XXVIII: Kovový kříž s trojlístkovým zakončením ramen a s přiletovaným korpusem; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto M. Králík, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XXIX: Dřevěný kříž s kovovým korpusem a plechovými objímkami na koncích ramen; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto M. Králík, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XXX: Porcelánový krucifix; 19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto M. Králík, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XXXI: Litý kovový křížek s Ukřižovaným, zavěšený na růženci; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto M. Králík, upravila autorka*).

Barevná příloha č. XXXII: Lité kovové růžencové křížky (s Kristem či bez); 18.–19. století; Brno – Antonínská ul. (*foto M. Králík, upravila autorka*).

Michaela Králíková

Devotionalien aus dem Brünner Friedhof aus dem 18.–19. Jahrhundert als Bestandteil des katholischen Bestattungsritus

ZUSAMMENFASSUNG

Die Vorbereitung auf den Lebensschluss und der Tod selbst sollten bei dem neuzeitlichen Menschen so erfolgen, dass man von dem sprichwörtlichen „guten Tod" reden könnte, der das Lebenskredo des 17.-18. Jahrhunderts war. Ein wichtiger Bestandteil des Bestattungsritus war die materielle Ausstattung der Verstorbenen. In der Barockzeit wurde sie durch religiöse Gegenstände – Devotionalien verkörpert. Am häufigsten werden bei der Erforschung neuzeitlicher Friedhöfe Reste von Rosenkränzen, Medaillons, Kreuzchen oder größere Kreuze gefunden. Rosenkränze, die ihrenTrägern das regelmäßige Beten und Meditation ermöglichten, bestanden aus verschiedener Menge Perlen aus verschiedlichstem Material. Medaillons trugen in der Regel die Abbildung eines Schützheiligen, der den Träger schützen sollte, oder sie erinnerten an einen oder mehrere Wallfahrtsorte. Sie können auch Abzeichnen eines Ordens oder Bruderschaft gewesen sein. Der Rosenkranz war in der Regel mit einem oder mehreren Kreuzchen verschiedener Größen und Formen versehen, die das Christentum und das Leiden Christi symbolisierten.

Im Herbst 1999 führte die gemeinnützige Gesellschaft Archaia eine archäologische Grabung in Brünn, Antonínská-Straße durch. Auf dem ehemaligen Friedhof wurden insgesamt 354 Grabgruben untersucht. Annähernd wurden dort 1000 bis 1400 Leute beigesetzt. Es wurden zahlreiche Kreuzchen, Kreuze und Rosenkränze gefunden, relativ weniger Medaillons, 3 Eheringe (Die Farbeilage X) und Teile des Sargbeschlags. Die Mehrzahl der Bestattungen fällt in die Periode vor dem Ende des Fiedhofsbetriebs (1883), d.h. in die 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Von Rosenkränzen (Die Farbeilage XI–XVI) erhielten sich meistens kugel- oder scheibenförmige, fass- und eiförmige Perlen. Sie waren glatt oder mit Rillen verziert. Unter verwendeten Materialien überwog Glas, event. Glaspaste, vertreten waren auch Holz- und Knochenperlen. Die Rosenkranzkette war überwiegend durch Drahthäkchen, Ösen und Spiralen verbunden. In den meisten Fällen der Rosenkränze handelte es sich um sog. „Funfziger".

Die gefundenen Medaillons waren oval, nur eines war rund. Alle Medaillons waren aus Metall und mit einer Hängevorrichtung in Form einer metallenen Öse versehen. Sie dienten also ausschließlich am Anhängen, und zwar auf Rosenkränze. Gefunden wurden ein Wallfahrtsmedaillon mit dem Motiv der Jungfrau von Mariazell aus dem 18. Jahrhundert (Die Farbeilage XXI) und zwei Antiseuche-Pfennige des Hl. Benedikt aus der 2. Hälfte des 18.–19. Jahrhundert (Die Farbeilage XVII und

XVIII). Im 19. Jahrhundert kommt die Vorliebe in der Gründung verschiedener Mariengruppen zum Ausdruck, die vor allem Waisen, Dientsmädchen, Jugendliche usw. unterstützen sollten. Ein Beleg dessen sind drei Medaillons mit der Abbildung der Mariä Unbefleckter Empfängnis aus dem 2. Drittel des 19. Jahrhunderts (Abb. Die Farbeilage XXIV und XXV) sowie ein Medaillon mit dem Motiv des Erzengels Gabriel und der Heiligen Familie, ebenfalls erst aus dem 19. Jahrhundert (Die Farbeilage XXII). Zwei Bruderschaftsmedaillons (Die Farbeilage XIX und XX) trugen die Abbildung des Hl. Cyrill und Method. Eines der Medaillons ist polnischer Provenienz mit der Jahreszahl 1863, das andere ist wohl einheimisch ähnlichen Alters. Das runde Medaillon (Die Farbeilage XXIII) stellt das Abzeichen des Piaristenordens dar, der 1808 sein Kollegium in Brünn gründete.

Zahlreich waren auf dem Friedhof größere Metallkreuze vertreten, meistens des Kruzifix-Typs (Die Farbeilage XXVIII). Dieser Kreuztyp war auch durch eine beträchtliche Menge kleinerer, auf dem Rosenkranz aufgehängter Kreuzchen vertreten (Die Farbeilage XXXI und XXXII). Weniger zahlreich waren lateinische einarmige Holzkreuze mit dem metallenen Korpus, der INRI-Tafel und dem Schädel mit Totengebein (Die Farbeilage XXIX). Auch diese Holzkreuze sind in der Regel mit Hängevorrichtung versehen. Im Inventar des Brünner Friedhofs gab es auch Porzellan-Kruzifixe (Die Farbeilage XXX). Sie dienten jedoch nicht zum Anhängen; sie lagen entweder im Sarg oder waren Bestandteil des Grabmals aus dem 19. Jahrhundert. Auch Kruzifixe aus dünnem Blech, obwohl mit einer Hängeöse versehen (Die Farbeilage XXVI und XXVII), dienten nicht zum Aufhängen. Sie wurden auf Sargdeckel befestigt und stammen wohl erst aus dem 19. Jahrhundert.

Das bescheidene Vorkommen der Medaillons ist durch den Rückgang der Frommigkeit in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts zu erklären. Die Sitte der Grabbeigaben klang allmählich aus, obwohl sie nicht vollkommen verschwand – man begegnet ihr noch in Gräbern aus dem 19. Jahrhundert. Die besonders zahlreichen Kreuze zeugen davon, dass ihre Beliebtheit eher stieg. Einige Arbeiten sind präsize durchgeführt, andere deuten eher auf eine weniger sorgfältige und serienweise Produktion hin.

Für den Menschen des 17.–18. Jahrhunderts waren Devotionalien so unentbehrlich, dass auch die Idee, den Menschen ohne diese Ausstattung zu begraben, unzulässlich war, und dies trotz aller eventuellen Meinungsverschiedenheiten und Verbote. Diese Grabausstattung stellte wohl eine ungeschriebene Bedingung des „guten Todes“ dar. Das Verhältnis zu Devotionalien war so stark, dass die Sitte, sie den Verstorbenen ins Grab zu geben, dauerte nicht nur während der beiden erwähnten Jahrhunderte, sondern überlebte bis zum 19. Jahrhundert, wie es archäologische und ethnographische Forschungen belegen.

Lenka Vargová – Ladislava Horáčková – Miroslava Menšíková

INFEKČNÍ CHOROBY A NĚKTERÉ JEJICH PROJEVY NA KOSTERNÍCH POZŮSTATCÍCH OBYVATEL MĚSTA BRNA V 19. STOLETÍ

V minulých letech byla na oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně uskutečněna podrobná lékařsko-antropologická analýza kosterních pozůstatků, které byly vyzvednuty v roce 1999 při záchranném archeologickém výzkumu bývalého Městského hřbitova na ulici Malé Nové (nyní Kounicova) v Brně.[1] Celkově bylo odkryto 354 hrobů v centru nejstarší části hřbitova[2] s kosterními pozůstatky nejméně 1 083 osob, z nichž 663 skeletů nebo jejich částí náleželo dospělým a 420 dětem.[3] Při detailním rozboru jednotlivých skeletů byly, mimo jiné, sledovány také projevy nejrůznějších onemocnění na kostech, což spolu s dostupnými historickými prameny přispívá k vytvoření komplexnějšího obrazu o výskytu jednotlivých onemocnění a jejich léčbě u brněnské populace druhé poloviny 18. a 19. století. Prezentované sdělení je zaměřeno na studium infekčních chorob, které zůstávají trvalým problémem i u současných populací, a to nejen v době přírodních katastrof a válek.

Při hodnocení epidemiologické situace ve městě Brně v druhé polovině 18. a v 19. století je třeba přihlédnout k celé řadě faktorů, které ovlivnily vznik nákaz, jejich charakter a šíření mezi obyvatelstvem ve vztahu k uskutečněným preventivním i léčebným opatřením.

Mezi přírodní faktory patří zeměpisná poloha, nadmořská výška, klimatické podmínky a geologické poměry.[4] Všechny tyto faktory, působící v Brně, souhrnně

---

[1] Městský hřbitov na ulici Malé Nové sloužil k pohřbívání zemřelých obyvatel pěti brněnských farností (sv. Jakuba, sv. Petra, sv. Janů, sv. Magdalény a sv. Tomáše) v letech 1785–1883. Podrobné informace o hřbitově jsou zaznamenány v pracích: Milena FLODROVÁ, *Brněnské hřbitovy*, Brno 1992 a TÁŽ, *Městský hřbitov na Malé Nové*, rukopis 1999, s. 1–2. Další informace je možno čerpat ve studii: Dagmar ČERNOUŠKOVÁ – Miroslava MENŠÍKOVÁ, *Tyršův sad, jeho minulost a současnost*, in: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 16, Brno 2002, s. 213–240.

[2] Podrobnější údaje o záchranném archeologickém výzkumu uvádí David MERTA, *Brno, Antonínská, garáže VUT*. Nálezová zpráva o provedení archeologického výzkumu, Archaia, Brno 1999.

[3] Detailní antropologická analýza celého kosterního souboru, včetně přesných demografických údajů, bude uvedena v práci: Lenka VARGOVÁ – Ladislava HORÁČKOVÁ – Michaela RAČANSKÁ, *Antropometrická analýza kosterních pozůstatků z novověkého hřbitova na Malé Nové v Brně*, (v tisku).

[4] Výčet základních faktorů ovlivňujících příčiny a podmínky vzniku infekčních chorob, jejich šíření v lidské populaci i vnímavost organismu vůči původcům nákaz je podrobně uváděn ve všech učebnicích epidemiologie, jako je například publikace: Běla BURIANOVÁ – Jaroslav HECL – Jiří MANYCH – Bohumil TICHÁČEK, *Epidemiologie*, Praha 1981.

popisuje ve své epidemiologické studii například M. Hadroušková.[5] Z uvedených dat je zřejmé, že se v Brně uplatňovaly stejné přírodní podmínky jako v jiných oblastech mírného podnebného pásma a většina z nich se nezměnila. Dá se proto předpokládat, že se ve zkoumaném období vyskytovalo podobné spektrum nemocí, které je známo ze současných epidemiologických studií. Nezměnil se rovněž sezónní výskyt nákaz (například pro letní období charakteristický vysoký výskyt průjmových onemocnění, v zimě častější postižení dýchacích cest).

Při hodnocení možností šíření infekčních chorob, zejména nákaz přenášených alimentární cestou, jsou velmi důležité informace o zásobování města vodou, odstraňování výkalů, splašků i pevných odpadků.

Pro brněnské obyvatelstvo byly v minulosti dlouhodobě hlavním zdrojem pitné vody jednotlivé studny. O čistotě studniční vody můžeme dnes pouze spekulovat, neboť je ovlivněna řadou okolností.[6] Rozmach města ve druhé polovině 18. a především v 19. století a růst počtu obyvatel vyvolaly požadavky na nové zdroje vody. Vnitřní město, ohraničené hradbami, mělo zatím poptávku po pitné vodě krytou. Dramatičtější situace nastala v předměstských obcích a osadách připojených k Brnu v roce 1850. Tato předměstí, zcela bez kanalizace, měla dříve užívané studny s pitnou vodou zamořeny prosakujícími odpadními vodami. Vznikající průmyslové podniky, zejména textilky, potřebovaly dostatek vody k praní vlny, barvení, valchování atd. Teprve v letech 1869–1872 byla postavena úpravna vody v Pisárkách podle tehdejších nejmodernějších technologií. Voda, která se čerpala z řeky Svratky nad jezem v Kamenném mlýně, se nejprve sedimentací zbavovala pevných částic a poté se čistila v otevřených biologických filtrech.[7] Takto upravená voda měla sice všechny nepříznivé vlastnosti povrchové vody, jako je nažloutlá barva, nestálá teplota, malá tvrdost, ale byla zbavena patogenních mikroorganismů. Kvalitu pitné vody značně zlepšila stavba prvního

[5] Studiem přírodních faktorů v městě Brně se zabývá například práce: Marie HADROUŠKOVÁ, *Sociálně-zdravotní přehled Brna do roku 1947*, in: Lékařské listy 5 (20), 1950, s. 610–615. Hadroušková uvádí, že Brno leží na 49,2° severní šířky, 16,6° východní délky a 220 metrů nad mořem. Nejteplejším a nejsušším měsícem s největší délkou slunečního svitu je červenec, zatímco nejchladnější je leden, kdy bývá i maximální vlhkost a nejkratší doba slunečního svitu. Průměrný roční tepelný výkyv je kolem 20 °C (naměřená maximální teplota 37,1 °C a minimální – 30,4 °C). Dešťových a sněhových srážek bývá průměrně ročně 557 mm. Od jara do podzimu převládají severozápadní větry, v zimních měsících vane především jihovýchodní vítr. Z geologických poměrů je možné uvést, že město Brno se rozkládá na okraji Českého masivu, který se skládá z komplexu vyvřelin (žula s biotitem, diorit, diabas), na něž se uložily devonské (slepence, pískovce, břidlice, vápence) a kulmské usazeniny. Nejnovější práce: Rudolf BRÁZDIL – Hubert VALÁŠEK – Jarmila MACKOVÁ, *Meteorologická pozorování v Brně v první polovině 19. století. Historie počasí a hydrometeorologických extrémů*, Brno 2005, podává také informace o úkolech státního zdravotního personálu (zemský protomedik, krajští a městští fyzikové) při sledování počasí a jeho vlivu na nemocnost a možné šíření epidemie v dané lokalitě.

[6] Karel RAŠKA, *Epidemiológia*, Bratislava 1957, s. 179 uvádí, že kvalita vody ve studních záleží zejména na geologickém složení půdy, na hloubce, ze které je voda čerpána a rovněž na vzdálenosti pramene od zdrojů znečištění, jako jsou například žumpy.

[7] S výstavbou pisárecké úpravny se rozšiřovala i vodovodní síť, kdy v letech 1870–1874 bylo položeno 1 800 m potrubí.

březovského vodovodu, slavnostně uvedeného do provozu 4. října 1913. Od té doby zajišťovala pisárecká úpravna již jen vodu užitkovou.[8]

Brněnská odpadní voda se svými vlastnostmi podstatně nelišila od odpadních vod jiných měst. Obsahovala směs pevných i tekutých lidských výkalů s různými spotřebními a splaškovými vodami z domácností, dílen a později i továren. Původně byly ve městě budovány jednotlivé žumpy, kde se tekuté odpadky vsakovaly do země, hustý odpad byl pak z jímek vybírán, vyvážen a často využíván i jako hnojivo. První cihlové podpovrchové kanalizační stoky byly vybudovány ve druhé polovině 17. století a od konce 18. století pak dokonalejší s vyzděným dnem. Symon[9] uvádí, že do roku 1850 fungovala nepříliš rozsáhlá kanalizace, a to jen v centrální části města Brna. Jedna její stoka ústila do Svratky pod Židovskou bránou a další dvě do Ponávky na Cejlu. S výstavbou soustavné kanalizace se ve vnitřním městě započalo v roce 1882, do roku 1918 byla rozšířena stoková síť téměř do všech ulic vnitřního města a měřila celkem 64 km. Odpadní voda byla z jednotlivých domů (ze žump a později i splachovacích záchodů) odváděna domovními stokami do uličních stok, z nich pak do hlavních sběračů a odtud do kmenové stoky. Kmenová stoka vypouštěla odpadní vodu přímo do řeky Svratky, a to bez jakéhokoliv čištění. Řeka se tedy velmi brzy stala povrchovým odpadním kanálem se znečištěnou, zahnívající a odporně páchnoucí vodou a byla zdrojem nebezpečných alimentárních infekčních chorob. Například podle nařízení ministerstva orby z roku 1894 mělo město Brno své odpadní vody před vypouštěním do řeky čistit, kvůli ohrožení břišním tyfem obcí ležících do 23 kilometrů podél řeky Svratky na jih od Brna.

V každém velkém městě, tedy i v Brně, bylo problémem odstraňování pevného domovního odpadu. V nejstarším období se ve městě drobné smetí odhazovalo do žump a společně s nimi vyváželo. Později byl zřízen samostatný svoz smetí na skládky za městem. Obyvatelé sypali odpadky do vozů k tomu určených, které projížděly ulicemi města a zvoncem dávaly znamení o své přítomnosti. V jednotlivých předměstích byl pak svoz smetí organizován samostatně.

K dalším, z epidemiologického hlediska důležitým faktorům při šíření infekcí patřil čilý obchodní ruch a s ním spojená migrace osob. Vedle řemeslné výroby představoval obchod pro město Brno jeden z hlavních zdrojů příjmů. Možnost přenosu nemocí importovaným dobytkem, potravinami či cestujícími obchodníky existovala proto v Brně již od jeho založení.[10]

---

[8] O vodovodech se zmiňují například Karel KUČA, *Brno – vývoj města, předměstí a připojených vesnic*, Praha––Brno 2000, s. 38, dále Jaroslav DŘÍMAL a kol., *Dějiny města Brna 1,* Brno 1969, s. 139. a Hana JORDÁNKOVÁ – Ludmila SULITKOVÁ, *Zásobování města Brna ve středověku,* in: Vlastivědný věstník moravský 43, 1961, s. 310.

[9] Údaje o zásobování Brna pitnou vodou uvádí Karel SYMON, *Zásobování vodou v Brně do r. 1947*, in: Lékařské listy 5 (3–4), 1950, s. 100–103. Dále též publikace: Oldřich KŮRA, *Voda pro Brno 1872–1992. 120 let provozu brněnského vodovodu*, Brno 1992, s. 12–13.

[10] O čilém obchodním ruchu svědčí fakt, že již roce 1243 umožnil brněnským měšťanům český král Václav I. v takzvaném malém privilegiu městských svobod pořádat v Brně svatodušní jarmark, jak uvádí Miroslav FLODR, *Privilegium města Brna z roku 1243 a jeho velké dědictví*, in: BMD 13, 1995, s. 23–37.

Při přenosu nakažlivých chorob potravinami je třeba přihlédnout ke způsobu uchovávání potravin. V tomto ohledu měli brněnští občané, alespoň v centru města, příznivé podmínky. V Brně totiž v 18. století sloužily jako lednice k uskladnění potravin sklepy. V brněnském podzemí vytvářely sklepní prostory rozvětvené podzemní soustavy, někdy i ve dvou úrovních nad sebou, zejména pod Horním (dnešním Zelným) trhem.[11] Horší situace byla však v přilehlých brněnských předměstích.

Ze sociálních faktorů, majících vliv na proces šíření nákazy, je nutné zhodnotit celkovou kvalitu bydlení brněnských obyvatel. Výstižnou charakteristiku města Brna v první polovině 19. století uvádějí Brázdil a kolektiv.[12] Brno se v souvislosti s rozvojem textilního průmyslu měnilo v jedno z nejvyspělejších výrobních center v rakouské monarchii. Vnitřní části města, dosud sevřené hradbami, měly spíše rezidenční charakter, sídlily zde zemské politické, finanční, soudní a vojenské instituce. Město bylo sídlem biskupa, nově zde vznikaly školské, sociální, zdravotní a kulturní ústavy. Rozvoji Brna napomohlo rozšiřování dosavadní silniční sítě a nově i zavedení železniční dopravy v roce 1839. Stísněné poměry uvnitř hradeb však nedovolovaly přílišný nárůst počtu obyvatel. Nová výstavba proto vyrůstala především na pozemcích před hradbami. Nejen v Brně, ale i v celé rakouské monarchii, vzrostl v této době výrazně počet lidí, bydlících společně v jednom domě, což usnadňovalo šíření nemocí.

Při hodnocení epidemiologické situace v Brně koncem 18. a v průběhu 19. století je třeba přihlédnout také k úrovni medicínské péče a k tehdejším léčebným zařízením. Sledované období je charakterizováno výraznými změnami zdravotnictví v celé habsburské monarchii v souvislosti s tereziánskými a josefínskými reformami. V této době byla sice ještě většina nemocných léčena v domácím prostředí, ale současně došlo k přeměně špitálů, sloužících k charitativním účelům, v nová léčebná zařízení – skutečné nemocnice. V Brně k nim patřily dva klášterní špitály, a to Nemocnice milosrdných bratří pro nemocné muže a nemocnice alžbětinek pro ženy. Nejvýznamnějším léčebným zařízením se stal od roku 1786 Spojený zaopatřovací ústav pro chudé v Brně (později přejmenovaný na Zemskou veřejnou všeobecnou nemocnici u svaté Anny). Pro nemocné děti byla v Brně roku 1846 otevřena Dětská nemocnice svatého Cyrila a Metoděje na Hřbitovní ulici. Zpočátku sloužily nemocnice zejména nemajetným lidem, později byli přijímáni k hospitalizaci i bohatí občané. Všechny léčebné ústavy bylo třeba postupně rozšiřovat a modernizovat, neboť 19. století bylo charakterizováno značným nárůstem vědeckých poznatků v medicíně, a tím i postupným rozvojem jednotlivých lékařských oborů s užší specializací. Je třeba zdůraznit, že v čele většiny brněnských zdravotnických zařízení stáli lékaři, kteří představovali ve své době špičkové odborníky. Obrovský nárůst počtu obyvatel v důsledku prudkého rozvoje textilního průmyslu v Brně však způsobil, že se požadavky na počet nemocničních lůžek, kvalifikovaný zdravotnický personál i materiální zabezpečení neustále

[11] K. KUČA, *Brno – vývoj města*, s. 78.
[12] R. BRÁZDIL – H. VALÁŠEK – J. MACKOVÁ, *Meteorologická pozorování v Brně*, s. 28.

zvyšovaly. Po celé sledované období kapacita brněnských léčebných zařízení zdaleka nestačila tak velkému městu, jakým Brno bylo. Nemocnice neustále bojovaly se značným nedostatkem financí pro udržení provozu, zejména v době epidemií a válečných konfliktů. Ani jediná z brněnských nemocnic neměla samostatné oddělení k léčbě infekčních chorob.[13]

Souhrnně lze tedy epidemiologickou situaci v Brně v druhé polovině 18. a v 19. století charakterizovat jako typický obraz rozvíjejícího se průmyslového města. Rizikovým faktorem pro alimentární infekce[14] byla především infikovaná pitná voda, k přenosu nemocí kapénkovou infekcí[15] přispívala koncentrace velkého množství obyvatel v továrnách a dělnických předměstích. Z nákaz přenášených členovci[16] (blechy, vši, klíšťata), které jsou závislé zejména na přírodních podmínkách, se v Brně vyskytovaly choroby typické pro mírné podnebné pásmo (například skvrnitý tyfus a klíšťová encefalitida). Dalším nebezpečím byly také venerické choroby, neboť k jejich šíření v Brně, tak jako v každém větším městě, přispívala prostituce.[17] V období vojenských konfliktů (ve sledovaném období se brněnských obyvatel dotkly zejména napoleonské války – bitva u Slavkova roku 1805, u Wagramu a Znojma roku 1809,

[13] Další informace o zdravotnických zařízeních v druhé polovině 18. a v 19. století jsou uvedeny v našem sdělení: L. VARGOVÁ – L. HORÁČKOVÁ – M. MENŠÍKOVÁ, *Brněnská zdravotní zařízení a péče o nemocné na přelomu 18. a 19. století*, in: BMD 19, 2006, s. 165–187.

[14] Pro alimentární přenos je typické, že nákaza pronikne do organismu trávicím traktem, zejména kontaminovanými potravinami a tekutinami. Mezi alimentární nákazy patří salmonelózy, břišní tyfus, paratyfy, bacilární úplavice, asijská cholera, žloutenka, dětská obrna a další. Podrobnější informace jsou uvedeny v učebnicích infekčního lékařství, například: Pavel JEŽEK – Miloš MACKŮ, *Infekční lékařství*, Brno 1981, s. 9–36.

[15] Přenos nákazy kapénkovou infekcí je uskutečněn vzdušnou cestou. Infikovaný sekret z dýchacích cest nemocného je většinou ve formě aerosolu při kašlání a kýchání uvolňován do vzduchu a spolu s ním je pak vdechnut dalším jedincem. Tento mechanismus přenosu se uplatňuje u takzvaných respiračních nákaz, které představují nejpočetnější skupinu infekčních nemocí. Patří k nim například tuberkulóza, lepra, záškrt, černý kašel, spála, spalničky, příušnice, neštovice, chřipka, hnisavé záněty mozkových blan i mozku a celá řada dalších. Podrobnější informace jsou uvedeny například v práci: B. BURIANOVÁ – J. HECL – J. MANYCH – B. TICHÁČEK, *Epidemiologie*, s. 148–216.

[16] Výskyt chorob přenášených členovci (takzvaných transmisivních nemocí) je závislý na přítomnosti určitého přenašeče, jehož přežití je limitováno přírodními podmínkami. Ke členovcům, kteří se nejčastěji podílejí na přenosu infekčních chorob, patří především blechy, vši, komáři a klíšťata. Mezi transmisivní nákazy patří například skvrnitý tyfus přenášený vší, středoevropská klíšťová encefalitida a zaječí nemoc přenášené klíšťaty. Do této skupiny nemocí je řazen také dýmějový mor, choroba, která bývala v minulosti synonymem nevyhnutelné smrti. Zdrojem a rezervoárem nákazy byly hlavně infikované krysy a přenos zprostředkovávaly obvykle blechy. Do Evropy se mor dostával z přírodního ohniska v Asii. První prokazatelná morová pandemie v Evropě byla zaznamenána v letech 531–580. V následujících stoletích zůstávala „*černá smrt*" neustálou hrozbou a opakovaně si vybírala v nepravidelných intervalech další oběti, a to i v našich zemích. Poslední epidemie moru byla na Moravě zaznamenána v roce 1716. Brno však tehdy zůstalo ušetřeno, pravděpodobně hlavně zásluhou brněnského krajského hejtmana Jana Víta ze Sohwansfeldu, který dbal na dodržování přísných protimorových opatření, jak uvádí Mořic REMEŽ, *Dávnověké epidemie na Moravě a ve Slezsku*, Olomouc 1949, s. 12.

[17] O prostituci v Brně ve 14. století se zmiňuje například Vladimír ZAPLETAL, *Středověké počátky brněnských špitálů*, in: Lékařské listy 22, s. 556. Uvádí, že prostitutky *(mulieres vagi seu publicae seu meretrices)* se zdržovaly od pradávna za hradbami Brna na Františkově. V roce 1350, když se ve městě usadil markrabě

okrajově i bitva u Lipska roku 1813 a válka prusko-rakouská v roce 1866) musel být zaznamenán vedle běžných infekčních nemocí i vysoký výskyt kontaktních nákaz, zejména tetanu a plynaté sněti, jako nežádoucí komplikace válečných poranění.

Dá se předpokládat, že městské obyvatelstvo nebylo příliš ohroženo nemocemi přenosnými ze zvířat[18] a mykózami.[19] Pokud se týká celkové odolnosti brněnského obyvatelstva vůči infekčním nemocem, musely existovat velké rozdíly mezi bohatými, dobře živenými i šacenými měšťany a dělníky, kteří žili v sociálně nepříznivých podmínkách (nedostatečná výživa, nekomfortní bydlení, finančně nedostupná zdravotní péče a podobně).

Při lékařsko-antropologické analýze kosterních pozůstatků brněnských obyvatel pohřbených na Městském hřbitově v ulici Malé Nové byly nalezeny stopy po celé řadě nemocí. Vedle projevů degenerativně produktivních chorob (jako je spondylóza a artróza), metabolických onemocnění (například křivice), nádorů (benigních i maligních) a traumat byla pozornost věnována zejména studiu zánětlivých změn.[20] Z celého studovaného kosterního souboru, který zahrnoval pozůstatky nejméně 1 083 osob, byly zánětlivé změny zaznamenány u 6,1 % koster nebo jejich částí. U převážné většiny nálezů se na základě morfologických projevů mohlo předpokládat, že byl zánět kosti vyvolán působením patogenních mikroorganismů různého

Jan s manželkou Markétou, byly na žádost markraběnky z Františkova vypuzeny. Prostitutky se následně uchýlily do města, kde však budily ještě větší pohoršení. V roce 1353 jim proto byly poskytnuty čtyři domy na České (nyní Josefské) ulici, z nichž platily daně. Nevěstinec (domus vagarum mulierum) byl v péči správce s titulem magister meretricum a na jeho provoz dohlíželi městští úředníci.

[18] U nemocí přenosných ze zvířat (takzvané antropozoonózy) je zdrojem infekce infikované zvíře. Patří k nim například vzteklina, papoušší nemoc, toxoplasmóza, vozhřivka, slezinná sněť. Podrobné informace jsou uvedeny například v práci B. BURIANOVÁ – J. HECL – J. MANYCH – B. TICHÁČEK, *Epidemiologie*, s. 247–269.

[19] Mykózy jsou nemoci vyvolané různými příslušníky kmene hub. Většina původců mykóz žije v přírodě běžně saprofyticky na nejrůznějších organických substrátech i na neživém materiálu, nemoc způsobují pouze za určitých okolností (například při snížené obranyschopnosti napadeného organismu). Vesnické obyvatelstvo se při zemědělských pracích častěji setkává s organickými substráty, na nichž houby vegetují (jsou to například rostlinné zbytky, obilí, potraviny, výkaly zvířat) a má proto větší možnost mykózou onemocnět. Podrobné informace jsou uvedeny například v práci: B. BURIANOVÁ – J. HECL – J. MANYCH – B. TICHÁČEK, *Epidemiologie*, s. 278–291.

[20] Dílčí výsledky studií zaměřených na sledování chorobných změn na kosterních pozůstatcích ze hřbitova na ulici Malé Nové jsou uvedeny například ve sděleních: L. VARGOVÁ – L. HORÁČKOVÁ – M. MENŠÍKOVÁ, *Some Interesting Findings in an Abolisched Brno Cemetery in Antonínská Street*, in: Scripta medica 76 (4), 2003, s. 229–240; L. VARGOVÁ – L. HORÁČKOVÁ, *Morphological manifestations of some diseases on bone remains from 18th and 19th centuries (Brno, Czech Republic)*, in: Abstracts, Morphology 2003, 41st Symposium of the Czech Anatomical Society with International Participation, Hradec Králové, s. 76; L. VARGOVÁ – L. HORÁČKOVÁ, *Manifestations of the Inflammatory Diseases on Bone Remains from the 18th – 19th Centuries (Brno, Czech Republic)*, in: Abstracts, International Anthropological Congress „Anthropology and Society". Memorial Congress to the 60th Anniversary of Death of Dr. Aleš Hrdlička, May 22–24, 2003, Praha, Humpolec, s. 206; L. VARGOVÁ – L. HORÁČKOVÁ, *Medical and anthropological investigation of the bone remains from the 18th––19th centuries, Brno, Czech Republic*, in: Slovenská antropológia 6, 2004, s. 170–173.

druhu,[21] a jednalo se tedy o místní nebo celkové infekční onemocnění. Nejčastěji byly zaznamenány stopy po specifických zánětech, a to tuberkulóze a syfilis.

Výsledky naší paleopatologické studie jsou tedy ve shodě s historickými literárními prameny. Koncem 18. a v 19. století, v počátcích rozmachu průmyslové výroby, byla za jedno nejvážnějších onemocnění lidí i zvířat všeobecně považována právě tuberkulóza. Tato obávaná infekční nemoc, lidově nazývaná souchotiny nebo úbytě, se totiž při koncentraci velkého množství obyvatel v městských aglomeracích velmi snadno šířila. Ani Brno, jako jedno z významných průmyslových měst rakouské monarchie, nebylo výjimkou. Na základě práce Brabcové,[22] která se zabývala příčinami úmrtí obyvatel svatopetrské farnosti v Brně mezi lety 1785–1799, můžeme usuzovat, že koncem 18. století byla tuberkulóza hlavním důvodem smrti u dospělých brněnských obyvatel (podlehla jí více než jedna třetina dospělé populace), druhou nejčastější příčinou smrti kojenců a zemřela na ni i pětina malých dětí. Podobné informace o výskytu tuberkulózy v Brně a důležitých faktorech v procesu jejího šíření uvádí také Čejka,[23] který mimo jiné cituje odborná pojednání městského a policejního lékaře doktora Leopolda Beera. Tento lékař zcela jednoznačně označil tuberkulózu za nemoc, která ohrožuje brněnské obyvatelstvo ze všech chorob nejvíce. Jeho statistiky úmrtí ze šedesátých let 19. století uvádějí souchotiny jako příčinu smrti v 29,1 %, tedy téměř u každého třetího zemřelého. Navíc, na základě vlastních zkušeností potvrzuje, že ke snadnému šíření tuberkulózy velmi přispěla koncentrace brněnského obyvatelstva v nově vznikajících dělnických čtvrtích s nevyhovujícími podmínkami bydlení, špatné pracovní a hygienické podmínky v továrnách, chudoba a nedostatečná výživa.

Péče o nemocné tuberkulózou byla v Brně v této době také problematická. Nemajetní lidé neměli prostředky na zaplacení soukromého lékaře a byli odkázáni pouze na pomoc nemocnic. Všechna brněnská zdravotní zařízení měla značné finanční, personální i provozní problémy. Jak uvádí Sajner,[24] v Zemské všeobecné nemocnici

[21] Zánět je základním ustáleným typem obranné a reparativní odpovědi organismu na porušení vnitřní rovnováhy, způsobené zásahem škodliviny. Záněty je možno rozčlenit podle nejrůznějších hledisek. Obecně se používá dělení podle průběhu trvání na *zánět akutní* (do čtrnácti dní), *subakutní* (do šesti týdnů) a *chronický* (déle než šest týdnů). Podle druhu odpovědi organismu na působení patogenního agens lze záněty rozčlenit na *nespecifické* a *specifické*. Při jejich odlišení je důležitá přítomnost či absence svérázných specifických struktur proliferativní složky a zvláštní imunitní reakce organismu zaměřená nejen proti původci, ale i proti vlastním napadeným buňkám. Dále je možno rozlišit záněty *aseptické* (vznikající působením fyzikálních, chemických a jiných vlivů) a *septické* (vyvolané živými mikroorganismy). Detailnější popis zánětů a jejich klasifikace v paleopatologii uvádí L. VARGOVÁ, *Nespecifické záněty*, in: L. Horáčková – E. Strouhal – L. Vargová, *Základy paleopatologie*, Brno 2004, s. 89–119.

[22] Petra BRABCOVÁ, *Příčiny úmrtí obyvatel svatopetrské farnosti v Brně na konci 18. století*, in: Vlastivědný věstník moravský 54, 2002, s. 188–191.

[23] Jiří ČEJKA, *Rincoliniho dětský léčebný ústav v Brně*, in: BMD 16, 2002, s. 203.

[24] Josef SAJNER, *Cenná archivní svědectví*, in: J. Sajner – Lubomír Selinger – Karel Volavý a kolektiv, Dvě století ve službách zdraví – Fakultní nemocnice s poliklinikou v Brně na Pekařské 1786–1986, Brno 1986, s. 31.

u svaté Anny připadalo na jednoho lékaře od 400 do 900 nemocných, byl tam velký nedostatek lůžek, pokoje byly přeplněny, nemocní s tuberkulózou nebyli od ostatních izolováni na samostatném oddělení. Při léčbě tuberkulózy byla proto brněnskými lékaři doporučována výhradně domácí péče. Léčba tuberkulózně nemocných dětí byla tehdy ještě komplikovanější. První dětská nemocnice, založená v roce 1809 Karlem Ernstem Rincolinim, poskytovala totiž bezplatnou péči i léky chudým nemocným dětem pouze čtyři roky.[25] Také Dětská nemocnice sv. Cyrila a Metoděje, otevřená v roce 1846, měla obrovské ekonomické problémy. Brněnští lékaři v ní sice ošetřovali nemocné děti zcela bezplatně, z milosrdenství, ale nedostatek financí na provoz se projevil četnými hygienickými závadami, nedostatečným vybavením a přeplněností, což způsobilo, že léčba tuberkulózy byla neúčinná.[26]

Navíc původce nemoci, Mycobacterium tuberculosis, byl objeven německým lékařem Robertem Kochem až v roce 1882, koncem sledovaného období.[27] Nebyl tedy dosud znám účinný lék proti tuberkulóze. Jedlička[28] uvádí, že při léčbě tuberkulózy se již od Hippokratových dob jako jediného možného způsobu využívalo hygienicko-dietetických opatření, ke kterým patřil tělesný i duševní klid, pobyt u moře, na horách nebo v lese a rovněž vydatná strava, zejména mléko. Teprve koncem 19. století se začalo v terapii tuberkulózy využívat i chirurgických postupů, a to znehybnění postižené plíce zavedením plynu do pohrudniční dutiny (takzvaným umělým pneumothoraxem) nebo odstraněním žeber při srůstech poplicnice s pohrudnicí (označovaným jako extrapleurální thorakoplastika). Brněnským lékařům 18. a 19. století, stejně jako jejich zahraničním kolegům, se však bez medikamentózní léčby ani nemohlo podařit tuberkulózu v širším měřítku účinně léčit. Jediný možný způsob terapie tuberkulózy, kterým byla dietetická a klimatická léčba, nepřinášel žádoucí výsledky a byl výrazně limitován nedostatkem financí převážné většiny tuberkulózně nemocných, ale i veřejných zdravotnických zařízení.

Při srovnání výsledků lékařsko-antropologického studia kosterních pozůstatků dospějeme k zajímavým závěrům. Známky možného tuberkulózního procesu na kosterních pozůstatcích z Městského hřbitova na ulici Malé Nové byly objeveny na kostrách dvanácti jedinců, což představuje asi 1,2 % z celého kosterního souboru. V sedmi případech byla příčinou patologických kostních změn Pottova choroba páteře, jejímž charakteristickým znakem je vznik typického tuberkulózního hrbu (gibbus). Na dvou kostrách se podařilo nalézt známky tuberkulózního zánětu kyčelního kloubu a dvakrát byly zánětlivým procesem postiženy drsnatiny v místech svalových úponů (velký chocholík na jedné ze stehenních kostí a drsnatina při úponu čtyřhlavého stehenního svalu na jedné z holenních kostí). U jediného nálezu jsme zvažovali možné tuberkulózní zasažení lebky. Pokud totiž vycházíme z klinických

[25] J. ČEJKA, *Rincoliniho dětský léčebný ústav*, s. 211.
[26] Vladimír MAZAL, *Vývoj ústavního léčení dětí v Brně*, in: Lékařské listy 8 (10), 1953, s. 238.
[27] Ladislav NIKLÍČEK – Karel ŠTEIN, *Dějiny medicíny v datech a faktech*, Praha 1985, s. 187.
[28] Jaroslav JEDLIČKA, *Vývoj fthiseologie, nauky o tuberkulose*, Praha 1932, s. 267.

zkušeností, podle nichž bývají kosti a klouby postiženy zhruba u 5 % případů všech tuberkulózně nemocných,[29] je možné na základě počtu nálezů kostní tuberkulózy matematickou rozvahou odhadnout celkové procento výskytu nemoci. Z tohoto hlediska by tedy dvanácti kostem s tuberkulózními změnami mohlo teoreticky odpovídat 204 nemocných tuberkulózou, což reprezentuje zhruba necelých 20 % jedinců z celého zkoumaného souboru. Při srovnání našich údajů s prací Brabcové[30] zjišťujeme, že podle matričních záznamů (z let 1785–1799, tedy z období krátce po zahájení činnosti Městského hřbitova na ulici Malé Nové) připravila tuberkulóza ve svatopetrské farnosti o život 18,0 % (tedy 207 osob) všech svatopetrských farníků (z 1 140 zemřelých osob). Při interpretaci uvedených dat je však třeba připomenout, že jejich spolehlivost je limitována celou řadou faktorů. U matričních záznamů k nim patří především tehdejší diagnostické možnosti a nejednotná medicínská terminologie. Také četnost tuberkulózy stanovená na základě studia kosterních pozůstatků nemůže být nikdy přesným obrazem výskytu choroby, neboť je výrazně limitována zachovalostí osteologického souboru i omezenými diagnostickými postupy v paleopatologii.

Vedle tuberkulózy jsme na studovaných kosterních pozůstatcích nalezli stopy po syfilis. Známky syfilitické nákazy vykazovalo třicet čtyři koster nebo jejich částí, což reprezentuje 3,1 % jedinců z celého souboru (z 1 083 osob). Postiženi byli jak dospělí jedinci obou pohlaví, tak i děti. Na kostech byla patrná celá škála typických syfilitických projevů jako jsou „caries sicca" (takzvaný suchý kostižer), destrukce nosní a patrové krajiny, morušovité zuby, zánětlivé změny dlouhých kostí končetin (někdy i s gummaty – ložisky rozpadu postižené tkáně), syfilitický zánět velkých končetinových kloubů.[31] Nejen naše nálezy, ale i literární prameny svědčily o tom, že syfilis patřila v 18. a 19. století mezi nejrozšířenější choroby brněnských obyvatel. Například detailně zpracovaná zpráva o činnosti Zemské veřejné všeobecné nemocnice u svaté Anny uvádí, že se v roce 1871 léčilo v tomto špitále celkem 4 630 nemocných, z nichž nejvíce bylo hospitalizováno právě kvůli syfilis[32] (celkem 514 osob, a to 249 mužů a 265 žen, to je 11,5 %).

Celé období existence syfilis na našem území lze podle Vlčka[33] rozdělit do několika etap. První zahrnuje léta 1494–1496, období syfilitické pandemie, kdy se nemoc

[29] Citováni: Ted R. STEINBOCK, *Paleopathological Diagnosis and Interpretation*, Illinois 1976, s. 175; Arthur C. AUFDERHEIDE – Conrado RODRÍGUEZ-MARTÍN, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge 1998, s. 118.

[30] P. BRABCOVÁ, *Příčiny úmrtí*, s. 188–191.

[31] Syfilis je infekční onemocnění získané přímým kontaktem s nemocným (pohlavním stykem, krví, průnikem infekce přes placentu z matky na plod). Kosterní systém bývá u syfilis postižený teprve v terciálním stadiu nemoci. Jedním z charakteristických specifických projevů syfilitického zánětu je ložisko rozpadlé tkáně označované termínem syfilitické gumma. Jako caries sicca nebo-li suchý kostižer jsou nazvána syfilitická gummata na plochých kostech lebky. Karel PROCHÁZKA, *Venerologie*, Praha 1948, s. 111–112.

[32] J. SAJNER, *Cenná archivní svědectví*, s. 56.

[33] Emanuel VLČEK, *Nejstarší paleopatologické doklady výskytu syfilis v Čechách*, in: Časopis lékařů českých 114 (18), 1975, s. 574.

rychle šířila Evropou jako „morová nákaza“ a měla charakter akutní smrtelné infekce. Vysokou virulenci, akutní průběh a značnou úmrtnost si zachovala i ve druhém období, které zahrnuje téměř celé 16. století. Teprve ve třetí etapě, na přelomu 16. a 17. století a v průběhu 18. století docházelo postupně ke zvyšování odolnosti obyvatelstva vůči původci nemoci, kterým byla Treponema pallidum. Stejný trend pokračoval také v následujícím, čtvrtém období (přelom 18.–19. století a celé 19. století) a byl ještě výraznější. Syfilis již nebyla akutním smrtelným onemocněním, měla většinou chronický průběh a stále častěji se začaly objevovat také její vrozené formy. Se značným poklesem úmrtnosti však vzrostl počet dlouhodobě nemocných, což znamenalo obrovský nápor na stávající zdravotnická zařízení. Zapletal[34] dokonce považuje syfilis za jednu z hlavních příčin přerodu ústavů, po staletí převážně humanitárních a sociálních (chudobinců, sirotčinců), v zařízení léčebná – nemocnice. V námi sledovaném období fungovalo v Zemské všeobecné nemocnici u svaté Anny v Brně samostatné kožní a syfilitické oddělení s primářem a pomocným sekundárním lékařem. Počet lůžek pro syfiliticky nemocné však s největší pravděpodobností nestačil, neboť podle statutu nemocnice nesměli být syfilitici hospitalizováni déle než tři měsíce.[35] Také léčebné možnosti syfilitické infekce byly tehdy ještě velmi omezené. K terapii syfilis se hned na počátku velké pandemie až do 20. století používala především rtuť. Hlavní všeobecně používanou lékovou formou byla rtuťová mast, která se vtírala do kůže bérců, stehen a břicha. Někdy se lokálně na vředy a vyrážky přikládaly rtuťové náplasti nebo se rtuť podávala v pilulkách, práškách a roztocích. Přesný mechanismus působení rtuti při antisyfilitické léčbě není zcela jednoznačně objasněn. Procházka[36] potvrzuje příznivé účinky rtuťové léčby, avšak upozorňuje, že řada nemocných vykazovala při jejím využití příznaky těžké otravy rtutí (merkurialismu), ke kterým patří zejména zánět sliznice dutiny ústní spojený s nadměrným slinění. Gellner[37] potvrzuje podávání rtuti a guajakového dřeva (zvaného lignum sanctum) i v Brně při epidemii, jejímž zdrojem byly Adamovy lázně za Židovskou bránou.

Kromě typických syfilitických a tuberkulózních projevů jsme při analýze jednotlivých skeletů nalezli rovněž zánětlivé změny (u 2,1 % osob), na jejichž vzniku se podílely jiné etiologické faktory. Většinou se jednalo o hnisavé záněty kostí s velkými dutinami po ložiscích hnisu, jejichž příčinou bývá až v 90 % případů Staphylococcus aureus.[38] Obvykle byla postižena pouze jedna kost, z čehož se dá usuzovat, že se jednalo o místní zánět, snad infikované poranění měkkých tkání. Zajímavé bylo, že pouze ve dvou případech byl zánětlivý proces prokazatelně komplikací zlomeniny. Těmito nálezy se kosterní soubor z Městského hřbitova na ulici Malé Nové značně

[34] V. ZAPLETAL, *Středověké počátky*, s. 556.
[35] J. SAJNER, *Cenná archivní svědectví*, s. 56.
[36] K. PROCHÁZKA, *Venerologie*, s. 136.
[37] Gustav GELLNER, *Tomáš Jordán. K 350. výročí jeho smrti*. Zvláštní otisk z Časopisu Matice moravské 60, Brno 1936, s. 130.
[38] T. R. STEINBOCK, *Paleopathological Diagnosis*, s. 60.

odlišuje od kosterní kolekce z kostnice ve Křtinách (datované do 13. až poloviny 18. století), kde posttraumatických hnisavých zánětů kostí byla převážná většina.[39] Dá se proto předpokládat, že v tehdejší době dokázali brněnští lékaři a ranhojiči velmi dobře zlomeniny ošetřit a zabránit u otevřených zlomenin jejich kontaminaci. Náš předpoklad je v naprosté shodě s písemnými doklady. Sajner[40] ve svém pojednání o brněnské Zemské všeobecné nemocnici u svaté Anny uvádí, že ve sledovaném období byly na chirurgickém oddělení běžně přikládány na zlomeniny fixační škrobové obvazy, reponovány dislokované kostní úlomky nebo napravována luxace v celkové chloroformové narkóze. Na spáleniny brněnští lékaři aplikovali vápennou vodu a pudr se škrobem, oxidem zinečnatým a lycopodiem (plavuní), na rány a operační jizvy přikládali obklady a obvazy s karbolovou kyselinou. Zcela obvyklým zákrokem byly i exartikulace a amputace končetin. Již od roku 1868 byly v Zemské všeobecné nemocnici u svaté Anny důsledně uplatňovány zásady antiseptického postupu při operacích a ošetřování ran, což bylo pouhý jeden rok po zveřejnění principů antisepse anglickým chirurgem Josephem Listerem.

Studium rozsáhlého osteologického souboru z Městského hřbitova na ulici Malé Nové poskytlo informace pouze o chorobách postihujících skelet. K vytvoření ucelené představy o výskytu infekčních nemocí je třeba přihlédnout ke zhodnocení dostupných literárních pramenů informujících o těch infekčních onemocněních, která na kosterních pozůstatcích nezanechávají stopy. Ve sledovaném období k nim patřily především cholera, skvrnitý tyfus a pravé neštovice.

Cholera, těžké průjmové bakteriální onemocnění, náležela po celé 19. století k obávaným nemocem.[41] Endemickou oblastí cholery je Indie, odkud se tato choroba od počátku 19. století opakovaně šířila v šesti velkých pandemiích, jejichž začátky jsou uváděny obvykle v letech 1817, 1826, 1846, 1864, 1883 a 1902. Do našich zemí dorazily s časovým odstupem. Brno bylo postiženo velkými epidemiemi cholery v letech 1831–1832, 1836, 1849 a 1855. Všechny epidemie nejvíce postihly vnitřní město, Staré Brno, předměstí Křenová, Dornych, Trnitá, ulice Velká Nová, Horní a Dolní Cejl.[42]

---

[39] Podrobnější informace o zánětlivých procesech na kosterních pozůstatcích ze křtinské kostnice jsou uvedeny v práci: L. HORÁČKOVÁ – L. VARGOVÁ, *Inflammatory Changes in the Osteological Remains from the Křtiny Ossuary (Czech Republic)*, in: Anthropologie 39 (1), 2001, s. 57–62.

[40] J. SAJNER, *Cenná archivní svědectví*, s. 53.

[41] Cholera je akutní zánět tenkého střeva, který se projevuje opakovaným zvracením, silným průjmem s vodnatými stolicemi vzhledu „rýžové polévky". Bez léčby infuzními roztoky vedly výrazné ztráty vody a minerálních látek u více než poloviny nemocných ke smrti v důsledku celkového metabolického rozvratu. Podrobnější informace o této nemoci uvádějí učebnice mikrobiologie a infekčního lékařství – například P. JEŽEK – M. MACKŮ, *Infekční lékařství*, s. 36.

[42] Z celkového počtu 37 350 brněnských obyvatel od 21. září 1831 do 12. ledna 1832 onemocnělo 1 604 obyvatel, z nichž zemřelo 614 osob. Další epidemie cholery proběhla od 9. srpna – 18. listopadu 1836, kdy onemocnělo 1 231 osob a zemřelo 447 osob. 17. června 1849 došlo k rozšíření další epidemie, která trvala do 24. října 1849. Postihla celkem 1 397 obyvatel a podlehlo jí 540 osob. Čtvrtá epidemie začala 2. června 1855 a trvala do 21. září téhož roku. Onemocnělo 2 032 osob, z nich zemřelo 1 034. Podrobnější infor-

Proti choleře se bojovalo všemi tehdy dostupnými prostředky, jak léčebnými, tak i organizačními. Po skončení každé z epidemií byl její průběh vyhodnocen a pro potřeby odborné veřejnosti byly poznatky publikovány. Například v roce 1832 bylo vydáno tiskem poučení o příznacích cholery a péči o nemocné před příchodem lékaře. Péči o nemocné cholerou zajišťovali nejen lékaři a ranhojiči, ale také například duchovní, učitelé a další dobrovolníci.

Cholera znamenala obrovskou zátěž na všechna stávající zdravotnická zařízení, která nebyla pro tak velký nárůst počtu nemocných vybavena. Přeplněné pokoje výrazně zhoršily hygienické poměry, neúměrně vyčerpávaly ošetřující personál a rovněž znamenaly značné navršení provozních nákladů. Navíc cholerová nákaza provázející rakousko-pruskou válku zastihla největší a nejvýznamnější brněnský léčebný ústav – Zemskou veřejnou všeobecnou nemocnici u svaté Anny – v období rozsáhlé přestavby. Práce musely být zastaveny a léčilo se v provizorních podmínkách. Sajner[43] uvádí, že například v roce 1867 bylo v Zemské veřejné všeobecné nemocnici u svaté Anny během čtyřměsíční epidemie hospitalizováno více než 1 000 pacientů s cholerou. Předpokládáme, že brněnští lékaři neměli žádný speciální lék proti choleře a při její léčbě používali podobné postupy jako v jiných zemích. Doporučovaly se koupele ve studené i horké vodě pro čistotu duše i těla, parní lázně, parní lože, proti zvracení studená voda nebo čaj, proti průjmům klysma, dieta, pravidelné větrání pokojů a další, vesměs málo účinné nebo dokonce škodlivé, procedury (například pouštění žilou, projímadla, dávidla). Srovnáním statistik o nemocnosti i úmrtnosti na choleru v poměru s počty lékařů i všeho dalšího zdravotního personálu je však jisté, že celá řada nemocných v městě Brně i v brněnských předměstích nemohla být ošetřena lékařem nebo hospitalizována v některém z léčebných zařízení. Navíc úspěšnost všech způsobů léčby byla, jak již bylo řečeno, podobně jako jinde, velmi malá. Cholera obvykle řádila nejméně dva až tři měsíce, vyžádala si tisíce obětí (s úmrtností v průměru 60 %) a pak sama spontánně ustoupila.

Další chorobou, která se v Brně v 18.–19. století epidemicky vyskytovala, byl skvrnitý tyfus.[44] Toto onemocnění je přenášeno šatní vší, takže riziko nákazy bylo vždy

mace o choleře v Brně jsou uvedeny v následujících pracích: Christian D'ELVERT, *Geschichte der Heil-und Humanitäts-Anstalten in Mähren und Oesterr. Schlesien*, Brünn 1858, s. 358–377 (podrobně o choleře 1831–1832); Wilhelm SCHRAM, *Rückblücke auf die Grosse Cholera – Epidemie in Brünn im Jahre 1855*, in: Ein Buch für jeden Brünner. IV. Jahrgang, Brünn 1903, s. 117–120; Josef Magnus WINKLER, *Krátké poučení Doktora Jozefa M. Winklera, gak se cholera poznati může, a gak se s ni nakládati má, pokudby nepřissel lekař*, Brno 1832; Leopold BEER, *Die Cholera in Brünn im Jahre 1849*, Brünn 1850.

[43] J. SAJNER, *Cenná archivní svědectví*, s. 47.

[44] Skvrnitý tyfus je horečnaté onemocnění, u něhož se vedle celkových příznaků infekčních chorob (teploty, nechutenství, bolesti hlavy a kloubů, neurologických příznaků jako je například spavost, apatie, blouznění, bezvědomí) objevuje za čtyři až šest dní kožní vyrážka. Má podobu malých růžových nebo hnědavých skvrn velikosti špendlíkové hlavičky až čočky, jež jsou rozesety na trupu i končetinách. U těžších případů dochází navíc k drobným krevním výronům, což se projeví modravým terčíkem uprostřed skvrn. Další podrobnosti jsou uvedeny v práci: Josef HOUŠTĚK – Kamil KUBÁT – Josef ŠVEJCAR – a kolektiv, *Dětské lékařství*, Praha 1958, s. 556.

vyšší u sociálně slabých skupin obyvatel, kteří žili ve špatných hygienických podmínkách (v těsných a nevětraných místnostech s velkým počtem osob jako jsou například ubytovny dělníků, věznice, lodi). Vnímavost se navíc zvyšovala špatnou výživou a existenčními problémy, takže skvrnitý tyfus byl považován za nemoc chudých, který provázel války, živelné pohromy, neúrodu a byl nazýván „pestis bellica" nebo „hladomor".

Wiesner[45] popisuje epidemii skvrnitého tyfu v Čechách a na Moravě v letech 1771–1772. Počty zemřelých během této epidemie se u Wiesnerem citovaných autorů rozcházejí, pohybují se mezi 16 000–25 000. Z dobových úředních záznamů je možno zjistit, co se v tehdejší době doporučovalo k léčbě skvrnitého tyfu. Byl to prášek na zvracení, chininová kůra, u „plnokrevných" osob pouštění žilou. Dvorským dekretem z roku 1771 bylo lékařům nařízeno povinné hlášení všech případů skvrnitého tyfu (jak vyléčených osob, tak i zemřelých) císařským úřadům. České gubernium přikazovalo všem ranlékařům, aby o nemocné na venkově pečovali bez ohledu na peníze, ujímali se chudiny a dohlíželi na správné pochovávání zemřelých. Hroby měly být nejméně tři lokty hluboké a hřbitovy posypávány vápnem. Toto nařízení bylo později doplněno dalším protiepidemickým příkazem – nemocným měla být podávána ječná voda s octem. Po uzdravení nebo úmrtí mělo být lože nemocného řádně očištěno, sláma a peřiny zlikvidovány nebo alespoň důkladně provětrány a vyčištěny. Dále gubernium nařídilo vrchnosti pečovat o chudé (přímo v místě, kde onemocněli) a zamezit jejich potulování po kraji za obživou. Povinností vrchnosti, císařských úředníků a duchovních bylo rovněž dohlížet na patřičné a spravedlivé přidělování rýže, kterou stát pro nemocnou chudinu přidělil.[46]

Představu o poměrech v době epidemie skvrnitého tyfu v roce 1854 v Zemské veřejné všeobecné nemocnici u svaté Anny v Brně lze získat z hlášení ředitele Ignáce Mayera[47]. Oznamuje v něm úřadům, že na skvrnitý tyfus zemřel jeho předchůdce v ředitelské funkci doktor Benedikt a rovněž další dva lékaři. Informuje o zoufalém nedostatku zdravotního personálu, který se stará o dvojnásobný počet nemocných, než je tomu jinde, například ve vídeňské nemocnici. Jeden lékař ošetřuje v průměru 400 nemocných, takže pokud stráví u lůžka každého pacienta jen jedinou minutu denně, potřebuje k tomu plných jedenáct hodin[48]. Skvrnitý tyfus byl však problémem

[45] Antonín WIESNER, *Z dějin epidemií nakažlivých nemocí v Československu*, in: Časopis lékařů českých ročník 49, 1927, s. 1873.

[46] I v současné sobě se při průjmových onemocněních podává odvar z rýže.

[47] Informace z hlášení ředitele Zemské veřejné všeobecné nemocnice u svaté Anny Ignáce Mayera uvádí J. SAJNER, *Cenná archivní svědectví*, s. 31.

[48] Tamtéž, s. 31. Z Mayerova hlášení je možné také získat představu o charakteru tehdejší lékařské služby v nemocnici, která byla rozdělena do několika skupin. Hlavní lékařskou službu na jednotlivých odděleních vykonával primář a jeho zástupný lékař. Společně vypracovávali pečlivý záznam o příjmu nemocných, popisovali jejich zdravotní stav a jednotlivé příznaky nemoci, stanovovali diagnózu, určovali léčbu, předepisovali dietu, koupele a podobně. Inspekční lékař nesměl během služby opustit nemocnici. Vykonával inspekční službu, při níž kontroloval plnění primářových příkazů, v akutních případech i sám léčil. Žurnál-

také v jiných brněnských zdravotnických zařízeních. Je velmi pravděpodobné, že „hladomor" po velkých záplavách v roce 1771, který si vyžádal životy deseti řádových sester v klášterní nemocnici alžbětinek, mohl být epidemií skvrnitého tyfu.[49] Také ve zprávách z nemocnic milosrdných bratří v Čechách i na Moravě se objevují informace o obětech tyfu z řad řádových bratří.[50] Údaje však nemusí být vždy zcela přesné, protože se často skvrnitý tyfus zaměňoval s břišním nebo návratným tyfem. Břišní tyfus byl ve střední Evropě nejvíce rozšířen ve dvacátých a třicátých letech 19. století, což je doba, kdy skvrnitý tyfus začínal ustupovat a posléze se začal vyskytovat již jenom sporadicky.[51] To dokládají i údaje o úmrtí na tyfus v Brně[52] z let 1849–1895.

Další nemocí, která patřila v 18. a 19. století mezi nejrozšířenější, byly pravé neštovice (osypky).[53] Neštovice se vyskytovaly již ve starověku[54] a do Evropy se pravděpodobně dostaly z východní Asie v době křižáckých výprav. Za svého vrcholu (v 18. století) zemřelo na neštovice asi 60 milionů lidí. Veškerá léčba neštovic se míjela účinkem, proto vzbudily pozornost, pro získání odolnosti proti této nemoci, běžně používané staré čínské praktiky. Zdravým lidem se do nosu foukaly uschlé strupy nemocných nebo se jim na rozškrabanou kůži přikládala tkanina prosycená zaschlým hnisem z neštovic. Tato metoda očkování s použitím tkaniny byla nazývána variolizace a byla v Evropě poprvé úspěšně aplikována v roce 1715 v Anglii.[55] Své příznivce si variolizace nalezla rovněž v českých zemích, i když se neujala v širším měřítku. V Brně se začalo s očkováním v roce 1791,[56] ale jednalo se jen o ojedinělé případy. Zásadní význam pro další rozšíření očkování mělo vyrobení vakcíny z kravských neštovic britským lékařem Edwardem Jennerem (* 1749 – † 1823) v roce 1796 a zveřejnění tohoto

ní lékař byl k dispozici pro příjem a řešení akutních případů. Povinností navíc byla pro každého lékaře služba na prosektuře, neboť každý lékař si své zemřelé pacienty musel pitvat sám (až do otevření patologicko-anatomického oddělení v roce 1871).

[49] M. FLODROVÁ, *Konvent sester alžbětinek v Brně*, Brno 1999, s. 10.

[50] A. WIESNER, *Z dějin epidemií*, s. 1874.

[51] Tamtéž, s. 1874. Informace o výskytu a odlišení břišního a skvrnitého tyfu cituje Wiesner z práce Augusta Hirsche (Handbuch der historisch geographischen Patologie) z roku 1860.

[52] Přesná data úmrtí na tyfus v Brně z let 1849–1895 jsou uvedena v práci: Johann IGL, *Der Typhus in Brünn während der Jahre 1849–1895*, Brünn 1896.

[53] Pravé neštovice byly vysoce nakažlivou chorobou, která se projevovala nevolností, zvracením, vysokými teplotami, zimnicí, bolestmi hlavy. Po několika dnech se objevila vyrážka v podobě červených skvrn, z nichž se vytvořily puchýřky vyplněné nejprve bezbarvou, později nažloutlou tekutinou a nakonec hnisem. Toto stadium v těžších případech končilo smrtí, v příznivých případech docházelo k vyhojení hnisavých ložisek četnými jizvami („tváře poďobané od neštovic"). Bližší informace jsou uváděny v učebnicích infekčního lékařství, například P. JEŽEK – M. MACKŮ, *Infekční lékařství*, s. 71–72.

[54] E. STROUHAL, *Po stopách epidemie varioly u členů egyptské královské rodiny 20. dynastie*, in: Dějiny věd a techniky 30, 1997, s. 71–77.

[55] Josef VINAŘ, *Zachránci lidstva*, Praha 1942, s. 171–172.

[56] První očkování proti neštovicím provedl na Moravě v roce 1791 doktor Mack z Telče na pěti dětech majitele jemnického panství, hraběte Maxmiliána Dauna. Následně dal své děti naočkovat evangelický kazatel Riecke z Brna a známý přírodovědec hrabě Jan Nepomuk Mitrovský. Informace o očkování proti neštovicím jsou uvedeny v práci: M. REMEŽ, *Z dějin vakcinace na Moravě a ve Slezsku*, in: Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci 54, 1941, s. 57–73.

poznatku o dva roky později. Podrobně princip očkování podle Edwarda Jennera popsal Vladislav Kruta.[57]

Velkou zásluhu o zavedení plošného očkování proti neštovicím i o jeho popularizaci v Brně měl doktor Alois Carl (1765–1831), který v roce 1796 ve svém bytě v Lerchenheimově domě na Zelném trhu otevřel očkovací ústav,[58] kde očkoval a ošetřoval bezplatně děti nemajetných obyvatel. Z peněz vybraných sbírkami dokonce vyplácel odměny rodičům, kteří dali své děti naočkovat nebo osobám, které je k tomu přiměly. Morava se stala v ochranném očkování proti neštovicím nejpokrokovější zemí celého rakouského mocnářství.[59] Pro větší motivaci obyvatel k očkování se v Brně dokonce organizovaly, nejdříve na komárovské louce, později v Pisárkách, velké očkovací slavnosti s hudbou, zpěvem, tancem a rozdělováním finančních prémií.[60]

K většímu rozšíření očkování v Brně přispěla mimo jiné i prudká epidemie neštovic v letech 1799–1800. Kruta uvádí,[61] že od roku 1796 do 1812 si neštovice vyžádaly na Moravě každoročně v průměru 7 000 životů.

Vedle doktora Carla se na očkování podílela celá řada významných brněnských osobností. Patřil k nim například hrabě Hugo František Salm, který popularizoval očkování vlastní literární tvorbou, vyhlášením ceny pro nejaktivnější ranhojiče a lékaře na Moravě, ale i distribucí očkovací látky lékařům.[62] O rozšíření očkování se rovněž zasloužil doktor Leopold Gärtelgruber (1759–1808)[63] a doktor Friedrich von

---

[57] Jennerova metoda očkování proti neštovicím, takzvaná vakcinace, byla ve své době považována za největší objev v medicíně. Podrobně je princip očkování podle Edwarda Jennera popsán v práci: Vladislav KRUTA, *K počátkům očkování proti neštovicím na Moravě. Očkovací slavnosti a oslavy E. Jennera v Brně*, in: Dějiny věd a techniky, 4, 1971, s. 228–224. Vakcinace, tak jak ji navrhl Jenner, byla proti variolizaci mnohem bezpečnější metodou, protože se minimalizovalo riziko přenosu nákazy očkováním. Podle Jennera se odolnost vůči pravým neštovicím získala proděláním uměle naočkovaných kravských neštovic, které probíhaly jako mírné onemocnění a neohrožovaly život pacienta. Jenner poprvé vytýčil přesné zásady ochranného očkování proti pravým neštovicím a předložil své výsledky odborné veřejnosti k dalšímu prověřování a k využití v prevenci této nemoci.

[58] Doktor medicíny Alois Carl (1765–1831) promoval ve Vídni 10. září 1793 a do Brna přišel v roce 1794.

[59] V téže době proběhly první pokusy s očkováním kravskou neštovičnou látkou ve Vídni; první vakcinaci provedl na svých dětech 30. dubna 1799 doktor Pascal Joseph Ferro (1753–1809). Jeho pokusu byl přítomen i ženevský lékař Jean de Carro (1770–1857), který očkované děti denně navštěvoval. Když viděl přesný průběh nemoci tak, jak ji popsal Jenner, neváhal a naočkoval 10. května 1799 své dva syny. Jean de Carro se zařadil mezi nadšené propagátory vakcinace v rakouské monarchii. V Brně, kam dodával lékařům očkovací látku, patřil k váženým osobnostem, dlouhá léta byl i dopisujícím členem Moravské hospodářské společnosti.

[60] Celkem se uskutečnilo v Brně pět slavností v letech 1808, 1810, 1813, 1814 a 1817. Také objevitel vakcinace Edward Jenner se v Brně těšil velké úctě, v roce 1813 mu byl vztyčen v Pisárkách pomník s bustou a 20. října 1814 mu pak ze slavnosti v Pisárkách poslala brněnská mládež pozdravný dopis, který podepsali jejím jménem lékaři Claviger a Rincolini. V. KRUTA, *K počátkům očkování*, s. 238.

[61] V. KRUTA, *K počátkům očkování*, s. 233.

[62] Hrabě Hugo František Salm byl za své zásluhy o propagaci vakcinace při své cestě do Anglie v roce 1801 přijat za člena Jennerian Society.

[63] Doktor Gärtelgruber (1759–1808) byl moravským protomedikem v letech 1805–1808 a od roku 1807 moravskoslezský guberniální rada.

Lindner. Starost o bezplatné očkování dětí nemajetných rodičů v Brně převzal také doktor Ignaz Karl Istwann. O hromadné očkování i následnou revakcinaci všech dětí v brněnských zaopatřovacích ústavech se postaral jejich domácí ústavní lékař, doktor Vincenc Kayser von Nilkheim (1759–1823). Jeho jméno je spojeno také se vznikem Ústavu pro očkování v Císařsko-královském zaopatřovacím ústavu u svaté Anny v roce 1801. Čestné místo mezi propagátory očkování zaujímá rovněž Traubenburg Josef Dietmann (1761–1843), moravskoslezský apelační rada, kurátor ústavu hluchoněmých a slepců. Z dalších jmen je třeba uvést Karla Ernsta Rincoliniho (1786–1867), praktického lékaře a zakladatele soukromé dětské nemocnice v Brně, dále Františka Clavigera (též Klavigera, 1765–1833), domácího ranhojiče zaopatřovacích ústavů, který během svého života naočkoval více než 40 000 osob.

Zásluhou všech uvedených osobností, ale i celé řady dalších, se podařilo zahájit úspěšné tažení proti neštovicím. Toto onemocnění, jako vůbec první infekční choroba na světě, bylo v roce 1980 prohlášeno Světovou zdravotnickou organizací za vyhlazené.

Koncem 18. a po celé 19. století sužovaly brněnské obyvatelstvo také další infekční choroby, jak je evidentní z písemných dokladů. Z chorob dýchacího ústrojí k nim patřil například záškrt, černý kašel, spála a bakteriální záněty plic nejrůznějšího původu, z alimentárních nákaz to byla úplavice, salmonelóza, žloutenka a další. Písemných dokladů o jejich výskytu je však podstatně méně než u pandemicky se vyskytujících chorob.

Závěrem lze konstatovat, že v Brně, tak jako i v jiných městech druhé poloviny 18. a v 19. století, představovaly infekční choroby nejzávažnější zdravotnický problém. Byly vůbec nejčastější příčinou úmrtí brněnských obyvatel (přední místo zaujímala tuberkulóza, nárazově i cholera a pravé neštovice) a současně nejčastějším důvodem hospitalizace nemocných ve zdravotnických zařízeních (zejména při onemocnění syfilis). Péče o infekčně nemocné v nemocnicích sice odpovídala tehdejším nejnovějším vědeckým poznatkům, ale byla výrazně limitována finančními i prostorovými možnostmi léčebných zařízení i nedostatkem lékařů a kvalifikovaných zdravotníků. Brno patřilo v té době k předním městům v celé rakouské monarchii v zavedení plošného očkování proti pravým neštovicím, po odborné stránce byla úroveň medicínské péče téměř srovnatelná s poměry ve velkých univerzitních městech. S přihlédnutím ke všem nedostatkům, lze zdravotnictví v Brně z přelomu 18.–19. století pokládat za období, kdy byly položeny základy soudobého moderního brněnského zdravotnictví.[64]

[64] Práce vznikla za podpory GA ČR – projekt 409/07/0477.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha č. 1: Obrázek dvanáctiletého chlapce s výrazným hrbem způsobeným tuberkulózou páteře, in: Hermann TILLMANNS, *Speciellen chirurgie*, Liepzig 1899, s. 726.
Podobný hrb byl například nalezen na kostře asi padesátileté ženy a lze jej považovat za typický projev tuberkulózního zánětu páteře (takzvané Pottovy choroby). Tuberkulózní zánětlivý proces zcela destruoval těla posledního hrudního a tří bederních obratlů, takže došlo k jejich kolapsu a následnému splynutí do jednoho ohnutého bloku s mírným vychýlením doprava. (Hrob č. A 805, Městský hřbitov na ulici Malé Nové v Brně, foto: Eliška Vozárová).

Příloha č. 2: Obrázek rozsáhlého syfilitického postižení dolních končetin 30letého muže z publikace: Erich LEXER, *Lehrbuch der Allgemeine Chirurgie*, Band I., Stuttgart 1904, s. 382.
Z kostí dolních končetin byly nejvíce syfilitickou infekcí postiženy holenní kosti jako tomu bylo například u levé holenní kosti jedné z mladých žen. (Hrob č. A 2805, Městský hřbitov na ulici Malé Nové v Brně, foto: Lumír Trenčanský).

Příloha č. 3: Vůz určený pro převoz osob zemřelých na choleru. Zhotovil Alois Medlarž, praktikant stavebního úřadu. Datováno v Brně 14. února 1832. Uloženo v Moravském zemském archivu (dále MZK), fond B 14, fasc. 4631, příloha XIII.

Příloha č. 4: Za cholerové epidemie v roce 1831 prosili obyvatelé Sloupu u Brna o pomoc před obávanou chorobou sedmibolestnou Matku Boží. Uloženo v MZK, X–37552. Infektionskrankheiten und ihre Spuren auf Knochenüberresten der Brünner Einwohner im 19. Jahrhundert.

Lenka Vargová – Ladislava Horáčková – Miroslava Menšíková

Infektionskrankheiten und ihre Spuren auf Knochenüberresten der Brünner Einwohner im 19. Jahrhundert

ZUSAMMENFASSUNG

Bei der Rettungsgrabung im Zentralteil des ehemaligen Stadtfriedhofs in der Malá-Straße (heute Kounicova-Straße) in Brünn wurden Knochenüberreste von mehr als 1000 Brünner Einwohner untersucht. Die umfangreiche ärztlich-anthropologische Studie war auf pathologische Veränderungen auf Skeletten gerichtet und ihr untrennbarer Bestandteil war das Studium der Symptome von Infektionskrankheiten auf Knochen. Die gewonnenen Ergebnisse wurden mit Informationen aus vorhandenen historischen Quellen ergänzt, um ein möglichst komplettes Bild des Gesundheitszustands der Brünner Population an der Wende des 18./19. Jahrhunderts zu erzielen. Die epidemiologische Situation in Brünn entsprach damals dem typischen Zustand in der sich entwickelnden Industriestadt. Ein Risikofaktor der alimentaren Infektionen war vor allem Trinkwasser, zur Übertragung der Krankheiten durch Tröpfcheninfektion trug die Konzentration einer großen Menge von Arbeitern in Fabriken und Arbeitervorstädten bei. Von den durch Insekten übertragenen Infektionen gab es in Brünn Krankheiten, die für die gemäßigte Zone charakteristisch sind (z.B. der Flecktyphus und die durch Zecken übertragene Enzephalitis). Eine weitere Gefahr stellten venerische Krankheiten dar, denn zu ihrer Verbreitung trug – wie in jeder größeren Stadt – die Prostitution bei. Zur Zeit der Militärkonflikte wurden neben geläufigen Infektionskrankheiten auch viele kontaktansteckende Krankheiten verzeichnet, besonders Tetanus und Gangränen als Komplikationen der Kriegsverletzungen. Es ist anzunehmen, dass die Stadtbevölkerung weniger durch Krankheiten, die von Tieren übertragen werden, und durch Mykosen gefährdet war. Was die allgemeine Widerständigkeit der lokalen Bevölkerung gegen ansteckende Krankheiten betrifft, muss es große Unterschiede gegeben haben zwischen reichen, gut ernährten und bekleideten Bürgern und Arbeitern, die in sozial ungünstigen Bedingungen lebten. Das Studium der Knochenüberreste aus dem ehemaligen Stadtfriedhof in der Malá-Straße bestätigte das häufige Vorkommen der Tuberkulose, die im 19. Jahrhundert die häufigste Todesursache der Brünner Einwohner war. Die breite Skala der Knochenausdrücke der Syphilis zeugte von der Existenz der gewonnen sowie angeborenen Form dieser Krankheit und von deren großen Verbreitung in der Population. Für eine komplette Vorstellung über das Vorkommen von Infektionskrankheiten wurden vorhandene ältere Literaturquellen einbezogen, die auch über jene Infektionskrankheiten Auskunft geben, die auf Knochen keine Spuren hinterlassen. In der 2. Hälfte des 18. und im 19. Jahrhundert gehörten dazu in Brünn vor allem Cholera, Flecktyphus und echte Pocken. Unter Berücksichtigung

aller Mängel kann die Wende des 18./19. Jahrhunderts für eine Periode gehalten werden, wo in Brünn die Grundlagen des modernen Gesundheitswesens geschaffen wurden.

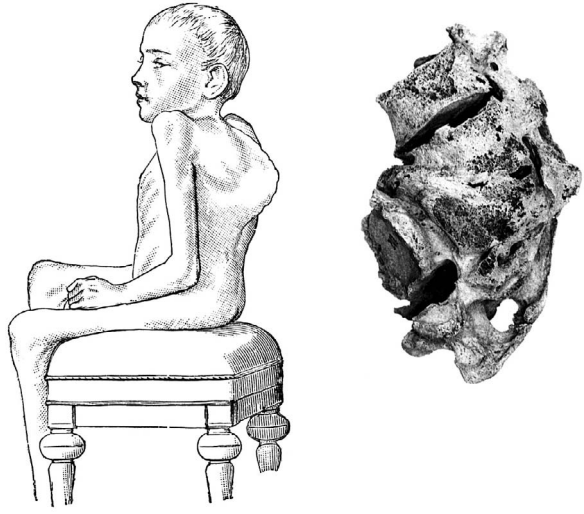

Příloha č. 1: Obrázek dvanáctiletého chlapce s výrazným hrbem způsobeným tuberkulózou páteře, in: Hermann TILLMANNS, *Speciellen chirurgie*, Liepzig 1899, s. 726.
Podobný hrb byl například nalezen na kostře asi padesátileté ženy a lze jej považovat za typický projev tuberkulózního zánětu páteře (takzvané Pottovy choroby). Tuberkulózní zánětlivý proces zcela destruoval těla posledního hrudního a tří bederních obratlů, takže došlo k jejich kolapsu a následnému splynutí do jednoho ohnutého bloku s mírným vychýlením doprava.
(Hrob č. A 805, Městský hřbitov na ulici Malé Nové v Brně, foto: Eliška Vozárová).

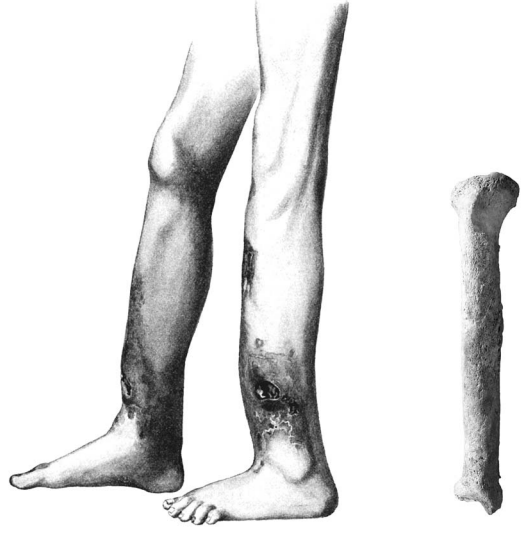

Příloha č. 2: Obrázek rozsáhlého syfilitického postižení dolních končetin 30letého muže z publikace: Erich LEXER, *Lehrbuch der Allgemeine Chirurgie*, Band I., Stuttgart 1904, s. 382.
Z kostí dolních končetin byly nejvíce syfilitickou infekcí postiženy holenní kosti jako tomu bylo například u levé holenní kosti jedné z mladých žen.
(Hrob č. A 2805, Městský hřbitov na ulici Malé Nové v Brně, foto: Lumír Trenčanský)

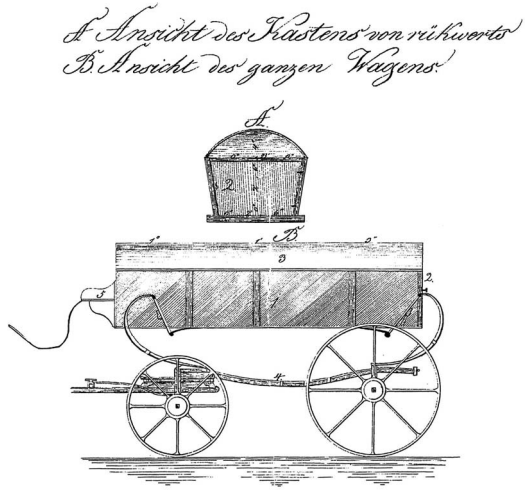

Příloha č. 3: Vůz určený pro převoz osob zemřelých na choleru. Zhotovil Alois Medlarž, praktikant stavebního úřadu. Datováno v Brně 14. února 1832.
Uloženo v Moravském zemském archivu (dále MZK), fond B 14, fasc. 4631, příloha XIII.

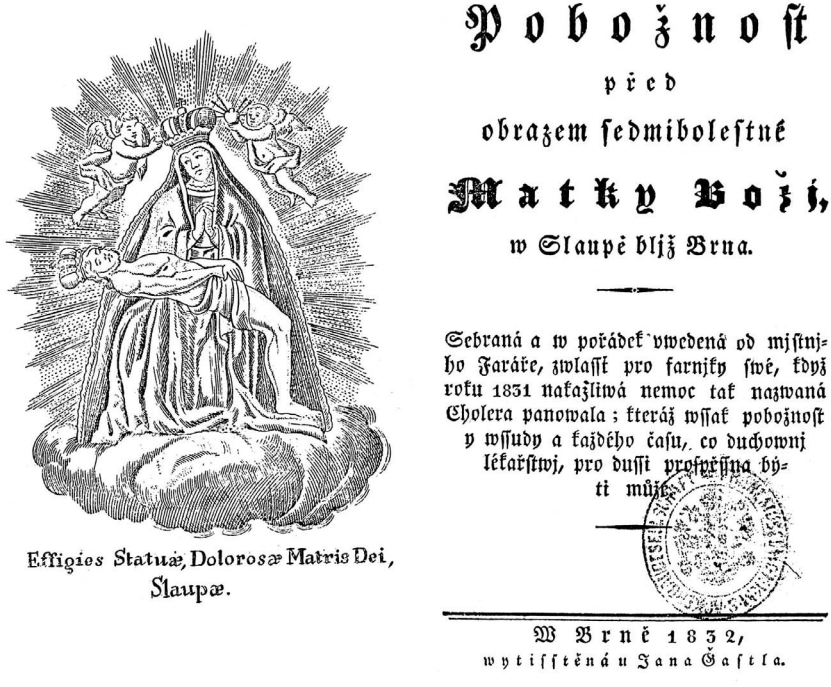

Příloha č. 4: Za cholerové epidemie v roce 1831 prosili obyvatelé Sloupu u Brna o pomoc před obávanou chorobou sedmibolestnou Matku Boží.
Uloženo v MZK, X–37552. Infektionskrankheiten und ihre Spuren auf Knochenüberresten der Brünner Einwohner im 19. Jahrhundert.

Vlasta Zatloukalová

BRNĚNSKÁ MĚSTSKÁ KANCELÁŘ A JEJÍ ÚŘEDNÍCI V LETECH 1850–1860

Existence a vývoj brněnské městské kanceláře je úzce spjat s počátky sjednocení města Brna s jeho předměstími v roce 1850. Toto spojení bylo uskutečněno na základě Prozatímního obecního řádu zemského hlavního města Brna ze 6. července 1850.[1] Dle tohoto řádu bylo s městem spojeno 27 přilehlých předměstí. Sjednocené město se pak nazývalo Velké Brno a tvořilo čtyři okresy:

I. okres (označovaný v archivních materiálech *die innere Stadt*) zahrnoval vnitřní město a Špilberk.

II. okres (nazývaný v archivních materiálech *die obere Vorstadt*) tvořila předměstí Švábka (dnešní ulice Údolní), Augustiniánské území (tj. okolí dnešního Žerotínova náměstí), Malá Nová ulice (Veveří ulice), Velká Nová ulice (Lidická ulice), Červená ulice, Hráze (ulice Milady Horákové), Příkop, Josefov (území po Bratislavskou ulici), Horní Cejl (Francouzská a Stará ulice), Zábrdovice, Radlas, Dolní Cejl (dnešní Cejl) a Koželužská ulice (Koliště).

III. okres (jmenovaný v archivních materiálech *die untere Vorstadt*) zaujímal Náhon, Křenovou ulici, území sv. Anny, Pekařskou ulici, Vídeňskou ulici, Křížovou ulici a Úvoz.

IV. okres (objevuje se v archivních materiálech pod názvem *Altbrünn*) utvářelo Staré Brno, Hlinky a ulice Vídeňská.

V čele jednotlivých okresů stály okresní výbory, které měly devět členů. Ti byli voleni oprávněnými voliči daného okresu. Výbory volily svého okresního představeného a jeho náměstka. Okresní výbory měly ještě pomocné orgány, úřad tzv. čtvrtmistrů (Viertelmeister), kteří nahradili dřívější představené. Z jednotlivých okresů docházely do městské kanceláře různé přípisy a doznání v daných záležitostech okresní správy, kde byli odesílateli představení jednotlivých okresů. Ti jsou označování jako *Bezirksvorsteher der innneren Stadt, Bezirksvorsteher der oberen Vorstadt, Bezirksvorsteher der unteren Vorstadt nebo Bezirksvorsteher der Altbrünn.*

Celé město zastupovala a řídila ve všech záležitostech městská rada, kterou tvořilo devět radních, a starosta. Starostu, jeho náměstka a devět radních volili členové obecního výboru. Městská rada vykonávala své funkce a povinnosti ve dvou působnostech – přirozené a přenesené. V přirozené působnosti měla městská rada spravovat obecní jmění, vykonávat policejní moc, tj. zajišťovat čištění, dláždění, a osvětlení ulic,

[1] *Provisorische Gemeinde-Ordnung für die Landes-Hauptstadt Brünn*, Brünn 1860.

pečovat o kanalizaci, mosty, studny a vodovody, obstarávat zdravotnictví, požární ochranu, dohlížet na trhy, míry a váhy, povolovat stavby a udržovat silnice, dále se starat o osobní a majetkovou bezpečnost a o chudé. Mezi její další kompetence spadalo i zřizování a udržování místních nemocnic, udílení měšťanského práva a dozírání na městské úřady a ústavy. Mezi činnosti městské rady v přenesené působnosti patřilo oznamování zákonů a nařízení, výběr a odvod daní, sčítání lidí, odvody, zajišťování ubytování vojska, povolování občanských sňatků, zabezpečování postrku, udílení domovského práva, vykonávání zeměpanských rozkazů, povolování živností a vydávání obchodního oprávnění a konečně péče o základní školství a výkon patronátního práva.[2] Vytyčení těchto působností je důležité pro studium písemností městské kanceláře, neboť jednací čísla, jimiž byly došlé písemnosti označovány, byla tvořena buď písmenem N, jako *natürliche Wirksamkeit* (tj. přirozená působnost, do jejíž kompetence spadala záležitost, o které se v dané písemnosti jednalo) nebo písmenem Ü, jako *übertragene Wirksamkeit* (tj. přenesená působnost), a číslem pořadí písemnosti došlé městské radě za daný rok.

Městská rada měla u sebe potřebný úřednický aparát, který zastával práce v městské kanceláři. V archivních materiálech z poloviny 19. století však málokdy nalezneme název městská kancelář nebo jen kancelář. Spíše se tu objevují názvy jednotlivých částí kanceláře, které tu vystupují jako samostatná pracoviště, vždy v čele se svým vedoucím. Tato pracoviště fungovala jako delegované úřady pod svými specifickými názvy, jako například *Einreichungsamt* jako podatelna, *Expeditsamt* jako expedice, *Taxaamt* jako taxační úřad, *Registratur* jako registratura. Tyto zdánlivě jednotlivé úřady však spolu úzce spolupracovaly.[3] Když městské radě došel přípis nebo nějaká písemnost, která vyžadovala odpověď, připadl tento přípis radnímu sluhovi. Ten předal spis jednacímu protokolistovi. Protokolista označil došlý přípis na přeložené zadní straně do pravého rohu prezentačním datem (*praes.* a dané datum) a pod datum napsal stručný výtah z obsahu písemnosti. Došlý přípis zapsal protokolista do podacího protokolu pod příslušné jednací číslo, které připsal také na došlý přípis do levého rohu pravé strany přeloženého spisu. Takto opatřený přípis byl předán k projednávání. Referent, který přijal došlý přípis k projednávání, byl označen velkým začátečním písmenem svého jména v podacím protokolu vedle příslušného jednacího čísla přípisu. Referentem býval některý z členů rady, který právě na jednání rady přednesl svůj návrh na vyřízení přípisu. Na jednání rady byla daná záležitost přípisu projednána a výsledek jednání byl zaznamenán v zápise o zasedání. Tento zápis se pak stával podkladem k vytvoření konceptu vyřízení. Obsah vyřízení napsal obvykle též sám referent na příslušný přípis, a to do dolní poloviny zadní strany přípisu. Koncept vyřízení vypracovával sekretář, přičemž koncept byl psán na pravé straně listu, který byl

[2] Jaroslav DŘÍMAL – Václav PEŠA (red.), *Dějiny města Brna* 2, Brno 1973, s. 16.
[3] Jindřich RŮŽIČKA, *Městská správa a její písemnosti v l. 1526–1848*, in: Jindřich Šebánek (red.), Česká diplomatika do roku 1848, Praha 1984, s. 300–301.

předtím přehnut v půli. Levá strana konceptu byla ponechána prázdná pro případné opravy, doplňky a poznámky. Doprostřed listu nahoře napsal sekretář jednací číslo, totéž, jaké měl obdržený přípis. Na levé straně nahoře pak bylo ještě zapsáno jméno adresáta a pod tímto jménem datum vyřízení. Sekretář pak ještě připsal na pravou stranu přeloženého listu výši taxy, pokud šlo o záležitost, která podléhala taxe, a dále také vlastní text konceptu a svůj podpis. Takto vypracovaný koncept byl sekretářem předložen starostovi ke schválení. Ten připsal schvalovací poznámku *Exped.* (expediatur) a po případných opravách schválil starosta koncept k přepsání načisto. Koncept vyřízení se spolu s došlým přípisem vrátil do expedice. Expeditor připsal pod schvalovací poznámku datum, kdy přípis s konceptem vyřízení byly dodány do expedice, s poznámkou *zum exped.*, a přidělil koncept k opsání načisto jednomu z kancelistů. Když byl vyhotoven čistopis, byla o tomto vyhotovení připsána na konceptu poznámka *abg. eod.* nebo *abg. eodem* (to znamená *abgeschrieben eodem dato*) s podpisem kancelisty, který čistopis vyhotovil. Nebo se zapisovala na koncept o vyhotoveném čistopise značka *mundiert am.…* a datum a podpis daného kancelisty. Čistopis byl před odesláním ještě kolacionován s konceptem, což provedl tentýž kancelista, který napsal čistopis, nebo jiný kancelista nebo i sám sekretář. O provedeném kolacionování byla na konceptu provedena poznámka *Coll.* (tj. collatum). Čistopis byl nakonec předložen k podpisu starostovi nebo radnímu, který danou záležitost došlého přípisu vyřizoval. Čistopis byl odeslán a koncept s došlým přípisem byly předány registrátorovi. Registrátor vyznačil zadní stranu konceptu registraturní značkou. Pod touto značkou byl spis v registratuře uložen. Tuto značku registrátor zapsal také do podacího protokolu k příslušnému jednacímu číslu i s uvedením data uložení.

Takto popsaný proces vyřizování došlých podání však neprobíhal pokaždé hladce. Vyřizování bylo spojeno s vyhledáváním dřívějších spisů, uložených v registratuře, které jednaly o dané záležitosti a nějakým způsobem ji řešily. Přitom jednotlivé úřady spolu komunikovaly písemně o dodání či předání podání, konceptu či čistopisu. Činnosti těchto úřadů se opíraly o instrukce, které vydávala městská rada.

Ze dne 22. ledna 1852 pocházejí instrukce pro podatelnu a pro vedení podacího protokolu, instrukce pro expedici, a instrukce pro registraturu.[4] Dle instrukce pro podatelnu musely být všechny údaje a informace o došlých písemnostech sdělovány městské radě, a to prostřednictvím podacího protokolu (*Einreichungsprotokoll*). Podací protokol měl být veden neustále, ve všedních dnech i o nedělích a ve svátcích. Protokolista nesměl zamlčet příjem doručené písemnosti. Protokolista označil došlou písemnost v pravém horním rohu datem doručení a přiděleným jednacím číslem. Zároveň s podacím protokolem byl veden i peněžní deník, do něhož byly zaznamenávány výdaje za expedované písemnosti. Zaplacený obnos pak náležel taxá-

[4] Srov. Archiv města Brna (dále AMB), fond A 1/33, Archiv města Brna, Spisovna města Brna z let (1653) 1851–1896 (1916), (dále Spisovna města Brna), inv.č. 48, kart. 11.

torovi nebo pokladně. U každého protokolu byl veden také rejstřík. Podací protokol musel být každý den předkládán starostovi nebo jeho zástupci k nahlédnutí. Instrukce pro expedici nařizovala, aby expeditor přebíral do svého úřadu pouze schválené koncepty. Na ten expeditor zapsal schvalovací poznámku *zum. exped.* s datem přijetí do expedice a svým podpisem. Pro evidenci vydávaných písemností byly vedeny expediční tabulky, do nichž expeditor zapsal příslušný schválený koncept, který pak předal některému z kancelistů, aby vyhotovil dle konceptu čistopis. Do pravomocí expedičního úřadu spadalo také zaznamenávání došlých finančních obnosů a cenných věcí do knih úschov. Tyto peněžní obnosy a cennosti byly z expedice zasílány pokladníkovi, který je za přítomnosti expedičního pracovníka zapečetil a uložil. Instrukce pro registraturu určovala podmínky pro ukládání písemností v registratuře. Aby pracovníci registratury věděli, kde jsou které písemnosti uloženy, vytvářeli přehled těchto písemností, v němž se uvádělo pořadí čísel fasciklů, ve kterých se písemnosti nacházely. K této evidenci náležel i rejstřík. Přehled a rejstřík byly vytvářeny ve dvou řadách: v řadě přirozené působnosti obce a v řadě přenesené působnosti obce. Registrátor označil před uložením písemnosti číslem fasciklu, do něhož byla písemnost uložena. V expedičních tabulkách museli registraturní pracovníci vyplnit předepsané rubriky pro registraturu, tj. datum přidělení písemnosti k vyřízení, průběh expedice, datum předání písemnosti do registratury a číslo fasciklu uložení. Ukládání písemností do fasciklů se dělo dle velikosti souboru písemností a dle druhu písemností, a to tak, že písemnosti toho stejného předmětu či obsahu byly uloženy v jednom fasciklu dle chronologické řady jednacích čísel. Když do registratury přišla písemnost s novým obsahem, byl vytvořen další fascikl s novým číslem a s novým obsahem. Také zde byly písemnosti řazeny chronologicky dle jednacích čísel. K řádnému fungování registratury bylo potřeba registraturního rejstříku. V něm byly zaznamenávány všechny písemnosti, a to dle svého počátečního písmena a s číslem fasciklu, v němž byly uloženy. Rejstřík obsahoval velká i malá písmena abecedy. Velkými písmeny byly označovány osobní předměty jednání a malými písmeny zase věcné předměty jednání. Osobními předměty byly například žádosti úředníků o místo, o remunerace, zvýšení platů, apod. Za věcné předměty byly považovány záležitosti, které řešila městská rada ve své přirozené a přenesené působnosti. Z registratury se písemnosti mohly půjčovat k případnému jednání, avšak registrátor musel dohlížet na vrácení těchto písemností zpět do registratury. V registratuře byla vedena kniha záznamů o písemnostech, kam se zaznamenávalo datum vyzvednutí dané písemnosti, jméno příjemce a označení předmětu. Po vrácení písemnosti se do této knihy záznamů zapsalo opětovné uložení písemnosti. Registrátor dohlížel na to, aby písemnosti nebyly vypůjčeny déle, než bylo nutné.

K registratuře náležel ještě archiv, kde bývaly ukládány různé došlé listiny, diplomy, privilegia, písemnosti o movitém a nemovitém majetku obce, zařízení a předměty kanceláře a také úřední knihovna. V úřední knihovně se nacházely říšské a zemské listy, vyhlášky a různé dokumenty, které sloužily k účelům obecní správy. Samostatným úřadem, který uzavíral okruh jednotlivých pracovišť tvořících městskou kancelář

byla pokladna. Pokladní záležitosti spravoval obecní pokladník a jemu obcí ustanovený personál. Pokladna byla uložena na bezpečném místě v obci a klíč od pokladny měl u sebe v úschově pokladník. Pokladník spravoval příruční pokladnu, do níž byla ukládána hotovost za určitý den. Nashromážděné peněžní obnosy se pak převáděly do hlavní pokladny. O všech příjmech a výdajích byl pokladníkem veden peněžní deník. Ukládány bývaly také stvrzenky o příjmech a výdajích. Obecní pokladna bývala zúčtována a kontrolována dvakrát ročně starostou a dvakrát ročně obecním výborem.

Úředníci městské kanceláře tvořili ve své činnosti hierarchii a byli za svou práci, schopnosti a zkušenosti také finančně ohodnocování. Ze dne 28. ledna 1851 pochází zpráva centrálního komitétu, který měl řešit otázku obecních financí a dotací na správní a kancelářské úředníky vůbec. Po jednáních a zohlednění všech příjmů a finančních poměrů obce stanovil komitét rozpočet na jednotlivé činitele města a kancelářské úředníky (zprávu podal Christian d'Elvert, finanční rada, člen obecního výboru a pozdější brněnský starosta). Brněnský starosta měl být dotován ročním platem 3 000 zl. a místostarosta měl být odměněn ročním platem 1 800 zl. Ostatní městští úředníci měli tyto platy:[5]

počet úředníků kanceláře	titul úředníka	jeho roční plat
5	**městských radních** př. Josef Cheisten 1 400 zl., Karl Redenthal a Peter Fratrel 1 200 zl.	jeden s ročním platem 1 600 zl., dva s 1 400 zl. a dva s 1 200 zl.
5	**sekretářů** př. Franz Donek 1 000 zl. Leopold Gross a Cyril Pichler 900 zl. Moritz Peita a Franz Peyscha 800 zl.	jeden s ročním platem 1 000 zl., dva s 900 zl. a dva s 800 zl.,
5	**adjunktů** př. Johann Hofmann a Karl Wenzl 500 zl., Alois Hentschl, Konrád Hofmann a Mathias Zeckel 400 zl.	dva s ročním platem 500 zl. a tři s 400 zl.
1	**protokolista** př. Anton Pokorny	s ročním platem 700 zl.
1	**expeditor** př. Adalbert Ruziczka	s ročním platem 800 zl.
1	**registrátor** př. Jakob Butschek	s ročním platem 900 zl.
6	**kancelistů** př. Eduard Brettler a Josef Fidal 600 zl., Jakob Möser a Anton Pospiech 500 zl., Vinzenz Swoboda a Theodor Fratrel 400 zl.	dva s ročním platem 600 zl., dva s 500 zl. a dva s 400 zl.
4	**úřední sluhové** př. Eduard Alexander a Bernard Kretschmer 400 zl., Josef Peikert a Josef Miliczek 300 zl.	dva s ročním platem 400 zl. a dva s 300 zl.

[5] Srov. AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, inv.č. 90, kart. 24.

1	**pokladník** př. Adalbert Frauch	s ročním platem 1 200 zl.
1	**pokladní kontrolor** př. Josef Schweinitz	s ročním platem 1 000 zl.
1	**pokladní úředník** př. Ignat Plachetsky	s ročním platem 600 zl.
1	**pokladní sluha** př. Jakob Martiod	s ročním platem 400 zl.
2	**kurzoři** př. Karl Sablik, Alois Gewitsch a Karl Wagner.	s ročním platem 200 zl.
1	**účetní** př. Johann Prokop	s ročním platem 1 000 zl.
10	**diurnistů**	s ročním platem 3 000 zl.

Na jednotlivá úřednická místa byly vypisovány konkurzy. Dochované seznamy těchto konkurzů svědčí o tom, že město vyhlašovalo konkurzy zvlášť na místo kancelistů, protokolistů, expeditorů, registrátorů, konceptních adjunktů, úředních sluhů, pokladníků, účetních pracovníků a diurnistů. Uchazeči o daná volná místa posílali obecní radě žádost o udělení příslušného místa. K žádosti přikládali uchazeči také další dokumenty, které měly sloužit jako podklady pro přijímací řízení. Jednalo se o křestní list, kvalifikační tabulky, vysvědčení o dosaženém vzdělání a vysvědčení o praxi, kterou si uchazeč prošel, případně také jmenovací dekrety na místa, v nichž uchazeč předtím působil. Na základě došlých žádostí a dalších podkladů byly vytvářeny seznamy uchazečů (tzv. *Verzeichniss der Kompetenten* nebo *Competenten-Consignation*).[6] Tyto seznamy obsahovaly podrobné údaje o uchazečích na místa. Kromě jména, věku, místa a data narození tu najdeme dlouhé výpisy o všech školách, které uchazeč studoval, a také popis všech míst, kde dotyčný pracoval, včetně údajů o tom, jak dlouho na daném místě působil, a jak vysoký plat odtud pobíral. Pozoruhodné jsou údaje o celkové délce úřední služby uchazeče – tedy kolik dohromady let, měsíců a dnů odpracoval za celou svou úřední kariéru. Zvlášť podrobné jsou informace o vlastnostech, znalostech a také o chování a morálce uchazeče. Nechybí ani údaje o tom, které jazyky uchazeč ovládá.

Všichni nově jmenovaní úředníci bez rozdílu museli před nastoupením do úřadu složit služební přísahu. V archivních materiálech se dochovala formulace přísahy, která byla nově nastoupivším úředníkům předčítána, a ti ji museli opakovat: „*Poté, co mi obecní výbor zemského hlavního města Brna udělil místo …… (například expeditora), přísahám slavnostně k všemohoucímu Bohu a také na svou čest a věrnost, že budu předsedajícímu starostovi oddán poslušností, a že budu plnit své příslušné povinnosti s věrností, pílí a horlivostí, že se budu chovat dle zákonů a obecních usnesení, že se podrobím ochotně vykonávání služby mě přidělené, že budu ve všech záležitostech podporovat prospěch, čest a blaho městské obce Brna, že odvrátím všemi silami každou škodu a že se hlavně budu chovat tak, jak to náleží spra-*

[6] Srov. AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, inv.č. 90, kart. 24.

vedlivému Bohu a úctě milujících duší zemřelých. Co mi bylo právě předčteno a co jsem dobře a zřetelně rozuměl, dle toho musím a chci odvážně žít. K tomu mi dopomáhej Bůh.“[7]

Kromě přísahy museli někteří nastupující úředníci složit také kauci. Kauce se týkala například pokladníků, účetního personálu či obecních sluhů. Byla to peněžitá záruka, která měla sloužit k náhradě škody, kdyby došlo k případné zpronevěře.

Obecní a kancelářský personál měl za povinnost provádět výnosy a pokyny brněnského starosty a měl projednávat jim svěřené záležitosti. Přitom museli tito úředníci nalézt vždy rychlé a uspokojivé řešení dané záležitosti. Úředníkům, kteří se ve své práci vyznamenali, byly udělovány peněžité odměny (tzv. remunerace), různé peněžité příspěvky, ale také dovolená. Dovolenou se rozumělo především příležitostné pracovní volno, které nebylo udělováno pravidelně, ani v předem stanoveném rozsahu, a sloužilo k vyřízení a obstarání nezbytných rodinných, studijních i zdravotních záležitostí každého z úředníků. Mimo to byla i zdravotní dovolená, která mohla být v případě potřeby delší než půl roku. Sloužila totiž nejen k odstranění akutního zdravotního problému, ale mohla být též udělována k nutné následné rehabilitaci, třeba i pro pobyt v některých lázních.[8] Případně však byli úředníci také trestáni, a to jednak pokáráním, udělením důtky nebo i suspendací z úřadu. Obecně platilo, že úředníci ani obecní sluhové nesměli být se současným úřadujícím starostou v příbuzenském vztahu.

Problémem mezi obecním úřednictvem byla jejich ustavičná nespokojenost s platy, které úředníci dostávali. Tyto platy jim nestačily na svoji vlastní obživu a ani na obživu jejich rodin. Úředníci pak zasílali obecnímu výboru petice, v níž byli podepsáni i obecní radové. V petici vždy vyložili situaci, ve které se úředníci nacházejí, a žádali o udělení tzv. drahotního příspěvku (*Theuerungsbeitrag*). Takovou petici sepsali úředníci obecnímu výboru již v červnu 1852, v níž uváděli, že když zaplatí nájemní činži, otop a nutné oblečení, sotva ušetří několik krejcarů, ze kterých se jen těžko mohou protloukat životem.[9] A dále uváděli, že „*člověk musí propadnout fyzicky i morálně ubíjejícím starostem o obživu. A to leží ve svědomí ctěného obecního výboru, který si neuvědomuje, že v nynější době jednoduchý byt s jedním pokojem a jednou komorou ve vzdálenějším předměstí stojí . . . . . 80 až 100 zl.*
a další zjevné potřeby do bytu stojí . . . . . 80 zl.
dříví na otop a svícení za rok stojí . . . . . 90 zl.
a jednoduché oblečení, prádlo a obuv stojí . . . . . 80 zl.
Toto všechno, co úředník denně za rok spotřebuje, stojí . . . . . 350 zl.,
čímž jsou tedy vyčerpány výdaje na nejnaléhavější potřeby úředníka. Přitom dotyčný musí ve své domácnosti vést přísné šetření s penězi, ale i tak mnoho neušetří, aby

[7] Srov. AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, inv.č. 93, kart. 31.
[8] Marie MACKOVÁ, *Úřednictvo venkovských okresů v Čechách (1850–1914)*, Ústí nad Orlicí 2001, s. 156.
[9] Srov. AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, inv.č. 90, kart. 25.

pokryl všechny denní potřeby.“[10] Pod textem petice jsou podepsáni Johann Hofmann, Karl Wenzel, Eduard Brettler, Mathias Zeckel, Vinzenz Swoboda, Alois Hentschl, Jakob Möser, Josef Fidal, Anton Pospiech, Theodor Fratrel a Ignat Plachetsky. Tato petice však nebyla ojedinělá. Opakovala se každý rok. A úředníci si stěžovali na neutuchající špatné životní poměry a neustálé stoupání cen, a to hlavně u obilí a masa, ale také u dřeva, světla, omastku, oblečení apod. V petici z roku 1857 poukazovali dokonce na to, že si nemohou dovolit mít denně k jídlu maso a že jsou odkázáni jen na chléb a zeleninu. Nejvíce výdajů měli úředníci za své oblečení, protože do služby museli chodit v předepsaném obleku, který si hradili ze svého.

Kancelářští úředníci však neřešili své finanční záležitosti jen ohledně živobytí. Šlo totiž i o hrazení lékařského ošetření úředníků a jejich rodin, které si také museli platit sami, a jejich roční plat na to nestačil. V říjnu roku 1859 adresoval brněnské radě svůj přípis dr. Leopold Beer, který působil v padesátých a šedesátých letech v Brně jako městský fyzik.[11] O své činnosti a o svých výzkumech životního prostředí ve městě sepsal několik publikací. Leopold Beer popisoval ve svém přípise podmínky zajišťování lékařské péče pro úředníky. Navrhoval, aby úředníkům a obecním sluhům a jejich rodinám, jejichž roční plat nepřesahuje výšku 600 zl., byla poskytována bezplatná lékařská ošetření. Ta měla být hrazena samotnou obcí. Přitom honorář lékaře by obec počítala buď dle míry vykonané služby, nebo dle roční objednávky jednotlivců, korporací a ústavů. Lékaři by si o počtu ošetřených proto měli vést záznamy. Leopold Beer vypočítal, že by obec ročně zaplatila za jedno ošetření úředníka, který by spadal do kategorie neplatících pacientů, 15–20 zl. Počet rodin v čele s úředníky, kteří vydělávali ročně méně než 600 zl., bylo v Brně kolem dvaceti, takže by roční obnos ošetřování, který by obec hradila sama, činil kolem 400 zl. Problémem při zavedení bezplatného ošetřování pro tyto sociálně slabší úředníky bylo ustanovení lékaře. Jeden obecní lékař by dle Beera nestačil obejít tyto všechny pacienty, jejichž bydliště byla položena nerovnoměrně téměř po celém městě. Například šest sociálně slabých úřednických rodin žilo v I. okrese, tedy ve vnitřním městě, deset jich bydlelo na Pekařské ulici, tj. ve III. okrese, a čtyři rodiny měly svá bydliště na Velké Nové ulici (dnešní Lidické ulici), tj. ve II. okrese. Ve IV. okrese, na Starém Brně, nebydlel žádný úředník a ani žádný obecní sluha. Leopold Beer ještě uvažoval o tom, že by bezplatná ošetření sociálně slabých úředníků a jejich rodin prováděli lékaři jednotlivých okresů, avšak ti by nebyli rovnocenně placeni, protože okresní lékař IV. okresu by tu neměl žádnou práci, když tu nikdo z úředníků nebydlel. Leopold Beer proto obecní radě navrhl, aby ustanovila lékaře, který by měl na starosti ošetřování jen těchto zmiňovaných sociálně slabých úředníků a obecních sluhů a jejich rodin. Každý takový úředník nebo obecní sluha by pak měl mít ordinační knížky, opatřené úředními razítky a podpisy. Tyto knížky by měly být vedeny na jména úředníků a obecních

[10] Srov. AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, inv.č. 90, kart. 25.
[11] Srov. AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, inv.č. 90, kart. 25.

sluhů a měly by platit na dobu jednoho roku. Také léky by měly být vydávány těmto osobám bezplatně. Lékárníci si měli vést účty o počtu vydaných léků a jejich cenách, v nichž se měla provádět každý rok revize. Účty by pak šly do účtárny obecní rady, která by je zaplatila.

Účetní personál při městské radě vedl mimo jiné i výkazy o penzích udělovaných vdovám po jednotlivých úřednících. Z výkazů vyplývá, že i nedospělé děti, pozůstalé po zemřelých úřednících, dostávaly peníze nazývané jako příspěvky na výchovu (*Erziehungsbeiträge*). Například Amalie Bartiková, vdova pro expeditorovi, pobírala v letech 1850–1853 ročně penzi 266 zl. a 40 kr. a na svého syna Ignaze dostávala ročně příspěvek 20 zl. Nebo Johana Horáková, vdova po kancelistovi, přijímala ročně penzi ve výši 166 zl. a 40 kr. a její děti, synové Leopold a Julius a dcera Ernestina, pobíraly roční příspěvek každý po 25 zl.[12]

Obecní výbor a městská rada neřešily jen problémy s přijímáním úředníků a s jejich platy, ale musely se také potýkat se zařizováním prostor pro kancelář. Kancelář či její jednotlivé úřady sídlily v budově staré radnice, a to spolu s městskou radou a se starostou. Ale společné sdílení radnice nebylo výhodné, protože kancelář potřebovala pro svou práci více místa. Proto v roce 1851 vedl obecní výbor jednání s majitelkou domu č. 369, který sousedil těsně s radnicí, o pronájmu 1. a 2. poschodí. Z 3. dubna 1851 pochází zápis ze zasedání obecního výboru, kde je popsáno projednávání podmínek nájemní smlouvy.[13] Majitelka domu, paní Friderika Streicherová, si však kladla své podmínky. Na ty musel obecní výbor přistoupit, neboť mu nic jiného nezbývalo. 29. dubna 1851 byla tedy uzavřena nájemní smlouva mezi obecním výborem královského zemského hlavního města Brna jako nájemcem a paní Friderikou Streicherovou, rozenou Müllerovou, majitelkou domu č. 369 na Rathausgasse (dnešní Radnické ulici) v Brně jako pronajímatelkou.[14] Dle této smlouvy si obecní výbor pronajímal od paní Streicherové 1. a 2. poschodí ve zmiňovaném domě. Přesně šlo o dva byty, z nichž každý měl pět pokojů a kuchyň. K těmto dvěma bytům ještě náležela komora a sklad dřeva. Obecní výbor se zavázal platit čtvrtročně nájemní daň a také případné náklady na opravy. Nájemní daň pak obecní výbor odváděl pokladně města Brna v předepsaných termínech, a to vždy 15. února, 15. května, 15. srpna a 15. listopadu. Dané prostory v domě číslo 369 měl obecní výbor pronajaty ve lhůtě od 15. května 1851 do 15. května 1854. Jednatel paní Streicherové, Josef Skácel, podal 23. dubna 1854 návrh obecní radě na prodloužení nájemní smlouvy do 15. května 1857.[15] Smlouva byla prodlužována vždy po třech, a později po čtyřech letech. V průběhu let se také zvyšovala částka odváděné nájemní daně. V letech 1851–1854 platil obecní výbor čtvrtročně 500 zl. a v letech 1854–1857 činila výše

[12] Srov. AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, inv.č. 90, kart. 25.
[13] Srov. AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, inv.č. 42, kart. 9.
[14] Srov. AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, inv.č. 42, kart. 9.
[15] Srov. AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, inv.č. 42, kart. 9.

nájemní daně 550 zl. Po roce 1860 odváděl obecní výbor nájemní daň 630 zl. a v sedmdesátých letech už 730 zl.

V pronajatých prostorách sídlily podatelna, expediční úřad, registratura a taxační úřad. Ale ještě před zahájením jejich činností po pronajmutí v roce 1851 musela obec přistoupit ke značným úpravám a ke zvelebení místností. V archivních materiálech se dochovaly účty, které obecní výbor zaplatil za jednotlivé řemeslnické práce provedené v pronajatých místnostech.[16] Například za zednické úpravy, které provedl Anton Marek, a také za materiál na práci, zaplatil výbor 92 zl. a 5 kr. Nebo dále výbor platil za odvedené úpravy a za případný materiál stolaři Augustu Oppermannovi 39 zl. a 45 kr., zámečníkovi Josefu Hollubetzovi 48 zl. a 33 kr., natěračovi Johannu Czernohorskému za práci 3 zl. a 6 kr. a malíři Andreasovi Trillovi 6 zl.

V roce 1857 Friderika Strecherová dokonce nabídla obecní radě svůj dům ke koupi, a to s tím, že dům je v celku zachovalý, a že v budoucnu nevyplynou velké náklady na jeho opravy. Obecní výbor však k rozhodl, že dům nekoupí, protože na něj nebyly finance. A tak si obecní výbor dům nadále jen pronajímal.

Finanční otázka a její řešení bývaly častými náměty jednání obecních orgánů, a finance tedy doslova hýbaly děním života samotných obecních úředníků, ale i ostatních brněnských obyvatel. Úředníci však nehledě na své existenční problémy se zajišťováním živobytí pro sebe a své rodiny museli svou práci v úřadě nadále vykonávat svědomitě a pilně, jak jim nařizovaly instrukce. A nesměl být přitom ohrožen řádný chod kanceláře a vyřizování došlých přípisů, žádostí a jiných písemností.

[16] Srov. AMB, fond A 1/33 Spisovna města Brna, inv.č. 42, kart. 9.

Vlasta Zatloukalová

Die Brünner Stadtkanzlei und ihre Beamten in den Jahren 1850–1860

ZUSAMMENFASSUNG

Die Existenz und Entwicklung der Brünner Stadtkanzlei ist mit den Anfängen der Vereinigung der Stadt Brünn mit ihren Vorstädten im Jahre 1850 verknüpft. Diese Vereinigung erfolgte anhand des Beschlusses der Provisorischen Gemeinderegelung der Landeshauptstadt Brünn aus dem 6. Juli 1850. Die vereinigte Stadt bestand aus vier Bezirken jeweils mit dem Bezirksvorstand an der Stirn. Die ganze Stadt wurde durch den Bürgermeister und den Stadtrat vertreten, der seine Pflichten im natürlichen und übertragenen Wirkungsbereich ausübte. Gerade der Stadtrat verfügte über das notwendige Beamtenapparat, das in der Stadtkanzlei arbeitete. Diese bestand aus mehreren Abteilungen, z.B. Einlaufstelle, Expedition, Registratur, oder Wertrechnungsamt. Diese Teilämter arbeiteten eng zusammen, vor allem bei der Erledigung eingelangter Zuschriften. Die Tätigkeit einzelner Ämter richtete sich nach Instruktionen, die für jede Abteilung der Kanzlei extra erarbeitet worden waren. An der Evidenz der Schriftstücke, der Übergabe zu Bearbeitung, der Erarbeitung des Konzepts und der Reinschrift, der Absendung der Reinschrift, der Hinterlegung der eingelangten Zuschrift und des Konzepts in die Registratur und der eventuellen Wertrechnung des Schriftstücks beteiligten sich sukzessiv Beamte der Teilabteilungen der Kanzlei. Einzelne Schritte der Behandlung des Schriftstücks mussten die Beamten auf der Rückseite der eingelangten Zuschrift oder des erarbeiteten Konzepts mit der Abkürzung, dem Datum und ihrer Unterschrift bezeichnen und damit bestätigen, dass sie an dem Schriftstück ihren Arbeitsteil verrichtet hatten. Auf einzelne Beamtenstellen in der Stadtkanzlei wurden Wettbewerbe ausgeschrieben. Es handelte sich um Posten der Protokollführer, Kanzlisten, Expedienten, Registrators, Taxierer, Kassierer, Diurnisten u.ä. Für die Aufnahme in das gegebene Amt mussten die Kandidaten ihre Ausbildung und bisherige Praxis belegen. Nach dem Amtsantritt musste jeder Beamte den Eid leisten, worin er versprach, seine Pflichten fleißig und sorgfältig zu erfüllen. Bei der Ausübung ihres Berufs hatten jedoch die Beamten mit Existenzproblemen und Sorgen um den Unterhalt ihrer Familien zu kämpfen, deren Ursache niedrige Löhne waren. Diese Probleme lösten dann die Beamten mittels der Ersuchen um die Erteilung der sog. Teuerungszulage seitens des Gemeindeausschusses, der dann auf seinen Sitzungen die Ersuchen erörterte, billigte oder ablehnte. Um die Teuerungszulage ersuchten Beamte jedes Jahr und als Grund nannten sie die immer steigenden Preise der Konsumgüter. Außer dem, dass die Beamten ihre Familien ernährten, mussten sie auch ihre vorgeschriebenen Anzüge und die Gesundheitspflege ihrer Familien finanzieren. Geld fehlte

jedoch nicht nur in Beamtenhaushalten, sondern auch dem Stadtrat, der den Geldmangel für das Vermieten der Räumlichkeiten der Stadtkanzlei zu lösen hatte. Der Stadtrat hatte kein Geld für eigene Räume und musste Räumlichkeiten eines privaten Hauses mieten, das sich neben dem Rathaus befand und wo die Einlaufstelle, das Expeditionsamt, die Registratur und das Wertrechnungsamt eingerichtet wurden. Dort wurden dann Ersuchen und Bitten erledigt, die dem Stadtrat seitens der Brünner Einwohner adressiert waren, sowie verschiedene Gutachten, Berichte oder Kundmachungen des Stadtrats ausgestellt, z.B. an höhere Ämter, den Stadthalter oder an die Bürger.

Martina Soukupová

BRNĚNSKÁ MATICE ŠKOLSKÁ V LETECH 1878–1918

Vzájemné vztahy Čechů a Němců, i přes dlouhodobé soužití utvářené již od vrcholného středověku, začaly být vědomě posuzovány až v 19. století. Zpočátku Němci, žijící v českých zemích, měli navrch díky rychlejší industrializaci. V průběhu druhé poloviny 19. století se však vývoj vyrovnával.

V jazykově českých oblastech Čech přešla již v 60. letech 19. století samospráva většiny měst, s výjimkou Českých Budějovic, do českých rukou. Naproti tomu téměř všechna větší města na Moravě a ve Slezsku, zvláště Brno, Olomouc, Opava a Ostrava, bez ohledu na jejich venkovské české zázemí, zůstala pod německou správou až do konce první světové války.

Od poloviny 19. století se vztahy mezi Čechy a Němci postupně zostřovaly, až došlo v 80. letech k odcizení, které se projevovalo každodenními rozpory. Ty paradoxně propukly kvůli činnosti školských spolků, německého Schulvereinu a české Ústřední matice školské, ve smíšených oblastech. Oba spolky mohly zakládat soukromé školy a studijními výhodami lákaly žactvo protějšího národnostního tábora do svých zařízení. Národní uvědomění tak sílilo na základě konfrontace českého a německého obyvatelstva a obě společnosti se v průběhu druhé poloviny 19. století v podstatě izolovaly.

Od počátku 70. let vznikaly na různých místech Čech, Moravy a Slezska Matice školské, které podporovaly české školství ve svém městě. Na Moravě byly v roce 1872 založeny Matice školská v Prostějově a v Olomouci. Docházka dětí do německých škol byla na Moravě na sklonku 19. století a počátku 20. století věcí rozšířenou. Německé vzdělání pokládali rodiče za dobrý start do života, zvláště když Vídeň byla tak blízko. Proces národního uvědomování českého obyvatelstva na Moravě byl výrazně zpožděn, a nejen hlavní zemská města Brno a Olomouc, v nichž si moravští Němci udrželi správu až do roku 1918, ale i většina středních měst zůstala až do 90. let v jejich rukou.

Této situaci odpovídal na Moravě i stav českého školství, kde se ve vyšším školství začalo češtině vyučovat až v roce 1831 na stavovské zemské akademii, systematicky potom na slovanských gymnáziích založených v roce 1867 v Brně a Olomouci.[1]

Ještě horší stav panoval v Brně v českém národním školství. Do 70. let 19. století vydržovalo město Brno jen německé národní školy. Výjimku tvořily dvě státní cvičné národní školy, které byly v letech 1871 a 1872 zřízeny při českých ústavech pro vzdělání učitelů a učitelek.

[1] Marcela C. EFMERTOVÁ, *České země v letech 1848–1918*, Praha 1998, s. 123–130; František HÝBL, *Význam*

Část české brněnské inteligence se snažila již od počátku 70. let přimět obecní zastupitelstvo, aby zřídilo české obecné školy. V této době se objevují také první myšlenky na zřízení soukromé české školy. Dokonce byly sepsány stanovy spolku, který by školu zřizoval. Spolek nakonec nebyl v této době založen, protože se očekávalo, že městské zastupitelstvo českou obecnou školu otevře. To se však nestalo.[2]

V roce 1877 se v kruzích Českého čtenářského spolku kolem Bedřicha Hoppeho, Wolfganga Kusého, Kuneše Kunze a Josefa Svatopluka Wurma začalo znovu uvažovat o potřebě spolku, který by v Brně zakládal české školy. Bedřich Hoppe a Wolfgang Kusý byli mladí brněnští advokáti, členové Národní strany, kteří se během studií v Praze seznámili s mladočeským proudem a stali se jeho šiřiteli i v domácím prostředí. Ještě předtím, než se rozhodli spolek založit, byla podána hromadná petice městskému zastupitelstvu na zřízení české obecné školy městem. Petici však zastupitelstvo zamítlo s odůvodněním, že mezi žadateli je několik bezdětných nebo těch, kteří už mají děti odrostlé. Byla tedy sepsána druhá petice s 201 podpisy českých rodičů, kteří měli dohromady 483 dětí školou povinných.[3] Tuto petici zastupitelstvo rovněž zamítlo, tentokrát s odůvodněním, že se čeština na brněnských školách vyučuje jako nepovinný předmět, a obě cvičné české národní školy plně dostačují.[4] Celé řízení bylo velmi zdlouhavé, zamítnutí petice bylo žadatelům oznámeno až v únoru 1878.[5] Proto se v době, kdy již bylo zřejmé, že město školu ve školním roce 1877/1878 nezřídí, sešla na popud Bedřicha Hoppeho, Kuneše Kunze a Josefa Svatopluka Wurma společnost tvořená hlavně rodiči dětí a dohodla se na otevření první třídy české soukromé školy. Dne 17. září 1877 se konala schůze, na které bylo zvoleno dvanáctičlenné kuratorium pro založení soukromé české školy.[6] Kuratorium se usneslo, že bude činné do té doby, než se na základě schválených stanov zřídí spolek Matice školská. Byl schválen nájem místnosti pro první třídu české školy ve 2. patře Besedního domu a učitelem se stal František Rolf.

Matice Moravské a Matice školské pro rozvoj školství, in: Národnostní problémy v historii měst, Sborník příspěvků z konference uspořádané u příležitosti 100. výročí české správy města Prostějova, Prostějov 1993, s. 143–148; Josef HAVRÁNEK, *Moravské školství v druhé polovině 19. století*, in: Časopis Matice moravské (dále ČMM) 91, 1972, s. 117; Jiří MALÍŘ, *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*, Brno 1996, s. 42; TÝŽ, *Morava na předělu. K formování národního vědomí na Moravě v letech 1848–1871*, in: ČMM 109, 1990, s. 355; TÝŽ, *Obecní samospráva a národnostní problematika na Moravě před rokem 1914 (Deset poznámek k boji o radnice moravských měst)*, in: Národnostní problémy v historii měst, s. 75–84; Jaroslav DŘÍMAL a kol., *Dějiny města Brna* II, Brno 1973, s. 38; Karel ALTMAN, *Podíl Českého čtenářského spolku na utváření společenského života v Brně od 60. let 19. století*, in: Český lid 75, 1988, s. 180.

[2] Moravská orlice VII, č. 259, 12. 10. 1878.

[3] Text petice je doslovně otištěn v Moravské orlici VI, č. 63, 18. 3. 1877.

[4] *Zápas o české školy v hlavním městě Moravy v prvním desetiletí Matice školské v Brně*, Brno 1888, s. 6–7; *Čtvrt století Matice školské v Brně 1877–1902*, Brno 1903, s. 12.

[5] Archiv města Brna (dále AMB), fond L 25 Okresní školní rada v Brně-městě, 1870–1905 (1907), inv.č. 25, kart. 17.

[6] Předsedou kuratoria byl zvolen B. Hoppe, Místopředsedou J. K. Rudiš, pokladníkem K. Kunz, jednatelem A. Vrtal, správcem a dozorcem školy A. Burjan a dále E. Schulz, E. Klenka, M. Blažek, Fr. Višňák, Fr. Ruprecht, K. Eichler a J. S. Wurm.

Předběžný zápis do první třídy matiční školy se konal od 18. září do 1. října 1877. Bylo zdůrazněno, že se týká i dívek a rodiče mohou vzít své děti z německých škol a dát je zapsat do české.[7] Zemská školní rada povolila dne 15. října 1877 otevření soukromé české školy a 17. října 1877 bylo zahájeno vyučování.[8]

Poté co byly schváleny stanovy spolku vypracované podle vzoru Matic školských v Olomouci a Českých Budějovicích, Kuratorium pro založení soukromé české školy svolalo na 10. března 1878 ustavující valnou hromadu Brněnské matice školské. Valné hromady se zúčastnilo asi 300 osob a bylo na ní zvoleno dvanáct členů výboru a šest náhradníků. Prvním čestným členem Matice se stal majitel stolařské firmy a spoluzakladatel Českého čtenářského spolku Jan Křtitel Rudiš.[9]

První schůze nově zvoleného výboru se uskutečnila dne 16. března 1878 a předsedou spolku byl zvolen Bedřich Hoppe.[10]

Brněnská matice školská si vytkla dva směry své působnosti. Šlo nejen o udržení a rozšíření své matiční školy, ale také o domáhání se všemi zákonnými prostředky toho, aby byla brněnská obec přinucena zřídit pro české děti dostatečný počet veřejných škol s českou vyučovací řečí. Správa města však prostřednictvím okresní školní rady zamítala jak převzetí matiční školy do své režie, tak i konkrétní žádost na otevření české veřejné obecné školy na Josefově,[11] kde byl velký počet českých dětí ve věku povinné školní docházky.

Zakladatelé Matice se snažili získávat nové spolupracovníky, obraceli se na veřejnost a rozesílali subskripční archy, aby opatřili peníze na rozšíření matiční školy. Dožadovali se také podpory českých peněžních ústavů a pořádali divadelní představení ve prospěch Matice. Do konce roku 1878 vzrostl počet členů na 300 a příjmy vykazovaly skoro 7 500 zl.[12] V roce 1880 předala delegace složená z členů výboru Matice císaři Františku Josefu II., který právě pobýval v Brně, první dva výtisky výročních zpráv a v září roku 1880 obdržela Matice císařský dar v hodnotě 400 zl.[13] Výbor Matice také podal žádost k zemskému sněmu o poskytnutí subvence 500 zl. na provoz matiční školy. Většina finančního odboru zemského sněmu se usnesla, aby byl Matici poskytnut na roky 1880 a 1881 příspěvek po 100 zl. Po přednesené řeči Bedřicha Hoppeho a Wolfganga Kusého byl tento návrh na sněmu dne 19. června 1880

[7] Moravská orlice VI, č. 213, 19. 9. 1877.

[8] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, 1877–1951, inv.č. 1, kn. 1.

[9] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 1, kn. 1.

[10] Bedřich Hoppe (1838–1884) se narodil v Mnichově Hradišti, gymnázium studoval v Mostě a Jihlavě. V letech 1855–1859 studoval práva ve Vídni, věnoval se zde i advokátní praxi, krátce pak i v Telči, brzy se přestěhoval do Brna, kde se účastnil politického i spolkového života. Byl členem Národní strany a jedním ze zakladatelů Českého politického spolku v roce 1872 a listu Občan. Kromě činnosti v Brněnské matici školské působil jako předseda správní rady akciové tiskárny, místopředseda správní rady Besedního domu, místopředseda Českého čtenářského spolku a byl pokladníkem Družstva českého divadla.

[11] Dnešní ulice Bratislavská.

[12] Výroční zprávy výboru Brněnské matice školské předneseny ve valné hromadě dne 16. března 1879, Brno 1879, s. 2.

[13] *Čtvrt století Matice školské v Brně*, Brno 1918, s. 25.

přijat.[14] V těchto letech se příjmy Matice zvyšovaly, až dosáhly v roce 1885 rekordní výše 12 800 zl, což bylo překonáno až v roce 1903, kdy slavila Brněnská matice školská 25leté jubileum.

Brněnská matice školská se také snažila přinutit brněnskou obec, aby založila veřejnou českou obecnou školu. Poté co okresní školní rada, podléhající brněnské radnici, zamítla žádost Matice na zřízení českých škol, odvolal se předseda Bedřich Hoppe v listopadu 1879 k zemské školní radě, která nařídila brněnské obci otevřít paralelní české oddělení při německých školách pro chlapce ve škole na Cejlu a pro dívky ve škole na Příční ulici.[15] S tímto rozhodnutím však výbor Matice nesouhlasil. Obával se, že by paralelní česká oddělení při německých školách brzy zanikla, a proto podal v prosinci roku 1880 odvolání k ministerstvu kultu a vyučování.[16] V březnu roku 1881, vydalo ministerstvo konečné rozhodnutí, v němž uznalo potřebu českých škol v Brně. Dále schválilo usnesení zemské školní rady, které se týkalo zřízení dvou paralelních tříd při německých školách, ale pouze jako prozatímní opatření a nařídilo městu, aby od školního roku 1881/1882 na obecní náklady otevřelo ve II. městském okrese českou školu se dvěma odděleními.

První třída české veřejné obecné školy tak byla otevřena dne 16. září 1881. Místnosti školy byly nakonec s pomocí Matice pronajaty na Josefově, protože ty, které navrhovala obec na Příční ulici, byly nevyhovující. Také prozatímní učitel školy Rohlena, jmenovaný brněnskou obcí, nebyl přijímán českými vlastenci. Sám prý neuměl pořádně česky a měl pověst člověka nenávidícího vše české. V roce 1882 byl proto jmenován novým řídícím učitelem školy Rudolf Hanák.[17]

Ani poté co byla otevřena první veřejná česká obecná škola v Brně, nepřestala se Matice zabývat českým obecným školstvím. Matiční obecná škola fungovala až do roku 1889. Výbor Matice se rozhodl školu udržet, protože se ukázalo, že počet žáků majících zájem o českou obecnou školu převyšuje počet těch, kteří mohou být přijati do školy na Josefově. Zároveň se ukázala potřeba českých obecných škol i v jiných částech města. Brněnská matice otevřela ve školním roce 1882/1883 dvě oddělení první třídy na ulici Křenové, v budově české reálky. V letech 1883–1885 potom dvě třídy obecné školy na Starém Brně.

Již od počátku 80. let se mezi členy výboru Matice objevuje myšlenka potřeby zakládání nejen českých škol obecných, ale také mateřských škol a opatroven. Do této doby byly v Brně jen německé mateřské školy zřizované městem. Také Ústřední matice školská v Praze vyzývala Brněnskou matici školskou, zda by nechtěla podpořit založení české mateřské školky. V roce 1881 proto přijala valná hromada spolku změnu stanov v tom smyslu, že si bere za cíl vydržovat a podporovat nejen školy národní

[14] *Zápas o české školy v hlavním městě Moravy v prvním desetiletí Matice školské v Brně*, Brno 1888, s. 21.
[15] Pro českou školu měla být uvolněna tělocvična a jedna třída německé školy.
[16] AMB, fond L 25 Okresní školní rada v Brně-městě, inv.č. 27, kart. 16.
[17] Václav ŠLESINGER, *Zápas půl století. Boj o českou Moravu 1848–1918*, Brno 1946, s. 38; Libuše URBÁNKOVÁ, *Z historie první české obecné školy v Brně*, in: Vlastivědný věstník moravský, 1997, s. 130–133.

s českým jazykem vyučovacím, ale také české školy mateřské a opatrovny.[18] Tím se otevřelo nové pole působnosti, a v roce 1881 byla za pomoci Ústřední matice školské zřízena první česká mateřská škola v Brně na Josefově. V letech 1881–1885 otevřela Brněnská matice školská šest mateřských školek v různých částech Brna, přičemž finanční prostředky na jejich provoz poskytovala Ústřední matice školská. Teprve od školního roku 1885/1886 převzala starost o jejich provoz Brněnská matice školská, přesto ještě v následujících letech Ústřední matice školská významnou měrou přispívala na jejich provoz. V roce 1884 si mohla Matice dokonce dovolit zakoupit pro novou mateřskou školu domek se zahrádkou na Špilberské ulici č. 4. Náklady na nákup domu byly částečně hrazeny z půjčky Cyrilometodějské záložny, kterou Matice splatila až v roce 1917.

Brněnská matice školská otevřela ve školním roce 1883/1884 také jeden ročník pokračovací řemeslnické školy. Ta se však nesetkala s větším zájmem učňů a řemeslnických mistrů a nebyla proto již další roky provozována.

O jednotlivých školách provozovaných Brněnskou maticí školskou bude podrobněji psáno dále.

V roce 1884 náhle zemřel první předseda a jeden ze zakladatelů Matice Bedřich Hoppe.[19] V letech 1884–1886 byl předsedou Brněnské matice školské Wolfgang Kusý[20] a po něm se stal předsedou v letech 1886–1897 Josef Tuček.[21]

Po dvanácti letech existence byla v roce 1889 zrušena matiční obecná škola u minoritů. V této době se Matice již plně zaměřuje na zakládání českých mateřských škol. Představitelé Matice doufali, že dostatek českých mateřských škol ve městě Brně postupně vychová budoucí žáčky českých obecných škol a donutí tím brněnskou radnici k jejich postupnému zřizování. Stávalo se také tradicí, že vždy na počátku září, před zápisem do škol, pořádal výbor Matice v Besedním domě schůze lidu, na kterých přesvědčoval rodiče, aby zapsali děti do české školy a poukazoval na důležitost českého školního vzdělání.[22]

Na počátku 90. let 19. století náhle činnost Matice stagnuje. Nejsou zakládány nové mateřské školky a také nápadně ubývá finančních prostředků poskytovaných Matici při jasném vzrůstu českého živlu v Brně. Zdá se, jako by po více než deseti

[18] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 34, kart. 3.

[19] Zemřel 1. dubna v San Remu, kde se zotavoval z nemoci.

[20] Wolfgang Kusý (1842–1886) se narodil v České Rudě. Gymnázium absolvoval v Olomouci a poté studoval práva v Praze a Vídni. V roce 1872 se jako advokát usadil v Brně. Byl zvolen do zemského sněmu za obce vyškovské a v roce 1873 byl vyslán do říšské rady.

[21] Josef Tuček (1845–1900) se narodil v Brodku na Moravě. V Olomouci a Těšíně absolvoval gymnázium a poté studoval práva ve Vídni. V roce 1876 si otevřel vlastní advokátní kancelář. Do zemského sněmu byl zvolen v roce 1881 za venkovský okres Jihlava-Telč, který zastupoval až do své smrti. Byl vůdcem strany lidové a předsedou klubu českých poslanců. V roce 1897 byl členem zemské školní rady. V letech 1892–1897 byl zvolen do říšské rady, kde vstoupil do klubu českých nezávislých poslanců. Kromě toho byl členem mnoha brněnských spolků, v letech 1887–1900 byl také předsedou Českého čtenářského spolku v Brně.

[22] Od roku 1899 upustil výbor od konání schůzí rodičů.

letech snah o zřizování českých škol byla Matice vyčerpaná. Rovněž členů nepatrně ubylo, přesto členské příspěvky tvořily nejstálejší příjem finančních prostředků. Ústřední matice školská snížila v letech 1890–1899 svůj příspěvek na 4 000 zl., po přechodu na korunovou měnu byla stejná částka vyplácena v korunách. V letech 1900–1911 vyplácela Ústřední matice školská Brněnské matici opět 8 000 K ročně.

Je zřejmé, že úmrtím prvních dvou předsedů Bedřicha Hoppeho a Wolfganga Kusého utrpěla Matice velkou ztrátu. Z výboru v roce 1889 odešel také Kuneš Kunz, jeden ze zakladatelů a hlavních činitelů Matice. Výbor se v 90. letech obměňuje a dochází k nástupu nové generace. Od roku 1892 figurují ve výboru i dvě ženy, a to předsedkyně Vesny Adéla Koudelková a předsedkyně Dobročinného komitétu dam Julie Kučerová. Ve vedení spolku jistě hrála důležitou roli také politická angažovanost jejích představitelů. Na výborové schůzi dne 12. července 1892 se Josef Tuček vzdává předsednické funkce z toho důvodu, že byl zvolen předsedou lidové strany a předsedou Matice se stal jako člen národní strany. Vyzval výbor, aby byla provedena nová volba předsedy, ale byl ostatními požádán, aby v předsednictví pokračoval.[23]

Výbor si dobře uvědomoval nepříznivou finanční situaci. V letech 1890–1891 byli ve všech městech na Moravě získáváni jednatelé z řad českých vlastenců, kteří měli provádět finanční sbírky ve prospěch Brněnské matice školské. Akce však nebyla úspěšná. V pokladních zápisech ubývá velkých peněžních darů od jednotlivců, dřívější dárci umírají a nedaří se získávat nové.[24]

Ve dnech 2. a 3. května 1890 se konala v Besedním domě Výroční matiční slavnost. Slavnost byla zahájena v sobotu večer v divadle slavnostním představením her „Brute pusť Caesara“, „Svéhlavost“ a „Ve veřejném životě“, ve kterých účinkovali ochotníci. V neděli dopoledne oslava pokračovala bufetem ve velké dvoraně a vedlejších místnostech Besedního domu. Na slavnosti spolupracovaly i členky jiných spolků jako například Vesny, Dobročinného komitétu dam a Spolku pěstounek,[25] které pomáhaly s přípravou jídla a prodejem losů. Večer byla slavnost zakončena koncertem Filharmonické besedy brněnské, který byl uspořádán ve prospěch Brněnské matice školské.[26]

Následující rok matiční slavnost pořádána nebyla, podle Výroční zprávy se nenašla vhodná doba.[27] V době pobytu císaře Františka Josefa II., v červnu roku 1892, byly konány ve prospěch Matice přátelské zábavy v Besedním domě. Čtenářský spolek k tomu účelu propůjčil své místnosti a daroval 2 zl. z každého vyčepovaného hektolitru piva, což vyneslo Matici 200 zl. Matice Besedního domu zapůjčila bezplatně

[23] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 2, kn. 2.
[24] Peněžní dary Matici neposkytovali jen jednotlivci, ale také peněžní ústavy a průmyslové podniky, například Cyrilometodějská záložna, banka Slavia či Živnobanka.
[25] Starostkou spolku pěstounek byla Olga Tučková, manželka Josefa Tučka.
[26] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.
[27] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.

velký sál a Dobročinný komitét dam měl na starost občerstvení a prodej kytiček ve prospěch Matice školské.

Další matiční slavnost byla uspořádána na den zemských patronů sv. Cyrila a Metoděje v roce 1893. Organizace se ujal užší výbor Matice a také zástupci ostatních českých brněnských spolků Vesny, Dobročinného komitétu dam, Spolku pěstounek, Besedy filharmonické, Besedy starobrněnské, Čtenářského spolku, Sokola, Svatopluka, Tyrše a Veleslavína. Slavnost byla zahájena 5. července v 10 hodin dopoledne v dolní místnosti a zahradě Besedního domu. Odpoledne se přesunula část hostů na zahradu hostince pana Spěšného na Nové ulici.[28] Zde do večera hrála hudba kolínského Sokola a pořádal se bufet. V Besedním domě odpoledne zpívali členové spolků Besedy filharmonické, Svatopluka a Veleslavína. Slavnost měla velký úspěch, a proto se Matice rozhodla cyrilometodějskou slavnost pořádat každý rok a výtěžek se tak stával pravidelným finančním přínosem.[29]

Jako reakce na nepříznivou finanční situaci v první polovině 90. let, byl na podnět pokladníka Matice Karla Nováka založen v roce 1895 Výbor agitační a finanční pro Brněnskou matici, jehož hlavní náplní bylo obstarávat Matici finanční prostředky. Ještě větší akce byla zorganizována následující rok. Společně s Maticemi v Lipníku, Zábřehu, Místku a Hodoníně byla připravena akce „Morava svým Maticím“, která měla být „*manifestací českého lidu proti svatodušnímu sjezdu německého Schulvereinu v Brně*“.[30]

Za pomoci pěstounek mateřských škol se vytvořil počátkem roku 1896 agitační komitét a v dubnu bylo rozesláno po Moravě 6 000 subskripčních listin. Podstatnou součástí této akce bylo v roce 1897 vydání slavnostního listu „Morava svým Maticím“. Na slavnostním listu spolupracovali například Svatopluk Čech, Josef Merhaut, Jožka Úprka nebo Max Švabinský. Bylo vytištěno 14 000 exemplářů a cena jednoho listu byla stanovena na 1 zl. Za pomoci obecních zastupitelstev, spolků, učitelských jednot i jednotlivců byl slavnostní list prodáván na mnoha místech Moravy nebo byl rozesílán poštou. Dne 12. prosince 1897 byl uspořádán ve velké dvoraně Besedního domu bufet spojený s jeho prodejem. Zúčastnili se ho umělci z Národního divadla a přednesli básně ze slavnostního listu. Akce se však nesetkala s očekávaným úspěchem. Mnozí odběratelé přes upomínky zaslané výtisky nevrátili a neposlali ani peníze. Celkový výtěžek byl pouze něco přes 2 000 zl. a ten byl rozdělen mezi všechny zúčastněné Matice.[31]

V roce 1898 byl zvolen po odstupujícím Josefu Tučkovi nový předseda advokát Václav Prošek. Předsedou však setrval pouze jeden rok. Poté se stal předsedou v letech 1899–1906 dosavadní pokladník Karel Novák.[32]

---

[28] Dnešní ulice Lidická.

[29] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.

[30] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.

[31] *Čtvrt století Matice školské v Brně*, Brno 1903, s. 127.

[32] Karel Novák byl poslancem za lidovou stranu a ředitelem generálního zastupitelství pojišťovny Praha pro Moravu a Slezsko.

Po dvou letech, kdy byly příjmy Matice dosti nízké, se je podařilo v roce 1899 znatelně zvýšit. Vzrostl také počet členů na rekordních 466, oproti roku 1898, kdy měla Matice 304 členů. Bylo to bezpochyby ještě doznívající akcí Morava svým Maticím. V následujícím roce však počet členů opět klesl na 361.

V roce 1899 podala Matice prostřednictvím Otakara Pražáka zemskému sněmu petici, ve které žádala zvýšení roční zemské subvence z 400 K na 1 000 K. Žádosti bylo vyhověno a ke zvýšení došlo od roku 1901. Pravidlem se stalo pořádání Svatováclavské sbírky a část finančních prostředků také přinášely pokladničkové sbírky. V jednotlivých brněnských hostincích byly umístěny pokladničky, do kterých mohli hosté přispívat na činnost Matice. V pokladních záznamech se objevují od roku 1897 dary od kroužků Dudáci, Kulečníkáři a Komáři ve Slavii, od roku 1898 dary od kroužku Afrika a od roku 1901 od kroužku Modlosložebníci v Polenkově restauraci. V roce 1902 začaly také dávat větší dary kroužky Čtveráci, Tamburáši a Kroužek mládenců v Brně a v roce 1903 společnost Mrků u Kahla na Veveří ulici. Pravidelná Cyrilometodějská sbírka byla zavedena v roce 1900.

Karel Novák patřil k těm, kteří prosazovali založení dámského odboru při výboru Matice. Jeho členky měly pravidelně navštěvovat matiční mateřské školy a mít nad nimi dozor. V roce 1903 byl pod názvem Odbor dam Brněnské matice školské takový spolek založen. Podle stanov měl za úkol vybírat příspěvky, pořádat divadelní představení, koncerty, zábavné a čajové večírky a přednášky na podporu Matice. První předsedkyní se stala manželka zemského školního inspektora Emilie Lošťáková a místopředsedkyní Aloisie Nováková, manželka předsedy Matice.[33] Největším každoročním podnikem Odboru dam byla májová později jarní slavnost spojená s bohatým občerstvením, které připravovala kuchařská škola Vesny, a víno pravidelně daroval klášter na Starém Brně. V roce 1905 se konal první ples pod názvem „Makové pole". Plesy poté pořádal Odbor dam pravidelně až do roku 1914, na jejich organizaci se podíleli i členové jiných spolků například Čtenářského spolku Zora.

Do konce 19. století založila Matice v Brně 11 českých mateřských škol, ve kterých pracovalo sedmnáct pěstounek a deset opatrovnic a na jejich provoz přispívala Ústřední matice školská. V této době byla znovu otevřena také otázka českých obecných škol. Vzhledem k tomu, že české obecné školy, chlapecká na Winterhollerově náměstí a dívčí na Hutterově ulici,[34] byly po několik let přeplněny a ve většině tříd musela být otevřena paralelní oddělení, měla brněnská obec zákonnou povinnost otevřít školu novou. Obec ve snaze vyhnout se své povinnosti manipulovala s počty žáků a s jejich převody, aby zrušila paralelní oddělení. Jednání s brněnskou obcí se donekonečna protahovalo. Brněnská matice školská se v roce 1905 odvolala ke Správnímu soudu ve Vídni. Soudní dvůr označil jednání brněnské obce za nezákonné a nařídil rozdělení české chlapecké obecné školy na Winterhollerově náměstí na dvě

[33] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 34, kart. 3.
[34] Dnešní nám. 28. října a ulice Traubova.

školy, což se však nestalo. V roce 1907 současně se zápisem do obecných škol, brněnská školní rada ohlásila rozdělení Brna na školní obvody. Do té doby město Brno tvořilo pouze jeden obvod a tak mohla okresní školní rada přemisťovat žáky z jedné školy do druhé, pokud hrozilo, že v důsledku přeplnění bude muset být třída rozdělena na dvě oddělení. Rozdělení města Brna na školní obvody byl dlouholetý požadavek české veřejnosti. Nové školní obvody však byly stanoveny tak, aby v nich nedošlo ke zvýšení počtu českých dětí v již existujících národních školách a obec nemusela zřizovat školy nové. Navíc se tak stalo před vytvořením nové české okresní školní rady, do jejíž kompetence rozdělení města na školní obvody patřilo.[35]

V souvislosti s nárůstem agendy v tomto období, byla počátkem roku 1903 otevřena samostatná matiční kancelář. Místnost pro ni zdarma poskytlo Družstvo pro zřízení národního divadla na dnešní Husové ulici č. 16. V roce 1904 se kancelář přestěhovala do vhodnější místnosti v prvním poschodí domu na Solniční ulici č. 13, kde sídlila také Národní jednota a Národní rada. V červenci roku 1906 došlo k přesunu kanceláře do domu První občanské záložny na dnešní ulici Česká a od června roku 1914 působila v domě v Jakubské ulici č. 1.

V letech 1900–1910 založila Matice posledních devět nových mateřských školek v různých částech města a v letech 1908–1914 provozovala českou měšťanskou školu. Zároveň se však Matice dostala do velmi kritického stavu a dokonce to vypadalo, že spolek zanikne. V posledních několika letech došlo k výraznému nedostatku finančních prostředků, který byl zapříčiněn poklesem zájmu české veřejnosti, ale i samotných členů o otázky českého školství po přijetí tzv. Moravského vyrovnání v roce 1905. Kromě toho měl spolek v této době již nedostatečnou vnitřní organizaci. Byl sice vytvořen výbor pro mateřské školy, měšťanskou školu a zápisové práce, ale jinak se za celou dobu trvání spolku vnitřní struktura a organizace práce nezměnily. A také se zdá, že většina představitelů postrádala v této době motivaci.

Tato situace vyvrcholila v lednu 1911, kdy z výboru odstoupila část členů a torzo, které zůstalo, nemohlo o ničem rozhodovat. Proto byla 15. ledna 1911 svolána mimořádná valná hromada, které se však zúčastnilo pouze 112 členů spolku. Přesto zde byla schválena změna stanov.[36] Změna nastala ve složení a délce funkčního období správního výboru. Do budoucna se měl výbor skládat z osmnácti členů a šesti náhradníků (dosud bylo dvanáct členů a tři náhradníci) a členové výboru měli být voleni na tři roky a každý rok šest z nich mělo vystoupit. Delší funkční období bylo zavedeno z toho důvodu, aby se noví členové mohli se všemi záležitostmi dobře seznámit a byla udržena i jistá kontinuita práce.[37]

[35] České školní rady byly vytvořeny podle Perkova školského zákona, který byl součástí dohody o uspořádání poměrů v zemi tzv. Moravského uspořádání či Moravského paktu přijatého na moravském zemském sněmu v roce 1905.

[36] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.

[37] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 34, kart. 3.

Mimořádná valná hromada však nepřijala rezignaci výboru a žádala, aby setrval do řádné valné hromady. Tím se poměry ještě přiostřily. Definitivně se předsednictví vzdal Jaroslav Budínský a vystoupili další členové výboru. Před řádnou valnou hromadou se konala schůze zbylých členů, na kterou byli pozváni i zástupci všech politických stran, aby se dohodli na jmenování svých kandidátů do výboru Matice.

Řádná valná hromada se uskutečnila 8. dubna 1911, a dostavilo se na ni pouze 74 členů spolku. Novým předsedou byl zvolen Karel Fišara, ředitel české obchodní akademie, který poté tuto funkci zastával plných 30 let, až do roku 1941. Nově byl ustaven finanční odbor, právní odbor, odbor pro mateřské školy a zápisový odbor. Výborové schůze se měly konat pravidelně jednou do měsíce, v případě potřeby i častěji.[38]

Nedostatek finančních prostředků měl delšího trvání a vyústil téměř v rozpad spolku. V roce 1912 dosahoval celkový dluh Brněnské matice školské přes 39 000 K. Matice dlužila Cyrilometodějské záložně 11 000 K a přes 18 000 K dlužila zemským pojišťovnám za pojištění učitelek mateřských škol. Tyto dluhy byly zajištěny na domech, které Matice vlastnila. Kromě toho dlužila přes 10 000 K v nezaplacených účtech a úrocích z roku 1911. Nový výbor se snažil podnikat vše možné, aby finanční situaci zlepšil. Na jaře 1912 byla zahájena velká akce za účelem evidence členských příspěvků a získání nových členů. Po celé Moravě bylo rozesláno 1 000 přípisů. Nepřinesla však takový účinek, jak se očekávalo a po jejím skončení bylo na členských příspěvcích vybráno pouze 11 940 K, což byl jen nepatrný přírůstek oproti roku 1912. V této době byly proto vítaným zdrojem financí poplatky od firem, které měly propůjčené právo prodeje výrobků ve prospěch Matice. Největší význam měla smlouva s Kupeckou sirkárnou v Lipníku uzavřená v roce 1909. Spolupráce s Maticí přetrvávala i poté, co podnik v roce 1912 převzala akciová společnost Hélios.[39]

Problém českých obecných škol nebyl dosud vyřešen a Matice se mu i přes své vnitřní a finanční problémy nepřestala věnovat ani v této době také proto, že členové Matice byli v obou českých školních radách a i v dalších zemských institucích. Odpovědí na několikaleté neřešení situace v otázce vytvoření školních obvodů v Brně a s tím souvisejícím rozšířením přeplněných českých obecných škol na Winterhollerově náměstí a Hutterově ulici bylo zorganizování stávky školních dětí. Stávka vypukla dne 16. března 1914. Toho dne přestalo celkem 520 dětí z chlapecké školy na Winterhollerově náměstí a dívčí školy na Hutterově ulici chodit do škol. Děti byly přes den umístěny v místnostech na Cejlu pod dohledem učitelů i rodičů, probíralo se dál učivo a pořádaly se také vycházky do okolí.

Dne 22. března se ve velkém sále Besedního domu konala schůze lidu, kterou zahájil předseda Matice Karel Fišara. Promluvili na ní mimo jiné i poslanci a zástup-

[38] Brněnská matice školská si v tomto směru vzala příklad z Ústřední matice školské, která již v prvním desetiletí po svém založení zavedla rozdělení výboru na několik odborů a členy výboru volila na tři roky.
[39] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.

ci politických stran. Na schůzi byla přijata rezoluce, ve které se trvalo na postavení nových školních budov, chlapecké a dívčí na Vranovské ulici nejpozději do začátku školního roku 1915/1916 a opatření vhodných místností do doby, než budou školy postaveny. Stávka byla po devíti týdnech dne 25. května ukončena.[40]

Úspěchem stávky bylo zahájení komisionelních jednání v záležitosti stanovení školních obvodů v Brně a byl téměř úplně přijat původní vypracovaný projekt české okresní školní rady. V říjnu 1914 nařídila zemská školní rada rozdělení chlapecké školy na Winterhollerově náměstí a dívčí školy na Hutterově ulici a obec musela začít se stavbou nové školní budovy na Vranovské ulici. Kromě těchto nových škol na Vranovské ulici bylo v Brně v roce 1914 devět českých obecných škol, z toho pět chlapeckých a čtyři školy dívčí.[41]

Veškeré snahy zvýšit finanční příjmy Matice na takovou míru, aby mohla udržet všechny své školy v dosavadním počtu, se nezdařily. Vedle již zavedených sbírek se konala v Brně a okolí na jaře roku 1914 nová odznaková sbírka nazvaná „Máj Matici", ale její výnos byl poměrně malý, nedosahoval ani 1 000 K. Proto byla svolána v květnu mimořádná valná hromada, na kterou byli pozváni poslanci, významné osobnosti a korporace, aby byly za jejich pomoci nalezeny nové zdroje příjmů na udržení všech matičních škol. Valná hromada se však rozešla pro nepatrný počet přítomných.[42]

V srpnu 1914 byla nucena Matice uzavřít svou chlapeckou měšťanskou školu. Rušit mateřské školy však výbor nechtěl, dělal vše pro to, aby je udržel i ve válečné době.[43] Byl vytvořen pomocný výbor, do něhož se zapojily i učitelky z mateřských škol a úřednice z matiční kanceláře a jehož náplní bylo získávání nových dárců. Výbor nemohl pořádat veřejné akce jako v minulých letech, zrušena byla matiční slavnost i slavnosti v jednotlivých mateřských školách, které byly jejich hlavním zdrojem příjmů. Bylo povoleno jen pořádání Cyrilometodějské sbírky, a z jejího výnosu byla čtvrtina odvedena do zemské odbočky fondu vdov a sirotků. Přesto nedošlo k zániku Matice, a dokonce byly po celou dobu války udrženy všechny matiční mateřské školy. Hlavní zásluhu na tom měla podpora jednotlivců. V roce 1917 se dokonce sešlo o 5 000 K více na členských příspěvcích než v minulých letech, dary a sbírky vynesly přes 48 000 K. Z toho důvodu mohly být zvýšeny platy učitelek mateřských škol a úřednic, a také splacen starý hypoteční dluh Cyrilometodějské záložně, který byl vázán na matičním domě na Špilberské ulici. Uhrazena byla také část dluhu za pojištění učitelek u Moravské zemské záložny.[44]

Po skončení první světové války a vzniku samostatné Československé republiky v roce 1918, musela Brněnská matice školská hledat odpovědi na otázku, zda má

[40] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.
[41] František ŠUJAN, *Dějepis města Brna*, Brno 1928, s. 464.
[42] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.
[43] Ústřední matice školská přestala poskytovat svůj příspěvek na mateřské školy, který v roce 1913 činil 10 000 K.
[44] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.

i v následující době její činnost smysl a hlavně kterým směrem se má ubírat. V počátečních letech spolupracovala na vybudování českého školství v Brně, na účelném umístění škol, získávání potřebných budov a vybavování náležitými pomůckami. Snažila se také plnit roli prostředníka mezi rodiči a školskými úřady.

Ve 20. letech se ještě na čas vrátila ke svému původnímu poslání, otevírat české menšinové mateřské školy. V letech 1921–1927 zřizovala školku v Modřicích, v letech 1924–1930 školku v Černovicích, v letech 1925–1927 v Přízřenicích, které byly posléze předány městu Brnu a v letech 1926–1927 ve Dvorských u Tuřan, kterou předala Ústřední matici školské.[45]

Od roku 1921 se Matice pustila do zakládání Lidových školských odborů, které fungovaly jako samostatné spolky s ohledem na potřeby škol ve svých obvodech. Každoročně organizovala a hlavně přispívala na ošacovací akce pro chudé děti, které byly prováděny prostřednictvím odboru dam Brněnské matice školské, lidových školských odborů a správ obecných a mateřských škol. Podporovala školní výlety, chudším žákům věnovala příspěvek na jízdné a stravné, a také finančně přispívala na prázdninové ozdravné kolonie, které organizovaly některé lidové školské odbory.

Brněnská matice školská působila v Brně přes 70 let. Dne 28. září 1951 se konala poslední, 73. valná hromada. Na ní byla, po uvážení situace, navržena likvidace spolku, protože nebylo možné jeho zapojení do některé z masových organizací. V té době byla provedena i likvidace lidových školských odborů. Majetek Matice byl rozdělen mezi Ústřední národní výbor města Brna, závodní klub ROH OPU Brno II – Valašský krůžek a školy. Dne 27. ledna 1953 oznámil Ústřední národní výbor, že likvidace Brněnské matice školské byla dokončena.[46]

Obecné školy Brněnské matice školské v letech 1877–1889

Dne 17. října 1877 bylo zahájeno vyučování matiční obecné školy v pronajaté místnosti ve 2. patře Besedního domu, která původně patřila spolku Zora.[47] Do první třídy bylo na počátku školního roku zapsáno 33 dětí, z toho 27 chlapců a 6 děvčat. Později museli čtyři chlapci školu opustit, protože nesplňovali požadovaný věk pro první třídu. Učitelem školy byl František Rolf, původně učitel matiční školy v Olomouci. Náboženství docházel vyučovat člen výboru prof. František Ruprecht. Po několika měsících byl výborem z učitelského místa František Rolf odvolán, protože se stávalo, že v důsledku nadměrného pití alkoholických nápojů byl opilý i době vyučování. Tuto skutečnost se výbor Matice snažil utajit, aby nebyla pošpiněna památka prvního učitele matiční školy. Od března roku 1878 nastoupil do školy nový učitel Antonín Holzer.[48]

[45] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 63, kart. 7.
[46] Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA), fond B 26 Policejní ředitelství Brno, 3311/j.č.6/53.
[47] AMB, fond L 25 Okresní školní rada v Brně-městě, inv.č. 42, kart. 21.
[48] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 1, kn. 1.

Výbor se na schůzi dne 24. listopadu usnesl vybírat za každého žáka 32 kr. měsíčně. Ještě do konce roku 1877 bylo zavedeno školné 48 kr. měsíčně, stejné jako na ostatních veřejných obecných školách, s tím, že u nemajetných dětí se připouštělo úplné osvobození od jeho placení.

Zápis na školní rok 1878/1879 přinesl překvapení, do matiční školy se zapsalo 232 dětí, většinou z úřednických a řemeslnických rodin. Bylo tedy nutné první třídu rozdělit na dvě oddělení a školu rozšířit o druhou a třetí třídu. Z toho důvodu byly pronajaty místnosti v minoritském klášteře na místě bývalého mužského učitelského ústavu a výbor přijal dva nové učitele Františka Wolfla, který do té doby učil v Bystřici nad Pernštejnem a Bedřicha Mollinara ml., dřívějšího učitele v Hořici.[49]

V letech 1878–1880 byl nárůst žáků takový, že se matiční škola rozrostla i o čtvrtou třídu. Místnosti v minoritském klášteře postupně přestaly dostačovat, proto byly pronajaty další ve druhém patře protějšího Sternova paláce. Zájem o matiční školu byl velký, takže někteří žáci museli být odmítáni, zvláště ti, kteří nebydleli v Brně.[50]

Brněnská matice školská se snažila školu udržet a zároveň dále rozšiřovat, aby tak dokázala brněnské obci, že škola má dostatečnou návštěvnost a splňuje zákonnou podmínku, podle které je obec po pěti letech nucena při dostatečném počtu žáků převzít školu do své správy. Poté co bylo rozhodnuto, že brněnská obec ve školním roce 1881/1882 otevře první třídu české obecné školy na Josefově, zabýval se výbor myšlenkou neotevřít první třídu matiční školy. Jakmile se však v září ukázalo, že počet přihlášených žáků do školy na Josefově překračuje ustanovený počet 160, byly zbývající děti přijaty do první třídy matiční školy.

Matiční škola se postupně rozrůstala a v letech 1881–1883 měla pět postupujících tříd s osmi odděleními, které navštěvovalo přes 500 žáků. Ve školním roce 1882/1883 bylo dokonce třeba rozdělit dívčí pátou třídu na vyšší a nižší oddělení, protože Matice neměla prostředky na otevření dívčí měšťanské školy a do cvičné školy při ústavu pro vzdělání učitelek nemohly být pro velký zájem všechny dívky postupující z páté třídy přijaty.[51]

Dne 19. března 1883 byl vydán výnos ministerstva kultu a vyučování, který povoloval, aby se na matiční škole od druhé třídy vyučovalo němčině jako nepovinnému předmětu. Na žádost výboru udělilo ministerstvo ve školním roce 1883/1884 škole právo veřejnosti.

Brněnská matice školská otevřela v 80. letech třídy českých obecných škol i v jiných částech Brna. Na schůzi výboru dne 31. ledna 1882 sdělil předseda Bedřich Hoppe obsah soukromého listu člena výboru Ústřední matice školské, ve kterém se psalo, že by bylo možné otevřít obecnou školu na Křenové ulici na náklad Ústřední matice, ale pod jménem Brněnské matice školské.[52] Návrh Ústřední matice výbor přijal a na

[49] AMB, fond L 25 Okresní školní rada v Brně-městě, inv.č. 42, kart. 21.
[50] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 1, kn. 1.
[51] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.
[52] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 1, kn. 1.

počátku školního roku 1882/1883 byla otevřena dvě oddělení první třídy ve III. městském okrese na ulici Křenové v budově české reálky. Přihlásilo se 115 dětí a učiteli byli jmenováni František Šín a Hynek Konšel. První třída školy na Křenové ulici fungovala pod záštitou Matice jen jeden rok, dne 25. září 1883 přešla pod obecní správu.

Ve školním roce 1883/1884 Matice zřídila první třídu na Starém Brně, kterou navštěvovalo 108 dětí. Žáci byli rozděleni podle pohlaví do dvou oddělení a třídy byly umístěny v domech Wolfganga Kusého na Klášterním náměstí a Měšťanské ulici.[53] Obě třídy byly zpočátku považovány za paralelní oddělení školy v minoritském klášteře a učili zde Eduard Harna a František Šín. V průběhu školního roku se škola na Starém Brně stala samostatnou a správcem byl ustaven Eduard Harna.[54]

V následujícím roce se škola na Starém Brně rozrostla o druhou třídu a ve třech odděleních ji navštěvovalo celkem 175 dětí. Na schůzi výboru Matice dne 13. července 1885 bylo rozhodnuto s ohledem na úřední průtahy, které provázely zřizování veřejných českých škol, otevřít školu také v následujícím roce. Matiční obecná škola na Starém Brně fungovala až do školního roku 1885/1886, kdy zde byla česká obecná škola zřízena městem a sídlila v původních místnostech matiční školy.

Na podnět výboru Matice byly na jednotlivých českých školách zřízeny dámské odbory, které poskytovaly chudým dívkám materiál k ručním pracím. Tyto odbory se snažily hmotně podporovat chudé žáky, osvobozovat je od školného, věnovat jim školní knihy a pomůcky. Také byl založen Spolek českých učitelů města Brna, který spolupracoval s Maticí a poskytoval podporu chudým dětem.[55]

Školní rok 1888/1889 byl posledním rokem matiční školy u minortů. V tomto roce bylo do školy zapsáno pouze 290 dětí. Důvodem zrušení nebyla jen finanční otázka, ale také zamítnutí žádosti českých rodičů o zřízení české národní školy ve vnitřním městě u správního dvora ve Vídni. Město Brno tvořilo jeden školní obvod a v něm nebyla obec povinna otevřít novou školu, pokud se neprokáže, že nejméně po dobu pěti let musí více než 40 dětí školou povinných navštěvovat školu vzdálenou 4 km, což však nemohlo být splněno, protože Brno v této době nebylo tak rozlehlé. Matice proto spoléhala na druhou podmínku, za které by obec musela podle zákona rozdělit školu na dvě samostatné. Ta by byla splněna, pokud by v období pěti let musela být většina tříd rozdělena do paralelních oddělení. Brněnská matice školská proto doufala, že tato podmínka bude v brzké době splněna, zvláště když uzavře svou obecnou školu a všechny své prostředky zaměří na budování českých mateřských škol. Nestalo se tak, a o zakládání českých obecných škol městem byl sveden dlouhý boj.

[53] Dnešní Mendlovo náměstí a ulice Křížová.
[54] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.
[55] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.

Mateřské školy Brněnské matice školské v letech 1881–1918

Nejstarší dětská opatrovna v Českém království byla otevřena 1. března 1832 v Karlíně. Hlavní zásluhu na jejím zřízení měl majitel karlínské kartounky Leopold Jerusalem, který se při epidemii cholery ve 30. letech ujímal opuštěných dětí. Podobně jako v Čechách byly také na Moravě zakládány opatrovny již ve 30. letech 19. století. V roce 1833 byly v Brně dvě opatrovny. První působila na Cejlu, v nejlidnatějším předměstí obývaném především dělníky a v tomto roce ji navštěvovalo 317 dětí. Druhá opatrovna na Starém Brně poskytovala v roce 1833 útočiště 175 dětem ve věku dvou až pěti let. V roce 1857 bylo v Brně a brněnském kraji již 969 opatroven pro malé děti.

Činnost opatroven postupně vyústila v instituci mateřských škol. V roce 1872 byly zřízeny kursy pěstounek mateřských škol při učitelských ústavech a ve stejném roce získaly mateřské školy v rakousko-uherské soustavě jednotný statut humanitárních ústavů. Mateřské školy měly děti připravit na obecnou školu, zdokonalit jejich pohybové a smyslové schopnosti, naučit je zpěvu, říkadlům, hrám a v neposlední řadě se měly postarat o jídlo, oděv a obuv pro chudé děti. První česká mateřská škola byla v Čechách otevřena 16. ledna 1869 v Praze na Starém Městě v klášteře sv. Jakuba. Byla při ní také kuchyně pro 90 strávníků.[56]

Do počátku 80. let 19. století byly v Brně jen mateřské školy německé, zřizované městem. Proto si Brněnská matice školská vytkla za jeden z hlavních cílů zakládat české mateřské školy. První česká školka byla umístěna na Josefově v domě továrníka a člena Brněnské matice školské Jana Hlávky. Školka byla povolena 25. dubna 1881 zemskou školní radou a slavnostně otevřena 10. května v den sňatku korunního prince Rudolfa s belgickou princeznou Stefanií.[57] Do školky se přihlásilo tolik dětí, že mohlo být přijato jen 70 nejstarších. Proto se výbor Matice rozhodl navrhnout Ústřední matici školské otevření druhého oddělení školky na Josefově a zároveň založení ještě jedné školky v jiné části města.[58]

Druhé oddělení bylo otevřeno dne 15. července 1881. Náklady na úpravu obou místností a stavbu dvou pavilonů v zahradě vzali na sebe Jan Hlávka a Ústřední matice školská. Ani zřízení druhého oddělení nestačilo, proto byly pro nedostatek místa přijímány jen děti čtyř a pětileté.

Druhá mateřská škola Brněnské matice školské byla otevřena 15. února 1882 v domě Wolfganga Kusého na Haberlerově ulici č. 6.[59] Hned první rok se do ní zapsalo 79 dětí.[60]

---

[56] Jan ŠAFRÁNEK, *Školy české: obraz z jejich vývoje a osudů*, II, Praha 1918, s. 260; Jana POSPÍŠILOVÁ, *Ze života brněnských mateřských škol na přelomu století*, in: Český lid 75, 1988, s. 111.

[57] AMB, fond L 25 Okresní školní rada v Brně-městě, inv.č. 28, kart. 17.

[58] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 1, kn. 1.

[59] Dnešní ulice Smetanova.

[60] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48; AMB, fond L 25 Okresní školní rada v Brně-městě, inv. č. 40, kart. 20.

Další školku se výbor Matice rozhodl založit na Křenové ulici. Otevřít mateřskou školku právě zde považoval výbor za nutnost vzhledem k tomu, že zdejší čeští rodiče se domáhali otevření veřejné české školy a česká mateřská školka mohla zajistit dostatek dětí, které by se poté hlásily do první třídy české školy. Vhodné prostory byly nalezeny na Špitálce v domě číslo 16. Přestože nájem za místnosti byl vysoký, 780 zl. ročně, Ústřední matice školská souhlasila a smlouva byla uzavřena na pět let. Školka byla slavnostně otevřena 30. dubna 1882 a zapsalo se do ní 210 dětí. Dočasně proto byly přijaty jen ty nejstarší, jelikož dvě zařízené místnosti nestačily pro tak velký počet dětí. Postupně byla školka rozšířena na čtyři oddělení.[61]

Protože brněnská obec hodlala zřídit dvě německé mateřské školky na Starém Brně, rozhodl výbor o nutnosti založení další mateřské školky v této lokalitě. Ústřední matice školská souhlasila a česká matiční školka byla umístěna opět v domě Wolfganga Kusého, tentokrát však v Měšťanské ulici č. 23. Do nové mateřské školky se hned z počátku zapsalo 160 dětí, proto musela být zřízena dvě oddělení. Po několika měsících provozu musela být školka z důvodu nemoci uzavřena na 15 dnů. Okresní školní rada této situace využila a nařídila školku uzavřít úplně z důvodu nevhodných místností. Předseda Matice Bedřich Hoppe podal proti tomuto rozhodnutí stížnost k zemské školní radě, která stížnosti vyhověla a zrušila rozhodnutí okresní školní rady a mateřská škola mohla fungovat i nadále.

Brněnská matice školská se ve zprávě, kterou podala dne 25. února 1882 Ústřední matici školské o stavu českých mateřských škol v Brně, zmiňuje o potřebě otevřít mateřské školy na Vídeňské ulici, v Zábrdovicích, na Nové ulici[62] a ve vnitřním městě. Na schůzi 4. dubna 1883 se výbor Matice rozhodl otevřít mateřskou školu nejprve na Vídeňské ulici s ohledem na zdejší situaci. Žili zde především dělníci pracující v cihelně či kamenných dolech ve velmi špatných sociálních podmínkách, navíc podle posledního sčítání lidu zde žila více než polovina obyvatel, která se hlásila k české národnosti.[63] Ještě před otevřením školky byl proveden zápis na zkoušku, ve kterém se přihlásilo 47 dětí tří až šestiletých, které dosud do žádné mateřské školky nechodily. Nová školka (opatrovna) byla otevřena 20. května 1883 v domě pana Vašáka na Vídeňské ulici č. 68 a docházelo do ní 70 dětí.[64]

V roce 1884 se výbor Matice rozhodl otevřít mateřskou školku také v okolí Pekařské ulice. Bydlelo zde mnoho českých rodin a mateřská školka měla připravit budoucí české žáky matiční obecné školy. Matici se k tomuto účelu naskytla příležitost zakoupit na Špilberské ulici hostinec zvaný Malý Pratr se zahradou od pana Rambouše za 9 000 zl.[65] Na koupi poskytla půjčku Cyrilometodějská záložna a kupní smlouva

[61] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48; AMB, fond L 25, Okresní školní rada v Brně-městě, inv. č. 28, kart. 17.
[62] Dnešní ulice Lidická.
[63] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 1, kn. 1.
[64] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn.48.
[65] Dnešní ulice Pellicova.

byla podepsána 25. března 1884. Ústřední matice školská vzala na sebe úkol platit rok pěstounku a opatrovnici a přispěla částkou 300 zl.[66]

Od školního roku 1885/1886 převzala Matice od Ústřední matice školské finanční náklady na mateřské školy. Přesto Ústřední matice školská každým rokem přispívala nezanedbatelnou částkou na provoz českých mateřských škol v Brně.

Brněnská matice školská se snažila postupně zdokonalovat fungování a činnost mateřských školek. Pěstounky podnikaly střídavě hospitace na ostatních matičních školkách, aby mohly srovnávat a získávat nové zkušenosti. Dále se zmenšil počet opatrovnic a místo nich byly ustaveny výpomocné pěstounky. Prodloužila se doba k návštěvě školek, byly například odstraněny letní prázdniny. Pěstounky měly možnost měsíčního volna ročně, rozděleného po čtrnácti dnech.

Poté co byla zrušena matiční škola na Starém Brně, uvolnily se finanční prostředky na zakládání dalších mateřských školek. Mohlo se tedy přikročit ke čtyři roky staršímu plánu, otevřít školku na Nové ulici. Další mateřská školka byla otevřena v květnu 1887 na Trnité ulici v domě pana Babičky, aby posílila druhou českou školu na ulici Křenové.

Na výborové schůzi dne 14. března 1888 bylo na návrh Kuneše Kunze rozhodnuto otevřít další mateřské školky, jednu ve vnitřním městě a druhou ve II. městském okrese na Cejlu nebo v Zábrdovicích. Potíže nastaly při hledání vhodných místností pro školku ve vnitřním městě, proto bylo její založení prozatím odloženo. Ve II. městském okrese se podařilo najít vhodné místnosti v domě Františka Domluvila na třídě Františka Josefa č. 119.[67] Školka byla slavnostně otevřena 17. června 1888 a zapsalo se do ní 70 dětí.

V roce 1888 Brněnská matice školská za pomoci Ústřední matice školské zřizovala 9 mateřských školek, které měly 12 oddělení a na kterých působilo dvanáct pěstounek a pět výpomocných pěstounek. Tyto mateřské školky navštěvovalo 791 dětí.

První polovina 90. let 19. století znamenala určitý útlum v činnosti Brněnské matice školské, jak z důvodu proměny výboru a odchodu hlavních osobností z počátků spolku, tak i v důsledku nepříznivé finanční situace, do které se Matice dostala. Další nová mateřská škola mohla být otevřena až v roce 1894. Za přispění Cyrilometodějské záložny byla založena v říjnu 1894 na ulici Svitavské č. 43 v Husovicích, v domě manželů Gecových.[68]

V roce 1895 vypadala finanční situace Matice kriticky. Na vydržování mateřských školek musela Matice získat 13 000 zl. Kromě toho bylo třeba pojistit všechny pěstounky a pomocnice na školkách. Valná hromada spolku v roce 1895 uložila výboru, aby projednal s brněnskou obcí přijetí českých školek do obecní správy nebo aby se obec

[66] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48; AMB, fond L 25 Okresní školní rada v Brně-městě, inv. č. 40, kart. 20.

[67] Dnešní ulice Francouzská a Milady Horákové.

[68] AMB, fond R 28 brněnská matice školská, inv.č. 2, kn. 2; AMB, fond L 25 Okresní školní rada v Brně-městě, inv.č. 40, kart. 20.

na provozu školek alespoň přiměřeně finančně podílela. Předseda Josef Tuček v této věci podal žádost k městské radě a zároveň soukromě jednal se starostou Wieserem, který mu však naznačil, že obec tento krok neučiní.[69]

Poté co se Matici tento záměr nezdařil, rozhodla se přistoupit k reorganizaci školek. Snažila se sjednotit postup výchovy ve všech školkách, aby mohly lépe konkurovat školkám německým. Společně s pěstounkami byly vypracovány učební osnovy, podle nichž se měly děti připravovat na vyučování ve škole.[70] Děti byly zaměstnávány například stavěním různých špalíčků, kladením tyček a kroužků, vystřihováním, vyšíváním a kreslením, dále také pohybovými hrami se zpěvem a bez zpěvu, nazíráním na věci a na obrazy a rozmlouváním o nich, povídkami, básničkami a hádankami. Do mateřských školek se přijímaly děti tří až pětileté, bezplatně po celý rok. Kromě nedělí a svátků byly školky zavřeny také ve středu a v sobotu odpoledně, kdy se prováděl úklid.[71]

Dozor nad školkami prováděl okresní školní inspektor, dozorce mateřských škol, který byl volený výborem Matice a dále členové výboru. Každého čtvrt roku byly pořádány konference, kterých se účastnil dozorce a pěstounky. V roce 1896 byl založen Odbor dam dohlížitelek na mateřských školách. Odbor byl řízený Vesnou, později se na vlastní přání stal odborem Matice. Několik dam mělo přiděleno jednu školu, kterou chodily navštěvovat, přinášely dětem malé dárky a dohlížely na její fungování.

Do konce století otevřela Matice ještě jednu mateřskou školku a to v září 1899 na Sirotčí ulici č. 23.[72] Byly zde provedeny adaptační práce, úprava zahrady a byla postavena vzdušná zahradní besídka. Podle dobového svědectví byla tato školka jednou z nejhezčích.

V roce 1900 zřizovala Matice v Brně 11 českých mateřských školek, které měly dohromady 16 oddělení, a docházelo do nich celkem 1 128 dětí. Pracovalo v nich 17 pěstounek a 10 opatrovnic. Roční výdaje na provoz školek se pohybovaly kolem 28 000 zl. a Ústřední matice školská přispívala na jejich fungování částkou 4 000 zl. Naproti tomu brněnská obec vydržovala 18 mateřských školek, do kterých chodilo 3 296 dětí.[73]

Každoroční významnou událostí byly výlety nazývané „dětské radovánky“, které pořádaly jednotlivé mateřské školy do zahradních prostor brněnských a předměstských restaurací. Dne 21. května 1900 byl uspořádán společný manifestační výlet českých mateřských škol, kterého se zúčastnilo přes tisíc dětí. Byl povolen průvod městem, který vyšel o půl druhé odpoledne od Besedního domu. Dále se děti ubíra-

[69] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 3, kn. 3.

[70] Na národopisné výstavě v Praze v roce 1895 byly matiční mateřské školy zastoupeny již vypracovanými osnovami a albem výtvarných prací dětí. Pozornost upoutaly zvláště osnovy a Spolek pěstounek pražských požádal výbor Matice, zda by jim je věnoval.

[71] AMB, fond R 28, inv.č. 23, kn. 22.

[72] Dnes ulice Grohova.

[73] J. DŘÍMAL, *Dějiny Brna*, s. 41.

ly za doprovodu hudby, za dozoru všech pěstounek a opatrovnic a členů výboru Matice kolem Zemského domu, ulicí Veveří, Antonínskou přes Novou ulici do Lužánek a do d'Elvertovy ulice.[74] Odtud se dvě třetiny dětí odebraly do restaurace U zlatého beránka a jedna třetina dětí do restaurace pana Štěpánka v Lösslově ulici.[75] V zahradách a restauračních místnostech na obou místech pak koncertovala hudba a byly prováděny dětské výstupy, zpěvy a společenské hry. Kromě toho zazpívala Filharmonická beseda brněnská a několik dalších sborů. Večer se děti v průvodu jednotlivých školek vrátily domů.[76]

Mateřské školy pořádaly i další akce při svátečních nebo mimořádných příležitostech. Byly to zejména mikulášské slavnosti, slavnosti vánočního stromku, výstavy dětských prací, oslavy výročí vzniku školy, návštěvy divadel a koncertů, oslavy narozenin císařské rodiny nebo členů výboru Matice. Například v roce 1900 sehrála loutkové divadlo pro děti z mateřské školky na Pekařské ulici Olga Janáčková, dcera Leoše Janáčka.[77]

Za pomoci II. Odboru Národní jednoty pro jihozápadní Moravu, který se zavázal přispívat každý rok na její provoz, byla otevřena v červenci 1902 nová školka v domě Julie Fantové-Kusé na Reicheltově ulici č. 6.[78]

Dále měl výbor Matice již delší dobu v úmyslu otevřít mateřskou školku někde v místech dolního Cejlu, Josefova nebo třídy Františka Josefa, aby se částečně ulevilo přeplněným školkám v této oblasti. Teprve v roce 1904 byly nalezeny vhodné místnosti na Cejlu v domě č. 95. Přispívat na její provoz přislíbil V. Odbor Národní jednoty pro jihozápadní Moravu.

V roce 1906 musela být školka na Sirotčí ulici přestěhována na Tivoli č. 18,[79] protože nájemní smlouva byla majitelem domu vypovězena a byla zde otevřena německá mateřská škola.

Poté co zemský sněm schválil nové školní zákony, které byly součástí tzv. Moravského paktu, vzrostla snaha Matice vybudovat co možná nejvíce českých mateřských školek. Také brněnská obec chtěla využít nových zákonů a rozšířila počet německých mateřských školek na 38.

V roce 1906 byly Maticí otevřeny další tři nové školky. Dvě z nich na Nové ulici a jedna na Janovické ulici.[80] V následujícím roce byla založena školka na Desátkové[81]

---

[74] Dnešní ulice Staňkova.
[75] Dnešní ulice Hrnčířská.
[76] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 17, sloha 2.
[77] J. POSPÍŠILOVÁ, *Ze života brněnských mateřských škol na přelomu století*, in: Český lid 75, 1988, s. 112–113.
[78] Dnešní ulice Gorkého.
[79] Dnešní ulice Jiráskova.
[80] Dnešní ulice Zahranická.
[81] Dům na Desátkové ulici zakoupila Matice z peněz, které jí odkázal železniční úředník František Matulka a nepřál si být zveřejněn ani po smti. František Matulka odkázal Matici 40 000 K a část peněz určil pouze na zakládání nových školek. Poprvé bylo jeho jméno uvedeno až v roce 1918 viz *Čtyřicet let Matice školské a českých škol obecných v Brně*, Brno 1918, s. 60.

a na Falkensteinerově ulici,[82] která pomohla zčásti odlehčit přeplněné školce na Tivoli, která sídlila v nedostačujících prostorech. Zdá se, že tato školka měla zvláštní postavení, podle jejího katalogu do ní docházely za poplatek 1 K děti nejen z dělnických rodin, ale převážně děti úředníků a vysokoškolsky vzdělaných otců.

V roce 1912 povolilo místodržitelství zřízení podružného spolku při mateřské škole na Desátkově ulici pod názvem První odbor Brněnské matice školské pro ulice Desátkovou, Plotní a Trnitou v Brně. Jeho náplní bylo vedení evidence dětí od jednoho do šesti let. Chránit je před *„germanizací"* a působit, aby byl co nejvyšší počet dětí, které by v budoucnu navštěvovaly českou obecnou školu. Sbíral také obnošené šatstvo a obuv pro chudší děti a staral se o nutné opravy na budově mateřské školy.[83]

Z let 1906–1912 se částečně dochovaly protokoly ze čtvrtletních konferencí matičního inspektora mateřských školek a pěstounek. Konference se konaly vždy v sobotu po 15. dni měsíce daného čtvrtletí. Je zajímavé sledovat každodenní fungování školek, které se odráží v zápisech. Tak například v roce 1906 je pro školky zakoupeno papírové divadlo, kolotoč a ariston.[84]. Pro školku v Tivoli je pořízen kinematograf, který má sloužit i ostatním školkám. V roce 1907 bylo zakázáno pořádání letních slavností školek v místnostech a zahradách hostinců, jak tomu bylo dosud a vodit děti v průvodu do zahrad, které leží mimo školku. Na návrh inspektora Fabiána Popelky byly mikulášské a vánoční slavnosti omezeny na co nejkratší dobu, 15 až 20 minut a pokud možno se měly odbývat za denního světla, protože umělé osvětlení v přeplněných místnostech působilo velké dusno.

V roce 1908 se novým inspektorem mateřských školek stává Jan Zelber. Nový inspektor shledává stav sedmi školek velmi dobrý, devíti dobrý a stav tří dostatečný. Příčinu nedostatků vidí v přeplněných učebnách, nepravidelné docházce dětí zaviněnou nemocemi, velkou vzdáleností od bydliště a také netečností rodičů. V tomto roce je také zavedeno jednotné vedení úředních knih mateřských školek. Mimo jiné měly být ve školkách vedeny pamětní knihy (kroniky).

Na konferenci v říjnu roku 1909 pěstounky jednomyslně požadují, aby byly zrušeny hromadné slavnosti mateřských školek. Místo toho se měly pořádat besídky s rodiči na jednotlivých školkách, na kterých pěstounky podávaly rodičům informace o školce. Děti mohly být přítomny a něco zazpívat nebo zahrát, aby se rodiče přesvědčili, jak prospívají. Letní slavnosti však zrušeny být neměly.[85]

Dosavadní pravidla zaměstnávání dětí v matičních mateřských školách byla založena na soustavě německého vychovatele Friedricha Fröbla. Tato soustava se již v této době zdála být překonaná a proto pěstounka mateřské školy na Josefově, Anna Süssová, spolu s dalšími pracovala na sestavení nového školního řádu. Snahou reformátorek bylo oddělit výchovu v mateřské školce od učení v obecné škole.

---

[82] Dnešní ulice Grohova.
[83] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 17, sloha 2.
[84] Ariston je hudební nástroj, druh kolovrátku.
[85] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 17, sloha 2.

Výbor Jednoty pěstounek moravských předložil v roce 1909 matičnímu výboru návrh Anny Süssové na reformovanou školku a žádal, zda by ho na jedné ze svých školek nerealizoval.[86] Matiční výbor s tím souhlasil a otevřel dvě nové školky, které měly být vedeny podle navrhovaných reforem. V roce 1909 byla založena mateřská školka na Laudonově ulici,[87] kterou vedla sama Anna Süssová a druhá školka byla založena v roce 1910 na Olomoucké ulici.[88]

V roce 1912 Matice oslavila 30leté jubileum od založení první české mateřské školy v Brně. Na oslavu výročí byla uspořádána v místnostech Živnostenské rady na Veveří ulici výstava mateřských školek. Probíhala od 19. června do 10. července 1912 a měla mít vzdělávací a informativní charakter. Byly na ní vystaveny dětské práce z lýka, dřeva, hlíny či kresby. Návštěvníci se zde mohli také podrobněji seznámit s modelem reformované školky.

Od roku 1910 Brněnská matice nezaložila žádnou další mateřskou školku. Z větší části za to mohl nedostatek finančních prostředků v souvislosti s tím, že v letech 1908–1914 Matice provozovala měšťanskou chlapeckou školu. Výroční zprávy uvádí jako jeden z dalších důvodů i obtíže spojené s hledáním vhodných místností pro mateřské školky. Až do vypuknutí války v roce 1914, Brněnská matice školská provozovala 21 mateřských školek. Pro srovnání v letech 1900–1914 založila brněnská obec 26 nových německých mateřských školek a k roku 1914 jich celkem spravovala 44.

Pokračovací řemeslnická škola v letech 1883–1884

Na schůzi výboru Matice dne 3. ledna 1883 byla projednána žádost řemeslnické jednoty Svatopluk, aby byla při matiční škole otevřena pokračovací řemeslnická škola. Návrh byl přijat a bylo rozhodnuto, aby škola měla dva ročníky. Byl vypracován organizační statut školy, učitelský plán a škola byla povolena zemskou školní radou.

Škola byla otevřena v září 1883. Navštěvovalo ji 81 učňů, ředitelem se stal Emilian Schulz a bezplatně na ní vyučovali pedagogové učitelských ústavů. Vyučovalo se celkem deset hodin týdně.[89]

Postupně však nastávaly problémy s docházkou učňů do školy. Řemeslnickým mistrům se zdálo příliš mnoho, posílat učně každý den do školy, proto byla po domluvě s mistry upravena vnitřní organizace školy a některé hodiny se staly pro učně nepovinné.[90]

---

[86] Jednota pěstounek moravských byla založena v roce 1909 na popud Růženy Ježkové, pěstounky matiční školky v Měšťanské ulici. Růžena Ježková byla předsedkyní jednoty do roku 1911, poté do roku 1918 byla předsedkyní Marie Buchalová. V roce 1916 Jednota přijala nový název Jednota pro rozvoj škol mateřských na Moravě v Brně.

[87] Dnešní ulice Tábor.

[88] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.

[89] Týdenní rozvrh byl 2 hodiny češtiny, 2 hodiny němčiny, 2 hodiny počtů, 2 hodiny kreslení, 1 hodina krasopisu a 1 hodina náboženství.

[90] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 1, kn. 1.

V následujícím školním roce 1884/1885 pokračovací škola již otevřena nebyla. Zájem ze strany mistrů a učňů nebyl tak velký a navíc se Matice domnívala, že bude v nejbližší době otevřena česká průmyslová škola nebo alespoň české oddělení při stávající průmyslové škole. Česká průmyslová škola byla nakonec otevřena v roce 1886.

Měšťanská škola Brněnské matice školské v letech 1908–1914

Na počátku 90. let 19. století bylo v Brně šest německých měšťanských škol a žádná měšťanská škola česká. V roce 1891 podala Brněnská matice školská společně s II. Odborem Národní jednoty pro jihozápadní Moravu žádost na zřízení české měšťanské školy. Zemská školní rada žádost vyřídila příznivě a nařídila brněnské obci, aby otevřela českou měšťanskou školu pro chlapce i dívky. Městské zastupitelstvo se však odvolalo k ministerstvu kultu a vyučování, které rozhodnutí zemské školní rady zrušilo. Podle zemského zákona o zřizování škol ze dne 24. ledna 1870 nebyla obec povinna otevřít českou měšťanskou školu, protože v Brně byly dvě české reálné školy. České děti tedy musely chodit do předměstských měšťanských škol nebo opakovat poslední ročníky obecných škol či přestupovat do škol německých anebo chodit do nich už od první třídy.

V roce 1908 bylo v Brně celkem 13 měšťanských škol. Jedinou českou byla měšťanská škola pro dívky založená v roce 1905 ženským spolkem Vesnou. Výbor Matice se proto rozhodl k 30letému výročí trvání spolku otevřít na svůj náklad první třídu měšťanské školy pro chlapce. Škola fungovala od školního roku 1908/1909 a byla umístěna v místnostech Stálé výstavy a tržnice v Kounicově paláci. Do první třídy se přihlásilo 105 dětí, ale přijato mohlo být jen 61.

Následující rok byla druhá třída umístěna v sousedních místnostech, které patřily I. Odboru Národní jednoty. Bylo to však jen prozatímní opatření, kromě školy zde byla i veřejná knihovna a čítárna, byly zde pořádány večerní kurzy absolventů průmyslové školy a výborové schůze Zemské jednoty učitelstva škol měšťanských. Škola se v roce 1910 přestěhovala do domu na Giskrově ulici č. 34,[91] do prvního patra, kde dosud bylo oddělení strojního inženýrství české vysoké školy technické.[92]

Škola se postupně stala trojtřídní a byly vytvořeny zvláštní učební osnovy průmyslového směru se zřetelem k živnostem a obchodu. V roce 1910 se stala první českou měšťanskou školou, kde se jako předmět vyučovalo ručním pracím ve stolařské a zámečnické dílně.

V březnu roku 1911 bylo škole uděleno právo veřejnosti, tím byla škola postavena na úroveň veřejných měšťanských škol, vysvědčení žáků mělo zákonnou platnost a odpadly tak připouštěcí zkoušky při přechodu na veřejné školy. Bezprostřední

[91] Dnešní ulice Kounicova.
[92] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 7, kn. 7.

dozor nad školou vykonával zvláštní školní výbor, který byl volen každý rok. Usnesení školního výboru však nabyla platnosti až po schválení výboru Matice.

Chlapci, kteří školu navštěvovali, byli většinou ve věku 11 až 14 let. Do školy se každým rokem hlásilo více chlapců, než mohlo být přijato. Školné bylo stanoveno pro brněnské žáky na 20 K, případně 10 K a pro ostatní 40 K. Školu totiž navštěvovali i chlapci, kteří bydleli mimo Brno, většinou na předměstích, kam se rodiče odstěhovali, ale otcové nadále pracovali v Brně jako úředníci či dělníci. Tito chlapci byli většinou z Králova Pole, Žabovřesk, Tuřan, Černovic, Nového Lískovce a Kohoutovic, objevovali se dokonce i žáci z Velkých Němčic, Židlochovic a Křenovic.

Každý rok byly pořádány besídky rodičů s učiteli, na kterých podávali třídní učitelé zprávy o prospěchu žáků a také na nich promlouvali členové výboru Matice o významu měšťanských škol a o volbě povolání pro absolventy. V roce 1911 ze školy odešlo prvních 45 absolventů. Z nich si za své budoucí povolání zvolilo řemeslo a obchod 29 chlapců a 16 pokračovalo v odborném vzdělání.

V roce 1913 se finanční situace Brněnské matice stala velmi kritickou, výdaje stále stoupaly a prostředky na provoz školy přestávaly dostačovat. Podle nového zákona mělo být zvýšeno služné učitelů a také hrozilo, že po zavedení nových zemských přirážek se zvýší nájemné místností školy. Ředitel školy Josef Janele také poukazoval na špatný prospěch žáků a jako důvod uváděl přeplněnost tříd a žádal omezení žactva nebo otevření paralelních tříd.[93]

Škola byla definitivně uzavřena v roce 1914. Dne 18. srpna byla na přání samotných učitelů svolána schůze, na které se výbor usnesl, že se škola již od 1. září neotevře.[94]

[93] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 7, kn. 7.
[94] AMB, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 162, kn. 48.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha č. 1: Nedatovaná fotografie z besídek mateřských škol Brněnské matice školské. Uloženo v Archivu města Brna, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 121, kart. 18.

Příloha č. 2: Nedatovaná fotografie z besídek mateřských škol Brněnské matice školské. Uloženo v Archivu města Brna, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 121, kart. 18.

Příloha č. 3: Nedatovaná fotografie z besídek mateřských škol Brněnské matice školské. Uloženo v Archivu města Brna, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 121, kart. 18.

Příloha č. 4: Nedatovaná fotografie z besídek mateřských škol Brněnské matice školské. Uloženo v Archivu města Brna, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 121, kart. 18.

Příloha č. 5: Bedřich Hoppe, Wolfgang Kusý a Josef Tuček – první předsedové Brněnské matice školské. Uloženo v Archivu města Brna, fond R 28 Brněnská matice školská, inv.č. 134, kart. 18.

Martina Soukupová

Brünner Stiftungsfonds für Schulwesen in den Jahren 1878–1918

ZUSAMMENFASSUNG

Bei der Volkszählung im Jahre 1880 meldete sich ein Drittel der Brünner Einwohner zur tschechischen Sprache, trotzdem gab es in Brünn bis zu den 1870er Jahren keine tschechischen Grundschulen. Die Ausnahme bildeten zwei Klassen der staatlichen Übungsschule, die in den Jahren 1871 und 1872 an tschechischen Lehrerbildungsinstituten eröffnet wurden.

Erste Versuche der tschechischen Intelligenz, das Brünner Rathaus zur Gründung einer tschechischen öffentlichen Grundschule zu bewegen, fallen an den Anfang der 1870er Jahre. Aber erst im Jahre 1877 konstituiert sich eine Gruppe tschechischer Patrioten rund um Bedřich Hoppe, Wolfgang Kusý und Kuneš Kunz, die die erste tschechische Grundschule in Brünn und im Jahre 1878 den Brünner Stiftungsfonds für Schulwesen gründete, dessen Aufgabe die Gründung privater tschechischer Schulen in Brünn war.

Der Brünner Stiftungsfonds für Schulwesen war besonders in der Anfangsperiode sehr aktiv. In den Jahren 1877–1889 war er Träger der privaten tschechischen Volksschule im Minoritenkloster, im Schuljahr 1882/1883 öffnete er die erste Klasse der tschechischen Grundschule in der Křenová-Straße und in den Jahren 1883–1886 zwei Klassen der tschechischen Volksschule in Alt-Brünn. Die Brünner Gemeinde gründete die erste tschechische Grundschule erst im Jahre 1881.

Ab 1881 verschob sich das Interesse des Brünner Stiftungsfonds für Schulwesen zur Gründung tschechischer Kindergärten. Der erste tschechische Kindergarten wurde in Josefov gegründet. Tschechische Kindergärten waren einer der Wege der Sicherung einer genügenden Schülerzahl in tschechischen Volksschulen; sie sollten auch die Stadt zur Gründung neuer Grundschulen bewegen. Bis zum Jahre 1885 wurden die Kosten aller tschechischen Kindergärten des Brünner Stiftungsfonds für Schulwesen durch den Zentralen Stiftungsfonds in Prag gedeckt, danach leistete er nur einen alljährlichem Beitrag. Bis 1914 eröffnete der Brünner Stiftungsfonds für Schulwesen in Brünn 21 tschechische Kindergärten.

Der Brünner Stiftungsfonds für Schulwesen gründete auch Schulen anderen Typs. Im Schuljahr 1883/1884 eröffnete er eine Klasse der Fortbildungsschule für Handwerker und in den Jahren 1908–1914 eine tschechische Bürgerschule für Junge, die in Brünn auch fehlte.

Es ist das Verdienst des Brünner Stiftungsfonds für Schulwesen, dass in Brünn bis 1914 neun öffentliche tschechische Volksschulen eröffnet wurden. Der Verein konnte jedoch nicht durchsetzen, dass die Brünner Gemeinde auch tschechische Kindergärten oder Bürgerschulen schüfe.

Während der Kriegsjahre 1914–1918 war die Tätigkeit des Brünner Stiftungsfonds für Schulwesen deutlich eingeschränkt , aber nicht eingestellt. Es gelang sogar alle 21 Kindergärten im Betrieb zu halten.

Nach 1918 veränderten sich die Aufgaben, die Bedeutung und die Rolle des Vereins. Ab dem 1. Januar 1919 nahm die Brünner Gemeinde die Verwaltung aller dem Stiftungsfonds gehörenden Kindergärten über. In den ersten Jahren suchte der Verein eine neue Perspektive. Er bemühte sich, seine Tätigkeiten zu dezentralisieren. Daher wurden ab 1921 an einzelnen Schulen Volksschulgewerkschaften gegründet, deren Aufgabe war, in Zusammenarbeit mit dem Aufklärungsverbund Volksschulen zu gründen. Der Brünner Stiftungsfonds für Schulwesen beteiligte sich auch wesentlich – gemeinsam mit anderen Wohltätigkeitsvereinen – an karitativen Veranstaltungen zur Unterstützung armer Kinder.

Der Brünner Stiftungsfonds für Schulwesen arbeitete in Brünn 74 Jahre lang. Am wichtigsten war seine Tätigkeit in der Zeit bis 1918, wo er Gründer und Beschützer tschechischer Schulen in Brünn war.

TEXTOVÁ PŘÍLOHA

Tabulka s počtem dětí matičních mateřských škol

Rok	Počet mateřských škol	Počet dětí celkem		Rok	Počet mateřských škol	Počet dětí celkem
1881	1	197		**1900**	11	1178
1882	4	703		**1901**	11	1074
1883	5	850		**1902**	12	1255
1884	6	789		**1903**	12	1074
1885	6	740		**1904**	13	1193
1886	7	792		**1905**	13	1243
1887	8	840		**1906**	16	1646
1888	9	791		**1907**	18	1432
1889	9	799		**1908**	19	1862
1890	9	813		**1909**	21	1726
1891	9	772		**1910**	21	1843
1892	9	810		**1911**	21	1876
1893	9	692		**1912**	21	1890
1894	10	815		**1913**	21	1911
1895	10	923		**1914**	21	1799
1896	10	934		**1915**	21	1235
1897	10	969		**1916**	21	1149
1898	10	1028		**1917**	21	1620
1899	11	1128		**1918**	21	1326

Tabulka s počtem žáků měšťanské školy Brněnské matice školské v letech 1908–1914

Rok	1. třída	2. třída	3. třída	Celkem
1908/09	61			61
1909/10	62	62		124
1910/11	60	61	44	165
1911/12	67	61	47	175
1912/13	69	74	50	193
1913/14	75	72	49	196

Tabulka s počtem žáků matiční školy u minoritů v letech 1877–1889

Rok	Počet tříd	Počet oddělení	Počet žáků
1877/78	1	1	33
1878/79	2	3	232
1879/80	4	5	346
1880/81	4	6	568
1881/82	5	8	530
1882/83	5	8	531
1883/84	5	8	495
1884/85	5	7	442
1885/86	5	7	408
1886/87	5	7	347
1887/88	5	6	292
1888/89	5	6	290

Příloha č. 1: Nedatovaná fotografie z besídek mateřských škol Brněnské matice školské.

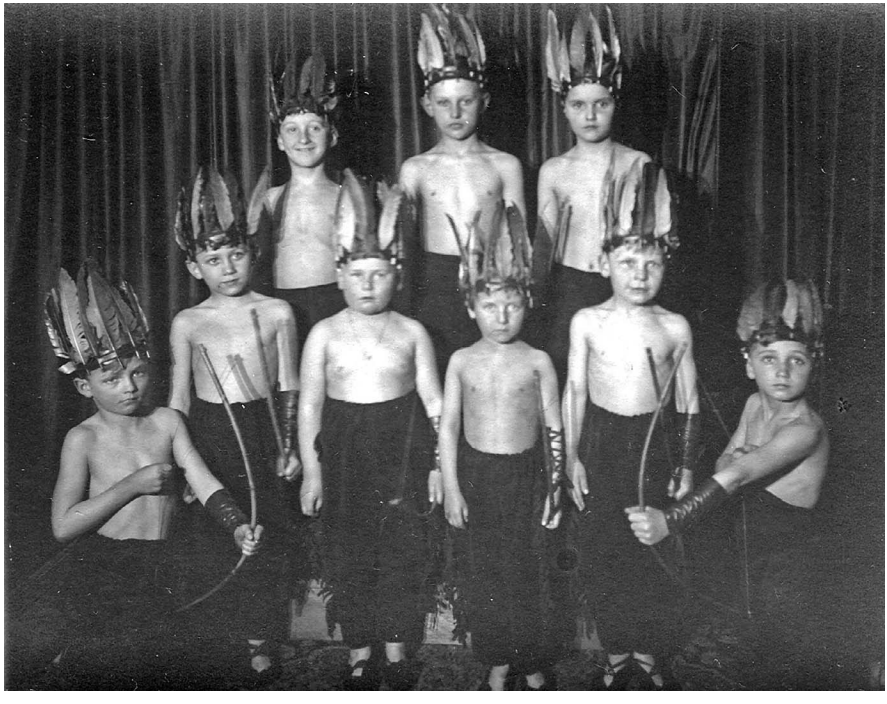

Příloha č. 2: Nedatovaná fotografie z besídek mateřských škol Brněnské matice školské.

Příloha č. 3: Nedatovaná fotografie z besídek mateřských škol Brněnské matice školské.

Příloha č. 4: Nedatovaná fotografie z besídek mateřských škol Brněnské matice školské.

Příloha č. 5: Bedřich Hoppe, Wolfgang Kusý a Josef Tuček – první předsedové Brněnské matice školské.

Jan Obrovský

POČÁTKY PRVOMÁJOVÝCH OSLAV V BRNĚ 1890–1899

První máje byly od svého vzniku neodmyslitelně spjaty se sociálně demokratickým hnutím a s jeho politickým a hospodářským programem. Význam a vnímání prvomájových oslav se v průběhu času značně vyvíjelo. Zvláště roky 1948 a 1989 znamenaly zlom ve významu oslav. V prvním případě se stal První máj v podstatě vynucovanou manifestací a jedním z mnoha nástrojů propagandy, což se u značné části veřejnosti samozřejmě projevilo negativním vztahem vůči tomuto svátku. Po roce 1989 přestal být První máj svátkem slaveným mohutnými manifestacemi a průvody a také povědomí o jeho původu se začalo stále více vytrácet. S odstupem více než patnácti let od „sametové revoluce" lze na První máje, do té doby spojené s komunistickou ideologií, pohlížet s nadhledem a bez zaujetí. Jsou neopominutelnou součástí novodobých dějin a také patří k historii města Brna, které jakožto průmyslové centrum Moravy bylo od počátků baštou sociální demokracie. Historie těchto dělnických slavností je již přes 110 let dlouhá. Tento tehdy nový jev byl pro někoho strašákem socialismu, který ohrožoval staré pořádky, pro jiné důkazem pokrokovosti dělnictva a také jeho schopnosti se politicky cílevědomě organizovat. Překvapením byly slavnosti jistě i pro policii, protože se ve větší míře s takovýmito takřka celostátními organizovanými manifestacemi téměř nesetkala.

Pohleďme tedy na první desetiletí pořádání prvomájových slavností v městě Brně na sklonku 19. století. Jaký měly první slavnosti průběh a jak byly organizovány, jak se vůči nim stavěla policie a jaké byly reakce obyvatel Brna. V roce 1897 došlo k rozkolu uvnitř sociální demokracie, což vedlo ke vzniku strany národních socialistů. Tato změna se projevila i v odděleném pořádání průvodů a slavností za doprovodu velké nesnášenlivosti a rivality. Postupně si První máj v životě Brna našel, tak jako jinde, své místo a přestával být důvodem k až hysterickým reakcím konzervativně smýšlejících politiků a měšťanů a k mohutným policejním a vojenským manévrům.

Vznik 1. máje

Od 70. let 19. století působilo ve Spojených státech hnutí za osmihodinovou pracovní dobu. V mnoha městech, ale zejména v New Yorku, probíhaly mohutné manifestace. Současně s přijetím zákona o osmihodinové pracovní době 24. června 1878 vznikla Národní dělnická unie, která chtěla zabezpečit dodržování zákona. V říjnu roku 1884 bylo rozhodnuto, aby se od 1. května roku 1886 pracovalo ve všech podnicích jen osm hodin denně. Odbory také měly toto rozhodnutí vynucovat. Mělo se tak stát nejen ve Spojených státech, ale i v Kanadě.

V únoru 1886 dochází k prvnímu konfliktu, neboť ředitelství chicagské továrny McCormick propustilo 1 200 zaměstnanců. Propuštění dělníci organizovali schůze a u ostatních se objevila solidarita. 1. května stávkovalo v Chicagu přes 25 000 dělníků, kteří vystoupili s požadavkem zavedení osmihodinové pracovní doby. V ostatních průmyslových městech je podporovalo dalších asi 350 000 dělníků. Vypuknuvší stávka vyvrcholila 4. května na Senném trhu. Shromáždění rozehnala za použití zbraní policie. Celkem zemřeli čtyři dělníci a sedm policistů a dalších 60 lidí bylo zraněno výbuchem bomby.[1] Soud, který poté proběhl s osmi obžalovanými, měl především ostatní odradit od dalších případných demonstrací nebo nepokojů. V době střetu s policií se na náměstí nacházeli pouze dva z obžalovaných, avšak to soudu nijak nebránilo vinit všechny z vraždy policistů. Po přehodnocení byla žaloba změněna na spiknutí, ale i přesto bylo sedm obžalovaných odsouzeno k trestu smrti a jeden k 15 letům vězení. Guvernér státu Illinois nakonec změnil dvěma trest na doživotí. Vlastní akt popravy proběhl jen u čtyř, pátý zemřel za nejasných okolností den před popravou ve své cele. Odsouzení byli anarchisté, ale také americká veřejnost chápala, že rozsudek byl příliš tvrdý a v roce 1893 byl guvernérem zrušen a popravení rehabilitováni.[2] Podnět k vlastnímu navržení 1. května jako mezinárodního svátku námezdně pracujících padl na dělnickém sjezdu 14.–20. července 1889 v Paříži, kterého se účastnili delegáti z 22 zemí z Evropy a Ameriky.[3] Z Rakouska jelo do Paříže deset zástupců, ze kterých byli tři Češi. Byli to Josef Hybeš,[4] Vilém Körber a Jiří Habrovský.

Rozhodnutí o konání mezinárodních oslav v den 1. května se u nás šířilo postupně od účastníků pařížského kongresu přes odborové vůdce až k jednotlivým dělníkům. Myšlenka 1. máje si ihned našla své příznivce i odpůrce. Ti se obávali zvýšených represí ze strany státní moci. Problémem mohla být také koordinace s akcemi anarchistů, kteří měli v dělnickém hnutí dosti značný vliv a jejich případné akce mohli klidnou demonstraci obrátit v krvavou lázeň.

---

[1] Na místě vypuknul velký zmatek, policisté stříleli do vlastních kolegů. Zahájeno bylo také vyšetřování ohledně bomby vržené do řad policie. Zatčeni byli: redaktoři vídeňských Arbeiterzeitung Augustin Spies a Michael Schwab, redaktor Allarmu Albert R. Parsons, sazeč Adolf Fischer, němečtí anarchisté Georg Engel a Ludwig Lingg, který byl obviněn, že onu bombu zhotovil. Bylo zatčeno ještě několik dalších lidí, všichni obvinění z vraždy. Srov. Antonín BOUČEK, *První máj, jeho vznik, historie a význam*, Praha 1946, s. 11–12. Bombu prý hodil do řad policie provokující agent. Viz Věra ROLLOVÁ – Zdeněk ŠOLLE – Jiří DOLEŽAL, *První máj 1890*, Praha 1950, s. 12.

[2] Více o procesu viz A. BOUČEK, *První máj*, s. 12–21.

[3] První pokus dělnictva o celostátní projev za své požadavky se odbyl již roku 1888, kdy se uskutečnil ;III. národní sjezd syndikátů celé Francie. Delegát Dormay navrhl jako manifestační den, kdy by se ony požadavky měly přednést místním úřadům, 10. únor 1889. Za dva týdny - 24. února - se měla konat další celostátní manifestace a zástupci dělníků si měli vyžádat odpovědi.

[4] Josef Hybeš (1890–1921), český politik a novinář. Od roku 1876 člen vedení rakouské sociální demokracie a Českého dělnického spolku ve Vídni. Od roku 1878 vedl vídeňskou sekci Československé sociální demokracie. Působil v redakci *Dělnických listů* a zároveň byl členem redakce celorakouského časopisu *Zukunft*. Od roku 1886 vydával v Prostějově *Hlas lidu* a přispíval do brněnské *Rovnosti*. 1897–1918 poslancem říšské rady, po roce 1918 Národního shromáždění. Srov. *Masarykův slovník naučný III.*, Praha 1927; *Všeobecná encyklopedie Diderot 3.*, Praha 1999.

Počátky prvomájových oslav v Brně – léta 1890–1892

Jelikož samostatná složka Policejního ředitelství v Brně věnovaná záznamům týkajících se 1. května byla vedena až od roku 1893, vycházím ve sledovaném období zejména z brněnského sociálnědemokratického listu Rovnost.

První upozornění na blížící se 1. květen otiskla Rovnost 12. března 1890. V článku *K 1. květnu 1890* přináší oznámení o usnesení pařížského sjezdu, že počínají rokem 1890 bude 1. květen mezinárodním svátkem dělníků. Dále se zde hovoří o účelu oslav, především o požadavku uzákonění osmihodinové pracovní doby. Autor vysvětluje její všeobecné výhody. Popírá například, že by zkrácení pracovní doby z dosavadních jedenácti na požadovaných osm hodin mohlo snížit mzdu. Naopak tvrdí, že díky snížení nezaměstnanosti, kterou by taková úprava přinesla, se zákonitě sníží státní výdaje na nezaměstnané, což povede ke zvýšení platů. Dalším efektem zkrácení pracovní doby by mělo být zlepšení životních podmínek a v neposlední řadě omezení dětské práce.[5]

Zprávy týkající se očekávaného svátku začínají být stále častější a dá se říci také zanícenější. Z korespondence, kterou redakce udržovala kontakt s ostatními sociálně demokratickými organizacemi, a z článků jiných stranických periodik byli čtenáři informováni o průběhu a intenzitě příprav oslav z nejrůznějších končin Rakouska i ze zahraničí. To plnilo také úlohu povzbuzení pro ještě zmatené a dezorientované dělníky.

Tak se například dočítáme, že se k pracovnímu klidu 1. května rozhodli přistoupit brněnští dřevodělníci, zaměstnanci cukrovaru ve Šlapanicích, některých továren v Liberci, Trmicích a dalších místech. Z ciziny je uvedeno, že nebude pracovat 70 000 dělníků v Hamburku a mnoho pracujících také v Belgii.[6]

Situace však nebyla zdaleka jednoduchá a organizace oslav nezávisela pouze na dohodě dělnických vůdců. V Belgii a Francii tak byly politické demonstrace zakázány. Nebylo ovšem možno oslavám zcela zabránit, pokud nepřekročí meze zákona.[7]

Oslavy také přinášely problémy z nezkušenosti s tak rozsáhlou akcí. Bylo tedy nutné informovat co nejvíce potenciálních účastníků o vlastním způsobu oslav. Samo zprostředkování různých organizačních záležitostí bylo dost znesnadňováno policií. Velké potíže měla právě Rovnost, která v roce 1890 vycházela dvakrát měsíčně a k 9. dubnu byla čtyři čísla ze sedmi zkonfiskována, což ke komunikaci s dělníky příliš nepřispívalo.[8] Dalším protivenstvím bylo několik agentů policie působících na Moravě, kteří dělníky upláceli a snažili se je vyprovokovat k nepředloženostem.[9]

---

[5] Srov. *K 1. květnu,* Rovnost 6, č. 5, 12. 3. 1890, s. 34–35.

[6] Srov. *Črty*, Rovnost 6, č. 7, 9. 4. 1890, s. 49.

[7] Srov. *Politické zprávy*, Rovnost 6., č. 7, 9. 4. 1890, s. 51.

[8] Ve zprávě o již čtvrté konfiskaci rovnosti v roce 1890 se pisatel zmohl jen na zoufalé: „*Ať žije tisková svoboda!*", srov. Tamtéž.

[9] Jeden agent se severoněmeckým dialektem byl zaznamenán v Prostějově. Získat si důvěru místních se mu podařilo tím, že tvrdil, že pojede jednat se soudruhy do Brna. Další (až 3) agenti působili v okolí Moravské Ostravy. Srov. Rovnost 6., č. 7, 23. 4. 1890, s. 62.

Za ideálních podmínek mělo 1. května dojít k úplnému zastavení práce a během dopoledne se měly pořádat schůze svolané různými spolky. Odpoledne měl svátek pokračovat odpočinkem. Počítalo se také s tím, že se všude zastavení práce nepodaří docílit, někde to nebylo možné ani teoreticky.[10] Z toho důvodu se dělníci, kteří budou takto nějakým způsobem omezeni, vyzývají, aby se připojili ke schůzím konaným večer, kde se mají přijmout rezoluce za osmihodinovou pracovní dobu. Jednotlivé organizace měli také jako doprovodný program pořádat lidové zábavy.[11]

S blížícím se datem oslav se začaly objevovat podrážděné články nepřátel sociální demokracie.[12] 23. dubna byla v Rovnosti otištěna reakce vídeňského sociálně demokratického listu *Arbeiter-Zeitung* na takové útoky.[13] Oponuje „krátkonohé lži", že zkrácením pracovní doby se sníží i mzda. Také však upozorňuje, že mají oslavy proběhnout v mezích zákona. Hlavně se nikdo nemá nechat zastrašit, nebo vyprovokovat k výtržnostem. Před nezákonným jednáním varovalo i místodržitelství v Brně, které nechalo k 1. květnu vylepit upozorňující plakáty.[14]

Mnozí dezorientovaní dělníci si také mysleli, že mají žádat osmihodinovou pracovní dobu a zvýšení mzdy přímo na svých zaměstnavatelích. Muselo jim být tedy vysvětleno, že cílem sociální demokracie je prosadit uzákonění zkrácení práce.[15]

Ve čtvrtek 1. května 1890 na devátou hodinu ráno byla politickým spolkem Svornost svolána veřejná schůze na Bílou horu. Na programu byla přednáška o osmihodinové pracovní době. V případě nepřízně počasí se měla schůze uskutečnit v Besedním domě, z kapacitních důvodů rozdělena na dvě části – v 9.00 a v 10.30. Odpoledne měla oslava pokračovat v zahradní restauraci v Pisárkách.[16]

Právě pisárecká zábava byla tím jediným co úřady povolily. Veškeré schůze, porady a projevy byly však zakázány. Ve městě bylo nasazeno mnoho strážníků a ulicemi pochodovaly vyzbrojené vojenské oddíly. Odpoledne bylo návrší v Pisárkách nad místem konání zábavy obsazeno vojskem připraveným zasáhnout v případě vypuknutí nějakých nepokojů. Pořádek slavnosti udržovali také sami pořadatelé.

První prvomájová oslava se tedy omezila jen na zábavní akci. V pisárecké zahradě vystoupily různé pěvecké a hudební soubory dělnických spolků. Například to byly: *Pěvecký sbor Ženského vzdělávacího spolku*, sbor *Typografické besedy Veleslavín*, sbory *Vzdělávacího spolku* a *spolku Rukodělníků brněnských a Pěvecký sbor kovodělníků*. Účast na slavnosti odřekl *německý Typographen Sängerbund*.

---

[10] Jednalo se o obory jako například doprava nebo železářství (vysoké pece).

[11] Srov. *K 1. květnu*, Rovnost 6. č. 7, 9. 4. 1890, s. 54.

[12] Někteří lidé viděli situaci kolem 1. května, kterou vyvolalo „běsnění" jeho odpůrců tak tragicky, že dokonce nakupovali zásoby potravin a zakopávali své cennosti. Srov. Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA), fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, František KOMPRDA, *Jindy a nyní, První máj, slavnostní list k 1. květnu*, Praha 1899.

[13] Článek byl v Arbeiter-Zeitung otištěn v čísle 15; Srov. Rovnost 6., č. 8, 23. 4. 1890, s. 59.

[14] Veškerému dělnictvu na Moravě, které hodlá 1. květen jako dělnický svátek slaviti. Srov. Rovnost 6., č. 8, 23. 4. 1890, s. 63.

[15] Srov. *Politické zprávy*, Rovnost 6. č. 8, 23. 4. 1890, s. 60.

[16] Srov. *Dělnictvu brněnskému*, Rovnost 6, č. 8, 23. 4. 1890, s. 63.

Po sedmé hodině večer byli zahrada i lesík vyklizeny. Odhadovaná účast byla více než slušná, přes 40 000 osob.[17]

V redakčních zprávách se pak dočítáme o oslavách v jiných městech. Ve Vídni se účastnilo kolem 100 000 lidí, v Liberci a v Praze kolem 50 000, v Ostravě asi 40 000,[18] v Pešti 60 000, ve Stockholmu 30 000, v Chicagu 35 000, v Berlíně proběhla stávka slévačů a v Londýně, kde se slavilo až v neděli, se v Hyde Parku sešlo až 200 000 lidí.[19]

Následujícího roku se v Rovnosti od dubna začínají objevovat upozornění na blížící se svátek. List informuje o podnicích, jejichž zaměstnanci k pracovnímu klidu 1. května 1891 přistoupí. K 8. dubnu tak zastavení práce oznámily redakci zejména podniky z Českých Budějovic, Benešova, Berouna, Lince, Vídně a Mladé Boleslavi. V Brně se rozhodla oslavy povolit správa 1. brněnské strojírny. [20]

Opět bylo nutné dělníkům připomenout požadavky, jichž chtějí docílit a také upozornit na to, že je v jejich zájmu, aby oslavy proběhly klidně, bez jakýchkoliv výtržností, které by na dělnické hnutí mohly vrhnout stín. Protože v programu sociální demokracie byl též bod o zrovnoprávnění žen, vyzývala Rovnost ženy, aby svátek také slavily.

Aby se předešlo nějakým problémům, měli by dělníci jednotlivých podniků, kteří se rozhodnou 1. května nepracovat, předem svým zaměstnavatelům oznámit, že nepřijdou do práce. Pokud by někdo v souvislosti s tím měl být propuštěn, tak ho ostatní mají podpořit. Jelikož bylo takové jednání některých zaměstnavatelů předpokládáno, uspořádalo za tím účelem textilní dělnictvo zábavu v hostinci pana Pruši v Josefově.[21] Výtěžek měl být použit právě na podporu dělníků vyhozených z práce. Pisatel článku o 1. květnu optimisticky doufal, že se podaří dosáhnout osmihodinové pracovní doby a všeobecného volebního a hlasovacího práva nejpozději do pátých květnových oslav v roce 1894.[22]

Pro rok 1892 vycházel 1. květen na neděli, takže nehrozily problémy kvůli zastavení práce. Termín dělnického svátku se však stal sporem uvnitř sociálně demokratického hnutí. Celý problém se projednával v roce 1892 na sjezdu v Bruselu. Už od roku 1890 doporučovali němečtí socialisté slavit až první květnovou neděli, což se setkalo s nevolí rakouské strany, ale i Francouzů, Norů a Dánů. Bylo proto rozhodnuto, že se vytvoří komise, která se květnovými záležitostmi bude zabývat. Účasten v komisi byl také Josef Hybeš.

---

[17] Čestný a slavný den dělnictva rakouského. Srov. Rovnost 6, č. 9, 15. 5. 1890, s. 65–66.

[18] V Ostravě došlo ke srážkám s policií, což si vyžádalo tři oběti na životech v řadách stávkujících. Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Jan František PROKEŠ, *Čtyři májové slavnosti na Ostravsku*. První máj XX. století, slavnostní list sociální demokracie, Praha 1901, s. 3.

[19] V Anglii Trade Unions přeložily svátek na první květnovou neděli stejně jako německá sociální demokracie. Podle jejich vzoru později slavili 1. máj i čeští národní socialisté. Srov. V. ROLLOVÁ – Z. ŠOLLE – J. DOLEŽAL, *První máj 1890*, s. 70.

[20] Srov. Rovnost 7, č. 7, 8. 4. 1891, s. 49–50.

[21] Josefov – dnešní ulice Bratislavská.

[22] Srov. Rovnost 7, č. 7, 8. 4. 1891, s. 49–50.

Němci argumentovali tím, že v neděli je oslava výhodnější, i z důvodů ochrany dělníků.[23] Chtěli tak předejít loňskému pronásledování zaměstnanců hamburských továren, kteří na 1. května nepracovali. To se ovšem oponentům nezdálo být dost silným argumentem. Tvrdili, že se jedná pouze o ústupek továrníkům, a že nejsou v situaci, kdy by ústupky měli činit.[24]

Jinak měli pořadatelé problémy samozřejmě opět s úřady. Hejtmanstvími byly zakázány tábory lidu v Hradci Králové, ve Vyškově a v Brně, kde se měl konat na Bílé Hoře.[25]

Do roku 1892 se podařilo základní požadavek sociálních demokratů, tedy zkrácení pracovní doby, prosadit pouze v Austrálii. Objevil se pokus o uzákonění i v Anglii, ale zde návrh v parlamentu neprošel.

Zpráv o tom, jak 1. máj dopadl, je v Rovnosti k roku 1892 dosti málo. Omezují se pouze na informaci, že se konaly schůze na třech místech, které pořádal *Politický klub*, politický spolek *Volksfreund* a kovodělníci.[26]

Léta 1893–1897

V dalším období není hlavním pramenem pro sledování brněnských prvomájových oslav pouze Rovnost, ale od roku 1893 již existuje složka Policejního ředitelství, v níž jsou uloženy nejrůznější dokumenty týkající se 1. května.

V roce 1893 se měli dělníci pečlivě na 1. květen připravit, jak je k tomu nabádala Rovnost. Rozhodně se mělo zabránit tomu, že by se někteří nechali zlákat příslibem zvýšené mzdy, pokud půjdou místo oslav do práce. Předešlého roku tak mnozí učinili, ale z nějakého podstatného přidání se radovat nemohli.[27]

Při povolování slavení 1. května, se někdy domlouvali společně podnikatelé v jednom oboru. V roce 1893 tak společným usnesením umožnili manifestovat svým zaměstnancům majitelé brněnských vlnařských továren.[28]

V den svátku byly uspořádány dvě schůze, jedna česká a jedna německá. Návštěvnost obou byla poměrně slušná. Odpoledne se konala již tradiční slavnost v Pisárkách za účasti českých a německých pěveckých sborů. Zde se odhadem sešlo asi 25 000 lidí.

---

[23] Během 70. let rostla členská základna dělnických organizací v Německu , což velice znepokojovalo říšského kancléře Bismarcka. Za záminku pro tvrdý postup proti sociálním demokratům posloužili dva atentáty na císaře Viléma I. v roce 1878. Přesto, že se nezdařili a oba útočníci nebyly ve spojení se sociální demokracií, vláda tvrdila, že je mezi nimi přímá souvislost. 21. října 1878 byl vydán říšský zákon proti „snahám sociální demokracie představujícím všeobecné ohrožení". Sociálně demokratické organizace a jejich veškeré aktivity byly zakázány. Zákon měl platnost pouze dva a půl roku, ale až do roku 1890 byl pravidelně prodlužován. Zákonem však již nebylo možno sociální demokracii zničit. Naopak se zvedla vlna solidarity, což také ukazuje zvýšení počtu jejích voličů z 473 000 v roce 1878 na 1 427 000 v roce 1890. Viz Helmut MÜLLER a kol., *Dějiny Německa*, Praha 1995, s. 191.

[24] Srov. 1. *květen na brusselském sjezdu*, Rovnost 8, č. 7, 8. 4. 1892, s. 51.

[25] Tamtéž, s. 58.

[26] Srov. *Jak dopadl 1. květen*?, Rovnost 8, č. 9, 11. 5. 1892, s. 65.

[27] Srov. *K 1. květnu*, Rovnost 9, č. 7, 12. 4. 1893, s. 49.

[28] Srov. Rovnost 9, č. 8, 26. 4. 1893, s. 60.

V obcích okolo Brna probíhaly oslavy také. Rovnost uvádí jako místa slavností Husovice, Maloměřice, Obřany, Bílovice, Líšeň a Pozořice. Autor si posteskl, že vesnické oslavy byly daleko živější než ospale měšťácké v Brně.

Žádost o povolení konání tábora lidu podali na Policejní ředitelství sociální demokraté 27. dubna. Tábor se měl konat 1. května od 9.00 na Bílé hoře a měl být ohlášen plakáty, jejichž znění mělo být také předem schváleno. 28. dubna pak přichází na Policejní ředitelství dopis z Moravského místodržitelství, informující o připravovaných vojenských opatřeních v Brně. Celkem měly být připraveny jednotky z pěti kasáren: Z Jezuitských kasáren jeden prapor vojska, z Jízdních kasáren jeden oddíl, ze Špilberku jeden pěší oddíl, z kasáren na Dominikánském náměstí jeden pěší oddíl, z Novo- a Staroměstských záložních kasáren dva pěší oddíly a jako případná pomoc polovina jízdního oddílu z regimentu dragounů. Tyto jednotky měli být nasazeny od 8.00. Od 10.00 pak měly vyrazit z kasáren dva oddíly myslivců.[29]

Také 1. května 1894 se konal na Bílé hoře tábor lidu.[30] Účastnilo se jej přes 20 000 lidí. Vše proběhlo bez větších problémů. Čeští a němečtí řečníci mluvili o osmihodinové pracovní době a volebním právu. Za zmínku snad stojí, že když chtěl jeden z řečníků promluvit o výjimečném stavu v Praze, zarazil ho na schůzi dohlížející okresní hejtman s odůvodněním, že to není uvedeno v programu.

Na odpolední slavnost v Pisárkách, při které mělo vystupovat sedm českých a pět německých pěveckých souborů,[31] přišlo asi 15 000 lidí, ale musela být kvůli prudkému dešti předčasně ukončena.

V Ostravě měly prvomájové oslavy v roce 1894 velice dramatický průběh. 1. května byla zahájena stávka hutníků a horníků, která pokračovala až do 9. května. Došlo ke střetům s policií, při kterých 13 lidí zemřelo a 20 bylo raněno.[32]

O fungující široké spolupráci dělnictva podává svědectví dopis plzeňského okresního hejtmana adresovaný brněnskému policejnímu ředitelství z 22. dubna 1895. Praví se v něm, že v Plzni byly zadrženy letáky vyzývající k oslavě 1. máje, které byly vytištěny v Brně tiskárnou Jana Habichta a vydány nákladem Josefa Gabriela z Prahy.[33]

Hlavním organizátorem pisárecké zábavy v roce 1895 byl redaktor Rovnosti Josef Krapka.[34] Ten se 23. dubna 1895 obrátil na Policejní ředitelství se žádostí o povolení k uspořádání slavnosti ve středu 1. května. Přiloženy byly texty písní ke schválení

[29] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, K. k. Statthalterei Präsidium für Mähren – 28. 4. 1894.

[30] Srov. *Tábor lidu na Bílé hoře*, Rovnost 10, č. 18, 4. 5. 1894, s. 2.

[31] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, 30. 4. 1894.

[32] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, J. Fr. PROKEŠ, *Čtyři májové slavnosti na Ostravsku*, s. 3.

[33] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Löbliche Polizei Direction in Brünn 22. 4. 1895.

[34] 22. dubna 1895 byla v domě v Josefově č. 21, kde tou dobou sídlila redakce Rovnosti, Červánků a Rašple, provedena domovní prohlídka. Na základě jejího výsledku oznámilo 24. dubna 1895 Moravské místo-

a také text plakátu, který měl tuto akci ohlašovat.[35] Policejní ředitelství mu stanovilo podmínky, jakými se má řídit. Zábava se bude konat od 15.00 do setmění a jakmile přítomné úřední osoby nařídí její ukončení, musí se tak neprodleně učinit.[36] Protože jde o politickou akci, nesmí zde vystupovat žádné nepolitické spolky a nesmí být použito žádných spolkových praporů. S ohledem na závadnost textu je také zakázán přednes písní *Schwer freier Männer* a *Povzbuzení k činnosti.*[37] V článku Rovnosti o pisárecké slavnosti byla však jako zakázaná píseň kromě *Schwer freier Männer* uvedena píseň *Hlas svornosti.*[38]

1. května se měla také konat schůze lidu na Winterhollerově náměstí.[39] Městská rada však organizátorům k tomuto účelu náměstí nepropůjčila z důvodu ohledu na místní obyvatele. Policejní ředitel dr. Rueber již tradiční zábavu v Pisárkách povolil, jak je uvedeno v Rovnosti, avšak s upozorněním, že ji může kdykoliv zakázat.

V den svátku byl v 9.30 zahájen na Bílé hoře tábor lidu s denním programem – osmihodinová pracovní doba a volební práva.[40] Kromě jednoho z organizátorů, Josefa Krapky, promluvili k tomuto tématu německy sociální demokrat Eldersch a česky Skaunicová. Policejní dohled na akci měl okresní hejtman Prokeš, který měl na místě k ruce tři četníky. Odhadem bylo na Bílé hoře 20 000 lidí.

Současně s bělohorskou schůzí se konal tábor lidu také v Králově Poli, protože pro místní dělnictvo byla Bílá hora příliš daleko. Do Králova Pole přišli též občané z okolních obcí, čímž počet účastníků dosáhl až 4 000. Tyto dopolední schůze narušil silný déšť.

Poté pořadatelé plánovali pochod s hudbou do Pisárek. Avšak policejní ředitel Rueber jim jej nepovolil, na což organizátoři reagovali prohlášením, že si stejně budou dělat co chtějí a nebudou se nikoho doprošovat. Následně však byli předvoláni na městskou policii, kde byli policejním radou Válkem požádáni, aby tedy plánovaný průvod nešel úzkými ulicemi uvnitř města, ale aby se ubíral širokými.[41]

---

držitelství zahájení trestního řízení. Na policejním ředitelství bylo toto oznámení přijato dne 26. dubna téhož roku. Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, K. k. Statthalterei Präsidium für Mähren – an die K.k. Polizei Direction in Brünn. 23. 4. 1895.

[35] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Žádost o povolení zábavy ze dne 23. 4. 1895.

[36] Původní doba ukončení byla upřesněna na 1900, kdy má být zábava ukončena, a do 2000 se musí všichni rozejít. Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje, 1883–1911, kart. 2264, Dodatek k povolení Josefu Krapkovi z 26. 4. 1895 ze dne 27.4. 1895.

[37] MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, karton 2264. Povolení Josefu Krapkovi z Josefova č. 21 z 26. 4. 1895.

[38] Srov. *Květnová slavnost*, Rovnost 11, č. 19, 9. 5. 1895, s. 1.

[39] Winterhollerovo náměstí – dnešní Náměstí 28. října. Srov. Milena FLODROVÁ, *Brněnské ulice a vývoj jejich názvů od 13. století po dnešek*, Brno 1997, s. 161.

[40] Žádost o povolení táboru na Bílé hoře podával německý sociální demokrat Mathias Eldersch, bytem v Josefově č. 26, dne 26. 4. 1895 a ta mu byla ještě téhož dne bez jakýchkoliv výhrad vyřízena. Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, karton 2264, Löbliche Polizei Direction in Brünn, 26. 4. 1895.

[41] Srov. *Květnová slavnost*, Rovnost 11, č. 19, 9. 5. 1895, s. 1.

Dalšího roku (1896) se průběh oslav dočkal některých organizačních změn. Již tradiční tábor lidu se tentokrát nekonal na Bílé hoře, ale na Obilním trhu od 9.30.[42] Odpoledne pak od 14.00 proběhla opět slavnost v Pisárkách.

Objevily se snahy 1. máj nějakým způsobem zdiskreditovat, nebo alespoň přesvědčit dělníky, aby situaci pečlivě zvážili a nastoupili 1. května do práce jako kterýkoliv jiný den.

V úterý před májovou oslavou byly po továrnách zdarma rozdávány *Moravské noviny* a *Brünner Morgenpost*, ve kterých právě bylo množství článků proti oslavám. Například zde byl otištěn zastrašující článek o postupu libereckých továrníků proti 1. květnu. Píše se v něm, že dělníci, kteří by 1. května do práce nenastoupili, budou vyloučeni z práce na deset dní až šest týdnů.

Autor komentáře v Rovnosti si také stěžuje na brněnské typografy, kteří se oslav nezúčastnili s odůvodněním, že by jim tento den nebyla vyplacena mzda. Jejich jednání je zde okomentováno takto: „*Mnohému intelligentu je litr nebo tuplák více, než celé přesvědčení, snad je také ten chlast jediným jeho přesvědčením.*“

Sobota 1. května začala rušně. Od čtvrté hodiny ráno se Brnem ozývaly výstřely z děl. V ulicích se pohybovalo množství vojenských oddílů a v Jezuitské ulici hlídkovala dělostřelecká stráž.

V Brně byl téměř úplný pracovní klid. Po deváté hodině začali na Obilní trh proudit davy lidí z různých částí města. Na programu schůze byl 1. květen a jeho význam. Postupně ke shromážděným promluvili Josef Krapka (česky) a Ludwig Czech (německy). Na klidný průběh manifestace, která i přes nepřízeň počasí trvala téměř dvě hodiny dohlížel policejní komisař Sobek.

Odpoledne byl uspořádán průvod ulicemi Koliště, Jodokovou, Alžbětinou, Pekařskou a Měšťanskou do Pisárek.[43] Průvod byl samozřejmě doprovázen zpěvem dělnických písní a provoláváním politických hesel.[44] Odpolední zábava v Pisárkách byla konána v novém sále.[45]

K prvomájovým slavnostem z roku 1897 jsou zejména informace z fondu Policejního ředitelství nepříliš obsáhlé, proto jsem se rozhodl popis květnových událostí tohoto roku vynechat, neboť by byl velice útržkovitý a nekompletní.

[42] Srov. Rovnost 12, č. 17, 23. 4. 1896, s. 5.

[43] Průvod šel tedy Kolištěm, přes Moravské náměstí a ulicemi Joštovou, Husovou, Pekařskou a Mendlovým náměstím na místo konání slavnosti. Viz příslušná hesla M. FLODROVÁ, *Brněnské ulice*.

[44] Celý průběh 1. května je popsán v článku *O oslavě 1. května*, srov. Rovnost 12, č. 19, 6. 5. 1896, s. 1–2.

[45] K organizaci zábavy byl na Policejním ředitelství sepsán protokol, ve kterém se praví, že se dostavili Karel Dundela a Jan Kučera (organizátoři). Těm byly poté určeny následující podmínky: Musí být zajištěno dostatečné množství pořadatelů k udržení pořádku před slavností, během i po ní. Dále se nesmí provést žádný demonstrativní skutek, jako například užívání praporů. Pořadatelé i komité mají být viditelně označeni. Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Protokol c. k. Policejního ředitelství v Brně 28. 4. 1896.

Léta 1898 a 1899

V roce 1897 dochází k rozkolu uvnitř sociálně demokratického hnutí a na scéně se objevují národní socialisté. Jejich vstupem do politiky došlo k rozkladu sociálně demokratických organizací a nejinak tomu bylo i v Brně. Národní sociálové, byť se rozešli se sociální demokracií ve zlém, přejali tradice dělnického hnutí - tedy i svátek 1. květen. Díky vzájemné a prohlubující se nevraživosti slavily oba tábory dělnický svátek odděleně.

Nejprve pár vět k opatřením ze strany státu. Moravský místodržící informoval policejního ředitele 26. dubna 1898 o vojenských jednotkách nachystaných k případnému zásahu.

Od 18.00 30. dubna do 15.00 1. května byl v pohotovosti jeden pěší prapor 49. regimentu v Jezuitských kasárnách a jeden oddíl dragounů z 15. regimentu v Jízdních kasárnách. Potom od 15.00 do odvolání jeden prapor 3. pěšího regimentu v Nové a Staroměstských záložních kasárnách a jeden oddíl 15. regimentu dragounů.[46]

V roce 1898 svolali sociální demokraté tábor lidu na neděli 1. května na Winterhollerovo náměstí na 9.00 a měli zde vystoupit především Josef Hybeš a Ludwig Czech.[47]

Začalo se s asi hodinovým zpožděním. Úvodního slova se ujal Josef Hybeš, který hovořil o blížících se všeobecných volbách ve Francii a Německu. Zde se chystal parlamentní boj o osmihodinovou pracovní dobu. Ta již byla zavedena v Holandsku, Belgii a ve Švédsku. Dále se Hybeš zaměřil na národnostní problémy v Rakousku, které se během Badeniho vlády začaly vyhrocovat. Předseda vlády hrabě František Thun by prý rád národy usmířil, ale podle Hybeše vyjednáváním s měšťáky, šlechtou a klerikály není možno cokoliv změnit k lepšímu. Jediným řešením by bylo dát lidu hlasovací právo.

Po Hybešovi promluvili ještě dva řečníci, Czech a Habrmann. Poté byla schůze, které se účastnilo asi 10 000 lidí v 11.15 ukončena.[48]

---

[46] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, K. k. Statthalterei Präsidium für Mähren – an die K. k. Polizei Direction in Brünn. 26. 4. 1898.

[47] 26. dubna 1898 podali Josef Fajtl a František Komprda za sociální demokraty žádost o povolení schůze na Winterhollerově náměstí, průvodu do Pisárek a na něj navazující zábavy. To bylo Policejním ředitelstvím vyřízeno 28. dubna téměř bez výhrad. Pouze došlo k malé úpravě trasy průvodu. - Žádost sociálních demokratů ze dne 26. 4. 189; Vyřízení a povolení organizace a programu 1. máje Františku Komprdovi a Josefu Fajtlovi ze dne 28. 4. 1898; Ve stejný den byl ještě sepsán protokol podepsaný členy komitétu k oslavě 1. května, Augustem Habermannem, Františkem Komprdou a Františkem Jurou. Obsah se týká jen průvodu do Pisárek a stanovují se zde podmínky průběhu. Například se nesmělo jít se zpěvem a hudbou, s prapory a odznaky; Další protokol týkající se průvodu byl sepsán až 1. 5. 1898. Rudolfu Mertovi se povoluje průvod s hudbou z Králova Pole ulicí Královopolskou, d'Elvertovou (Staňkova), Heringovou (Drobného) kolem Lužánek, na Winterhollerovo nám. (Nám. 28. října.), kde se připojí nejpozději ve 1330 k průvodu. Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264. Viz též Rovnost 14, č. 33, 27. 4. 1898, s. 1. Viz též hesla M. FLODROVÁ, *Brněnské ulice*.

[48] Srov. *První květen 1898 v Brně*, Rovnost 14,č. 35, 4. 5. 1898, s. 1. Viz též MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Relation über den Verlauf der am 1. Mai 1898 am Winterholler Platz in Brünn vormittags.

Ve 13.30 potom vyrazil z Winterhollerova náměstí průvod třídou Františka Josefa, Karlovým a Tereziným kolištěm, Nádražním náměstím, Skeneho třídou, Silniční, Ugartovou a Pisáreckou ulicí na místo konání slavnosti. V průvodu šlo odhadem 25–30 tisíc lidí.[49]

V Pisárkách byla slavnost zahájena v 15.00 a vše probíhalo obvyklým způsobem. Opět zde vystupovala pěvecká i instrumentální hudební spolková tělesa: *Typographen Sängerbund, Vzdělávací spolek Pokrok* a *Arbeiter Bildungs Verein.* Ukončení zábavy bylo kolem osmé hodiny večer.

Národní dělníci, jak uvádím výše, slavili 1. máj odděleně od sociálních demokratů. Na 1. květen svolal *Politický klub národního dělnictva československého na Moravě se sídlem v Brně* spolkovou schůzi do Besedního domu na 9.30 s programem: Naše požadavky a 1. květen.[50]

Zároveň národní sociálové pořádali průvod, který ve 14.00 vyrazil od Besedního domu přes Eliščinu třídu, Raduitovo náměstí, Kiosk, Novou ulicí do Králova Pole.[51] Zde se pak návazně konala zábava na staveništi Besedního domu za spoluúčinkování následujících souborů: *Řemeslnická beseda Svatopluk, Beseda dělníků československých, Typografická beseda Veleslavín, Vzdělávací spolek židenický „Jaroslav"* a juliánovské *Tábor a Havlíček.*[52]

Schůze v Besedním domě, průvod a královopolská slavnost byly Policejním ředitelstvím povoleny 29. dubna.[53]

Informace o národně sociálním 1. máji zprostředkovává Rovnost[54] a zpráva c. k. policejního komisaře Viléma Marka.[55]

Sociálně demokratický list se samozřejmě o oslavách vyjadřuje dosti posměšně. Na schůzi do malého sálu Besedního domu nebyl prý vpuštěn nikdo kromě národních dělníků. František Adamíra vysvětlil program strany, který podle Rovnosti není ničím jiným, než kopií programů jiných politických stran. Odpoledne se vydal průvod do Králova Pole. Čítal prý i se zvědavci nejvýše 500 osob.

Zpráva policejního komisaře o schůzi v Besedním domě je výrazně sdílnější. Předseda František Adamíra zahájil schůzi v 9.30 za přítomnosti asi 200 lidí. Promluvil

---

[49] Trasa průvodu vedla z Náměstí 28. října po ulici Milady Horákové, Kolištěm k hlavnímu nádraží, odtud ulicí Hybešovou a Václavskou k Mendlovu náměstí a po Hlinkách a Pisárecké k dnešní restauraci „Na střelnici" a přilehlému parku. Viz M. FLODROVÁ, *Brněnské ulice.*

[50] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Žádost Politického klubu národního dělnictva československého na Moravě se sídlem v Brně ze dne 19. 4. 1898.

[51] Dle dnešních názvů ulic byla trasa takováto: Z Komenského náměstí přes Žerotínovo náměstí, Moravské náměstí a ulici Lidickou. Viz M. FLODROVÁ, *Brněnské ulice.*

[52] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Žádost národních socialistů ze dne 19. 4. 1898.

[53] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Povolení ze dne 29. 4. 1898.

[54] Srov. *Národní dělnictvo v Brně,* Rovnost 14, č. 35, 4. 5. 1898, s. 2.

[55] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Zpráva o schůzi národního dělnictva ze dne 1. 5. 1898.

o programu – Naše požadavky a 1. květen. Adamíra začal svoji řeč obviněním rakouského zákonodárství ze zpátečnictví. Dále se domníval, že rakousko-uherské vyrovnání vhání český národ do stále větší bídy. Zavedení daně z cukru, piva, kořalky a petroleje je namířeno proti dělnictvu. Podivuje se, jak může takový sociolog jako je Kaizl tyto snahy podporovat.[56] Jelikož kapitalisté a velkoprůmysl svítí plynem a elektřinou, musí se zdanit petrolej, kterým svítí dělník. České země jsou zadlužené. Z daní vytěží stát 39 milionů a dalších 50 potřebuje na vojsko, což zaplatí Češi. Dále se Adamíra zabýval neschopností říšské rady, liberálů, pokrokářů i sociálních demokratů a problémem kvality školství. Poté svoji řeč v 10.15 ukončil.

V Brně slavil 1. máj také Politický klub katolického dělnictva pro Moravu v Brně. Ten uspořádal zábavu v prostorách sv. Josefské jednoty zábrdovické v hostinci pana Holuba na Cejlu. Žádost o povolení podal 27. dubna 1898 Antonín Ripp.[57]

Ze zpráv o dalších prvomájových oslavách informuje Rovnost pouze o Praze, kde manifestovalo 30 000 lidí a o Vídni, kde byl tentokrát klid, s 80 000 oslavujícími.[58]

Nyní k 1. máji roku 1899. Sociální demokraté podali žádost o povolení oslav 23. dubna a ta jim byla bez obtíží vyřízena.[59] Státní správa se na 1. květen připravovala však již od 12. dubna 1899. Z toho dne pochází dopis Moravského místodržitelství adresovaný okresním hejtmanstvím a starostům měst. V něm je informuje o přípravách na sledování průběhu dělnických slavností v den 1. května.[60]

Sociální demokraté svolali tábor lidu na 10.00 na Winterhollerovo náměstí. Jako hlavní řečníci vystoupili Hybeš, Czech a Habermann. Jejich projevy byli již „klasického" rázu a nesli se přibližně v duchu těchto Hybešových slov: „*Protestujeme proti libovůli a nelidskosti fabrikantů a proti liberálům...*". Schůze trvala do 11.45 a dle policejní zprávy se jí účastnilo asi 6 000 lidí.

Národní socialisté zažádali o povolení zábavy 24. dubna 1899. Ta se měla konat v neděli 7. května na staveništi Besedního domu v Králově Poli. Ve 14.00 měl vyrazit průvod s hudbou z brněnského besedního domu do Králova Pole na místo konání

---

[56] Josef Kaizl (1854–1901), český národohospodář a politik, profesor politické ekonomie na české univerzitě v Praze. Autor spisu *Národní hospodářství*, prvního uceleného výkladu tohoto oboru v češtině. Kaizl byl politicky aktivní, nejprve staročech, pak realista a od 1890 mladočech. V letech 1885–1887 a 1891–1901 byl poslancem říšské rady. 1898–99 první český ministr financí v rakousko-uherské vládě. Více viz Kaizlův životopis *Z mého života I* (1909), vydaný V. Tobolkou.

[57] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Žádost o povolení zábavy ze dne 27. 4. 1898 a následné povolení policejním ředitelstvím z 30. 4. 1898. Viz též *Katoličtí dělníci*, Rovnost 14, č. 35, 4. 5. 1898, s. 2.

[58] Srov. Rovnost 14, č. 35, 4. 5. 1898, s. 2.

[59] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, karton 2264, Löbliche Polizei Direction in Brünn 23. 4. 1899.

[60] Srov. MZA, Policejní ředitelství, fond B 26, Oslavy 1. máje 1883–1911, karton 2264, K. k. mährisch Statthalterei 12. 4. 1899 – Präsidium – an allen Herren k. k. Bezirkhauptmänner und die Bürgermeister der autonomen Städte.

zábavy. Účastnili se stejné spolky jako roku předešlého a Občanská beseda Svatoboj v Husovicích.[61]

Policejní ředitelství však průvod do Králova Pole zakázalo s ohledem na veřejnou bezpečnost a veřejné blaho. Bylo tak rozhodnuto na základě ustanovení § 6 zákona ze dne 15. 11. 1867 č. 135 říšského zákoníku.[62]

Proti tomuto rozhodnutí se národní socialisté zastoupení Adamírou a Balcarem odvolali. V odvolání se Policejního ředitelství tázali, proč jim byl průvod zakázán a sociálním demokratům byl přitom povolen. V roce 1898 nebyly žádné výtržnosti, tak by měl být brán stejný metr na obě strany.[63]

Avšak tento pokus změnit původní rozhodnutí Policejního ředitelství se minul účinkem. Následujícího dne zaslalo c.k. Presidium moravského místodržitelství rozhodnutí, že průvod a slavnost nebudou povoleny. To má být oznámeno Adamírovi a Balcarovi.[64] Shodou okolností a rezignace oznamuje komitét 6. května, že z důvodů právě probíhající stávky textilních dělníků se májová slavnost odkládá na neurčito.[65]

Pro rok 1899 se tedy národní dělníci museli omezit pouze na schůzi v Besedním domě. Ta se konala 7. května v 10.30 a účastnilo se jí asi 400 lidí. Na schůzi promluvil národní socialista Jahoda z Třebíče o významu 1. máje a požadavcích strany: „*První květen je svátkem nejen dělnickým, ale také křesťanským. Národní dělníci se rozhodli jej slavit po vzoru Anglie první květnovou neděli, což je však ústupek kapitalistům.*“ Dále se Jahoda rozhořčoval nad nemravností kapitalistů. Uvedl příklad, že se ve Štýrském Hradci vybírá dokonce daň z vykřičeného domu.

V závěr své řeči se ještě zmínil o požadavcích strany. Za větu : „*Rakouský stát je pro lenochy a vydírá dělníky*“ byl poté přítomným policejním komisařem Markem napomenut, ale jinak celá schůze proběhla bez jakýchkoliv problémů. Jahoda ještě kritizoval českou inteligenci, protože se její vlastenectví omezuje jen na pořádání zábav a plané fráze. Za zpěvu písně *Hej Slované* se potom lidé po 12.00 v klidu rozešli.[66]

[61] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264. Žádost národních socialistů ze dne 24. 4. 1899.

[62] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Zamítnutí průvodu ze dne 3. 5. 1899.

[63] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Stížnost Adamíry a Balcara ze dne 4. 5. 1899.

[64] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, C. k. presidium moravského místodržitelství – C. k. Policejnímu ředitelství.

[65] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Oznámení komitétu národních socialistů ze dne 6. 5. 1899.

[66] Srov. MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Oslavy 1. máje 1883–1911, kart. 2264, Zpráva c. k. policejního komisaře Viléma Marka ze dne 9. 5. 1899.

Pár slov závěrem

Ve výčtu brněnských Prvních májů by se dalo dále pokračovat a sledovat pozvolný vývoj od společensky nepřijatelné události k tolerované a později všeobecně akceptované. Pro připomenutí počátků tohoto dnes již spíše okrajového svátku (přestože se jedná o svátek státní) však prvních deset let dostačuje. Persekuce ze strany státu se postupně otupovala a prvomájové průvody a slavnosti se staly každoročním zpestřením života Brna.

SEZNAM PŘÍLOH

Barevná příloha č. XXXIII: Trasa hlavního prvomájového průvodu roku 1896. Situační plán města Brna 1 : 11 520, kolem roku 1900, zdroj: http://www.vilemwalter.cz/mapy/.
Na mapě: kolečko – shromaždiště průvodu, čtvereček – cíl průvodu.

Barevná příloha č. XXXIV: Trasa hlavního prvomájového průvodu roku 1898. Situační plán města Brna 1 : 11 520, kolem roku 1900, zdroj: http://www.vilemwalter.cz/mapy/.
Na mapě: kolečko - shromaždiště průvodu, čtvereček – cíl průvodu.

Jan Obrovský

Anfänge der Erste-Mai-Feiern in Brünn 1890–1899

ZUSAMMENFASSUNG

Ab 1890 kommt in tschechischen Straßen eine neue Erscheinung vor – die Erste-Mai-Feier als Andenken der großen Arbeiterdemonstration in Chicago, die mit dem Zusammenstoß mit der Polizei, vielen Toten und Verletzten endete. Es folgte ein harter Gerichtsprozess mit einigen Teilnehmern, meistens Anarchisten, der zu sieben Todesurteilen führte, von welchen dann nur vier vollzogen wurden. Den Vorschlag, den 1. Mai als den internationalen Feiertag der Lohnarbeiter festzulegen, wurde an dem Arbeitertag am 14.–20. Juli 1889 in Paris formuliert, an welchem Delegierten aus 22 Ländern Europas und Amerikas teilnahmen. Aus Österreich fuhren nach Paris 10 Vertreter, wovon 3 Tschechen waren. Es waren Josef Hybeš, Vilém Körber und Jiří Habrovský. Die Entscheidung über Feierlichkeiten anlässlich des internationalen Arbeitertags am 1. Mai verbreitete sich allmählich von den Teilnehmern des Pariser Kongresses über Gewerkschaftsleiter bis zu einzelnen Arbeitern.

In Brünn wurde der 1. Mai bereits 1890 gefeiert, ähnlich wie in vielen weiteren Städten der Monarchie. Der Charakter der Feierlichkeiten änderte sich im Laufe der Zeit nicht allzu viel. Standard war die Einstellung der Arbeit, politische Versammlungen, Umzüge und kulturell-politische Feste. Ab März erschienen im sozialdemokratischen Blatt Rovnost Hinweise auf die vorzubereitende Brünner Kundgebung und Informationen über den Charakter der Feierlichkeiten und deren Zweck. Die Organisation der Erste-Mai-Feier war jedoch nicht problemlos. Zum Ausdruck kam z.B. die Unerfahrung mit der Organisation so großer Veranstaltungen und verschiedene Hindernisse seitens der Staatsmacht – Konfiskation des Blattes Rovnost, Einsatz von Agenten und verschiedenen durch die Polizei gesteuerten Provokateuren.

Mit dem sich nähernden Feiertag vermehrten sich hysterische Reaktionen in verschiedenen konservativen und klerikalen Zeitungen; die Sozialdemokraten versuchten, sie zu widerlegen. Am Donnerstag 1. Mai um 9 Uhr wurde von dem politischen Verein Svornost eine öffentliche Versammlung auf dem Weißen Berg (Bílá hora) einberufen. Auf dem Programm stand die Vorlesung über die 8-Stunden-Arbeitszeit. Bei schlechtem Wetter sollte die Versammlung in Besední dům stattfinden. Am Nachmittag setzte die Feier in der Gartengaststätte in Pisárky und im anliegenden Park fort. Dieser Ort wurde zukünftig zur traditionellen Stelle der Erste-Mai-Feiern. Im Jahre 1890 kamen rund 40.000 Arbeiter nach Pisárky und die ganze Feier, die mit Darbietungen von Gesangensembles begleitet war, verlief unter der Aufsicht der Armee ruhig.

Im Jahre 1892 fiel der 1. Mai auf Sonntag, so dass es keine Probleme mit der Einstellung der Arbeit gab. Mit Behörden hatten die Veranstalter jedoch Schwierig-

keiten. Ähnlich wie auf vielen anderen Stellen wurde die Volksversammlung in Brünn auf dem Weißen Berg verboten. In weiteren Jahren dient als wichtige Quelle das Spezialfaszikel der Polizeidirektion in Brünn und die Erste-Mai-Feste werden schon viel systematischer verfolgt.

Ab 1897 kam es zu einer wesentlichen politischen Veränderung, die auch die Erste-Mai-Feiern beeinflusste. Es handelte sich um die Spaltung innerhalb der Sozialdemokratie und die Entstehung der Nationalsozialistischen Partei. Die Partei übernahm den 1. Mai als ihren Feiertag, aber wegen wachsender gegenseitiger Gehässigkeit organisierten Sozialdemokraten und Nationalsozialisten ihre Feiern getrennt. Das war der Fall auch in folgenden Jahren. Getrennt feierte den 1. Mai auch der Politische Klub der katholischen Arbeiterschaft. Die Eifersucht zwischen diesen Gemeinschaften kam häufig auf Seiten der Parteizeitungen zum Ausdruck, wo sie sich gegenseitig anschwärzten, eventuell den Verlauf der Feierlichkeiten ihrer politischen Rivalen lächerlich machten.

Die Erste-Mai-Feiern wurden stets durch die Staatsmacht aufmerksam verfolgt, aber die Persekution wurde allmählich schwächer und die Feierlichkeiten im bestimmten Maße akzeptabel. Im ersten Jahrzente etablierten sie sich in der Gesellschaft und auch unter konservativeren Menschen gingen Befürchtungen einer blutigen Sozialrevolution zurück. Die Sozialdemokratische Partei wurde schon zu einem kultivierten politischen Subjekt, setzte sein Programm ausschließlich auf politischem Weg durch und distanzierte sich von dem Radikalismus der Anarchisten.

Lukáš Fasora

SOCIÁLNÍ A POLITICKÉ ASPEKTY BRNĚNSKÉ ASANACE 1896–1916

Asanace starého městského centra města Brna byla v minulosti předmětem všestranného zájmu badatelů z řad oblasti historických a uměleckých věd i urbanistů a architektů. V bohaté sbírce publikací, přistupujících k tématu z různého zorného úhlu, dosud chybí pohled sociálně – historický, sledující zmíněnou významnou urbanistickou změnu a nesporně razantní zásah do podoby městského centra z pohledu sociální změny, kterou prošlo obyvatelstvo zasažené lokality, de facto prvního městského okresu, v souvislosti s rozsáhlými demolicemi a přestavbami nemovitostí a s nimi spojenou vlnou změn v majetkoprávních vztazích.

Tento aspekt je přitom nepochybně významný, především ze dvou hledisek. Jednak je třeba předpokládat, že tak zásadní změna vzhledu středu města s sebou nesla potřebu značných investic do nemovitostí. Je tedy otázkou, z jakého sociálního prostředí pocházeli investoři, kteří z většiny starých domů (či na jejich místě), postavili moderní nemovitosti odpovídající standardům velkoměstského bydlení v duchu přelomu 19. a 20. století, pochopitelně i s odpovídajícími komerčními prostorami. Z druhého pohledu je třeba se ptát, do jaké míry se v průběhu druhé poloviny 19. století změnil vztah příslušníků městské elity k centrálním prostorám města/aglomerace a jak tato změna vazeb souvisela s ochotou městské elity přijmout tak razantní opatření při řešení problému asanace.

Jan Sedlák patří k autorům, kteří se v minulosti věnovali otázce brněnské asanace snad nejvíce a také z jeho pera pochází poslední rekapitulace celého problému.[1] Sedlák, především jako vynikající znalec brněnské architektury přelomu 19. a 20. století, varuje před ukvapeným hodnocením asanace, které v minulosti zaznělo mnohokrát. Dogmaticky kritické hodnocení asanačního programu brněnského magistrátu zaznívalo především z pozic nacionálních – dobová česká publicistika velmi citlivě vnímala některé nacionálně německé souvislosti urbanistické přestavby města (otevření pohledu na Německý dům, zbourání tzv. Královské kaple na Dominikánském náměstí jako důkazu české minulosti města, vyloučení českých zástupců z architektonické soutěže atd.), v nichž hledala důvod k odmítnutí celého asanačního projektu jako celku.[2] Ve skutečnosti vlastně mnozí tito kritikové vylévali s vaničkou i dítě,

[1] Srov. Jan SEDLÁK, *Brno secesní. Deset kapitol o architektuře a umění kolem roku 1900*, Brno 2004, zejména s. 27–36.

[2] Srov. například Stanislav SOCHOR, *Stavební vývoj města Brna*, in: KOŽÍŠEK (ed.), Zemské hlavní město Brno, Praha 1928, s. 25; Jaroslav DŘÍMAL – Václav PEŠA, *Dějiny města Brna 2*, Brno 1973, s. 53; Iloš CRHONEK – Nina DVOŘÁKOVÁ – Milada NOVÁKOVÁ, *Brno v architektuře a výtvarném umění*, Brno 1981, s. 167.

neboť zapomínali na odborně urbanistickou a hygienickou stránku asanačního záměru brněnského magistrátu, která byla i díky účasti špičkových (německých) odborníků na velmi vysoké úrovni. Odmítání asanace z českých národních pozic se pochopitelně přelilo i do časů meziválečné republiky, jejíž architekti paradoxně mohli v Brně těžit právě z možností, které jim asanace nabídla.

Další kritikové napadali zejména nezvykle razantní provedení asanace, necitlivé k starobylé brněnské zástavbě měšťanských domů. Brněnský magistrát sice udělal gesto a zaplatil provedení fotodokumentace likvidovaných budov i samotného průběhu asanace, je nicméně faktem, že hledisko moderního vzhledu města bylo považováno za zcela prioritní a ohledy na historický význam konkrétní budovy ustupovaly vždy do pozadí.

Brněnská asanace je svým rozsahem a razancí skutečně v rámci českých zemí bezprecedentní. I když asanace pražská vzbudila mnohem větší ohlas, především kvůli kritickým hlasům z prostředí umělecké obce, v konečném součtu šlo o rozsahem menší zásah do urbanistického charakteru města. Pro účely asanace byly i v jiných městech vytipovány desítky ba stovky budov, často ovšem nebylo komisionální zjištění nevyhovujícího stavu konkrétní budovy v relativně krátkém časovém období doprovázeno demolicí nebo zásadní přestavbou, spíše se celý problém v byrokratickém soukolí víceméně rozmělnil, odložil apod. Například v Jihlavě došlo sice po zpracování regulačního plánu v roce 1896 ke komisionálnímu ohledání stavu budov a 639 z nich bylo určeno k nějaké formě asanace. Jen zlomek z nich ovšem byl skutečně asanaci podroben, celá akce zabředla do byrokratických potíží a hlavně se nesetkala s pozitivním ohlasem obyvatel, nepřipravených mentálně na tak zásadní zásah do podoby města.[3]

Z hlediska urbanistických, stavebních, dopravních a zdravotních odborníků byla brněnská asanace jistě nutná, pokud si Brno chtělo zachovat komparativní výhody reprezentativního centra terciérního a kvartérního sektoru pro celou Moravu. Náš zájem by se ovšem měl přesunout k samotným obyvatelům města a k jejich vnímání celého projektu. Starší obyvatelé tehdejšího Brna ještě pamatovali proces bourání městských fortifikací, město zasypané po řadu let hromadami stavební sutě a razantní změny zasahující známá místa, k nimž měli mnozí citový vztah. Nyní se měla tato situace v podstatě opakovat.

Při hledání odpovědi na otázku, proč klíčové vrstvy brněnského měšťanstva, zdejší honorace, nezablokovaly plány na tak ráznou přestavbu města, můžeme jako tezi použít tři předpoklady:

1. Na přelomu století již obyvatelé prvního městského okresu nevystupovali ani zdaleka tak soudržně jako v minulosti a význam jimi tematizovaných „lokálních“ otázek v rámci správy celého města či aglomerace tedy poklesl. Příčiny tohoto jevu je nutno hledat především v sociálních a politických změnách, které nastaly v komunální správě po vzniku Velkého Brna z roku 1851.

[3] Jihlavské listy, 11. 4. 1925, 14. 3. 1925 a 18. 4. 1925; Iglauer Volksblatt 4. 11. 1904, roč. XVI, č. 832, s. 2–3.

2. Členové obecního výboru a užší komunální elity, v jejichž rukou bylo rozhodování o průběhu asanace, ke středu města na konci 19. století ztratili podstatné vazby – jejich bydliště se přesunulo do částí města s modernější infrastrukturou či vůbec mimo město, navíc k centru Brna pozbyli nebo si nevytvořili citová pouta. Pravděpodobně i proto, že již nereprezentovali tradiční staroměšťanský element, nebyli brněnskými rodáky a jejich vzdělání a zkušenosti v podnikatelském světě jim v jejich vlastních očích dávaly mandát k ráznému zásahu do urbanistické struktury města, která se utvářela po staletí.
3. Významná část brněnských honorací, tedy majetných osob bydlících v asanované části města i mimo ni, měla na provedení asanace hmotný zájem. Zájem na profitu z procesu asanace mohli mít také mimobrněnští investoři, ať již šlo o spekulanty nebo vážné zájemce o podnikání v Brně v oblasti bankovnictví, obchodu apod.

Z metodologického hlediska je pro výzkum změn v držbě nemovitostí v souvislosti s asanací nejdůležitějším pramenem pozemková kniha uložená pro sledovaná léta na Katastrálním úřadě Brno-město.[4] Každá nemovitost je zde zachycena z pohledu změn vlastnických práv, sledována jsou data prodeje, zatížení hypotékou atd. U velké většiny sledovaných nemovitostí však není udáno socioprofesní určení převodce respektive nabyvatele, k jejímuž určení bylo použito brněnských adresářů a sčítacích operátů pro sledovaná léta ve fondech Archivu města Brna.[5] Celkem se tímto způsobem podařilo kompletovat údaje u 191 nemovitostí, což představuje 80 % skutečně asanovaných budov. Na tomto místě je třeba připomenout, že původně bylo k asanaci určeno 429 domů z celkem 572 stojících v centru města. Z toho mělo být asanováno 297 z důvodů zdravotních, stavebně bezpečnostních a dopravních, 33 jen z důvodů zdravotně bezpečnostních a 99 pouze z dopravních příčin. Abychom si uvědomili skromný rozsah brněnské asanace v kontextu podobných zásahů do urbánní struktury západoevropských měst, je ovšem třeba uvést, že vedle grandiózní asanace Paříže v době vlády Napoleona III. stály v popředí především anglické projekty – v Birminghamu bylo v roce 1878 zbořeno 4 000 domů, v Liverpoolu 4 200, v Londýně byla v několika etapách zbořena obydlí pro 37 000 obyvatel.[6]

Pro určení vazeb představitelů městské honorace z přelomu století k prvnímu městskému okresu byla použita biografická metoda sběru dat, prováděná podle vzoru tzv. frankfurtského projektu Stadt und Bürgertum. Touto metodou byla sledována u přibližně tří set členů obecního výboru zvolených v letech 1851–1914 asi dvacítka klíčových údajů: především jejich profese, majetek, rodinné poměry, vzdělání, místo narození, lokalita a standard bydlení, členství ve spolcích, politické názory aj.[7]

[4] Za laskavé zpřístupnění fondu děkuji ředitelce KÚ Brno-město ing. Naděždě Vitulové.
[5] *Adress-Buch von Brünn und den Vororte 1896–1899, 1902, 1906, 1908, 1910, 1913.*
[6] Cyril HORÁČEK, *Bytová otázka.* Praha 1905, s. 46.
[7] Lukáš FASORA – Pavel KLADIWA, *Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850–1914*, in: Český časopis historický (dále ČČH) 102, 2004, 4, s. 796–827.

Na přelomu století byly časy, kdy obyvatelé středu města vystupovali jako relativně jednotná politická síla již dávno minulostí. V 50. letech do otázek správy města s podporou místodržitele Leopolda hraběte Lažanského významně promlouvala skupina měšťanů prvního okresu, která se sama identifikovala jako „ti, kdo žijí v hradbách". Svými protivníky byli naopak s jistým posměškem nazýváni stranou „Burggrafů" nebo Bürgerpartei. Všechny použité názvy odkazovaly na totéž: obyvatelé tehdy hradbami obehnaného starobylého královského zemského hlavního města Brna se v řadě ohledů bránili inkorporaci svého bydliště do „Velkého Brna", ustaveného v roce 1851 spojením středověkého centra s předměstími. Že tento jev nebyl záležitostí jednotlivců a že se ani neoabsolutistický režim reprezentovaný Lažanským příliš nemusel snažit tuto „stranu" přivést k životu. Základním identifikačním znakem měšťanské strany byla držba měšťanského práva, často erbovního, a vlastnictví nemovitosti.[8]

Hlavním bodem sporu s „centralisty", propagujícími pevnější spojení všech částí nového města, byla otázka, zda by měl být majetek všech obcí spojených nyní v jeden celek bez bližšího určení prostě spojen v unifikované jmění nového města nebo zda si mají k majetku někdejších obcí zachovat jejich obyvatelé nějaké zvláštní právo i po vzniku Velkého Brna. Šlo v podstatě o to, že zatímco obce druhého a třetího okresu (de facto průmyslová předměstí) do společné pokladny nepřinášely téměř žádný majetek, jmění prvního a částečně také čtvrtého okresu (Staré Brno) bylo již zajímavější. Lažanského místodržitelství vidělo v tomto sporu možnost k omezení moci liberálně naladěných nových městských elit složených z průmyslníků, vzdělanců – tedy příznivců centralizace, využitím v praxi apolitických staroměšťanských vrstev z centra města pro vlastní cíle.

Spor dopadl faktickým rozkladem měšťanské strany po smrti hlavního vůdce Josefa Stelly a šedé eminence Leopolda Lažanského v roce 1860. V následujících volbách, do jejichž průběhu si již státní moc vzhledem k všeobecné liberalizaci poměrů netroufala tak okatě zasahovat jako v minulosti, měšťanská strana jako volební seskupení zcela propadla. Pro výzkum otázky identifikace obyvatel městského centra s jejich bydlištěm je ovšem zajímavá argumentace, používaná v boji s liberály. Do zbraně byly totiž povolány některé mýty, pověsti a také vysloveně ahistorické výmysly, které měly povzbudit obyvatelstvo „v hradbách" k oživení někdejšího ducha soudržnosti, kterým se údajně brněnské měšťanstvo vyznačovalo od středověku po biedermeier.

Dva nejvíce diskutované mýty jsou zajímavé svojí podobností: první z nich se opíral o silné povědomí brněnského měšťanstva o tradici úspěšné obrany proti švédskému útoku za třicetileté války a byl každoročně aktualizován tzv. Švédskými slavnostmi (Schwedenfest), přičemž pro potřeby boje s liberálními centralisty byl hrdinský vojenský odpor Brňanů doplněn o příběh o dobrovolných sbírkách měšťanů pro

[8] L. FASORA, *Správa města Brna v přechodu mezi „honoračním" a „výkonovým" typem v letech 1850–1905*, in: Časopis Matice moravské 123, 2004, 1, s. 77–91.

potřeby obrany a posléze obnovy města. Mýtus o měšťanské soudržnosti se opakoval i v druhém příběhu - tentokrát se v 16. století údajně měšťané skládali na zakoupení kuřimského velkostatku. „Švédský mýtus“ se patrně pro svoji citlivost a snad jistý historický základ nestal předmětem kritického rozboru ze strany liberálních oponentů a byl převzat a rozvíjen ostatními Brňany ve formě velkolepých slavností. V případě druhého příběhu se oponenti soustředili na prokázání skutečnosti, že velkostatek byl zakoupen prostě z přebytků řádného městského rozpočtu, nikoliv sbírkou a (zřejmě vysloveně uměle konstruovaný) mýtus z povědomí Brňanů snadno vymizel.[9]

„Druhý život“ obou příběhů nicméně ukazuje, že ještě v 50. letech byla živou snaha po oživení ducha staroměšťanské pospolitosti a sociální jednoty, doprovázená ovšem odmítáním myšlenek modernizace ve všech podobách, jaké jí dalo 19. století. Je zajímavé, že boj o měšťanské hodnoty měl v Brně právě symbolickou podobu boje o obecní majetek a že se i v jiných městech častý boj mezi staroměšťanskou stranou a modernisty neodehrál na jiné platformě, že nebyl tematizován jiný symbol. Připomeňme, že pro jihlavské měšťanstvo se stala v tomto ohledu mobilizujícím například otázka přeložení starého městského hřbitova. Jeho poloha v blízkosti obytné zástavby byla z hygienického hlediska naprosto nevyhovující, tento názor odborníků ovšem odmítla velká většina veřejnosti akceptovat. Dokonce i jihlavský purkmistr Leupold von Löwenthal, člen staré patricijské rodiny, odmítl projekt podpořit a vyhlásil, že se nechá raději pohřbít mimo město než na novém hřbitově.[10] Plzeňští měšťané se zase v době budování moderního dláždění ve svém městě s velkou lítostí vzdávali obvyklých kamenných lavic před svými domy, na nichž sedávali a rozmlouvali se sousedy.[11] Krátce: s lavičkami respektive hřbitovem prý nenávratně zmizel starobylý genius loci a města získávala novou tvář, která se ne každému zamlouvala.

Příčinu, proč si část brněnského měšťanstva vybrala za záminku k rebelii proti plánům centralistů právě otázku majetkovou, je snad třeba hledat v sociální skladbě obyvatel centra města, která již dávno neodpovídala představě o sociálně kompaktním měšťanstvu. Na tuto skutečnost upozorňoval i liberální tisk ve svém rozboru vztahu měšťanů k majetku I. okresu.[12] Vždyť pod jednou z významných petic najdeme podpisy několika zámožných velkoobchodníků, kteří stěží mohli ve větší míře sdílet zájmy několika stovek dalších signatářů, v naprosté většině drobných řemeslníků. Petice představovala vysloveně negativní program, nenabízela žádnou alternativu k projektu Velkého Brna, jen se jej snažila zbrzdit či zastavit. Podíl části představitelů velkého podnikání (například Haupta von Buchenrode, velkoobchodníka s výstrojí a proviantem pro císařskou armádu nebo bankéře Johanna Gastla) na celé akci je trochu nepochopitelný, záhadu snad může vysvětlit jedině tlak ze strany mocného

[9] Neuigkeiten 29.1. 1860.
[10] Edmund PRUSIK, *Die Gemeinde Iglau und ihr Wirken in den Jahren 1865–1889*, Iglau 1890, zejména s. 13, 16, 21.
[11] Václav ČEPELÁK a kol., *Dějiny Plzně II*. Plzeň 1967, s. 33–36.
[12] Neuigkeiten 29. 1. 1860.

místodržitele. Faktem ovšem je, že vlivní průmyslníci z předměstí (Offermann, Schoeller, Bauer) zastávali jednoznačně názory centralistů, byť za sebe ve sporu nechávali argumentovat spíše vzdělané advokáty a hospodářské teoretiky, sami se drželi – patrně opět s ohledem na Lažanského – více v pozadí.

V 60. a 70. letech byl staroměšťanský element ve středu města marginalizován příchodem mnoha osob, které nacházely obživu v terciérním a kvartérním sektoru a pro jejichž úspěšnou kariéru se stalo bydliště ve středu města nutným společenským atributem úspěchu. Vzhledem ke skutečnosti, že střed města byl rozlohou poměrně malý, nedošlo k výraznější diferenciaci jednotlivých lokalit podle kritérií známých ze západních velkoměst metropolitního typu. V Brně bylo vše potřebné bez větších obtíží dosažitelné pěšky nebo drožkou a neplatilo tedy pravidlo, že se příslušníci právnických profesí častěji usazovali v blízkosti justičních budov, zdravotničtí odborníci v blízkosti nemocničních komplexů atd.[13] Pohled na to, co bychom z pohledu brněnských honorací nazvali reprezentativní bydlení či dobrá adresa, se ale samozřejmě v průběhu let měnil.

V 50. letech, kdy v obecním výboru zasedla nebývale početná skupina reprezentantů drobného živnostenského stavu, bylo možné bydliště reprezentantů obce rozdělit do dvou skupin. Zatímco drobní řemeslníci a obchodníci téměř jako jeden muž bydleli ve středu města a v centru Starého Brna a jen výjimky bydlely na dnešní Olomoucké a Lidické ulici nebo v Zábrdovicích, osoby spojené s moderním podnikáním naopak v této době udávaly své bydliště v jižních a jihovýchodních (průmyslových) částech města. Skutečnost známá z výzkumu životního stylu podnikatelských elit, tedy že zejména zakladatelská generace průmyslových podnikatelů bydlela přímo v areálu svých podniků nebo v jejich těsné blízkosti byla v Brně zcela potvrzena. Většinou na této skutečnosti nic neměnila ani generace druhá, teprve ve třetí generaci se vztah k podnikání a dané lokalitě zpravidla měnil. Textilní magnáti Schoellerové a Teuberové bydleli v 50. letech obklopeni svými továrnami na Cejlu, Offermannové a Bochnerové v ulici Mlýnské, Skenové na Nových sadech, Hauptové v Křenové ulici atd. Velkoobchodníci ovšem již preferovali podle tehdejších představ reprezentativnější bydlení ve středu města: židovští bankéři a velkoobchodníci Gomperzové v Jezuitské, Johann Herring na Velkém náměstí, velkoobchodník železem Josef Kafka v Ferdinandově ulici (dnes Masarykova) atd.

V 60. letech byla skupina konzervativních staroměšťanských řemeslníků a obchodníků ze svých pozic do značné míry vytlačena invazí liberálně orientovaných zastupitelů, blízkých jednak světu velkého podnikání, jednak prostředí předních vzdělanců.[14] Ve vnímání „dobré adresy“ se ovšem v této době nic markantního nezměnilo, dále trvala již zmíněná víceméně stavovsky určená diferenciace. Situace se změnila

[13] Jiří PEŠEK, *Od aglomerace k velkoměstu. Praha a středoevropské metropole 1850–1920*, Praha 1999, s. 242–270.
[14] Podrobněji viz L. FASORA, *Sociální a profesní struktura brněnské komunální reprezentace v letech 1851–1904*, in: ČČH 103, 2005, 2, s. 354–381.

v následujícím desetiletí. Významná část podnikatelů začala preferovat bydlení mimo průmyslové části města a tento trend s nimi sdílela i velká část příslušníků elity vzdělanců. Ovšem kromě skutečnosti, že se část magnátských rodin začala zakupovat na venkově: cukrovarnický magnát Moritz Redlich zakoupil velkostatek se zámkem v těsném sousedství svého podniku ve Zborovicích na Kroměřížsku, rodina Skene se zakoupila v Oleksovicích na Znojemsku a také Gomperzové sledovali své zájmy v rosicko-oslavanské oblasti zakoupením oslavanského velkostatku se zámkem. Naopak Herring, průkopník důlního velkopodnikání v tomtéž revíru, se zakoupil až v odlehlých Habrovanech na opačném konci brněnské aglomerace a dále investoval do koupě tovačovského velkostatku. Investice Offermannů do koupě velkostatku Jehnice ukazovala na přetrvání silných pout k Brnu, ekonomické důvody zde ovšem stěží hrály větší roli. Ostatní představitelé sledované skupiny se již zakoupili v oblastech relativně vzdálenějších – Bochnerové na Prostějovsku, Teuber v Křižanově na Vysočině, Haupt dokonce na Zlínsku.[15]

V rámci Brna byly za dobrou adresu nyní považovány lokality v místech bývalých fortifikací (dnešní ulice Koliště, Moravské náměstí, Žerotínovo náměstí a prostor kolem hlavního nádraží), kam se stěhovali obchodníci, jejichž podnikatelské aktivity je nutily k pobytu v Brně, a samozřejmě také advokáti, vyšší úředníci a manažeři. Velmi vyhledávanou se stala lokalita v okolí lužáneckého parku, kde se v moderních nájemních domech usídlovali stále častěji nejmocnější muži brněnské honorace, podobně byla za atraktivní místo k bydlení považována rodící se vilová čtvrť v prostoru mezi Starým Brnem a Pisárkami. Tento trend ještě zesílil v 70. a 80. letech, kdy řada velmi vlivných příslušníků městské elity bydlela v těchto lokalitách v těsném sousedství – v Pisárkách bychom v blízkém sousedství našli například vilu starosty Gustava Winterhollera, letní vilu místostarosty Rudolfa Rohrera, domy advokátů a zemských poslanců Karla Reissiga a Johanna Jarolima a některých významných podnikatelů. V Lužánkách bychom našli spíše osoby z řad předních úředníků, vysokoškolských učitelů a manažerů, kteří byli vzhledem k častějším změnám působiště ochotni zakupovat či pronajímat si na prestižních adresách spíše byty než domy. „Úprk z centra města“ pokračoval v případě honorací až do posledních let před první světovou válkou, kdy se pro příslušníky středních vrstev staly atraktivními a cenově dostupnými moderní byty kolem ulic Veveří a Úvoz, označované na přelomu století za klasický příklad „úřednických čtvrtí“.

V centru města na přelomu století bydlela jen malá část příslušníků komunální elity. Za atraktivní adresu v této lokalitě bylo možno považovat ještě Velké náměstí (dnešní náměstí Svobody) a Zelný trh, v menší míře to platilo o třech dalších ulicích – Rudolfově (Česká), Běhounské a Ferdinandově (Masarykova). Zde stále sídlily především ty osoby z řad honorace, které potřebovaly být vzhledem ke své profesi

[15] L. FASORA, *Brněnští velkopodnikatelé 1850–1900. K sociálnímu postavení a veřejnému působení „elity majetku“*, in: Studie k sociálním dějinám 11, Praha – Opava 2005, s. 51–63.

v denním kontaktu s klienty a pozice ve středu města byla proto výhodná i přes narůstající problémy s nepříliš vysokou kvalitou bydlení. Šlo jak o drobné představitele terciérních služeb – vyhledávané krejčovské, holičské i fotografické salóny (krejčí Franz Weisskirchner, holič Heinrich Stenitzka, fotograf Josef Kunzfeld aj.) a lékárny (Leopold Lusar, majitel lékárny „U červeného raka“[16]), jednak několik předních poskytovatelů vysoce kvalifikovaných služeb (bankéři Alexander Suchanek na Zelném trhu a Eduard Urban na Velkém náměstí, advokáti Rudolf Blitzfeld v Rudolfově ulici, Otto Janiczek v Jánské, Eugen Krumpholz na Velkém náměstí, starosta a advokát August Wieser na Jakubském náměstí aj.). V případě ostatních advokátů a notářů byl patrný trend bydlení mimo centrum města, na druhou stranu si své advokátní kanceláře ještě udržovali ve staré zástavbě, případně v prostoru bývalého hradebního pásu (například Johann Jarolim bydlel v ulici Hlinky, ale kancelář si držel na ul. Solniční, podobně Alfred Fischel, August Wenzlitzke, Emil Pozorny atd.).

Proč střed města postupně pro mnoho příslušníků brněnské honorace přestal být „dobrou adresou“? Sčítací operáty z roku 1910 nabízejí pro sledované období relativně nejucelenější pohled do bytových podmínek tehdejších Brňanů, přesto na jejich základě samozřejmě nelze zcela přesně rozlišit všechny faktory, které hrály v procesu změny pohledu na „dobrou adresu“ nějakou roli.[17] Rozdíl v bytech a domech, které honorace opouštěla a nemovitostech, do nichž se naopak stěhovala za lepším bydlením, totiž není jen v počtu místností a širším spektru komfortu spojeného s bydlením, ale vše je spojeno s otázkou pověsti daného místa, se sousedy, s mírou rušivých vlivů atd., které často dnes již spolehlivě rozlišit nelze.

Sčítací operáty nicméně ukazují velice přesvědčivě, že domy a byty ve středu města ještě na přelomu století zpravidla disponovaly poměrně rozlehlým hospodářským zázemím – dvorky, kůlnami, sklady a různě přestavěnými či stále ještě v provozu udržovanými dílnami. Sčítací operáty z roku 1857 zachycovaly ve středu města ještě doznívající chov velkých hospodářských zvířat (kráva a tři kozy),[18] v dalších letech už obyvatelé tyto chovy likvidovali a ponechali si nanejvýš králíky a několik slepic. Voda byla vyvedena často pouze jedním vývodem v přízemních prostorách, řada majitelů a nájemníků v centru udávala, že v domě není splachovací WC. Během asanace se projevily také komplikace spojené se stavem sklepů, které byly často dimenzovány vysloveně středověkým způsobem, sloužily kdysi jako rozlehlé ledárny, skladiště piva a potravin atd. Mnoho sklepů bylo navzájem složitě propojeno, jejich poloha nerespektovala půdorys nadzemní části domu atd. Také obytné prostory mnoha domů již neodpovídaly požadavkům na reprezentativní bydlení městské elity. Chyběly prostory, které mohly v případě potřeby sloužit jako salón a celý byt svojí dispozicí dobře

[16] Srov. František MATUŠINA, *Z historie lékárny „U červeného raka“ v Brně*, in: Jihomoravský sborník příspěvků k dějinám farmacie 1981, s. 125–126.

[17] Viz Archiv města Brna (dále AMB) fond A 1/3 Archiv města Brna, Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 3042–3205.

[18] Viz AMB fond A 1/3 Archiv města Brna , Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 2823–2829.

neodpovídal zaměstnávání služebného personálu, případně vychovatelek k dětem a společnic osamělých či dospívajících členek rodiny, s nimiž nemohlo být zacházeno jako s děvečkami, s jejichž přítomností starobylá dispozice domu počítala.

Diferenciace bydlení městské elity, dokumentující postupné oslabování bezprostředního vztahu k centru města dokumentoval také teritoriální původ jejích příslušníků. Zatímco v polovině 19. století bylo brněnskými rodáky, často členy starousedlých měšťanských rodin, plných 77 % členů obecního výboru, s převahou liberálně orientovaných zastupitelů, v 60. letech se tento poměr začal rychle měnit. V této době byla více než třetina zastupitelů narozena mimo Brno, v 70. letech se již brněnští rodáci ocitli v menšině. Ze zastupitelů zvolených od 90. let do začátku první světové války, kteří bezprostředně stáli za asanačním projektem, bylo narozených mimo Brno plných 59 %. V této době se v zastupitelstvu objevily osoby, narozené ve velmi vzdálených končinách habsburské říše, prakticky od haličského Lvova přes Temešvár až po Dalmácii a jižní Tyrolsko. Nelze samozřejmě a priori usuzovat, že si dotyční v souvislosti s místem svého rodiště k Brnu nevytvořili citový vztah, nicméně teze o jejich slabší vazbě k zavedeným pořádkům v Brně a o větší míře odstupu od brněnských urbanistických otázek je zřejmě relevantní. Jeden z předních aktérů asanace, architekt a stavitel Josef Nebehosteny nebyl rozhodně osobou, u které bychom mohli nalézt mnoho signálů o pevné citové vazbě k městu – narodil se v roce 1852 Vídni, do Brna přesídlil za obchody v roce 1880 a v obecním výboru usedl v letech 1902–1907, pak se přestěhoval zpět do Vídně. Ve spolkovém životě nedosáhl významnějších postů a vlastní osobní vztahy i vazby jeho manželky a dcery jej jednoznačně vázaly k vídeňské honoraci, kde je pojilo příbuzenské pouto k rodině svobodných pánů von Sommaruga.[19] Jedinou jeho pevnější osobní vazbou k příslušníkům brněnské honorace byly intenzívní vztahy k majiteli zámečnické firmy a dlouholetému předsedovi společenstva zámečníků a členu obecního výboru Felixi Oplustilovi, s nímž jej zřejmě pojily i obchodní vazby.

Otázka finančního profitu z procesu asanace patřila samozřejmě mezi vůbec politicky nejcitlivější aspekty. Je stěží představitelné, že by se jakýkoliv velký zásah do urbánní struktury města obešel bez mravně problematických transakcí a v případě brněnské asanace se všemi jejími kontroverzemi veřejnost vnímala podezřelé transakce zvlášť citlivě. Opoziční tisk prakticky každý článek na téma asanace doprovázel kritikou magistrátu za malou obranu zájmů města před spekulanty. V zemském hlavním městě, s vyspělým občanským prostředím, vypjatým soupeřením národnostním a politickým byla vzájemná kontrola jednotlivých aktérů asanace na poměrně vysoké úrovni a snad právě proto se veřejně známé osobnosti do podezřelých transakcí „namočily“ jen výjimečně ve formě spekulativních nákupů a brzkých lukrativních prodejů. Šlo o stavební podnikatele, členy širší městské honorace a obecní zastupite-

[19] Nejvýznamnějšími členy dodnes velmi vlivné rodiny byli Franz von Sommaruga (1780–1860), univerzitní profesor ve Lvově a v roce 1848 ministr vyučování a spravedlnosti a Guido von Sommaruga (1842–1895), poslanec říšské rady.

le Josefa Jelinka[20] a Martina Fleischhackera. Zatímco poslanec zemského sněmu Jelinek takto zhodnotil jedinou nemovitost a mohl tedy hovořit prostě o dobrém obchodu bez dalších etických souvislostí, Fleischhackerův podíl na šesti spekulativních transakcích již tenkou linii dobrých mravů zřejmě překračoval.[21] Spekulativní nákupy postihly celkem 26 asanovaných nemovitostí (13,6 % ze zjištěných 191 domů) a měly několik společných rysů – nemovitost byla koupena od majitele, který vzhledem k věku nebo nesolventnosti patrně neměl prostředky či energii na opravu či novou výstavbu, a po roce či dvou prodána kupci, kterým byla zpravidla nějaká právnická osoba (často banky, pojišťovny, Fleischhacker v jednom případě prodal dům městu). Zatímco v případě známých brněnských stavitelů můžeme usuzovat, že v mezidobí došlo k nějaké stavební úpravě domu, četné souběžné spekulace osob jinak neznámých a s neznámým kapitálovým zajištěním naznačují, že nemovitost v mezidobí ležela ladem. Mezi zvláště zajímavé spekulanty patřil Adolf Bacher, který do Brna přesídlil v roce 1899 v pouhých 25 letech a postupně s různými společníky realizoval celkem devět rychlých „nákupů a prodejů" asanovaných nemovitostí, po roce 1910 již nemovitosti zřejmě také přestavoval.[22] Častým Bacherovým společníkem byl o málo starší ing. Karel Pětník, což naznačuje, že asanace nepřitahovala jen spekulanty německé národnosti. Snahou především rozmnožit majetek, a snad také naplnit veřejný zájem, se v době asanace projevovaly také městské nákupy nemovitostí. Město zakoupilo celkem pět ze zjištěných asanovaných domů, dlouhodobě si ovšem ponechalo jediný – ostatní byly prodány buď bance nebo soukromým kupcům, patrně za účelem výstavby činžovního domu.

Právnické osoby nenakupovaly samozřejmě jen od spekulantů, jejich nástup v portfoliu brněnských nemovitostí je jedním ze základních signifikantních znaků majetkových změn způsobených asanací. Celkem se takto do rukou hlavně finančních institucí dostalo více než 15 % nemovitostí. Šlo o instituce české, německé i nadnárodní a většinou se zakupovaly na velmi atraktivních místech na obou hlavních náměstích, na Ferdinandově ulici (dnešní Masarykova) nebo v jejich těsné blízkosti. Mezi českými vynikala Cyrillo-metodějská záložna, která zakoupila zajímavou parcelu na Zelném trhu od spekulanta a majitele mnoha domů Emila Isakiewicze,[23] Anglorakouská banka zakoupila od velkoobchodníka Haupta parcelu na Ferdinandově ulici č. 7, na Kozí ulici č. 7 zakoupila od stavitele Jelinka reprezentativní sídlo pojišťovna Assicurazioni Generali z Terstu, v Brně se etablovaly v novém sídle pojišťovna Anker, Občanská záložna Blahobyt, 1. Rakouská všeobecná úrazová pojišťovna atd. Z brněnského městského centra, či přesněji z některých jeho částí, tak vzniklo ambiciózní centrum finančních služeb, první svého druhu na Moravě.

[20] Nemovitost na adrese Kozí 3.
[21] Nemovitosti na adresách Velké náměstí 5, 6; Minoritská 12, 14, Běhounská 3–5.
[22] Nemovitosti na adresách Biskupská 6, 8; Radnická 7, 9; Ferdinandova 37; Zelný trh 20, 22 aj. K pobytu Adolfa Bacher viz AMB, fond B 1/39 Národní výbor města Brna, Kartotéka domovského práva 1850–1948.
[23] Nemovitost na adrese Zelný trh 1.

Invazi finančních institucí podtrhovala další tendence patrná ze studia Pozemkové knihy – celých 16 % nemovitostí změnilo majitele tak, že prodejcem byla osoba, která dům využívala jako nájemní nemovitost a sama se nevěnovala žádné produktivní činnosti, a kupcem byla naopak osoba se zřejmými podnikatelskými zkušenostmi. Atraktivní byly nemovitosti ve středu města pochopitelně hlavně pro obchodníky a poskytovatele vysoce kvalifikovaných služeb, kteří v daném souboru také představovali výraznou většinu. V jejich případě však nelze s jistotou říci, zda byla zakoupená nemovitost přestavěna a vznikly zde nějaké obchodní prostory a ani nelze hovořit o snaze těchto osob koncentrovat své nákupy do konkrétní lokality jako v případě bankovního sektoru. Nemovitosti vlastněné obchodníky byly víceméně rozesety po celém městském centru.

Velkou příležitostí pro zhodnocení kapitálu byla asanace pro zámožné majitele činžovních domů, kteří rádi využili příležitosti a bezpečně investovali do pozemků či výstavby nových nemovitostí. Celkem mělo tento účel asi 11 % transakcí, k markantní koncentraci nemovitého majetku v rukou několika osob ovšem nedošlo – poptávka po zajímavých nemovitostech příliš převyšovala nabídku. Mezi významné majitele několika velkých činžovních domů patřili v tehdejším Brně například již zmíněný Emil Isakiewicz, Adolf Hradetzky nebo Max Matzenauer, stabilní jmění každého z nich bylo tvořeno pěti či šesti nemovitostmi.

Celých 41 % asanovaných domů ovšem svého majitele nezměnilo, nanejvýše došlo k přepisu majetku v rámci rodiny. Tento údaj je třeba vnímat především v kontextu předchozí teze o souhlasu významné části majitelů postižených nemovitostí s nutností asanace, jejichž postoj byl mimo jiné podpořen zákonem stanovenými finančními úlevami a podporami.[24] Jen minimálně byli v této skupině zastoupeni drobní řemeslníci a živnostníci, kteří již v této době podle Pozemkové knihy mezi vlastníky domů tvořili jen okrajovou skupinu. Jednalo se většinou o osoby, které promyšleně investovaly do nemovitostí přebytky ze svého podnikání nebo své úspory. Pro ně asanace patrně neznamenala finanční pohromu, spíše možnost k restrukturalizaci v realitách zajištěného majetku a potenciálně k vyšším ziskům z nájmu apod.

Dobové zkušenosti z asanačních projektů byly z hlediska vývoje cen nemovitostí a činží v nájemních domech jednoznačné: asanace určité oblasti vždy bez výjimky vedla k vytlačení příslušníků nižších sociálních vrstev z této lokality. Majitelé domů neměli nikdy zájem stavět ve středu města nájemní domy pro méně solventní nájemníky, tedy domy s menšími byty a se skromnějším vybavením. Zda se tento trend potvrdil i v Brně, není zatím zcela jasné. Pro „cenovou mapu“ běžného výnosu nemovitostí a nájmů podle ulic a sektorů z roku 1896 totiž zatím nebyl nalezen adekvátní protějšek, který by umožnil posoudit z tohoto hlediska asanační projekt.

[24] Podle zemského asanačního zákona pro Brno byly od domovní činžovní daně osvobozeny na 18 let všechny budovy v prvním okrese, které vzniknou ze zdravotních nebo dopravních důvodů na místě domů uvedených v přiloženém seznamu. Podmínkou bylo, že tyto budovy budou zbourány až k zemi a novostavby budou respektovat uliční regulační čáry.

Cenová mapa z roku 1896 rozdělila vnitřní město do pěti sektorů s nestejným počtem domů a obytných jednotek, zejména pátý sektor (tvořený de facto několika domy na Dominikánském náměstí) byl nepřiměřeně malý. Zbytek města byl rozdělen do dalších přibližně dvou desítek sektorů, pro některé ovšem nebyl shromážděn dostatek údajů.[25] Vnitřní město na této cenové mapě jednoznačně převýšilo z hlediska výnosu jedné obytné jednotky již před provedením asanace všechny ostatní části Brna. Velmi drahé bydlení bylo možno hledat především v prvním sektoru (především Velké náměstí, Jakubské náměstí a ulice Kobližná, Běhounská a Poštovská) a v sektoru čtvrtém (části Eliščiny/Husovy třídy, Ferdinandovy/Masarykovy třídy, ulice Minoritská, část ulice Joštovy aj.), kde v obou případech celých 19 % bytových jednotek přinášelo svému majiteli roční výnos vyšší 500 zlatých. Ani ve třetím sektoru (Zelný trh, Kapucínské náměstí, Radnická, Starobrněnská, část Ferdinandovy třídy) nebylo bydlení zrovna levné (12,6 % jednotek s výnosem vyšším 500 zlatých) a ve zbytku městského centra to bylo 7,6 % jednotek. V rámci městského centra se tak s relativně levným bydlením bylo možno setkat nejspíše v oblasti kolem dnešního Šilingrova náměstí, části Dominikánské a Rudolfovy ulice. Žádný z dalších městských sektorů nemohl v tomto směru brněnskému centru konkurovat – centrální sektory byly ve statistice následovány Zábrdovicemi s 0,6 % drahých bytů.

V této souvislosti je všem třeba zmíněné údaje podrobit kritice. Statistické metody použité magistrátními úředníky totiž umožňovaly pracovat pouze s prostým průměrem a z toho resultovala čísla, která například průměrovala bídu nájemníků bydlících ve sklepních bytech bez přístupu denního světla (známé ze středu města například z ulice Peroutkové v blízkosti Zelného trhu) a současně zámožných nájemníků bydlících v těsném sousedství.

Také velmi luxusní obytné jednotky byly v Brně k vidění téměř výhradně ve středu města – první sektor udával 6,7 % jednotek s výnosem vyšším než 1 000 zlatých ročně, třetí sektor 3,1 % a čtvrtý 4,5 %. Opět pouze ve druhém sektoru nepřevyšoval počet těchto jednotek 1 %. Několik takto drahých bytů bylo v Brně k vidění ještě v ulici Křenová a Mlýnská, kde šlo zřejmě o izolovaná sídla majitelů továren nebo velkoobchodníků.

Z vyjádření magistrátních úředníků k bytové problematice získané sčítáním lidu v roce 1910 vyplývalo, že se v důsledku asanace bytová krize v Brně spíše zostřila. Úředníci jistě neměli zájem na dramatizaci situace na brněnském trhu s lacinými byty, přesto do oficiální publikace napsali: „*Bohužel nebyl přírůstek domů s lacinými byty odpovídající* (nárůstu počtu obyvatel – pozn. autora) *a je třeba tak jako dříve konstatovat, že v Brně trvá nouze o laciné byty. …nově postavené domy mají většinou ráz paláců a na místo malých staveb* (s lacinými byty – pozn. autora) *nastoupily novostavby velkoměstského*

[25] August WIESER, *Die Gemeinde-Verwaltung und Gemeinde-Statistik der Landeshauptstadt Brünn für das Jahr 1896*, Brünn 1897, Teil II., s. 40–43.

typu.“[26] Sčítací operáty z roku 1910 a celá kompozice činžovních domů nově vystavěných ve středu města naznačují, že i zde se snažili majitelé domů přilákat spíše majetnější nájemníky. Asanace tedy zřejmě ještě posílila trend zvyšování ceny bydlení v Brně a moravská metropole tak potvrdila svoji pověst města s velmi vysokými životními náklady.

Trend vysokých činží se v Brně projevoval již dříve. Již údaje z let 1857 a 1871 ukazují, že Brno patřilo z hlediska nákladů na bydlení mezi zemskými metropolemi západní poloviny habsburské říše k nejdražším. V roce 1857 vykazovala výrazně vyšší průměrné nájemné pouze Vídeň s předměstími (44 zlatých), pražské činže (bez Vyšehradu) byly v tomto roce jen o málo vyšší než brněnské (26 respektive 25 zlatých). Brno bylo následováno Štýrským Hradcem (23 zlatých) a haličským Lvovem (21 zlatých), ostatní města již byla podstatně levnější. Do roku 1871 dále strmě rostly ceny nájemného ve Vídni (o 47 %) a také Praha se stávala stále dražší lokalitou s výrazným odstupem od ostatních velkých měst (Vídeň vykazovala průměrnou činži 65 zlatých, Praha 44 zlatých). Brno si udržovalo svoji třetí příčku s 35 zlatými, těsně následováno štýrskou metropolí a s větším odstupem dalšími městy.[27]

V roce 1900 byla Vídeň samozřejmě v cenách nájemného daleko před ostatními městy, jedině Praha se říšské metropoli držela „na dohled“. Následovala trojice měst s podobnou strukturou bytů a nájmů – Terst, Brno a Štýrský Hradec. Jak již bylo řečeno, brněnská bytová otázka vyžaduje ještě mnohem pečlivějšího studia, z předběžných čísel je ovšem zřejmé, že na přelomu 19. a 20. století již Brno ztratilo z hlediska struktury bytového fondu charakter průmyslového města a velmi výrazně nakročilo směrem k podobě rezidenčního sídla významné habsburské provincie. Srovnání s Terstem a Štýrským Hradcem ukazuje, že trh s byty byl silně ovlivněn poptávkou solventních klientů a že tedy laciné dělnické byty ve velkých činžovních domech již přestávaly být typickým obrazem města, což například neplatilo o průmyslových centrech Liberci a Plzni. Tento trend na trhu s byty stál zřejmě v pozadí brněnské asanace, vzájemné ovlivňování obou procesů je však zatím zahaleno do značné míry tajemstvím. Především je třeba vyjasnit, kam se přesunuli nájemníci asanovaných domů ze středu města a z jakého prostředí pocházeli nájemníci noví. Přesun mnoha osob za přiměřenějším bydlením musel mít nutně dopad také na otázky dopravní infrastruktury, vyhrocení bytových problémů nižších sociálních vrstev na předměstích a snahu vládnoucí německé liberální elity po tlumení těchto problémů například výstavbou lacinéhо komunálního bydlení atd.[28]

Velkolepý a kontroverzní projekt brněnské asanace představoval pro město Brno zlom nejen z pohledu urbanistického a kulturně-historického, ale má svůj význam také pro sociální dějiny města a pro dějiny jeho komunální správy. Projekt nebyl přes

[26] A. WIESER, *Die Gemeinde-Verwaltung…für das Jahr 1910*, Brünn 1911, Teil III., s. 10.
[27] K. MEGNER, *Beamte*, Wien 1988. Beilage, Tab. 25. Bez Terstu, Innsbrucku a Černovic.
[28] C. HORÁČEK, *Bytová otázka*, Praha 1905, s. 59–138.

svoji velkorysost zdaleka tak politicky a sociálně citlivou záležitostí, jak tomu bylo u významem jiných podobných projektů v Brně přelomu 19. a 20. století. Zatímco v případě výstavby brněnského vodovodu, v otázce vztahu obecního výboru k otázce elektrifikace města, k modernizaci plynofikace a dopravních služeb aj. byla soudržnost městské německy hovořící honorace vystavena větší či menší zatěžkávací zkoušce, v případě asanačního projektu byl poměrně snadno nalezen pro všechny vlivové skupiny přijatelný konsensus a jednání se intenzívněji vedlo po linii obec – země – stát než v rámci obce samotné. Odpověď na otázku, proč tomu tak bylo, dávají nejen posudky zdravotních, stavebních a dopravních odborníků, kteří poukazovali na nevyhnutelnost asanace velké části budov, ale také ve třech tezích z úvodu článku, jejichž platnost byla v zásadě potvrzena.

Asanační projekt městského centra nepředstavoval z hlediska vývoje brněnské komunální správy a ani z hlediska sociálního událost neočekávanou, nebyl to pověstný „blesk z čistého nebe“ ani voluntaristický experiment několika magistrátních předáků. Spíše se jednalo o de facto symbolické završení kontinuálního procesu hospodářské, sociální a urbanistické proměny města, jehož kořeny můžeme hledat v počátcích továrního podnikání v Brně a přilehlých obcích, pokračovat je možno přes sloučení královského města s 27 předměstskými obcemi v roce 1850 s aktivizací samosprávy statutárního města v následujícím roce a deset let trvajícím boji „centralistů“ se „separatisty“. Asanace v realizované podobě v podstatě odpovídala zájmům hlavních politicky relevantních skupin obyvatel města v oblasti podnikání a reprezentace a odpovídala také vývoji na trhu s byty. Vzhledem ke skutečnosti, že se město toho času nacházelo pod správou německých politických sil, proběhla asanace s podtextem reprezentace brněnského němectví, na druhé straně je třeba vidět skutečnost, že asanace byla obrovskou a v podstatě neopakovatelnou podnikatelskou příležitostí pro všechny investory. Invaze institucí náležejících do českého politického tábora na prestižní adresy, významná místa brněnského veřejného prostoru – tedy jeho ovládnutí Čechy v symbolickém slova smyslu – ukazuje, že asanaci nelze ani v nacionálním smyslu příliš zjednodušovat. Síly obou národních táborů se před první světovou válkou už prakticky vyrovnaly a přirozený běh majetkových transferů spojených s asanací nemohl tuto skutečnost nerespektovat.

Lukáš Fasora

Soziale und politische Aspekte der Brünner Sanierung 1896–1916

ZUSAMMENFASSUNG

Das großartige und kontroverse Projekt der Brünner Sanierung stellte für Brünn einen Wendepunkt nicht nur aus dem städtebaulichen und kultur-historischen Gesichtspunk dar, sondern es ist von Bedeutung auch für die soziale Geschichte der Stadt und für die Geschichte ihrer Kommmunalverwaltung. Trotz seiner Großzügigkeit war das Projekt bei weitem keine so politisch und gesellschaftlich empfindliche Angelegenheit, wie es bei anderen ähnlichen Brünner Projekten an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts der Fall war. Während im Fall des Aufbaus der Brünner Wasserleitung, der Stellung des Gemeinderats zur Frage der Elektrifikation der Stadt, der Modernisierung der Gasleitungen und des städtischen Transports der Zusammenhalt der deutschsprachigen Honoration einer kleineren oder größeren Belastungsprobe ausgesetzt wurde, konnte im Fall des Sanierungsprojekts relativ leicht ein für alle einflussreichen Gruppen akzeptierbarer Konsensus gefunden werden.

Die Sanierung stellt die symbolische Krönung der wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und urbanistischen Umgestaltung der Stadt dar, deren Wurzeln in den Anfängen des fabrikmäßigen Unternehmens in Brünn und anliegenden Ortschaften zu suchen sind. Die durchgeführte Sanierung entsprach im Prinzip den Interessen der politisch relevanten Hauptgruppen der Stadtbevölkerung im Bereich des Unternehmens und der Repräsentation und spiegelte auch die Entwicklung auf dem Wohnungsmarkt wider. Da die Stadt damals durch deutsche politische Kräfte verwaltet wurde, verlief die Sanierung im Zeichen der Repräsentation des Brünner Deutschtums, andererseits ist die Tatsache zu betonen, dass die Sanierung eine riesige und im Prinzip unwiederholbare Unternehmensgelegenheit für alle Kapitalanleger bot. Die Besetzung der Prestigeadressen, der bedeutenden Stellen des öffentlichen Brünner Raums durch die Institutionen der tschechischen politischen Repräsentation – also ihre Beherrschung durch Tschechen im symbolischen Sinne des Wortes – zeigt, dass die Sanierung im nationalen Sinn nicht vereinfacht werden kann.

Michal Tejček

BRNĚNSKÉ FRANTIŠKÁNKY A BRNO OD 19. STOLETÍ K DNEŠKU

Podnět ke vzniku kongregace brněnských milosrdných sester[1] daly svou iniciativou, byť vlastně nepřímo a dalo by se říci i nechtěně, oba moravské patriotické spolky Červeného kříže, dámský i zemský. V době prusko-rakouské války v roce 1866 bylo Brno lazaretním městem. Na ošetřování raněných se zde podílel nejen toho roku vzniklý Podpůrný spolek (*Unterstützungsverein*), ale také sestry z pražské Kongregace šedých sester III. řádu sv. Františka a MUDr. Karel Katolický, dva protagonisté raných dějin kongregace brněnských františkánek. Nabyté zkušenosti byly využity k lepší preventivní organizaci sanitní služby pro případ další války, kterou dostal na starosti právě Podpůrný spolek, jenž se roku 1880 změnil na Vlastenecký zemský pomocný spolek pro Moravu (*Patriotischer Landeshilfs- Verein für Mähren*) a připojil se jako samostatný subjekt k Rakouskému spolku Červeného kříže. O rok dříve vznikl také Vlastenecký pomocný spolek paní (Červeného kříže) pro Moravu (*Patriotischer Frauenhilfs - Verein /vom Rothen Kreuze / für Mähren*). Oba spolky měly jako hlavní účel své činnosti „zajištění státní povinné péče o raněné a v poli onemocnivší vojáky", zabývaly se však také – i kvůli praktické stránce mírového plnění hlavního cíle – dobrovolným ošetřováním nemocných.[2]

Z exposé dámské části spolku z května 1884[3] se dozvídáme, jak se dosud dařilo účel naplňovat. Vlastenecký pomocný spolek paní, který měl na starost ženský ošetřovatelský personál, byl podle této zprávy v případě války povinen zajistit zdravotní péči o 600 vojáků, k čemuž potřeboval 60 ošetřovatelek pro válečný reservní špitál, který

---

[1] Dvěma hlavními prameny k dějinám kongregace jsou: Kronika Milosrdných sester III. řádu sv. Františka pod ochranou sv. Rodiny v Brně uložená a dodnes vedená v brněnském mateřinci. Jedná se o opis kronikových poznámek Mater Marie Viravské z let 1951–1952 zahrnující léta 1886–1902 a následující řádné kronikářské záznamy. Protože je k této kronice omezený přístup, vycházel jsem jednak z diplomové práce na ní založené (Marie ŠPIČKOVÁ /s. M. Václava/, *Dějiny Kongregace milosrdných sester III. řádu sv. Františka pod ochranou sv. Rodiny v Brně*, diplomová práce Cyrilometodějské teologické fakulty, Katedry církevních dějin, patrologie a křesťanského umění Univerzity Palackého v Olomouci 1999), jednak z výpisků z kroniky, které mi laskavě poskytla s. M. Immaculata Ludmila Kalčíková: *Chronologická data kongregace (1886–květen 1923)*, dále *Kongregace milosrdných sester III. ř. sv. Františka v Lechovicích, okres Znojmo, ČSFR* a *Kongregace Milosrdných sester III. řádu sv. Františka pod ochranou sv. Rodiny v Brně*, 1995?. Druhým pramenem je sign. L 111 fondu E 80 Biskupský ordinariát Brno, uloženého v Moravském zemském archivu v Brně (dále MZA, Biskupský ordinariát Brno), inv.č. 2915–2942. Tiskem vyšel jediný přehled dějin kongregace do roku 1936 v brožuře: J. D., *Památka na svěcení sociálního zdravotního ústavu milosrdných sester III. řádu sv. Františka na Vel. Újezdě*, Velký Újezd 1937, s. 15–22.

[2] Archiv města Brna (dále AMB), fond A 1/26 Archiv města Brna, Presidiální spisovna 1888–1936, inv.č. 718, kart. 149, *Statuten des patriotischen Landes- und Frauenhilfs- Vereines vom Rothen Kreuze für Mähren*, Brno 1901, s. 3–4; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 25.

[3] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2915, kart. 498.

by vznikl v Brně, popřípadě i další zdravotnice pro špitály v Olomouci, Uherském Hradišti či jinde a pro polní lazarety na bojišti. V době míru se pak musel postarat o výchovu a vzdělání tohoto personálu. Pořádal proto každoročně na své náklady tří až čtyřměsíční vzdělávací kurzy u primáře Karla Katolického v Zemské nemocnici sv. Anny v Brně, které končily ošetřovatelskou zkouškou, po níž byly absolventky zařazovány do nemocnic Rakouského spolku Červeného kříže. Vlastenecký pomocný spolek paní jim zajišťoval další vzdělávání a výcvik a také výživu a ubytování. Ovšem ty ošetřovatelky, které nebydlely v Brně u rodiny, či zde neměly stálý domov, si někdy hledaly zaměstnání v jiných brněnských špitálech nebo v soukromé péči o nemocné, často měnily působiště a někdy si dokonce nalezly zaměstnání mimo obor, čímž se účel spolku zajistit personál pro válku stával iluzorním. Spolek se proto rozhodl zřídit azylový dům s kapacitou 32 míst pro ty, které nemají ubytování u rodiny či v nemocnici. Pozoruhodné je však to, co v exposé následuje. O chod celého domu po stránce organizační a disciplinární, dále po stránce vedení k zbožnosti, sebezapírání a bliženeckélásky, ale i co do vedení účtů a domácnosti se měly na místě starat jeptišky z některé kongregace milosrdných sester.

Toto exposé je pro nás zajímavé z několika důvodů. Zdravotnice měly být sice připraveny zejména pro případ válečného konfliktu, ale pochopitelně se měly také aktivně zapojit do činnosti nemocnic a rovněž do domácí ošetřovatelské péče i v dobách míru. Vlastenecký pomocný spolek paní v tomto smyslu mohl učinit mnohé pro organizování a vyškolení ošetřovatelek po finanční i odborné stránce, ovšem, jak vyplývá z uvedeného dokumentu, těžší už to měl s tím motivovat zdravotnice, aby u svého povolání vydržely a tak aby byla zajištěna stabilita počtu ošetřovatelek na jednom místě. Nelze si nepovšimnout, jak se plán vlasteneckého spolku vytvořit pro ošetřovatelky azylový dům podobá v podstatě modelu klášternímu o to více, že by v něm přímo řádové sestry vychovávaly světské ošetřovatelky nikoli po stránce odborné (tato úloha připadala spolku a primáři Katolickému), ale spíše po stránce mravní a motivační (bliženeckálás ka, zbožnost, sebezapření). Vzor nových ženských řeholních kongregací vznikajících v 19. století a schopných zajistit efektivní zdravotnickou službu byl evidentně velmi pronikavý a v tomto případě se setkáváme s očividnou snahou jej ve světských podmínkách napodobit. Projevuje se zde ovšem onen osvícenský utilitární model církve, podle něhož je jejím hlavním účelem sloužit především mravní obrodě společnosti a který nerespektuje její nadpřirozené cíle a duchovní potřeby.

Prezidentka Vlasteneckého pomocného spolku paní Červeného kříže pro Moravu Adéla von Teuber a viceprezidentka Marie svobodná paní Wellix se 24. 6. 1884 obrátily na brněnského biskupa Františka Saleského Bauera a požádaly jej o povolení a pomoc při hledání vhodné kongregace, která by byla ochotna poskytnout řeholní sestry k zmíněné činnosti.[4]

[4] Tamtéž. Biskup Bauer (1841–1915) byl velmi schopným a energickým mužem a jeho kariéra odpovídala jeho schopnostem. Syn venkovského mlynáře, působil po svém vysvěcení na kněze jako profesor a později děkan na teologické fakultě v Praze, v letech 1882–1904 byl brněnským biskupem, 1904–1915

Biskup Bauer zaujal k žádosti představitelek Vlasteneckého spolku paní zdrženlivý postoj. Jak sám později píše, zpěčoval se, aby řeholnice cvičily světské ošetřovatelky, byť by to byly laické terciářky, protože s nimi měl v Brně neutěšené zkušenosti.[5] Informoval se proto u MUDr. Frinda, který podobně jako MUDr. Katolický v Brně vedl po odborné stránce kurzy pro ošetřovatelky Červeného kříže v Praze. Ten mu potvrdil,[6] že i tamější spolek Červeného kříže trval na tom – kvůli zachování ducha křesťanského milosrdenství – aby ošetřovatelky byly vedeny řádovými sestrami některé kongregace. MUDr. Frind tehdy schválil odmítavé stanovisko představené Kongregace dcer Božské lásky Augustiny d'Armaille, jež kromě nedostatku sester zdůvodnila svou neochotu přijmout tuto službu malou důvěrou ve zdar podniku založeném na tak různorodých elementech, jakými jsou řádové a světské opatrovnice nemocných. Nabízeného úkolu, tj. vedení institutu, dohled nad ošetřovatelkami a ekonomickou správu, se v Praze posléze zhostily školské sestry od Sv. Anny. Ovšem brzy opět odstoupily, neboť byly s prací nespokojeny a nespokojená vyjádření se ozývala i ze strany spolku Červeného kříže. MUDr. Frind nepřisuzuje vinu na krachu pražského projektu řeholnicím, ale spíše nejednotnému vedení spolku, které považuje za hlavní překážku úspěchu jinak nadějného podniku. Stejně tak i neznámý člen biskupského ordinariátu v konceptu svého vyjádření uvádí, že ve vedení spolku Červeného kříže v Brně nevládne jednota.[7] Z těchto narážek vyplývá, že zdaleka ne všichni členové vedení vlasteneckých spolků Červeného kříže byli nakloněni myšlence zapojit do výchovy zdravotnického personálu řeholní sestry. A na druhé straně, výše zmíněný představitel ordinariátu evidentně považuje řeholnice za schopné samy plnit úkoly vojenských ošetřovatelek a dokumentuje to nabídkami milosrdných sester ze Štýrského Hradce, které byly za německo-francouzské války schopné vyslat do špitálů i na bojiště sto sester. Tím zpochybnil nutnost výchovy světských ošetřovatelek vůbec. Zpovědník školských sester, kterým byla v Praze výchova a vedení ošetřovatelek svěřena, P. Fr. Kořan sdělil biskupovi na jeho dotaz přímo, že představenstvu spolku Červeného kříže „duchovní vedení nevoní", prý sestrám do vedení zasahuje a neposlouchají je ani světské zdravotnice, mezi kterými je velmi malá kázeň. Důrazně biskupovi nedoporučuje, aby se řeholní kongregace pouštěla do takové činnosti.[8] Fr. Saleský Bauer nakonec 30. 7. 1884[9] projekt azylového domu vedeného řeholnicemi odmítl, byť ocenil dobrý úmysl, který stál v jeho základech. Jak doslova píše, mohly by

působil jako vrchní pastýř olomoucké arcidiecéze. Roku 1911 jej papež Pius X. jmenoval kardinálem. Inicioval mimo jiné zavedení jednotného katechismu v celém mocnářství, angažoval se ve prospěch českého jazyka, byl také politicky činný. Viz Milan M. BUBEN, *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*, Praha 2000, s. 17–19.

[5] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498, dopis biskupa Bauera představené Šedých sester Marii Paule Jandové z 2. 12. 1886.

[6] Tamtéž, inv,č. 2915, kart. 498, dopis Prof. Frinda biskupu Bauerovi z 8. 7. 1884.

[7] Tamtéž, inv.č. 2915, kart. 498, nedatovaný koncept pravděpodobně z července 1884.

[8] Tamtéž, inv.č. 2915, kart. 498, P. Kořan biskupu Bauerovi 18. 7. 1884.

[9] Tamtéž, inv.č. 2915, kart. 498.

mít sestry těžkosti shora i zdola: s nejednotným vedením spolku i s neřeholními svěřenkyněmi, což by vyvolávalo neustálé kolize. Nabízí závěrem k úvaze, nemohla-li by účelu spolku Červeného kříže, tj. přípravě ženského personálu k vojenské ošetřovatelské službě, stejně dobře posloužit nějaká řeholní kongregace, „*die nicht aus pur humanitären, sondern aus übernatürlichen Grunden mit Krankenpflege sich befassen*," jak doslova píše. Nemáme zprávy, zda-li jednání nějak pokračovala, prvkem, jenž vývoj událostí urychlil, se stalo až zvolení hraběte Felixe Vettera z Lilie, moravského zemského hejtmana, prezidentem Vlasteneckého zemského pomocného spolku Červeného kříže pro Moravu 31. 8. 1884.[10] Z pozdějších listů můžeme rekonstruovat změnu postoje spolku v tom smyslu, že světské ošetřovatelky mají být řeholnicemi vedeny ke komunitnímu životu podle pravidel světského třetího řádu sv. Františka, samotného plánu svěřit tyto dívky pod dohled jeptišek se však ani nový prezident nevzdal, naopak k nevelké radosti biskupově, se kterým si ovšem jinak rozuměl, podnikal energické kroky k jeho uskutečnění: oslovil olomoucké františkánky, které sloužily v tamní zemské nemocnici, a když odmítly, obrátil se na františkánky vídeňské, jež ovšem neměly dostatek členek.[11] Nakonec na podzim 1885 přijaly jeho nabídku pražské Šedé sestry[12] a slíbily vyslat tři sestry do Brna na jeden rok s tím, že se o ně a o kandidátky ošetřovatelství po duchovní stránce postará provinciál kapucínů, po ostatních stránkách pak vlastenecký spolek. Pokud bude biskup souhlasit, budou v domě ošetřovatelek vzdělávat budoucí zdravotnice podle svých řádových pravidel.[13] Po uplynutí onoho jednoho roku se řeholnice vrátí do Prahy a ošetřovatelky Červeného kříže vytvoří na pražském mateřinci Šedých sester nezávislé duchovní společenstvo (*geistliche Genossenschaft*). František Saleský Bauer s tím příliš nesouhlasil – v soukromí se vyjádřil, že tato jednání s Šedými sestrami probíhala proti jeho vůli a bez jeho svolení[14] – nicméně byl v osobním i písemném styku s hrabětem Vetterem, jemuž vysvětlil, že naopak považuje za nutné, aby byl brněnský ošetřovatelský institut veden po řadu let zkušenými řádovými sestrami, tedy aby styk s Prahou zůstal zachován, jinak se duchovní život, který je základem křesťanské ošetřovatelské péče a jejž

[10] Tamtéž, inv.č. 2915, kart. 498, list Felixe Vettera biskupu Bauerovi z 15. 9. 1884.

[11] Tamtéž, inv.č. 2915, kart. 498, list světícího biskupa vídeňského Angera Bauerovi z 15. 9. 1885; inv.č. 2919, kart. 498, Bauer Paule Jandové 2. 12. 1886.

[12] Kongregace šedých sester III. řádu sv. Františka vznikla v lednu roku 1856. Františkánské terciářky a rodné sestry Anna a Marie Plaňanských spolu se svou přítelkyní Františkou Grossmanovou založily vlastní sdružení poté, co nemohly být přijaty k milosrdným sestrám. Za cíl si daly domácí ošetřování nemocných, živily se šitím. Záhy se staly oblíbenými a již v březnu přijaly šedé řeholní roucho, podle něhož dostaly svůj název. V roce 1858 získaly na Starém Městě dům s přilehlým kostelem sv. Bartoloměje, jenž byl až do roku 1950 jejich mateřincem. Církevního schválení se jim dostalo v roce 1862. Časem převzaly i službu v nemocnicích. Viz Luděk JIRÁSKO, *Církevní řády a kongregace v zemích českých*, Praha 1991, s. 141; P. VLČEK – P. SOMMER – D. FOLTÝN, *Encyklopedie českých klášterů*, Praha 1997, s. 159–160.

[13] Tamtéž, inv.č. 2915, kart. 498, dopis hraběte Vettera biskupovi z 18. 10. 1885.

[14] Tamtéž, inv.č. 2919, kart. 498, Bauer Paule Jandové 2. 12. 1886. Brněnský biskup působil na pražské teologické fakultě v letech 1873–1882 a znal kongregaci Šedých sester, neboť v jejich kostele sloužíval mši, viz Milan M. BUBEN, *Encyklopedie*, s. 17; *Kongregace milosrdných sester III. ř. sv. Františka v Lechovicích.*

mají i podle přání vlasteneckého spolku zdravotnice vést, snadno vytratí a celá námaha pak bude zbytečná. Uvádí příklady propojení různých filiálek milosrdných sester s jejich mateřskými domy na Moravě i v Rakousku.[15] Ač tedy brněnský biskup očividně zastával klasický model vzdělávání řeholních společenství založený na hierarchické struktuře a jasné subordinaci uvnitř řádů, dále na přesně časově vymezené praxi vedení budoucích řeholníků a zejména na snaze po jejich maximální koncentraci na duchovní život mj. přísným oddělením od světa, což se z jeho hlediska neshodovalo s tím, jaké představy o posilování duchovní motivace zdravotnické práce mělo vedení moravského spolku, které se očividně bránilo založení nového řeholního společenství, přesto biskup nakonec 29. 12. 1885 své povolení k vyslání tří Šedých sester do Brna udělil a získal i souhlas pražského arcibiskupského ordinariátu a moravského místodržitelství.[16] Snažil se ovšem dále prosadit svůj názor. Když se na počátku roku 1886 jednalo o podobě smlouvy mezi vlasteneckým zemských spolkem a kongregací Šedých sester, upozornil na rozdíly v chápání řeholních terciářů, jakými byla i pražská kongregace, a terciářů žijících ve světě, kterýžto model prosazoval pro své ošetřovatelky spolek Červeného kříže jako maximální ústupek směrem k „zřeholnění" zdravotnic. Biskup Bauer dále připomenul, že pokud světské ošetřovatelky nebudou vázány na jedno místo, a to jako ne-řeholnice nebudou, Červený kříž je nebude mít k dispozici. Proto nabízí myšlenku založit v Brně vlastní řeholní kongregaci pro účely Vlasteneckého zemského pomocného spolku pro Moravu, to znamená, že by udržovala počet dvaceti ošetřovatelek, které by byly určeny do zemské nemocnice.[17] Platily ovšem i nadále podmínky Vlasteneckého spolku – s finanční podporou Rakouského spolku Červeného kříže založí oba vlastenecké spolky v Brně „Domov pro opatrovnice nemocných" (*Krankenpflegerinenheim*), který povede tři až pět františkánek. Pro ně a pro kandidátky, které budou nosit řádový oděv, pronajal spolek dům v Černých polích (*Schwarzfeldgasse*) a garantoval pro ně sustentaci, hrazenou z poloviny dámským spolkem, 200 zl. ročně na osobu po dobu tří let. V rámci těchto podmínek bylo 12. 12. 1885 zažádáno o státní povolení, které bylo vydáno 17. 2. 1886.[18]

I smlouva z 13. 11. 1885 mezi spolkem a kongregací byla nakonec podepsána a 15. 3. 1886 přijely do Brna tři šedé sestry. Jejich duchovním vůdcem a Vetterem na biskupovi přímo vyžádaným prostředníkem se stal provinciál kapucínů Leo Köhler. Ten doporučil sestrám k přijetí první tři kandidátky[19] z celkového počtu devíti uchazeček, jež na řeholnice již v Brně čekaly.[20] 15. březen 1886 se pokládá za datum založení kongregace brněnských františkánek. Zatím se ovšem jednalo z církevního

[15] Tamtéž, inv.č. 2915, kart. 498, dopis biskupa Fr. Bauerova hraběti Vetterovi z 23. 10. 1885.
[16] Tamtéž, inv.č. 2915, kart. 498, listy z 29. 12., 16. 1., 25. 1. a 18. 4. 1886.
[17] Tamtéž, inv.č. 2915, kart. 498, Bauer Vetterovi 25. 1. 1886.
[18] Tamtéž, inv.č. 2915, kart. 498, Vlastenecký zemský pomocný spolek místodržitelství 12. 12. 1885.
[19] Jednalo se o Antonii Wosahlovou (* 1857), Annu Horskou (* 1856) a Marii Schmiedeckovou (* 1863).
[20] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2915, kart. 498, dva dopisy hraběte Vettera biskupovi z 15. 3. a 18. 4. 1886.

hlediska o zvláštní konglomerát tří pražských františkánek Thadey Valičové, Anny Kůrkové a představené Bernardiny Hoškové[21] a tří kandidátek ošetřovatelství. Byly prozatímně ubytovány v Černých polích, *Schwarzfeldgasse* (dnešní Durďákova ulice) č. 7 v bývalé hospůdce. Sestra Bernardina měla na starosti vedení komunity a noviciát, s. Anna Kůrková sloužila v kuchyni, s. Thadea obstarávala šití a pomáhal s. Bernardině s formací kandidátek.[22] Politika biskupova byla v té době jasná, vyjádřená jím samým takto: „Přijaté kandidátky mají být tak v duchovním životě cvičeny, aby jednou buď ke kongregaci pražské mohly býti přivtěleny, aneb samostatnou kongregaci utvořily.“[23] Našel velkou oporu ve schopné, energické a zkušené Bernardině Hoškové, jež má spolu s ním největší zásluhu na tom, že se kongregace tak rychle rozvíjela. Bauer s Hoškovou vytvořili podmínky, co je ovšem z dnešního hlediska pozoruhodné je to, jak hromadně se začaly hlásit první žadatelky a jak relativně lehce se z nich stávaly řeholnice přesně tak, jak si to oba aktéři přáli. 3. 11. 1886 se s jeptiškami do nového působiště v patrovém domě se zahradou směrem ke Špilberku na Údolní ulici č. 21 stěhovalo již čtrnáct kandidátek a jedenáct z nich přijalo 20. 2. 1887 z rukou P. Leo Köhlera ve zdejší kapli řeholní roucho, čímž podle církevních pravidel ukončily kandidaturu a byly přijaty do noviciátu.[24] Kandidatura brněnských dívek začala tak rychle, že musel Bauer v časové tísni vymyslet podobu řeholního roucha, do kterého budou novicky oblečeny, než se dohodne s pražským mateřincem.[25] Biskupův plán na získání ošetřovatelek k řeholnímu životu se tedy začal okamžitě naplňovat. Sestra Bernardina byla v úsilí o vytvoření nové řeholní filiálky tvrdá a nekompromisní, měla však plnou podporu biskupa i Köhlera. Poté, co usoudila, že se s. Anna Kůrková k této práci nehodí, dosáhla toho, že byla v září či říjnu odeslána zpět do Prahy, sestru Kláru, která měla s. Annu vystřídat, odmítla s tím, že by byla spíše na škodu než k prospěchu, což v pražském mateřinci vyvolalo rozruch.[26]

Sestry začaly podle plánu navštěvovat ošetřovatelské přednášky MUDr. Karla Katolického v **Zemské nemocnici u sv. Anny na Pekařské ulici**. Na jeho chirurgickém oddělení č. 13[27] a na pozorovacím oddělení pro choromyslné ženy č. 4[28] pak v červnu 1887 první z nich nastoupily do služby. Zároveň převzaly i domácí ošetřování nemoc-

[21] Marie (toto jméno dostávají všechny řeholnice v kongregaci) Bernardina Hošková, občanským jménem Alžběta, se narodila 24. 3. 1849 ve Staré Boleslavi, 22. 5. 1869 vstoupila v Praze k Šedým sestrám a 31. 7. 1873 složila doživotní sliby. Zastávala úřad novicmistryně a sakristiánky a tehdy ji poznal i Fr. S. Bauer, když za svého pražského pobytu sloužíval u Sv. Bartoloměje mši. Viz Drobný tisk *K uctění památky Ctihodné Matky Marie Bernardiny Hoškové*, Brno 1946; *Kongregace milosrdných sester III. ř. sv. Františka v Lechovicích*. Thadea Valičová zůstala v Brně až do své smrti 14. 10. 1890, viz J. D., *Památka na svěcení*, s. 16.

[22] J. D., *Památka na svěcení*, s. 17; Marie ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 27.

[23] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498, Bauer Paule Jandové 2. 12. 1886.

[24] J. D., *Památka na svěcení*, s. 17; Marie ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 27.

[25] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498, Bauer Paule Jandové 2. 12. 1886.

[26] Tamtéž, inv.č. 2919, kart. 498, představená Šedých sester Paula Jandová biskupu Bauerovi 28. 11. 1886, Bauer Paule Jandové 2. 12. 1886; J. D., *Památka na svěcení*, s. 16.

[27] Zde působily do roku 1890.

[28] Toto oddělení bylo zrušeno počátkem 1. světové války.

ných v jejich domech a to nejenom v Brně, ale i na venkově. Nejspíše na počátku roku 1890 vypukla tyfová epidemie a v obci Zastávka byl zřízen provizorní špitál pro nakažené: i zde se sestry ujaly svých povinností, mnoho z nich dokonce onemocnělo. Františkánky však nesloužily jen prostým lidem, sestra Františka Viravská ošetřovala 20. 3.–12. 4. 1890 v Líšni hraběnku Belcredi nakaženou neštovicemi.[29] Služba v nemocnici byla náročná, sestry v té době sloužily vždy dva dny a dvě noci v nemocnici, poté den a noc v klášteře, služba u nemocných doma trvala pro jednu sestru 24 hodin u nemocného a 24 hodin v klášteře, když ji u nemocného střídala druhá sestra. K tomu je třeba započítat duchovní povinnosti řeholnic, především společné a soukromé modlitby a rozjímání.[30] Zřejmě hned po převzetí ošetřování v nemocnici u sv. Anny zde začala vznikat první filiálka budoucího brněnského mateřince.[31]

Už na počátku roku 1888 podnikl prezident Vlasteneckého zemského pomocného spolku pro Moravu konkrétní kroky k vybudování Domu pro opatrovnice nemocných, neboť s přibývajícím počtem kandidátek a novicek začalo být v dosavadním sídle sester na Údolní 21 těsno. Felix hrabě Vetter z Lilie se proto obrátil na viceprezidenta spolku a zároveň brněnského starostu Gustava Winterhollera, aby pomohl s výběrem vhodné stavební parcely blízko zemské nemocnice u sv. Anny a požádal o subvenci První moravskou spořitelnu a další subjekty. Brněnský starosta mu obratem nabídl parcelu v tehdejší Školní ulici (*Schulgasse*, dnešní Leitnerova) v samém sousedství Anenské (*Annagasse*) a začal jednat se stavebním úřadem,[32] tato parcela však nebyla později z nějakého důvodu využita a dům se začal na jaře 1889 z prostředků spolků stavět o něco dále od nemocnice, na Sirotčí ulici (*Waisenhausgasse*, dnes Grohova). Ještě syrová novostavba domu čp. 18 byla slavnostně posvěcena a předána sestrám 5. 5. 1890, a ty se, jak píše hrabě Vetter, „na vlastní zodpovědnost vzhledem k jejich zdravotnímu stavu“, už den před tím nastěhovaly. Ještě vlhké stěny se skutečně na zdraví sester podepsaly a některé to zaplatily životem, včetně hlavní Bernardininy opory sestry Thadey Valičové († 14. 10. 1890). Dům s kapacitou šedesát osob byl třípatrový s malým křídlem do dvora připojeným k domku ve dvoře, za nímž byla zahrada. 3. 6. byla v přízemní místnosti nalevo od vchodu posvěcena kaple Nejsvětější Tváře Páně.[33]

---

[29] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2939, kart. 503, spisy Františky Viravské, Marty Fischer a Kanisie Cihulové: poslední dvě sloužily v Zastávce 6 týdnů.

[30] Tamtéž, inv.č. 2939, kart. 503; J. D., *Památka na svěcení*, s. 17; Marie ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 37 a 78.

[31] Srov. výpověď Imakulaty Mrázkové, jedné z těch, které měly v únoru 1887 na Údolní obláčku, že svůj noviciát prožívala na oddělení č. 4 u sv. Anny pod vedením místní představené. Viz MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2939, kart. 503.

[32] AMB, fond A1/26 Presidiální spisovna 1888–1936, inv.č. 718, kart. 149, dopis Vettera G. Winterhollerovi z 22. 1. a odpověď z 23. 1. 1888.

[33] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498, Vetter Bauerovi 10. 5. 1889; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 28 a 29; Dušan FOLTÝN a kol., *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, Praha 2005, s. 231.

V roce 1889 zároveň vypršela tříletá smlouva mezi Šedými sestrami a oběma vlasteneckými spolky. Biskup Bauer si již v lednu vyžádal od pražského arcibiskupa souhlas, aby směla místní představená Bernardina Hošková v Brně zůstat i další tři roky spolu se sestrou Thadeou či jinou sestrou, neboť to byl podle něho základ toho, aby se vznikající kongregace v Brně udržela.[34] I v korespondenci Vlastivědného zemského pomocného spolku se již počítá s tím, že se brněnské sestry konstituují v novou nezávislou řeholní kongregaci. Od roku 1889 se vedla jednání o nové smlouvě mezi spolkem a sestrami, která byla podepsána až 15. 3. 1891. Touto smlouvou byl dům na Sirotčí 18 předán sestrám do neomezeného a bezplatného užívání, garantovala jim vyplácení téměř poloviny dosavadní subvence (4 150 zl.) 2 000 zl., spolek se v ní navíc zavázal platit za sestry i některé poplatky a daně spojené s provozem Domu pro opatrovnice nemocných. Sestry budou dále moci vydělávat domácím ošetřováním nemocných a ve zdravotnických zařízeních v Brně i mimo ně, kromě Zemské nemocnice u sv. Anny. Brněnský ošetřovatelský institut se naproti tomu zavázal, že nebude užívat dům k jinému účelu než k ubytování zdravotnického personálu a že v případě mobilizace poskytne k účelům Červeného kříže čtyři pětiny sester do vojenských lazaretů na bojišti i v zázemí.[35]

Brněnský biskup se i nadále snažil po organizační i hmotné stránce upevnit rodící se kongregaci brněnských františkánek. V lednu 1890 požádal biskupa holandské diecéze Breda Petra Leytena o exempláře konstitucí Sester od Dobré Pomoci (*Sorores de Bono Subsidio*) a Sester III. řádu sv. Františka? z Rosendaalu (*Sorores III. Ordinis de Rosendaal*), které byly papežem schváleny a sloužily jako vzor konstitucí pro ostatní ženské kongregace. Během roku vypracoval provizorní stanovy brněnského institutu založené na stanovách Šedých sester z pera pražského arcibiskupa (1860), jejichž vzorem byly konstituce Školských sester III. řádu sv. Františka v Algersdorfu u Štýrského Hradce od arcibiskupa Zwergera.[36] V roce 1891 nabídli majitelé sousedního domu v Sirotčí čp. 16 kongregaci svůj dům s tím, že by si přáli, aby na jeho místě stál kostel. Společenstvo sester ještě nemělo státní schválení, a proto byl dům 17. 9. 1891 zakoupen biskupem Bauerem, na stavbu kostela však zatím nebyly prostředky.[37]

Činnost sester v Zemské nemocnici u sv. Anny a v privátní službě nezůstal bez odezvy. Když byla v **Moravské Třebové** vystavěna nová všeobecná nemocnice, požádala

[34] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498, Bauer pražskému arcibiskupovi 15. 1. a arcibiskupovo povolení z 22. 1. 1889.

[35] Tamtéž, inv.č. 2915 a 2919, kart. 498, korespondence Vetter Bauer ze 7. 3. a 9. 3. 1889, 10. 5, 30. 6. a 3. 9. 1890; *Chronologická data kongregace*, 15. 3. 1891; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 28; J. D., *Památka na svěcení*, s. 17.

[36] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498, Bauer Leytenovi 13. 1. 1890; inv.č. 2916, list brněnského biskupa Pavla Huyna do Říma 23. 5. 1916; inv.č. 2926, kart. 499, Bauer olomouckému arcibiskupovi 21. 5. 1894.

[37] Tamtéž, inv.č. 2919, kart. 498, Bauer místodržícímu von Spers-Booden 28. 4. 1896; *Chronologická data kongregace* 17. 9. 1891; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 39.

v roce 1894 městská rada brněnské františkánky, aby do ní nastoupily. Kongregace pozvání přijala a 25. 5. přijely do Moravské Třebové první tři sestry. Podle předběžné smlouvy se Zemským výborem pro okresní nemocnice a s městským zastupitelstvem z 30. 4. 1897 měly být plně zaopatřeny a dostávat 5 zl. na osobu měsíčně. V korespondenci o církevních povoleních mezi brněnským biskupem Bauerem a olomouckým arcibiskupem Theodorem Kohnem, do jehož diecéze Moravská Třebová spadala, se již hovoří o brněnské kongregaci sester III. řádu sv. Františka, která má 18 profesek a 6 novicek a jejich brněnské sídlo je nazýváno mateřincem.[38]

Završením zrodu nové kongregace bylo dojednání státního povolení, o něž brněnský biskup požádal 28. 4. 1896 místodržitele pro Moravu po předchozím jednání mezi Vlasteneckým zemským pomocným spolkem a místodržitelstvím. V té době byly v ošetřovatelské službě třicet dvě sestry. 4. 2. 1897 byl dán státní souhlas se zřízením mateřince Kongregace (šedých)[39] sester III. řádu sv. Františka v Brně. Bernardina Hošková, která byla *de iure* stále ještě pražskou šedou sestrou, dostala povolení k tomu, aby přijala roucho nové kongregace.[40]

10. října 1897 složily první členky samostatné kongregace doživotní řeholní sliby, téhož roku koupila kongregace sousední dům budoucího kostela, to je č. 14 v Sirotčí, kam byly později do podnájmu přijímáni kněží a profesoři náboženství.[41]

Pevně zajištěna a vedena začala se kongregace rychle rozvíjet. Z odkazu hraběte Jana Mundiho byl jeho zámek v **Drnovicích u Vyškova** změněn na zemský zaopatřovací ústav pro nevyléčitelně nemocné a staré ženy, z větší části podporované nadacemi. Na přání hraběte Vettera převzaly v říjnu 1898 brněnské františkánky nejen ošetřování osmdesáti zdejších chovanek, ale i správu celého zařízení pronajatého nadačním velkostatkem hraběte Mundiho v Brně zemskému úřadu na 40 let.[42]

16. 9. 1900 posvětil biskup Bauer základní kámen kostela Sv. Rodiny situovaného mezi řádovými domy čp. 18 a 14 na místě bývalého domu čp. 16 v Sirotčí ulici. Půvabná novorenesanční stavba s kopulí a mramorovým schodištěm podle vzoru římské svatopetrské baziliky, jejímž autorem byl architekt Karel Welzl, tvůrcem pak brněnský stavitel František Přikryl, byla slavnostně konsekrována 11. 5. 1902.

---

[38] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2926, kart. 499, listy z 21. 5., 9. 6., 11. 6. a 3. 7. 1894; inv.č. 2919, kart. 498; *Chronologická data kongregace*, 15. 11. 1921; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 44 a 78.

[39] Místodržitelské povolení je v zásadě o krok pozadu před reálným vývojem situace: zatímco pro Bauera a samotné brněnské sestry znamená tento dokument definitivní osamostatnění a vznik z brusu nové kongregace, stát je zde označením „šedé" ještě stále spojuje s pražskými Šedými sestrami. Proto jsme toto označení daly do závorky. Srov. MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2926, kart. 499, kde tuto okolnost Bauer v listě ze 7. 8. 1897 Vetterovi vysvětluje.

[40] Tamtéž, inv.č. 2919, kart. 498, listy z 10. 4., 28. 4., 10. 6. a 27. 6. 1896 a 4. 2. 1897; *Chronologická data kongregace*, 1896; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 29.

[41] *Chronologická data kongregace*, 10. 4. a 10. 10. 1897; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 39.

[42] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, 2919, 2922, 2930 a 2931, kart. 498 a 499; *Chronologická data kongregace*, 13. 10. 1898; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 44 a 78.

Poté bylo v hloubi parcely vybudováno dvorní a zadní křídlo kláštera s kuchyní a refektářem nad ní.[43]

18. 9. 1902 přijaly sestry františkánky dozor u nevidomých dívek a hospodářské vedení v **Moravsko-slezském slepeckém institutu v Brně** sídlícím v současnosti již zaniklé budově č. 7 v severní části Radwitova (dnešním Žerotínova) náměstí (pozdější ředitelství státních drah, dnes zdravotnická škola a Bakalův sál). Sloužilo zde šest sester, mimo jiné v kuchyni či při výuce domácím pracím. Podmínky v téměř po vojensku vedeném ústavu však řeholnicím příliš nevyhovovaly, neboť jejich postavení zde bylo spíše provizorní a jeho vedení, alespoň z pohledu františkánek, nebralo příliš ohledy na požadavky řeholního života. Sestry nechtěly doprovázet chovanky do divadla a na koncerty, jak po nich vyžadoval nový Domácí řád institutu z roku 1905, neboť návštěvy těchto zábav měly svými řádovými konstitucemi zakázány, dále ze stejného důvodu odmítaly dohled nad mužskými a nekatolickými chovanci a žádaly, aby nemusely podléhat světskému personálu ústavu, ale místní řádové představené a aby měly větší vliv na výchovu dívek. I když ještě v červenci 1905 deklarovaly ochotu zůstat ve slepeckém institutu i nadále, pokud jim kuratorium ústavu vyjde vstříc, k dohodě nedošlo a Bernardina Hošková k 30. 10. toho roku sestry odtud odvolala.[44]

V listopadu 1902 přijala kongregace nabídku zřídit další mimobrněnskou filiálku v nově otevřené Jubilejní nemocnici v **Třebíči**. Sloužily zde nejen u nemocných, ale také v kuchyni, v prádelně a vedly celé hospodářství.[45]

13. 5. 1904 schválil biskup Bauer nové stanovy brněnských františkánek, na kterých delší dobu pracoval spolu s matkou Bernardinou. Bylo to biskupovo dílo na odchodnou, odebíral se totiž převzít olomouckou arcidiecézi. 15. 4. 1905 odevzdal Msgre. Vladimír Šťastný sestře Bernardině stanovy slohově upravené a přeložené z němčiny do češtiny a ta je poslala nyní už olomouckému arcibiskupovi Bauerovi do Olomouce. Později bylo zahájeno mnohaleté jednání se Svatým stolcem o papežské schválení konstitucí, tedy o změnu z kongregace diecézního práva na kongregaci práva papežského.[46] Z relace, kterou v květnu 1916 zaslal biskup Pavel Huyn do Říma, o počátcích a tehdejším stavu kongregace vyplývají alespoň základní body stanov z roku 1904. V mateřském domě v Brně fungoval noviciát přísně oddělený od ostat-

[43] *Chronologická data kongregace*, 16. 9. 1900 a 11. 5. 1902; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 39–41 (zde podrobný popis kostela); D. FOLTÝN a kol., *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, s. 231; Aleš FILIP, *Moravské kláštery 20. století očima historika umění*, Klub přátel výtvarného umění, dostupné z http://kpvu.arsviva.cz/klastery.html, citováno 12. 3. 2003.

[44] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498, list ze 17. 7. 1905 a *Hausordnung für das mährisch-schlesische Blindeninstitut in Brünn*, Brno 1905; *Chronologická data kongregace*, září 1902 a 30. 10. 1905; J. D., *Památka na svěcení*, s. 18; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 78.

[45] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, 2919 a 2929, kart. 498 a 499; *Chronologická data kongregace* 18. 11. 1902, 30. 10. 1919; J. D., *Památka na svěcení*, s. 18; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 44 a 78.

[46] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2916, kart. 498; opis dopisu biskupa Bauera Bernardině Hoškové z 13. 5. 1904 z kroniky kongregace; inv.č. 2935, kart. 501; *Chronologická data kongregace* 13. 5. 1904, 15. 4. 1905, 21. 11. 1919 a květen 1923; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 31–32.

ních sester. Zde stejně jako v oddělení sester profesek bydlely řeholnice ve společném dormitáři, neměly tedy samostatné cely. V každém domě kongregace byla vyhrazena ložnice pro nemocné sestry, hovorna pro návštěvy a místnost pro přespání hostů. Noviciát trval dva roky, sestry poté skládaly jednoduché sliby na jeden rok po dobu tří let a pak slibovaly chudobu, čistotu a poslušnost spolu s péčí o nemocné (ve slibech jsou zvlášť zmíněni i nemocní s nakažlivými chorobami) na další tři roky vcelku. Po těchto šesti letech buď přistupovaly k věčným slibům, nebo z kongregace odcházely. Kongregaci vedla generální představená volená absolutní většinou hlasů na generální kapitule sester na šest let, přičemž mohla být zvolena znovu, potřetí pak už jen se souhlasem papeže. Toto ustanovení však bylo nejspíše pouze teoretické, neboť nemáme zpráv o konání generálních kapitul před rokem 1923.[47] Generální představená sama či v zastoupení každoročně vizitovala všechny domy, biskup či jeho komisař mohli vizitovat kdykoli. Byla zastupována vikářkou a měla k ruce generální rádkyně. Majetek měla na starosti generální ekonoma. Představená jednotlivých domů, tzv. místní představená, byla jmenována generální představenou se souhlasem zástupkyň daného kláštera, kterým se říkalo diskrety, na dobu tří let s tím, že může být zvolena podruhé, potřetí již nikoli pro ten samý dům. S řízením kláštera jí pomáhaly dvě místní rádkyně. Kongregace vlastnila nemovitosti, tedy řádové domy, k dispozici měla věna sester, která odevzdávaly při vstupu do kongregace. Zároveň sestry dostávaly v nemocnicích a od soukromých pacientů odměny, které šly do pokladny kongregace.[48]

Že se kongregace vzmáhala i finančně dokládá další budování klášterního areálu na Sirotčí ulici. V březnu 1906 zakoupila do vlastnictví od obou spolků Červeného kříže svůj mateřinec, tedy dům čp. 18, přičemž nová smlouva se spolky toto vlastnictví omezovala klauzulí práva na zpětný odkup, pokud by se kongregace vzdala ošetřovatelské činnosti. Povinný počet sester poskytnutých Červenému kříži v případě války byl ze čtyř pětin stanoven na fixní počet čtyřiceti řeholnic. Koncem roku 1908 zakoupily pak františkánky stavební pozemek pozdějšího domu čp. 10/12.[49]

Mezitím byly zřízeny dvě nové mimobrněnské filiálky: roku 1906 v **Jihlavě** a v roce 1907 v **Ivančicích**.[50] V následujících letech získaly sestry další dvě tentokrát brněnská působiště. Již v únoru 1908 oznámil Zemský výbor Markrabství Moravského konventu sester, že od března začne v zemské nemocnici sv. Anny výstavba dvou nových pavilonů celkem pro dvě stě šedesát dva pacienty. Požadoval pro tyto pavilony dohroma-

[47] Srov. *Chronologická data kongregace* 25. 3. 1923: kapitula, která se tehdy konala, je zde nazvána: „I. generální kapitula".

[48] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2935, kart. 501.

[49] J. D., *Památka na svěcení*, s. 18; *Chronologická data kongregace* 25. 3. 1906 a 22. 12. 1908; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 40.

[50] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, 2919, 2923, 2925 a 2938, kart. 498, 499 a 503; *Chronologická data kongregace* 12. 12. 1906 a 30. 5. 1907; J. D., *Památka na svěcení*, s. 19; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 45 a 78.

dy šestatřicet sester. Františkánky se skutečně ujaly ošetřování nemocných pouze v jednom: na nové **chirurgické klinice primáře MUDr. Jaroslava Bakeše**, dokončené v listopadu 1909. Primář o sestry sám požádal. Na čtyřech chirurgických odděleních po průměrně třiceti až čtyřiceti pacientech sloužilo po pěti sestrách vždy pod dohledem nejstarší z nich, jimž vypomáhaly kandidátky z mateřince při méně důležitých pracích a zastupovaly je, když šly odpoledne na chórovou modlitbu a k jídlu. Vedle toho sestry stále pracovaly (až do roku 1914) na pozorovacím oddělení choromyslných žen č. 4 pod vedením MUDr. Helviga, kde se rozhodovalo o případném zařazení pacientek na psychiatrii a nejpozději od roku 1910, ale pravděpodobně již dříve, na **očním oddělení** primáře MUDr. Plenka. Na pozorovacím oddělení sloužily tři sestry a jedna či dvě kandidátky, které střídaly sestry, jež se z oddělení jinak nesměly vzdálit; na očním oddělení s šestadvaceti lůžky sloužily rovněž tři sestry s jednou kandidátkou. V nemocnici měly na všech odděleních sloužící řeholnice vlastní klauzuru s kaplí v domku odděleném od hlavní budovy, posvěceném v roce 1910, kde tehdy žilo dvacet šest, v roce 1919 třicet dvě sestry. Duchovně zdejší filiálku spravovali starobrněnští faráři. Bakešova klinika byla v roce 1922 přestěhována na Žlutý kopec. V roce 1910 bylo zřízeno infekční oddělení zemské nemocnice na **Červeném kopci** čp. 1, komplex zajímavých staveb patřící dnes jako léčebna dlouhodobě nemocných k nemocnici milosrdných bratří. Počet brněnských františkánek vyslaných sem k ošetřování se měnil s počtem zdejších pacientů. Infekční oddělení bylo roku 1937 přestěhováno do nového pavilonu v nemocnici sv. Anny.[51]

Možnosti „expanze“ kongregace na další pracoviště se však pomalu vyčerpaly. Když se v říjnu 1910 ze zámku Buchlova obrátila hraběnka Leopoldina Berchtold na matku Bernardinu s dotazem, nemohly-li by sestry převzít vedení nově postavené okresní nemocnice v Buchlovicích, přislíbila představená nějaké sestry poslat, biskup Huyn však novou filiálku nepovolil s odůvodněním, že sestry již dlouho nemají potřebné kapacity. Obratem pak napsal biskupskému komisaři pro ženské řády Janu Proswitzovi, že sestry nemohou přijímat novou péči bez poškození zdraví, dokud se jejich počet nezvýší. Opakuje svůj dřívější zákaz generální představené nepouštět se ústně ani písemně do takových vyjednávání.[52]

Tato událost dokumentuje rozdílný pohled na maxima lidských možností brněnských jeptišek. Zatímco biskup viděl jejich limity, matka Bernardina byla, zdá se, více ochotna je překračovat snad i bez ohledu na možné důsledky na zdraví sester. Náznaky přísného a nekompromisního postoje ve vedení svých duchovních dcer prosvítají i z jiných pramenů. Z případu sestry Ladislavy, která si roku 1915 stěžovala biskupovi na to, že jí ctihodná matka Bernardina nedovolí řádné léčení jejích objektivně

[51] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498, list Zemského výboru konventu sester z 15. 2. 1908 a zpráva o činnosti sester z roku 1910; inv.č. 2620, kart. 499; AMB, fond S 6 Římskokatolická fara na Starém Brně, inv.č. 245, kart. 13; J. D., *Památka na svěcení*, s. 19; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 37 a 78.

[52] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498, list hraběnky Berchtold z 26. 10. 1910 a koncepty listů biskupa Huyna ze 27. 10. t.r.

vážných zdravotních obtíží, vyplývá, že v očích generální představené i některých dalších místních představených, v tomto případě místní představené v Drnovicích, byla důležitější představa silné a zdravé pomáhající milosrdné sestry, než reálně špatný zdravotní stav, nota bene, jako v kauze sestry Ladislavy, způsobený namáhavou ošetřovatelskou prací. Jako by bylo ostudné a s postavením řádové ošetřovatelky neslučitelné, když zůstala zdravotně postižená důsledkem nedostatečné rekonvalescence a vyžadovala opakovanou lékařskou péči (s. Ladislava podstoupila mj. dvě operace), což se promítlo i na odmítnutí Bernardiny Hoškové připustit ji po třinácti letech od prvních slibů k slibům věčným. To bylo pro dlouholetou řeholnici velice bolestné a vedlo ji to nakonec k odchodu z řádu.[53]

Přes zmíněný zákaz v případě Buchlovic, došlo k dalšímu jednání o usazení sester v dokončované Jubilejní nemocnici v Přerově v květnu 1912. Tentokrát ovšem biskup souhlasil. Z korespondence s generální představenou Bernardinou Hoškovou je ovšem zřejmé, že do Přerova měly být poslány pouze novicky, nedostatek starších sester tedy evidentně stále ještě trval, předem bylo posláno dokonce 18 kandidátek (sestry v podstatě ještě nepřijaté do řádu) do domu ve Vyškově. To, co způsobilo, že zde filiálka nakonec nevznikla, nebyl evidentní personální nedostatek, ale nejspíše opozice ve městě, která nesouhlasila s přítomností řádových ošetřovatelek.[54]

V roce 1910 proběhla generální vizitace kongregace, na jejímž základě si biskup nechal poslat dochovanou podrobnou zprávu o stavu kongregace.[55] Co do vnější činnosti byly výsledky vizitace dobré, sestry působily v mnoha nemocnicích ke spokojenosti lékařů i pacientů. Obvyklá norma v nemocnicích byla jedna zdravotnice na deset pacientů, většinou byly všechny sestry na svých odděleních dopoledne, odpoledne se již některé z nich mohly věnovat společné modlitbě, popřípadě odpočívat. Noční službu mívala v průměru jedna sestra, takže čím méně bylo sester na oddělení, tím častěji měly noční. Často byla jedna až dvě řeholnice určeny do kuchyně nebo do prádelny. V třebíčské a jihlavské nemocnici bylo dosaženo toho, že sestry nemusejí zdvíhat pacienty na operační stůl, začali to údajně dělat lékaři sami a na operační byla navíc přibírána služebná. Zdá se, že kromě jeptišek z mateřského kláštera v Brně neměly brněnské františkánky kapacity na službu v domácí ošetřovatelské péči. Z hlediska duchovního života, konaly všechny sestry jednou za rok osmidenní exercicie v mateřském domě v Brně, jednou týdně se zpovídaly, denně chodily ke svatému přijímání, konaly společné modlitby a duchovní četbu.

Problematičtější byl však život sester uvnitř komunity. O přetěžování sester a o podřizování všeho tomu, aby byl udržen chod velkorysé služby v mnoha nemocnicích, kdy často bylo nutné vypomáhat si dokonce i kandidátkami, jsem se už zmínil.

[53] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2922, kart. 499.
[54] O přítomnosti sester ve zbrusu nové nemocnici sice přerovská městská rada původně rozhodla, ale po mnoha sporech. Viz MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498.
[55] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498.

Tento tuhý a přísný režim, v němž se dle mého názoru nedávalo příliš prostoru osobnějšímu a lidštějšímu přístupu snad zapříčinil rozpory uvnitř kongregace a jistou řevnivost, na druhou stranu jistě pochopitelnou v prostředí, kde spolu musely žít ženy různého věku, povahy a temperamentu. V každém případě v nedatovaném konceptu biskupovy promluvy k sestrám[56] pravděpodobně u příležitosti vyhlášení výsledků generální vizitace se mluví otevřeně o tom, že mezi sestrami je svár a nepokoj zejména v mateřském domě v Brně a celé kázání věnuje brněnský biskup tématu znovuobnovení lásky k Bohu i k sobě navzájem prostřednictvím rozjímavé modlitby.

Tyto pramenné zmínky tedy dokládají určitou počínající krizi. Jednou z jejích příčin byl jistě i fakt nezvykle dlouhého šestatřicetiletého období, po který nebyla generální představená podle předpisů vystřídána, čímž se znemožnila změna ve stylu vedení kongregace.

V roce 1914 vypukla válka a Kongregace milosrdných sester III. řádu sv. Františka v Brně začala okamžitě plnit svůj závazek vůči zemskému i dámskému zemskému spolku Červeného kříže službou v zázemí i na frontě. 18. 10. 1914 vyrazilo deset sester spolu s třiceti civilními ošetřovatelkami do polního lazaretu v haličském městě Sanok. Zde zemřela 4. 11. na choleru s. Věnceslava Koudelková. S postupem fronty z Haliče do Ruska během letní ofenzívy v roce 1915 se přesouvaly rovněž řádové ošetřovatelky a ošetřovaly zde raněné pod širým nebem. Dostaly se patrně až do běloruského městečka Zyravicy[57] nedaleko Slonimu. Čtyři sestry se odtud po čase vrátily, neboť již počátkem června 1916 se jedná o jejich vyznamenání: stříbrný kříž za zásluhy s korunou jim byl udělen koncem roku 1916.[58] Na podzim roku 1917 prošly sestry na bojišti peklem čtrnáctidenní jízdy vlakem a třítýdenního pěšího pochodu na italskou frontu. Zde trpěly nedostatkem potravin a těžkými podmínkami: často měly dvě sestry na starost i tři sta zraněných, v horách leželi vojáci pod širým nebem jedni na druhých, sestry obvazovaly dlouho do noci a ráno znovu. I tyto jeptišky měly dostat vyznamenání, ale to bylo nepřítelem zabaveno a dostaly proto jen vysvědčení; dočkaly se až po válce – vrátily se v listopadu 1918 – nejen ony (bylo jich celkem dvaadvacet), ale i řeholnice, které ošetřovaly raněné v zázemí. Mezi dvaceti až pětadvaceti z nich sloužilo v záložním špitále Červeného kříže v budově České techniky na Veveří ulici v Brně (dnešní Vysoké učení technické), mezi nimi i novicky, a jako výpomoc na dalších místech v Brně: v chudobinci v Jiskrově (dnes Kounicově) ulici, v barácích na Nové ulici (dnešní Lidická) a v posádkové nemocnici v Zábrdovicích. O tom, že i služba v zázemí mohla být velmi drsná, svědčí smutný případ s. Leopoldiny, kterou ve

[56] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498.

[57] V dokumentaci k válečnému vyznamenání sester jsou jejich frontová působiště označena jako: „in Reservespital Sanok in Zyrowice“ (viz následující poznámku). Srov. M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 38. Mohlo se však také jednat o obec podobného jména nedaleko haličské Przemysle (Žuravica).

[58] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498. Oznámení o udělení vyznamenání sestrám Marii Navrátilové, Florianě Hrazdilové (objevuje se i varianta jejího jména: Róza Hrazdírová), Benigně Bednářové a Regině Růžičkové je datováno 19. 12. 1916.

špitále na České technice znásilnil voják a jelikož otěhotněla, musela být z řádu propuštěna. I když válečné mašinérii věnovala kongregace mnoho sil, i tak musela odevzdat v roce 1917 ještě tři zvony ze svého kostela na Sirotčí ulici.[59]

I přes mimořádné vypětí v době 1. světové války převzaly brněnské františkánky ještě jednu filiálku. Počátkem července 1915 oznámila matka Bernardina Hošková biskupskému ordinariátu v Brně, že Moravský zemský výbor požádal kongregaci o převzetí péče v nově zřízené Zemské plicní léčebně pro vojáky nemocné tuberkulózou v **Jevíčku**. Představená souhlasí, neboť: „*der Dienst an derselben kein schwerer sein*“, což i biskup uznal. Sestry však nastoupily až v říjnu 1916 a chopily se jako obvykle ošetřování, kuchyně i prádelny.[60]

Kongregace měla k 1. 1. 1916 sto šedesát dvě sestry, to jest jedenasedmdesát dočasných profesek, osmapadesát sester s věčnými sliby, dvacet tři novicky a deset kandidátek.[61]

Vznik Československé republiky znamenal pro františkánky úplné osamostatnění. Vlastenecký zemský pomocný spolek Červeného kříže pro Moravu a Vlastenecký pomocný spolek paní Červeného kříže pro Moravu byly po převratu rozpuštěny, což bylo potvrzeno přípisem bývalého spolkového kuratoria z 25. 10. 1920 a vypovězením smlouvy s kongregací dodatkem k zmíněnému přípisu ze 14. 3. 1921.[62]

Ve dvacátých letech dvacátého století nastala výrazná stagnace ve vývoji kongregace. Nejen že v té době brněnské františkánky téměř nepřijímaly službu v nových filiálkách (pouze se s **Bakešovým chirurgickým oddělením** přestěhovaly v roce 1922 od Sv. Anny do uprázdněné vojenské nemocnice **na Žlutém kopci**, kde pak pracovaly do roku 1956, a u Sv. Anny samé začaly toho roku opět sloužit na chirurgii: na nové **Státní chirurgické klinice dr. Julia Petřivalského**[63]), ale v roce 1919 a 1921 přestaly působit v nemocnicích v Třebíči a v Moravské Třebové. Když byly 19. 11. 1922 svěceny nové zvony v klášterním kostele sv. Rodiny v Brně, nastydla na této slavnosti generální představená Bernardina Hošková, onemocněla zápalem plic a následkem toho ve svých nedožitých 74 letech 16. 12. 1922 zemřela. 25. 3. 1923 se sešla první generální kapitula, která ovšem v osobě nově zvolené generální představené M. Marie Viravské, dlouholeté novicmistryně a generální vikářky, přinesla spíše pokračování vedení kongregace v dosavadních intencích než vůli k reformám.[64]

---

[59] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2938, 2939 (sanace neplatného noviciátu), kart. 503; *Chronologická data kongregace* 1914 a 1918; J. D., *Památka na svěcení*, s. 19; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 37–38.

[60] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, 2919, kart. 498; *Chronologická data kongregace* říjen 1916; J. D., *Památka na svěcení*, s. 19; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 45, 78.

[61] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2935, kart. 501.

[62] *Chronologická data kongregace* 14. 3. 1921; J. D., *Památka na svěcení*, s. 19–20; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 30.

[63] J. D., *Památka na svěcení*, s. 20; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 38.

[64] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2918, kart. 498; *Chronologická data kongregace* 19. 11. a 16. 12. 1922, 25. 3. 1923; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 50.

Teprve ke konci dvacátých let se začaly dít zaznamenání hodné události. Na pozemku v Sirotčí ulici zakoupeném před necelými dvaceti lety vyrostla mezi únorem a listopadem 1927 nová budova čp. 10–12 podle plánů stavitele Zemana: čtyřpatrová budova s novorenesanční fasádou do ulice, dvoupatrové křídlo do dvora a stejně vysoká budova spojující v zadní části komplexu novostavby s klášterním křídlem s kuchyní. Ke kostelu byla navíc přistavěna krytá chodba kolem dvora domu čp. 14. Budova sloužila především k ubytování kněží, prvních osm z nich se nastěhovalo již o Vánocích.[65]

S ohledem na budoucnost kongregace se převratnou událostí stala druhá generální kapitula všech sester doživotních slibů 7. 5. 1929, na níž byla zvolena nová generální představená, dosavadní členka generální rady a generální sekretářka, Gerarda Němcová.

Po svém zvolení se snažila zlepšit poměry uvnitř kongregace. Jelikož narážela na nepochopení starší generace sester, které se mimo jiné odvolávaly na nejasnosti v dosavadních konstitucích, usilovala od počátku třicátých let o vydání nových řádových stanov, které by jasně kodifikovaly pravidla života kongregace. Apoštolský administrátor brněnské diecéze titulární biskup Josef Kupka pověřil nového biskupského komisaře pro ženské kongregace Msgre. Marvana tím, aby přepracoval jejich dosavadní text dle Kodexu kanonického práva z roku 1917. Konstituce se však nerodily lehce. V polovině února 1931 dokonce vznikl návrh na sloučení brněnských františkánek s pražskými šedými sestrami kvůli snazšímu dosažení *decreti laudis* z Říma, návrh byl však kongregací důrazně odmítnut. Biskup Kupka nakonec přesvědčil M. Pavlínu Černoškovou, představenou přerovských Sester Neposkvrněného početí Panny Marie, aby pomohla sepsat nové konstituce, neboť právě dokončila úpravu stanov vlastní kongregace a po pětadvaceti letech dosáhla jejich schválení papežem. V rámci zdravotní dovolené 20.–30. srpna 1933 se na svatém Hostýně sešly M. Pavlína, M. Gerarda Němcová a sekretářka kongregace s. Evangelista Fišerová a společně vypracovaly návrh nových stanov, které pak brněnský biskup 15. 12. 1933 schválil. Tiskem vyšly 14. 1. 1934, brzy byl pořízen také překlad do němčiny. Jednání o potvrzení stanov papežem opět zřejmě selhala, kongregace se stala papežskou mnohem a mnohem později. Nové stanovy byly více podrobné a právnické než předešlé z roku 1904. Změnu doznal i název kongregace: k původnímu „Kongregace milosrdných sester III. řádu sv. Františka v Brně“ přibylo: „pod ochranou Sv. Rodiny“ (velké „S“ značí zvláštní úctu kongregace k Rodině z Nazaretu).[66]

Gerarda Němcová se nespokojila pouze s legislativní reformou. Kladla důraz na pečlivé vzdělání řádového dorostu jak v duchovním životě tak i v mezilidských vzta-

[65] M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 40; D. FOLTÝN a kol., *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, s. 231.

[66] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2916–2918, kart. 498; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 32–33 a 50–51.

zích.[67] Zavedla systém přijímání takzvaných aspirantek na dvouměsíční zkušební pobyt v klášteře a práci v nemocnici, aby bylo poté možno přijímat do kandidatury pro řeholní život pouze nadějné dívky a zároveň, aby byly už od počátku soustavně vychovávány, což dřívějším generacím brněnských františkánek chybělo. Do mateřince byly přibrány dvě služebné na domácí práce, aby se mohly kandidátky plně věnovat cvičení v duchovním životě. Novicmistrové byly odňaty všechny dřívější funkce kromě těch, jež souvisely s výchovou novicek. Bylo důsledně dbáno na to, aby byl dodržován kanonický noviciát – novicky měly pobývat v mateřském domě a nebyly prozatím zaměstnávány v nemocnicích, aby se mohly plně věnovat svému vzdělání.[68] Prohlubovalo se i odborné vzdělání sester na ošetřovatelských školách.[69]

Jednou týdně se v každém řádovém domě probíraly prohřešky jednotlivých sester proti konstitucím na tzv. kapitule přestupků, jednou za měsíc se v mateřském domě konala duchovní obnova. Podle nových konstitucí byla provedena reforma řádového roucha a společných modliteb. Mimo jiné se přikročilo i k uspořádání archivu kongregace. Generální představená zpočátku postrádala dostatek vhodných sester na funkce místních představených, jejichž postavení a pravomoci nebyly ve starších konstitucích jasně vymezeny a jejich autorita byla omezena ve prospěch generální představené. Velikou posilou pro místní představené se proto stalo ekonomické osamostatnění provedené v roce 1935, kdy byly k 1. červenci převedeny peníze na jednotlivé filiálky. Do poloviny třicátých let se tedy Gerardě Němcové podařilo zavést potřebné reformy a přísnější kázeň. Vzrůstal i počet řeholnic. Z původních dvou set překročila kongregace hranici tří set do poloviny třicátých let, ve čtyřicátých letech se již počítalo na tři sta osmdesát členek.[70]

Bylo nutno řešit i špatný zdravotní stav řeholnic v důsledku přepínání sil při ošetřovatelské práci. Na počátku roku 1930 bylo z celkových dvou set šesti sester polovina nemocných a dočasně práce neschopných, desetina sester byla trvale práce neschopna. Nemocné se léčily v lázních či u příbuzných, některé sestry pobývaly na léčebném pobytu v nedalekých Křtinách. Matka představená se proto rozhodla na výzvu brněnského biskupa vybudovat vlastní ozdravné zařízení, aby řeholnice nemusely trávit čas mimo kongregaci. Bylo vybráno příhodné a klidné místo v **Žernůvce** u Tišnova. V březnu 1930 se začalo se stavbou a 19. 11. téhož roku byl třípatrový dům s kaplí Panny Marie Sedmibolestné posvěcen. Sloužil nejen brněnským sestrám, ale i jiným řeholni-

[67] Už v roce 1929 je připomínán spisek „Zdvořilost" vydaný kongregací, který měly kandidátky a novicky vedle stanov pilně studovat. Srov. správu o kanonické vizitaci 22. 10. 1929 v Jihlavě a v Brně (MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498).

[68] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, kart. 498.

[69] Již na počátku roku 1930 informoval prof. Petřivalský generální představenou, že ministerstvo zdravotnictví požaduje pro státní a zemské nemocnice odborně vzdělané ošetřovatelky a žádá, aby třem až pěti sestrám z jeho oddělení byl povolen dvouletý kurz na odborné ošťovatelské škole Milosrdných sester III. řádu sv. Františka v Opavě. V roce 1935 poslala kongregace první čtyři novicky do ošetřovatelské školy opavských františkánek a dvě kandidátky do podobné školy Sester sv. Kříže v Bratislavě na dvouletý kurz. Viz MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917 a 2919, kart. 498.

[70] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, kart. 498.

cím, duchovním i laikům.[71] Výrazné zlepšení zdravotního stavu brněnských františkánek bylo lze sledovat už v roce 1934, kdy byla nemocných již jen sotva třetina sester.[72]

Co se týče ošetřovatelské činnosti v Brně do vypuknutí 2. světové války, největší zdejší filiálkou a druhou největší filiálkou vůbec (po Jihlavě) byla nemocnice sv. Anny. V roce 1929 zde na chirurgické klinice prof. Julia Petřivalského pracovalo sedmadvacet sester a pět kandidátek a na očním oddělení dr. Bohumila Slavíka pět sester a jedna kandidátka. 5. června toho roku byla uzavřena nová smlouva mezi Zemskou nemocnicí v Brně a kongregací Milosrdných sester III. řádu sv. Františka v Brně, která sestry mimo jiné zavazovala naučit se dle možnosti i „druhý zemský jazyk". Nemocnice je podle této smlouvy nesměla nutit pracovat na oddělení pro pohlavní nemoci mužů, nemusely chodit k porodům a k „umrtvování plodů" a nebyly povinny obsluhovat mužské pacienty (holení apod.). Měsíční plat sester se v té době pohyboval mezi 565 a 640 Kč. Řádové ošetřovatelky byly zavázány bydlet v nemocnici a odebírat zdejší jídlo, za které platily; byt, otop a světlo měly v nemocnici bezplatně, stejně jako případnou léčbu. Od 1. 8. 1934 přibraly sestry ošetřování ještě na **III. chirurgickém oddělení** zbudovaném v přízemní budově z bývalé nemocniční kuchyně, kde pracovalo dvanáct sester. Zatímco počet ošetřovatelek na očním byl více méně konstantní, na chirurgii se mírně zvyšoval, takže v roce 1940 pracovalo na I. a III. chirurgickém oddělení dohromady čtyřicet šest řeholnic a tři kandidátky. Na počátku roku 1937 bylo v nemocnici sv. Anny otevřeno nové **infekční oddělení**, kam se přestěhovali pacienti z Červeného kopce. Vedl je nejprve dr. František Kobliha, od roku 1940 MUDr. Marquat a sloužilo zde čtrnáct až patnáct sester s třemi čtyřmi vypomáhajícími kandidátkami. Toto oddělení mělo svou kapli zasvěcenou sv. Josefu.

Na II. chirurgickém oddělení zemské nemocnice sv. Anny, které sídlilo na Žlutém kopci (zesnulého primáře Bakeše zde v roce 1930 vystřídal MUDr. Antonín Novotný), sloužilo od roku 1922 kolem třiceti ošetřovatelek, pět šest z nich bylo kandidátkami. V roce 1935 byla, mimo jiné z dlouholeté iniciativy prof. Bakeše, v sousedství chirurgie vybudována první léčebna s komplexní onkologickou péčí a se zaměřením i na nemajetné pacienty s nádorovým onemocněním v Československu pod názvem **Masarykův léčebný ústav Dům útěchy**, jehož kuratorium uzavřelo 6. 3. s kongregací podobnou smlouvu o ošetřování jako předtím nemocnice u sv. Anny jen s tím rozdílem, že v radioléčebně na Žlutém vrchu měly sestry zdarma i stravu, ovšem výrazně nižší plat (250 Kč). Primář prof. Richard Werner (od července 1939 MUDr. M. Hrdlička) měl pro plný stav ústavu sta pacientů k dispozici průměrně dvacet řádových ošetřovatelek a dvě až tři kandidátky, které měly společnou klauzuru se sestrami z chirurgie v obytném traktu Domu útěchy v 1. a ve 2. patře.

Jak už víme, pouze do roku 1937 fungovala filiálka v infekčním pavilonu na Červeném kopci, která se dlouhodobě potýkala s nedostatkem sester, takže jako jediná

[71] Tamtéž, inv.č. 2917, 2919, 2920, 2932, kart. 498–499; J. D., *Památka na svěcení*, s. 20; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 46, 78.
[72] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, kart. 498.

přijímala výpomoc světských ošetřovatelek. Jeptišek zde bývalo v průměru deset s jednou až třemi kandidátkami.[73]

Z mateřského kláštera na Sirotčí ulici 18 vycházelo ve třicátých let ne více než deset sester ošetřovat nemocné v jejich domácnostech. Sídlilo zde řádové vedení (kolem dvanácti řeholnic), noviciát a kandidatura a rovněž některé starší sestry, takže zde mohlo bydlet dohromady až sedmdesát žen. Potřeba stále důkladnějšího odborného vzdělání se projevoval od počátku třicátých let stále výrazněji a sestry, později již rovnou některé novicky, byly posílány do ošetřovatelských škol jiných kongregací. 25.–30. 8. 1935 se v Římě konal Mezinárodní kongres řeholních i civilních katolických ošetřovatelek, jehož se zúčastnila Gerarda Němcová ještě s dvěma dalšími sestrami. Uposlechly zde výzvy papeže Pia XI. a rozhodly se v krátké době vybudovat vlastní **řádovou ošetřovateskou školu** nejen pro své členky, ale i pro řeholnice z jiných kongregací a později i pro světské ošetřovatelky. Za pomoci zemských úřadů (přednosta zdravotního oddělení zemského úřadu dr. Václav Vraný) a lékařů, zejména primáře Petřivalského, stejně jako opavských františkánek, které, jak víme, již svou řádovou školu měly, a po náročných přípravných pracích, do nichž byly zapojeny i sestry z mateřince, se ji podařilo již 10. 10. 1936 otevřít v dostavěném třetím patře budovy čp. 14 v Sirotčí ulici. K slavnostnímu posvěcení dokonce blahopřál telegraficky z Říma zástupce státu Vatikán. Prvním ředitelem se stal MUDr. Havlík a ve dvou ročnících (1. ročník = teorie, 2. ročník = praxe) vyučovali lékaři ze státní nemocnice. Roku 1938 se stal ředitelem řádové ošetřovatelské školy MUDr. Matějka, který vymohl povolení přijímat i civilní žákyně. Současně byly v klášteře v čp. 18 rozšiřovány místnosti pro ubytování žákyň školy a byla naplánována i menší třípatrová přístavba v zahradním křídle: v přízemí rozšířena kuchyně, v 1. patře byla klášterní nemocnice a 2. a 3. patro bylo určeno klášternímu dorostu navštěvujícímu školy potřebné k přijetí do ošetřovatelské školy. V roce 1937 navštěvovalo školu třicet žákyň, jen o jednu méně (jedna žákyně během studia zemřela poté, co se nakazila při praxi na infekčním oddělení) jich v roce 1938 složilo diplomové zkoušky: šestnáct z kongregace brněnských františkánek, ostatní z jiných kongregací. V tomto roce byla po záboru pohraničí zrušena čerstvě založená ošetřovatelská škola ve Znojmě a čtyři žákyně odtud a rovněž dvě z Opavy se hlásily do Brna. V roce 1939 složily zkoušky čtyři světské ošetřovatelky. V roce 1940 již nastoupilo do ošetřovatelské školy dvanáct civilních ošetřovatelek, sedm brněnských františkánek a šest sester jiných kongregací, poměr řeholnic s neřeholnicemi se tedy téměř vyrovnal, později výrazně převládly civilní žákyně.[74]

[73] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, 2919, 2920, kart. 498–499; J. D., *Památka na svěcení*, s. 20; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 38, 78; Jiří ČEJKA, *Pohled do minulosti Masarykova onkologického ústavu v Brně*, Brno 2004, s. 26, 28.

[74] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, 2919, kart. 498; AMB, fond M 2 II. státní ošetřovatelská škola v Brně, úvod inventáře; J. D., *Památka na svěcení*, s. 20–21; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 47–48; D. FOLTÝN a kol., *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, s. 230–231.

Během třicátých let vznikaly rovněž nové mimobrněnské filiálky. V době, kdy se budovala ošetřovatelská škola, začala stavba nového vlastního zařízení kongregace: Sociálního zdravotního ústavu ve **Velkém Újezdu** u Moravských Budějovic. Budova ústavu byla slavnostně posvěcena 28. 9. 1937.[75]

O přijetí do velkoújezdského ústavu požádala v říjnu 1937 i paní Marie Hájková z ulice v Lipkách č. 233 v **Pozořicích**. Nabídla svůj domek a pole menšího výměru do užívání kongregaci, která nabídku přijala. Zmiňovaná paní později do kongregace vstoupila, sestry pak v jejím domku na žádost místního duchovenstva zřídily menší opatrovnu pro děti chudých zaměstnaných rodičů a prováděly i soukromou ošetřovatelskou péči po domácnostech.[76]

Generální představená M. Gerarda Němcová zastávala svůj úřad dvě volební období v letech 1929–1941 (podruhé zvolena 23. 5. 1935[77]) a toto období můžeme považovat za dobu vrcholu ve vývoji kongregace. Po stránce počtu členek, reformy řádové legislativy, výchovy dorostu, zdravotní péče o sestry, jejich vzdělání v cizích i ve vlastní škole, hmotného rozvoje,[78] přibírání a dokonce budování nových poboček s novým zaměřením (dětská opatrovna v Pozořicích) a další, se kongregace v pravém smyslu slova modernizovala a stala se do jisté míry vzorovou pro mladší kongregace. O tom svědčí žádost představené sester z Družiny svatého Rafaela sloužících v sanatoriu v Moravci u Rožné na Moravě o jednu sestru z brněnské kongregace pro zacvičení prvních novicek této kongregace.[79] Bohužel, vnější události tomuto pozitivnímu trendu nedopřály delší trvání.

Po vypuknutí 2. světové války se kongregace i nadále snažila vykonávat svou činnost jako v době předválečné, zaznamenala i jistý rozmach. 1. 9. 1940 převzala ošetřování v okresní nemocnici v **Jičíně**, tedy poprvé za hranicemi Moravy. Jičínské sestry mimochodem zažily později typickou formu útlaku, totiž odpor k náboženským symbolům: františkánky musely v Jičíně pohrozit výpovědí, než jim bylo dovoleno upravit provizorně nemocniční kapli Božského Srdce Páně (posvěcena 24. 12. 1940). S odstraňováním křížů, soch a obrazů se brněnské františkánky setkaly i při vyklízení ústavu v Žernůvce v roce 1943. Převzít filiálku v Jičíně bylo možno jen díky tomu, že stávající poměry sestrám podle jejich mínění nezaručovaly, že budou moci v některých

[75] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, 2930, kart. 498 a 499; J. D., *Památka na svěcení*, s. 5–15, 21, 22; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 46–47, 78.

[76] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, 2919 a 2928, kart. 498–499; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 48; svědectví sestry Anděly Marie Dostálové (Obec Pozořice, oficiální stránky, dostupné z http://www.pozorice.cz/index.php?id_text=50, citováno 19. 10. 2006: zde i fotografie).

[77] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2918, kart. 498.

[78] V každoročních výkazech jsou dokumentovány finanční příspěvky kongregace na různé charitativní účely a vydávání jídla chudým. Ve vlastních ústavech v Drnovicích a ve Velkém Újezdě i v případě přijímání žákyň do své ošetřovatelské školy postupovala kongregace diferencovaně a chudším lidem snižovala či odpouštěla placení ošetřovného či školného přesto, že na například na provoz své školy kongregace ročně doplácela. Srov. MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, kart. 498.

[79] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498.

dosavadních ústavech sloužit i nadále.[80] Kongregace se totiž začala potýkat s výrazným nedostatkem řádového dorostu, který jim neumožňoval, jak píše generální představená v roce 1941, akceptovat i další nabídky na ošetřování nemocných v nových ústavech.[81] Na jedné straně se zvyšovala úmrtnost sester, na straně druhé i přes intervence řádového vedení bránily pracovní úřady v přijímání kandidátek tím, že dívkám nedovolovaly přecházet z jednotlivých pracovních okresů a měnit zaměstnání, například od zemědělství na venkově k ošetřování nemocných ve městech. Navíc předpoklad z roku 1940, totiž že budou sestry uvolněny z některých ústavů, které budou zrušeny, se nenaplnil. Naopak! V roce 1942 bylo třeba zvýšit počet sester v Drnovicích, ve Velkém Újezdě a na Žernůvce. Do 22. září 1942 musela totiž kongregace vyklidit Sociální zdravotní ústav ve Velkém Újezdu, který se změnil na plicní léčebnu pro muže. Chovanky odtud byly přestěhovány do Drnovic, kde se rázem o polovinu zvýšil početní stav ústavu, a šedesát chovanek bylo ubytováno na Žernůvce, z níž se stal rovněž zaopatřovací ústav.[82] Protože Žernůvka pozbyla svého původního účelu, bylo zapotřebí zřídit nový ozdravný a exerciční dům na venkově. Exercicie i pro cizí řeholnice a světské osoby se konaly v mateřinci v Brně, churavé sestry se mohly nouzově rekreovat na velkoújezdské faře z laskavosti P. Františka Baláže. I pro tento účel se uvažovalo o zřízení filiálky v Blansku, jež by ulevila přeplněným ústavům v Drnovicích a ve Velkém Újezdu. V té době však nebylo možno stavět a tak bylo nutno čekat.[83] 9.–11. října 1943 byl nuceně vyklizen Zaopatřovací ústav v Žernůvce pro tábory německých dětí a padesát tři zdejší chovanky se sedmi sestrami byly přestěhovány do brněnského mateřince, který se stával čím dál přeplněnějším. Už v listopadu 1940 ubytovaly brněnské františkánky v internátu ošetřovatelské školy (čp. 14), v přízemí kláštera (čp. 18) a v zadním traktu čp. 10/12 v Sirotčí ulici čtrnáct sester z kongregace Sester sv. Cyrila a Metoděje ze Stránic a dvacet žákyň z jejich klasického dívčího gymnázia na Lerchově ulici, jejichž budovy byly zabaveny pro válečné účely. Cyrilometodějky zde měly klauzuru, noviciát a internát gymnazistek po celou válku. V říjnu 1943 se však musely o ubytování podělit s chovankami z Žernůvky.[84] Válkou trpěla i ošetřovatelská škola. V roce 1943 nastoupilo do prvního ročníku čtyřicet osm žáků (!) a žákyň, dvaadvacet z nich (ročník 1924) bylo však v zápětí odvoláno pracovním úřadem. I tak však v důsledku zmiňovaných událostí internát nestačil na ubytování zbytku žactva a proto studenti dostali výjimku a mohli bydlet mimo školu v soukromých bytech. Přesto se řádové vedení snažilo, aby život školy běžel pokud možno v normálních kolejích. Tlak na ubytovací kapacity mateřince však neustal. Ošetřovatelská škola musela v únoru

[80] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, 2919 a 2924, kart. 498, 499; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 49, 78.
[81] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, kart. 498.
[82] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, kart. 498.
[83] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, 2919 a 2921, kart. 498 a 499.
[84] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, kart. 498; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s 52; D. FOLTÝN a kol., *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, s. 216; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 52.

1944 vyklidit místnosti pro původně padesát, nakonec však pouze pro osm německých vysokoškolských studentek z Berlína a dále pro dvě sestry a čtyři čekatelky z kongregace Školských sester de Notre Dame, tři civilní zaměstnankyně a předsedkyni spolku křesťansko-sociálních žen Zdislava z jejich sídla v Pellicově ulici.[85]

Největší rána však postihla mateřský klášter brněnských františkánek při velkém americkém náletu na Brno 20. 11. 1944. Přímý zásah leteckou pumou dostala budova čp. 14. Úplně zbořeno zůstalo 3. patro, z poloviny bylo zdemolováno i 2. patro, padající štít školní budovy prorazil strop sousedního kostela sv. Rodiny a poškozeny byly rovněž střechy kláštera. Je považováno za zázrak, že bomba nepropadla až do krytových místností ve sklepení budovy a nikomu z obyvatelek mateřince se nic nestalo. Německé studentky a civilní zaměstnankyně spolku Zdislava se kvůli demolici jim propůjčených místností musely vystěhovat, stejně tak byla zrušena poradna pro matky v přízemí ošetřovatelské školy. Kostel zůstal uzavřen do Velikonoc 1945, ovšem ošetřovatelská škola obnovila svou činnost již 14 dní po náletu nejprve v učebních místnostech chirurgického oddělení v nemocnici sv. Anny, jelikož zde však žákyně trpěly zimou, byla zprovozněna nouzová místnost v čp. 18 poblíž vrátnice. Mezi jinými dobrodinci přispěl na obnovu kostela a školy zničené bombardováním P. Bohdan Mikuláš z peněz, které měl připraveny na výstavbu filiálky v Blansku. Činnost mateřince, noviciátu – i přes tlak pracovního úřadu, aby novicky pracovaly v nemocnicích – administrativní správy, školy i soukromého ošetřování nemocných nebyla však během okupace přerušena.[86]

Válka však poznamenala ošetřovatelskou činnost sester v brněnských nemocnicích. Byť byl zejména na jejím konci počet pacientů na odděleních nižší a v důsledku stížení styku venkova s městem ubylo i ambulantních pacientů, musely sestry pro nedostatek vlastního dorostu, vyšší úmrtnost a nemocnost zejména mladších sester v důsledku nedostatečné válečné výživy přibírat jako výpomoc civilní ošetřovatelky. Práci jim kromě toho ztěžoval nedostatek lékařů, léků, časté výpadky elektřiny a nedostatek topiva pro nemocnice. Naopak intenzivní činnost zažily nemocenské ambulance jak po prvním náletu na Brno a okolí 25. 8. 1944 tak i 20. 11. a při menších náletech ruských letadel v první polovině dubna 1945. Z důvodu nutného odpočinku sester zejména po nočních službách byly dokonce biskupským ordinariátem dočasně zbaveny povinnosti účastnit se denně mše svaté.[87]

Mnohem bolestivěji bylo patrně chápáno národnostní rozdělení sester. Chybějící statistika nám neumožňuje s přesností zachytit poměr sester německé a české národnosti, vše však nasvědčuje tomu, že v dějinách kongregace výrazně převládaly česky mluvící členky. V Brně se v období války a těsně po válce setkáváme se jmény pouze deseti sester německé národnosti, z nichž většina pracovala na chirurgické klinice na

[85] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, kart. 498.
[86] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, 2937, kart. 498 a 502.
[87] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2917, kart. 498. Srov. Z. MÜLLER – M. FLODROVÁ – M. BUDÍK – V. SCHILDBERGER, *Bomby nad Brnem*, Brno 2005.

Žlutém kopci, celkově bylo v té době německých sester v kongregaci dvacet.[88] V červenci 1939 nastoupil jako primář do chirurgického oddělení nemocnice sv. Anny na Žlutém kopci MUDr. Gustav Sommer. Za ošetřovatelky požadoval sestry německé národnosti, kterých zde vedle Češek sloužilo sedm pod vedením německé místní představené s. Isabelly. Po dobu války měly františkánky sloužící na chirurgii a v radioléčebně na Žlutém kopci oddělené klauzury. Nakolik do služby těchto německých sester zasáhla během války politika, není pro nedostatek pramenů úplně jasné, faktem zůstává, že velmi pravděpodobně právě tyto sestry napsaly v květnu 1943 stížnost adresovanou apoštolskému nunciovi v Berlíně, která je plná útoků na kongregaci a její představitelky, jež obviňuje mimo jiné z šikany německých řeholnic a hrozí oznámením celé záležitosti na NSDAP, pokud nunciatura nezakročí.[89] Podobně expresivně vyznívá i hodnocení dr. Píštěckého, poválečného primáře chirurgické kliniky na Žlutém kopci, v němž většinu německých sester obviňuje z nacismu, donášení primáři Sommerovi a šikany českého personálu nemocnice, nepříznivé mělo být i nedochované hodnocení lékařů a závodního výboru nemocnice.[90] V každém případě při úřední evakuaci osob německé národnosti z Brna dne 17. 4. 1945 odešly dvě sestry ze Žlutého kopce s. Gemma a s. Gottlieba z Brna a následně i ze země. Den po osvobození Brna 27. 4. 1945 odešla z nemocnice na Žlutém kopci i představená s. Isabella a na výzvu ředitelství zemských nemocnic v Brně z nařízení národního výboru 1. 5. i ostatní německé sestry a vrátily se do mateřince, úřad převzala představená filiálky v Domě útěchy a obě komunity na Žlutém kopci byly opět spojeny. Osm profesek německé národnosti bylo hned druhý den určeno k odklizovacím pracím v brněnských kostelech a 3. 5. nastoupily pod vedením P. Petra Lekavého v kostele sv. Tomáše, všechny německé jeptišky byly rovněž vyřazeny z veřejných léčebných ústavů a později byly zařazeny do pracovních táborů, odkud se však posléze všechny vrátily. 1. 9. 1945 odešla s. Isabella a další bývalá sestra z nemocnice na Žlutém kopci Pachomie spolu se starobrněnskými alžbětinkami se souhlasem představených do Vídně.[91]

Doba osvobozování Brna a počátečního období po osvobození v dubnu a květnu 1945 byla chaotická a pro správu kongregace náročná. Sestry a další obyvatelky brněnského kláštera trávily mnoho času v krytu mateřince, kde byl dokonce zřízen prozatímní oltář sv. Alžběty, v krytech nemocnic se i operovalo. K bráně kláštera byly v květnových dnech přidělovány dvě sestry kvůli ochraně před vojáky, před nimiž se ostatní sestry raději skrývaly. Když byl zřízen ruský vojenský lazaret v budovách zemské nemocnice sv. Anny, bylo sem určeno deset řádových ošetřovatelek včetně novicek,

[88] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498.

[89] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2942, kart. 503 dopis z 26. 5. 1943 s vyjádřením berlínské nunciatury z 10. 8. t.r. není podepsán, ovšem může se jednat o opis, neboť začíná slovy: „Unterzeichnete erlauben sich folgende Beschworde zu unterbreiten…".

[90] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, kart. 498, nedatovaný strojopis patrně z května či ze začátku června 1945.

[91] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919 a 2920, kart. 498.

pro které zde bylo bezpečněji než v klášteře. Civilní pacienti a personál z interního a dětského oddělení byl přestěhován do infekčního pavilonu, kde bylo pacientům s nakažlivými chorobami, o něž se staralo sedm františkánek, ponecháno pouze jedno oddělení. Kongregace musela pro ruský lazaret uvolnit nejen sestry z infekčního oddělení – toto oddělení brněnské františkánky následně 1. 6. definitivně opustily a předaly světským ošetřovatelkám – ale také z chirurgické kliniky a z nemocnice na Žlutém kopci. V ruském lazaretu sloužily až do 1. 6. 1945. Na Červeném kopci byla dočasně zřízena nemocnice pro těžce nemocné, zejména navrátilce z koncentračních táborů, kam bylo s povolením národního výboru přikázáno osm německých sester pod vedením české řeholnice. Ještě v době bojů byly z Třebíče vysláni dva lékaři a dvě brněnské františkánky na výpomoc do nemocnice ve Znojmě, kterou tamní převážně německý personál opustil, podobně sestry sloužily těsně po válce přechodně i v nemocnici ve Valticích a při tyfové epidemii v Rájci.[92]

Byť stále chyběly čerstvé síly v podobě řádového dorostu, život v kongregaci se pomalu stabilizoval. V roce 1946 obnovily všechny nemocnice se sestrami původní smlouvy. O rok později začala oprava a přestavba bombardováním poničených budov mateřského domu dle plánů Zdeňka Bažanta, v roce 1949 byl posvěcen opravený kostel, jenž byl ukryt za fasádu nového vestibulu, v roce 1951 byla dokončena výstavba budovy čp. 14, fasády budov čp. 14–18 zvýšených o 4. patro byly architektonicky zjednodušeny (pozbyly pseudorenesanční podobu) a sjednoceny.[93]

Co se týče působení kongregace v mimobrněnských filiálkách, poté, co byl v létě 1946 prodán zámek v Drnovicích novému majiteli, převzala správa kongregace do nájmu zámek ve **Višňovém** u Moravského Krumlova, který začala opravovat na účely zaopatřovacího ústavu, kam plánovaly přestěhovat drnovické chovanky. V té době byly ještě na čas obnoveny přípravy k vybudování pobočky v Blansku, která však nikdy nevznikla.[94] Daleko zajímavější je vznik první zahraniční filiálky brněnských milosrdných sester. Jak víme, dvě německé sestry odešly spolu s brněnskými alžbětinkami počátkem září 1945 do Vídně. Tyto (s. Isabella a s. Pachomie) i druhé dvě františkánky (s. Gemma a s. Gottlieba), které odešly již v dubnu do Bavorska, měly povolení řádových představených i brněnského ordinariátu a zůstaly svému povolání a kongregaci věrny. Sestry ve Vídni pracovaly v nemocnici alžbetinek a v červnu 1946 převzaly na přání vídeňského arcibiskupa kardinála Innitzera péči o zhruba šedesát dětí ve farním útulku spolu s domácí ošetřovatelskou péčí v **Niederkreuzstetten**. 17. 5. 1947 vznikla právě zde nová filiálka brněnských františkánek, neboť se sestry nemohly dostat zpět do Československa. Sestry Gemma a Gottlieba našly ubytování a zaměstnání v klášteře Sester Navštívení Panny Marie (salesiánek) v hornobavorském Zang-

[92] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919 a 2920, kart. 498; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 52–53.
[93] M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 40–42; D. FOLTÝN a kol., *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, s. 230–231.
[94] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2922 a 2931, kart. 499; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 78.

bergu v mnichovské diecézi, kde sloužily jako opatrovatelky mládeže v penzionátu sv. Josefa. Po celou dobu se snažily dostat do Niederkreuzstetten a připojit se k tamní vznikající komunitě, když se však nepodařilo vyjednat propustky do Rakouska přestoupila s. Gemma s povolením nadřízených 12. 5. 1949 k zangbergským salesiánkám, o s. Gottliebě víme jen, že ještě v lednu 1950 usilovala o vstup do Rakouska.[95] Posledním pokusem o zřízením nové filiálky za, řekněme, dosavadních podmínek, kdy nebyla ještě kongregace výraznějším způsobem diskriminována, byla žádost Okresního národního výboru v Dačicích, aby sestry převzaly ošetřovatelskou službu, kuchyni a prádelnu v nové okresní státní nemocnici, což se ovšem neuskutečnilo. V rámci jednání o této pobočce měla generální představená schůzku se zdravotní referentkou Krajského národního výboru v Jihlavě, která podala stížnost, že sestry sloužící v jihlavské nemocnici nevyhovují požadavkům praktického výcviku žákyň zdravotní školy a mají být proto alespoň na některých odděleních nahrazeny civilními ošetřovatelkami. Na to generální představená navrhla, že tedy stáhne sestry ze všech oddělení, neboť požadovaný výcvik je potřebný u všech sester. Toho se referentka zalekla, neboť, jak sama přiznala, neměla dost civilních diplomovaných sester.[96]

To byl typický příklad postupu v období do první poloviny padesátých let: již existoval tlak komunistického režimu na řádové sestry, ovšem jejich služba v nemocnicích byla zatím nenahraditelná. Život kongregace byl postupně omezován jinými prostředky: sestry nemohly přijímat dorost, nemohla se konat řádná volba generální představené (tou byla od roku 1941 v roce 1947 znovuzvolená M. Milada Řiháčková), bylo zlikvidováno řádové školství. Řádová ošetřovatelská škola, která v roce 1946 dostala právo veřejnosti a při výstavbě nové budovy byla roku 1947 dočasně přemístěna do bývalého chlapeckého semináře na Veveří, byla 18. 5. 1949 sestrám odňata, zestátněna a v roce 1950 zcela zrušena spolu s druhou **ošetřovatelskou školou** brněnské kongregace, která vznikla roku 1946 **v Jihlavě**.[97] Existovaly případy, kdy byly sestry jednotlivě přemlouvány, aby odešly z kongregace. Přesto se rušení klášterů a deportace řeholníků v roce 1950 brněnských františkánek netýkalo. V tomto roce však byly sestrám odňaty všechny ústavy kromě nemocnic: dětská opatrovna v Pozořicích byla zrušena úplně a jen na výslovnou prosbu generální představené nebyly zdejší čtyři sestry odsunuty do Fulneku, ale přesídlily do Velkého Újezda (zdejší zaopatřovací ústav byl sice státem zabrán, řeholnice zde však pracovaly po celou dobu totality). Opatrovna na Žernůvce byla přeměněna na domov důchodců, i zde však sestry zůstaly alespoň na práci. Až v srpnu 1951 byla zcela zrušena i filiálka ve Višňové.[98]

---

[95] Koncem roku 1958 přesídlil konvent z Niederkreustetten na nové působiště v zakoupeném klášteřeu v **Niederhollabrunn**, kde sestry působí, tuším, dodnes (do roku 1975 pracovaly v tamější státní školce). MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919 a 2927, kart. 498–499; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 53 a 79.

[96] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2933, kart. 499.

[97] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2919, 2925, kart. 498–499.

[98] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2928, kart. 499; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 46–48, 78.

Snad pod dojmem těchto událostí – přesnější pohnutky nám nejsou známy – opustily 26. 7. 1950 tajně pod záminkou cesty do Karlových Varů kongregaci i s třiceti tisíci korunami z řádové pokladny jihlavská místní představená s. Jiřina, místní ekonoma s. Terezka a třebíčská s. Marta. Přes Rakousko se jim podařilo dostat se až do USA. 30. 10. 1951 za nimi odešla rovněž s. Jindřiška z jihlavské nemocnice. Dvě z nich se usadily v Texasu, později však přesídlily do Rakouska a přidaly se k tamější filiálce, druhé dvě působily v Nebrasce, přijímaly dorost a založily vlastní kongregaci Sestry Mariiny (Marian Sisters).[99]

Sestra Fides Dostálová byla v dubnu 1953 internována v Myštěvsi u Hradce Králové, poté v Roželově u Rožmitálu, odkud se vrátila koncem prosince 1957.[100]

Poté, co sestry v roce 1954 odmítly volit komunistickou stranu, začal režim s tvrdším postupem proti brněnské kongregaci. Můžeme se jen domnívat, že v té době začaly mít státní úřady po ruce dostatek civilních zdravotních sester, jimiž mohly řeholnice nahradit. V roce 1955 proto musely brněnské františkánky vyklidit nemocnice v Třebíči, v Jihlavě (zde bylo ještě v roce 1949 pětašedesát sester) a v Jičíně. V roce 1956 jim bylo působení v jakékoli nemocnici státem zakázáno, do konce července tedy opustily zbylé nemocnice v Ivančicích a v Jevíčku, v Brně pak chirurgické a oční oddělení v nemocnici sv. Anny a nemocnici s onkologií na Žlutém kopci. Propuštěné sestry z nemocnic bylo nutno zaměstnat a jelikož jim práce v jiných zařízeních než v nemocnicích zakázána nebyla, vzniklo v této souvislosti patnáct domovů důchodců a ústavů sociální péče v různých koutech republiky, kam byly sestry z hlediska státní moci „uklizeny" na venkovská a neatraktivní pracoviště.[101] Závěrečným krokem režimu byl nátlak na dobrovolné vystěhování mateřince v Grohově ulici, přičemž jim byl náhradou nabídnut starý zámek v Tulešicích. Když sestry odmítly, bylo jim nařízeno do 1. 11. 1958 klášter vyklidit. 15. 11. opustily čistě uklizený mateřský klášter poslední sestry a nastěhovaly se do zámku v **Lechovicích** na Znojemsku, který jim až do roku 1994 sloužil za nový mateřinec. Z budov čp. 10–18 na Grohově ulici se stal domov mládeže

[99] MZA, Biskupský ordinariát Brno, inv.č. 2938, kart. 503; M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 53.

[100] M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 80.

[101] V roce 1955 sestry z nemocnice v Jičíně převzaly péči v domově důchodců (dále DD) v **Teplicích nad Metují** (filiálka trvala do roku 1961), třebíčské sestry nastoupily v ústavu sociální péče (dále ÚSP) v bývalé nemocnici milosrdných bratří v **Letovicích** na Blanensku (do roku 1959), jihlavské řeholnice částečně doplnily stav ošetřovatelek v dosud fungujících filiálkách a dále nastoupily do DD v **České Olešné**, okres Tábor (do 1972). V roce 1956 byly sestry rozeslány do DD v **Kurovodicích** u Mnichova Hradiště (do 1969), v **Řepíně**, okres Mělník (do 1957), v **Budislavi** v okrese Tábor (do 1982), v **Kněžicích** na Klatovsku (do 1990), v **Mariánských Lázních-Polomu** (do 1985), v **Mirošově** u Rokycan (do 1982), v **Opavě** (do 1976), v **Novém Jičíně** (do 1974), v **Rokytnicích nad Jizerou** (do 1990), v **Choustníku** (1957–1974), v **Chýnově** na Táborsku (1961–1967) a do ÚSP v **Tulešicích** na Znojemsku (1957–1978). Jako extrémní příklad lze uvést službu v DD v Mirošově vybudovaném z bývalé pobočky koncentračního tábora Gross Rosen, později sběrného tábora Němců. Do dřevěných baráků bez stropů a podlah, bez topení, plných hmyzu sestry nebyly přikazovány, hlásily se pouze dobrovolně. Staraly se zde o tři sta postižených dětí a důchodců, což vedoucí ÚSP komentoval slovy: „My z vás nové Ludmily a Václavy dělat nebudeme, ale umoříme vás prací." Viz M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 49 a 78; svědectví sestry Anděly Marie Dostálové (Obec Pozořice, oficiální stránky, dostupné z http://www.pozorice.cz/index.php?id_text=50, citováno 19. 10. 2006).

studentek zdravotních škol v Brně. K poslednímu dni v roce 1958 byl rovněž uzavřen klášterní kostel sv. Rodiny, z něhož se později stal kulturní sál. Represe směřujícím k postupné likvidaci kongregace pokračovaly zatčením generální představené, její sekretářky s. Evangelisty Fišerové a s. Elvíry Drábkové 1. 12. 1958 a během ledna 1959 uvězněním celé generální rady a v dalších dvou etapách všech místních představených, celkem jednadvaceti sester. Většina z nich byla propuštěna při amnestii 1960, tři až v roce 1962, opět většina se směla vrátit ke svým komunitám, generální rada spolu s Miladou Řiháčkovou byla ale umístěna do internačního tábora v Jiřetíně pod Jedlovou a do Lechovic se směly vrátit až v červnu 1963. V době věznění generální představené vedla kongregace s. Gerarda Němcová.[102]

V září 1965 se konala generální kapitula, na níž byla generální představenou zvolena s. Jaroslava Laštovičková (působila dvě volební období do roku 1977). Druhá polovina šedesátých let znamenala pro kongregaci jisté uvolnění a pozitivní změny. Především byly roku 1970 schváleny nové upravené stanovy podle norem II. vatikánského koncilu, upraven řeholní oděv, jež brněnské františkánky nosí dodnes a 13. 3. 1969 se po desetiletích úsilí za pomoci brněnského biskupa Karla Skoupého podařilo dosáhnout papežského *decretum laudis*, čímž se brněnské františkánky staly kongregací papežského práva. V období od října 1968 do října 1971 bylo povoleno přijímat dorost a kongregace získala 14 nových řeholnic. V letech 1969–1970 došlo ke stavebním úpravám mateřince v Lechovicích. Vzhledem k tomu, že stávající sestry pomalu stárly a dorostu bylo stále nedostatek, bylo nutno zrušit některé filiálky[103] a jejich členkami nahradit přestárlé a nemocné jeptišky v ostatních domovech. Ve čtyřech nový pobočkách[104], které naopak sestry přijaly, byla služba nenáročná, taková, kterou mohly vykonávat i starší řeholnice.[105]

V září 1977 se konala generální kapitula, na níž byla jednak zvolena nová generální představená s. Tolentina Havlišová (opět sloužila dvě volební období), jednak zde byly schváleny nové upravené stanovy, které po papežském schválení vyšly roku 1981 tiskem. Do roku 1982 byly zrušeny další čtyři filiálky a vznikla jedna nová.[106] 10. 11. 1984 poctila svou návštěvou sestry v Lechovicích bl. Matka Tereza z Kalkaty. K 15. 3. 1986 měla kongregace sto devadesát čtyři členky včetně pěti sester v Niederhollabrunnu. Od září 1988 směly přijímat řádový dorost pro charitativní domovy, neboť přestárlé sestry samy potřebovaly péči těch mladších.[107]

---

[102] M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 42, 54–56, 58, 64.

[103] Kurovodice, Nový Jičín, Choustník a Opavu.

[104] Od roku 1968 dodnes vedou sestry domácnost biskupa v Brně **na Petrově**. V roce 1969 začaly brněnské františkánky sloužit na poutním místě v **Žarošicích**, okres Kyjov (do roku 1971) a v exercičním domě na **Vranově u Brna** (do listopadu 1996). Od září 1971 pracují na proboštství v **Mikulově** (do konce devadesátých let?).

[105] M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 56, 57 a 78.

[106] Tulešice, Mirošov, Mariánské Lázně-Polom. Z Budislavi dostaly výpověď a celá zdejší komunita převzala službu v nové pobočce v **Červeném Hrádku u Kolína** (do roku 1988), odkud odcházely šedé sestry.

[107] M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 33, 57–58, 79.

V září 1989 byla zvolena nová generální představená s. Martina Bradáčová (znovu zvolena 1995). V červenci 1990 byly kongregaci vráceny všechny zabavené budovy. Podle plánů architekta Viktora Dohnala byl opraven kostel, slavnostně požehnaný 1. 2. 1992. Zrekonstruován byl také dům čp. 10/12 v Grohově ulici, v němž zůstal internát pro žákyně středních zdravotních škol, změněný v září 1993 na Dům u Sv. Rodiny a rozšířený v roce 1998 na sto padesát míst. Nově opravený mateřský klášter byl požehnán spolu s nově vysvěcenou klášterní kaplí 29. 10. 1994 a sestry se do něj nastěhovaly k 1. 11. tedy přesně 36 let poté, co jej musely opustit, v Lechovicích zůstalo pouze několik sester na faře. Obnovena byla rovněž Církevní střední zdravotnická škola v čp. 14/16 (1990). K sto desátému výročí vzniku kongregace byl 15. 3. 1996 vztyčen u vchodu do kláštera dřevěný kříž. Na generální kapitule v roce 1995 byla přijata nová životní pravidla podle změněné terciářské řehole (1982), vydaná roku 1997. K 1. 1. 1990 přijaly sestry na krátkou dobu službu na **popáleninovém oddělení v nemocnici v Brně-Bohunicích**.[108]

V roce 2002 žilo v kongregaci Milosrdných sester III. řádu sv. Františka pod ochranou Svaté Rodiny v Brně sto deset řeholnic, čímž se řadila k největším kongregacím v České republice. Dnes pod vedením generální představené M. Edity Troppové slouží brněnské františkánky Bohu a bližním v Brně na Grohově ulici a na Petrově, v Domově sv. Alžběty na Žernůvce a v domově důchodců ve Velkém Újezdě.[109]

[108] M. ŠPIČKOVÁ, *Dějiny Kongregace*, s. 34, 43, 54, 59–61. V Bohunicích měly sestry kapli a klauzuru, sloužily zde však pouze do září 1991.

[109] Srov. Konference vyšších představených ženských řeholí, http://www.volny.cz/kvpzr/III.htm, citováno 19. 10. 2006.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha č. 1: M. Bernardina Hošková (1849–1922), spoluzakladatelka a první představená kongregace brněnských františkánek v letech 1886–1922, bez data. Převzato z: drobný tisk *K uctění památky Ctihodné Matky Marie Bernardiny Hoškové*, Brno 1946.

Příloha č. 2: František Saleský Bauer (1841–1915), v letech 1882–1904 brněnský biskup, spoluzakladatel kongregace brněnských františkánek, ateliér Rafael, Brno 1904?. Uloženo v Archivu města Brna (dále AMB), fond U8 Schramova sbírka portrétů, inv.č. 426, kart. 6.

Příloha č. 3: Hrabě Felix Vetter z Lilie (1830–1913), moravský zemský hejtman, předseda Vlasteneckého zemského pomocného spolku Červeného kříže pro Moravu, spoluzakladatel kongregace brněnských františkánek, litografie dle kresby J. Kotzmanna, 1886. Uloženo v AMB, fond U 25 Sbírka grafik, kreseb a reprotisků, inv.č. 273, kart. 2.

Příloha č. 4: Pohled na mateřský klášter čp. 18 ve Waisenhausgasse (od roku 1919 Sirotčí, od roku 1946 Grohova ulice), tehdy nazývaný Dům pro opatrovnice nemocných (Krankenpflegerinnenheim) v době, kdy ještě nestály ostatní budovy brněnského mateřince, asi 1890–1900. Uloženo v AMB, fond U 5 (U 7) Sbírka fotografií (Nová sbírka fotografií), sign. Xc, č. 37.

Příloha č. 5: Pohled na (zleva) mateřský klášter čp. 18, kostel sv. Rodiny a část domu čp. 14 ve Waisenhausgasse (od roku 1919 Sirotčí, od roku 1946 Grohova ulice), pohlednice, Hermann Seibt, asi 1902–1918. Budova vpravo od kostela (čp. 14) byla roku 1936 zvýšena o patro a sloužila jako řádová ošetřovatelská škola. Vidíme zde původní stav areálu v jeho novorenesanční podobě před vybombardováním 20. 11. 1944 a následné přestavbě budov čp. 14–18 v letech 1947–1951. Uloženo v AMB, fond U 22 Sbírka pohlednic, inv.č. 4551.

Příloha č. 6: Pohled na komplex budov brněnských františkánek na Sirotčí ulici v Brně, zprava: část budovy čp. 10/12, dům čp. 14, kostel sv. Rodiny, mateřský klášter čp. 18, asi 1936–1944. Na budově řádové ošetřovatelské školy (čp. 14) je již dostavěno 3. patro (1936). Uloženo v klášteře Milosrdných sester III. řádu sv. Františka pod ochranou Sv. Rodiny, Grohova 18, Brno.

Příloha č. 7: Zemská nemocnice sv. Anny, pohled z dolní části Pekařské ulice, kolem 1916. Nejstarší filiálka brněnských františkánek. Převzato z: kalendář Brno historické II, 48. týden. Uloženo v AMB, fond U 25 R (II) Sbírka grafik, kreseb a reprotisků, inv.č. 266, kart. 2, č. 25.

Příloha č. 8: Budova Moravsko-slezského slepeckého institutu, v němž brněnské františkánky působily v letech 1902–1905, světlotisk, bez data. Dům stál na severní straně Radwitova (dnes Žerotínova) náměstí čp. 7 v Brně, později zde sídlilo ředitelství státních drah, po zboření staré budovy vystavěna Zdravotnická škola a Bakalův sál. Uloženo v AMB, fond U 5 (U 7) Sbírka fotografií (Nová sbírka fotografií), sign. Xc, č. 24.

Příloha č. 9: Infekční oddělení zemské nemocnice v Brně na Červeném kopci čp. 1, pohled od severu, J. Kunzfeld, Brno bez data. Zde byla v letech 1910–1937 jedna z brněnských poboček kongregace Milosrdných sester III. řádu sv. Františka v Brně, než bylo oddělení přestěhováno do areálu Zemské nemocnice sv. Anny na Pekařské ulici. V roce 1945 zde byla provizorní nemocnice pro těžce nemocné, především navrátilce z koncentračních táborů, kde rovněž sloužily brněnské františkánky. Dnes Léčebna dlouhodobě nemocných nemocnice Milosrdných bratří v Brně. Uloženo v AMB, fond U 5 (U 7) Sbírka fotografií (Nová sbírka fotografií), sign. XIIIb, č. 34.

Příloha č. 10: Budova české techniky, 1914. Zde ve vojenském špitále sloužily brněnské františkánky po dobu 1. světové války. Převzato z: kalendář Brno historické II, 46. týden, uloženo v AMB, fond U 25 R (II) Sbírka grafik, kreseb a reprotisků, inv.č. 264, kart. 2, č. 50.

Příloha č. 11: Chirurgické oddělení zemské nemocnice (dnes Bakešova chirurgická nemocnice) na Žlutém kopci v Brně, pohled na průčelí směrem od ulice Tvrdého, pohlednice, asi 1922–1926. Filiálka sester v letech 1922–1956. Uloženo v AMB, fond U 22 Sbírka pohlednic, inv. č. 2444.

Příloha č. 12: Chirurgické oddělení zemské nemocnice (dnes Bakešova chirurgická nemocnice) na Žlutém kopci v Brně, pohled z druhé strany ze svahu od jihovýchodu, asi 20. léta 20. století. Filiálka sester v letech 1922–1956. Uloženo v AMB, fond U 5 (U 7) Sbírka fotografií (Nová sbírka fotografií), sign. XIXa, č. 26.

Příloha č. 13: Masarykova onkologická léčebna Dům útěchy (od roku 1954 Krajský ústav národního zdraví – Onkologický ústav) v Brně na Žlutém kopci, pohled od severozápadu, od ulice Tvrdého, pohlednice, 30. léta 20. století. Sestry zde působily od jejího vzniku roku 1935 až do roku 1956. Uloženo v AMB, fond U 22 Sbírka pohlednic, inv.č. 2447.

Příloha č. 14: Masarykova onkologická léčebna Dům útěchy (od roku 1954 Krajský ústav národního zdraví – Onkologický ústav) v Brně na Žlutém kopci, pohled od severovýchodu, od spojovací uličky mezi ulicemi Tvrdého a Tomešovou, 1940–1946. Sestry zde působily od jejího vzniku roku 1935 až do roku 1956. Uloženo v AMB, fond U 5 (U 7) Sbírka fotografií (Nová sbírka fotografií), sign. XIXa, č. 27.

Příloha č. 15: Bakešova chirurgická nemocnice na Žlutém kopci (vpravo) a Masarykova onkologická léčebna Dům útěchy v Brně na Žlutém kopci (vlevo), pohled od západu, od ulice Tvrdého, pohlednice, asi 1940–1943. V tomto období, narozdíl od předválečného i poválečného období, byly filiálky brněnských františkánek v obou těchto zařízeních spojeny v jednu. Uloženo v AMB, fond U 22 Sbírka pohlednic, inv.č. 2445.

Michal Tejček

Die Brünner Franziskanerinnen und Brünn vom dem 19. Jahrhundert bis heute

ZUSAMMENFASSUNG

Die Kongregation der Barmherzigen Schwestern des III. Ordens des Hl. Franziskus unter dem Schutz der Heiligen Familie in Brünn wurde aus der Initiative des Patriotischen Landeshilfs-Vereins vom Rothen Kreuze für Mähren und des Patriotischen Frauenhilfs-Vereins vom Rothen Kreuze für Mähren gegründet, deren Ziel die Ausbildung von Krankschwestern für den Fall des Kriegs war. Beide Vereine nahmen mittels ihres Präsidenten Graf Felix Vetter von Lilie in den Jahren 1884-1886 Verhandlungen mit dem Brünner Bischof František Saleský Bauer (*1841 – † 1915) auf, welchen sie um Ordensschwestern ersuchten, die Zivilkrankenschwestern der beiden Vereine ausbilden sollten. Am 15. 3. 1886 kamen nach Brünn drei Schwestern aus der Prager Kongregation der Grauen Schwestern unter der Leitung der Oberin Bernardina Hošková (*1849 – † 1922), die mit der Ausbildung der erwähnten Zivilkrankenschwestern beauftragt wurden. Die letztgenannten wurden bald Kandidatinnen des Ordens und im Februar zogen sie das Ordenskleid an. Sie begannen als Ordens-Krankenschwestern in St. Anna-Landeskrankenhaus in Brünn zu arbeiten. Im Jahre 1890 erbauten die beiden Patriotischen Vereine für die Ordensschwestern das Haus Nr. 18 in der Waisenhausgasse (heute Grohova-Straße), neben welchem 1902 die Kirche der Heiligen Familie gebaut wurde und dem die Nachbarhäuser Nr. 14 und 10/12 angeschlossen wurden. Zur Trennung von der Prager Kongregation kam es 1897, wo die Staatserlaubnis zur Errichtung des Mutterhauses der Brünner Franziskanerinnen erteilt wurde. Die ersten Konstitutionen verfasste für sie der Bischof Bauer mit Hilfe von Bernardina Hošková im Jahre 1904. Die Schwestern arbeiteten vor dem ersten Weltkrieg in Brünn: in St.Anna-Landeskrankenhaus (1887–1956), in dem Mährisch-schlesischen Blindeninstitut auf dem Radwit-Platz (heute Žerotín-Platz) (1902–1905) und in der Infektionsabteilung des Landeskrankenhauses auf dem Roten Berg (1910–1937); weiter betätigten sie sich in Krankenhäusern in Moravská Třebová (1894–1921), Třebíč (1902–1919, 1930–1955), Jihlava (1906–1955) und Ivančice (1907–1956) sowie in der Landes-Versorgungsanstalt in Drnovice u Vyškova (1898–1947). Zur Zeit des ersten Weltkrieges pflegten sie die Verletzten auf der russischen und italienischen Front sowie im Hinterland im Militärspital im Gebäude der Tschechischen Technischen Hochschule Brünn in der Veveří-Straße. Nach der Gesamtstagnation der Kongregation, die in den 20er Jahren des 20. Jahrhunderts den Höhepunkt erreichte, kam es nach dem Antritt der neuen Generaloberin Gerarda Němcová (1929–1941) zu einer Gesamtreform, zur Annahme neuer Statuten (1933) und zur weiteren Entfaltung der Kongregation, die erst

durch den zweiten Weltkrieg und Antritt der kommunistischen Diktatur gebremst wurde. In jener Zeit gründeten die Brünner Franziskanerinnen folgende neue Filialhäuser: in Brünn in der chirurgischen Abteilung des Landeskrankenhauses auf dem Gelben Berg (1922–1956) und in dem daneben stehenden onkologischen Krankenhaus (1935–1956), weiter in der Lungenheilanstalt in Jevíčko (1916–1956), in dem ehemaligen Erholungsheim der Ordensschwestern und der späteren Versorgungsanstalt in Žernůvka u Tišnova (seit 1930), im Sozialgesundheitsinstitut in Velký Újezd bei Moravské Budějovice (seit 1937), in dem Kinderheim in Pozořice und in der Versorgungsanstalt in Višňová (1946–1951). Im Jahre 1936 wurde die Ordens-Krankenschwesterschule im Haus Nr. 14 in der Waisenhausgasse gegründet, zehn Jahre später folgte eine ähnliche Schule in Jihlava. Während des 2. Weltkrieges wurden die Ordensgebäude in der Waisenhausgasse durch Bombardierungen beschädigt (4. 11. 1944); in den Jahren 1947–1951 wurden sie dann umgebaut. Am Kriegsende gingen einige deutsche Schwestern nach Österreich, wo sie eine selbständige Filiale in Niederkreuzstetten (1947–1958, danach in Niederhollabrunn) gründeten.

Die kommunistische Macht entzog zunächst den Ordensschwestern beide Ordensschulen (1949), dann wurden alle Anstalten bis auf Krankenhäuser aufgelöst (1950–1951), in den Jahren 1955-1956 mussten die Brünner Franziskanerinnen alle Krankenhäuser verlassen und sie begannen in ländlichen Altersheimen und Anstalten der Sozialpflege zu arbeiten. Ende 1958 mussten sie aus dem Brünner Mutterhaus in das ehemalige Schloss in Lechovice bei Znaim umziehen und 21 Schwestern wurden in den Jahren 1958–1962 eingesperrt.

Nach der demokratischen Umwälzung wurden der Kongregation alle beschlagnahmten Gebäude zurückerstattet: im Jahre 1990 nahm die Kirchliche Mittelschule für Gesundheitswesen in Brünn, Grohova-Straße 14/16 ihre Tätigkeit wieder auf, im Jahre 1993 wurde das Haus der Hl. Familie in Nr. 10/12 eröffnet, im Jahre 1992 wurde die Kirche der Hl. Familie wieder eingeweiht und Ende 1994 zogen die Schwestern wieder in ihr Mutterhaus in Nr. 18.

Die Schwestern der Kongregation der Barmherzigen Schwestern des III. Ordens des Hl. Franziskus unter dem Schutz der Hl. Familie in Brünn, die gegenwärtig zu den den größten in der Republik gehört, betätigen sich heute neben der Arbeit in ihrem Mutterhaus (Mittelschule für Gesundheitswesen und Studentenheim) noch in der St.Peter-und Paul-Katedrale in Brünn, im Haus der Hl. Elisabeth in Žernůvka und im Altersheim in Velký Újezd.

M. Bernardina Hoschek
General-Oberin.

Příloha č. 1: M. Bernardina Hošková (1849–1922), spoluzakladatelka a první představená kongregace brněnských františkánek v letech 1886–1922, bez data.

Dr. Franz von Sales Bauer, der neuernannte Fürsterzbischof von Olmütz.
Nach einer Photographie aus dem Atelier Rafael in Brünn.

Příloha č. 2: František Saleský Bauer (1841–1915), v letech 1882–1904 brněnský biskup, spoluzakladatel kongregace brněnských františkánek, ateliér Rafael, Brno 1904?

Příloha č. 3: Hrabě Felix Vetter z Lilie (1830–1913), moravský zemský hejtman, předseda Vlasteneckého zemského pomocného spolku Červeného kříže pro Moravu, spoluzakladatel kongregace brněnských františkánek, litografie dle kresby J. Kotzmanna, 1886.

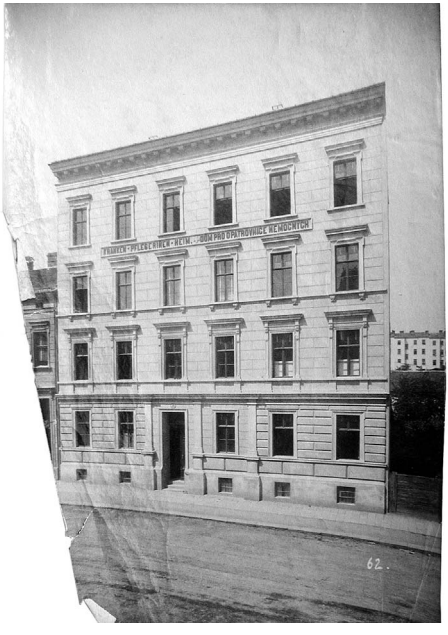

Příloha č. 4: Pohled na mateřský klášter čp. 18 ve Waisenhausgasse (od roku 1919 Sirotčí, od roku 1946 Grohova ulice), tehdy nazývaný Dům pro opatrovnice nemocných (Krankenpflegerinnenheim) v době, kdy ještě nestály ostatní budovy brněnského mateřince, asi 1890–1900.

Příloha č. 5: Pohled na (zleva) mateřský klášter čp. 18, kostel sv. Rodiny a část domu čp. 14 ve Waisenhausgasse (od roku 1919 Sirotčí, od roku 1946 Grohova ulice), pohlednice, Hermann Seibt, asi 1902–1918. Budova vpravo od kostela (čp. 14) byla roku 1936 zvýšena o patro a sloužila jako řádová ošetřovatelská škola. Vidíme zde původní stav areálu v jeho novorenesanční podobě před vybombardováním 20. 11. 1944 a následné přestavbě budov čp. 14–18 v letech 1947–1951.

Příloha č. 6: Pohled na komplex budov brněnských františkánek na Sirotčí ulici v Brně, zprava: část budovy čp. 10/12, dům čp. 14, kostel sv. Rodiny, mateřský klášter čp. 18, asi 1936–1944. Na budově řádové ošetřovatelské školy (čp. 14) je již dostavěno 3. patro (1936).

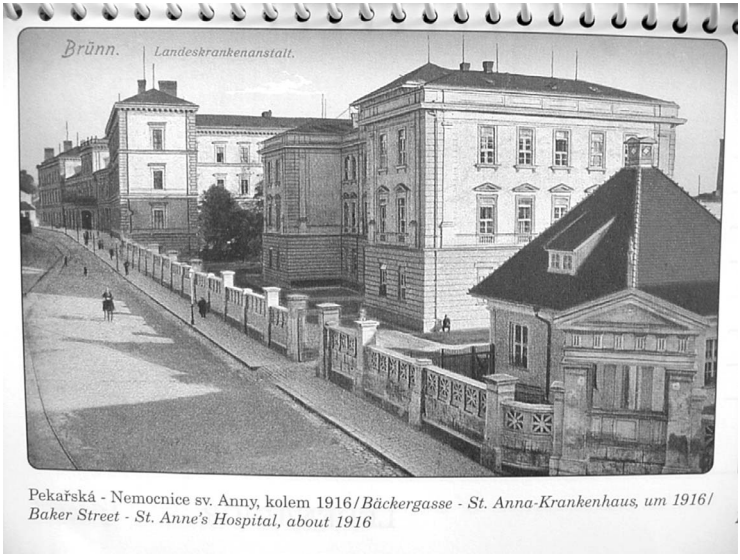

Příloha č. 7: Zemská nemocnice sv. Anny, pohled z dolní části Pekařské ulice, kolem 1916. Nejstarší filiálka brněnských františkánek.

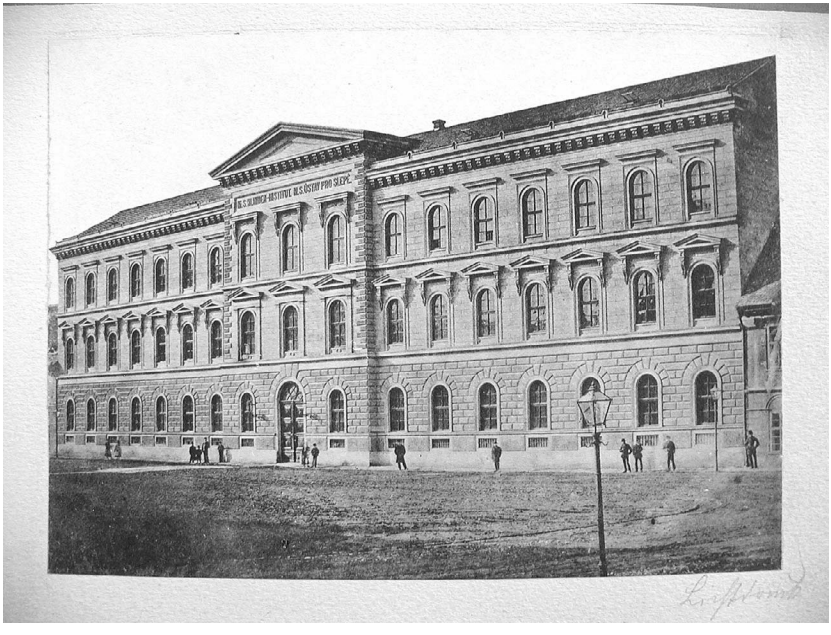

Příloha č. 8: Budova Moravsko-slezského slepeckého institutu, v němž brněnské františkánky působily v letech 1902–1905, světlotisk, bez data. Dům stál na severní straně Radwitova (dnes Žerotínova) náměstí čp. 7 v Brně, později zde sídlilo ředitelství státních drah, po zboření staré budovy vystavěna Zdravotnická škola a Bakalův sál.

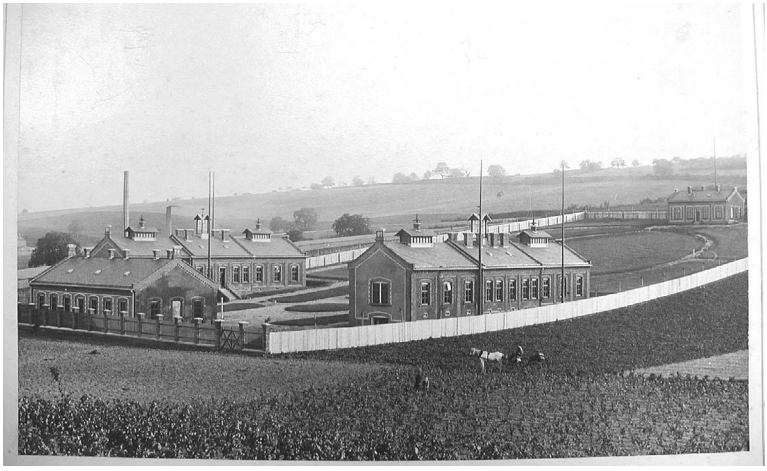

Příloha č. 9: Infekční oddělení zemské nemocnice v Brně na Červeném kopci čp. 1, pohled od severu, J. Kunzfeld, Brno bez data. Zde byla v letech 1910–1937 jedna z brněnských poboček kongregace Milosrdných sester III. řádu sv. Františka v Brně, než bylo oddělení přestěhováno do areálu Zemské nemocnice sv. Anny na Pekařské ulici. V roce 1945 zde byla provizorní nemocnice pro těžce nemocné, především navrátilce z koncentračních táborů, kde rovněž sloužily brněnské františkánky. Dnes Léčebna dlouhodobě nemocných nemocnice Milosrdných bratří v Brně.

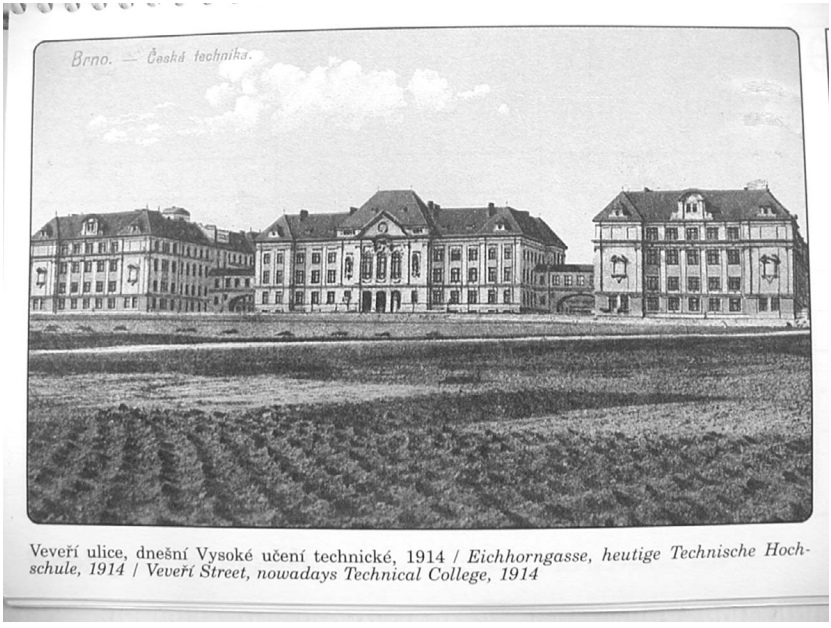

Příloha č. 10: Budova české techniky, 1914. Zde ve vojenském špitále sloužily brněnské františkánky po dobu 1. světové války.

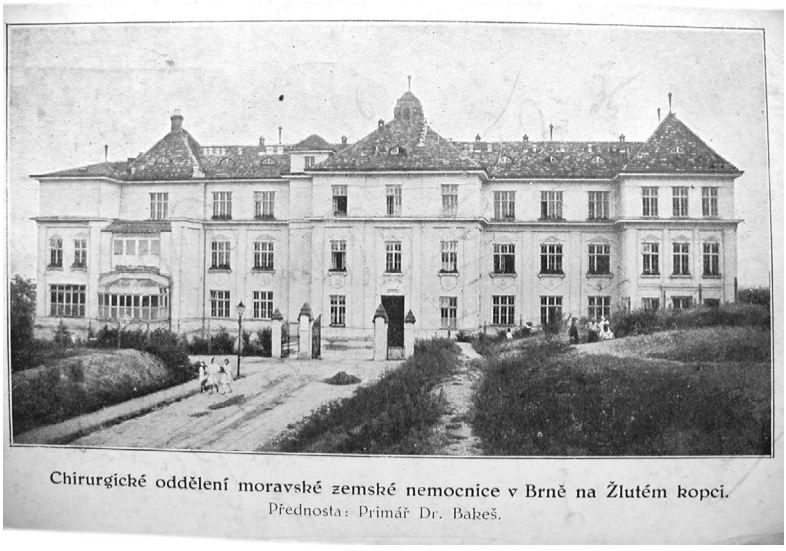

Příloha č. 11: Chirurgické oddělení zemské nemocnice (dnes Bakešova chirurgická nemocnice) na Žlutém kopci v Brně, pohled na průčelí směrem od ulice Tvrdého, pohlednice, asi 1922–1926. Filiálka sester v letech 1922–1956.

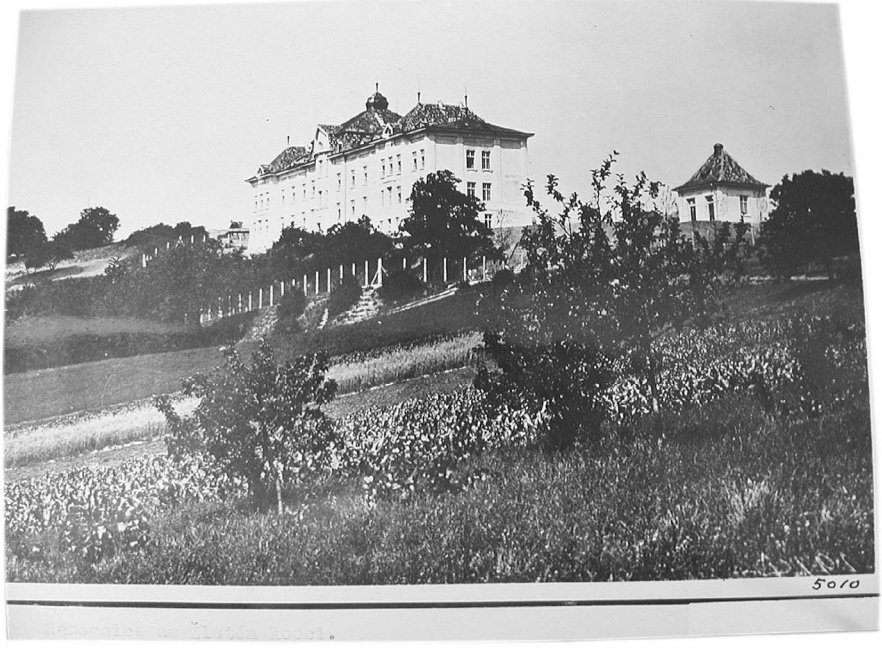

Příloha č. 12: Chirurgické oddělení zemské nemocnice (dnes Bakešova chirurgická nemocnice) na Žlutém kopci v Brně, pohled z druhé strany ze svahu od jihovýchodu, asi 20. léta 20. století. Filiálka sester v letech 1922–1956.

Příloha č. 13: Masarykova onkologická léčebna Dům útěchy (od roku 1954 Krajský ústav národního zdraví – Onkologický ústav) v Brně na Žlutém kopci, pohled od severozápadu, od ulice Tvrdého, pohlednice, 30. léta 20. století. Sestry zde působily od jejího vzniku roku 1935 až do roku 1956.

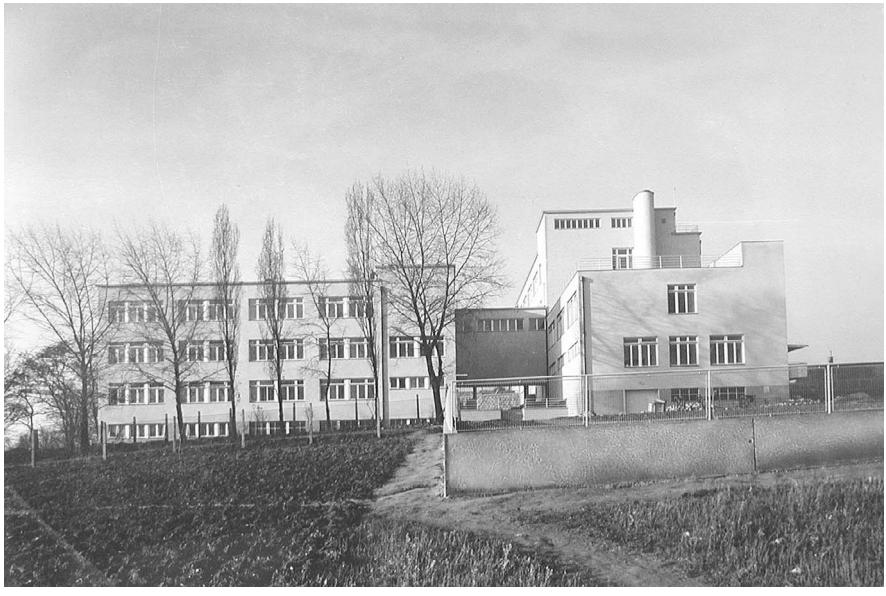

Příloha č. 14: Masarykova onkologická léčebna Dům útěchy (od roku 1954 Krajský ústav národního zdraví – Onkologický ústav) v Brně na Žlutém kopci, pohled od severovýchodu, od spojovací uličky mezi ulicemi Tvrdého a Tomešovou, 1940–1946. Sestry zde působily od jejího vzniku roku 1935 až do roku 1956.

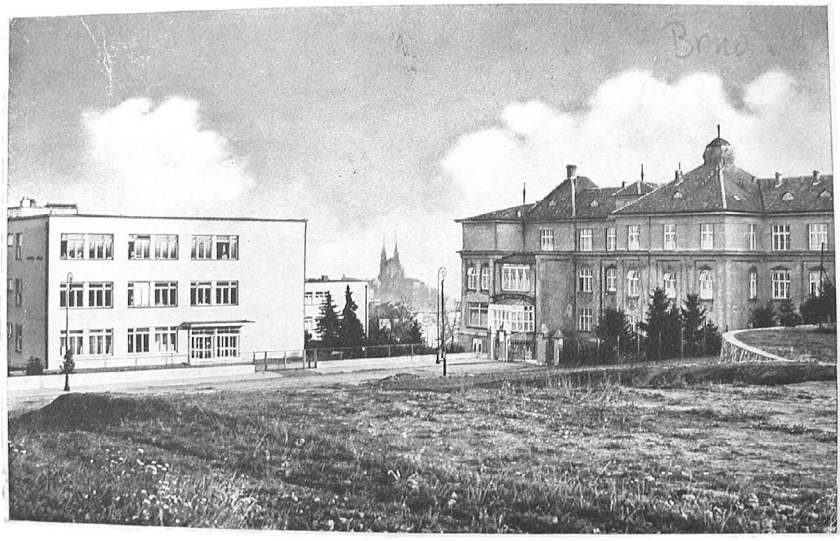

Příloha č. 15: Bakešova chirurgická nemocnice na Žlutém kopci (vpravo) a Masarykova onkologická léčebna Dům útěchy v Brně na Žlutém kopci (vlevo), pohled od západu, od ulice Tvrdého, pohlednice, asi 1940–1943. V tomto období, narozdíl od předválečného i poválečného období, byly filiálky brněnských františkánek v obou těchto zařízeních spojeny v jednu.

Martina Straková

OSOLSOBĚ. DOBRÝ NÁBYTEK, DOBRÉ BYDLENÍ. HISTORIE NÁBYTKOVÉ FIRMY.

V první polovině 20. století zaujímala Morava důležité postavení ve světě nábytkové tvorby. Výrobní a zejména pak návrhářská progresivita byla srovnatelná s tehdejší situací v ostatních evropských státech. Centrem, které soustředilo nejvýznamnější podniky, bylo Brno. Celá řada nábytkových firem zde byla založena a snad možná ještě větší skupina výrobců sem postupně přesunula svoje sídlo z blízkého či vzdálenějšího okolí. Stačí připomenout *Spojené uměleckoprůmyslové závody, a. s. Brno*, jejichž ředitel Jan Vaněk využil sloučení svých předválečných *Uměleckoprůmyslových dílen* v Třebíči s brněnskou firmou *Karel Slavíček, umělecké nábytkové a stavební stolařství, spol. s r. o.* také k tomu, že mohl přesídlit do Brna.[1] Přítomnost v centru znamenala zvýšení prestiže a zejména pak obratu. Tak tomu bylo v případě firmy *Tusculum*, která po vstupu brněnského investora přesunula své sídlo z Rousínova do Brna a přímý kontakt s kvalitní konkurencí jejímu vývoji velmi prospěl.[2] Obdobný osud měla i jiná rousínovská firma, a to *Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě*, která byla další významnou společností zabývající se výrobou nábytku a její značka přesahovala hranice brněnského regionu, potažmo celé Moravy.

Založení tradice

Na rozdíl od výše uvedených společností, které byly založeny na počátku 20. století a jejichž trvání, jako soukromé firmy, nepřesáhlo padesát let, patřila firma Osolsobě mezi podniky s dlouhou tradicí, která sahala až do 60. let 19. století. Zakladatel, Jan Osolsobě (31. května 1835–30. března 1907), si svoji stolařskou dílnu v Rousínově nechal roku 1866 zapsat jako živnost. V oboru stolařství a nábytkové výroby to byla jedna z prvních živností na Moravě. V této době se na našem území ještě mnoho o nábytkové výrobě hovořit nedalo. Existovala zde sice řada řemeslných dílen, ale způsob práce odpovídal standardům předcházejícího století.[3] Výjimkou byla výroba nábytku z ohýbaného bukového dřeva firmou Gebrüder Thonet v Bystřici pod Hostý-

[1] Martina STRAKOVÁ, *Historie závodů vyrábějících nábytek pod značkou „UP"*, in: Brno v minulosti a dnes (dále BMD), XVI, 2002, s. 433–472.

[2] M. STRAKOVÁ, *Tusculum. Vlídný domov pro každého*, in: BMD, XIX, 2006, s. 219–240.

[3] Jan JANÁK, *Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918*, Dějiny Moravy, díl 3/1, Vlastivěda Moravská, Země a lid, svazek 7, Brno 1999, s. 207–212; František ČÁDA – Jan JANÁK – Stanislav HLADKÝ, *Rousínov. Dějiny a socialistická přítomnost*, Brno 1982, s. 89–93, 171–173.

nem a Jacob & Josef Kohn ve Vsetíně, která splňovala podmínky nutné k tomu, abychom ji mohli nazývat průmyslovou výrobou. Firma Osolsobě se s těmito továrnami rozhodně nemohla srovnávat, ale mezi výrobci klasického řezaného nábytku patřila ve své době k těm progresivním.

Jan Osolsobě při zakládání a zejména pak vedení firmy využil bohatých zkušeností nasbíraných během dlouhé cesty po monarchii. Po vyučení v Rousínově pobyl krátkou dobu v Brně odkud přesídlil do Vídně a pak do Pešti. Pokračoval do Rumunska a usadil se v Temešváru. Po třech letech odešel do Srbska a postupně navštívil Bělehrad, Kragujevac, Novy Sad a Petrovaradín. V roce 1865 se vrátil do Rusínova.[4] Stolařská živnost se utěšeně rozrůstala, počet zaměstnanců brzy dosáhl pěti, desítku však až do devadesátých let nepřekročil. Vyráběl se řezaný a dýhovaný nábytek pro širší, méně náročné zákaznické vrstvy, odbytiště se nacházelo v blízkém a díky nově postavené dráze z Brna do Olomouce i širokém okolí. Samo úspěšné provozování vlastní živnosti však Janu Osolsoběmu jako životní cíl nestačilo. Postupnými kroky cílevědomě usiloval o to, aby stolařství mělo v Rousínově větší oporu než je pouhá existence několika výrobních firem. Chápal, že není dobré pouze nabývat, ale je nutné také investovat, a to především do vzdělání. Věci veřejné ho vůbec zajímaly, což dokazuje i zvolení na starostenský post Rousínova v roce 1883, na němž setrval celých 25 let až do své smrti roku 1907. Velkou oporu měl v osobě rousínovského nadučitele Jana Růžičky. Myšlenkou založení odborné školy na zpracování dřeva se zabývali od poloviny osmdesátých let a pro její realizaci se definitivně rozhodli roku 1890. V dubnu tohoto roku pozvali do Rousínova pedagoga brněnské Státní průmyslové školy Augustina Kopeckého, který vystoupil s přednáškou o odborných školách a jejich významu. Následujícího roku byla v Rousínově otevřena Odborná škola pokračovací, s výukou učňů pro dřevařský a nábytkový průmysl.[5] Teprve založení této školy můžeme chápat jako zlomový bod vývoje nábytkářství v Rousínově, protože tím byl položen základní kámen cesty ke zvyšování kvality práce. Nesmíme však tuto akci vnímat jako něco zcela výjimečného. Zakládání odborných škol pro zpracování dřeva bylo podporováno rakouskou vládou už od přelomu 60. a 70. let 19. století a z celého množství v monarchii jich bylo nejvíce na Moravě. Hlavní zřetel se při jejich ustavování bral hlavně na tradici, konec konců zejména zpočátku se o nic jiného, než o tradiční drobnou řemeslnou výrobu ani opírat nedalo. Absolventi těchto škol pak ale museli nacházet svoje uplatnění jinde. Jistou možností bylo pokračovat v dalším studiu ve Vídni, častěji však přijímali místa v továrnách na výrobu nábytku z ohýbaného bukového dřeva.[6] Rousínovský počin je zajímavý tím, že vznikl v místě s částečně rozvinutou výrobou a s úmyslem podpořit její další rozvoj.

[4] Moravský zemský archiv, Státní okresní archiv Vyškov se sídlem ve Slavkově u Brna (dále MZA, SOkA Vyškov se sídlem ve Slavkově u Brna), fond R1 Archiv města Rousínova 1460–1945/1953, Kronika Rousínov 1876–1907, s. 12–13.

[5] MZA, SOkA Vyškov se sídlem ve Slavkově u Brna, fond Střední odborné učiliště Rousínov 1890–1997.

[6] M. STRAKOVÁ, *Odborná škola pro zpracování dřeva ve Valašském Meziříčí*, in: Vídeňská secese a moderna 1900–1925. Užité umění a fotografie v Českých zemích, Brno 2005, s. 349.

Otec stolař, syn nábytkář

Důraz na vzdělání kladl Jan Osolsobě i při výchově svého syna Richarda (29. ledna 1874–6. června 1943). Stejně jako řada dalších podnikatelů i on měl sen, že jeho syn jednou převezme firmu a bude ji dále úspěšně rozvíjet. Dopřál mu proto nejlepší možné vzdělání. Richard zahájil studia nábytkářství na Odborné škole pro zpracování dřeva v Chrudimi, což je mírně překvapující, protože otec měl možnost nechat syna vystudovat na školách stejného typu, které byly Rousínovu mnohem blíž, s delší tradicí a vyšší prestiží. Snad ho v tomto rozhodnutí ovlivnil fakt, že studium na této východočeské škole mělo více národní charakter. V Chrudimi si Richard Osolsobě dokonale osvojil řemeslo. Tamní řezbářské dílny byly vybaveny množstvím modelů, podle kterých se studenti učili zvládat nejrůznější způsoby zpracování dřeva. Intarzie, reliéfní řezby i samotné nábytkové kusy zachycené na fotografiích Richarda Osolsobě dokládají skutečně vysokou míru zdatnosti a profesionality s jakou byli schopni plnit školní zadání.[7] Studium v Chrudimi připravilo Richarda Osolsobě velmi dobře na pokračování vzdělávání na Vyšší průmyslové škole vedené při Technickém muzeu ve Vídni. Tato škola byla jedna z mnoha, pro které se mohl ve Vídni rozhodnout. Nejvyšší metou mladých designérů byla Uměleckoprůmyslová škola při Rakouském muzeu umění a průmyslu, zde se kladl důraz především na kreativní tvorbu. Vyšší průmyslová škola byla zaměřena spíše prakticky a její výhodou bylo zevrubné obeznámení s nejnovějšími technologiemi. Po absolvování školy zůstal Richard Osolsobě ještě krátkou dobu ve Vídni a živil se zde nejprve jako dělník, posléze kreslič.

Roku 1894 už byl zpátky v Rousínově a jeho otec ho přizval k vedení podniku. Po dvou letech příprav se Richard Osolsobě rozhodl provést první velké změny v chodu firmy, které se týkaly sortimentu a způsobu výroby. Uvědomoval si, že při zachování stávajícího stavu firma nikdy nedosáhne výraznějšího úspěchu. Podnik dosud vyráběl nábytek spíše průměrný, který se sice dobře prodával, ale nedělal „značku“. To se mělo změnit zahájením produkce luxusního nábytku. Pod tímto pojmem si Richard Osolsobě představoval nábytek historizující, přesněji neorenesanční, před koncem století se objevily i secesní formy francouzského florálního typu. Vedle toho také mínil udeřit na strunu sílícího národnostního uvědomění posíleného významným způsobem Národopisnou výstavou otevřenou roku 1895 v Praze a zahájil výrobu nábytku inspirovaného lidovým uměním.[8] Výroba luxusního a folklórně stylizovaného zboží představovala dva základní směry produkce, jež si firma udržela až do počátku třicátých let 20. století.

Richard Osolsobě definitivně přešel od ruční výroby na průmyslovou. Rozšířil výrobu, zakoupil nové stroje na zpracování dřeva, zahájil přestavby výrobních prostor.

[7] MZA, fond H 500 Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě v Rousínově 1880–1848 (dále fond H 500), kart. 23 Různé obrázky výrobků a bytového zařízení; Archiv potomků rodiny Osolsobě, fotografická dokumentace. Za zprostředkování kontaktu děkuji panu Karlovi Lochmanovi.

[8] MZA, fond H 500, kart. 21, Různé obrázky výrobků a bytového zařízení.

Finanční úhrada škod způsobených požárem roku 1901 umožnila postavit novou dílnu, která nahradila stávající prostory v domě č.p. 49. Zakázka na veškeré dřevařské práce pro nově budovanou rousínovskou Měšťanskou školu přinesla peníze pro nákup obráběcích strojů s benzínovým pohonem (1904).[9] Poslední velké inovace před první světovou válkou byly provedeny roku 1909. Stávající výrobní prostory podlehly dvakrát po sobě velkému požáru. Na likvidaci prvního z nich byli dokonce povoláni hasiči z Offermannova cukrovaru ve Vyškově a městští hasiči z Brna, kteří nakonec mohli být díky včasnému zásahu vyškovských kolegů odvoláni. Veškeré škody hradila opět pojišťovna. Firma Osolsobě následně zakoupila nové pozemky, na nich zbudovala novou dílnu, strojovnu, pro kterou zakoupila moderní stroje na parní pohon. Postupně se zvyšoval počet zaměstnanců, kolem roku 1900 jich bylo kolem padesáti, těsně před první světovou válkou už dvojnásobek.[10]

Stejně jako jeho otec byl i syn velkým příznivcem odborného vzdělávání, sám učil na rousínovské Odborné pokračovací škole. Stále se snažil zvyšovat svoji kvalifikaci; v letech 1897–1898 se například zúčastnil speciálního vzdělávacího kurzu, který pro učitele na odborných průmyslových školách pořádala C. k. Česká státní průmyslová škola v Brně.[11] Důležitým zdrojem informací byly i návštěvy nejrůznějších výstavních akcí, a to jak tuzemských tak zahraničních. Stěžejní význam měla pro tvůrce nábytku a interiérů Mezinárodní výstava dekorativních umění pořádaná roku 1900 v Paříži. Středoevropští nábytkáři ji většinou sledovali pouze prostřednictvím článků v odborných periodikách. Richard Osolsobě výstavu navštívil osobně. Seznámil se zde s nejnovějšími výtvarnými trendy, prezentovanými například v pavilonu La Maison de l'Art Nouveau, kde vystavovali umělci sdružení kolem Samuela Binga, tvůrci francouzské florální secese. Také zkoumal fungování různých firem, moderní výrobní stroje atd.[12] Sledování vývoje dění v oboru u nás i v zahraničí považoval Richard Osolsobě za jednu z důležitých cest vedoucích k úspěchu a věnoval se mu po celou dobu vedení podniku skutečně aktivně. Pokud to bylo v silách firmy, snažil se účastnit výstavních akcí přímo jako vystavovatel. Jednak to byla výborná příležitost pro získávání kontaktů a následně třeba i zakázek, podle ohlasu na prezentaci na výstavě nebo veletrhu si mohl šéf firmy potvrdit zda nastavený směr vývoje je správný. První výstavní akcí, na nichž firma vystavovala svoje výrobky, byla průmyslová výstava ve Vyškově pořádaná roku 1896; o značku Osolsobě byl velký zájem. O šest let později získali na téže výstavě bronzovou medaili ministerstva obchodu.[13]

[9] MZA, SOKA Vyškov se sídlem ve Slavkově u Brna, fond R1 Archiv města Rousínova 1460–1945/1953. Kronika Rousínov 1876–1907, zápis 1907.

[10] MZA, SOkA Vyškov se sídlem ve Slavkově u Brna, fond R1 Archiv města Rousínova 1460–1945/1953. Kronika Rousínov 1908–1954, s. 12–13 a 19.

[11] Archiv potomků rodiny Osolsobě, vysvědčení.

[12] Josef KOMÁREK, *Naši rodáci a krajané*, Rousínov 1934, s. 163–164.

[13] *Z průmyslové výstavy ve Vyškově*, in: Vyškovské noviny ze 4. 9. a 2. 10. 1896; Vyškovské noviny ze 3. 10. 1902.

Příznivý vývoj průmyslu v Rousínově přiměl městské činitele k tomu, aby roku 1910 zvedli ruku pro uspořádání vlastní Krajinské živnostensko-průmyslové a hospodářské výstavy. Hlavní podíl na tom měl právě Richard Osolsobě; od ledna roku 1910 byl členem obecního výboru. Výstava se konala v létě 1911 a účastnilo se jí více jak dvě stovky vystavovatelů. Z nábytkářů je nutné uvést trojici firem, které v té době a zejména pak v době mezi válkami platily za největší konkurenty Richadra Osolsoběho: Pilát a Šmídek (pozdější Tusculum), Eduard Sedlmajer z Rousínova a továrnu nábytku Aloise Františka Waňury z Brna.[14] Výstavní prostory se rozlévaly z centra městyse až do polí za jeho hranicemi, kde byly postaveny celé kolonie pavilonů, v nichž firmy prezentovaly svoje zboží. Osolsobě se prezentoval ložnicí dekorovanou malovanými slováckými ornamenty. Vedle toho stále udržoval výrobu nábytku historizujícího, ale zaváděl i moderní vídeňský geometrismus. Stejně jako ostatní vycházel ze vzorníků zprostředkovaných časopisy jako byl Tischlermeister, nebo progresivní Das Interieur. Výstava znamenala pro firmu mnoho, podařilo se na ní získat velké množství nových zákazníků. Následujícího roku rozšířil filiálku ve Vyškově, kterou založil už roku 1909 a v Kroměříži otevřel sklad a prodejnu.[15] Dalším úspěchem v životě Richarda Osolsoběho bylo jmenování do čela Pokračovací školy pro učně stolařské, což byla nástavba Odborné pokračovací školy. Stát na její zřízení vydal povolení roku 1909, Richard Osolsobě stál v jejím čele v letech 1912–1932.[16]

Rozpoutání první světové války bylo z počátku pro rousínovské nábytkářství obrovskou ránou. Řada stolařů byla odvedena na frontu, nábytek se rázem téměř přestal prodávat. Záhy ale přišly zakázky od vojenského eráru. Firma Osolsobě dodávala dřevěné baráky pro vystěhovalce a raněné. Armáda byla také zákazníkem Tuscula. Protože dodávali armádě, byli vedoucí i většina zaměstnanců těchto firem zproštěni aktivní vojenské služby a mohli zůstat doma. Nezanedbatelný byl také finanční zisk z armádních zakázek. Obě tyto skutečnosti pak pozitivně zapůsobily při rozjezdu podnikání po skončení válečného konfliktu.[17]

[14] *Výstavní katalog.* Krajinská živnostensko-průmyslová a hospodářská výstava, 30. července–3. září. Vyškov 1911.

[15] MZA, fond H 500, kart. 1, Změny ve znění firmy a živnostenské listy, protokolování.

[16] MZA, SOkA Vyškov se sídlem ve Slavkově u Brna, fond R1 Archiv města Rousínova 1460–1945/1953. Kronika Rousínov 1908–1954, s. 35.

[17] MZA, SOkA Vyškov se sídlem ve Slavkově u Brna, fond R1 Archiv města Rousínova 1460–1945/1953. Kronika Rousínov 1908–1954, s. 76.

„Máme svůj krásný stát s vyvinutým průmyslem“[18]

Období mezi dvěma světovými válkami znamenalo vrchol rozkvětu nábytkářského průmyslu v historii českých zemí. Progresivní vývoj zaznamenáváme jak v rozvoji technologií, tak především v oboru návrhářství. Vedle vlastních velmi kvalitně vzdělaných návrhářů spolupracovaly firmy velice často s významnými externími architekty tuzemskými i zahraničními.

Továrna nábytku Richarda Osolsoběho se po skončení první světové války poměrně rychle vyrovnala s problémy, které přineslo čtyřleté ustrnutí ve vývoji. Majitel dokázal zajistit dobré zakázky, takže bylo možné zakoupit nové stroje. Firma dodávala především nábytek do interiérů nově vznikajících státních úřadů. Osolsobě zařizoval Poštovní úřad na Brně I, reprezentativní prostory Zemského úřadu v Užhorodě, kanceláře děkana Filozofické fakulty univerzity Jana Amose Komenského v Bratislavě, učebny Obchodní akademie tamtéž, rektorát Masarykovy university v Brně atd. Dokázala ale také expandovat za hranice republiky, už od roku 1920 pravidelně vozila výrobky do Itálie.[19] V úvahách o vývoji nábytkářství v prvním desetiletí existence samostatné Československé republiky Richard Osolsobě označil již rok 1919 za počátek konjunktury.[20] Úspěšný rozjezd firmy bedlivě sledovala její konkurence, především firma Tusculum, která sama v této době řešila jisté odbytové problémy a firmu Richarda Osolsoběho vnímala jako silného konkurenta, jehož progresivity vývoje v této době nedokázala dosáhnout.[21] Přes jistou ekonomickou krizi počátku 20. let 20. století se firma nadále rozrůstala. Ještě roku 1922 přibyly ke stávající filiálce ve Vyškově pobočky v Bratislavě a Veselí nad Moravou, o dva roky později firma otevřela prodejnu a sklad v Moravské Ostravě. Teprve roku 1926 měla svoje zastoupení také v Brně. Ústřední prodejna a tovární sklad nábytku sídlily na Nádražní ulici č.p. 2 a jeho vedoucím byl Richardův mladší bratr Karel Osolsobě, který měl na starosti obchodní oddělení. Na brněnské nábytkářské scéně tehdy už fungovala široká řada firem. V čele stály Spojené UP závody, dále to bylo Tusculum, Bohumil Božánek, A. Fr. Vaňura. Nicméně značka Osolsobě zde nebyla úplně neznámá, protože s jejími výrobky se brněnská veřejnost mohla seznamovat na Brněnských výstavních trzích, kterých se od prvního ročníku pravidelně účastnili.

Po Brně následovala Praha, kde byla pobočka otevřená roku 1929 na Štěpánské ulici č.p. 18, posléze přesunutá na tehdejší náměstí Petra Osvoboditele. Do jejího čela se postavil Štěpán Gillar. V říjnu téhož roku otevřela firma Osolsobě ještě stálou prodejnu ve Veletržním paláci, kterou vedl ing. Josef Škeřík, blízký spolupracovník Richar-

[18] Archiv potomků rodiny Osolsobě, Richard Osolsobě, Nábytkářství 1918–1928 v Republice, Rousínov 1929, s. 1, netištěný strojopis.
[19] MZA, fond H 500, kart. 1. Změny ve znění firmy a živnostenské listy, protokolování.
[20] Archiv potomků rodiny Osolsobě, Richard Osolsobě, Nábytkářství 1918–1928 v Republice, Rousínov 1929, s. 4, netištěný strojopis.
[21] M. STRAKOVÁ, *Tusculum*, s. 222.

dova syna Oldřicha Osolsoběho. Škeřík po dvou letech nahradil Gillara a stál v čele celého pražského křídla, k němuž patřily i rozsáhlé sklady v Bubenči.[22] Krize počátku třicátých let firmu také citelně zasáhla. Naštěstí ne tolik, jako třeba konkurenční Tusculum, kde se roku 1933 vážně uvažovalo o likvidaci firmy.[23] Richard Osolsobě dokonce velkoryse otevíral prodejny v Prostějově (1931), Zlíně (1932), Jihlavě (1933). Po obchodní stránce byl skutečně velmi obratný, například když byla roku 1933 zavedená daň ve výši 5 % z obratu firem, které měly více jak dvě prodejny, okamžitě změnil kromě pražské a brněnské všechny ostatní prodejny na vzorkovny. Veškeré obchodní záležitosti se pak oficiálně řešily přes tato dvě centra. Provozovny v Moravské Ostravě a Zlíně nakonec roku 1934 zavřel. Do vypuknutí druhé světové války bylo možné navštívit prodejny nebo vzorkovny firmy Osolsobě v osmi městech Československa (Brno, Praha, Bratislava, Nitra, Prostějov, Zlín, Jihlava, Olomouc) a v dalších osmi se nábytek této značky prodával v zastoupení místních firem (Kroměříž, Mladá Boleslav, Banská Bystrica, Hulín, Teplice Šanov, Senica, Karlovy Vary, Plzeň).[24]

Prezentace nábytkové tvorby

Ruku v ruce s rozvojem technologií a zvyšováním obratu šel i formální vývoj vyráběného zboží. Vedle obligátního folklórně stylizovaného nábytku se po roce 1918 objevily i soubory reagující na kubismus, rondokubismus a nastupující art déco. O šíři záběru nabídky nás podrobně zpravuje důsledně vedená kniha kalkulací nábytkových výrobků.[25] Příklady produkce představil Richard Osolsobě poprvé na zahradnickém veletrhu v Brně roku 1921. Vystavoval zde tři bytové interiéry: jídelnu v art décových formách navrženou architektem Bubnem, kubistickou ložnici z pera profesora Granáta a hostinský pokoj ve folklórním stylu vyrobený podle návrhu Richardova bratra Karla. Karel měl sice na starosti především obchodní stránku podniku, ale příležitostně se navrhování věnoval. Jako absolvent Odborné školy pro zpracování dřeva ve Valašském Meziříčí k tomu měl dobré předpoklady.

Skutečně velkoryse se firma prezentovala na Brněnských výstavních trzích roku 1925, které byly v tomto roce zaměřeny především na stavebnictví a bytovou kulturu. Firma představila zařízení celého bytu. Po stránce formální se však stále jednalo spíše o pelmel stylů. Tvary některých nábytkových kusů vycházely z produkce před první světovou válkou, kvalita jiných ustrnula na úrovni roku 1921.[26] Výběr z nábytku představeného v Brně prezentovala firma Osolsobě ještě téhož roku na veletrhu v Brati-

[22] MZA, fond H 500, kart. 44, kniha 29, Předkalkulace uměleckého nábytku 1922–1929.
[23] M. STRAKOVÁ, *Tusculum*, s. 225.
[24] MZA, fond H 500, kart. 1, Změny ve znění firmy a živnostenské listy, protokolování.
[25] MZA, fond H 500, kart. 1, Změny ve znění firmy a živnostenské listy, protokolování.
[26] MZA, fond H 106, Výstavy a akce pořádané na brněnském výstavišti – sbírka dokumentů 1923–1955 a fond H 500, kart. 2, Různé obrázky výrobků a bytového zařízení.

slavě. Pozitivní obrat směrem ke zvýšení kvality návrhů můžeme pozorovat teprve po roce 1926. Firmě se podařilo získat několik zajímavých klientů, pro které vytvořili skutečně reprezentativní nábytkové soupravy. Zařízení interiérů výstavního domu na Výstavě soudobé kultury na Brněnských výstavních trzích z roku 1928 a prezentace na Výstavě a trhu nábytku Svazu stolařů a příbuzných řemesel konané v areálu Brněnských výstavních trhů v následujícím roce naznačují slibný vývoj firmy.

Richard Osolsobě se v této době sám nad úrovní nábytkové výroby zamýšlel. Mezi moravskými nábytkáři nebyl v tomto směru úplnou výjimkou, v široké škále soudobých časopisů jich publikovala celá řada. Z množství textů, které napsal,[27] zaujme stať *Bytová kultura* z roku 1928. Hlásí se v ní k moderním trendům jednoduchého elegantního nábytku a výslovně se odvolává na holandské vzory, které znal zjevně z autopsie. Chválí především účelnost jednotlivých řešení, ohled na lidské potřeby a také fakt, že se zde klade stejný důraz na život veřejný, jako na soukromý.

„Neutápět se ve slohových zbytečnostech“

Vývoj formální stránky nábytkové tvorby firmy Osolsobě ve třicátých letech zcela srovnal krok s ostatními moravskými podniky. V nabídce převládlo modernistické art déco. Jednoduché tvary, hladké plochy, důraz na kvalitu materiálu, to jsou základní znaky produkce. Ve třicátých letech výrazně vzrůstá spolupráce s architekty a na kvalitě návrhů se projevuje i vstup Richardova syna Oldřicha Osolsobě do firmy. Oldřich studoval architekturu v ateliéru Pavla Janáka na Uměleckoprůmyslové škole v Praze (1926–1931) a určitou dobu pobýval v zahraničí. Po svém návratu do republiky si otevřel vlastní projekční kancelář v Olomouci. Většinu práce však zpočátku stejně získával v Rousínově. Při práci na projektech spolupracoval vždy s Josefem Škeříkem. Jejich tvůrčí skupina navrhla funkcionalistickou budovu Živnostenské školy pokračovací v Rousínově, či nedokončený komplex budovy Sokola. Dílem týmu Škeřík – Osolsobě byla také kolekce sedacího nábytku, jejíž první příklady byly poprvé veřejně prezentovány na nábytkové výstavě v Rousínově roku 1934. Jednalo se o organicky tvarovaný nábytek zjevně poučený severskou nábytkovou produkcí Alvara Aalta. Ve druhé polovině třicátých let se v nabídkovém katalogu firmy objevuje několik dalších pozoruhodných vzorů sedacího nábytku. Křeslo, jehož sedák a opěrák je vytvořený z jednoho kusu dvojrozměrně ohýbané masivní překližky nesené na kovových trubkových nohách. Čalouněná křesla, která se také vyznačují plynulým přechodem sedáku v opěrák. Bizarní křeslo a ušák, jejichž sedací a opěrná část byla nesena na spirá-

[27] Archiv potomků rodiny Osolsobě, Richard Osolsobě, Bytová kultura, 1928, netištěný strojopis; TÝŽ, Nábytkářství 1918–1928 v Republice, 1929, netištěný strojopis; TÝŽ, *Hospodářské úvahy*, 1934, netištěný strojopis; TÝŽ, *Kdo nepokračuje, jde zpět*, in: Památník svazu stolařů, příbuzných řemesel a průmyslu v republice Československé, Brno 1928, s. 10–12; TÝŽ, *Kultura bydlení*, in: Rousínov, město dobrého nábytku, Cestovní zpravodaj 1937, č. 6, s. 5–7.

lovitých pérech. V roce 1939 se mezi návrhy objevuje první nábytek vytvářený sestavováním jednotlivých nábytkových elementů v horizontálním i vertikálním směru do nábytkových stěn.

Druhá světová válka však slibný rozvoj firmy přerušila. V roce 1939 byly uzavřeny první filiálky, roku 1941 skončila svou existenci více jak polovina, od roku 1942 se neprodávalo ani v Brně a Bratislavě. Firma fungovala dál pouze v Rousínově a v Praze, kam přesídlil Oldřich Osolsobě. Obrovská rána přišla v červnu 1943, kdy náhle zemřel Richard Osolsobě. Po roce 1945 mělo vedení firmy velkorysé plány s jejím rozvojem. V únoru roku 1948 však byla firma znárodněna a stala se součástí nového národního podniku Spojené UP závody.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha č. 1: Návrh nábytku, Richard Osolsobě, 1896. Uloženo v Moravském zemském archivu (dále MZA), fond H 500, Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě v Rousínově 1880–1848, kart. 23. Různé obrázky výrobků a bytového zařízení

Příloha č. 2: Pohled do expozice Továrny nábytku Richard Osolsobě, Zahradnický veletrh v Brně, 1921. Uloženo v MZA, fond H 500, tamtéž.

Příloha č. 3: Návrh nábytku, Jan Šachl, 1923. Uloženo v MZA, fond H 500, tamtéž.

Příloha č. 4: Reklamní leták, Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě, 30. léta 20. století. Uloženo v MZA, fond H 500, tamtéž.

Příloha č. 5: Pánský pokoj, Jan Kupka, Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě, po roce 1935. Uloženo v MZA, fond H 500, tamtéž.

Příloha č. 6: Návrhy nábytku, Josef Škeřík, Oldřich Osolsobě, Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě, po roce 1934. Uloženo v MZA, fond H 500, tamtéž.

Příloha č. 7: Nábytek, Josef Škeřík, Oldřich Osolsobě, Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě, po roce 1934. Uloženo v MZA, fond H 500, tamtéž.

Příloha č. 8: Návrh nábytku, Oldřich Osolsobě, Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě, 1939. Uloženo v MZA, fond H 500, tamtéž.

Barevná příloha č. XXXV: Reklamní leták, Československá vývozní továrna nábytku Richard Osolsobě, kolem 1910. Uloženo v MZA, fond H 500, tamtéž.

Martina Straková

OSOLSOBĚ. Gute Möbel, gutes Wohnen

ZUSAMMENFASSUNG

In der 1. Hälfte des 20. Jahrhunderts nahm Mähren eine wichtige Stelle in der Möbelwelt ein. Die Produktions- und besonders Designerprogressivität war mit der damaligen Situation in anderen europäischen Staaten vergleichbar. Die bedeutendsten Fabriken konzentrierten sich in Brünn. Hier wurden zahlreiche Firmen gegründet, andere trugen dorthin ihren Sitz über oder hatten dort ihre Zweigstellen.

Eine der Firmen, die sich in Brünn durchsetzten, war die Fabrik für Möbel, Bauarbeiten und Holzwaren Richard Osolsobě (*Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě*). Ihre Geschichte geht in das Jahr 1866 zurück, wo Jan Osolsobě in Rousínov u Brna eine Tischlerwerkstatt gründete. Der echte Aufschwung begann aber erst nach 1894, wo an der Stirn sein Sohn Richard Osolsobě stand, der ein tüchtiger Händler und Organisator war. Er führte die Produktion luxuriöser Neorenaissance- und Jugendstilmöbel ein, nahm die Herstellung der durch die Folkstradition inspirierten Möbel auf. Noch vor dem ersten Weltkrieg öffnete er die erste Zweigstelle in Vyškov.

Auch in der neuen Tschechoslowakischen Republik fand die Firma bald ihre Stelle. Anfangs konzentrierte sie sich auf staatliche Aufträge der Inneneinrichtung neuer Amtsgebäude. Ihr Aufschwung aus dem Anfang der 20er Jahre verlor jedoch nach 1922 an Intensität. Die Firma wuchs zwar weitere, es wurde Filialen in Bratislava, Moravská Ostrava und Veselí nad Moravou eröffnet, aber das künstlerische Niveau des Designs erhöhte sich nicht viel. Eine Wandlung ist nach 1926 zu beobachten. Die ökonomische Lage war stabilisiert. Richard Osolsobě eröffnete eine große Verkaufsstelle und Lagerräume in Brünn, Bahnhofsstraße. Drei Jahre später setzte er sich in Prag durch und in den 30er Jahren hatte fie Fabrik schon acht Zweigstellen in der ganzen Republik. Großen Nachdruck legte Richard Osolsobě auf die Präsentation der Marke auf verschiedenen Messen. Er selbst beteiligten sich aktiv an der Vorbereitung der Ausstellungsprojekte in Rousínov in den Jahren 1911 und 1929–1939. Regelmäßig stellte er die Möbel der Firma auf Ausstellungen vor, die durch die Brünner Ausstellungsmessen organisiert wurden.

In den 30er Jahren beteiligte sich an dem Betrieb der Firma Richards Sohn Oldřich Osolsobě. Die von ihm entworfenen Möbel waren bei uns ausnehmend. Er inspirierte sich durch Werke nordeuropäischer Designeure, viele Entwürfe waren recht original bis experimental. Die vielversprechende Entwicklung wurde durch den zweiten Weltkrieg unterbrochen. Im Februar 1948 wurde die Firma in den Nationalbetrieb Vereinigte UP-Werke eingegliedert.

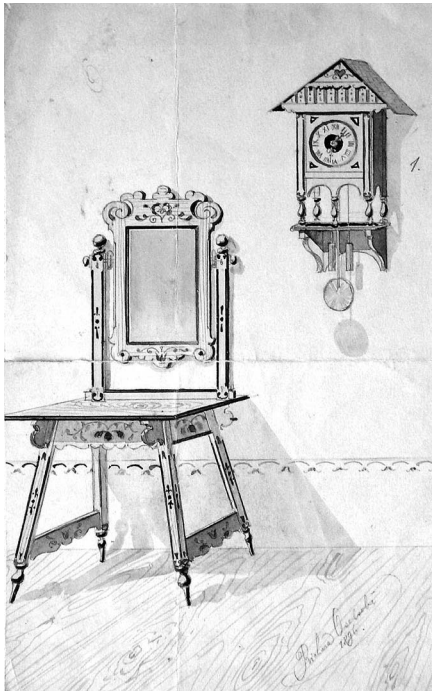

Příloha č. 1: Návrh nábytku, Richard Osolsobě, 1896.

Příloha č. 2: Pohled do expozice Továrny nábytku Richard Osolsobě, Zahradnický veletrh v Brně, 1921.

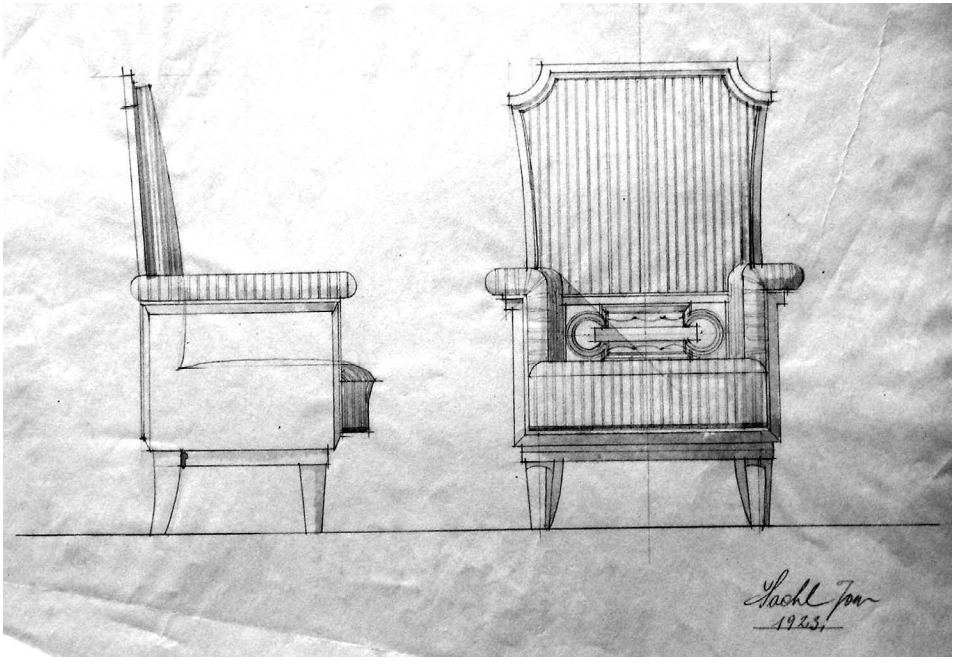

Příloha č. 3: Návrh nábytku, Jan Šachl, 1923.

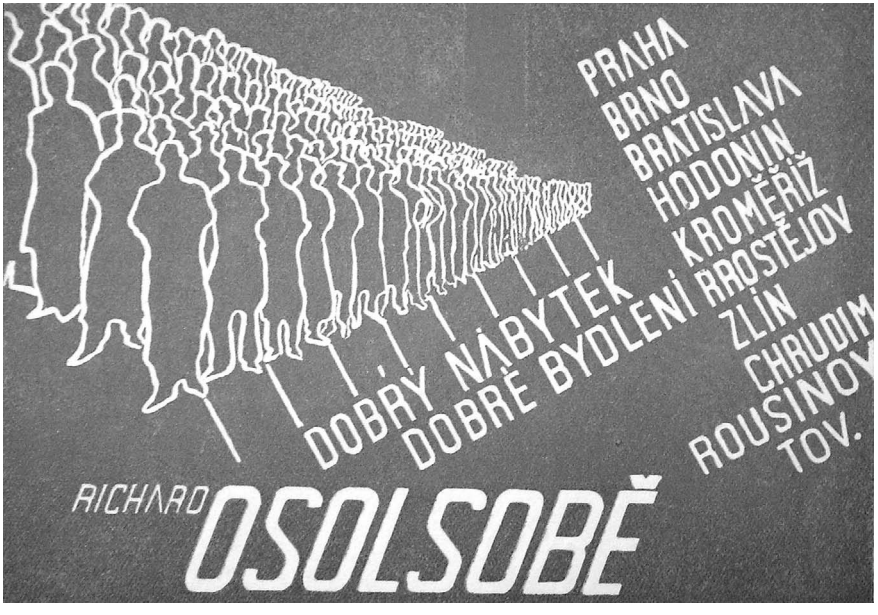

Příloha č. 4: Reklamní leták, Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě, 30. léta 20. století.

Příloha č. 5: Pánský pokoj, Jan Kupka, Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě, po roce 1935.

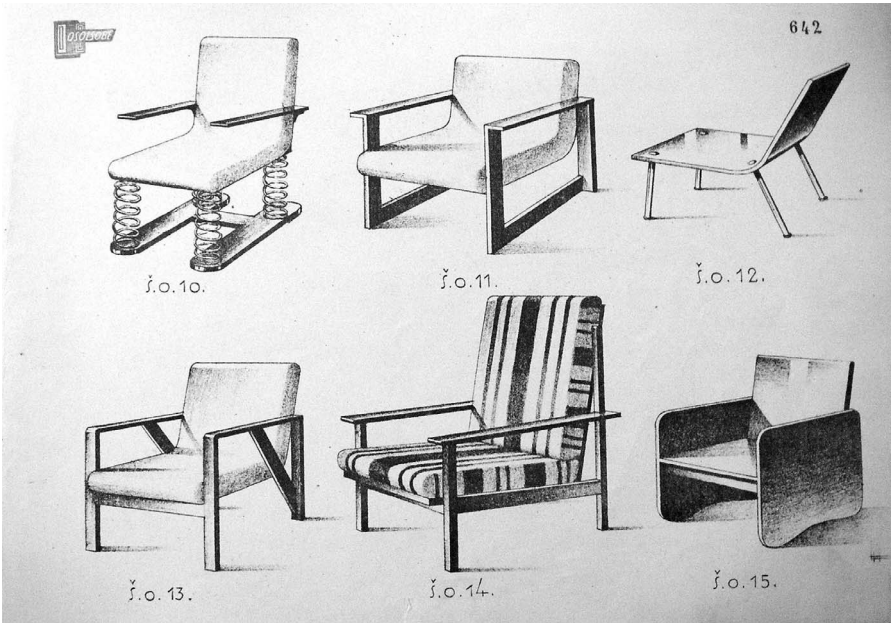

Příloha č. 6: Návrhy nábytku, Josef Škeřík, Oldřich Osolsobě, Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě, po roce 1934.

Příloha č. 7: Nábytek, Josef Škeřík, Oldřich Osolsobě, Továrna nábytku, stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě, po roce 1934.

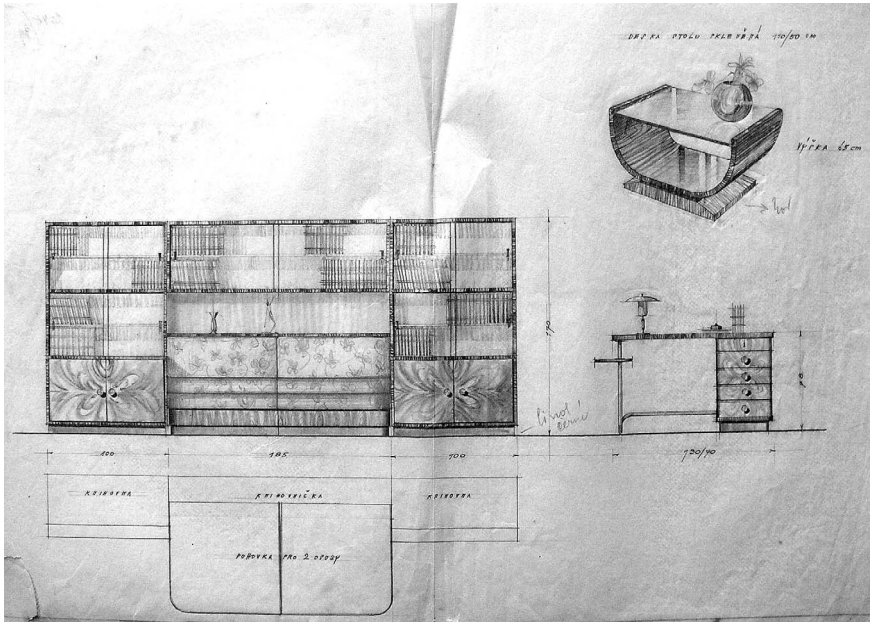

Příloha č. 8: Návrh nábytku, Oldřich Osolsobě, Továrna nábytku stavebních prací a dřevěného zboží Richard Osolsobě, 1939.

Martin Vlček

NÁLETY SOVĚTSKÉHO LETECTVA NA BRNO V DUBNU 1945

Ačkoliv od konce 2. světové války uplynulo více jak šedesát let, existují témata, která stále čekají na své zpracování. K „bílým místům" největšího válečného konfliktu v dějinách lidstva bezpochyby patří činnost sovětského armádního letectva v průběhu osvobozování moravské metropole v dubnu 1945. Zatímco historii pozemních bojů, spojených s provedením druhé části Bratislavsko-brněnské operace, se zvláště před rokem 1989 věnovala řada autorů, akcí sovětské 5. letecké armády VVS[1] a Rumunského královského letectva v dubnu roku 1945 se historici dotýkali jen okrajově. Proč tomu tak bylo je nasnadě: vedle ideologických důvodů (zvláště před rokem 1989) omezovala a do značné míry stále omezuje veškeré snahy o zpracování historie náletů sovětského letectva na Brno především značná absence dobových pramenů. Většina úředních materiálů vzala za své v průběhu bojů o moravskou metropoli nebo ve dnech a týdnech bezprostředně následujících po jejím osvobození. Německé okupační úřady navíc mnohem více zaměstnávaly přípravy na obranu Brna a evakuace jeho německého obyvatelstva, než překvapivé sovětské letecké útoky. Přes zmiňované obtíže jsem se pokusil ve svém článku zmapovat tuto dramatickou epizodu v dějinách moravské metropole.

Na počátku roku 1945 již jen zarytí nacisté mohli doufat v zázračný obrat na frontách 2. světové války. Spojenecké armády se nezadržitelně probojovávaly do centra Třetí říše. S tím, jak se k sobě postupně přibližovaly pozemní jednotky západních a východních Spojenců, narůstalo nebezpečí vzájemných střetů mezi jejich leteckými silami. Tomuto problému měla zabránit mezispojenecká dohoda známá jako „*No Bombing Linie*", jež stanovovala linii leteckých operací mezi angloamerickým a sovětským letectvem. Zástupci amerického, anglického a sovětského letectva se během vzájemných schůzek dohodli na tom, že tato linie se potáhne od Štětína přes Berlín, Ruhland, Drážďany, Brno a Vídeň až do Záhřebu. Pomyslná čára přeťala území naší republiky na dvě části; severovýchodní Čechy a větší část Moravy se ocitly ve sféře sovětského letectva, zatímco oblast ležící západně od této linie „spravovaly" letouny západních Spojenců. Dohoda vstoupila v platnost 6. února 1945 a až na několik drobných výjimek byla oběma stranami dodržována do ukončení bojových operací v Evropě.

Brňané si tak na čas mohli vydechnout. Ustaly přelety mohutných svazů B-24 Liberatorů a „létajících pevností" 15. AF USAAF,[2] jež v předchozích měsících přinesly

[1] VVS – *Vojenno Vozdušnyje Sily* – Vojenské letecké síly – armádní letectvo SSSR.

[2] 15. AF USAAF – *15th Air Force of the United States Army Air Force* – 15. letecká armáda Vzdušných armádních sil USA.

zkázu několika moravským a slezským městům. Nechybělo mezi nimi ani Brno, jež se dosud vzpamatovávalo především z druhého amerického náletu, k němuž došlo 20. listopadu 1944. V tomto mlhavém listopadovém dni zaútočilo na město celkem 150 B-17 Flying Fortressů od 5. BW[3] 15. letecké armády USAAF. Přestože primárním cílem amerických bombardérů bylo brněnské Hlavní nádraží, především díky nepříznivým povětrnostním podmínkám dopadla většina svržených pum mimo cílovou oblast. Koberec pum pokryl prakticky celý střed města a nevyhnul se ani řadě brněnských předměstí. V zasažených protileteckých krytech a vybombardovaných troskách domů nalezlo toho dne svou smrt nejméně 400 lidí. Ještě měsíc po náletu se v brněnských nemocnicích nacházelo 107 těžce zraněných osob. Dalších 154 lehce zraněných ošetřili zdravotníci a příslušníci složek LS[4] přímo na místě nebo na ošetřovnách. Z 5 000 Brňanů se rázem stali bezdomovci, kteří museli vyhledat azyl u svých příbuzných a známých nebo v nouzových ubytovnách zřízených úřady.[5] Během nejtěžšího náletu na moravskou metropoli v průběhu 2. světové války bylo zcela zničeno 183 budov a dalších 295 domů poškodily letecké pumy těžce. 1 204 brněnských domů vyvázlo z bombardování jen s lehčími škodami.[6]

Listopadový nálet amerických bombardérů se vedle železničního nádraží citelně dotkl mnoha brněnských podniků. Němcům se však podařilo poměrně rychle zajistit opětovné fungování většiny zasažených továren a i brněnského Hlavního nádraží, jež bylo díky nasazení stovek dělníků a 150 příslušníků *Wehrmachtu*[7] zprovozněno osm dní po ničivém náletu.[8] K ještě masivnější mobilizaci všech dostupných pracovních sil však okupační orgány donutil postup vojsk 2. ukrajinského frontu a Rumunské královské armády na počátku roku 1945. Na hlavních přístupech k Brnu začaly vyrůstat pěchotní zákopy, kulometná hnízda, protitankové zákopy a zátarasy a jiná obranná zařízení, jež měla ztížit postup jednotkám Rudé armády. Němečtí vojáci a policisté donutili tisíce českých civilistů, aby se nedobrovolně podíleli na těchto opevňovacích pracích. Rovněž Brno se postupně měnilo v opevněné město. Všichni obyvatelé moravské metropole s napětím očekávali zahájení útoku na město: Němci s obavami, Češi s nadějí.

V prostoru jižní Moravy, severovýchodního Rakouska a jihozápadního Slovenska se mezitím soustřeďovaly na obou stranách fronty mohutné síly. Velitel 2. ukrajinského frontu maršál Rodion Jakovlevič Malinovskij v souvislosti s připravovaným útokem na Brno shromáždil celkem 359 000 mužů, 365 tanků a samohybných děl a 7 860 děl, raketometů a minometů. Ze vzduchu mělo krýt postup sovětských a rumunských

[3] 5. BW – *Bomber Wing* – bombardovací křídlo.
[4] LS – *Luftschutz* – protiletecká ochrana.
[5] Moravský zemský archiv Brno (dále MZA), fond B 252 Zemský prezident Brno, kart. 112, fol. 70.
[6] Vojenský historický archiv Praha (dále VHA), fond Letecká válka nad územím ČSR, inv.č. 31/K2.
[7] *Wehrmacht* – branná moc.
[8] Vlastimil SCHILDBERGER, *Brněnský 20. listopad 1944. Letecká válka nad Brnem*, in: Vlastivědný věstník moravský (dále VVM) 46, 1994, s. 313.

pozemních jednotek celkem 637 letounů 5. letecké armády VVS a Rumunského královského leteckého sboru.[9]

Na německé straně nesla hlavní tíži obranných bojů 1. tanková armáda generála W. K. Nehringa, která spadala pod skupinu armád Střed polního maršála F. Schörnera. Němcům se podařilo v prostoru Moravy a severovýchodního Rakouska shromáždit celkem 250 000 vojáků, 120 tanků a samohybných děl, 2 150 děl a minometů a 150 letadel.[10] Na počátku roku 1945 došlo k reorganizaci jednotek *Luftwaffe*[11] na území Protektorátu Čechy a Morava. Německé letecké jednotky dislokované v tomto prostoru nyní nepodléhaly *Luftgaukommandu*[12] ve Vídni, ale byly převedeny pod působnost *Luftgau* VII,[13] jejíž velitelství sídlilo ve Vratislavi. Pestrou směs nejrůznějších německých leteckých jednotek na Moravě navíc rozšířily i stoje frontových jednotek spadajících pod 4. a 6. leteckou flotilu, jež podporovaly vedle již zmiňované skupiny armád Střed i skupinu armád Jih. V rámci rozsáhlé reorganizace došlo k redukci počtu stíhacích eskader u 8. JD,[14] v jejíž sestavě zůstala na počátku roku 1945 pouze NJG 100.[15]

Pilotům této noční stíhací eskadry padly v jarních měsících roku 1945 za oběť dva spojenecké letouny, jež vezly zásoby zbraní a munice partyzánským oddílům v okolí Brna. První úspěch zaznamenali piloti NJG 100 v noci z 26. na 27. března 1945, když ve 21.00 sestřelila stíhačka ze stavu jmenované jednotky sovětský zásobovací letoun americké provenience C-47. Neovladatelný stroj dopadl 400 m od obce Mokrá, ležící severovýchodním směrem od Brna a jeho hořící trosky zajistili do příchodu německých vojáků příslušníci četnické stanice z Tvarožné. Jak ukazuje dobové hlášení, četníci se domnívali, že osádka stroje se nachází pod troskami letounu.[16] Ve skutečnosti se podařilo všem členům posádky bezpečně opustit stroj na padácích. Obdobné „štěstí v neštěstí" měla posádka tentokrát amerického zásobovacího letounu. V noci ze 16. na 17. dubna 1945 napadla německá stíhačka z NJG 100 nedaleko místa shozu upravený bombardér B-24 Liberator. Americký čtyřmotorový letoun, plně naložený zásobami pro partyzány, se zřítil nedaleko Tišnova. Posádka zasaženého letounu včas opustila zasažený stroj a snesla se na padácích k zemi. V obou případech se k sovětským i americkým letcům dostali dříve než němečtí vojáci nebo němečtí a čeští četníci partyzáni, kteří vzali sestřelené posádky pod svá „ochranná křídla" až do osvobození území sovětskými jednotkami.[17]

---

[9] Václav PEŠA, *Osvobození Brna Rudou armádou*, in: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 7, 1965, s. 309.
[10] Tamtéž.
[11] *Luftwaffe* – letecká zraň – oficiální název německého vojenského letectva 1935–1945.
[12] *Luftgaukommando* – velitelství letecké župy.
[13] *Luftgau* VII – 7. letecká župa.
[14] 8. JD – 8. *Jagddivision* – 8. stíhací divize.
[15] NJG 100 – *Nachtjagdgeschwader* 100 – 100. noční stíhací eskadra.
[16] MZA, fond B 252 Zemský prezident Brno, kart. 112, fol. 309.
[17] V. SCHILDBERGER, *Brněnský 20. listopad 1944*, s. 315.

Americký zásobovací B-24 Liberator byl sestřelen v době, kdy se již plně rozběhla druhá fáze Bratislavsko-brněnské operace. První sovětští vojáci vstoupili na území Moravy v noci z 6. na 7. dubna 1945, kdy se podařilo jednotkám 33. gardového jezdeckého pluku 8. gardové jezdecké divize přejít po troskách zničeného železničního mostu nedaleko slovenské obce Brodské na západní břeh řeky Moravy. Malé předmostí se podařilo rychle rozšířit a na pravý břeh řeky byly přesunuty další sovětské posily. První moravskou obcí, osvobozenou jednotkami 2. ukrajinského frontu, se stal nedaleký Lanžhot, který byl dobyt 11. dubna 1945 po třech dnech urputných bojů. Prudké pozemní boje doprovázela i zvýšená aktivita sovětských bojových a průzkumných letounů nad oblastí jižní Moravy.

Zatímco řada moravských a slezských měst, městeček a vesnic zažívala prakticky denně náhlé útoky sovětských bombardovacích, bitevních a stíhacích letounů, v Brně panoval relativní klid. Vše se však mělo dramaticky změnit v neděli 8. dubna 1945. Toho dne vzlétlo v odpoledních hodinách ze sovětského předsunutého letiště u Galanty 18 lehkých bombardérů Douglas DB-7/A-20 G Boston/Havoc od 218. bombardovací letecké divize 5. LA[18] VVS, které zamířily k Brnu.[19] Tyto stroje americké výroby byly v průběhu 2. světové války do SSSR dodávány ve velkých počtech v rámci „Smlouvy o půjčce a pronájmu“ a účastnily se mnoha bojových akcí nad moravskou metropolí.

Poté, co se sovětské Bostony seřadily do jednotlivých bojových formací, zamířily směrem k Brnu. Přestože se k městu přibližovala frontová linie, pěkné jarní počasí vylákalo mnoho Brňanů k procházkám do ulic a parků. Obzvláště rušno bylo především v parku na Kolišti, který zaplnily ženy s kočárky a hrající si děti. Krátce před 15.00 se začal v dálce ozývat dunivý hřmot leteckých motorů. Jelikož nebyl vyhlášen letecký poplach, nikdo nevěnoval sílícímu zvuku příliš pozornosti. Hluk navíc přicházel od severozápadu, tedy ze směru, z něhož nikdo neočekával útok sovětských letounů. Piloti 218. bombardovací letecké divize si byli této skutečnosti nepochybně vědomi, o čemž svědčí trasa jejich letu. Sovětské bombardéry A-20 G, letící v malé výšce, nejdříve oblétly severní brněnská předměstí, poté se stočily na jih a zamířily přímo do centra města.

Sovětským letcům se podařilo dosáhnout absolutního momentu překvapení. Kolem 15.00 zasypaly sovětské Bostony park na Kolišti a přilehlé okolí bombami malého kalibru. Několik svržených pum dopadlo i na Hlavní nádraží a na areál městských plynáren, tepláren a elektrárnu. Energetické srdce města mělo být zřejmě hlavním cílem náletu, avšak bombardování se dotklo především obytné zástavby. Sovětské bomby se nevyhnuly ani brněnským nemocnicím (u sv. Anny a Úrazové nemocnici), kam byly převáženy oběti prvního sovětského náletu na moravskou metropoli.[20] Díky

[18] 5. LA VVS – 5. letecká armáda armádního letectva SSSR.
[19] V. SCHILDBERGER, *Brněnský 20. listopad 1944*, s. 315.
[20] Tamtéž, s. 315.

malé hmotnosti svržených pum byly materiální škody způsobené útokem sovětských lehkých bombardérů A-20 G téměř zanedbatelné: jedna budova byla poškozena těžce a 98 domů poškodily exploze bomb lehce.[21]

Protiletecká ochrana města 8. dubna 1945 naprosto selhala. Sirény ohlašující letecký poplach se rozezněly až po odletu sovětských Bostonů.[22] Toto tragické selhání se samozřejmě odrazilo v počtu obětí náletu. Lidé, zaskočení nečekaným leteckým útokem v brněnských ulicích a parcích, neměli prakticky žádnou šanci vyhledat bezpečný úkryt. Korzující Brňany zasypal po explozi svržených bomb smrtící koktejl střepin, jenž byl zvláště účinný v městském parku na Kolišti. Na toto místo bylo proto vysláno nejvíce jednotek brněnské *Luftschutz*. Přestože řada zasahujících záchranářů a zdravotníků asistovala při odstraňování následků předchozích amerických náletů, mnoha muži značně otřásl „*děsivý obraz roztrhaných a do větví stromů vržených těl*" malých dětí a jejich matek.[23] První nálet sovětské 5. letecké armády na Brno zaplatilo svým životem celkem 38 osob. Sedm Brňanů skončilo s těžkým zraněním v nemocnici a 19 bylo zraněno lehce.[24]

Nálet z 8. dubna 1945 značně otřásl důvěrou Brňanů ve fungování místní protiletecké ochrany. Ke zmírnění obav obyvatel moravské metropole z možnosti dalšího nenadálého útoku sovětských letadel nepřispěly ani okupační úřady, jež po prvním náletu bombardérů 5. letecké armády VVS lakonicky konstatovaly, „*že fronta není daleko a že za těchto okolností i při největší pozornosti mohou přijít výstrahy o přiblížení se cizích letadel pozdě a že proto nelze vyloučit nenadále útoky. Obyvatelé byli upozorněni, aby vyhledávali kryt, jakmile zaslechnou zvuk leteckých motorů anebo uvidí blížit se letadla.*"[25]

O tom, že se skutečně nevyplácí spoléhat na fungování místní *Luftschutz*, se brněnské obyvatelstvo přesvědčilo velmi brzy, ve čtvrtek 12. dubna 1945. Sovětské bombardovací letouny zaútočily na město podle stejného scénáře jako v případě náletu z 8. dubna. Bombardování provedlo 18 Bostonů z 218. bombardovací letecké divize, tedy z téže jednotky 5. letecké armády VVS, jejíž stroje rozsévaly zkázu a smrt v moravské metropoli před čtyřmi dny.[26] Na základě zkušeností z předchozího náletu zamířily posádky sovětských lehkých bombardérů A-20 G k městu po stejné letové trase. Poté co oblétly severní předměstí Brna, stočily se prudce na jih a o chvíli později na východ. Centrum města, na něž se letecký útok zaměřil, tak bylo opět napadeno z překvapivého směru, od západu.

V 9.00 se nad středem moravské metropole přehnaly v nízkém letu dvě vlny lehkých bombardérů A-20 G se sovětskými posádkami, odhodily svůj náklad lehkých

[21] VHA, fond Letecká válka nad územím ČSR, inv.č. 31/K2.
[22] V. PEŠA, *Osvobození Brna*, s. 322.
[23] Miloš BUDÍK – Milena FLODROVÁ – Zdeněk MÜLLER – Vlastimil SCHILDBERGER, *Bomby nad Brnem. Zpráva o leteckém bombardování města Brna v letech 1944 a 1945*, Brno 2005, s. 13.
[24] VHA, fond Letecká válka, inv.č. 31/K2.
[25] V. PEŠA, *Osvobození Brna*, s. 322.
[26] V. SCHILDBERGER, *Brněnský 20. listopad 1944*, s. 315.

trhavých bomb a následně zamířily k východu, směrem na domovské letiště.[27] Celkem 150 až 200 svržených leteckých pum zasáhlo oblast táhnoucí se od Joštovy třídy přes Husovu a Veselou ulici, náměstí Svobody, Dominikánské náměstí, kde dostala přímý zásah i budova Nové radnice, Zelný trh, Cejl, Křenovou ulici, Radlas až po Komárov. Materiální škody, způsobené druhým náletem 5. letecké armády VVS, byly v porovnání s leteckým útokem z 8. dubna 1945 mnohem rozsáhlejší. Bombardování zasáhlo pět továrních objektů a obě brněnská nádraží, Hlavní a Rosické.[28] Na posledně jmenovaném byla explozí svržené letecké bomby lehce poškozena parní lokomotiva.[29]

Vedle brněnských vlakových nádraží zaměřili sovětští letci svou pozornost opět na brněnskou teplárnu, plynárnu a elektrárnu. Zvláště v případě městské elektrárny dosáhli velkého úspěchu: několik přesných zásahů vyřadilo energetický podnik načas z provozu.[30] Některé části Brna se musely obejít nejen bez dodávek elektrického proudu, ale i vody a plynu. Exploze trhavých pum totiž na mnoha místech poškodily vodovodní a plynové potrubí. Nad městem se navíc zdvihaly sloupy dýmu ze šesti požárů, které však naštěstí neměly větší rozsah a hasičským jednotkám se je brzy podařilo dostat pod kontrolu.[31] Nálet se samozřejmě nevyhnul ani obytné zástavbě. Sovětské bomby měly 12. dubna 1945 v moravské metropoli zcela zničit celkem jedenáct domů, dalších21 obytných budov bylo poškozeno těžce a 57 lehce.[32] Jiné údaje hovoří o tom, že v průběhu druhého náletu 5. LA VVS bylo v Brně zasaženo 105 domů.[33] Jedna věc je však z uvedených statistických údajů patrná: druhý sovětský nálet na Brno byl ničivější než v případě prvního leteckého útoku 218. bombardovací letecké divize z 8. dubna 1945.

Většímu rozsahu způsobených materiálních škod odpovídal i vyšší počet obětí v řadách civilního obyvatelstva. K velkému počtu mrtvých a zraněných nepochybně opět přispělo opožděné vyhlášení leteckého poplachu. Podle několika dobových svědectví přitom bylo brněnské vedení *Luftschutz* tentokrát dopředu informováno o blížících se sovětských letounech. V této záležitosti je patrně nejdůležitější poválečná výpověď V. Janouška, který byl v době náletu na jedné z věží Petrova, jež sloužila během 2. světové války jako pozorovatelna místní protiletadlové ochrany. Janouškovým *„úkolem bylo hlásit brněnské výstražné centrále případný přílet spojeneckých letounů, aby tato mohla houkáním sirén včas upozornit civilní obyvatelstvo na nebezpečí náletu. Když toho rána (12. dubna) skutečně přiletěla sovětská letadla, hlásil jsem nebezpečí. Jaké však bylo moje*

[27] MZA, fond B 252 Zemský prezident Brno, kart. 112, fol. 472.
[28] MZA, fond B 301 Inspektor neuniformované protektorátní policie na Moravě, kart. 1, fol. 9.
[29] MZA, fond B 252 Zemský prezident Brno, kart. 112, fol. 473.
[30] V. PEŠA, *Osvobození Brna*, s. 323.
[31] MZA, fond B 252 Zemský prezident Brno, kart. 112, fol. 473.
[32] VHA, fond Letecká válka nad územím ČSR, inv.č. 31/K2.
[33] MZA, fond B 252 Zemský prezident Brno, kart. 112, fol. 474.

překvapení, když mi v centrále zprávu přijímající Němka řekla: „My už to dávno víme, ale sirény houkat nebudou. Zbytečně by se přerušil provoz ve zbrojovkách a továrnách!"[34]

Díky tomu se kvílivý zvuk sirén rozezněl ve městě až po odletu sovětských bombardovacích strojů z centra města. Překvapení lidé tak opět nestačili vyhledat bezpečí protileteckých krytů a na mnoha místech moravské metropole se opakovaly scény, jež byly k vidění v parku na Kolišti 8. dubna 1945. Řadu obětí si vyžádaly především dva tragické incidenty: přímý zásah tramvaje svrženou pumou na Joštově třídě a exploze letecké bomby uprostřed skupiny mladých dělnic, jež pracovaly v jedné z továren na Cejlu.[35] Na tato místa byli vysláni příslušníci čtyř *Identifizierungsgruppen*,[36] kteří byli pověřeni velmi nevděčným úkolem: identifikovat těla obětí zohavená explozemi trhavých bomb. Šest hodin po skončení leteckého útoku bylo v Brně napočítáno 57 mrtvých. Dalších 170 lidí utrpělo během náletu různě závažná zranění.[37] Jelikož řada ze zraněných osob byla přivezena do brněnských nemocnic v kritickém stavu, počet lidí, kteří zemřeli v důsledku leteckého útoku, narůstal i v následujících dnech. Neblahá cifra se nakonec zastavila na čísle 78. Sedmapadesát Brňanů si odneslo z nejhoršího náletu 5. letecké armády VVS na moravskou metropoli těžká zranění a 94 lehká.[38]

Nálet z 12. dubna 1945 se stal posledním impulsem k definitivnímu ukončení veřejného života ve městě. Lidé přestali chodit do zaměstnání a druhý den po leteckém útoku zavřely své brány i všechny brněnské školy. Část obyvatel města se přesunula raději do vesnic v okolí Brna a ti co zůstali trávili čím dál tím více času v krytech a suterénech svých domů. Moravská metropole se začala horečně připravovat na příchod fronty.[39]

Až do večera 14. dubna 1945 panoval ve městě relativní klid. Na obloze se za tu dobu neobjevilo žádné sovětské letadlo. Předzvěstí blížící se změny se stala noc ze 14. na 15. dubna. Po setmění se nad Brnem poprvé objevily sovětské víceúčelové dvouplošníky Po-2, které Brňané kvůli charakteristickému zvuku jejich motorů brzy překřtily na „šicí strojek" nebo „singrovku".[40] Tyto dvoumístné stroje, které upomínaly spíše na časy 1. světové války, byly nad město vyslány, aby provedly průzkum před nadcházejícím útokem Rudé armády, jenž byl zahájen v neděli 15. dubna 1945 v 10.00.[41] Až do dne osvobození moravské metropole se „singrovky" staly nedílnou součástí brněnské oblohy.

Vedle pomalých dvouplošníků se nad městem čím dál častěji začaly objevovat i jiné typy sovětských průzkumných, bombardovacích, bitevních a stíhacích letounů. Ruso-

[34] M. BUDÍK – M. FLODROVÁ – Z. MÜLLER – V. SCHILDBERGER, *Bomby nad Brnem*, s. 17.
[35] V. PEŠA, *Osvobození Brna*, s. 323.
[36] *Identifizierungsgruppe* – identifikační skupina.
[37] MZA, fond B 301 Inspektor neuniformované protektorátní policie na Moravě, kart. 1, fol. 9.
[38] VHA, fond Letecká válka nad územím ČSR, inv.č. 31/K2.
[39] V. SCHILDBERGER, *Brněnský 20. listopad 1944*, s. 315.
[40] V. PEŠA, *Osvobození Brna*, s. 326.
[41] Jan BŘEČKA, *Brněnské jaro 1945. Poslední měsíc okupace a osvobození Brna Rudou armádou*, Brno 2005, s. 34.

vé na rozdíl od Američanů vysílali své stroje do bojových akcí nejen ve dne, ale i v noci. K denním náletům využívala 5. LA VVS vedle již zmiňovaných lehkých bombardérů A-20 G Boston především slavné dvoumístné bitevní letouny Il-2 Šturmovik. Šturmoviky, nazývané německými vojáky „černá smrt", sloužily především k útokům na zásobovací kolony v německém týlu nebo k přímé podpoře útočících pozemních jednotek Rudé armády. Speciálně upravené verze Il-2 se zvláště v 2. polovině druhé světové války staly postrachem německých tankistů. Do útoků na silniční a železniční dopravu v zázemí německých jednotek se zapojovaly i různé typy sovětských stíhacích letounů, například Jak-3, Jak-9, La-7 aj. Během nočních bombardovacích akcí se velmi osvědčily výše zmiňované dvouplošníky Po-2. Ačkoliv jimi shazované malé zápalné a trhavé pumy nepůsobily německým jednotkám významnější materiální a lidské ztráty, útoky těchto dvouplošných strojů působily Němcům potíže jiného druhu. Monotónní zvuk motorů těchto archaicky vyhlížejících letounů, provázený občasnými explozemi jimi svržených bomb, silně působil na psychiku vojáků *Wehrmachtu*, kteří si po celodenních bojích nemohli vychutnat chvilku klidu ani v nočních hodinách.

Taktiku, kterou tyto stroje během svých nočních útoků používaly, velmi dobře ilustruje jedno z mála dochovaných dobových hlášení, v němž brněnský policejní ředitel rekapituluje průběh a následky náletů sovětských letounů na moravskou metropoli v noci z 15. na 16. dubna 1945.[42] První „vlna" bombardovacích letadel 5. letecké armády VVS se objevila nad městem ve večerních hodinách 15. dubna. Trojice sovětských strojů zaútočila kolem 21.15 na oblast Králova Pole a brněnské Hlavní nádraží. Během leteckého útoku shodily posádky sovětských strojů čtyři trhavé bomby a asi patnáct zápalných pum, které způsobily jen zanedbatelné materiální škody. Exploze sovětských bomb malého kalibru poškodily na nádraží kolejnice a zpřetrhaly trakční vedení. Zápalné pumy vyvolaly v prostoru železniční stanice malý požár, který však ještě před příjezdem hasičů dostali pod kontrolu příslušníci jednotky SS, jež byla rozmístěna v blízkosti vlakového nádraží. Celý incident se obešel bez ztrát na lidských životech.

Druhá „vlna" sovětských dvouplošníků se objevila nad spícím městem půl hodiny po půlnoci. Noční oblohu křižovaly sovětské bombardovací stroje, jež hledaly vhodné cíle. Brno, ponořené do tmy, osvítily na několik minut světlice, jež se pomalu snášely na padáčcích k zemi. Po shozu světlic obvykle následoval útok sovětských bombardérů. Vedle trhavých leteckých bomb se na město snesla i sprška zápalných pum. Většina svržených trhavých a zápalných bomb dopadla do obytné zástavby. Na brněnské vedení *Luftschutz* začaly z celého města přicházet první hlášení o hořících domech. V plamenech se ocitla i ubytovna TN,[43] jedné ze složek systému protiletecké ochrany. Vedle Po-2 byly zřejmě nasazeny i větší typy sovětských bombardovacích

[42] MZA, fond B 252 Zemský prezident Brno, kart. 112, fol. 493.
[43] TN – *Technische Nothilfe* – nouzová technická služba.

letounů, které mohly nést mnohem větší náklad pum. Tomu nasvědčuje rozsah škod způsobených touto fází nočního nálezu. Některé z budov se totiž v důsledku bombardování zřítily a z jejich trosek byli až do rána vyprošťováni mrtví a zranění.

Poslední skupina sovětských bombardovacích strojů zahájila svůj útok na Brno ve 3.21. Oblohu nad městem opět osvětlovaly charakteristické světelné rakety, nazývané Brňany „vánoční stromeček", a prázdnými ulicemi se občas rozlehly exploze trhavých bomb. Záchranářské a hasičské jednotky až do rána vyjížděly k novým požárům, jejichž příčinou často byly obávané fosforové zápalné pumy. Sovětské dvouplošníky vyklidily scénu obvykle až nad ránem ve chvíli, kdy se na východním obzoru začaly objevovat první paprsky vycházejícího slunce. Město si však mohlo oddychnout jen na krátkou dobu. Úměrně tomu, jak přibývalo denní světlo, rostlo nebezpečí útoku denních bombardovacích jednotek 5. LA VVS.

K masivní akci této části sovětských vzdušných sil došlo v ranních hodinách 17. dubna 1945. Toho dne zaměřily sovětské bitevní a bombardovací letouny svou pozornost především na slatinské letiště, jež dosud aktivně využívali piloti I./JG 53.[44] Nálet se přesto nevyhnul ani jiným částem města. Po útoku sovětských pilotů na sklady pohonných hmot v Černovicích začal stoupat k jarní obloze mrak hustého černého dýmu. Další mohutný sloup kouře se po odletu sovětských bombardovacích letounů vytvořil nad areálem městských jatek, kde svržené bomby zapálily mrazící boxy zaplněné zmrazeným masem.[45]

Během tohoto dubnového dne došlo i k reorganizaci jednotek *Luftwaffe* na území Moravy, které nyní spadaly pod 6. *Luftflotte*.[46] Slábnoucí síly 6. letecké armády se měly zaměřit na podporu pozemních jednotek skupiny armád Střed, zatímco 4. *Luftflotte* byla zredukována na pouhé letecké velitelství pověřené obranou území Rakouska, jež se ještě nepodařilo obsadit vojákům Rudé armády. Do Rakouska současně přelétly zbývající německé stíhačky Me-109 G od výše zmiňované I./JG 53. Brno a okolí měly nyní chránit Messerschmitty Bf-109 G a K od JG 77 a I./JG 52. Prvně jmenovaná německá stíhací eskadra operovala z prostějovského letiště, zatímco letouny druhé *Jagdgeschwader* vzlétaly k bojovým akcím nad Moravou z Havlíčkova Brodu.[47]

Ani reorganizace německých leteckých jednotek v prostoru Moravy a přilehlých oblastech Rakouska nemohla zvrátit fakt, že nebe nad Brnem plně ovládly letouny 5. letecké armády VVS. O této skutečnosti nejlépe vypovídá vzrůstající počet leteckých poplachů vyhlášených v hlavním zemském městě mezi 15. a 17. dubnem 1945. Zatímco 15. dubna se ve městě rozezněly sirény desetkrát, následujícího dne byl letecký poplach vyhlášen již čtrnáctkrát a 17. dubna dokonce jednadvacetkrát.[48]

---

[44] I./JG 53 – I. *Gruppe* der 53. *Jagdgeschwader* – 1. skupina 53. stíhací eskadry.
[45] V. SCHILDBERGER, *Brněnský 20. listopad*, s. 315.
[46] *Luftflotte* – letecká armáda.
[47] V. SCHILDBERGER, *Brněnský 20. listopad 1944*, s. 315–316.
[48] V. PEŠA, *Osvobození Brna*, s. 331–332.

Německým obráncům města přidělávaly vrásky nejen problémy ve vzduchu, ale především na zemi. Dne 18. dubna 1945 se na předměstích Brna poprvé objevily sovětské tanky. Šlo o čtyři tanky T-34/85 z průzkumné tankové čety 41. gardové tankové brigády 7. mechanizovaného sboru, které se probily od Popůvek až k brněnskému Ústřednímu hřbitovu, kde byly následně zničeny německými protitankovými děly. Odvážný tankový výpad byl předzvěstí nového útoku na Brno, který zahájily jednotky 2. ukrajinského frontu za úsvitu 19. dubna 1945. K podpoře útočících pozemních jednotek byla do vzduchu vyslána většina bojeschopných strojů 5. LA VVS. Sovětské bitevní a bombardovací letouny zaměřily své útoky především na jižní a západní brněnská předměstí. V Pisárkách se podařilo pilotům sovětských bojových letadel zasáhnout tramvajové remízy a vodárnu, díky čemuž byly přerušeny dodávky pitné vody do celého města. Intenzivní bojová činnost se samozřejmě neobešla beze ztrát. Obsluhám německého flaku se podařilo poškodit sovětský lehký bombardér A-20 G Boston, jehož posádka se nakonec rozhodla pro nouzové přistání u Vacenovic.[49]

Letecké útoky sovětských letounů na zjištěné nebo domnělé pozice německých jednotek probíhaly i v následujícím dni. Sovětské stroje se nad městem objevovaly ve vzrůstajícím množství úměrně tomu, jak se chýlily ke konci přípravy na závěrečný nápor Rudé armády na Brno. Dne 20. dubna 1945 se uskutečnily dva velké nálety bitevních a bombardovacích letounů 5. letecké armády VVS na moravskou metropoli. První z nich proběhl kolem poledne a postihl především centrum Brna, zatímco k druhému leteckému útoku došlo ve večerních hodinách v Židenicích.[50]

Útočící sovětské bombardéry a doprovodné stíhačky ohrožovali vedle palby ze země i němečtí stíhači. Jejich obětí se 21. dubna 1945 stal poručík Dmitrijev ze 13. GIAD,[51] jehož Jak-9 byl v průběhu vzdušného souboje nad Brnem sestřelen. Sovětský pilot našel v troskách svého stroje smrt.[52] Přes rostoucí ztráty útoky letounů 5. letecké armády VVS na moravskou metropoli neustávaly. Ve večerních hodinách 22. dubna začal dosud nejtěžší noční nálet na Brno. Na jeho počátku byl vyhlášen poslední *Fliegeralarm*[53], jenž nebyl až do osvobození města jednotkami 2. ukrajinského frontu odvolán. Celou noc z 22. na 23. dubna 1945 se ozýval z jihovýchodních předměstí Brna neustálý hřmot leteckých motorů přehlušovaný sériemi explozí svržených pum. Vedle Černovic, Juliánova, Zábrdovic a Židenic bylo opět bombardováno letiště ve Slatině. Mnoho bombardovacích a bitevních letounů 5. LA VVS zamířilo oné noci, kdy se „nad Brnem rozevřelo pravé peklo“, k tradičním cílům v centru města, mezi nimiž nechyběla městská teplárna nebo elektrárna na Radlase. Po zásahu posledně jmenovaného energetického podniku zůstalo Brno bez elektrického proudu.[54]

---

[49] V. SCHILDBERGER, *Brněnský 20. listopad 1944*, s. 316.
[50] Tamtéž.
[51] GIAD – *gardovaja istrbitělnaja aviacionnaja divizija* – gardová stíhací letecká divize.
[52] V. SCHILDBERGER, *Brněnský 20. listopad 1944*, s. 316.
[53] *Fliegeralarm* – letecký poplach.
[54] V. SCHILDBERGER, *Brněnský 20. listopad 1944*, s. 316.

Noční letecké útoky vystřídala po krátké přestávce prudká dělostřelecká příprava, jež měla připravit cestu pozemním jednotkám 2. ukrajinského frontu zahajujícím generální útok na město.[55] Dne 23. dubna 1945 podporovalo sovětskou pěchotu a tanky ze vzduchu celkem čtyřiapadesát bombardovacích letounů A-20 G, 147 bitevníků Il-2 Šturmovik a 188 stíhacích letounů La-7 a Jak-9. V nočních hodinách operovalo nad Brnem 43 víceúčelových dvouplošníků Po-2. Od tohoto dne už prakticky nešlo rozeznat, zda škody na brněnské obytné zástavbě způsobila sovětská dělostřelba nebo bomby shazované letouny 5. letecké armády VVS. Uvedeného 23. dubna se sovětské bombardovací a bitevní stroje zprvu zaměřily na jižní a jihovýchodní brněnská předměstí a později přenesly bombardování i na zbývající části města. Ačkoliv sovětské letouny útočily především na významné body německé obrany a přeskupující se pozemní jednotky v týlu protivníka, svůj příděl bomb pravidelně dostávala i brněnská civilní zástavba. Němečtí obránci města kladli tuhý odpor nejen na zemi, ale i ve vzduchu. 23. dubna se nad Brnem objevilo několik skupin německých stíhacích letounů, jež svedly nad městem a v jeho bezprostředním okolí tvrdé vzdušné souboje se stroji 5. LA VVS. Na konci dne Sověti „odepsali" dva bitevní Il-2 Šturmoviky a jeden bombardovací Boston, zatímco německá strana byla „chudší" o šest stíhaček FW-190 a dva Me-109.[56]

Útoky sovětských bojových letounů na německé pozice pokračovaly v neztenčené intenzitě i 24. dubna 1945. Exploze leteckých pum a dělostřeleckých granátů se ozývaly z celého města. K nejtěžšímu leteckému útoku v tomto dni došlo krátce před polednem. Posádky sovětských bombardovacích letounů se v jeho průběhu zaměřily na centrum Brna, kde byl zasažen Německý dům, kavárna Muzeum, Čechyňská ulice a Dornych. V odpoledních hodinách provedly letouny 5. letecké armády VVS sérii náletů na západní a severní brněnská předměstí. Intenzivní letecké bombardování pokračovalo až do soumraku, kdy sovětské pozemní jednotky osvobodily první brněnské předměstí, Tuřany. Nepřetržité bojové nasazení si vybralo další daň mezi sovětskými leteckými jednotkami, jež 24. dubna přišly o dva bitevní letouny Il-2 Šturmovik.[57] Ani nastávající noc nezastavila operace sovětských bombardérů, jež připravovaly půdu pro další postup sovětských pozemních jednotek.

Pětadvacátý duben 1945 přinesl svobodu obyvatelům dalších brněnských předměstí. Jednotky 2. ukrajinského frontu osvobodily Slatinu, Líšeň, Židenice, Juliánov, Černovice, Komárov, Obřany a Maloměřice.[58] Současně však v Brně proběhly dosud nejtvrdší boje mezi Rudou armádou a jednotkami *Wehrmachtu*. Postup sovětských pozemních jednotek nepřetržitě podporovaly ze vzduchu bojové letouny 5. letecké armády VVS. V tomto dubnovém dni nezahálela ani *Luftwaffe*. Z Prostějova vzlétla skupina německých stíhaček Me-109 od JG 77, které zamířily k Brnu. Během letu

[55] J. BŘEČKA, *Brněnské jaro 1945*, s. 49.
[56] V. SCHILDBERGER, *Brněnský 20. listopad 1944*, s. 316.
[57] V. PEŠA, *Osvobození Brna*, s. 348.
[58] J. BŘEČKA, *Brněnské jaro 1945*, s. 49.

k moravské metropoli se němečtí stíhači střetli se skupinou bombardovacích letounů A-20 G od 218. bombardovací letecké divize. Piloti Messerschmittů na sovětské bombardéry okamžitě zaútočili a dva Bostony se jim po krátkém souboji podařilo sestřelit. Smrtelně zasažené sovětské stroje se zřítily u Nížkovic a Ruprechtova. Další lehký bombardér A-20 G ztratila 5. letecká armáda VVS přímo nad Brnem. Trosky zasaženého letounu dopadly do Plynárenské ulice. Tím však výčet ztrát, které toho dne utrpěly sovětské letecké jednotky nasazené do bojů o moravskou metropoli, zdaleka nekončil. Do večerních hodin přišlo sovětské letectvo ještě o jeden bitevní letoun Il-2 Šturmovik a dvě stíhačky La-7. První ze sestřelených „lavoček" od 14. gardové stíhací letecké divize se zřítila u Babic a druhá, ze stavu 279. stíhací letecké divize, skončila svůj let u Kohoutovic. Piloti obou sovětských stíhacích letounů našli v troskách svých strojů smrt.[59]

Následujícího dne, 26. dubna 1945, se jednotkám 2. ukrajinského frontu podařilo osvobodit prakticky celé Brno. V rukou německých vojáků zůstaly téměř až do dne podepsání německé kapitulace některá severní brněnská předměstí.[60] Po šesti letech nacistické okupace se Brno konečně dočkalo svobody. Radost z osvobození města kalila skutečnost, že mnoho Brňanů se dnů svobody nedočkalo. Moravská metropole začala postupně sčítat lidské a materiální ztráty, jež v průběhu okupace a 2. světové války utrpěla. Touto nemilou povinností byly pověřeni brněnští statistici, kteří přirozeně zaměřili svou pozornost i na škody způsobené americkými a sovětskými nálety v letech 1944 a 1945.

Po třech letech došli k následujícím číslům: nálety bombardérů 15. AF USAAF a útoky amerických hloubkových letců přinesly smrt nejméně 586 obyvatelům moravské metropole a dalších 110 Brňanů utrpělo těžká a 286 lehká zranění. Americké bombardování navíc způsobilo městu rozsáhlé materiální škody: 265 domů bylo zcela zničeno, 388 poškozeno těžce a dalších 1 965 obytných budov utrpělo v důsledku leteckých útoku 15. letecké armády USAAF škody lehčího rozsahu. První dva dubnové nálety 5. letecké armády VVS na Brno připravily o život nejméně 116 lidí a dalších 64 zranily těžce a 113 lehce. Od 13. do 24. dubna 1945 padlo za oběť sovětským leteckým bombám, dělostřeleckým granátům a minám nejméně 158 Brňanů, zatímco 148 obyvatel hlavního zemského města utrpělo vážná a sedm lehká zranění. V důsledku sovětských náletů a dělostřeleckého ostřelování bylo v moravské metropoli zcela zničeno 452 domů a dalších 987 obytných budov bylo poškozeno těžce a 5 890 lehce. Do statistiky nebyly zahrnuty údaje o lidských ztrátách a materiálních škodách způsobených městu ve dnech 25. a 26. dubna 1945.[61]

Ačkoliv výše uvedené statistické údaje musíme brát s určitou rezervou, kdy zvláště počty zraněných jsou bezpochyby značně podhodnoceny, i tak nám pomáhají vytvořit si alespoň rámcovou představu o rozsahu a výši lidských a materiálních škod, jež

[59] V. SCHILDBERGER, *Brněnský 20. listopad 1944*, s. 316.
[60] J. BŘEČKA, *Brněnské jaro 1945*, s. 64.
[61] VHA, fond Letecká válka nad územím ČSR, inv.č. 31/K2.

Brnu způsobilo spojenecké bombardování. Z uvedených čísel je navíc patrné, že přestože sovětské letectvo během taktického bombardování, jež bylo v prvé řadě určeno k přímé podpoře vlastních pozemních jednotek, používalo bomby malého kalibru, jejich ničivý účinek si za příhodných podmínek v ničem nezadal s americkými těžkými pumami shazovanými na moravskou metropoli během srpnového a listopadového náletu. Pokud déšť střepin, vyvolaný výbuchem sovětské lehké trhavé bomby, zasáhl civilisty na volném prostranství, výsledný efekt mohl být srovnatelný s následky exploze americké bomby velkého kalibru v protileteckém krytu.

Jak je z předchozích údajů zřejmé, nálety 5. letecké armády VVS zanechaly v Brně citelnější stopy než útoky těžkých bombardérů 15. letecké armády USAAF. S důsledky amerického a sovětského bombardování se můžeme dodnes setkávat na mnoha místech moravské metropole. I po více jak šedesáti letech, jež uplynuly od konce největšího konfliktu v dějinách lidstva, lze v Brně nalézt proluky mezi bloky budov, jež jsou němými svědky tehdejších dramatických událostí. Ve svém článku jsem se je pokusil znovu oživit. S jakým úspěchem ponechám na úsudku čtenáře.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha č. 1: Světelné rakety shazované ze sovětských letounů v průběhu jednoho z nočních náletů 5. letecké armády VVS na Brno v dubnu 1945. Uloženo v Archivu města Brna (dále AMB), fond U 5 Sbírka fotografií, XVIIa 354.

Příloha č. 2: Požár továrny na koberce v Klazarově ulici po jednom z nočních náletů letounů 5. letecké armády VVS na Brno v dubnu 1945. Pohled od městské plynárny. V popředí násep železniční trati vedoucí na Hlavní nádraží. Uloženo v AMB, fond U 5 Sbírka fotografií, XVIIa 354.

Příloha č. 3: Brněnští hasiči bojují s požárem městské plynárny po jednom z nočních náletů letounů 5. letecké armády VVS na Brno v dubnu 1945. Uloženo v AMB, fond U 5 Sbírka fotografií, XVIIa 354.

Příloha č. 4: Němečtí vojáci hasí požár benzínových nádrží u vojenského skladiště na Ptašínského ulici po útoku sovětských hloubkových letců koncem dubna 1945. Uloženo v AMB, fond U 5 Sbírka fotografií, XVIIa 592.

Příloha č. 5: Leteckou bombou zasažený osobní vagón na 5. nástupišti osobního nádraží v Brně v pátek 27. dubna 1945. V pozadí Petrov. Uloženo v AMB, fond U 5 Sbírka fotografií, XVIIa 356.

Příloha č. 6: Hlavní nádraží v Brně po osvobození Rudou armádou v pátek 27. dubna 1945. Pohled z 5. nástupiště směrem k budově hlavní pošty a nádražní hale. Uloženo v AMB, fond U 5 Sbírka fotografií, XVIIa 356.

Příloha č. 7: Nevybuchlá letecká bomba na Nopově ulici shozená během jednoho ze sovětských náletů na Brno v dubnu 1945. Uloženo v Moravském zemském muzeu (dále MZM), T 150 a TD 172.

Příloha č. 8: Městská plynárna po sovětských náletech a pozemních bojích o Brno v dubnu 1945. Uloženo v MZM, př.č. 72/85, T 1290 a TE 110 nebo T 1291 a TE 111.

Příloha č. 9: Zničená strojovna městské plynárny po sovětských náletech a pozemních bojích o Brno dubnu 1945. Uloženo v MZM, př.č. 72/85, T 1292 a TE 112.

Příloha č. 10: Zničená parní lokomotiva na rosické nádraží po sovětských náletech a pozemních bojích o Brno v dubnu 1945. Uloženo v MZM, př.č. 72/85, T 1293 a TE 113.

Příloha č. 11: Výtopna na Rosickém nádraží po sovětských náletech a pozemních bojích o Brno v dubnu 1945. Uloženo v MZM, př.č. 72/85, T 1294 a TE 114.

Příloha č. 12: Remízy městských elektrických drah v Pisárkách po sovětských náletech a pozemních bojích o Brno v dubnu 1945. Uloženo v MZM, př.č. 72/85, T 1297 a TE 117.

Martin Vlček

Luftangriffe der sowjetischen Luftstreitkräfte auf Brünn im April 1945

ZUSAMMENFASSUNG

Die Angriffe der sowjetischen Luftstreitkräfte der 5. Luftarmee auf die mährische Metropole blieben bisher im Schatten zweier großer amerikanischer Angriffe auf Brno, die am 25. 8. 1944 und 20. 11. 1944 erfolgten. Neben ideologischen Aspekten (besonders nach 1948) hinderte die gründliche Bearbeitung dieser Problematik der Mangel an zeitgenössischen Quellen. Der Autor des vorliegenden Artikels versucht, anhand des Studiums fragmentarischer zeitgenössischer Materiale und der Zusammenfassung der Beiträge regionaler Autoren, die sich dieser Problematik mehr oder weniger widmeten – die Geschichte sowjetischer Luftangriffe auf Brünn im Verlauf des 2. Weltkrieges zu kartieren.

Duch die Befreiung der mährischen Metropole wurden Anfang April 1945 die Truppen der 2. ukrainischen Front unter der Leitung von Marschall Rodion Jakovlevitch Malinovski beauftragt. Landtruppen der Roten Armee und der Rumänischen königlichen Armee wurden während der Kämpfe um Südmähren und die mährische Metropole intensiv durch sowjetische Luftstreitkräfte der 5. Luftarmee und Flugzeuge des Rumänischen königlichen Luftkorps unterstützt. Brünn wurde zum Ziel des ersten Luftangriffs sowjetischer Bomber am 8. April 1945 und den zweiten überraschenden Angriff auf die Stadt an dem Zusammenfluss der Svratka und Svitava unternahmen sowjetische Flieger am 12. April 1945. In beiden Fällen konzentrierten sich die sowjetischen Luftangriffe auf das Stadtzentrum und forderten viele Opfer aus den Reihen der Zivilbevölkerung.

Sowjetische Luftangriffe auf Brünn steigerten sich im direkten Zusammenhang damit, wie sich zur Stadt Truppen der Roten Armee näherten. Neben dem Stadtzentrum richteten sich die Bomber allmählich auch auf die restlichen Teile Brünns. In der Endphase der Brünner Offensive war die Stadt nicht nur den Angriffen sowjetischer Bomber, sondern auch dem intensiven sowjetischen Geschützfeuer ausgesetzt. Harte Kämpfe um Brünn forderten natürlich viele Opfer unter der Bevölkerung. Bis zum 26. April 1945, wo die mährische Metropole schließlich befreit wurde, starben infolge der angriffe sowjetischer Bomber und Kampfflugzeuge wenigstens 274 Einwohner und mehrere Hunderte wurden verletzt. Das Bomben durch die sowjetische 5. Luftarmee verursachte der Stadt große materielle Schäden. Sowjetische Bomben und Artilleriegranaten vernichteten zwischen dem 8. und 25. April 1945 wenigstens 452 Brünner Häuser, weitere 987 wurden stark und 5 890 leicht beschädigt.

Die sowjetischen Luftangriffe auf Brünn im April 1945 richteten der Stadt zwar große materielle sowie menschliche Schäden an, andererseits schwächten sie unbestritten die Abwehrkraft der Wehrmacht und trugen zur Beendigung der nazistischen Okkupation der mährischen Metropole und zu ihrer Befreiung bei.

Příloha č. 1: Světelné rakety shazované ze sovětských letounů v průběhu jednoho z nočních náletů 5. letecké armády VVS na Brno v dubnu 1945.

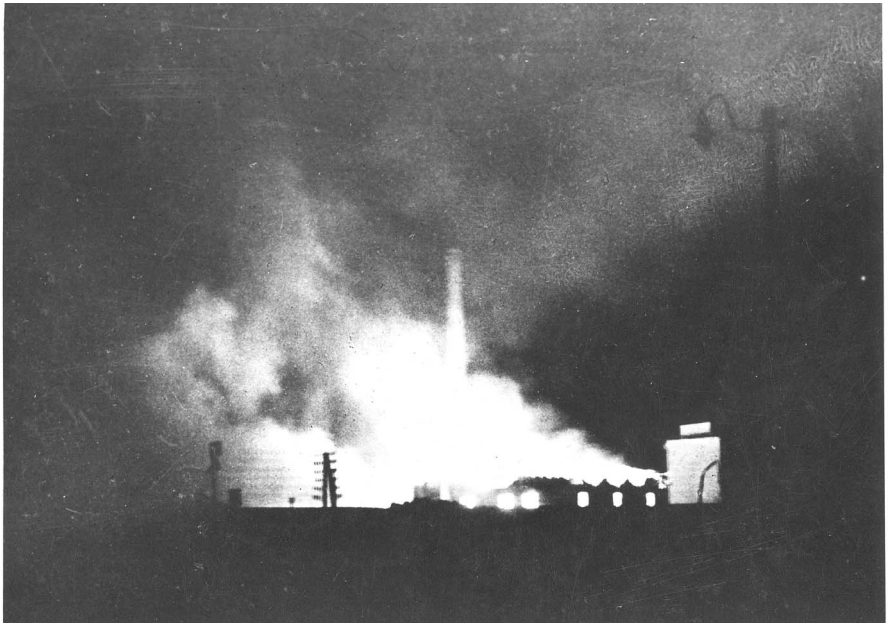

Příloha č. 2: Požár továrny na koberce v Klazarově ulici po jednom z nočních náletů letounů 5. letecké armády VVS na Brno v dubnu 1945. Pohled od městské plynárny. V popředí násep železniční trati vedoucí na Hlavní nádraží.

Příloha č. 3: Brněnští hasiči bojují s požárem městské plynárny po jednom z nočních náletů letounů 5. letecké armády VVS na Brno v dubnu 1945.

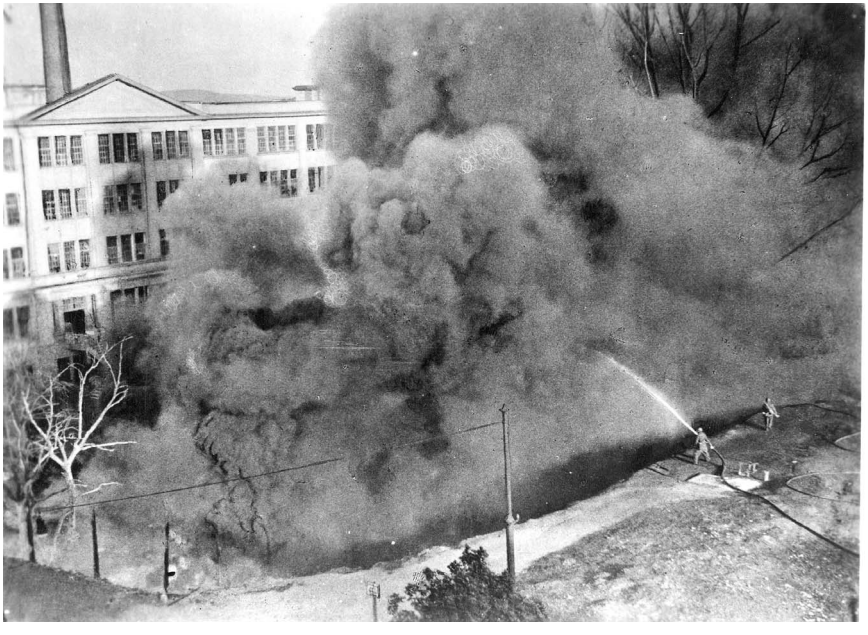

Příloha č. 4: Němečtí vojáci hasí požár benzínových nádrží u vojenského skladiště na Ptašínského ulici po útoku sovětských hloubkových letců koncem dubna 1945.

Příloha č. 5: Leteckou bombou zasažený osobní vagón na 5. nástupišti osobního nádraží v Brně v pátek 27. dubna 1945. V pozadí Petrov.

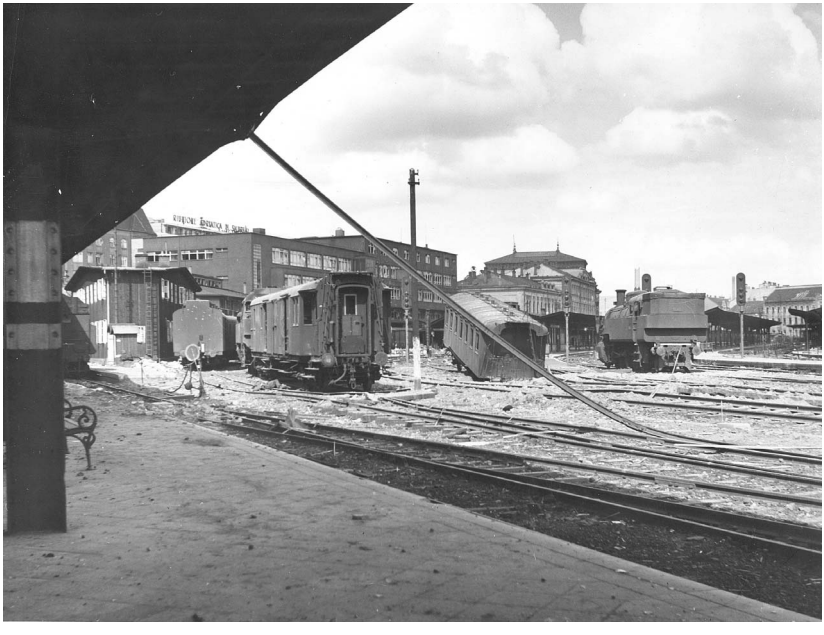

Příloha č. 6: Hlavní nádraží v Brně po osvobození Rudou armádou v pátek 27. dubna 1945. Pohled z 5. nástupiště směrem k budově hlavní pošty a nádražní hale.

Příloha č. 7: Nevybuchlá letecká bomba na Nopově ulici shozená během jednoho ze sovětských náletů na Brno v dubnu 1945.

Příloha č. 8: Městská plynárna po sovětských náletech a pozemních bojích o Brno v dubnu 1945.

Příloha č. 9: Zničená strojovna městské plynárny po sovětských náletech a pozemních bojích o Brno v dubnu 1945.

Příloha č. 10: Zničená parní lokomotiva na rosickém nádraží po sovětských náletech a pozemních bojích o Brno v dubnu 1945.

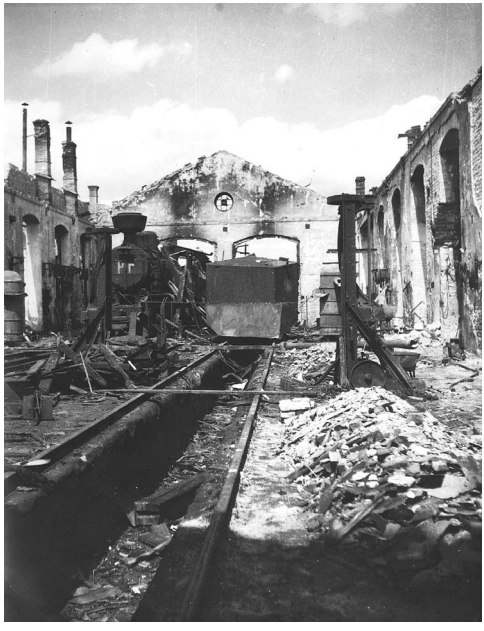

Příloha č. 11: Výtopna na Rosickém nádraží po sovětských náletech a pozemních bojích o Brno v dubnu 1945.

Příloha č. 12: Remízy městských elektrických drah v Pisárkách po sovětských náletech a pozemních bojích o Brno v dubnu 1945.

Jiří Mikulka

MORAVSKÉ MUZEUM POD SPRÁVOU MĚSTSKÉHO NÁRODNÍHO VÝBORU V BRNĚ (1961–1962)

Ačkoliv se dějinám Moravského zemského muzea (MZM) věnují některé publikace, přesto ani v jedné z nich nebyly pro omezený rozsah stran zachyceny podrobněji události, vážící se k existenci této instituce v letech po II. světové válce.[1] Pokusil jsem se již dříve zachytit toto údobí v krátkém časovém úseku let 1945–1949 a v 50. letech 20. století[2] a nyní jsem využil možnosti pokračovat v popisu historie MZM v období, kdy jej řídil Městský národní výbor v Brně (MěstNV). Toto období bylo ve vztahu instituce – zřizovatel velice problematické, a proto nemělo dlouhého trvání. Leč za ony dva roky se stalo poměrně hodně zajímavého.

Moravské zemské (později pouze Moravské) muzeum bylo na základě zrušení zemského zřízení v roce 1949 převedeno do řídící struktury ministerstva školství, věd a umění (posléze ministerstvo školství a kultury) a v ní setrvalo až do roku 1960. Když však 25. května stejného roku přijalo Národní shromáždění zákon č. 65/1960 Sb. o národních výborech, jímž se zvýšila jejich pravomoc, začala i Rada MěstNV vyvíjet aktivitu v tom směru, že usilovala o převedení řady kulturních institucí (a nejen jich) pod svou pravomoc. Na základě upřesňujících vládních pokynů o delimitaci rada schválila 12. října 1960 rozhodnutí, že od 1. ledna 1961 nebude Moravské muzeum (MM), dále Uměleckoprůmyslové muzeum a Technické muzeum spravovat ministerstvo školství a kultury, ale město Brno. Muzeum však – alespoň na papíře – neztratilo odbornou působnost na sběrnou oblast Moravy a zůstalo i metodickým centrem pro muzea nově vzniklého Jihomoravského kraje (JmK). Kamenem úrazu se však začal jevit fakt, že do řízení muzea mohl kromě rady MěstNV zasahovat (a to v oné době nepříliš odborně) i odbor školství a kultury MěstNV, jenž měl například právo „*ukládat řediteli Moravského musea závazné pokyny k zabezpečení úkolů*“ a také „*organizovat prověrky činnosti Moravského musea*“.[3] Vedení MM tak naznalo, že nově nastalá situace instituci s tak širokým sbírkovým a vědeckým zázemím (na konci roku 1960 zde

[1] Srov. Vladimír NEKUDA, *150 let Moravského musea v Brně*, Brno 1969 a Slavomír BRODESSER – Jan BŘEČKA – Jiří MIKULKA, *K poznání a slávě země… Dějiny Moravského zemského muzea*, Brno 2003.

[2] Srov. Jiří MIKULKA, *K historii Moravského zemského muzea v letech 1945–1949*, in: Acta Musei Moraviae, Sci. soc. – ČMorM (dále AMM), roč. LXXX, 1995, s. 253–261 a TÝŽ, *Moravské muzeum v letech 1949–1963*, in: Ad museam laborem. PhDr. Slavomíru Brodesserovi k šedesátým pátým narozeninám, ed. Jiří Mitáček, Brno 2005, s. 135–144.

[3] Archiv Moravského zemského muzea (dále AMZM), kart. 307-I/61, Organizační řád Moravského musea.

pracovalo 15 vědeckých a 27 odborných pracovníků), s rozsáhlou publikační činností a četnými kontakty do zahraničí, rozhodně neprospěje.[4]

Zmíněné opatření přineslo s sebou i další organizační změny. Především ministerstvo školství a kultury doporučilo sloučení Uměleckoprůmyslového muzea s obrazárnou Moravského muzea. Rozhodnutím Rady MěstNV dne 22. února 1961 byl tento návrh přijat a tak k 1. dubnu téhož roku vznikla nová instituce nazvaná Moravská galerie, která měla spravovat sbírky obou výše uvedených pracovišť. MM tak o jedno oddělení (obrazárnu, vedoucím byl promovaný historik Jiří Hlušička) přišlo, avšak náhradou za něj získalo podle rozhodnutí stejného orgánu (Rady MěstNV) literární oddělení, které vzniklo 15. února 1958 jako součást Muzea města Brna. Jeho vedoucí a vlastně dlouhou dobu i jediný pracovník PhDr. Jiří Hájek přešel k 1. dubnu 1961 se svým pracovištěm do MM. Muzeum tak nabylo 8 278 nových sbírkových předmětů, včetně knih, negativů a diapozitivů. Od jara 1961 zahájilo také opět činnost dříve zrušené krasové oddělení, jehož vedoucím se stal promovaný geolog Ladislav Slezák. V srpnu 1961 Rada MěstNV schválila organizační řád muzea a potvrdila RNDr. Jana Jelínka, který se stal ředitelem v roce 1958, ve funkci. Jím řízené muzeum spravovalo následující objekty: Dietrichsteinský palác na nám. 25. února (nyní Zelný trh) č. 8, budovy Muzejní ul. č. 1–3, nám. 25. února č. 6–7, Biskupský dvůr s d'Elvertovým traktem, Kapucínské nám. č. 8, Kapucínský klášter, Petrskou č. 3, Smetanovu č. 14, Preslovu č. 1 a Kobližnou č. 1. Zde všude vyvíjela činnost jednotlivá pracoviště MM, která se začala od 14. října 1961 členit na ústavy sdružující odborná oddělení podle jednotlivých oborů, čímž došlo k zrušení dřívějšího členění na společenskovědní a přírodovědný odbor. Začal tak existovat ústav geologický s vedoucím RNDr. Tomášem Kruťou, zahrnující oddělení geologicko-paleontologické (vedoucí RNDr. Rudolf Musil), mineralogicko-petrografické (dr. T. Kruťa) a oddělení krasové (prom. geol. L. Slezák), ústav biologický s vedoucím RNDr. Jaroslavem Stehlíkem, jenž řídil oddělení entomologické (dr. J. Stehlík), botanické (RNDr. Valentin Pospíšil) a zoologické (RTDr. et ing. Zdeněk Kux), ústav Anthropos, v jehož čele stál ředitel RNDr. Jan Jelínek, ústav historický v čele se zástupcem ředitele doc. PhDr. Vilémem Hrubým, který tvořilo oddělení prehistorické (doc. dr. V. Hrubý), historické (PhDr. Vladimír Nekuda) a numismatické (prom. hist. Jiří Sejbal), etnografický ústav řízený PhDr. Ludvíkem Kunzem a ústav dějin hudby, divadla a literatury s vedoucí PhDr. Theodorou Strakovou, pod nějž spadala oddělení dějin hudby (dr. T. Straková), divadelní (PhDr. Jiřina Telcová) a literární (dr. J. Hájek). Kromě tradičních pracovišť do této struktury patřilo i oddělení technické (vedoucí arch. Vilém Hank), hospodářsko správní v čele s ekonomickým náměstkem ing. Jindřichem Říhou a oddělení archivu a knihovny.[5]

[4] Srov. AMZM, kart. 313, Komplexní rozbor hospodaření MM za rok 1960.

[5] Srov. Archiv města Brna (dále AMB) fond B 1/1 Sbírka zápisů o schůzích Národního výboru města Brna a jeho složek (1924) 1945–1990, kart. 165, 167; AMZM, kart. 307-I/61, kart. 266, MM1/II a kart. 218, Porady vedoucích ústavů; Jiří HLUŠIČKA, *Moravská galerie v Brně*, in: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 5, 1963,

V tomto roce se konečně završilo i několikaleté úsilí dr. L. Kunze o vytvoření etnografického ústavu MM a to nejen ve smyslu založení pracoviště, ale vzniku na svou dobu moderních expozičních prostor. Dne 19. listopadu 1961 došlo v nově rekonstruovaném Paláci šlechtičen na Kobližné ulici k otevření stálé expozice „Lid v pěti generacích". Na poměrně velké ploše čítající 1 038 m^2 se mohli návštěvníci v několika tématických okruzích (vesnický dům, oděv, obyčeje a zábavy, výtvarné umění) seznámit s kulturou venkovského lidu na Moravě. Expozice přečkala – s určitými úpravami – bezmála 40 let, k jejímu zrušení došlo na podzim roku 1998.[6]

Zdárně se také chýlila ke konci stavba Pavilonu Anthropos v Pisárkách, na níž první práce začaly už v roce 1958. Ještě v roce 1961 – před úplným dokončením – byla v jeho přízemí otevřena výstava „Umění skalních maleb" a v podzimních měsících roku 1962 došlo k předání budovy, která vznikala v tzv. „akci Z", to znamená za brigádnické účasti občanů Brna, Moravskému muzeu. O dva roky později se Pavilon Anthropos dočkal nové expozice. Její autor dr. J. Jelínek o jejích počátcích později napsal: „*Vlastní expozice O původu a vývoji člověka a počátcích jeho kultury, umístěná ve všech třech podlažích pavilonu, měla vernisáž v roce 1964. K její realizaci bylo třeba získat doklady vývoje člověka, nejstarší nálezy kosterních pozůstatků jeho předků, ukázky jeho nástrojů i nejstaršího umění z různých nalezišť z celého světa, originální nálezy i věrné kopie, nespočetný dokumentační materiál, fotografie, nákresy, modely různých typů obydlí rekonstruovaných podle nalezených pozůstatků atd. Jeden z hlavních exponátů byla rekonstrukce mamuta v životní velikosti. Je dílem preparátora Z. Tesaře a výtvarníka Z. Felda, kteří ji provedli pod dohledem dr. R. Musila. I když jsem všechen vhodný materiál soustřeďoval již od roku 1950, byla vernisáž této materiálově bohaté expozice až v roce 1964. Na její architektonické a výtvarné přípravě jsme strávili s arch. K. Pánkem a J. Ulrichem mnoho dní. Tato velká, moderní expozice upoutala nejen domácí, ale i zahraniční pozornost. Je výsledkem práce všech vědeckých i technických pracovníků ústavu Anthropos.*"[7] V roce 1962 začal také znovu vycházet v roce 1941 nacisty zakázaný časopis Anthropologie, jeho editorem se stal (a byl jím až do roku 1995) dr. J. Jelínek.

Roku 1962 bylo v MM po příchodu PhDr. Zbyňka Z. Stránského zřízeno muzeologické pracoviště, z něhož se k 1. lednu 1963 vytvořilo muzeologické oddělení, zasahující svou odbornou teoretickou kompetencí muzejní pracoviště v tehdejším Jihomoravském kraji a plnící i vnitroústavní metodické poslání. Velký význam pro rozvoj muzejnictví v celé republice mělo také rozhodnutí vědecké rady brněnské univerzity

---

s. 285–289 a Jiří BLAŽEK, *Muzeum města Brna. Od Gomperzovy galerie na Špilberk*, in: Forum Brunense 1994, Brno 1994, s. 35–39.

[6] Srov. například Karel FOJTÍK, *K otevření Národopisného ústavu Moravského musea*, in: BMD 4, 1962, s. 219–223.

[7] Jan JELÍNEK, *Z historie ústavu Anthropos. 25 let pavilonu Anthropos 1961–1986*, in: Sborník ze slavnostního zasedání 5. 11. 1986. Brno 1987, s. 15. Podle archivních záznamů došlo k otevření expozice dne 23. 4. 1965 (Srov. AMZM, kart. 238, Plány a hlášení 1965 a kart. 218, Zpráva o činnosti MM 1965. Zde se přímo praví, že „*byly provedeny přípravné a instalační práce na exposici Anthropos, její otevření bylo však přeloženo ze zimních měsíců na duben 1965 k dvacátému výročí osvobození.*")

z listopadu 1962 o založení katedry muzeologie na filozofické fakultě. U zrodu katedry stáli pracovníci Moravského muzea dr. J. Jelínek, arch. V. Hank a dr. Z. Z. Stránský.[8]

V roce 1962 došlo na několik desítek let k vyřešení dislokační situace prehistorického a numismatického oddělení, které byly až do konce 90. let 20. století umístěny v klášteře na Kapucínském náměstí. Od 4. května 1962 zahájilo v budově na Smetanově ulici č. 14 své programy i Malé divadlo hudby, organická součást hudebně-historického oddělení MM. O jeho zaměření svědčí nejlépe následující řádky: „*Malé divadlo hudby vzniklo z představy objevit návštěvníkovi hudební hodnoty specifickou formou, která spojuje vědeckopopulární výklad s vhodně vybranými zvukovými ukázkami reprodukované, výjimečně i živé hudby a projekcí diapozitivů na příslušné téma.*“[9] Velkou zásluhu na jeho vzniku měl prof. PhDr. Jan Racek, dřívější dlouholetý pracovník muzea.

V roce 1962 začal doc. dr. ing. Jaroslav Kříženecký, DrSc., známý odborník v oblasti genetiky pracující pro MM od června 1961, řešit úkol vybudovat ve třech místnostech augustiniánského kláštera na Starém Brně Mendlovu síň, čímž byl vlastně položen základ pro vznik dalšího odborného oddělení – totiž genetického. Velkou zásluhou ředitele dr. Jelínka bylo, že uvedeného vědce zaměstnal – zpočátku pro odpor nadřízených orgánů jen na dohodu o pracovní činnosti – v muzeu, neboť ten strávil v 50. letech 20. století 18 měsíců ve vězení coby reprezentant tehdy zapovězené vědecké disciplíny. O uvažovaném novém oddělení doc. Kříženecký napsal: „*Význam Mendelových objevů a jeho osobnosti nespočívá jen v tom, že vytvořil základ, materiální a zejména historický pro rozvoj genetiky jako samostatné vědy, nýbrž je i všeobecně kulturní. Ta povaha dědičnosti, jaká se nám objevila z Mendelových objevů, je – jak již bylo vyloženo – předpokladem pro platnost Darwinovy selekční teorie evoluce, a tím i pro platnost celého Darwinova učení o vývoji. Z tohoto hlediska bude také vybudováno brněnské genetické oddělení v Moravském muzeu a v duchu tohoto smyslu Mendelových objevů bude také vedena činnost tohoto nového oddělení.*

Náplní Genetického oddělení Gregora Mendela nebude jen muzeální konzervace a expozice památek po Mendelovi a dokumentů o jeho životě, ale také expozice o vývoji a přítomném stavu genetiky pod aspektem teorie fylogeneze a se zřetelem k jejímu využití v praxi pěstování rostlin a chovu zvířat a i ve veřejném zdravotnictví; a bude zde i zařízení pro badatelskou práci v určitých úsecích genetiky.“[10] Oficiálního otevření Památníku J. G. Mendla v roce 1965

[8] Srov. Jiří PERNES, *Dvacet let práce metodicko-muzeologického oddělení Moravského muzea v Brně 1963–1983*, in: AMM, roč. LXIX, 1984, s. 259–268, Zbyněk Z. STRÁNSKÝ, *Brno: Education in Museology*, in: Supplementum Muzeologické sešity, Brno 1974, s. 10–11 a Radko Martin PERNIČKA, *Proces realizace a zkvalitňování postgraduálního studia muzeologie na FF UJEP v Brně*, in: Supplementum Muzeologické sešity, Brno 1985, s. 71–84.

[9] Vojtěch KYAS, *Dvacet let Malého divadla hudby*, in: Zpravodaj Moravského muzea v Brně 2, 1982, s. 3, dále Zbyněk Z. STRÁNSKÝ, *Hudební muzejnictví v díle Jana Racka*, in: Muzeologické sešity VI/76, Brno 1977, s. 193–198. Malé divadlo hudby ukončilo svou existenci při Moravském zemském muzeum v květnu roku 1995.

[10] Jaroslav KŘÍŽENECKÝ, *Zřízení genetického oddělení Gregora Mendela v Moravském muzeu v Brně a jeho program muzejní a badatelský*, in: Biológia (Bratislava), XVII, č. 12, 1962, s. 909.

u příležitosti mezinárodního vědeckého sympozia k 100. výročí narození zakladatele moderní genetiky se však doc. Kříženecký už nedočkal, zemřel 21. prosince 1964.[11]

Po roce působení muzea pod MěstNV v Brně se potvrdily obavy jeho vedení z toho, že se instituce nebude pod městskou správou zdárně rozvíjet. Ředitel dr. J. Jelínek odeslal 4. dubna 1962 dopis na muzejní odbor ministerstva školství a kultury, v němž vyjmenoval nejnaléhavější problémy, s nimiž se v posledním roce setkal. Úvodem psal: „*Po uplynutí hospodaření jednoho roku jako decentralizovaný ústav dnes spravovaný MěstNV v Brně, získali jsme již určité zkušenosti a představu o práci a možnostech dalšího vývoje pod správou městského orgánu. Objevuje se zcela jasně, že Městský národní výbor nemůže zajistit a řídit potřeby a činnost Moravského muzea, které jak svou činností, tak také svým rozsahem a svou působností, často zahraničního dosahu, se v celé řadě zásadních případů a akcí možnostem řízení MěstNV vymyká.(…)*“.[12] Na řadě příkladů ředitel MM jasně ukázal, jak je dosavadní praxe pro muzeum nevýhodná. Pracovníci MěstNV podle něj rozdělovali nevýhodně pro MM dotace na v roce 1958 započaté a stále probíhající rekonstrukční práce na muzejních objektech: „*Tento finanční přísun byl hospodářskými pracovníky města ihned po provedení přivítán, neboť velké finanční částky poskytují v hospodářské praxi vždy lepší možnost finančních přesunů a krytí případně jiných mimořádných potřeb. Tak také z decentralizovaných finančních částek bylo v roce 1961 Moravské muzeum městem zkráceno o 600 000 Kč a v roce 1962 již tato částka dosahuje 1 milionu Kč.*“[13] Dále upozornil na nevyjasněné financování vědeckých výzkumů muzea a na to, že mu bylo sděleno, že „*…MěstNV nevidí důvod, proč by městské zařízení mělo provádět vědecko-odbornou činnost. Tato okolnost rovněž svědčí o nepochopení nejen práce vědecké, ale také vlastní muzejní osvětové, která je pouze tehdy dobrá a možná, vychází-li z odborné práce a vědomostí.*“[14] Upozornil i na potíže s činností publikační, která byla přesunuta do Krajského nakladatelství. To se ovšem každoročně snažilo publikace muzea vyřadit s tím, že se „*…vymykají pojetím Krajskému nakladatelství.*“[15] Vše vrcholilo – podle dr. Jelínka – dokonce snahou zastavit vydávání Časopisu Moravského muzea. Svůj přípis pak zakončil slovy: „*Jsem přesvědčen, že Moravské muzeum má dnes předpoklady vyrůst v ústav, na který bychom mohli být před kýmkoliv hrdi. Mám na mysli muzeum, jakým skutečně má být, to znamená po stránce kulturně výchovné, stejně jako vědecké nebo dokumentační. Má-li se ovšem zdárně vyvíjet, vidím jedi-*

[11] Srov. AMZM, kart. 313, Zpráva o prověrce Moravského musea ze 6. 12. 1961, kart. 238, Genetika a Zřízení genetického oddělení 1961–1965, dále Jaroslav KŘÍŽENECKÝ, Zřízení genetického oddělení, s. 907–911. Po zrušení starobrněnského kláštera převzalo roku 1950 památky po G. Mendlovi botanické odd. MM a roku 1960 z obrazového materiálu a několika vybraných sbírkových předmětů (zbytek zůstal v depozitářích) instalovalo v areálu kláštera výstavku o životě a díle světoznámého badatele. Expozice připravená doc. Kříženeckým na počátku 60. let 20. století byla jedinečnou prezentací J. G. Mendela a jeho objevu. Srov. AMZM, kart. 315, Vítězslav OREL, Hodnocení deseti let činnosti genetického oddělení Moravského muzea, strojopis, září 1975.

[12] AMZM, kart. 218, Důsledky decentralizace, dopis dr. Jelínka z 4. 4. 1962.

[13] AMZM, kart. 218, Důsledky decentralizace, dopis dr. Jelínka z 4. 4. 1962.

[14] AMZM, kart. 218, Důsledky decentralizace, dopis dr. Jelínka z 4. 4. 1962.

[15] AMZM, kart. 218, Důsledky decentralizace, dopis dr. Jelínka z 4. 4. 1962.

nou možnost, tj. převedení do správy ústředních orgánů, jako tomu bylo v minulosti. V dalším setrvání v řízení MěstNV vidím v krátké době likvidaci nejen budov a současně sbírek, později logicky s tím související snížení stavu pracovníků a ovšem omezení staveb a finančních dotací, tedy v podstatě likvidaci ústavu v jeho dnešním pojetí.“[16] Svá kritická slova zopakoval dr. J. Jelínek v dalším dopise na ministerstvo školství a kultury 22. června 1962, adresovaném již přímo ministru Františku Kahudovi, neboť list z dubna zřejmě nenašel patřičnou odezvu. Znovu zopakoval své argumenty: „*Muzeum, jako jediný veliký ústav, bylo decentralizací odpojeno od ostatních ústavů podobného charakteru, se kterými mělo do té doby společný vývoj a decentralizováno až na MěstNV v Brně.*“[17] Zmínil se také o snaze současného zřizovatele odebrat MM některé objekty (například na Preslově č. 1, kde sídlilo entomologické a botanické oddělení, Smetanově č. 14 s Památníkem Leoše Janáčka a v komplexu budov v kapucínském klášteře), o záměru rozdělit sbírky do okresních muzeí a na velké finanční potíže spojené s provozováním nové expozice v Paláci šlechtičen. Své vývody zakončil prosbou o převedení MM spět do sféry ministerstva školství a kultury.[18] Tato snaha se sice nesetkala s předpokládaným ohlasem, avšak alespoň dílčího řešení bylo dosaženo. Na poradě vedoucích ústavů 20. října 1962 vyslechli čelní pracovníci muzea sdělení zástupce ředitele doc. dr. V. Hrubého, že MM přejde s platností od 1. ledna 1963 pod Jihomoravský krajský národní výbor.[19]

Tak skončila krátká kapitola nepříliš šťastné symbiózy s MěstNV v Brně. Začalo další období, opět provázené nejrůznějšími peripetiemi, zakončené návratem k původnímu názvu Moravské zemské muzeum v roce 1990 a přechodem „pod křídla“ ministerstva kultury v lednu 1991.

[16] AMZM, kart. 218, Důsledky decentralizace, dopis dr. Jelínka z 4. 4. 1962.
[17] AMZM, kart. 218, Důsledky decentralizace, dopis dr. Jelínka z 22. 6. 1962.
[18] AMZM, kart. 218, Důsledky decentralizace, dopis dr. Jelínka z 22. 6. 1962.
[19] AMZM, kart. 218, Porady vedoucích ústavů.

Jiří Mikulka

Das Mährische Landesmuseum unter der Verwaltung des Stadtnationalausschusses Brünn (1961–1962)

ZUSAMMENFASSUNG

Das Mährische Museum (MM) wurde in Folge der Abschaffung der Landesverfassung im Jahre 1949 dem Ministerium für Schulwesen, Wissenschaft und Kunst (später Ministerium für Schulwesen und Kultur) untergeordnet und blieb in dieser Lage bis 1960. Nach der Billigung des Gesetzes Nr. 65/1969 über Nationalausschüsse wurde es am 1. 1. 1961 in den Machtbereich des Stadtnationalausschusses überführt. Der Rat dieser Behörde entschied dann unverzüglich über die Vereinigung des Kunstgewerbemuseums mit der Bildergalerie des Mährischen Museums, wodurch am 1. 4. desselben Jahres eine neue Institution – die Mährische Galerie entstand, die die Sammlungen der beiden genannten Arbeitsstellen einbezog. Das MM verlor eine seiner Abteilungen (die Bildergalerie), aber gewann anhand der Beschlusses der Rats des Stadtnationalausschusses die Literaturabteilung, bis dahin Bestandteil des Stadtmuseums Brünn war. Während der Jahre 1961–1962 verlief die innere Reorganisation des MM und weitere für seine Tätigkeit wichtige Veränderungen. Im November 1961 wurde die neue ethnographische Dauerausstellung mit dem Titel „Das Volk in fünf Generationen“ eröffnet, der Aufbau des Anthropos-Pavillons in Pisárky näherte sich dem erfolgreichen Ende. Im Jahre 1962 wurde die Abteilung für Genetik und die Museologische Abteilung gegründet, das Kleine Musiktheater nahm seine Aktivitäten auf. Anhand einiger nicht allzu kompetenter Eingriffe des Stadtnationalausschusses, Sektion für Schulwesen und Kultur (z. B. Kürzung von Dotationen für Museumsaktivitäten und Hinderung der wissenschaftlichen und Publikationsaktivitäten) gelangte die Leitung des MM mit dem Direktor Dr. Jan Jelínek an der Stirn zur Ansicht, dass dieser Träger für die Institution, die seit 1817 ununterbrochen arbeitete, nicht sehr geeignet ist, und sie bemühte sich, das Museum wieder in das Resort des Ministeriums für Schulwesen und Kultur einzugliedern. Diese Bemühungen waren nur teilweise erfolgreich, das MM wurde am 1. 1. 1963 aus der Verwaltung des Brünner Rathauses in die Kompetenz des Südmährischen Nationalkreisausschusses Brünn überführt, wo es bis Ende 1990 blieb.

MATERIÁLY A STUDIE

Mária Glejdurová

ZNAKOVÉ PRIVILEGIUM VIKTORINA PRO HRADEC NAD MORAVICÍ V NOVÉM SVĚTLE

V roce 2006 uplynulo 525 let od udělení znaku a městských práv Hradci Viktorinem, knížetem münsterberským a opavským. Výročí vydání znakového privilegia přineslo nejen zvýšenou pozornost představitelů dnešního města Hradec nad Moravicí o významný dokument, ale i snahy o jeho přiblížení široké veřejnosti. Pro reprezentativní a výstavní účely byly zhotoveny dvě identické, ručně psané faksimile na pergamenu s malovaným znakem uprostřed, podle originálu uloženého v Archivu města Brna.[1] Mnohem složitější bylo uspokojit zvědavost kolem podoby chybějící pečeti přivěšené vydavatelem. Pátrání po osudech a pohybu privilegia od jeho udělení v Opavě 3. října 1481 až do roku 1901, kdy bylo zakoupeno Brnem jako součást Mitrovského knihovny,[2] mnoho informací nepřineslo.

Značně bohatší na nová zjištění byl restaurátorský průzkum zahrnující chemicko technologické rozbory materiálu, včetně jeho reflexe v historickém kontextu. Výpovědní hodnota pergamenu coby nosiče sdělení, použitých pigmentů a železogalových inkoustů vnesla trochu světla do historie života nejdůležitějšího dokumentu hradeckých městských dějin.

Jeho vydavatel Viktorin, syn českého krále Jiřího z Poděbrad, povýšený císařem Bedřichem v roce 1459 na říšského knížete, mohl být příkladem statečného rytíře. Jako vykonavatel otcových idejí nejednou pomáhal se svým vojskem tam, kde toho bylo nejvíce zapotřebí. Když Jiří skoupil v průběhu let 1460–1464 od Přemyslovců většinu Opavska, předal Hradec nad Moravicí a třetinu města Opavy v léno svým synům. Zprvu vládli společně, ale po smrti krále, při dělení otcova dědictví v roce 1472, převzal Opavské knížectví i s Kolínem v Čechách Viktorin.[3]

Mohl pak vyhovět prosbám hradeckých měšťanů a z moci i své knížecí povinnosti udělit jim a jejich potomkům privilegium, jakožto jejich dědičný pán.[4] Akt byl oceněním podpory a oddaných služeb prokazovaných králi Jiřímu: „…*že znamenavše věrné*

---

[1] Archiv města Brna (dále AMB), fond A 1/1 Archiv města Brna, Sbírka listin mandátů a listů, sign. A 266 (dále A 1/1, A 266).

[2] Knihovna Mitrovského zakoupená Brnem na popud Dr. Bertholda Bretholze, byla nesmírně cenným ziskem. Shromáždil ji známý moravský gubernátor Antonín Bedřich Mitrovský převážně koupí a dary. Mimo vlastní knihovnu obsahuje taky písemnosti, konvoluty, akta, listiny a rukopisy nejrůznější provenience od roku 1300 do druhé poloviny 18. století. Srov. Jaroslav DŘÍMAL, *Průvodce po fondech a sbírkách,* Praha 1956, s. 202.

[3] František PALACKÝ, *Archiv český I.,* Praha 1840, s. 300.

[4] Kníže tak učinil za přítomnosti svědků: „…*při tom jsú byli: slovutný panoše Mikuláš Hrot z Lukovce, hajtman kniežetstvie opavského, Mikuláš Nedvědek z Jakubčovic, Zigmund Špan z Barnštejna, jemuž tento list poručen psáti, i jiní Naši věrní milí.*“ Srov. AMB, A 1/1, A 266.

a ustavičné služby, kteréž měšťané Hradce nad Moravicí, Naši věrní milí, někdy najjasnějšiemu kniežeti a pánu, panu Jiřiemu, králi českému, markrabí moravskému etc., slavné paměti pánu a otci Našemu milému, tudiež i Nám činili...“[5] v dobách válečného konfliktu s uherským Matyášem Korvínem. Především však šlo o jistou kompenzaci vojenské a hlavně finanční pomoci poskytnuté samotnému Viktorinovi.[6]

Tak onoho památného dne, byla to středa před svatým Františkem roku 1481, získal Hradec městský znak a právo pečetit zeleným voskem, právo výročního trhu o svatém Michalovi a týdenního trhu odbývaného každé pondělí, čímž se mu dostalo statutu města podle městského práva opavského, měr a vah opavských.

Dokument v českém jazyce je psán železogalovým inkoustem, písmem novogotické polokurzívy 15. století. Podložkou je středoevropský (německý) pergamen o rozměrech 25 x 42 cm vyrobený alkalickým způsobem, po obou stranách jemně broušený s kulatými zářezy na dolním okraji. Přivěšená pečeť vydavatele[7] dnes chybí, zůstala pouze tříbarevná šňůra spletená z hedvábných nití a torzo dřevěné ochranné schránky. Pergamen podstoupil v minulosti několik rádoby oprav, tou nejrozsáhlejší bylo laminování celé dolní poloviny reverzu silným, dřevitým papírem pomocí horkého klihu. Neexistují záznamy ani konzervátorské protokoly dokumentující „vyspravky“ z dřívějška, ale podle stupně degradace lepidla, mohl zásah proběhnout v polovině 20. století. Z restaurátorské praxe lze usuzovat, že pokud se v minulosti z důvodů badatelských nebo vědeckých ocitnul dokument z trezoru ven na delší dobu, mohlo se mu dostat i jiné péče.[8]

Vlastní text zabírá zrcadlo o rozměrech 15 x 33 cm s vymalovaným znakem uprostřed – polceným štítem s pravou[9] polovicí stříbrnou[10] a levou červenou. Dolní část štítu přes celou šíři vyplňuje stříbrná hradební zeď s cimbuřím o pěti stínkách. Upro-

[5] Srov. AMB, A 1/1, A 266. Tyto skutečnosti Viktorin připomíná deset let po smrti svého otce! Král Jiří byl jedním z prvních evropských vladařů, jenž budoval stát na světských základech, nikoliv církevních. Byl politik a hospodář, který si svou politickou koncepcí získával měšťanstvo jako zámožného partnera.

[6] Když byl Korvínovým zajatcem, král jej propustil aby získal peníze na své vykoupení. Částka byla vysoká, tak zavítal v roce 1472 mladý kníže i na Hradec, kde jednal s moravskou a slezskou šlechtou o půjčku. Srov. Rostislav VOJKOVSKÝ a kol., *Hradec,* 32. svazek vlastivědných průvodců „Putujeme po hradech a zámcích, Dobrá 2004, s. 22. Srov. Adolf TUREK, *Dějiny zámku Hradce,* Ostrava 1971, s. 11.

[7] Koroborace listiny: „*Toho na potvrzenie a věčnú paměť pečet naši kniežetskú kázali jsme přivěsiti k tomuto listu, jenž jest dán v Oppavě, léta od narozenie Syna Božieho tisícieho čtyrstého osmdesátého prvnieho, v středu před svatým Františkem.*“ Srov. AMB, A 1/1, A 266.

[8] V této souvislosti stojí za zmínku poznámky pracovníka Krajského osvětového střediska v Hradci pana Bohuslava Valušku z roku 1957, kde je koncept žádosti o kopii listiny knížete Viktorina zaslané Městskému archivu v Brně dne 24. 10. 1957. Srov. Městské muzeum Hradec nad Moravicí, pozůstalost B. Valuška, pracovní záznamy IX-X, 1957. Reflexe listiny se v literatuře objevují sporadicky: Srov. Vincenc PRASEK, *Vlastivěda Slezská II., Historická topografie země Opavské,* Opava 1889, s. 267. Srov. Adolf Turek, *Z minulosti Hradce a panství hradeckého,* KOS Hradec 1960. Srov. Ladislav SONEK, *Udělení městských práv a znaku Hradci nad Moravicí,* in: Vlastivědné listy 1/1982, ročník 8, s. 17.

[9] Strany jsou dány heraldicky.

[10] V původním blasonu *bílou*. Srov. Jirí ČAREK, *Městské znaky v českých zemích,* Academia, Praha 1985, s. 157. Srov. Ladislav BALETKA – Jiří LOUDA, *Znaky měst Severomoravského kraje,* Profil, Ostrava 1980, s. 39.

střed zdi se otvírá brána zaklenuta oslím hřbetem, s otevřenými zlatými vraty s kováním a do dvou třetin vytaženou zlatou mříží. Nad zdí vpravo vyčnívá červená kulatá věž se dvěma okny nad sebou, cimbuřím o třech stínkách a špičatou modrou střechou se zlatou makovicí, vlevo je stejná věž, ale stříbrná, zakončená rovněž zlatou makovicí. Věže se malují ve střídavých barvách štítu, tj. ve stříbrné polovině věž červená, v červené polovině stříbrná.

Bezprostředně pod zvýrazněnou úvodní iniciálou W (Wiktorin) je poměrně necitlivě umístěné razítko černé barvy. Pravděpodobně se jedná o kolek v hodnotě jednoho zlatého z konce 18. století, dokládající zaplacení úředního výkonu a sice v souvislosti s potvrzením platnosti privilegia.[11] Na reverzu listiny je nahoře uprostřed rukou psaná archivní signatura A 266.

Po očištění a odstranění předchozích oprav byl, z důvodů podivné koncentrace skvrn způsobených penetrací klihu v dolní části, pergamen zkoumán pod mikroskopem. Výsledkem bylo překvapivé zjištění, že spodní část, přesněji výřez trojúhelníkového tvaru, není původní. Měření tloušťky prokázalo, že je tenčí než ostatní podložka, v důsledku čeho došlo v těchto místech k prosáknutí lepidla. Řez s největší pravděpodobností veden kvůli zcizení originální pečeti naštěstí nezasáhl text. Chybějící část byla záhy doplněna, jak naznačuje stejnoměrné mechanické opotřebování materiálu, vypovídající o dlouhém společném životě. Nově byly vyrobeny kulaté zářezy na protažení šňůry složitě spletené z žlutých, bílých a fialových hedvábných nití. Způsob výpletu a zejména přítomnost hluboké dřevěné misky ochranného pouzdra zdobené dlátkem odkazují k polovině 16. století. Vzhledem k tomu, že u münsterberských knížat není doložený jediný případ pečeti chráněné dřevěným pouzdrem jedná se tady evidentně o produkt druhotný. Jsou známé příklady z minulosti, kdy oddělená pečeť byla po čase vrácená k původní listině.[12] Problém s opětovným přivěšením by při akceptování této hypotézy řešila ochranná schránka, do které byla navrácená pečeť pouze vmáčknuta.

Otázku možné podoby chybějící pečeti se pokusil řešit historický průzkum a následná rekonstrukce realizovaná výhradně z vědeckých důvodů, nikoliv s cílem nahradit originál! Otisk razidla se totiž od ostatního materiálu liší svojí po staletí trvající ověřovací funkcí, jejíž pravdivost nesmí být zpochybněna.

Dosud zjištěné pečeti Viktorina včetně signet a jednoho sekretu dokládají, že kníže užíval během svého života pět různých typářů. Jejich následně zdokumentovaným otiskům pracovně označeným I. – V. předcházelo vytvoření soupisu pečetí jednotlivých razidel seřazených podle data vydání.[13] Popsané a zakreslené typy jsou řazeny chronologicky:

[11] Osobní sdělení pana Pavla Sedláčka, archiváře Národního archivu v Praze, který objevil kolek stejného typu na papírovém testamentu z roku 1775 uloženém ve fondu Úřad desek zemských – listiny, inv.č. 3679.
[12] Osobní sdělení paní Jitky Šejharové, restaurátorky pečetí Národního archivu v Praze.
[13] Soupis je uveden v textové příloze.

I.

Pečeť typu I. se podle připevnění k listině dochovala přitištěná (1466, AM Brno, Sbírka listin, mandátů a listů, 519), přivěšená na pergamenovém proužku (1463, SOA Třeboň, Cizí statky II 600), nebo přivěšená na šňůře z hedvábných nití (1464, NA Praha, ŘM 2018). Tvarem okrouhlá, o průměru 42 mm, z červeného vosku.

V pečetním poli v trojlistu je čtvrcený španělský štít se středním štítkem přidržovaný ze stran dvěma anděly, hlava třetího anděla je dole pod ním. Střední štítek nese znamení tří příčních pruhů v hlavě štítu, v 1. a 4. poli je münsterberská orlice s perizoniem, v 2. a 3. poli jsou dvě prohnutá šikmá břevna. Opis gotickou minuskulou: wi / cto / rin.

II.

Dva signety, zcela osobní prstenové pečeti bez legendy, jedna z roku 1465 (SOkA Jihlava, AM Jihlava, 166) přitištěná pod papírovým krytem, oválná s nezřetelným obrazem, druhá z roku 1464 (SOkA Jihlava, AM Jihlava, 159) uzavírá, pod papírovým krytem. Oválná o rozměrech 12x10 mm, z červeného vosku. V pečetním poli volně orlice.

III.

Třetím typem otisku je pečeť, kterou lze pokládat za Viktorinovu hlavní pečeť. Podle připevnění k listině se dochovala přitištěná (1481, MZA v Brně, A1, 404), nebo přivěšená na pergamenovém proužku (1480, MZA v Brně, A8, 115). Velká pečeť, okrouhlého tvaru o průměru 50 mm z červeného vosku.

V pečetním poli je polopostava štítonoše – anděla nesoucího čtvrcený kolčí štít se středním štítkem uprostřed. Střední štítek nese znamení tří příčných pruhů v hlavě štítu, v 1. a 4. poli je münsterberská orlice, 2. pole polcené a ve 3. poli jsou umístěna dvě prohnutá šikmá břevna. Hlava anděla zasahuje do prostoru legendy.

Opis gotickou minuskulou je v kombinované formě, sevřený mezi dvěma linkami plasticky vystupujícími a na pásce po obou stranách hlavního štítu:

/ **S wictorinus de** *(opis pokračuje na pásce po stranách hlavního štítu)* **cuni / stadt** *(návrat do legendy)* **dux misteb'<er>gens: opaviens: comes: glacc'.<en>s d<omi>n<u>s' d<e>** *(opět k pásce)* **cuni / stadt**

Znění opisu ještě bude věnována pozornost, každopádně Viktorin v legendě hned dvakrát odkazuje k Jiříkovi z Poděbrad! Tento fakt podtrhuje i nejdůležitější, srdeční štítek, který nese znamení tří příčných pruhů v hlavě štítu, zvaných vrchních pruhů – rodové znamení pánů z Kunštátu.[14]

IV.

Čtvrtý typ je zastoupen jedinou dodnes zjištěnou pečetí tohoto typáře[15] uloženou ve Státním okresním archivu v Opavě (1472, SOkA Opava, AM Opava, 23).

Pečeť přivěšená na černo-červeno-bílo-žluté šňůře z hedvábných nití, okrouhlého tvaru o průměru 50 mm, z červeného vosku. Mezi rostlinnými stvoly je čtvrcený kolčí štít (bez bočního výkroje) se středním štítkem nesoucím znamení tří příčných pruhů v hlavě štítu, v 1. a 4. poli je münsterberská orlice, v 2. a 3. poli jsou umístěna dvě prohnutá šikmá břevna. Opis gotickou minuskulou: s + wi[ ]+ swate + rzisse + knieze + wiwoda + minsterberski + etc[ ][16]

[14] Poté co byl Viktorin povýšen v roce 1459 od císaře v Brně do stavu říšských knížat jako kníže münsterberský a hrabě kladský, byl v roce 1462 knížecí titul rozšířen i na ostatní Jiříkovy syny. Od té doby užívali páni z Poděbrad znak, z nějž byl patrný jejich knížecí titul. Rodový erb se dostal jako srdeční štítek do středu čtvrceného štítu, v němž 1. a 4. pole bylo Münsterberk, 2. a 3. pole Kladsko.

[15] Objevení dalších otisků tohoto typu by mohlo přinést bádání v polských archivech. Srov. Jan SKUTIL, *Torzo listinného bohatství archívu krále Jiřího a knížat Münsterberských ve Vratislavi,* in: Časopis Slezského muzea, série B, 39/1990, s. 172–186.

[16] Opis četl Dr. Karel Müller, ředitel Zemského archivu v Opavě.

V.

Pátý typ představuje opět pouze jeden dohledaný exemplář sekretu z roku 1475 (SOkA Jihlava, AM Jihlava, 195).

Sekretní pečeť přitištěná (papírový kryt chybí), okrouhlého tvaru o průměru 22 mm z červeného vosku. V pečetním poli volně orlice s nezřetelným srdečním štítkem. Opis gotickou minuskulou: + wictorin[ ]+

Užívání jednotlivých pečetidel se prolínalo, až na jistou posloupnost, kterou možno pozorovat u typu I. a III. Zatímco u I. v hlavním čtvrceném štítu bylo 1. a 4. pole Münsterberk a 2. a 3. pole Kladsko, u III. bylo 2. kladské pole nahrazeno Opavskem. Je zajímavé, že kníže, který většinu života strávil na válečném poli, disponoval tolika typáři. Pořízení razidla ať už ze zlata, mosazi nebo oceli bylo totiž finančně nákladnou záležitostí.

S ohledem na zjištěné skutečnosti lze předpokládat, že tak významná písemnost jakou je privilegium, byla pečetěna hlavní pečetí vydavatele, tedy typem III. Nejenže odpovídá časově, taky opis a popis pečetního obrazu koresponduje s úvodní titulací v dokumentu.[17] Ve prospěch tohoto otisku vyšla i rekonstrukce misky ochranného pouzdra podle dochovaného torza z javorového dřeva. Svými rozměry mohla být schránkou, do které byla v polovině 16. století navrácená pečeť ve voskové misce jednoduše vmáčknuta.

Faksimile této pečeti bylo vyrobené podle originálu přivěšeného na listině z 15. ledna 1480 pro klášter žďárský, uložené v Moravském zemském archivu v Brně.[18] Jednostranná znaková pečeť s erbovní figurou na štítu zaujme na první pohled. Precizně propracovaná drobná plastika je zvládnuta dokonale i po stránce výtvarné. Polopostava anděla v bohatě řasené tunice sepnuté na hrudi sponou a plášti se širokým, zdobeným límcem zasahuje do prostoru legendy. Nad hlavou, kterou zdobí záplava kadeří, jsou křídla složená v zákrytu ve směru čtení opisu. Stylizace oděvu a vlasů je typická pro šedesátá léta 15. století. Smysl pro detail rozložitých kadeří, vzdouvající se drapérie tuniky, dlouhých štíhlých prstů graduje v emočně podbarveném výrazu obličeje, v náznaku lehkého úsměvu.

---

[17] „*Wiktorin, Boží milostí knieže Svaté Říše, minsterberské, opavské knieže, hrabě kladský, pán z Kunštátu a z Poděbrad…*“ Srov. AMB, A 1/1, A 266. Srov. k tomu popis pečetního obrazu typu III.: V pečetním poli polopostava anděla nese čtvrcený kolčí štít se středním štítkem uprostřed. Střední štítek nese znamení vrchních pruhů – rodové znamení pánů z Kunštátu. Hlavní čtvrcený štít má v 1. a 4. poli münsterberskou orlici – znak münsterberského knížetství, 2. pole je polcené – znak opavského knížectví a v 3. poli jsou dvě prohnutá šikmá břevna – znak Kladska.

[18] Moravský zemský archiv Brno (dále MZA), fond A 8 Cisterciáci Žďár, inv. č. 115, sign. A 109b.

Model typáře sejmutý z faksimile otisku pouze imitoval mistrovskou ryteckou práci, která měla dlouho svůj otazník v podobě nevysvětlitelného vrypu přerušujícího opis, viditelného na všech zkoumaných originálech. Hluboká, oblá rýha ve výseči 2/4 se zpočátku jevila jako důsledek mechanického poškození. S rostoucím počtem prozkoumaných pečetí, u kterých bylo příslušné místo zachovalé a vryp v něm přítomen, sílilo ujištění, že není náhodný. Nešlo tedy o poškození pečeti ale typáře! Těžko uvěřit, že by rytec v tak znamenité práci ponechal zub přebývající matérie. Nutno si uvědomit, že typář se ryje obráceně. Hluboká místa na pečeti jsou naopak na razidle vystupující a přebývající hmotu není obtížné sekáčkem odstranit. Úvahy o značce rytce nebo zlatníka byly vyloučené. Ne kvůli neobvyklosti, ale kvůli umístění přímo do legendy.

Vinou různého stupně poškození pečetního vosku u zkoumaných otisků se o rozvinutí legendy po úvodním ***/ S wictorinus de*** formou zalomené stuhy naznačující pokračování na pásce po stranách hlavního štítu, začalo uvažovat až nakonec. Již zmiňované čtení opisu s dvojím odkazem ke králi Jiřímu, je podloženo i gramaticky. Pokud by se legenda četla bez rozvedení ve výseči 2/4, tedy:
„***/ S wictorinus de dux misteb‘<er>gens: opaviens: comes: glacc‘.<en>s d<omi>n<u>s‘ d<e>*** na pásce: ***cuni / stadt***“
nelze zdůvodnit přítomnost předložky ***de*** následující hned po ***/ S wictorinus.***[19] Vysvětlení pro neobvyklé zdvojení odkazu v opisu ***/ S wictorinus de / cuni / stadt / dux misteb‘<er>gens: opaviens: comes: glacc‘.<en>s d<omi>n<u>s‘ d<e> / cuni / stadt*** možno hledat v jedinečnosti obrazu i nápisu tohoto kusu, charakterizujícího svého majitele – příslušníka starobylé šlechty, člena dynastie pánů z Kunštátu a na Poděbradech, ke které se hrdě hlásí.

Navzdory tomu, že od vydání hradeckého znakového privilegia uplynulo více než 525 let, primární informace získané zkoumáním výpovědní hodnoty materiálu poodhalily část jeho historie, volným okem neviditelné. Prezentovaný restaurátorský průzkum demonstroval mezioborový přístup ke zkoumanému předmětu. Od prvotního vizuálního ohledání přes kunsthistorickou reflexi se restaurátor postupně dostává až na pole přírodních věd. Na pole, kde se věda setkává s dobrodružstvím.

[19] Čtení opisu je výsledkem srovnání osmi dochovaných otisků pracovně označených typu III. a konzultací s Dr. Evou Tichomirovovou, správkyní církevních fondů MZA v Brně a Dr. Karlem Marázem z katedry Pomocných věd historických FF Masarykovy univerzity v Brně.

SEZNAM PŘÍLOH

Barevná příloha č. XXXVI: Averz Viktorinova znakového privilegia pro Hradec nad Moravicí před restaurováním.

Barevná příloha č. XXXVII: Reverz znakového privilegia před restaurováním.

Barevná příloha č. XXXVIII: Zkoumané otisky jednoho typáře knížete Viktorina.

A/ 1486, 11. březen, Národní archiv v Praze, fond ŘM Řád maltézských rytířů, inv.č. 1944, sign. XXXVIII Br 53.

B/ 1485, 28. březen, Zemský archiv v Opavě, fond Klarisky Opava, inv.č. 27.

C/ 1480, 15. leden, Moravský zemský archiv v Brně, fond A8 Cisterciáci Žďár, inv.č. 115, sign. A 109b (pečeť před očištěním).

D/ 1480, 15. leden, Moravský zemský archiv v Brně, fond A8 Cisterciáci Žďár, inv.č. 115, sign. A 109b (pečeť po očištění).

Barevná příloha č. XXXIX: Dochované torzo dřevěné misky ochranné schránky pečeti a jeho konfrontace se dvěmi rekonstrukcemi.

Barevná příloha č. XL: Rekonstrukce hlavní pečeti Viktorina.

Mária Glejdurová

Viktorins Wappenprivileg für Hradec nad Moravicí im neuen Licht

ZUSAMMENFASSUNG

Im Jahre 2006 vergingen 525 Jahre von der Erteilung des Wappenprivilegs an Hradec nad Moravicí durch den Münsterberger und Troppauer Fürsten Viktorin. Durch dieses bedeutsame Dokument, das am 3. Oktober 1481 in Troppau herausgegeben wurde, gewann Hradec das Stadtwappen, das Recht mit grünem Wachs zu siegeln, das Recht des Jahrmarktes am Hl. Michaelstag und des Montagsmarkts. Es erhielt den Statut der Stadt nach dem Troppauer Stadtrecht und den Troppauer Maßen und Gewichten.

Die Suche nach den Schicksalen und Wanderungen des Wappenprivilegs von seiner Erteilung bis zu Jahre 1901, wo es durch Brünn als Bestandteil der Mitrovski-Bibliothek gekauft worden war, brachte nicht viele Informationen. Viel informationsreicher war seine Untersuchung durch Restaratoren, die nicht nur chemisch-technologische Materialanalysen, sondern auch seinen Nachhall im historischen Kontext einbezog.

Die Pergamenturkunde mit gemaltem Wappen inmitten ist mit Eisengallustinte in tschechischer Sprache, mit der neugotischen Halbkursivschrift des 15. Jahrhunderts geschrieben. Unmittelbar unter der Einführungsinitiale W (Wiktorin) ist relativ unempfindlich ein Stempel schwarzer Farbe situiert. Wahrscheinlich geht es um die Gebührenmarke im Wert eines Guldens aus dem Ende des 18. Jahrhunderts, die die Bezahlung der Amtshandlung, nämlich der Bestätigung der Privileggültigkeit belegt.

Material der Urkunde ist das mitteleuropäische Pergament, das alkalisch hergestellt wurde, beidseitig fein geschliffen und mit runden Einschnitten am Unterrand versehen ist, die für das Durchziehen der Schnur bestimmt sind. Der angehängte Siegel der Herausgebers fehlt heute, es blieb nur die dreifarbige Schnur aus Seidenfäden und das Torso der hölzernen Schutzhülle erhalten.

Zur gewichtigsten Beschädigung des Dokuments kam es in der Vergangenheit höchstwahrscheinlich bei der Entwendung des Originalsiegels einschließlich des Unterteils der Urkunde. Der Missbrauch seines rechten Abdrucks durch das Anhängen zu einer anderen Urkunde als jener, für welche er bestimmt worden war, war im Mittelalter nicht ungewöhnlich. Der dreieckige Ausschnitt betraf den Text nicht und wurde wohl bald ersetzt, wie es die gleichmäßige mechanische Abnutzung beider Teile andeutet, die von einer langen gemeinsamen Existenz zeugt. Gleichzeitig wurden runde Einschnitte in der Plica für das Durchziehen der Schnur mit Schutzhülle angefertigt. Dem Charakter der Geflechts nach geht es offensichtlich um eine jüngere Angelegenheit. Die relativ tiefe, mit Meißel verzierte Holzschale der Schutz-

hülle wird in die Mitte des 16. Jahrhunderts datiert. Mit Rücksicht darauf, dass bei Münsterberger Fürsten kein einziges Exemplar des angehängten Siegels in hölzerner Schutzschale belegt ist, handelt es sich um eine sekundäre Anwendung. Bekannt sind Beispiele aus der Vergangenheit, wo der abgetrennte Siegel nach einiger Zeit der ursprünglichen Urkunde angefügt wurde. Das Problem mit erneuertem Anhängen würde bei dieser Hypothese eine angehängte Schutzhülle lösen, in welche der zurückerstattete Siegel gedrückt wäre.

Die Frage des Aussehens des fehlenden Siegels versuchte die historische Forschung zu beantworten, die sämtliche erhaltene Siegel Viktorins einschließlich der *signet* und *secretum* kartierte. Es wurde festgestellt, dass Fürst Viktorin durchlaufend insgesamt fünf Siegel benutzt hatte. Mit Rücksicht auf die Bedeutung und Wichtigkeit des Wappenprivilegs ist anzunehmen, dass es mit dem Hauptsiegel des Herausgebers aus rotem Wachs gesiegelt wurde, der rund war und 50 mm Durchmesser hatte. Es handelt sich um einen Wappensiegel mit Wappenfigur im Schild. Für diesen Typ spricht auch die Rekonstruktion der Schutzschale anhand des erhaltenen Torsos aus Ahornholz. Die genaue Kopie entspricht mit ihren Ausmaßen der Größe des Hauptsiegels des Fürsten in der Wachsschale.

Der Aussagewert des erforschten Materials – des Pergaments, der benutzten Pigmente, Tinten, Seidenfäden und des hölzernen Torsos warf neues Licht auf die Lebensgeschichte des wichtigsten Dokuments der Stadtgeschichte von Hradec, das im Archiv der Stadt Brünn aufbewahrt wird.

TEXTOVÁ PŘÍLOHA

SOUPIS PEČETÍ KNÍŽETE VIKTORINA

I. typ

1462, 29. duben, Státní okresní archiv v Jihlavě, fond SOkA Jihlava, Archiv města Jihlava do r. 1848, Listiny, inv.č. 153

1463, 28. březen, Státní oblastní archiv v Třeboni, fond Cizí statky Třeboň II, inv.č. 600, sign. II 339 1

1464, 26. leden, Národní archiv v Praze, fond ŘM Řád maltézských rytířů, inv.č. 2018, sign. XXXIX Op. 33

1465, 1. duben, Zemský archiv v Opavě, fond AS Slezský stavovský archiv inv.č. 40, sign. A XXI 1

1465, 25. červen, Národní archiv v Praze, fond ČG-L České gubernium – listiny, inv.č. 342, sign. II 256

1465, 23. červenec, Státní okresní archiv v Jičíně, fond AM Archiv města Jičín, inv.č. 5

1466, 11. listopad, Archiv města Brna, fond A1/1 Sbírka listin, mandátů a listů, inv. č. 519

II. typ

1464, 29. březen, Státní okresní archiv v Jihlavě, fond SOkA Jihlava, Archiv města Jihlava do r. 1848, Listiny, inv.č. 159

1465, 14. březen, Státní okresní archiv v Jihlavě, fond SOkA Jihlava, Archiv města Jihlava do r. 1848, Listiny, inv.č. 166

III. typ

1466, 9. červen, Národní archiv v Praze, fond ŘM Řád maltézských rytířů, inv. č. 1939, sign. XXXVIII Br 49

1475, 7. duben, Státní oblastní archiv v Třeboni, pracoviště Jindřichův Hradec, fond Rodinný archiv pánů z Hradce, inv.č. 154, st. sign. 199

1475, 3. červenec, Státní okresní archiv Žďár nad Sázavou, fond Archiv města Žďár nad Sázavou, inv.č. 6

1480, 15. leden, Moravský zemský archiv v Brně, fond A8 Cisterciáci Žďár, inv.č. 115, sign. A 109b

1481, 1. květen, Státní okresní archiv v Olomouci, fond Archiv města Olomouce, Sbírka listin, inv.č. 302

1481, 28. říjen Zemský archiv v Opavě, fond AS Slezský stavovský archiv, inv.č. 61, sign. A XV 22

1481, 28. říjen, Moravský zemský archiv v Brně, fond A1 Stavovské listiny, inv.č. 404

1484, 25. září, Národní archiv v Praze, fond ŘM Řád maltézských rytířů, inv.č. 2743, sign. LV Extr. 44

1485, 28. březen, Zemský archiv v Opavě, fond Klarisky Opava, inv.č. 27
1485, 3. červen, Moravský zemský archiv v Brně, fond G2 Nová sbírka, sign. 696/5b (toho času nepřístupná)
1486, 11. březen, Národní archiv v Praze, fond ŘM Řád maltézských rytířů, inv.č. 1944, sign. XXXVIII Br 53

IV. typ
1472, 14. červenec, Státní okresní archiv v Opavě, fond AM Archiv města Opava, inv.č. 23, sign. XI, 5

V. typ
1475, 5. červenec, Státní okresní archiv v Jihlavě, fond SOkA Jihlava, Archiv města Jihlava do r. 1848, Listiny, inv.č. 195

Hana Jordánková – Irena Loskotová

KACHLOVÁ KAMNA POZDNÍHO STŘEDOVĚKU V KRÁLOVSKÉM MĚSTĚ BRNĚ

Úvod

Oheň, jeden z nejobávanějších ničivých živlů ve středověkém městě, byl zároveň nezbytnou součástí jeho každodenního života. Řemesla, která s ohněm pracovala, byla městskou komunitou vytlačována na méně lukrativní parcely k hradbám či ještě lépe za hradby, kde bylo snazší případný požár uhasit a kde také mohl napáchat méně škod. Ze středověké domácnosti však oheň vymýtit nešlo. Každodenní příprava teplých pokrmů a v našich zeměpisných šířkách i nezbytné zimní vytápění alespoň jedné místnosti v domě byly pádnými důvody pro jeho přítomnost v každé městské domácnosti. Nešlo-li živel odstranit, pak bylo nutné jej alespoň částečně zkrotit. Otevřená ohniště a pece byly uzavírány do tzv. černých kuchyní bez oken, vybavených komíny k odvodu kouře i jisker. Rovněž ve vytápění obytných prostor se objevily nové, bezpečnější metody, které současně pozvedly úroveň bydlení. V souladu se středoevropským trendem pronikla i v Brně zřejmě do většiny městských domácností kachlová kamna. Jejich rozšíření naznačuje četnost nálezů kamnových kachlů, či spíše jejich částí a zlomků v archeologických nálezech.

Nejstarší brněnské zlomky nádobkových kachlů pocházejí už ze 13. století.[1] Kamna postavená z takových kachlů připomínala svým tvarem pece, na něž vývojově navazovala. Kachle samotné, jak sám název jejich původních forem napovídá, vznikly z keramických nádob, zasazovaných do kopulí hliněných pecí pro lepší převod tepla z vnitřku pece do okolního prostoru. Nádobkové kachle různých velikostí i tvarů sloužily pak ke stavbě kamen až do novověku. Počátkem 14. století se z nich vyvinul nový typ kachle, zvaný komorový. Temně zející ústí nádobkového kachle uzavřela hladká čelní vyhřívací stěna (dále jen ČVS) a z jeho těla se stala komora, do které vstupoval sálající oheň z vnitřku kamen pomocí různě tvarovaného vyhřívacího otvoru (dále jen VO). Používání kachlových kamen místo jiných způsobů vytápění pracujících s otevřeným ohněm přinášelo řadu výhod, vysokou výhřevnost s dlouhodobým tepelným efektem, absenci kouře uvnitř obytné místnosti a čistý provoz díky možnosti obsluhy z vedlejší místnosti. Kromě těchto technických zdokonalení vstoupil do vytápěných interiérů i nový výtvarný prvek – plastická výzdoba ČVS kachlů, z nichž

[1] Nízké tyglíkové kachle pocházejí z odpadní jímky záchranného archeologického výzkumu Jakubská ulice č. 4 (Archaia Brno, o. p. s., č. akce 9/91, vedoucí výzkumu Mgr. Marek Peška).

bylo otopné těleso vybudováno. Kamna se stala pasivními šiřiteli především mravoučných příběhů předkládaných pomocí vyobrazení na jednotlivých kachlích. Jeden tematický celek mohl čítat i desítky různých motivů, naplňujících společnou ideu. Výběr jednotlivých motivů a jejich seskupování v tělese kamen nám přibližují jednak nálezy bohatších souborů kachlů většinou z městských odpadních jímek a pak také kamna, dochovaná in situ. Tyto příklady lze ovšem použít až pro samý závěr gotiky a hojněji pak pro období následující. Tam se ale s celkovou změnou způsobu myšlení i životního stylu mění nejen forma, ale i obsah výtvarného zpracování kachlů. Za nejstarší, v původní poloze dochovaná kamna, jsou považována reprezentativní, pozdně gotická majoliková kamna se staro a novozákonními motivy ze salzburského hradu, datovaná do roku 1501.[2] Za unikátní lze považovat nález destruovaných kamen, ponechaných pod nově vybudovanou podlahou místnosti, jako tomu bylo v případě jednoho z měšťanských domů středověkého Tábora.[3] V takové celistvosti zachovaný soubor bychom však v brněnském materiálu hledali marně. Většina nálezů, ať už celých jedinců, či jen zlomků, reprezentuje v lepším případě pouze část původních kamen. Jejich rekonstrukci, byť jen teoretickou, komplikuje často ještě směs kachlových zlomků z různých otopných těles v jednom nálezovém celku. Pro archeologizaci tohoto materiálu je totiž rozhodující doba zániku jednotlivých kamen, která mohla být blízká nebo i totožná pro kamna vybudovaná v různých časových horizontech. Za předpokladu, že kachlová kamna mohla sloužit v průměru zhruba padesát let, pak v době přestavby či modernizace domovních interiérů se mohly do jedné odpadní jímky dostat pozůstatky kamen vrcholně až pozdně gotických či raně renesančních. Vodítkem k určení doby vzniku kamen tak bývá nejčastěji reliéfní výzdoba kachlů v závislosti na způsobu jejího provedení a také na některých technických parametrech, jako například rozměru ČVS nebo tvaru a hloubce komory. K přesnějšímu datování pak může přispět archivní topografický průzkum, a to především chronologickým výčtem majitelů městských objektů, případně zachycením často jen nepřímých indicií, naznačujících přestavbu domu či jeho interiérů.[4]

Základním pramenem pro zpracování tohoto příspěvku se stal soubor komorových kachlů a k nim náležejících obkládacích panelů z odpadní jímky ve dvoře domu dnešní Starobrněnské ulice č. 8 v Brně. Tato kolekce, doplněná o několik zlomků z archeologického výzkumu brněnské Reduty na Zelném trhu, byla sice již do odborné literatury uvedena,[5] vzhledem k dalším nálezům kachlů z této skupiny v brněnském

[2] Rosemarie FRANZ, *Der Kachelofen*, Graz 1969, s. 547.

[3] Rudolf KRAJÍC, *Středověká kachlová kamna v Táboře (Archeologický výzkum v Křížkově ulici čp. 28)*, Tábor 1997, s. 237.

[4] Archiv města Brna (dále AMB), fond A 1/3 Archiv města Brna – Sbírka rukopisů a úředních knih (dále fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih), rkps. č. 8–9, 19–24.

[5] Hana JORDÁNKOVÁ – Irena LOSKOTOVÁ – David MERTA, *Odraz domácí války v produkci brněnských kamnářů 2. poloviny 15. století*, in: Archæologia historica (dále AH) 29, 2004, s. 581–597; H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ, *Jeden typ kachlových kamen v různém sociálním prostředí konce 15. století*, in: Studies in Post –mediæval Archeology 2, v tisku.

prostředí bychom se chtěly pokusit vystopovat kořeny těchto motivů, v Brně tak oblíbených, a současně uvést tyto nálezy do souvislosti s jejich dalšími variantami z mimobrněnského prostředí, a to na pozadí politických poměrů na jihu Moravy v 15. století.

Politické poměry

Počátek 15. století na Moravě byl ve znamení dlouhodobě trvajících sporů lucemburských markrabat (1390–1405).[6] Mnohaletá válka přinesla užitek a zisky pouze jedné vrstvě společnosti: panské[7] a rytířské vojenské šlechtě. Morava byla v době markraběte Jošta a na prahu husitství klasickou zemí loupeživých rytířů a lapků (tovaryšů),[8] kteří nejčastěji přepadávali měšťany, řemeslníky a především kupce[9] na cestách a škodili i samotným městům;[10] na širším Brněnsku ovládli například Ivančice[11] a Pohořelice.[12] Olupováni však byli i kněží, šlechta a poddaní. I samotný Vilém z Pernštejna skrytě podporoval lupičskou činnost svých družin, jejichž aktivita vyvr-

[6] Nejnověji tuto problematiku zpracoval Václav ŠTĚPÁN, *Moravský markrabě Jošt* (1350–1411), Brno 2002, s. 343–359; srov. též Jaroslav MEZNÍK, *Lucemburská Morava 1310–1423*, Praha 1999, s. 250–284.

[7] Markrabě Jošt uznal ke konci roku 1396 politický vzestup moravských pánů na úkor své zeměpanské moci. Srov. J. MEZNÍK, *Markrabě a páni. (K mocenskému dualismu na Moravě v době předhusitské)*, in: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C 42, 1995, s. 48; TÝŽ, *Česká a moravská šlechta ve 14. a 15. století*, in: Historický sborník 19, 1985, s. 110; dále Veronika SLEZÁKOVÁ, *Nejstarší landfrýdní smlouva na Moravě*, in: Historie 97 (Celostátní studentská vědecká konference, Brno 1997), ed. Libor JAN, Brno 1998, s. 78.

[8] Například František HOFFMANN, *Popravčí zápisy jihlavské,* in: Právněhistorické studie 18, 1974, s. 163–200; nejnověji týž, *Bojové družiny na Moravě a v Čechách před husitskou revolucí a za revoluce*, in: Táborský archiv 6, 1994, s. 62–73, 100–114.

[9] Tak byli například oloupeni dva brněnští měšťané Václav Ház u Hustopeče a Mikuláš mezi Věstonicemi a Popovicemi. Srov. F. HOFFMANN, *Vilém z Pernštejna. Pokus o portrét moravského pána husitské doby*, in: Časopis Matice moravské (dále ČMM) 87, 1968, s. 181; TÝŽ, *Janáčovo tovaryšstvo*, in: ČMM 90, 1971, s. 84, pozn. 6 a s. 91, pozn. 56. Janáčova tlupa měla asi 20–30 členů. Avšak v úplném složení operovala zřídkakdy. Územní rádius měla od jižní až po střední Moravu. Tamtéž, s. 87 a 89. Srov. též F. HOFFMANN, *Bojové družiny na Moravě a v Čechách před husitskou revolucí*, s. 118–119.

[10] Například v letech 1417–1418 se pět moravských královských měst – Brno, Jihlava, Jemnice, Uherský Brod a Uherské Hradiště – písemně zavázalo, „že nebudou stíhat tovaryše pana Erharta Pušky z Kunštátu". Srov. F. HOFFMANN, *Bojová družina Erharta Pušky z Kunštátu. (K dějinám předhusitské a husitské Moravy),* in: Vlastivědný věstník moravský (dále VVM) 40, 1988, s. 58. Srov. též Miroslav PLAČEK – Peter FUTÁK, *Páni z Kunštátu. Rod erbu vrchních pruhů na cestě k trůnu*, Praha 2006, s. 316–317. Hospodářsky úspěšná města znamenala pro okolní vyšší a nižší šlechtu potenciální hrozbu nejen ekonomickou, ale i politickou. Srov. F. HOFFMANN, *Bojové družiny na Moravě a v Čechách před husitskou revolucí*, s. 56–59, 109–110; Petr VOREL, *Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*, Praha 1999, s. 44–45.

[11] Město Ivančice drželi Prokopovi straníci již v letech 1396 až 1398. Posádka odbojného Jana Sokola z Lamberka byla ve městě pravděpodobně do konce roku 1407. Pozice Prokopovy strany na jihozápadní Moravě byly dále posíleny roku 1400, kdy se podařilo získat i jiná dvě významná města, Znojmo a Jemnici. V létě roku 1404 uherský král Zikmund Lucemburský společně s rakouským vévodou Albrechtem IV. zamýšleli dobýt město Znojmo. Velení ohroženého Znojma převzal Jan Sokol z Lamberka spolu s dalšími souputníky a jejich bojovými družinami, celkem asi 1 000 osob. V. ŠTĚPÁN, *Moravský markrabě*, s. 566–569; Jiří ČEJKA a kol., *Ivančice. Dějiny města*, Ivančice 2002, s. 151–154. Srov. též F. HOFFMANN, *Bojové družiny před husitskou revolucí na západní Moravě*, in: Moravský historický sborník, edd. Antonín VERBÍK – Karel

cholila v letech 1415 až 1419.[13] Mnozí představitelé panských rodů se však na kořistnických výpravách nepodíleli. Platí to zvláště o pánech z Kravař, Lichtenštejna, Hradce, Cimburka, Lomnice a o nejvýznamnějších větvích pánů z Kunštátu.[14]

Bojovní šlechtici[15] se svými kumpány pronikali i na sousední rakouské území (například Albrecht Bítovský z Lichtenburka,[16] Heralt Puška z Lysic a Kunštátu,[17] Jan Sokol z Lamberka[18]) a po ukončení občanské války se začali uplatňovat v žoldu mimo území Moravy (Rakousko, Uhry, jižní a východní Čechy, Polsko).

Za posledních moravských Lucemburků se zrodila instituce landfrýdu[19] – ujednání o zajištění pořádku a vnitřního míru v zemi. První landfrýdní smlouva byla podepsána koncem roku 1396[20] a trvala pouhá tři léta. Následovaly další v letech 1405

BLAŽEK, Brno 1986, s. 72–88; M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 145–146. V zimě roku 1402 se Jan z Lamberka společně se Zikmundem z Křižanova pokusil zmocnit královské Jihlavy. Noční útok byl měšťany úspěšně odražen. J. MEZNÍK, *Lucemburská Morava*, s. 280; M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 144. Společně s Erhartem z Kunštátu [a ze Skal] se Sokol z Lamberka dále podílel roku 1407 na vypálení rakouského města Marcheggu a obsazení pohraničního města Laa nad Dyjí. F. HOFFMANN, *Bojová družina Erharta Pušky z Kunštátu,* s. 56; J. MEZNÍK, *Lucemburská Morava*, s. 294. Autoři M. PLAČEK a P. FUTÁK (*Páni z Kunštátu,* s. 218–219, 320–321) tento údaj opravují. I když Erhart ze Skal se v Rakousích pohyboval, na vyloupení Marcheggu a Zisterdorfu se podílel jiný Kunštátovec, Erhart ml. z Kunštátu z kunštátské větve.

[12] V únoru 1399 markrabě Prokop násilně ovládl Joštovy Pohořelice. V. ŠTĚPÁN, *Moravský markrabě*, s. 463 a 570, pozn. 23. Roku 1402 byly Pohořelice přepadeny družinou pana Viléma z Pernštejna. Augustin KRATOCHVÍL, *Pohořelský okres*, in: Vlastivěda moravská II. Místopis, Brno 1913, s. 35.

[13] Petr VOREL, *Páni z Pernštejna*, s. 43–45; srov. F. HOFFMANN, *Vilém z Pernštejna*, s. 178–184; TÝŽ, *Janáčovo tovaryšstvo*, s. 83–93.

[14] J. MEZNÍK, *Lucemburská Morava*, s. 376.

[15] Na západní a jižní Moravě působili především větve rodu Kunštátů na Jevišovicích, Kraví Hoře,Vranově a Boleradicích a dále Lichtenburkové na Bítově, Cornštejně a Vranově. F. HOFFMANN, *Bojové družiny před husitskou revolucí na jižní Moravě*, in: Jižní Morava (dále JM) roč. 22, sv. 25, 1986, s. 99–113; TÝŽ, *Bojové družiny na Moravě a v Čechách před husitskou revolucí,* s. 47–149; Josef VÁLKA, *Dějiny Moravy 1. Středověká Morava.* Vlastivěda moravská. Země a lid. Nová řada, Brno 1991, s. 109–110; J. MEZNÍK, *Lucemburská Morava*, s. 293–294, 296–298; M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, passim.

[16] Po přepadu (1405) a následné obhajobě (1406) rakouského Drosendorfu padlo 52 členů bojových družin pánů z Lichtenburka včetně Albrechta z Lichtenburka na Cornštejně, který zemřel potupně rukama sedláků. V. ŠTĚPÁN, *Moravský markrabě*, s. 586–587. Srov. též J. MEZNÍK, *Lucemburská Morava*, s. 274, 293–294, 297; Jan URBAN, *Lichtenburkové. Vzestupy a pády jednoho panského rodu*, Praha 2003, s. 169.

[17] Loupežné přepady lysického Heralta Pušky (doložené zvláště pro léta 1416–1419) přispěly k rozkladu právního pořádku v zemi. Heraltovy útoky byly zaměřeny především proti městům, dále vedly proti statkům nižší i vyšší šlechty a nevyhýbaly se ani střetnutím s blízkými příslušníky svého rodu. Jádro družiny tvořilo 38 osob. Bojová skupina čítala až kolem 50 lidí. Společné rejsy byly konány nejčastěji se členy družiny pana Viléma z Pernštejna, Mikuláše Sokola z Lamberka, jevišovického Bočka z Kunštátu, Jana z Brandýsa a Flašky z Rychmburku. F. HOFFMANN, *Bojová družina Erharta Pušky z Kunštátu*, s. 56–63; P. VOREL, *Páni z Pernštejna*, s. 45; M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 408.

[18] Roku 1407 vstoupil pán z Lamberka i se svými muži do služeb rakouského vévody Leopolda IV. († 1411). J. ČEJKA a kol., *Ivančice,* s. 156. Srov. dále J. MEZNÍK, *Lucemburská Morava*, s. 297–298 a výše pozn. 11.

[19] Za předchůdce landfrýdů jsou považovány „Boží míry", vyhlašované již od 10. století v jižní Francii. Odtud se v 11. století rozšířily i na území Svaté říše římské. V českých zemích se landfrýdy prosazují až za Karla IV. Po husitských válkách slouží nejen k ochraně míru, ale stávají se i zárukou panské a později stavovské moravské vlády. Srov. V. SLEZÁKOVÁ, *Nejstarší landfrýdní smlouva*, s. 60–61.

[20] V roce 1387 byl vydán landfrýd ještě v podobě panovnického nařízení, nepochybně se souhlasem šlechty a měst. V. SLEZÁKOVÁ, *Počátky a vývoj nejstarších moravských landfrýdů z let 1387, 1396, 1405 a 1412*, in: ČMM 120, 2001, s. 317–330. Srov. dále J. MEZNÍK, *Lucemburská Morava*, s. 265–266; V. SLEZÁKOVÁ, *Nejstarší landfrýdní smlouva*, s. 59–82.

(listina se nedochovala) a 1412. Předhusitský landfrýd zpečetilo již vedle českého krále a olomouckého biskupa i 56 šlechticů z 25 rodů. Byl sepsán česky.[21]

Vymřením lucemburské sekundogenitury na počátku roku 1411 se Markrabství moravské dostalo pod přímou správu Václava IV. Ten svým zástupcem jmenoval zemského hejtmana, v našem případě Lacka z Kravař († 1416), který byl obdařen rozsáhlými pravomocemi ve sféře politické, soudní i vojenské.[22] Husitské hnutí, které zachvátilo po instalaci nového panovníka Zikmunda Lucemburského celé království, odráželo na Moravě především politický a vojenský zápas husitské šlechty s markrabětem o hegemonii v zemi. Husitství se ve zdejších městech neprosadilo, a tak mu chybí „česká" politická a sociální složka. Stalo se záležitostí pouze šlechty[23] a venkova. Vztah olomoucké a brněnské kapituly a olomouckého biskupa k husitům měl rozhodující význam. Po patnácti letech bojů byl tento válečný konflikt s definitivní platností završen v bitvě u Lipan koncem května roku 1434. Po Zikmundově smrti (roku 1437) nadále na Moravě vládl jeho zeť – Albrecht Habsburský. Po jeho náhlém úmrtí byl roku 1440 opětovně obnoven landfrýd[24] a faktickou vládu v zemi nadále vykonával zemský hejtman Jan Tovačovský z Cimburka († 1464).[25] Téhož roku vystoupila poprvé královská města (Brno, Olomouc, Jihlava, Znojmo, Ivančice, Litovel, Uničov a Uherské Hradiště) na moravském zemském sněmu jako zvláštní stav, který společně usiloval o dosažení co největšího pokoje a bezpečnosti v zemi.[26] Obnovení míru a uspořádání rozvrácených vnitřních poměrů sledovala i strana českého šlechtice Hynka Ptáčka z Pirknštejna. K Ptáčkově straně se přiklonila i mocná skupina moravských pánů a rytířů, které vedl utrakvista Jan z Cimburka. Koncem srpna 1444 Ptáček zemřel

[21] J. MEZNÍK, *Lucemburská Morava*, s. 405–406; V. SLEZÁKOVÁ, *Počátky a vývoj*, s. 330–336.

[22] V. ŠTĚPÁN, *Osobnost Lacka z Kravař. Část první: Lackův politický vzestup*, in: ČMM 110, 1991, s. 217–237; *Část druhá: Na vrcholu politické dráhy*, in: ČMM 112, 1993, 11–39. V době Lackova hejtmanství převážily síly usilující o konsolidaci poměrů. Jeho smrt otevřela „cestu kořistnickým zájmům" výše uvedených představitelů šlechty. F. HOFFMANN, *Bojové družiny na Moravě a v Čechách před husitskou revolucí*, s. 56–57.

[23] Například Mikuláš Sokol z Lamberka, syn Jana Sokola, dobyl na podzim roku 1424 město Ivančice a celých deset let zde byla umístěna silná táborská posádka. Spolu s Moravským Krumlovem a Třebíčí se Ivančice staly hlavním husitským opěrným bodem na jihozápadní Moravě. V jistých fázích bojů husité mohli počítat i s podporou místních šlechticů. K nejvýznamnějším náležel nejvyšší maršálek Českého království Pertold z Lipé. J. VÁLKA, *Dějiny Moravy 1*, s. 135–136; J. ČEJKA a kol., *Ivančice*, s. 158–159.

[24] Landfrýdy byly jako pojištění zemských práv a záruka vnitřní i vnější bezpečnosti uzavírány moravskými pány a později i stavy s jednotlivými panovníky pravidelně až do roku 1608. Srov. V. SLEZÁKOVÁ, *Nejstarší landfrýdní smlouva*, s. 59. Landfrýdy do roku 1421 pečetili pouze panovník a příslušníci panského rodu. Roku 1434 spoluvydávali a pečetili i příslušníci nižší šlechty a na „zemském" landfrýdu z roku 1440 jsou uvedeny i církevní instituce a královská města (bez účasti panovníka). J. MEZNÍK, *Markrabě a páni*, s. 48–49.

[25] J. VÁLKA, *Dějiny Moravy 1*, s. 150–152.

[26] Tato města si uhájila postavení královských měst i za husitských válek. Ostatní byla časem zastavena a pozbyla charakter zeměpanských měst. Proto jejich zástupci nezasedali na zemském sněmu. Jaroslav DŘÍMAL, *Politika moravských měst za feudálních rozbrojů ve čtyřicátých letech 15. století*, in: Sborník Matice moravské 84, 1965, s. 132–156. Landfrýd z roku 1440 podepsalo navíc ještě jedno královské město – Uherský Brod. Tak uvádí J. MEZNÍK ve své *Lucemburská Moravě*, s. 359.

a vedení jeho strany převzal Jiří z Kunštátu a Poděbrad.[27] Nedlouho předtím, 19. srpna téhož roku, byl v Brně popraven s tichým souhlasem moravských stavů bývalý opovědník Albrechta Rakouského a „věčný bouřlivák" Heralt (II.) z Kunštátu na Líšnici, strýc a poručník Jiřího z Poděbrad.[28] Tento incident vyvolal ostrou reakci, která málem vyústila ve válku Kunštátů proti Brnu. Město na podzim roku 1448 vytvořilo proti Jiřímu z Poděbrad dočasný obranný spolek společně s Olomoucí, který byl otevřený pánům, rytířům a dalším městům. Brněnská městská rada začala najímat početné vojenské síly, které udržovala v pohotovosti až do roku 1451.[29]

Čtyři přední moravská královská města (Brno, Olomouc, Jihlava a Znojmo) se od roku 1451 (do roku 1454) stala hlavním cílem františkánského mnicha a vášnivého kazatele Jana Kapistrána,[30] jehož úkolem bylo navrátit zdejší obyvatele misijní cestou do lůna římské církve. Tak například Brno 1. srpna 1451 zažilo velkolepé divadlo, když se tehdejší zemský podkomoří Beneš Černohorský z Boskovic se svými nejbližšími veřejně zřekl kalicha a přestoupil na katolickou víru. Výše uvedené čtyřměstí[31] se časem dostávalo do ostrého sporu s Poděbradovou stranou na Moravě nejen kvůli dlouhodobé podpoře právoplatného dědice markraběcí moci, Ladislava, syna předčasně zemřelého Albrechta Habsburského, který se narodil v únoru 1440; ale i kvůli orientaci své vnitřní, tedy městské politiky. Přijetí Ladislava Pohrobka za pána moravské země v létě roku 1453 vedlo k ustavení řádné vlády, která však trvala krátce, do smrti mladého krále. Ještě v létě roku 1455 jmenoval Pohrobek desetičlennou regentskou vládu na dobu dvou let, v níž byli zastoupeni katolíci i husité.[32]

Bývalý zemský správce Jiří z Poděbrad byl na jaře roku 1458 zvolen českým králem.[33] Následný politický vývoj v korunních zemích vedl ke správnímu odtržení

---

[27] Rudolf URBÁNEK, *České dějiny. Věk poděbradský.* (*Bezvládí za Ptáčka z Pirkštejna*), Díl III, Kniha II., Praha 1915, s. 459–904; J. DŘÍMAL, *Účast moravských královských měst na politickém vývoji českých zemí za bezvládí v letech 1446–1453*, in: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 8, 1966, s. 75–76. Srov. též Josef MACEK, *Jiří z Poděbrad*, Praha 1967 s. 46; František ŠMAHEL, *Husitská revoluce. Epilog bouřlivého věku.* 4. sv., Praha 1996, s. 72–95.

[28] R. URBÁNEK, *České dějiny. Věk poděbradský.* Díl III. Část 2, Praha 1918, s. 23–25; J. DŘÍMAL, *Účast moravských královských měst*, s. 78–83.; J. DŘÍMAL a kol., *Dějiny města Brna I*, Brno 1969, s. 105; H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ, *Špilberská kachlová kamna a jejich stavebníci*, in: AH 27, 2002, s. 574–575; M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 255–256, 258, 272–281.

[29] J. DŘÍMAL, *Účast moravských královských měst*, s. 88–89; J. DŘÍMAL a kol., *Dějiny města I*, s. 106. Srov. též M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 258–260.

[30] Srov. například J. DŘÍMAL, *K brněnskému pobytu a k filiačním listům Jana Kapistrána*, in: ČMM 63–64, 1939–1940, s. 374–391. Zásluhou Jana Kapistrána byli na Moravu uvedeni františkánští observanté (bosáci). Jejich kláštery byly založeny v Brně, Olomouci, Opavě a Jemnici. Srov. též Dušan FOLTÝN a kol., *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, Praha 2005, s. 180–182, 498–503, 562–563, 329–331.

[31] Po Kapistránově odchodu z Moravy se tehdejší královská města rozdělila na dvě skupiny a přestala vystupovat jako jednotný celek. Zatímco Uničov, Litovel a Ivančice stanuly po boku přátel pana z Poděbrad, Olomouc, Brno, Jihlava a Znojmo stanuly v nepřátelském táboře. Uherské Hradiště se chovalo zdrženlivě. J. DŘÍMAL, *Účast moravských královských měst*, s. 75–117.

[32] J. VÁLKA, *Dějiny Moravy 1*, s. 153–154. Zemské úřady mohly být obsazovány až po schválení regentskou vládou.

[33] J. MACEK, *Jiří z Poděbrad*, s. 123–127; Jaroslav BOUBÍN, *Česká „národní" monarchie. K domácím zdrojům a evropskému kontextu království Jiřího z Poděbrad,* in: Práce Historického ústavu ČSAV, řada A – Monographia, sv. 5, Praha 1992, s. 69–81.

Moravy od Čech. Počátkem roku 1467 se rozpoutala válka o Moravu.[34] Kromě katolické ligy, olomouckého biskupa a královských měst[35] odpadali od krále Jiřího a přecházeli na stranu Matyáše Korvína i mnozí reprezentanti panského stavu.[36] Například páni z Boskovic ještě v 50. letech 15. století byli Jiřímu z Poděbrad příznivě nakloněni, avšak po jeho vyobcování z církve koncem roku 1466 se stali jedněmi z hlavních nositelů odporu v zemi.[37] Již v první polovině 60. let 15. století získal rod Kunštátů a potažmo i pozdější český král houževnaté nepřátele v Bítovských z Lichtenburka.[38] Válečné události se rozdrobily na lokální srážky a přepady. Smrt Jiřího z Poděbrad na jaře roku 1471 znamenala především pro Moravu další neklidná válečná léta díky konfliktu mezi oběma budoucími českými králi, Vladislavem Jagellonským a Matyášem Korvínem.

---

[34] Srov. například J. MACEK, *Král Jiří a král Matyáš. Od přátelství k nepřátelství (1458–1469)*, in: ČMM 110, 1991, s. 296–311. Koncem července roku 1459 se Brno stalo svědkem slavnostního průvodu císaře Friedricha III., který následujícího dne propůjčil veřejně na náměstí (asi Dolním trhu, dnes nám. Svobody) králi Jiřímu z Poděbrad korouhve korunních zemí, vyhlásil Jiřího za krále a přijal od něho slib věrnosti. R. URBÁNEK, *České dějiny. Věk poděbradský*, Díl III, Část 3, Praha 1930, s. 536–537. Srov. též Tomáš BOROVSKÝ – Robert ANTONÍN, *Venit rex! Panovnické vjezdy do středověkého Brna*, in: BMD 18, 2005, s. 77. Srov. též J. MACEK, *Jiří z Poděbrad*, s. 132–134; J BOUBÍN, *Česká „národní" monarchie*, s. 85–97.

[35] Ivan KRŠKA, *Jiří z Poděbrad a Brno v letech 1466–1467*, in: BMD 7, 1965, s. 124–129. Královská města uzavřela v červnu 1467 pro vlastní bezpečnost branný spolek a poté přešla k Zelenohorské jednotě. Srov. dále H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ, *Špilberská kachlová kamna*, s. 576–577. Nejnověji shrnul Antonín KALOUS, *Matyáš Korvín a moravská královská města,* in: Korunní země v dějinách českého státu. II. Společné a rozdílné. Česká koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14.–16. století, edd. Lenka BOBKOVÁ – Jana KONVIČNÁ, Praha 2005, s. 97–125.

[36] V letech 1450 až 1465 drželo ve vlastnictví pět i více moravských hradů asi pět šlechtických rodin v zemi (Lichtenštejnové, Lichtenburkové, Pernštejnové, páni z Kravař a z Boskovic), J. BOUBÍN, *Česká „národní" monarchie*, s. 111, pozn. 319.

[37] Jan SKUTIL, *Dvě rodiny pánů Černohorských z Boskovic*, in: Listy genealogické a heraldické společnosti v Praze, sešit 2, 1974, s. 20–21. Avšak po násilné smrti kancléře Českého království a bývalého nejvyššího komorníka cúdy olomoucké Jaroslava z Boskovic Černohorští změnili v polovině 80. let 15. století opětovně svou politickou orientaci a přešli na stranu německého císaře Friedricha III. Srov. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ, *Špilberská kachlová kamna*, s. 575–578.

[38] Katolík Hynek Bítovský z Lichtenburka na Cornštejně neuspěl ve sporu o olomoucké komornictví, které držel do své smrti jeho otec Jan (1437–1448), s Prockem z Kunštátu, který celých dvacet let vykonával úřad olomouckého komorníka (1454–1474). I když tento člen kunštátského klanu byl též katolíkem (Bohumil ZLÁMAL, *Dějiny vladycké a panské vesnice Velkých Opatovic*, in: VVM 12, 1957, s. 132), politicky podporoval svého úspěšného příbuzného Jiřího. Hynek Bítovský společně se svým bratrem Štěpánem vyhlásili v roce 1463 „otevřený" boj českému králi. Ottův slovník naučný (dále OSN), díl IV, Praha 1891, s. 113; Václav PEŘINKA, *Vranovský okres*, in: Vlastivěda moravská. II. Místopis. Brno 1906, s. 51–52, 92 (Hynek z Bítova pohnal již roku 1447 svého příbuzného Jiříka z Lichtenburka na Vranově kvůli neoprávněné držbě majetku). Autor na s. 91–96 dále poukazuje na nenávist mezi Kunštáty a Lichtenburky, která počala již roku 1453, kdy Jiří z Poděbrad z funkce správce země vyzval Jana z Lichtenburka, aby vydal jemu zastavený hrad v Jemnici do rukou krále Ladislava. Bítovští drželi hrad od roku 1433. Srov. též R. URBÁNEK, *České dějiny,* III, část 3, s. 167, 188, 209, 332, 379, 383, 395, 483; Ladislav HOSÁK, *Páni z Lichtenburka na Bítově, Cornštejně a Vranově*, in: JM 4, 1968, s. 61–62. J. MACEK ve své monografii o „husitském" králi (*Jiří z Poděbrad*, s. 168, 171) též tvrdí, že Hynek Bítovský z Lichtenburka se stal královým odpůrcem poté, co se panovník nepostavil na jeho stranu ve sporech o rodové dědictví (neuvádí však datum počátku nepřátelství). Po rozboření hradu Cornštejn královými ozbrojenci 9. července 1465 (dobývání trvalo téměř

Tzv. česko-uherský konflikt byl ukončen až olomouckým mírem na konci roku 1478 a legalizován roku 1479.[39] Samotné město Brno doplatilo na svůj příklon k panské jednotě. Mělo s ní sice stejné náboženské vyznání, avšak nikoliv hospodářské a hlavně politické zájmy. Dvacetiletá faktická a desetiletá legální vláda Matyáše Korvína na Moravě (1469–1490) nepřinesla podstatnou změnu v ekonomických, politických ani společenských sférách. Civilní správa země byla v rukou stavovských předáků. Korvín si ponechal jen správu vojenskou a finanční.[40] Prostřednictvím budínského dvora[41] byl na Moravu šířen nový umělecký směr – italské renesanční umění, které bylo u nás pojímáno zpočátku především reprezentačně. Prvním architektonickým renesančním projevem na moravské půdě byla přestavba hradu v Tovačově známým autorem svodu zemského práva Ctiborem Tovačovským z Cimburka.[42] V téže době stavebně upravoval svůj hrad v Moravské Třebové i uměnímilovný Ladislav Velen Černohorský z Boskovic, který se obeznámil s renesančním uměním po dobu svých italských studií ve Ferraře a Pavii.[43]

---

celý rok) a následného poslání stížného listu „na kacířského krále" papeži Pavlu II., byla tato vnitřní událost diplomaticky „zneužita" proti českému králi. M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*, Praha 2001, s. 279; TÝŽ, *Odraz soužití několika rodin na středověkých sídlech Moravy*, in: Ad vitam et honorem Jaroslao Mezník. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám, edd. T. BOROVSKÝ – L. JAN – Martin WIHODA, Brno 2003, s. 504–505; M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunšátu*, s. 265, 267. Nejnověji zpracoval rod Lichtenburků J. URBAN, *Lichtenburkové. Moravské větvi – Bítovským – věnoval šestou kapitolu*, s. 162–172; srov. též Tomáš BALETKA, *Páni z Kravař. Z Moravy až na konec světa*, Praha 2005, s. 280–281.

[39] Stvrzené „dvojvládí" se osvědčilo jako východisko z vojensky neřešitelné situace a uchovalo integritu České koruny jako státu. J. VÁLKA, *Matyáš Korvín a Česká koruna*, in: ČMM 110, 1991, s. 313–323.

[40] J. VÁLKA, *Dějiny Moravy 1*, s. 158–164. V královském městě Brně byl roku 1488 vytištěn nejrozšířenější moravský prvotisk tzv. „Uherská kronika" Johanna Thurócze, sepsaná v letech 1481–1487, oslavující válečné činy Matyáše Korvína. Srov. například Milena FLODROVÁ, *K počátku knihtisku v Brně*, in: BMD 6, 1964, s. 165–166; J. DŘÍMAL a kol., *Dějiny města I*, s. 145; Vladislav DOKOUPIL, *Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky*, in: Bibliografie města Brna, sv. 1, Brno 1974, s. 77–78.

[41] Matyáš Korvín vytvořil v Uhrách nejstarší zaalpské centrum renesanční kultury. Stal se proslaveným mecenášem umělců a učenců. Srov. například J. MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526) 1. Hospodářská základna a královská moc*, Praha 1992, s. 270–272. Nejnověji Jörg K. HOENSCH, *Mathias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen*, Graz–Wien–Köln 1999, s. 251–270.

[42] U příležitosti 500. výročí úmrtí Ctibora Tovačovského z Cimburka pořádalo Muzeum Komenského v Přerově ve dnech 22. až 23. června 1994 konferenci věnovanou této významné osobnosti druhé poloviny 15. století. Srov. například Ivo HLOBIL, *K stavebněhistorické analýze tovačovského zámku*, in: Morava na prahu nové doby, Přerov 1995, s. 110–112, P. VOREL, *Rezidenční vrchnostenská města v Čechách a na Moravě v 15.–17. století*, Pardubice 2001, s. 131–132.

[43] Prvními historicky doloženými osobnostmi Moravy 15. století, u nichž lze předpokládat poznání italské a později i uherské renesance, byl olomoucký biskup Tas z Boskovic a Korvínův diplomat a varadínský biskup Jan Filipec. Přesto první ověřená recepce renesance na Moravě je spojena s přestavbou starého tovačovského hradu na počátku 90. let 15. století. Přijetí nového umění z papežské Itálie přesvědčeným utrakvistou, který neměl humanistické vzdělání, potvrzuje široký diplomatický a politický pragmatismus jednoho z hlavních tvůrců tehdejších moravských dějin. Srov. I. HLOBIL, *Morava a uherská (italská) renesance za Matyáše Korvína*, in: ČMM 110, 1991, s. 325–338; J. VÁLKA, *Dějiny Moravy 1*, s. 203; I. HLOBIL – Eduard PETRŮ, *Humanismus a raná renesance na Moravě*, Praha 1992, s. 99–120; Libuše HRABOVÁ, *Česká reformace a uherská renesance na* Moravě, in: Morava na prahu nové doby, Přerov 1995, s. 104–109; P. VOREL, *Rezidenční vrchnostenská města*, s. 132.

Katalog

Torzovitý nálezový soubor ze Starobrněnské ulice č. 8 se skládá nejméně z 35 jedinců (30 kachlů a 5 panelů) osmi typů výtvarných motivů, které lze rozdělit do dvou základních skupin. První, méně početná, zobrazuje turnajovou scénu, druhá pak novozákonní příběh Klanění sv. Tří králů. Oba soubory byly uplatňovány při stavbě kamen společně i samostatně, a to nejen v brněnském prostředí. Tyto figurálně zdobené kachle doprovázejí ještě další typy soklových, nástavcových a římsových kachlů s vegetabilním a architektonickým dekorem, trojúhelníkové panely z vrcholové části kamen a ozdobné prvky, kopírující detaily pozdně gotických staveb. V katalogu jsou zařazeny dosud známé brněnské nálezy kachlů z obou základních skupin stejně jako další typy kachlů z různých lokalit šlechtického, měšťanského i církevního prostředí, které svým obsahem či stylem výzdoby s našimi původními soubory souvisejí. Ostatním doprovodným typům nebylo možno vzhledem k omezenému rozsahu tohoto příspěvku dát prostor. K popisu materiálu dle zavedené terminologie[44] bylo použito následující schéma:

1. ikonografie (heraldické rozlišení pravé a levé strany, tzn. z pozice popisovaného předmětu)
2. lokalita
3. typ kachle
4. povrchová úprava ČVS/ počet exemplářů
5. komora, tvar vyhřívacího otvoru
6. stav dochování
7. rozměry v mm (šířka x výška x hloubka komory)
8. datování
9. uložení
10. literatura

[44] Zdeněk SMETÁNKA, *K morfologii českých středověkých kachlů*, in Památky archeologické (dále PA) 1, 1969, s. 228–265.

„Turnajová“ scéna
a) motivy doložené na kachlích nalezených v Brně a jejich analogie

1) vlevo jedoucí rytíř

1. Vlevo cválající rytíř na koni s napřaženým kopím, opřeným ve výřezu jezdeckého štítu se svislým středovým lomením,[45] nad něj vyčnívá část šalíře s královskou korunou a klenotem v podobě ryby s paví kytkou, která překrývá plastický obvodový rámec kachle až k jeho okraji. Na štít je namířen hrot kopí protijezdce, hlava se sklání za štít, za pravou rukou vlají rovněž až k samému okraji kachle cípy zřaseného pláště. Plátový šorc sahá k sedlu se zvýšenou zadní rozsochou. Pravou nohu, zapřenou ve třmeni, jistí na stehně sedlová opěrka. K patě je připnuta ostruha s kolečkem na dlouhém krčku. Tělo koně kryje při jízdě vlající čabraka. Pruh látky zdobí i uzdu. Kůň nese na čele štítek s osmicípou hvězdou, zadníma nohama se opírá o příčné plastické břevno, které dělí ČVS ve spodní třetině její výšky. Z dolních rohů ČVS vybíhají plastická žebra hrotitého oblouku ukončeného pod břevnem. Ve výsečích mezi obloukem a břevnem jsou po obou stranách umístěny lehce deformované erbovní štítky s osmicípou hvězdou na pravé a zkříženými ostrvemi na levé straně.
2. **Brno**, Starobrněnská ulice č. 8
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový
4. zelená/ nejméně 5 exemplářů a žlutá glazura/nejméně 1 exemplář
5. půlválcová
6. torza a zlomky – rekonstruováno
7. 185 x 320 x 100 (?) mm
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna
10. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 582.

1. Motiv doplňuje hrnčířská značka v podobě domovní merky se šipkou, rytou pod obloukem arkády.
2. **Brno**, Kobližná ulice č. 21
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový
4. režný – bez úpravy/1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. kompletní
7. 188 x 338 x ? mm
8. 1450–1475
9. Ostravské muzeum, inv.č. 16.608 (v Inventáři sbírek Městského musea v Ostravě z let 1929–1935 je kachel zapsán 10. I. 1934 pod inv. č. 4 123 včetně určení místa nálezu)
10. Dana STEHLÍKOVÁ, *Umělecká řemesla mezi vrcholnou gotikou a renesancí*, in: Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550, díl IV., Opava, Brno 1999, s. 227, kat. č. 120; Čeněk PAVLÍK – Michal VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.* Ikonografický atlas reliéfů na kachlích gotiky a renesance, Praha 2004, s. 94, 368, kat.č. 554.

[45] Jedná se stejně jako u rytíře jedoucího vpravo o horizontálně obloukově prohnutý štít se svislým lomením desky středem, datovaný dle miniatury vídeňského rukopisu do 2. třetiny 15. století (Eduard WAGNER – Zoroslava DROBNÁ – Jan DURDÍK, *Kroje, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské*, Praha 1956, obrazová část, s. 65.)

1. Tělo rytíře kryté štítem a erb se zkříženými ostrvemi z levé výseče.
2. **Lipnice** (okr. Havlíčkův Brod)
3. komorový, prořezávaný
4. zelená glazura/nejméně 1 exemplář
5. ?
6. 2 zlomky
7. ?
8. nedatováno
9. mobiliář státního hradu Lipnice nad Sázavou
10. nepublikováno, foto R. Stránská

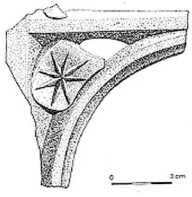

1. Erb s osmicípou hvězdou z pravé výseče.
2. **Lichnice** (okr. Chrudim)
3. komorový, prořezávaný
4. zelená glazura/nejméně 1 exemplář
5. ?
6. 1 zlomek
7. shodné s budínským exemplářem (190 x 328 x 70 mm)
8. poslední třetina 15. století
9. ?
10. Imre HOLL, *Spätgotische Ofenkacheln*, in: Acta Archaelogica 50, Budapest 1998, s. 210, obr. 63.

1. Motiv je shodný s brněnskými exempláři, liší se v některých detailech provedení: v klenotu chybí paví kytka, královská koruna je umístěna na vrcholu šalíře, plášť jezdce i čabraka koně jsou místy jinak řasené, přední koňská kopyta nejsou ohnutá v tak ostrém úhlu a vnitřní hranu hrotitého oblouku zdobí dva liliovitě ukončené nosy.
2. **Buda**, královský palác
3. nikový, prořezávaný, základní, řádkový, nástavcový
4. zelená glazura/1 exemplář
5. půlválcová
6. téměř kompletní – rekonstruovaný
7. 190 x 328 x 70 mm
8. poslední třetina 15. století
9. Budapešť, Budapesti történeti múzeum – vármúzeum, inv.č. 52.352
10. I. HOLL, *Spätgotische Ofenkacheln*, s. 207, obr. 59 a 61.

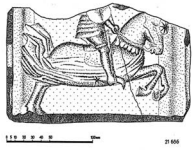

1. Horní část motivu je téměř totožná s ostatními brněnskými exempláři, chybí spodní část s architektonickými a heraldickými prvky. Řasení čabraky má blíže k budínskému provedení. Sklon předních koňských kopyt je shodný s brněnským.
2. **Brno**, Kapucínské nám., hrnčířské pece
3. komorový, základní, řádkový, soklový (?)
4. režný – bez úpravy/1 exemplář
5. kuželovitá
6. torzo
7. 215 x ? x ? mm
8. poslední třetina 15.–samý počátek 16. století
9. Moravské zemské muzeum, inv.č. 21.686
10. Vladimír NEKUDA, *Nálezy středověkých hrnčířských pecí na Moravě*, in: Časopis Moravského musea 48, 1963, s. 72–73; H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 589; I. HOLL, *Spätgotische Ofenkacheln*, s. 210.

1. Z dochovaného torza nelze určit, zda se jedná o kompletní provedení, nebo o variantu bez spodní části motivu. Vzhledem k použitému materiálu a povrchové úpravě jde zřejmě o druhý případ.
2. **Brno**, Orlí ulice č. 16
3. komorový, základní, řádkový
4. režný – bez úpravy/1 exemplář
5. ?
6. torzo
7. ?
8. pozdní gotika
9. Archaia Brno, o. p. s., inv.č. A1/06–126/86
10. Marek PEŠKA, *Objev pozdně gotických kachlů s rytířskými motivy v domě na Orlí ulici č. 16 v Brně*, 2006, *http://www.archaiabrno.org/home_cs/?acc=zapisnicek&blog_id=18&zblog_date=2006-05-23blog_archive_date=200608*

2) vpravo jedoucí rytíř

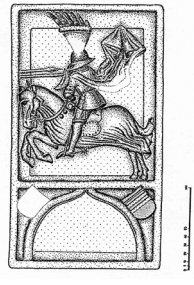

1. Rytíř cválající na koni s napřaženým kopím je natočen k divákovi zády. Z ramen vlaje za jezdcem zřasený plášť. Tělo chrání prohnutý štít, nad jehož horní hranu míří hrot kopí protijezdce. Za štítem se sklání hlava chráněná šalířem, na jehož vrcholu je umístěn klenot v podobě křídla s příčným břevnem, které překrývá plastický obvodový rámec kachle až k jeho okraji. Krátká, vzadu nařasená suknice sahá k sedlu, k jehož spodní hraně přiléhá cvočky či pukličkami zdobená sedlová brašna.[46] Levou nohu, zapřenou ve třmeni, jistí na stehně sedlová opěrka. K patě je připnuta ostruha s kolečkem na dlouhém krčku. Tělo koně kryje čabraka. Kůň spočívá zadníma nohama na příčném plastickém břevně, které dělí ČVS ve spodní třetině její výšky. Z dolních rohů ČVS vybíhají plastická žebra hrotitého oblouku ukončeného pod břevnem. Ve výsečích mezi obloukem a břevnem jsou zřejmě po obou stranách umístěny lehce deformované erbovní štítky, a to na levé straně se třemi příčnými břevny, pravá strana zatím nebyla nalezena.
2. **Brno**, Starobrněnská ulice č. 8
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový
4. zelená glazura/nejméně 4 exempláře
5. půlválcová
6. torza a zlomky – rekonstruováno
7. 185 x 320 x 100 (?) mm
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna
10. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 583.

1. Kunštátský erb z levého cviklu.
2. **Brno**, Reduta, Zelný trh č. 4
3. komorový
4. zelená glazura/nejméně 1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. zlomky

[46] Zprávy o sedlových brašnách jsou doloženy od 1. třetiny 15. století. (E. WAGNER Z. DROBNÁ J. DURDÍK, *Kroje, zbroj a zbraně*, s. 93).

7. ?
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna
10. M. PEŠKA – Dana ZAPLETALOVÁ, *Archeologické nálezy v prostoru divadla Reduty na Zelném trhu v Brně*, in: Eugenie DUFKOVÁ (red.), *Reduta. Divadlo na Horním náměstí*, Brno 2005, s. 167–171; H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 589.

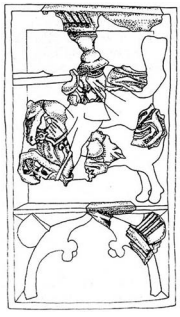

1. Motiv je shodný s brněnskými exempláři, liší se v některých detailech provedení: řasení pláště, zobrazení předních nohou koně. Vnitřní hranu hrotitého oblouku zdobí dva liliovitě ukončené nosy.
2. **Buda**, královský palác
3. nikový, prořezávaný, základní, řádkový, nástavcový
4. zelená glazura/1 exemplář
5. půlválcová
6. zlomky – rekonstruovaný
7. ?
8. poslední třetina 15. století
9. Budapešť, Budapesti történeti múzeum – vármúzeum, inv.č. 51.1685
10. I. HOLL, *Spätgotische Ofenkacheln*, s. 207, obr. 60 a 61.

1. Zlomek je v odborné literatuře interpretován jako úlomek větší nádoby s erbem pánů z Kunštátu. Podle uvedené fotografie by se snad mohlo jednat o dosud neznámý erb z pravého cviklu kachle.
2. **Rychvald u Lysic** (okr. Blansko)
3. ?
4. režný (?)
5. ?
6. zlomek
7. ?
8. gotická keramika
9. ztraceno
10. František ZŘÍDKAVESELÝ, *Hrad Rychvald v dějinách Lysic*, in: Lysice ve středověku a v raném novověku, Lysice 1970, s. 23; Miroslav PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 555.

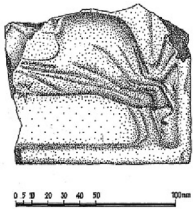

1. Horní část motivu je téměř totožná s ostatními brněnskými exempláři, chybí spodní část s architektonickými a heraldickými prvky. Shodně řasené záhyby čabraky kryjí delší, leč nižší koňské tělo na kratších nohou.
2. **Brno**, Špilberk, JZ bastion
3. komorový, základní, řádkový
4. režný – bez úpravy/1 exemplář
5. kuželovitá
6. torzo
7. ?
8. poslední třetina 15.–samý počátek 16. století
9. Muzeum města Brna, bez inv.č.
10. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 589.

3) šašek

1. Nemravně obnažený, popíjející šašek jedoucí zleva doprava na mezkovi, oslovi či mule je natočen tváří k divákovi. Na sobě má krátkou, přepásanou, vpředu rozepnutou tuniku s rozstříhanými spodními okraji a kapucou s oslíma ušima. K otevřeným ústům si levou rukou přikládá čutoru s úzkým dlouhým hrdlem, jejíž spodní část spočívá v ochranném obalu s uchem k zavěšení. Tunika je vpředu vyhrnutá nad sedlo bez třmenů. V pravé ruce drží blázen uzdu, zdobenou kruhovými přívěsky. Zvíře se zvednutou hlavou kráčí po příčném plastickém břevně, které dělí ČVS ve spodní třetině její výšky. Z dolních rohů ČVS vybíhají plastická žebra hrotitého oblouku s nosy ukončeného pod břevnem. Ve výsečích mezi obloukem a břevnem jsou po obou stranách umístěny lehce deformované erbovní štítky s hladkým povrchem bez reliéfu.
2. **Brno**, Starobrněnská ulice č. 8
3. nikový, prořezávaný, základní, řádkový, nástavcový
4. zelená glazura/nejméně 2 exempláře
5. půlválcová (?)
6. torzo a zlomky
7. 185 x 320 x 90 (?) mm
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna
10. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 583; Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, s. 103, 375, kat.č. 627.

1. Motiv je shodný s brněnským exemplářem.
2. **Landštejn** (okr. Jindřichův Hradec)
3. ?
4. zelená glazura/?
5. ?
6. ?
7. ?
8. druhá polovina 15. století
9. Západočeské muzeum v Plzni
10. Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, s. 103, 375, kat.č. 627.

1. Motiv je shodný s předešlým brněnským exemplářem, chybí spodní část s architektonickými prvky a erbovními štítky. Mezi původní plastické rámování reliéfu a boční lištu je vložena svislá sukovice ovinutá členitými lístky.
2. **Brno**, Křížová ulice č. 30 (nalezeno roku 1871 při pokládání plynovodu)
3. komorový, základní, řádkový
4. režný – bez úpravy/1 exemplář
5. kuželovitá
6. torzo
7. ?
8. konec 15. století
9. ztraceno
10. Anton FRANZ, *Alte Ofenkacheln*, in: Zeitschrift des Mährischen Landesmuseums 3, 1903, s. 165, obr. 33.

b) motivy doložené na mimobrněnských lokalitách

4) postavy na balkóně

1. Tři postavy shlížejí z hranatého balkónu krytého obloukem s nosy. Prostřední, mužské, sedí na levé ruce pták (sokol?). Z obou stran ji obklopují ženské postavy s obličejem rámovaným zavitím.
2. **Brno**, Mečová ulice č. 2
3. komorový, základní, řádkový
4. zelená glazura/ 1 exemplář
5. kuželovitá (?)
6. torzo
7. 235 x 230 x ? mm
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna, inv.č. 430 109
10. nepublikováno

1. Z motivu shodného s brněnským exemplářem se dochovala pouze hrana balkónu a hlava ženské postavy vpravo.
2. **Buda**, královský palác
3. nikový (?), prořezávaný
4. zelená glazura/ 2 exempláře
5. ?
6. zlomky
7. ?
8. poslední třetina 15. století
9. ?
10. I. HOLL, *Spätgotische Ofenkacheln*, s. 207, obr. 62.

Klanění

a) motivy doložené na kachlích nalezených v Brně a jejich analogie

5) Narození Krista

1. P. Maria klečí se sepjatýma rukama na segmentovém oblouku kružby vycházející ze spodního břevna pravoúhlého architektonického rámování. Hlavu orámovanou svatozáří sklání nad žehnajícím Ježíškem, uloženým na slámě. V pozadí je naznačena horizontálními linkami střecha budovy s dvojitým obloukovým okénkem. V pravém horním rohu se vznášejí polopostavy tří andělíčků nesoucích rozevřenou knihu.
2. **Brno**, Reduta, Zelný trh č. 4
3. komorový
4. zelená glazura/1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. zlomek, kresebná rekonstrukce dle altenburgského exempláře (*Fundort Kloster, Archäeologie im Klösterreich.* Katalog zur Ausstellung im Stift Altenburg. Fundberichte aus Österreich, řada A, sešit 8, Wien 2000, kat.č. 19.48)
7. ?
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna
10. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 587; M. PEŠKA – D. ZAPLETALOVÁ, *Archeologické nálezy*, s. 167–170.

1. Motiv je pravděpodobně totožný s předešlým exemplářem.
2. **Brno**, Pekařská ulice č. 5
3. ?
4. žlutozelená glazura/nejméně 1 exemplář
5. ?
6. 3 zlomky
7. ?
8. ?
9. ztraceno
10. A. FRANZ, *Alte Ofenkacheln*, s. 163.

1. Motiv je shodný s brněnským exemplářem.
2. **Lipnice** (okr. Havlíčkův Brod)
3. komorový
4. zelená glazura/1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. torzo
7. 205 (?) x ? x ? mm
8. nedatováno
9. mobiliář státního hradu Lipnice nad Sázavou
10. nepublikováno, foto R. Stránská

1. Motiv je shodný s brněnským exemplářem.
2. **Velké Meziříčí**, V svah pod hradem
3. komorový
4. režný – slídový nátěr/nejméně 2 exempláře
5. půlválcová (?)
6. zlomky
7. ?
8. nedatováno
9. Muzeum silnic a dálnic, Velké Meziříčí
10. nepublikováno, autor výzkumu ing. Oldřich Inochovský[47]

1. Motiv shodný s předchozími je otištěn na svislou osu obloukového korýtka, po stranách je doplněn postavami hrnčíře a praporečníka.
2. **Altenburg,** benediktinský klášter, Rakousko
3. nečičkový, základní, řádkový, nástavcový
4. režný – slídový potah/?
5. –
6. zlomky – rekonstruováno
7. 200–215 x 280–300 x 85 mm
8. okolo roku 1480
9. klášter Altenburg, inv.č. GO 39
10. *Fundort Kloster*, s. 221, kat.č. 19.48.

1. Z motivu shodného s předchozími jsou použity pouze horní dvě třetiny, chybí větší část klenebního oblouku.
2. zámek Jánský Vrch v Javorníku (**hrad Javorník**), Slezsko
3. komorový, základní, řádkový

[47] Za zpřístupnění nepublikovaného materiálu děkujeme autorovi výzkumu a ředitelce Muzea silnic a dálnic Ireně Tronečkové.

4. režný – bez úpravy/1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. zlomky – rekonstruováno
7. 170 x 220 x 85 mm
8. první polovina 16. století
9. Vlastivědné muzeum Jesenicka
10. D. STEHLÍKOVÁ, *Umělecká řemesla*, s. 231; Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, s. 198, 322, kat.č. 107.

6) sv. Josef

1. Sv. Josef v mnišské kutně s kapucou míchá v rendlíku (patrně trojnožce) na otevřeném ohni pokrm. Delší vlnité vlasy má rozděleny pěšinkou, tvář částečně zakrývá knír s plnovousem. Na opasku má zavěšen růženec. Pozadí tvoří proutěná, pravidelně proplétaná stěna s okénkem, ukončená těsně nad světcovou hlavou. Oheň je rozdělán na peci, kde kromě rendlíku stojí ještě hrnec a džbán. V oblouku pod pecí je složeno dřevo, o které se opírá přezkou uzavřená mošna. Postava stojí na segmentovém oblouku kružby vycházející ze spodního břevna pravoúhlého architektonického rámování.
2. **Brno**, Velký Špalíček
3. neličkový
4. zelená glazura/1 exemplář
5. –
6. zlomek, kresebná rekonstrukce dle landštejnského exempláře (Zdeněk HAZLBAUER, *Krása středověkých kamen*, Praha 1998, obr. 105.)
7. ?
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna, inv.č. 205488/1152
10. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 586.

1. Motiv je popsán u brněnského exempláře.
2. **Landštejn** (okr. Jindřichův Hradec)
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový (?)
4. režný/?
5. půlválcová (?)
6. kompletní
7. 190 x 320 x ? mm
8. druhá polovina 15. století
9. Západočeské muzeum v Plzni
10. Z. HAZLBAUER, *Krása středověkých kamen*, s. 172–174; Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, s. 36–37, 198, 327, kat.č. 108.

1. Motiv shodný s předchozími je otištěn na svislou osu obloukového korýtka, po stranách je doplněn postavami hrnčíře a praporečníka.
2. **Altenburg,** benediktinský klášter, Rakousko
3. neličkový, základní, řádkový, nástavcový
4. režný – slídový potah/?
5. –
6. zlomky – rekonstruováno
7. 200–215 x 280–300 x 85 mm
8. okolo roku 1480
9. klášter Altenburg, inv.č. GO 38
10. *Fundort Kloster*, s. 220, kat.č. 19.47.

7) Klanění sv. Tří králů – Kašpar

1. První z mudrců – králů z novozákonní scény Klanění sv. Tří králů klečí levým kolenem na segmentovém oblouku kružby. Přes spodní šat má přehozený volně splývající plášť bez rukávů sepnutý na boku ozdobnou sponou se třemi střapci. V rukou drží pokladnici ve tvaru domu s prejzovou střechou. Za ním stojí panoš v krátké, přepásané tunice s prostřihávanými rukávy a snímá mu z hlavy korunu. Z pravého horního rohu shlíží polopostava andělíčka ukazující dvěma prsty pravé ruky na scénu pod sebou.
2. **Brno**, Kobližná ulice č. 19 (nalezeno při stavbě domu)
3. nikový, prořezávaný
4. zelená glazura/1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. torzo, kresebná rekonstrukce dle landštejnského exempláře (Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, kat.č. 124.)
7. ?
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna, inv.č. 5896
10. D. MERTA, *Obchodní galerie Velký Špalíček*. Nálezová zpráva o záchranném archeologickém výzkumu, Brno 2001. Uloženo v MuMB; H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 584.

1. Motiv je popsán u brněnského exempláře.
2. **Landštejn** (okr. Jindřichův Hradec)
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový (?)
4. režný/?
5. půlválcová (?)
6. kompletní – rekonstruovaný
7. 190 x 320 x ? mm
8. druhá polovina 15. století
9. Západočeské muzeum v Plzni
10. Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, s. 38, 200, 329, kat.č. 124.

1. Andělíček z pravého horního rohu.
2. **Lipnice** (okr. Havlíčkův Brod)
3. komorový
4. zelená glazura/1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. zlomek
7. ?
8. nedatováno
9. mobiliář státního hradu Lipnice nad Sázavou
10. nepublikováno, foto R. Stránská

8) Klanění sv. Tří králů – Melichar

1. Prostřední ze tří mudrců – králů, Melichar, z novozákonní scény Klanění sv. Tří králů jede na koni směrem doprava. Královská postava zobrazuje muže středního věku s korunou na hlavě, pod níž vyčnívají ve výši uší zastřižené husté vlasy. Tvář rámuje krátce zastřižená brada a mohutný knír. Král je oděn do dlouhého, u krku sepnutého pláště s velkým hranatým límcem. Pod pláštěm vyčnívá levá noha obutá do boty s prodlouženou špicí, opřená ve třmeni. Na zdobeném řemeni je u pasu zavěšen meč s okrouhlou hlavicí. Pravá ruka ukazuje na betlémskou hvězdu, která už není součástí tohoto vyobrazení.

V levé ruce drží král ciborium. Kůň kráčí po segmentovém oblouku kružby, vycházející ze spodního břevna pravoúhlého architektonického rámování.
2. **Brno**, Starobrněnská ulice č. 8
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový
4. zelená glazura/nejméně 1 exemplář, žlutá glazura/nejméně 1 exemplář
5. půlválcová
6. torza
7. 185 x 320 x 90 mm
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna
10. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 584.

1. Motiv je shodný s předchozím exemplářem.
2. **Brno**, Starobrněnská ulice č. 8
3. nikový, prořezávaný, základní, řádkový, nástavcový
4. zelená glazura/nejméně 1 exemplář
5. půlválcová
6. torzo a zlomky
7. 185 x ? x 90 mm
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna
10. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 585.

1. Střední část motivu, mezi hlavou koně a tělem jezdce kruhový otvor o průměru 2 mm.
2. **Brno** ?
3. obkládací panel
4. režný, bez úpravy
5. na zadní straně otisky plochého nástroje po vtlačování do formy
6. torzo
7. ? x ? x 10–20 mm
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna, inv.č. 5587
10. nepublikováno

1. Motiv je shodný s brněnskými exempláři.
2. **Landštejn** (okr. Jindřichův Hradec)
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový (?)
4. režný/?
5. půlválcová (?)
6. kompletní – rekonstruovaný
7. 190 x 320 x ? mm
8. druhá polovina 15. století
9. Západočeské muzeum v Plzni
10. Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, s. 38, 200, 329, kat.č. 125.

9) Klanění sv. Tří králů – Baltazar

1. Poslední ze tří mudrců – králů, Baltazar, z novozákonní scény Klanění Tří králů jede na koni směrem doprava. Mladý, bezvousý muž má na hlavě královskou korunu, pod kterou splývají nad rameny zastřižené nakadeřené vlasy. Král je oděn do krátké přepásané tuniky a nohavic. Bota s prodlouženou špicí se opírá ve třmeni. K patě je upevněna ostruha s kolečkem na dlouhém krčku. U pasu má král zavěšen meč s okrouhlou hlavicí, v levé ruce nese picí roh.

Hlavu koně, kráčejícího po segmentovém oblouku kružby vycházející ze spodního břevna pravoúhlého architektonického rámování, zdobí péřový chochol. Na těle lze rozeznat detaily postroje.

2. **Brno**, Starobrněnská ulice č. 8
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový
4. zelená glazura/nejméně 5 exemplářů, žlutá glazura/nejméně 1 exemplář
5. půlválcová
6. torza a zlomky – rekonstruováno
7. 185 x 320 x 90 (?) mm
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna
10. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 585.

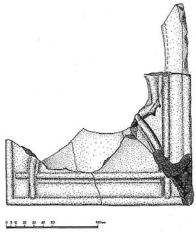

1. Spodní část předchozího motivu s levou zadní nohou koně.
2. **Brno**, nám. Svobody č. 1
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový
4. režný, bez úpravy/1 exemplář
5. půlválcová, oválný VO
6. torzo
7. 200 x ? x 100 mm
8. druhá polovina 15. století
9. Archaia Brno, o. p. s., inv.č. 115/345, 115/348
10. nepublikováno

1. Motiv shodný s předchozími exempláři.
2. **Brno**, Orlí ulice č. 16
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový
4. režný, bez úpravy/1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. torzo
7. 195 x ? x ? mm
8. pozdní gotika
9. Archaia Brno, o. p. s., inv.č. A1/06–126/85
10. M. PEŠKA, *Objev pozdně gotických kachlů*; TÝŽ, *Brno, Orlí 16*. Nálezová zpráva 53/06 z archeologického výzkumu A001/2006. Uloženo v Archaia Brno, o. p. s.

1. Motiv shodný s předchozími exempláři. Pruty rámování se v rozích nekříží.
2. **Potštejn** (okr. Rychnov nad Kněžnou)
3. komorový, základní, řádkový, soklový (?)
4. režný, bez úpravy/nejméně 3 exempláře
5. půlválcová (?)
6. torza – kresebná rekonstrukce
7. 160 x 195 x ? mm
8. druhá polovina 15. století
9. Muzeum a galerie Orlických hor, Rychnov nad Kněžnou, inv.č. 1–I–80/1–3
10. Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, s. 38, 200, 329, kat.č. 126; Kamila ŠEVČÍKOVÁ, *Středověká produkce kachlů z okolí Rychnova nad Kněžnou*, netištěná diplomová práce, Technická univerzita v Liberci, fakulta pedagogická, Liberec 2003, 82 s.; Bohumír DRAGOUN, *Středověké a novověké kachle z Podorlicka*, in: Acta musei Richnoviensis, sect. hist. 5, 2005, s. 6.

1. Motiv shodný s předchozími exempláři.
2. **Velké Meziříčí**, Horní město, dům č. 423 a V svah pod hradem
3. komorový, základní, řádkový, soklový (?)
4. režný – slídový nátěr/nejméně 2 exempláře
5. půlválcová
6. torza a zlomky
7. 180 x ? x ? mm
8. nedatováno
9. Muzeum silnic a dálnic, Velké Meziříčí, inv.č. H 2706
10. nepublikováno, autor výzkumu Ing. Oldřich Inochovský

1. Motiv shodný s předchozími je otištěn na svislou osu obloukového korýtka, po stranách je doplněn postavami hrnčíře a praporečníka.
2. **Altenburg,** benediktinský klášter, Rakousko
3. neličkový, základní, řádkový, nástavcový
4. režný – slídový potah/?
5. –
6. zlomky – rekonstruováno
7. 200–215 x 280–300 x 85 mm
8. okolo roku 1480
9. klášter Altenburg, inv.č. GO 34
10. Fundort Kloster, s. 219, kat.č. 19.43.

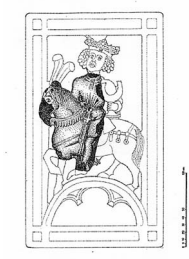

1. Střední část motivu shodného s předchozími exempláři.
2. **Brno**, Starobrněnská ulice č. 8
3. nikový, prořezávaný
4. zelená glazura/1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. torzo
7. ?
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna
10. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 586.

1. Střední část motivu shodného s předchozími exempláři.
2. **Brno**, Kobližná ulice č. 19
3. nikový, prořezávaný
4. zelená glazura/nejméně 1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. torzo
7. ?
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna, inv.č. 6477
10. nepublikováno

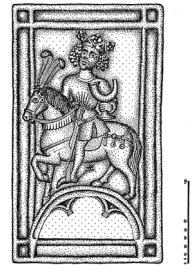

1. Motiv je shodný s předchozími exempláři.
2. **Brno**, Starobrněnská ulice č. 8
3. obkládací panel
4. režný, bez úpravy/nejméně 3 exempláře
5. –
6. torza – rekonstruováno
7. 185 x 320 x 1–2 mm
8. konec 60.–70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna
10. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 586.

10) P. Marie – Královna nebes

1. Trůnící P. Marie s Ježíškem v náručí je oděna v bohaté splývavé roucho. Na hlavě jí spočívá královská koruna s mitrou, která přesahuje prutové rámování celého výjevu stejně jako betlémská hvězda nalevo a křídla dvou andělů, přidržujících drapérii v pozadí. Trůn se dvěma půlkruhovými okénky a střapci ukončeným polštářem spočívá na oblouku vybíhajícím ze spodní lišty kachle. Na rozdíl od ostatních scén Klanění jsou zde dva vybíhající nosy nahrazeny srpkem měsíce s lidskou tváří.
2. **neznámá lokalita**
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový (?)
4. režný/?
5. ?
6. kompletní
7. 198 x 335 x ? mm
8. 1450–1475
9. Ostravské muzeum, inv.č. 16607
10. D. STEHLÍKOVÁ, *Umělecká řemesla,* kat.č. 119; Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů,* s. 38, 200, 329, kat.č. 127.

1. Motiv je shodný s předchozím exemplářem.
2. **Brno**, Orlí ulice č. 16
3. komorový
4. režný, bez úpravy/1 exemplář
5. ?
6. torzo
7. ?
8. pozdní gotika
9. Archaia Brno, o. p. s., inv.č. A1/06–126/93
10. M. PEŠKA, *Objev pozdně gotických kachlů*; TÝŽ, *Brno, Orlí 16.*

1. Motiv je shodný s předchozími exempláři.
2. **Velké Meziříčí**, V svah pod hradem
3. komorový
4. režný, slídový nátěr/nejméně 1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. zlomky
7. ?
8. nedatováno
9. Muzeum silnic a dálnic, Velké Meziříčí
10. nepublikováno, autor výzkumu ing. Oldřich Inochovský

1. Motiv je shodný s předchozími exempláři.
2. **Potštejn** (okr. Rychnov nad Kněžnou)
3. komorový
4. režný, bez úpravy/nejméně 1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. torzo
7. ?
8. druhá polovina 15. století
9. Muzeum a galerie Orlických hor, Rychnov nad Kněžnou, inv.č. 1–I–36
10. K. ŠEVČÍKOVÁ, *Středověká produkce kachlů*; B. DRAGOUN, *Středověké a novověké kachle*, s. 8.

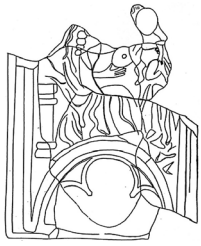

1. Motiv je podobný předchozím, liší se způsob provedení. Trůn se sloupkovými, soustruženými bočnicemi spočívá na segmentovém oblouku se dvěma nosy. P. Maria je zobrazena jako kojící matka s dítětem v náručí, usazeným v jiné poloze než u předchozích exemplářů.
2. **Opava**, Kolářská ulice č. 13
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový (?)
4. režný/nejméně 2 exempláře
5. půlválcová, oválný VO
6. torza
7. 170 x ? x 85 mm
8. Národní památkový ústav, ú. o. p. v Ostravě
9. pozdní gotika
10. Tereza KRASNOKUTSKÁ, *Středověké a novověké kachle z Opavy*. Katalog nálezů z archeologických výzkumů, in: Archaeologiae regionalis fontes 8, 2005, s. 108, tab. 16.

11) sv. Václav

1. Postava sv. Václava stojí pod hrotitým obloukem zdobeným kraby a ukončeným fiálou. V pravé ruce třímá zvlněný trojúhelníkový praporec s plaménkovou orlicí zobrazenou naležato, hlavou k žerdi. Tvář sv. Václava rámují kudrnaté vlasy zastřižené nad rameny, pod nosem je patrný mohutný knír. Na hlavě spočívá knížecí koruna. Postava je oděna v plné plátové zbroji gotického typu s patrnými detaily (puklice, plátový šorc…), u pasu je zavěšen meč s okrouhlou hlavicí. Podle dochovaného otisku stejné formy na rohovém kachli z ostravského muzea přidržuje sv. Václav levou rukou štít se svatováclavskou orlicí, opřený o levou nohu. Postava stojí na břevně, které dělí ČVS v její spodní třetině. Břevno podpírá klenební oblouk se dvěma nosy, stejně jako je tomu u postav mudrců – králů z Klanění.
2. **Brno**, Starobrněnská ulice č. 8
3. obkládací panel
4. režný, bez úpravy/2 exempláře
5. –
6. torza, kresebná rekonstrukce dle ostravského exempláře
7. 90 x 320 (?) x 15 mm
8. konec 60. a 70. léta 15. století
9. Muzeum města Brna
10. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 587.

1. Motiv shodný s brněnským exemplářem.
2. **Brno**, Kobližná ulice č. 21
3. komorový, rohový, řádkový
4. režný, bez úpravy/1 exemplář
5. ?
6. torzo (užší strana se sv. Václavem kompletní, širší strana s divým mužem jedoucím na jelenu dochována jen částečně)
7. užší strana ? x cca 330 x ? mm
8. druhá polovina 15. století
9. Ostravské muzeum, inv.č. D/2668 (v Inventáři sbírek Městského musea v Ostravě z let 1929–1935 je kachel zapsán pod inv.č. 4124 včetně určení místa nálezu)
10. D. STEHLÍKOVÁ, *Umělecká řemesla,* s. 227, kat.č. 121.

1. Motiv shodný s brněnským exemplářem.
2. **Landštejn** (okr. Jindřichův Hradec)
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový (?)
4. zelená glazura/?
5. ?
6. kompletní – rekonstruovaný
7. 95 x 350 x ? mm
8. druhá polovina 15. století
9. Západočeské muzeum v Plzni, př.č. 39/93
10. Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, s. 53–54, 218, 346, kat.č. 315.

b) motivy doložené na mimobrněnských lokalitách

12) Zvěstování

1. Anděl v dlouhém splývavém rouchu klečí levým kolenem na segmentovém oblouku kružby vycházející ze spodního břevna pravoúhlého architektonického rámování. Levou rukou přidržuje okraj opisové pásky, která má zřejmě pokračování na sousedním, dosud neznámém kachli. Stejným směrem ukazují i prsty jeho pravé ruky. V úrovni obličeje probíhají dvě břevna (?), která se zdají být rovněž pokračováním nějakého sousedního výjevu.
2. **Landštejn** (okr. Jindřichův Hradec)
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový (?)
4. režný, bez úpravy (?)/?
5. ?
6. kompletní
7. 185 x 320 x ? mm
8. druhá polovina 15. století
9. Západočeské muzeum v Plzni
10. Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, s. 55, 221, 348, kat.č. 330.

1. Motiv téměř shodný s předchozím je otištěn na svislou osu obloukového korýtka a v pravé části prutového rámování doplněn vegetabilním dekorem, po stranách postavami hrnčíře a praporečníka. Na rozdíl od landštejnského exempláře má anděl křídla složená za sebou v zákrytu, kompletní opisová páska s pouze naznačeným textem se stáčí vzhůru a chybí zde dvě příčná břevna za pravou rukou anděla.
2. **Altenburg,** benediktinský klášter, Rakousko
3. neličkový, základní, řádkový, nástavcový
4. režný – slídový potah/?
5. –
6. zlomky – rekonstruováno
7. 200–215 x 280–300 x 85 mm
8. okolo roku 1480
9. klášter Altenburg, inv.č. GO 35
10. *Fundort Kloster*, s. 220, kat.č. 19.44.

13) pastýřská scéna

1. Jedna z ovcí, ustájených v proutěné ohradě pod přístřeškem s doškovou střechou, hledí vzhůru, jako by sledovala dění mimo vlastní kachel. V pozadí je umístěn pastevec s dalšími ovcemi. Celá scéna spočívá na segmentovém oblouku kružby se dvěma nosy.

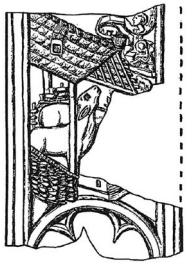

2. **Landštejn** (okr. Jindřichův Hradec)
3. komorový
4. režný, bez úpravy (?)/?
5. ?
6. torzo
7. 185 x ? x ? mm
8. druhá polovina 15. století
9. Západočeské muzeum v Plzni
10. Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, s. 37, 198, 327, kat.č. 106.

14) sv. Dorota

1. Na segmentovém oblouku kružby se dvěma nosy klečí ženská postava ve splývavém rouchu s dlouhým copem na zádech. Hlavu ozdobenou královskou korunou lemuje nimbus. Pravou rukou ukazuje na vědro, z něhož vyrůstá kvetoucí rostlina. Pod vědrem je umístěn hrotitý oblouk s dětskou postavičkou. Motiv je otištěn na svislou osu obloukového korýtka a doplněn v ploše vegetabilním dekorem lilií, listů nebo klasů, po stranách postavami hrnčíře a praporečníka.
2. **Altenburg,** benediktinský klášter, Rakousko
3. neličkový, základní, řádkový, nástavcový
4. režný – slídový potah/?
5. –
6. zlomky – rekonstruováno
7. 200–215 x 280–300 x 85 mm
8. okolo roku 1480
9. klášter Altenburg, inv.č. GO 36
10. Fundort Kloster, s. 220, kat.č. 19.45.

15) zbrojnoši

a) zbrojnoš na koni

1. Zbrojnoš v plné plátové zbroji nasedá na koně. Na krátce zastřižených vlasech má nasazenou helmici (šalíř?) kryjící pouze horní část hlavy. V levé ruce drží trojúhelníkovitý praporec na kratší žerdi upevněné k sedlu. Znaky na praporci nelze rozeznat. Kůň směřující vpravo stojí na segmentovém oblouku se dvěma nosy, který vychází z dolních rohů plastického obdélného rámování překříženými pruty. Motiv je otištěn na svislou osu obloukového korýtka. Po stranách, vně prutového rámu stojí dvě mužské postavy s tasenými meči ve zdvižených rukou. Pravá z nich má na hlavě korunu.
2. **Altenburg,** benediktinský klášter, Rakousko
3. neličkový, základní, řádkový, nástavcový
4. režný – slídový potah/?
5. –
6. torza a zlomky – rekonstruováno
7. 200–215 x 280–300 x 85 mm
8. okolo roku 1480
9. klášter Altenburg, inv.č. GO 33
10. *Fundort Kloster*, s. 219, kat.č. 19.42.

b) pěší zbrojnoši

1. V centru vyobrazení stojí rozkročený zbrojnoš v plné plátové zbroji s vykreslenými detaily: přilba s plným podbradníkem a otevřeným hledím, vyklenutí předního plechu, puklice, loketní myšky, plátový šorc... Z levého ramene mu splývá plášť. U pasu má zavěšen tesák. Oběma rukama svírá diagonálně umístěnou dlouhou žerď s trojúhelníkovým praporcem, v jehož horní polovině jsou patrné tři šesticípé hvězdy, spodní se zdá rozdělená do tří vodorovných pruhů. Po jeho pravém boku stojí vousatý zbrojnoš s taseným mečem ve zdvižené pravici. Hlavu mu kryje šalíř, od pasu splývá řasená krátká suknice na bedrech přepásaná koženým opaskem. Obě postavy jsou umístěny na segmentový oblouk kružby se dvěma nosy, který vychází z dolních rohů plastického obdélného rámování překříženými pruty.
2. **Landštejn** (okr. Jindřichův Hradec)
3. komorový, základní, řádkový, nástavcový (?)
4. režný, bez úpravy (?)/?
5. ?
6. kompletní
7. ?
8. druhá polovina 15. století
9. Západočeské muzeum v Plzni
10. Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, s. 96, 242, 369–370, kat.č. 565.

1. Motiv je shodný s předchozím exemplářem.
2. **Velké Meziříčí**, Horní město, dům č. 423
3. komorový, základní, řádkový, soklový (?)
4. režný – slídový nátěr/nejméně 1 exemplář
5. půlválcová (?)
6. torzo – doplněno
7. 195 x 335 x ? mm
8. nedatováno
9. Muzeum silnic a dálnic, Velké Meziříčí, inv.č. H 2775
10. nepublikováno, autor výzkumu ing. Oldřich Inochovský

1. Motiv shodný s předchozími je otištěn na svislou osu obloukového korýtka, po stranách je doplněn postavami hrnčíře a praporečníka.
2. **Altenburg,** benediktinský klášter, Rakousko
3. neličkový, základní, řádkový, nástavcový
4. režný – slídový potah/?
5. –
6. torza a zlomky – rekonstruováno
7. 200–215 x 280–300 x 85 mm
8. okolo roku 1480
9. klášter Altenburg, inv.č. GO 32
10. Fundort Kloster, s. 219, kat.č. 19.41.

c) štítonoš

1. Na segmentovém oblouku kružby ukotveném v rozích obdélného prutového rámování stojí rozkročená postava rytíře v plné plátové zbroji typologicky shodné s oděním zbrojnoše s praporcem u předchozího motivu. Pravou rukou přidržuje u boku kopí se splývajícím praporcem, v levé drží štít s erbovním znamením hrabí (Kostkové z Postupic?).

2. **neznámá lokalita**
3. komorový, základní, řádkový
4. režný, bez úpravy/1 exemplář
5. ?
6. téměř kompletní
7. 170 x 286 x ? mm
8. kolem roku 1500
9. Národní muzeum, inv.č. H2-2551
10. Vladimír BRYCH, *Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní.* Výběrový katalog Národního muzea v Praze, Praha 2004, s. 44, kat.č. 39.

1. Hlava rytíře shodná s předchozím motivem.
2. **Lipnice** (okr. Havlíčkův Brod)
3. komorový ?
4. režná, bez úpravy/1 exemplář
5. ?
6. zlomek
7. ?
8. nedatováno
9. mobiliář státního hradu Lipnice nad Sázavou
10. nepublikováno, foto R. Stránská

1. Tělo a ruce rytíře totožné s předchozím motivem.
2. **Vamberk**
3. komorový, prořezávaný
4. režný, bez úpravy/1 exemplář
5. –
6. torzo
7. ?
8. pozdní gotika
9. Sbírka Lützowova muzea Vamberk, inv.č. 1–I–96
10. K. ŠEVČÍKOVÁ, *Středověká produkce kachlů.*

1. Tělo a pravá ruka rytíře v plné plátové zbroji typologicky shodné s ostatními. Pravá ruka spočívá na jilci pobočné zbraně.
2. **Jindřichův Hradec**, hrad
3. akroterium?
4. polychromie na bílém podkladu/3 exempláře ?
5. –
6. torza
7. ?
8. před rokem 1500
9. mobiliář státního hradu Jindřichův Hradec ?
10. Tomáš DURDÍK – Z. SMETÁNKA – Mojmír SOUDNÝ, *Keramická plastika z hradu v Jindřichově Hradci*, in: PA 73, 1982, s. 218, 222, obr. 8.

d) plastiky zbrojnošů

1. Plastika zbrojnoše v plné plátové zbroji typologicky shodné s předchozím motivem. Pravá ruka spočívá na jilci pobočné zbraně, poloha levé ruky i postavení prstů naznačuje možné držení kopí nebo žerdě s praporcem.
2. **Jindřichův Hradec**, hrad

3. drobná kamnová plastika
4. barevná glazura/2 exempláře
5. –
6. torza
7. v. 120 mm
8. kolem roku 1500
9. nezvěstné
10. T. DURDÍK – Z. SMETÁNKA – M. SOUDNÝ, *Keramická plastika*, s. 222, 224, obr. 7; Č. PAVLÍK – M. VITANOVSKÝ, *Encyklopedie kachlů*, s. 96, 243, 370, kat.č. 566.

1. Hlavička zbrojnoše shodná s předchozí plastikou.
2. **Lipnice** (okr. Havlíčkův Brod)
3. drobná kamnová plastika
4. režná, bez úpravy/1 exemplář
5. –
6. torzo
7. v. 60 mm
8. nedatováno
9. mobiliář státního hradu Lipnice nad Sázavou
10. nepublikováno, foto R. Stránská

1. Plastika zbrojnoše v plné plátové zbroji typologicky shodné s předchozím motivem. Levá ruka spočívá na jilci pobočné zbraně.
2. **neznámá lokalita**
3. drobná kamnová plastika
4. režná, bez úpravy/1 exemplář
5. –
6. torzo
7. v. 180 mm
8. kolem roku 1500
9. Národní muzeum, inv.č. H 2–103645
10. V. BRYCH, *Kachle doby, gotické, renesanční a raně barokní*, s. 122, kat.č. 271.

„Turnajová“ scéna

S turnajovou tematikou se na kachlích v našem prostředí setkáváme už od 14. století. Se stoupající oblibou této skvělé podívané se v průběhu 15. století množí i používání turnajových motivů na kamnech nejen ve šlechtickém, ale i v měšťanském prostředí. Vesměs se jedná o jeden z typů středověkého klání, tzv. tjost, tedy vzájemný souboj dvou rytířů na koních s dřevci. Často se také před koněm objevuje šašek s nezbytným bláznovským žezlem. Dřevce soupeřů jsou, pokud to lze z ne vždy příliš kvalitního otisku rozeznat, opatřeny ochrannou turnajovou korunkou. Setkáváme se však i s vyobrazeními, která tyto turnajové prvky postrádají a o nichž s větší či menší jistotou můžeme tvrdit, že zachycují skutečný boj. Unikátním a také nejstarším nálezem tohoto druhu je známá dvojice kachlů z hradu Kyšperk, jejichž zadavatelem byl pražský biskup Jan IV. z Dražic v rozmezí let 1335–1343. Nejen heraldické prvky, ale i majuskulní opisy ve vodorovném rámování kachlů vypovídají o královském původu obou soupeřů, Přemysla Otakara II. a Rudolfa Habsburského (nejnověji V. Brych,

tam další literatura).[48] Podobně lze vnímat i rytíře z naší kolekce. Díky heraldickým symbolům (zkřížené ostrve v erbu a paví kytka s rybou) je možno vlevo jedoucího rytíře ztotožnit s Hynkem Bítovským z Lichtenburka,[49] čelním představitelem moravské katolické opozice proti Jiřímu z Poděbrad. Českou stranu na kachli zastupují šternberské erby (osmicípá hvězda), patřící zřejmě panu Zdeňkovi, dříve Jiříkovu příznivci, posléze vůdci Zelenohorské jednoty a papežem ustanovenému veliteli všech katolíků proti králi, který se i díky přičinění Hynka Bítovského ocitl v klatbě. Proti katolickým spojencům stojí zřejmě sám Jiří z Poděbrad (rodový znak pánů z Kunštátu na štítě i v klenotu). Přestože zlomky tohoto kachle z brněnského prostředí pocházejí nejméně z pěti exemplářů a z budínské královské rezidence alespoň z jednoho, nepodařilo se ani v jednom případě doplnit z dochovaných fragmentů erb z pravé strany kachle. Vzhledem k rozložení sil obou soupeřů by mohl patřit některému z významných panských rodů věrných „husitskému" králi, snad pánům z Cimburka či z Kravař.[50] Nabízí se však ještě možnost umístění erbů stejného rodu do obou výsečí. Takové řešení naznačuje nález keramického fragmentu z hradu Rychvald u Lysic popsaného v odborné literatuře jako „*úlomek větší nádoby, která měla v horním zakončení rozšířené místo, do něhož byl před vypálením vtlačen erb pánů z Kunštátu*".[51] Podle publikované fotografie by se mohlo jednat o dosud chybějící zlomek kachle. Proti však hovoří předpokládaný zánik hradu před polovinou 15. století. Zlomek samotný se stejně jako ostatní materiál získaný informativním průzkumem lokality koncem padesátých let minulého století přes veškerou snahu nepodařilo nalézt.[52] Šašek, který vpravo jedoucího rytíře doprovází, je v kachlových reliéfech výjimečný svojí jezdeckou podobou. Podobné figury jinak vždy kráčejí před koněm rytíře a jejich oděv na kachlích většinou připomíná přiléhavou kombinézu, doplněnou kapucí s oslíma ušima rozšiřující se na ramena v kruhový límec. S naturalistickým vyobrazením intimních partií lidského těla se však u těchto postav setkáváme jen ojediněle. I na našem kachli byl tento prvek nejspíš vnímán jako moralita, stejně jako popíjení z čutory. Šašek sám zde neplní obvyklou turnajovou roli a ani vzájemné postavení obou rytířských soků, kdy jejich kopí přesahují do protivníkova reliéfu, mu to neumožňuje. Tvůrce je zachytil v posledním okamžiku před střetem, s hlavami skloněnými za štíty, kdy se hroty kopí už dotýkají soupeřova štítu, respektive šalíře. Rovněž koňské figury jsou znázorněny v prudkém cvalu na rozdíl od klidně kráčejícího zvířete nesoucího na svých zádech blázna. Celá scéna naznačuje, že prostřednictvím atraktivní rytířské zábavy je zde symbolicky představeno střetnutí katolického a kališnického panstva. I díky těmto souvislostem klademe její vznik do 70. let 15. století, s možným přesahem do závěru let šedesátých, kdy vzájemné nepřátelství obou skupin eskalovalo. Po

[48] V. BRYCH, *Kachle doby, gotické, renesanční a raně barokní*, s. 118.
[49] D. STEHLÍKOVÁ, *Umělecká řemesla*, s. 227.
[50] H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ – D. MERTA, *Odraz domácí války*, s. 588.
[51] F. ZŘÍDKAVESELÝ, *Hrad Rychvald*, s. 23.
[52] H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ, *Jeden typ kachlových kamen*, v tisku.

smrti Jiřího z Poděbrad se vzdor trvajícímu konfliktu mezi oběma pozdějšími českými králi, Matyášem Korvínem a Vladislavem Jagellonským, náboženské poměry současně s politickými pomalu uklidňují až k olomouckému míru v roce 1478. I v těchto událostech je možné hledat inspiraci pro vznik kamen, vypovídajících o vzájemném střetu dvou idejí, provázených symboly pravé víry, značící její převahu.

Dosud známé nálezy kachlů této skupiny nejsou příliš početné. Jejich zpracování i povrchová úprava závisí na sociálním prostředí, pro které byly určeny. Zeleně a žlutě glazované exempláře, často s prořezávanými ČVS, pocházejí jednak ze dvou brněnských lokalit, spojovaných se šlechtickými vlastníky, a dále z hradů Lipnice, Lichnice a zřejmě i Landštejna (šašek). V méně nákladné, neglazované podobě zdobila podobná taková kamna i bohatou brněnskou měšťanskou domácnost. Další vysoce kvalitní exempláře nacházíme v budínském královském paláci.[53] Vzhledem k metrickým i reliéfním odlišnostem však můžeme s jistotou tvrdit, že budínské a brněnské kachle nepocházejí ze stejných forem, přičemž dochované lipnické a lichnické zlomky mají blíže k brněnským stejně jako landštejnský šašek, který ovšem v budínském materiálu chybí. Rytířská tematika má v budínské dílně, vyrábějící kamna pro uherské královské rezidence, dlouhou tradici a její výrobky ovlivňovaly brněnskou kachlovou produkci nejpozději od poloviny 15. století.[54] Autor popisované kolekce musel znát nejen špičkový výrobek budínské dílny, tzv. rytířská kamna s drobnými plastikami turnajových jezdců (obr. 1),[55] produkovaná zde v letech 1454–1457, ale jistě i další kamna s podobně ztvárněnými motivy, uzavřenými v kruhových medailonech.[56] Rytířské motivy (obr. 2)[57] tu spolu s biblickými tvořily soklovou část kamen, ve které se podobně jako v jejich nástavci objevují sv. Tři králové. Tyto kachle byly v Budě vyráběny v rozmezí let 1469–1473 (jako nejzazší možné datum je uváděn rok 1485),[58] tedy poté, co se někdy kolem roku 1450 poprvé objevují ve Švýcarsku.[59] Srovnatelnou, tentokrát skutečně turnajovou scénu známe také z další švýcarské lokality, tentokrát z městského prostředí Bernu a blízkého Thunu z poloviny 15. století (obr. 3, 4).[60] Scéna je však poněkud statičtější a rovněž v součástech výstroje jezdců i koní je řada odlišností od výše popisovaných variant.

---

[53] I. HOLL, *Spätgotische Ofenkacheln*, s. 207–213.

[54] Pavel MICHNA, *Funde der ungarisch – böhmmischpolnischen Gruppe spätgotischer Kacheln in Mähren*, in: Acta archaeologica carpathica 12, 1971, s. 249–259; TÝŽ, *Příspěvek historické archeologie k dějinám tzv. „královského domu" v Brně*, in: VVM 24, 1972, s. 264–271; TÝŽ, *Archäologische Nachweise der mährisch – ungarischen Beziehungen im 15. Jahrhunderts*, in: AH 24, 1974, s. 179–203; Dana CEJNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ, *Rytířská kamna na Špilberku*, in: Forum brunense (dále FB) 1994, s. 181–189.

[55] Obr. 1: Nikový, prořezávaný kachel s plastikou turnajového rytíře z tzv. rytířských kamen vyráběných v budínské královské dílně v letech 1454–1457. I. HOLL, *Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn III.*, in: Archaeologiai értesitö 110/2, 1983, s. 210, obr. 22.

[56] I. HOLL, *Mittelalterliche Ofenkacheln*, s. 229.

[57] Obr. 2: Turnajoví rytíři, Švýcarsko (Zürich, Wädenswil, Hallwil, Farau/Turm Rore, Burgdorf), 1450–1475. Srov. Peter ZIEGLER, *Die Ofenkeramik der Burg Wädenswil*, Zürich 1968, s. 71–75, obr. 32, 33.

[58] I. HOLL, *Mittelalterliche Ofenkacheln*, s. 229.

[59] P. ZIEGLER, *Die Ofenkeramik der Burg*, s. 71–75.

[60] Obr. 3, 4: Nikové kachle s proti sobě jedoucími turnajovými rytíři, polovina 15. století, Bern. Eva ROTH KAUFMANN – René BUSCHOR – Daniel GURSCHER, *Spätmittelalterliche reliefierte Ofenkeramik in Bern*, Bern, 1994, s. 268–269, kat.č. 373–374.

Otázka původu našich „turnajových“ kachlů zůstává zatím otevřená. Maďarský badatel Imre Holl, který dlouhodobě budínský kachlový materiál zpracovává, je nazývá „českými kamny“[61] a na základě tehdy známých nálezů hledá původ scény v některém z významných turnajů spojených s dvorem Matyáše Korvína nebo Vladislava Jagellonského, kterých se účastnili i příslušníci českých panských rodů, jejichž erby jsou na kachlích umístěny. Připouští rovněž, že se mohlo jednat o klání konané v Čechách či na Moravě a kachle by tak mohly mít svůj původ právě zde.[62] Četnost nálezů v našich zemích, především pak v historickém jádru Brna, staví tuto hypotézu do popředí dalších úvah o původu těchto kamen. V Brně totiž máme kachle se stejnými motivy, ale v jednodušším režném provedení doloženy i z dalších lokalit nejen z prostoru uvnitř městských hradeb, ale i z předměstí a také z násypu špilberského bastionu (viz katalog). Tvar jejich ČVS je redukován do čtverce, kdy heraldické prvky v dolní třetině kachlů pozbývají na významu a celý reliéf je omezen pouze na zobrazení vlastních figur nad příčným břevnem. Srovnání dílčích měřitelných částí reliéfu brněnských exemplářů navíc svědčí o použití více forem shodného motivu v různých velikostech. Ve světle těchto skutečností se tak Brno jeví při současném stavu poznání jako nejpravděpodobnější místo původu těchto motivů, přičemž úzká výtvarná i řemeslná vazba s budínskou dílnou je na špičkových reprezentantech brněnské kolekce jasně patrná. Více světla by do vzájemných vztahů mohly vnést chemické analýzy glazur našich kachlů a jejich srovnání s budínskými exempláři, jejichž složení není zcela shodné s ostatními budínskými nálezy druhé poloviny 15. století.[63]

Klanění

Mnohem častější jsou nálezy druhého popisovaného okruhu, široce pojímajícího novozákonní tematiku Klanění mudrců, v období pozdní gotiky už vnímaných jako tři královské postavy ve třech etapách lidského života. Už samo výtvarné pojetí scény, kdy každá z hlavních postav má pro sebe vyhrazen vlastní kachel, není příliš obvyklé. Většinou jsou všechny figury vkomponovány do vyobrazení na jednom kachli. Jednotícím prvkem celé série je segmentový oblouk kružby, nejčastěji se dvěma nosy, na který jsou figury umístěny. Reliéf je uzavřen obdélným prutovým rámováním, většinou v rozích překříženým. Tady si opět naši pozornost zaslouží architektonické prvky na kachlích švýcarské provenience, díky kterým můžeme lépe pochopit kořeny nepříliš logického postavení všech figur na horní hranu oblouku. Z okruhu bernské kachlové produkce poloviny 15. století je publikována celá série motivů vložených do prutového, v rozích překříženého rámování čtvercového či obdélného formátu

[61] I. HOLL, *Spätgotische Ofenkacheln*, s. 207.
[62] I. HOLL, *Spätgotische Ofenkacheln*, s. 213.
[63] I. HOLL, *Spätgotische Ofenkacheln*, s. 208.

ČVS.[64] Kromě jiných architektonických prvků inspirovaných vznosnými kružbami gotických oken zde, stejně jako na blízkém hradě Hallwil, najdeme i do kruhu vepsaný čtyřlist (obr. 5),[65] jehož horní polovina by mohla tvořit základnu kachlům z našeho Klanění. Ze stejných lokalit pak pochází i na okenní kružbu umístěný kráčející, či spíše plížící se lev (obr. 6)[66] a podobný kachel známe i ze švýcarské Basileje (obr. 7).[67]

Centrálním motivem Klanění je narození Krista s klečící P. Marií, sklánějící se nad žehnajícím božským novorozenětem uloženým na slámě, která svým paprsčitým členěním připomíná svatozář. Hlavy obou postav rámuje nimbus. Kompozice i ztvárnění figur má velmi blízko k jednomu z bočních křídel oltáře z benediktinského kláštera v Orlové (obr.8)[68] ze třetí čtvrtiny 15. století se scénami Zvěstování a Narození, které měly být inspirovány grafickými předlohami.[69] Kachel z naší série tento předpoklad podporuje i přítomností tří andělských postav, které ovšem každý z autorů pojal jiným způsobem. Nezvykle a velmi detailně je zobrazen sv. Josef. V mnišské kutně s kapucí a růžencem u pasu připravuje na otevřeném ohni kaši. Pochybnosti o správnosti interpretace této postavy Hazlbauer[70] vyvrací jednak příslušnost reliéfu k velkému tematickému celku Klanění, kde tato postava logicky zapadá do zavedeného schématu, a také zobrazení sv. Josefa při stejné činnosti v jiných výtvarných pramenech (obr. 9).[71] Zatímco kachel se sv. Josefem musel být podle orientace v kamnech řazen za záda klečící P. Marie, na opačné straně před Ježíškem poklekal první, nejstarší ze sv. Tří králů, Kašpar. Kachel má svou zajímavou analogii v dolním Porýní.[72] Shodně s naším exemplářem zde vidíme klečet panovníka se skříňkou v rukách. Za jeho zády stojící panoš mu snímá z hlavy korunu a nechybí ani polopostava andělíčka nad jejich hlavami (obr. 10).[73] Rámování reliéfu pomocí překřížených prutů zůstává rovněž zachováno, ale gotický oblouk pod nohama krále ztrácí svoje nosy a přesouvá se nad hlavy postav, aby uzavřel výklenek nad celou scénou. I takto rámované reliéfy Klanění našly svoje uplatnění v širším evropském prostoru.

---

[64] E. ROTH KAUFMANN – R. BUSCHOR – D. GURSCHER, *Spätmittelalterliche reliefierte Ofenkeramik in Bern*.

[65] Obr. 5: Zeleně glazovaný kachel se čtyřlistem, polovina 15. století, Bern. E. ROTH KAUFMANN – R BUSCHOR – D. GURSCHER, *Spätmittelalterliche reliefierte Ofenkeramik in Bern*, s. 220, kat.č. 264.

[66] Obr. 6: Zeleně glazovaný nikový kachel se lvem nad okenní kružbou, polovina 15. století, Bern. E. ROTH KAUFMANN – R. BUSCHOR – D. GURSCHER, *Spätmittelalterliche reliefierte Ofenkeramik in Bern*, s. 266, kat.č. 369.

[67] Obr. 7: Zeleně glazovaný nikový kachel se lvem nad obloukem s nosy, 15. století, Basilej. R. FRANZ, *Der Kachelofen,* s. 227, obr. 95.

[68] Obr. 8: Narození Krista, spodní část pravého křídla oltáře z Orlové, třetí čtvrtina 15. století. Jakub KOSTOWSKI, *Slezské umění a husitství, svědectví pozdně gotického malířství*, in: Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550, Opava – Brno 1999, s. 153, kat.č. 058.

[69] Tamtéž, s. 150–153.

[70] Z. HAZLBAUER, *Krása středověkých kamen*, s. 172–174.

[71] Obr. 9: Iniciála P s Adorací děcka z Graduálu magistra Václava, 13./16. století. Josef KRÁSA, *České iluminované rukopisy 13.–16. století,* Praha 1990*,* s. 220, obr. 129.

[72] R. FRANZ*, Der Kachelofen*, s. 68, 260.

[73] Obr. 10: Jeden ze sv. Tří králů, 15. století, Kolín nad Rýnem, Kunstgewerbemuseum. R. FRANZ, *Der Kachelofen,* s. 68, 260, Fig. 157.

Druhý exemplář z této série pochází ze Štrasburku a datován je k roku 1500 (obr. 11).[74] Totožný, zeleně glazovaný kachel se nachází i ve sbírce Uměleckoprůmyslového muzea v Praze. S předchozím jej spojuje kromě výtvarného rukopisu i shodné rámování. Podoba s naší postavou druhého, mladšího z králů, Melichara, spočívá krom popsaného rámování jen v gestu pravé ruky a částečně i v ciboriu v jeho levé ruce, které má však v našem provedení archaičtější tvar. V této souvislosti je třeba zmínit ještě jeden z budínských exemplářů, a to rovněž stojícího krále s ciboriem (obr. 12),[75] který patřil do nástavcové části výše zmiňovaných kamen s rytířskými a biblickými motivy v části soklové.[76] Pro náš materiál má však větší význam kachel s jedním ze tří králů právě z této soklové sady, kde společným znakem je kruhové, medailonové rámování reliéfů. Publikovaný exemplář pochází, stejně jako celá skupina těchto kachlů, ze švýcarských hradů Wädenswil a Hallwil, kde měla kamna s těmito motivy vzniknout postupně někdy v rozmezí let 1460–1466.[77] Král je tu zobrazen jako jezdec vezoucí v pravé ruce skříňku s dary (obr. 13).[78] Koňská figura je takřka totožná s koněm ze stejné série kachlů, v jehož sedle cválá turnajový rytíř. Koně obou našich jízdních králů na rozdíl od turnajových důstojně kráčejí. Nejblíže k našemu souboru má varianta kachle z Velkého Meziříčí (obr. 14),[79] která je však s největší pravděpodobností místní kopií námi sledovaného souboru, který je zde archeologickým výzkumem doložen na úpatí svahu pod hradem, což je současně poloha za městskou hradbou. Podobné prvky s Melicharem z našeho souboru vidíme v oděvu, výzbroji, ciboriu i gestu levé ruky krále. Kůň kráčí opačným směrem, ale po podobném oblouku s nosy a jeho chochol se podobá ozdobě koňské hlavy třetího z našich králů, Baltazara. Zlomky kachlů s tímto motivem jsou dosud známé z největšího počtu lokalit (7). Dalším aktérem příběhu je archanděl Gabriel, zvěstovatel Kristova narození. Na kachlích bývá zobrazován tak, jak ho vidíme na exemplář z rakouského Altenburgu (viz katalog), tedy jako klečící postava s opisovou páskou. Způsob zobrazení anděla na landštejnském exempláři budí dojem, že má scéna ještě pokračování na nějakém sousedním kachli. Z analogií je třeba upozornit na podobný kachel z francouzského Colmaru (obr. 15),[80] který patří do stejné série s výše uvedenými dvěma králi, z nichž Kašpar byl zřejmě inspirován stejnou předlohou jako tatáž postava z našeho souboru. I do další zde zmiňované série kachlů s Klaněním v kruho-

[74] Obr. 11: Jeden ze sv. Tří králů, 15. století, Štrasburg. Konrad STRAUSS, *Die Kachelkunst des 15. bis 17. Jahrhunderts*, III. Teil, München 1983, s. 143, tab. 174.

[75] Obr. 12: Biblický král, kachel z nástavcové části kamen, Buda, 1469–1473. I. HOLL, *Mittelalterliche Ofenkacheln*, s. 207, obr. 12.

[76] I. HOLL, *Mittelalterliche Ofenkacheln*, s. 207.

[77] P. ZIEGLER, *Die Ofenkeramik der Burg*, s. 71.

[78] Obr. 13: Jeden ze sv. Tří králů, švýcarské hrady Wädenswil (kolem roku 1460) a Hallwil (z let 1464–1466). P. ZIEGLER *Die Ofenkeramik der Burg* s. 71–75, obr. 31.

[79] Obr. 14: Kachel s prostředním ze sv. Tří králů, Velké Meziříčí, 15. století. D. STEHLÍKOVÁ, *Umělecká řemesla*, s. 316.

[80] Obr. 15: Zvěstování, zeleně glazovaný kachel ze sbírek muzea v Colmaru. K. STRAUSS, *Die Kachelkunst*, s. 123, tab. 50.1.

vých medailonech patří jeden s klečícím andělem (obr. 16).[81] V tomto případě je minuskulní nápis na opisové pásce s otazníkem interpretován jako „Ave Maria gratia plena".[82] Tyto základní postavy Klanění pak doprovází pastýřská scéna (viz katalog), kterou zatím známe pouze z hradu Landštejn, a to ještě jen v torzovité podobě.

Dalším motivem, který s Klaněním pojí shodné rámování, je P. Maria jako Královna nebes. Autor zde namísto dvou nosů zařadil na vnitřní stranu oblouku měsíční srpek, symbol mravní čistoty a překonání hříchu. Zajímavou variantou motivu je torzo podobného kachle z Opavy, kde je zachován původní styl rámování včetně architektonických prvků.

Díky svému prutovému rámování se k našemu souboru řadí také dvě postavy svatých, lépe řečeno světec a světice. Především se jedná o jednoho ze zemských patronů, sv. Václava, který je vkomponován do poloviční šíře ostatních kachlů, aby mohl sloužit jako rohová varianta, rohová varianta, jako je tomu na kachli z Kobližné ulici č. 21. V brněnském materiálu je dochováno torzo obkládacího panelu, který měl zřejmě zarovnávat svislou hranu obložení vlastního soklu nebo stěn v rohu za nástavcem. Postavu světice, interpretovanou jako sv. Dorota, známe zatím pouze z rakouského Altenburgu, kde byl námi popisovaný soubor doplněn dalšími postavami v podobném architektonickém rámování, sv. Barborou a P. Marií, Královnou nebes, odlišnou od exempláře z naší série. [83]

Poslední doprovodnou skupinu tvoří různě pojaté figury zbrojnošů, jejichž postavení v souboru není zcela objasněno. Zdá se, že jejich role zde je ochranitelská, ale mohly též provázet mudrce na jejich dlouhé cestě. První dva v katalogu uváděné motivy, jízdní zbrojnoš a dva ozbrojenci s praporcem, do naší série díky svému architektonickému rámování bezpochyby patří. S největší pravděpodobností sem ze stejného důvodu náleží i štítonoš s praporcem ze sbírek Národního muzea.[84] Stejný typ formy dal pak vzniknout i prořezávanému exempláři z Vamberka a z takového pochází i zlomek kachle s hlavičkou z Lipnice. Torza akroterií z Jindřichova Hradce vznikla nejspíš pomocí stejného kadlubu jako ztracená drobná plastika z téže lokality.[85] Shodná, leč stranově převrácená plastika je dnes, bohužel bez udání lokality, uložena ve sbírkách Národního muzea.[86] K takové patřila zřejmě i hlavička zbrojnoše z Lipnice. S naším souborem je sbližuje typologicky shodná plátová zbroj, která je ostatně stejná i u sv. Václava, a její výtvarné zpracování.

Zde prezentovaný katalog nálezů jistě není vyčerpávající. Rozšíření těchto kachlů nejen v Čechách a na Moravě, ale i v Dolních Uhrách a jižním Polsku zmiňuje už Zdeněk Hazlbauer.[87] Jedná se o velmi atraktivní cyklus inspirovaný s největší pravdě-

[81] Obr. 16: Zvěstování, zeleně glazovaný kachel ze sbírek muzea v Hamburku, jihoněmecký původ, druhá polovina 15. století. K. STRAUSS, *Die Kachelkunst*, s. 34, 123, tab. 49.2.
[82] K. STRAUSS, *Die Kachelkunst*, s. 34.
[83] Fundort Kloster, s. 220–222.
[84] V. BRYCH, *Kachle doby, gotické, renesanční a raně barokní*, s. 44.
[85] T. DURDÍK – Z. SMETÁNKA – M. SOUDNÝ, *Keramická plastika*, s. 218, 222, 224.
[86] V. BRYCH, *Kachle doby, gotické, renesanční a raně barokní*, s. 122.
[87] Z. HAZLBAUER, *Krása středověkých kamen*, s. 174.

podobností grafickými předlohami. Podobných souborů se šířilo především ze Švýcarska ve druhé polovině 15. století více. Jednotícími prvky takových kolekcí bylo architektonické rámování všech dílčích vyobrazení, které tvořilo buď obloukový výklenek, nebo kruhový medailon. Postavení figur na klenební oblouk, jako je tomu u našeho souboru, je v tomto kontextu ojedinělé. Vzhledem k tomu, že drtivá většina dochovaných exemplářů pochází z našich zemí, nabízí se tedy stejné řešení i v odpovědi na otázku o jejich původu. Přesnější vymezení oblasti jejich vzniku však zatím dochovaný materiál neumožňuje.

Rozdělení figur na samostatné kachle umožňovalo do značné míry různé varianty řazení jednotlivých kachlů v tělese kamen a samozřejmě i spojování s jinými samostatnými celky, jako tomu bylo i v případě tří brněnských lokalit, Starobrněnské ulice č. 8, Reduty na Zelném trhu a Orlí ulice č. 16. Stejnou kombinaci použili i stavitelé kamen na hradech Lipnici a nejspíš i Landštejně.

Spojování turnajových scén s novozákonním Klaněním známe i z velkého umění, které bylo pro kachlovou tvorbu spolu s architekturou zásadním zdrojem výtvarné inspirace. Pro příklad můžeme nahlédnout do dvou ze čtyř velkých fresek rytířského sálu píseckého hradu, jejichž autorem byl domácí mistr v roce 1479. Také zde vidíme sv. Josefa vařícího kaši (obr. 17)[88] a ve vedlejším klenebním poli pak diváky přihlížející se zatajeným dechem velkolepému turnaji (obr. 18).[89] Podobné scény ze stejného období (před rokem 1480) najdeme i ve freskové výzdobě hradu Blatná.

Šlechtické domy ve středověkém Brně

Již od poloviny 14. století lze v královském městě Brně, které se stalo na dobu více než půl století (1349–1411) markrabským rezidenčním sídlem mladší větve Lucemburků, sledovat tendenci zakupování purkrechtních domů do vlastnictví jednotlivých šlechticů, kteří získali v zemi inkolát. Brno se stalo jako správní a politické centrum Moravy dočasným domovem pro mnohé dvorské a zemské úředníky.[90] Na základě „knih počtů“[91] bylo do 80. let 14. století zapsáno celkem 36 domů šlechty, které vlastnilo 29 rodů (a jejich 36 příslušníků). Nutno podotknout, že „šlechtické“ domy zapsané v městských písemnostech berní povahy nebyly zaneseny do nejstarších zemských desek. Brněnská městská rada se od počátku snažila o řádnou evidenci šlechtické držby a hlavně o pravidelné zpoplatnění jejich domů, což ovšem šlechtici jako majitelé většinou ignorovali. Město se o ochranu proti této svévoli obrátilo na

[88] Obr. 17: Klanění, kopie nástěnné malby z rytířské síně píseckého hradu. August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého*, Praha 1890, s. 181.
[89] Obr. 18: Turnaj, kopie nástěnné malby z rytířské síně píseckého hradu. A. SEDLÁČEK, *Hrady*, s. 182.
[90] T. BALETKA, *Dvůr, rezidence a kancelář moravského markraběte Jošta (1375–1411)*, in: Sborník archivních prací (dále SAP) 46, 1996, s. 291–306, 313–334, 371–388, 407–492, 518–519.
[91] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 14 (k roku 1343); 15 (k roku 1375); 16 (k roku 1348); 17 (k roku 1365); 18 (k roku 1367); 19 (k roku 1387) a 20 (k roku 1389).

markraběte Jana Jindřicha, který listinou z 31. března 1353[92] zakázal do budoucna příslušníkům světské i duchovní šlechty zakupovat či jinak nabývat domy v Brně s odůvodněním, že minimálně přispívají na berni. Toutéž listinou markrabě zapověděl měšťanům transakce nemovitého majetku ve prospěch obou vyšších společenských vrstev a naopak určil předkupní právo pro měšťany u objektů, které se již dříve dostaly do vlastnictví šlechticů a duchovních. Je zjevné, že markraběcí nařízení bylo po jistou dobu respektováno, neboť majitelé většiny šlechtických domů uvedených v berním rejstříku k roku 1389 řádně přispívali na městské berně.[93]

V první zachované berní knize 15. století (z roku 1442) jsou uvedeny pouze tři šlechtické domy, které náležely pánům z Boskovic, Pernštejna a vladykům z Říčan.[94] Avšak v berním rejstříku o deset let dříve je zapsáno devět šlechtických domů,[95] které byly v držení jiných osmi šlechtických rodin, a to pánů z Kravař a Strážnice,[96] Kunštátu (po dvou domech), Lipé, Lichtenštejna, Lomnice, Rosic, Valdeků na Židlochovicích a rytíře Artléba.[97] Pro období dalších 30 let nejsou berní prameny zachovány a jejich souvislejší řada začíná až rejstříkem z roku 1471 a berní knihou z roku 1477.[98] Od 70. let 15. století můžeme sledovat zvýšený zájem šlechty o domy v královském městě Brně. V poslední třetině 15. století (1479, 1487)[99] ještě vystupuje navíc panská větev Boskoviců, tedy páni z Černé Hory, Tovačova a vladykové z Kukvic.

S obecným upevňováním pozic šlechty jde ruku v ruce její povýšenecká negace povinností vůči městu, tedy zadržování lozuňků z městských domů, z nichž některé byly výslovně panovnickým rozhodnutím vyňaty z městské jurisdikce. Od druhé poloviny 15. století[100] do 20. let 17. století je v Brně prokazatelná existence devíti šlechtických svobodných domů, které se až na dvě výjimky nacházely na hlavních náměstích (Horním a Dolním trhu) či v jejich bezprostřední blízkosti. Ze starší časové vrstvy pocházely výsady k domům ve vlastnictví Veroniky z Boskovic, Kunky z Kravař a Strážnice[101] a pánů z Kunštátu a Lichtenštejna. Zřejmě mladšího data byly „svobody“ pánů

---

[92] AMB, fond A 1/1 Archiv města Brna – Sbírka listin, mandátů a listů (dále AMB, fond A 1/1 Sbírka listin, mandátů a listů).

[93] Srov. dále H. JORDÁNKOVÁ – Ludmila SULITKOVÁ, *Domy pánů z Pernštejna v kontextu šlechtické držby v královském městě Brně*, in: Pernštejnové v českých dějinách, ed. P. VOREL, Pardubice 1995, s. 117–118.

[94] AMB, fond A 1/1 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 8, ff. 35v, 76v.

[95] AMB, fond A 1/1 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 21.

[96] T. BALETKA, *Dvůr*, s. 433.

[97] J. DŘÍMAL, *Sociální složení a majetek obyvatel Brna v letech 1365 až 1509*, in: BMD 6, 1964, s. 235; H. JORDÁNKOVÁ – L. SULITKOVÁ, *Domy pánů z Pernštejna*, s. 118; Veronika NĚMCOVÁ, *Berní rejstřík města Brna z roku 1432*. Edice a rozbor, netištěná diplomová práce, Brno 2002, s. 77, 54, 45, 50, 48, 45–46, 68, 82.

[98] AMB, fond A 1/1 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 22, 9, ff. 42v, 49r, 92v, 104v.

[99] AMB, fond A 1/1 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 23–24.

[100] Listinně byly dva svobodné domy potvrzeny již za markraběte Jošta, jak vyplývá z *Register zápisůw královských i obecných roku 1454*, ed. František PALACKÝ, in: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, díl II, Praha 1842, č. 655 na s. 475.

[101] Dům byl zapsán jako svobodný do zemských desek k roku 1481. Majitelka přijala na spolek svého manžela Václava z Boskovic. Tomáš KALINA, *Moravské zemské desky*, sv. II., 1480–1566, Kraj brněnský, Praha 1950, s. 13, č. 94.

z Dietrichštejna, Kounic a Pernštejna.[102] Mezi tyto výsadní domy zařazujeme i tzv. Münzhaus neboli Münzhof, který byl v 80. letech 15. století v držení Jana Doupovce z Čisté Studně.[103]

Královské město Brno bylo již od počátku své existence z topografického hlediska rozděleno na čtyři části neboli čtvrtě. Nejrozsáhlejší soubor pozůstatků reprezentativních kachlových kamen s rytířskými motivy datovaný do konce šedesátých, či spíše průběhu sedmdesátých let 15. století byl objeven na parcele dnešního domu č. 8 ve Starobrněnské ulici, která ležela na rozhraní prvního a druhého městského okrsku. Zánik kamen pak je vzhledem k nálezovým okolnostem kladen do počátku 16. století.[104]

V nejbližším okolí nálezu stály ve středověku dva svobodné šlechtické domy:

Münzhof (ulice Mečová č. 2/Panská č. 15)[105]

V těchto místech se i po lokaci vrcholně středověkého města rozkládala ještě ve druhé polovině 14. století velká, z větší části nezastavěná parcela, která nenáležela městu, ale zeměpánovi („*area domini marchionis*“).[106] K roku 1387 jsou zde v berním rejstříku uváděni poprvé mincíři.[107] Markrabě Jošt právě zde renovoval markraběcí minci, jejíž funkci převzala roku 1457 po vydání mincovního privilegia (Ladislavem Pohrobkem) městská mincovna. Je velmi pravděpodobné, že činnost této mincovny byla přerušena v poslední fázi česko-uherských válek. Tento fakt vyplývá nepřímo jak ze zápisů městských knih (berních rejstříků), dosvědčujících, že se na této parcele usazují nájemníci,[108] tak z listiny krále Matyáše (k 1. říjnu 1483) a jeho nástupce Vladislava (k 1. březnu 1491),[109] kteří se zmiňují o pobořeném domě, kterým obdarovávají dvořenína Jana Doupovce z Čisté Studně za podmínky, že tento zde provede opravy na své náklady, jejichž výši určují až do výše 500 zlatých moravských. V případě, že objekt převezme znovu zeměpán, musí být tato částka Doupovcovi či jeho dědicům vrácena. V prostorách „*minchúfu*“ sídlil prokazatelně již na počátku roku 1484 nový vlastník, lépe řečeno jeho žena, Barbora ze Štokafelzu.[110]

---

[102] Jednalo se o dnešní dům pánů z Kunštátu, na počátku 17. století zvaný „*starý pernštejnský*“, který Pernštejnové zdědili v devadesátých letech 15. století. Srov. dále.

[103] H. JORDÁNKOVÁ – L. SULITKOVÁ, *Domy pánů z Pernštejna*, s. 118–119.

[104] D. MERTA, *Obchodní galerie Velký Špalíček*.

[105] Dle podkladů, které zpracovaly L. SULITKOVÁ a H. JORDÁNKOVÁ na základě archivního materiálu a odborné literatury. Totéž platí i pro dům v Dominikánské ulici č. 9.

[106] Bedřich MENDL (ed.), *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*, Brno 1935, s. 303.

[107] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 19, f. 19r.

[108] Z let 1432, 1471 a 1479. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 21, f. 13r; 22, f. 12r; 23, f. 14r.

[109] AMB, fond A 1/1 Sbírka listin, mandátů a listů.

[110] AMB, fond A 1/1 Sbírka listin, mandátů a listin, 1484, I. 9, Znojmo.

Dům pánů z Kunštátu (Dominikánská ulice č. 9)

Parcelu dnešního „Domu pánů z Kunštátu“ zachytil poprvé na plánku rekonstruujícím zástavbu vnitřního města v polovině 14. století Oldřich Vičar.[111] Tehdy se ovšem na této ploše rozkládalo pět samostatných měšťanských domů, a to dva do dnešní ulice Dominikánské a tři do dnešní Starobrněnské ulice. Zatímco průčelí domu do Dominikánské ulice, vytvořené spojením dvou městišť již v 60. letech 14. století, zůstalo nezměněné ve své šíři dodnes, domy mající svá průčelí do Starobrněnské ulice byly scelovány a připojeny k tomuto objektu až v 16. století.

Jádro tohoto komplexu tedy představovala parcela do Dominikánské ulice získaná někdy před polovinou 14. století Gerhardem z Kunštátu († 1350).[112] Ten byl v letech 1326–1327 nejdříve komorníkem brněnské a znojemské cúdy a v letech 1337–1350 nejvyšším komorníkem brněnské cúdy.[113] K této parcele připojil jeho syn Vilém (I.) (1373 †), zakladatel boleradické větve rodu,[114] který zastával též nejvyšší úřad komorníka brněnského zemského práva (1361–1366), okolo roku 1365 vedlejší dům.[115] Koncem sedmdesátých let 14. století[116] byla městská nemovitost v držení Erharta st. z Kunštátu († 1406), nejvlivnějšího muže Joštova markraběcího dvora.[117] V letech

---

[111] Oldřich VIČAR, *Místopis Brna v polovici 14. století. (Prostor uvnitř městských hradeb)*, in: BMD 7, 1965, plánek.

[112] První písemná zmínka o Gerhardovi se váže k roku 1322. Dospělosti se dožilo jeho pět synů, kteří se stali zakladateli dalších pošlostí. J. MEZNÍK, *Lucemburská Morava*, s. 368; M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 120–128. V domě „*Gerhardi de Chunstat*“ v letech 1348–1357 žil jistý Rursmundel (psán též Rursmindel). B. MENDL (ed.), *Knihy počtů*, s. 93, 186, 243.

[113] Dalibor JANIŠ, *Institucionální základy zemského práva na Moravě ve 13. a 14. století.* (Zeměpanská správa – zemský soud – zemský soud), netištěná disertační práce, Brno 1999.

[114] L. HOSÁK, *Boleradice v době předhusitské*, in: Časopis společnosti přátel starožitností 54, 1946, s. 135; Jindra PAVELKOVÁ, *Genealogie boleradické větve pánů z Kunštátu*, in: Mediævalia historica Bohemica 10, 2005, s. 265–289; M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 431–434.

[115] Před scelením vedlejší parcela náležela jistému Turnknophomu. O. VIČAR, *Místopis Brna*, s. 259. V letech 1365–1367 je zde vedena „*area dominorum de Polhradicz*“, na které jsou podchyceni dva nájemci: 1365–1367 malíř Ješek a k roku 1365 překupnice Katruša. Srov. B. MENDL, *Knihy počtů*, s. 302. Dále AMB, fond A1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 18, f. 13v. Jan O. ELIÁŠ předpokládá, že šířka spojených městišť dosahovala až 28 metrů. V druhé polovině 14. století došlo k přestavbě domu a jeho průčelí. Vrcholně gotický dům byl jednopatrový. *(Dům pánů z Kunštátu v Brně*, in: Dějiny staveb 2001, s. 34–36.)

[116] V. ŠTĚPÁN (*Moravský markrabě*, s. 124) potvrzuje držbu domu k roku 1377, kdy bylo na „snídani v domě Herolta z Kunštátu“ 31. května čteno memorandum hospodaření městské brněnské rady. Pramenně je městiště a zároveň i držba spojeného domu potvrzena k letům 1387–1391. V roce 1387 zde pobývali jako nájemníci pivovarník Ješko Luchi a šenkýřky Kačna a Pcheczka (sic) (AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 19, f. 18v). K roku 1389 je zde navíc veden opětovně pivovarník Ješek z Meziříčí a na místo Pcheczky jistá šenkýřka Mareta (AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 20, f. 15v). Srov. též AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, f. 52v. Vilémův synovec, Erhart st. z Kunštátu, vystupoval v letech 1373–1374 jako poručník strýcových synů. M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 435.

[117] Jeho politický vliv začal postupně vzrůstat od poloviny roku 1384. V. ŠTĚPÁN, *Moravský markrabě,* s. 208, 408, 446. Ještě roku 1368 držel jen Kunštát. Prvním velkým majetkovým ziskem byl v roce 1384 hrad Pyšolec, včetně 20 vesnic. Současně obdržel část výnosů z měst Jevíčka a Bystřice nad Pernštejnem a městeček Brtnice a Stařeč. V lednu 1386 získal lénem tvrz a městečko Napajedla a díl moravskotřebovského panství

1398–1406 byl komorníkem brněnské cúdy a v roce 1399 dokonce zemským hejtmanem.[118] Snad právě tento významný představitel kunštátského rodu si vymohl osvobození spojeného domu z městských povinností. Avšak k roku 1432 náleželo měštiště „*area civitatis olim dominorum de Podiebrad*" již městu.[119]

Po ukončení husitských válek měl být dům navrácen původnímu majiteli,[120] jedinému dědici poděbradské větve, Jiříku – pozdějšímu českému panovníkovi, kterého zastupoval poručník Heralt (II.) z Kunštátu a na Líšnici.[121] Tento věčný bouřlivák nakonec v létě roku 1444 ukončil svůj pohnutý život na popravišti.[122] Z výše naznačeného předpokládáme, že k předání měštiště do rukou Jiříka z Poděbrad nedošlo a že město odprodalo, snad protiprávně, v polovině století tzv. „Prockův dům" Mikuláši Asspekovi. Na domě byl připsán i blíže neurčený nájemník Václav.[123] Před rokem 1477 zde byla zapsána jako nájemnice vdova (řeznice) Klamphlinová.[124] Nedostatek pramenů nám

a na podzim téhož roku tvrz a městečko Týnec s rozsáhlým příslušenstvím. Později získal dědičně hrad Bouzov (s podhradním městečkem Loštice a 14 vesnicemi), který byl v létě roku 1396 markrabětem odňat Prockovi z Vildenberka. Do zemských desek byla tato transakce vložena na zemském soudu 4. července 1397. Dne 7. května roku 1398 dostal Joštův oblíbenec do dědičného vlastnictví další majetky – hrad a město Moravská Třebová. Téhož dne udělil Erhartovi a jeho prvorozenému synu Bočkovi jako doživotní léno Boskovice s tím, že po smrti markraběte měly přejít do jejich dědičného vlastnictví. Zbořený hrad, náležející kdysi pánům z Boskovic, jim povolil obnovit. Obdarování Erharta v letech 1386–1400 byla tak častá, že markraběcí notář Ondřej z Třeboně používal pro tyto listiny unifikovanou arengu. Až do roku 1405 nadále rozšiřoval svůj pozemkový majetek, a to díky stálé Lucemburkově přízni (Podivín, Chornice, bechyňské a malenovické panství). Přesto ke konci svého života se kvůli finanční záruce za českého krále Václava IV. dostal se svým příznivcem do přímé vojenské konfrontace. Srov. V. ŠTĚPÁN, *Moravský markrabě*, s. 408, 446; M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 306–321, 328–332.

[118] L. HOSÁK, *Přehled dějin Kunštátu do doby bělohorské*, in: Příspěvky k dějinám Kunštátu na Moravě, Kunštát 1970, s. 5; T. BALETKA, *Šlechtické nemovitosti v Brně v době markraběte Jošta (1375–1411)*, in: ČMM 114, 1995, s. 245.

[119] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 21, f. 12v. Po smrti (1444) líšnického Heralta (II.) z Kunštátu a Bouzova městskou nemovitost (jako veškerý majetek této větve) dědili opětovně Kunštátové z Poděbrad. M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 117. Již po vymření mužských členů vlastní rodové větvě z Kunštátu roku 1414 se dědici větší části moravského majetku stala odnož z Poděbrad, jmenovitě Boček ml. (III.) z Poděbrad. M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 331–332, 356–363.

[120] Nabízí se možnost, že se tak stalo v létě roku 1435, kdy byl dospívající Jiří z Poděbrad v Brně společně s Janem Tovačovským z Cimburka. Poprvé vystoupil na veřejnost na zdejším zemském sněmu, kdy hájil při soudním projednávání v majetkové rozepři svou příbuznou Žofii z Kunštátu. Tenkráte mu bylo pouhých patnáct let. J. DŘÍMAL, *Účast moravských královských měst*, s. 78. Avšak pozdější záznam v berní knize tuto úvahu vylučuje. Srov. též J. MACEK, *Jiří z Poděbrad*, s. 31–32.

[121] Prvním Jiříkovým poručníkem byl Boček ml. (III.) z Kunštátu. Po jeho brzké smrti převzal před rokem 1430 poručenství líšnický Heralt (II.) z Kunštátu. J. DŘÍMAL, *Účast moravských královských měst*, s. 77; M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 363.

[122] J. DŘÍMAL, *Účast moravských královských měst*, s. 78–83. Nejnověji H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ, *Špilberská kachlová kamna*, s. 575.

[123] „*Nicolaus Asspek habet domum Proczkonis emptam a dominis ...*" Objekt byl ohodnocen na 40 hřiven a byly k němu připsány $^2/_4$ vinice v Hustopečích za 46 hřiven. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 8, f. 25v.

[124] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 9, f. 33r, 23, f. 13v. Ta vlastnila $^1/_2$ masné lavice ohodnocenou 40 hřivnami.

dovoluje postihnout dalšího šlechtického vlastníka až na počátku sedmdesátých let 15. století. V letech 1471–1499 je dům stále nazýván „*domus domini Prockonis*“.[125]

Líšnický Procek z Kunštátu a Opatovic byl roku 1454 potvrzen králem Ladislavem do funkce olomouckého komorníka, kterou poté vykonával dvacet let (1474). Za tímto personálním návrhem lze hledat zemského správce Jiříka z Poděbrad. Tato změna v úřadu však přinesla rozbroje mezi Prockem a syny předchozího komorníka, Jana Cornštejnského z Lichtenburka, který tuto funkci zastával v letech 1437–1453. I přes své katolické věrovyznání byl opatovický Procek věrnou moravskou oporou svého úspěšnějšího českého příbuzného.[126] Jelikož nezůstavil žádné dědice (otázkou je, zda byl vůbec ženat), krátce před smrtí roku 1476 přibral na „spolek“ (tedy na své majetky jako spolumajitele) Jana Heralta z Kunštátu a na Plumlově, syna bývalého poručníka krále Jiřího. Matka Jana Heralta, Kateřina z Častolovic, byla druhou ženou Heralta II. a později se podruhé provdala za českého šlechtice Jana Zajíce z Hazmburku a na Kosti. Po její smrti v roce 1457 se Jan Heralt stal jediným dědicem otcovského majetku (starší sestra Kateřina byla již mrtva). Vyrůstal pod dohledem svého královského poručníka. Před rokem 1466 se oženil s Johankou z Kravař. Ta mu věnem přinesla plumlovské panství (okres Prostějov).[127] V té době získal do zástavy české hrady Točník a Žebrák. V moravské zemské správě se uplatnil až po smrti svého slavnějšího příbuzného, Jiříka z Poděbrad. Roku 1474 a krátce před smrtí (v letech 1489–1490) zastával jako jeho strýc Procek úřad olomouckého komorníka. Koncem sedmdesátých let 15. století význačně rozmnožil svůj majetek. Bezdětný bratranec Procek z Kunštátu a Opatovic mu odkázal panství Líšnici, Kunštát a Lysice. Po jeho smrti († 1479)[128] se Jan Heralt stal jediným a též posledním mužským příslušníkem líšnické větvě pánů z Kunštátu. Zemřel bez mužských dědiců roku 1490.[129] Během svého života se velmi zadlužil. Jedním z jeho ručitelů byl i mocný pan Vilém z Pernštejna. I když na úhradu dluhů padla většina Heraltova majetku, jeho vdova Johanka z Kravař zdědila část z rozsáhlého kravařského majetku, který nebyl dotčen zadlužením jejího zemřelého manžela. Jejich jediná dcera Ludmila byla „vhodnou partií“ na vdávání. Rok po otcově smrti, roku 1491, vstoupila do manželského svazku s Vratislavem z Pernštejna. Ten při výkonu kumulované funkce komorníka – nejdříve pro kraj brněnský v letech 1486, 1490–1496 a v letech 1490, 1495–1496 již ve funkci nejvyššího komorníka – mohl úzce spolupracovat se svým „budoucím“ tchánem. Vratislav poslední dvě léta života stál v čele moravské stavovské obce jako zemský hejtman (1494–1496). Manželství trvalo

[125] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 22, f. 11v; 23, f. 13v; 24, f. 13v; 25, f. 12v.
[126] Srov. pozn. 38.
[127] Johanka z Kravař byla třetí dcerou Jiříka Strážnického z Kravař, kterým roku 1466 vymřel rod Kravařů v mužské linii. Z otcovy pozůstalosti jí připadlo plumlovské panství s městem Prostějovem, městečkem Kostelcem a 12 vesnicemi. T. BALETKA, *Páni z Kravař*, s. 277–285, 288.
[128] Poslední písemná zmínka o Prockovi je ke konci měsíce března roku 1478. Srov. M. ŠVÁBENSKÝ, *Stavovské listiny* 1212–1847. Katalog, Brno 1965, s. 128.
[129] M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 281–286.

krátce a žádní dědicové z tohoto ne právě spokojeného soužití nevzešli. Nejdříve zemřela žena Ludmila († 1493) a roku 1496 náhle i její muž. (Po smrti Ludmily Pernštejnské z Kunštátu odkázala její matka Johanka z Kravař († 1495) rozsáhlý pozemkový majetek (Plumlov, Prostějov) svému někdejšímu zeti.) Brněnská nemovitost po Vratislavově úmrtí připadla staršímu bratru Vilémovi z Pernštejna. Tak se dostal svobodný dům v Dominikánské ulici do přímé správy pánů z Pernštejna.[130]

V městských knihách převodů nemovitostí (tzv. rychtářských knihách) je objekt veden až od počátku 17. století. K roku 1612 se námi sledovaný svobodný dům nazýval již jako *starý pernštejnský*.[131] Poslední pernštejnský majitel Jan zahynul tragicky roku 1597 při obléhání uherské pevnosti Rábu.[132]

Reduta

Zlomky dalších rytířských kachlů byly odkryty při archeologickém výzkumu i v místech nejstaršího městského divadla u nás, kde dříve stával též svobodný šlechtický domovní objekt, tedy na rohu Zelného trhu a Kapucínského náměstí, v místech dnešní Reduty. Kolem poloviny 14. století se zde nacházely nejméně čtyři středověké parcely. Podle kupní smlouvy z 1. srpna roku 1600 prodal Karel z Lichtenštejna a Mikulova, na Valticích, Plumlově a hradě Úsově, nejvyšší sudí Markrabství moravského a císařský rada purkmistrovi, radě a celé brněnské obci za 1000 zlatých moravských svůj nárožní dům na tehdejším Horním trhu,[133] který náležel nepřetržitě více než dvě století panskému rodu Lichtenštejnů, prokazatelně od roku 1396.[134]

Za husitských válek patřili Lichtenštejnové na moravské straně k nejvěrnějším spojencům Zikmunda Lucemburského a později i rakouského vévody Albrechta Habsburského. Po úspěšné protihusitské ofenzívě, která proběhla na jihozápadní Moravě na podzim roku 1421, byl v Brně 17. listopadu uzavřen nový landfrýd, nevýhodný pro moravské husitské pány. Ten, kdo nestvrdil dohodu, byl prohlášen

---

[130] P. VOREL, *Cimburkové a Pernštejnové. (Majetkové a rodinné vztahy na přelomu 15. a 16. století)*, in: Morava na prahu nové doby. Přerov 1995, s. 82; TÝŽ, *Páni z Pernštejna*, s. 99, 285; M. PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie*, s. 491; M. PLAČEK – P. FUTÁK, *Páni z Kunštátu*, s. 286.

[131] Miroslav ROHLÍK, *Moravské zemské desky*, sv. III, 1567–1641, Kraj brněnský, Praha 1957, č. 85 na s. 423–425. Právě v době pernštejnské držby byl objekt stavebně upravován. Nejdříve v první polovině 16. století a snad i později, v osmdesátých letech téhož století. J. O. ELIÁŠ, *Dům pánů z Kunštátu*, s. 36–38.

[132] P. VOREL, *Páni z Pernštejna*, s. 259, 262

[133] AMB, fond A 1/1 Sbírka listin, mandátů a listů.

[134] Jošt Lucemburský při svém pobytu ve Znojmě daroval Janu I. z Lichtenštejna a na Mikulově „dům stojící na rohu Horního náměstí v Brně, který dříve náležel židu Mendelovi". Právě v místech dnešního divadla Reduty procházela pomyslná hranice mezi brněnskou židovskou částí a ostatní částí města. Metoděj ZEMEK – Adolf TUREK, *Regesta listin z lichtenštejnského archivu ve Vaduzu z let 1173–1526*, in: SAP 33, 1983, s. 226, č. 212. Listinný záznam v brněnských městských knihách je až k roku 1419. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, f. 316v. Srov. též M. FLODROVÁ, *Historický prolog příběhu brněnské Reduty*, in: red. Eva DUFKOVÁ, *Reduta. Divadlo na Horním náměstí*, Brno 2005, s. 17–32.

za zemského škůdce. Jako devátý v pořadí přivěsil svou pečeť i Hartneid V. z Lichtenštejna, jinak též z Mikulova. V průběhu roku 1422 byl za své služby pověřen správou královského Špilberku. Avšak již k 1. lednu 1423 byl na vlastní žádost zproštěn tohoto výnosného a prestižního purkrabského úřadu.[135] V druhé polovině 15. století se z mikulovské větve Lichtenštejnů v moravské a potažmo i v rakouské zemské politice angažovali synové Jiřího IV. (1418–1444). Jindřich VII. zvaný Kulhavec (1446–1485) sice nejdříve sympatizoval s Jiřím z Poděbrad, ale za vlády Matyáše Korvína zastával post zemského (?) (spíše snad vojenského) hejtmana.[136] Naopak jeho bratr Kryštof III. (1446–1506) se nejprve těšil Korvínově přízni. Roku 1487 byl jmenován rakouským zemským maršálkem a 1489 mu byl propůjčen úřad nejvyššího číšníka. I když po Matyášově smrti všechny své funkce pozbyl, nakonec se s římským císařem Friedrichem III. (1415–1493), svým politickým protivníkem, usmířil. Ten ho jmenoval svým rádcem a roku 1493 opětovně zemským maršálkem. Zdařilé majetkové „ukotvení" po obou stranách hranic poskytlo představitelům lichtenštejnského rodu v pozdním středověku možnost aktivně zasahovat do politického dění v obou zemích – v Rakousích i na Moravě.[137]

Kdy byl brněnský lichtenštejnský dům osvobozen od každoročních městských poplatků, nevíme. Z dochované prodejní smlouvy vysvítá, že šlechtická nemovitost byla na prahu 17. století ve velmi špatném stavebním stavu a dům byl „*starý a rozpadající se*".

Vedle šlechtických domů byly nalezeny pozůstatky kachlových kamen s rytířskou tematikou i ve třech měšťanských domech, v areálu dnešního kapucínského kláštera, v Kobližné ulici č. 21 a v Orlí ulici č. 16.

[135] Hartneid byl v té době vážně nemocen, neboť pro případ zhoršení jeho zdravotního stavu měl hrad předat novému nástupci osobně tehdejší špilberský úředník Bavor z Holovous. Lichtenštejn zemřel o něco později, snad v roce 1427. H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ, *Špilberská kachlová kamna*, s. 571; Jacob FALKE, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*, Wien 1868, přílohy IV.

[136] V letech 1469–1494 byl zemským moravským hejtmanem Ctibor Tovačovský z Cimburka. Jeho bratr Jan Tovačovský zastával v sousedních Čechách postupně nejdříve funkci nejvyššího sudí (1475–1479) a poté až do své smrti úřad nejvyššího komorníka (1479–1483). Srov. například František HÝBL, *Úvod*, in: Morava na prahu nové doby, Přerov 1995, s. 7–10; Václav PUMPRLA, *Na okraj olomouckých exemplářů Knihy tovačovské*, tamtéž, s. 65.

[137] J. FALKE, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*, přílohy IV; OSN 15, Praha 1900, s. 1055; Thomas WINKELBAUER, *Lichtenštejnové jako „šlechta neznající hranice"*. Náčrt majetkového vývoje pánů a knížat Lichtenštejnských v Dolních Rakousích a na Moravě v rámci politických dějin, in: Andrea KOMLOSYOVÁ – Václav BŮŽEK – František SVÁTEK (edd.), Kultury na hranici, Waidhofen an der Thaya 1995, s. 216–217.

Kapucínské nám.

Na místě dnešního areálu kapucínského kláštera (dnes Kapucínském náměstí) lze podle písemných pramenů doložit před stavbou konventu existenci několika městských objektů. V polovině 17. století byl v krátké době již podruhé vystaven v brněnském prostředí klášter pro řeholníky mužského žebravého řádu – kapucíny, tentokráte uvnitř samotného královského města, poblíž Židovské brány. Nový klášter byl vybudován na základech bývalých sedmi až devíti měšťanských domů.[138] Jeden z později stržených domů obývali i výrobci kachlů. V berních rejstřících z let 1499–1504 a 1510 jsou zapsáni jako poplatníci nejdříve Pavel a na počátku 16. století Petr.[139] Písemně lze tedy prvního majitele domu, který se zabýval výrobou kachlů, klást až na konec 15. století. U poplatníka z roku 1477 není žel uvedeno řemeslo, pouze jméno a příjmení. Nejpozději jsou na této nemovitosti doloženi členové hrnčířského cechu k polovině následujícího věku.[140]

Orlí ulice

Dům na Orlí ulici č. 16 je v povědomí brněnských znalců historie spjat s pověstí o tzv. kamenné panně.[141] Ve druhé polovině 16. století to byla adresa tří vynikajících lékařů, nejdříve Tomáše Jordána z Kluže, pozdějšího zemského lékaře Markrabství moravského, působícího v Brně v letech 1569–1586, po jeho smrti Achilla Cromeria, který zde měl umístěnou alchymistickou laboratoř, a nakonec zde sídlil přesvědčený luterán Jakub Konrád Pretorius z Perlenberku, jenž se v Brně zakoupil roku 1598.[142] Ale vraťme se do druhé poloviny 15. století. První záznam v berní knize z roku 1477 dům definuje jako „*domus Moravi antiqui*".[143] Předpokládáme, že dům nesl toto pouze orientační označení po předchozím majiteli – významném brněnském měšťanovi.[144] Pod strohým údajem je připsán jistý řezník Jan Wunsam, který měl dům již ohodnocen na dvojnásobek (tedy na 60 hřiven). Platil řádně z řemesla a roku 1495 odkoupil jednu masnou lavici za 37 hřiven. Jak bylo v té době zvykem, vylepšoval si rodinný rozpočet pěstováním vína v blízkém okolí i na jižní Moravě, v oblíbených lokalitách brněnských měšťanů, v Hustopečích a Židlochovicích. Celkem vlastnil $^4/_4$ a $^2/_8$ vinic oceněných

[138] Nejnověji Michal TEJČEK, *Kapucíni v Brně v 17.–18. století*, in: BMD 18, 2005, s. 162.
[139] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 25, f. 6r („*Paulus lutifigulus*"); 26, f. 6r („*Paulus lutifigulus*", *Petrus lutifigulus*"); 27, f. 6r („*Petrus lutifigulus*").
[140] Vladimír NEKUDA, *Nálezy středověkých hrnčířských pecí na Moravě*, s. 77–78.
[141] Bohumír J. POPELÁŘ, *Urbář pověstí brněnských*, Brno 1946, s. 119–128.
[142] H. JORDÁNKOVÁ –L. SULITKOVÁ, *Mobilita městské inteligence v raném novověku (na příkladu královského města Brna)*, v tisku.
[143] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 9, f. 103v.
[144] Touto význačnou brněnskou rodinou se zatím zabývala jen Radomíra BARTEKOVÁ, *Brněnská měšťanská rodina Moravů. Příspěvek k brněnské topografii v 15. století*, in: FB 1992, s. 32–37.

125 hřivnami. Vedle Jana je uveden i Štěpán Wunsam, a to pouze jako majitel 1/8 vinice v Židlochovicích (za 30 hřiven). K letům 1503 a 1509 je zmiňován opětovně Jan, který se stal majitelem dvou polovin masných lavic v hodnotě 129 hřiven. Zda se jedná o téhož poplatníka, nebo o otce se synem, nelze rozhodnout. V následující nově založené berní knize k roku 1509 se opětovně na stejném domovním objektu cituje Jan a po něm k roku 1536 Toman Wunsam.[145] Prokazatelně od poloviny devadesátých let 15. století (a hypoteticky od roku 1477) do roku 1536 v domě žila rodina Wunsamových, z nichž otec a syn provozovali výnosné řeznické povolání. Majetkové základně objednavatele otopného tělesa, podle dochovaných kachlových zlomků, odpovídá i reprezentativně kvalitní úroveň archeologických nálezů.

Hrad Špilberk

Z navážky jihozápadního bastionu hradu Špilberku pochází torzo kachle s druhým z rytířů. Při sanačních pracích zde dělníci v horní části bastionového násypu narazili na místo s větší kumulací keramických zlomků z konce 15. – počátku 16. století. Celý soubor sem byl nejspíš jako odpad odložen při budování renesančního bastionu, překrytého později mohutnou barokní fortifikací. Místo nálezu neskýtá příliš mnoho informací k případné osobě stavebníka kamen, jejichž součástí kachel byl. Těleso bastionu bylo budováno navážením zeminy, které na skalnatém špilberském kopci nebylo nazbyt. Ze způsobu uložení keramických zlomků lze však soudit, že nebyly obsaženy v navážce, ale naopak do ní jednorázově uloženy. Zdá se tedy pravděpodobné, že torzo našeho kachle bylo původně součástí kamen z interiéru hradu. V množství špilberských kachlových nálezů však zatím žádný zlomek k této sérii přiřadit nelze. Špilberský hrad byl coby zeměpanské, čas od času zastavované zboží spravován markrabětem jmenovanými hejtmany. V šedesátých letech 15. století využíval hrad jako svoji základnu syn českého krále Jiřího Viktorin a jen stěží si lze představit, že by se vedle záškodnické války proti Brnu věnoval vybavení hradních interiérů. Hypoteticky nejpříznivější situace pro předpokládanou stavbu kamen nastala v letech 1473–1485, kdy byl špilberským správcem hejtman Matyáše Korvína, Dobeš Černohorský z Boskovic. Z tohoto období máme zprávy o financování stavebních a udržovacích prací na Špilberku. Z našich úvah však nemůžeme úplně vyloučit ani další královské hejtmany, především Petra Herzoga. Stavitelem mohl být ještě Jan Meziříčský z Lomnice, který získal v roce 1498 hrad do zástavy, jež se protáhla na celých padesát let. S jeho osobou lze totiž s největší pravděpodobností spojovat stavbu jiných pozdně gotických kamen na Špilberku.[146]

[145] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 10, f. 206r.
[146] H. JORDÁNKOVÁ – I. LOSKOTOVÁ, *Špilberská kachlová kamna*, s. 577–579.

Starobrněnská ulice

Některé typy kachlů z obou souborů jsou doloženy též ve Starobrněnské ulici č. 8 i v prostoru dnešního nákupního a zábavního centra Velký Špalíček. Vzhledem k vysoké řemeslné kvalitě byla taková kamna určena pro reprezentativní interiér příslušníka vyšší společenské vrstvy. Proto je hypoteticky situujeme do areálu dnešního domu pánů z Kunštátu a bývalého Münzhofu. Tehdejším stavitelem by tedy mohl být šlechtic Jan Doupovec z Čisté studně. Zlomky obou souborů jsou taktéž doloženy v lichtenštejnském domě na Horním trhu (dnes divadlo Reduta).

Kachle z obou sérií, jen v méně finančně náročném řemeslném provedení se našly i ve třech měšťanských domech v areálu města. Jedná se o objekty Kobližná ulice č. 19, 21 a roh České ulice č. 2 a náměstí Svobody č. 1 (ve středověku tzv. *domus balnei*).

Kobližná ulice

Dům na Kobližné ulici č. 19, odkud pochází zeleně glazované torzo prořezávaného kachle s prvním ze tří králů, byl prokazatelně v letech 1471–1477 (1485)[147] obýván rodinou Matyáše Zukspratleho (Czugkspratel). Jeho otec Václav, povoláním soukeník, zasedal nepravidelně v rozmezí let 1442–1462 (1446, 1449, 1451, 1545, 1460, 1462) i přes svůj průměrný osobní majetek v městské radě. K roku 1442 mu náležel dům ve třetí městské čtvrti.[148] Po Václavově úmrtí byl i jeho syn Matyáš přizván do správního orgánu. Dvě úřední léta vykonával konšelský úřad (1462, 1471). Dále pokračoval v otcově výnosném řemesle a zároveň se věnoval viničnímu hospodářství. Obdělával celkem 2 celé a $^1/_4$ vinice. Větší část lze lokalizovat do okolí města a jednu celou vinici na jižní Moravu, do Hustopečí. Celková berní hodnota obhospodařovaných vinic dosahovala výše 85 hřiven. Naproti tomu samotný brněnský dům byl ohodnocen pouze 55 hřivnami.[149] Matyáš Zukspratl zemřel kolem roku 1482. V pamětní knize se dochovalo jeho poslední pořízení.[150] Svůj majetek rozdělil nejen mezi manželku Uršulu a dva syny (Hanuš a Ludvík), ale odkázal nespecifikovanou část

[147] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 22, f. 27r; 9, f. 79r; 48, ff. 460v–461r.

[148] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 8, f. 55v. Dům byl oceněn 38 hřivnami. Nahodile se setkáváme s pojmenováním ulic již ve 30. letech 15. století, avšak pouze na brněnských předměstí. S písemně fixovaným pojmenováním ulic se ovšem setkáváme soustavněji až na počátku 16. století (v berní knize založené roku 1509).

[149] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 9, f. 79r.

[150] Testament byl sice v řádné lhůtě po jeho smrti přinesen na radnici, ale kvůli nebožtíkovu synu Václavovi, mnichovi, který byl v závěti též jmenován, nebyl zatím testament potvrzen. Správce pozůstalosti, Lorenz Hinko, dokázal, že se jmenovaný Václav s otcem již dříve majetkově vypořádal. Po vyvrácení protiargumentů testament nabyl platnosti a byl dne 8. února 1485 zapsán do městské knihy. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, ff. 460v–461r. Tímto děkuji kolegovi Tomáši Sterneckovi za konzultaci při přepisu zápisů z pamětní knihy.

i dalším blízkým příbuzným. Třetí syn Václav zasvětil svůj život Bohu. Po absolvování městských škol (nižší a vyšší stupeň) pokračoval ve vysokoškolských studiích v nedaleké Vídni. K roku 1466 byl již bakalářem[151] a o dvacet let později, k roku 1485, je uváděn jako cisterciácký mnich v dolnorakouském Lilienfeldu.[152] Jak vyplývá z testamentu, zůstavitel Matyáš byl velmi bohabojný muž. Nejen že materiálně zabezpečil své blízké, ale také neopomenul představitele zdejší církve. Jeho zbožné odkazy činily celkem 92 zlatých moravských a dvě sukna.[153] Proto se můžeme právem domnívat, že soukeník Matyáš Zukspratl byl iniciátorem stavby kachlových kamen s náboženským motivem Klanění sv. Tří králů.

Dnešní rohový dům v Kobližné ulici č. 21 byl v polovině 15. století obýván rodinou Weitstubnerovou více než půl století. V berní knize z roku 1442 byl jako majitel domovního objektu uveden sladovník Ondřej Weitstubner. Platil řádně dávku z řemesla a vedle domu ohodnoceného k berním účelům 50 hřivnami, vlastnil i 2 $^1/_2$ vinice v okolí města (Židenice aj.) a $^1/_2$ vinice na jižní Moravě (Hustopeče) v celkové výši 50 hřiven. Ondřejovi synové, Václav a Matl (Matěj), vykonávali nadále otcovo řemeslo. Dům byl připsán k roku 1477 asi staršímu Václavovi. Vedle držby městské nemovitosti (50 hřiven) a poloviny sladovny (12 $^1/_2$ hřivny) byl vlastníkem i 1 $^1/_4$ vinice (Hustopeče, okolí Brna), avšak jen v celkové výši 16 hřiven. Na počátku 16. století dům připadl dalšímu členu rozvětvené rodiny. Weitstubnerovi byli spřízněni s rodinou Zukspratlovou, jak lze odvodit z dělení pozůstalosti. Ondřejova nejmenovaná dcera byla provdána za soukeníka Matyáše Zukspratla.[154]

Náměstí Svobody

Rohový dům Česká č. 2 a náměstí Svobody č. 1, odkud pochází režné torzo kachle s posledním ze tří králů, patřil v sedmdesátých a osmdesátých letech 15. století (1479–1487) kožešníkovi Jeronýmu Hacklovi.[155] Ve městě provozoval ve stejné době

[151] Téhož roku Václav, bakalář vídeňský, postoupil před purkmistrem, dvěma radními a městským notářem svému otci polovinu vinice v Hustopečích na vrchu Strasperg, a to se všemi vlastnickými právy. Vinici Václav získal odkazem od svého dědečka Ondřeje Weistubnera. Byla mu přisouzena v přítomnosti Václavovy babičky, vdovy po Ondřejovi, a Ondřejova syna (tedy Václavova strýce). AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, f. 392r.

[152] Opat Pavel a celý konvent P. Marie v Lilienfeldu se písemně obrátili na rychtáře a městskou radu, aby byli nápomocni hainfeldenskému měšťanu Ruprechtu Pelczovi, jemuž dal konvent plnou moc k vyřízení dědického podílu řádového bratra Václava po jeho otci Matesi Czugkspratelovi. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, f. 461r.

[153] J. MEZNÍK, *Členové brněnských městských rad z let 1343–1473*, netištěný rukopis, s. 174–175. Práce je uložená v AMB.

[154] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 8, f. 57v; 48, ff. 392r, 407r; 9, f. 78v. Srov. i pozn. 151.

[155] I další mužské členy Hackelova rodu – Jana, Pavla, Jeronýma a Jiřího – lze z písemných berních údajů. (AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkps. č. 48, ff. 342r, 544r, 570v; 21, ff. 4v, 20v; 8, f. 40v; 9, ff. 50v, 79v) z 15. století oprávněně zařadit mezi poměrně zámožné řemeslnické rodiny.

totéž řemeslo i bratr (či bratranec) Jiří Hackel. První doložitelný člen rodiny – Jakub kožešník, zasedal v městské radě v letech 1420, 1427 a 1428. Podle zápisu v městské pamětní knize k roku 1419 vlastnil dům „*in foro Inferiori*" (tedy na dnešním nám. Svobody). Přesnou lokaci objektu nelze určit.[156] Zemřel roku 1432.[157] Našemu Jeronýmovi byl k roku 1477 dům na tzv. Dolním náměstí oceněn pro berní účely 24 hřivnami. Vedle řemesla měl připsány i části vinic v okolí města (na Starém Brně a v Židenicích) v hodnotě 2 ½ hřiven.[158] Ve srovnání s majetkem výše uvedeného Matyáše Zukspratla patřil Jeroným, byť byl kožešníkem, k chudší měšťanské vrstvě, čemuž odpovídá i jednodušší a tedy méně nákladné provedení kachlových kamen s motivem Klanění.

Závěr

V brněnském kachlovém materiálu poslední třetiny 15. století se objevují dvě tematicky odlišné série, „turnajová" scéna a Klanění sv. Tří králů, které byly používány jak společně v jednom otopném tělese, tak i samostatně. Kachle byly vyráběny v různé kvalitě od zeleně a žlutě glazovaných, prořezávaných exemplářů až po jednoduché režné, a to nejen v brněnském prostředí. Vzhledem k četnosti nálezů kachlů s „turnajovou" scénou právě v Brně, kde jsou doloženy i různé redukované varianty jednotlivých motivů, mohlo být Brno také místem jejich původu. O druhé kolekci, Klanění, jejíž výskyt je mnohem početnější, se vzhledem k jejímu územnímu rozšíření převážně v českých zemích dá zatím přiklonit pouze k tomuto širokému vymezení místa vzniku. Žádný z dosud publikovaných nálezových celků není natolik dominantní, aby mohl být označen za původní, přičemž jako zdroj inspirace se zde zřejmě uplatnily grafické předlohy. Naznačují to nejen srovnání s tzv. velkým uměním, ale i s nálezy podobných kachlů z produkce budínské královské dílny a především pak ze švýcarských lokalit městského a hradního prostředí.

Na základě topografického výzkumu brněnských městských domů lze spolehlivě určit stavebníky většiny námi zkoumaných kachlových kamen. Vedle reprezentantů panských rodů, Kunštátů (potažmo Pernštejnů), Lichtenštejnů a nižšího šlechtice Doupovce z Čisté Studně, to byli jednak samotní výrobci kachlů a dále zámožnější představitelé brněnských řemeslníků, tedy řezníci, kožešníci, sladovníci a soukeníci, kteří svými produkty zásobovali nejen širší tržní okruh, ale vyráběli i na export. Rozdílné majetkové základně objednavatelů otopného tělesa odpovídá i různá kvalita řemeslného provedení kachlů.

[156] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, f. 570v.

[157] J. MEZNÍK, *Členové brněnských městských rad*, s. 72. Jeho blízký příbuzný, koželuh Mikuláš Hackel z Kroměříže, zakoupil v létě roku 1411 ve městě sladovnu. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 48, f. 544r.

[158] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, rkp. č. 8, f. 40v.

SEZNAM PŘÍLOH:

Příloha č. 1: Nikový, prořezávaný kachel s plastikou turnajového rytíře z tzv. Rytířských kamen vyráběných v budínské královské dílně v letech 1454–1457. Holl 1983, 210, obr. 22.

Příloha č. 2: Turnajoví rytíři, Švýcarsko (Zürich, Wädenswil, Hallwil, Aarau/Turm Rore, Burgdorf), 1450–1475. Ziegler 1968, 71–75, obr. 32, 33.

Příloha č. 3, 4: Nikové kachle s proti sobě jedoucími turnajovými rytíři, polovina 15. století, Bern. Roth Kaufmann – Buschor – Gutscher 1994, 268–269, kat.č. 373–374.

Příloha č. 5: Zeleně glazovaný kachel se čtyřlistem, polovina 15. století, Bern. Roth Kaufmann – Buschor – Gutscher 1994, 220, kat.č. 264.

Příloha č.. 6: Zeleně glazovaný nikový kachel se lvem nad okenní kružbou, polovina 15. století, Bern. Roth Kaufmann – Buschor – Gutscher 1994, 266, kat.č. 369.

Příloha č.. 7: Zeleně glazovaný nikový kachel se lvem nad nad obloukem s nosy, 15. století, Basilej. Franz, R. 1969, 227, obr. 95.

Příloha č. 8: Narození Krista, spodní část pravého křídla oltáře z Orlové, třetí čtvrtina 15. století. Kostowski 1999, 153, kat.č. 058.

Příloha č. 9: Iniciála P s Adorací děcka z Graduálu magistra Václava, 13./16. století. Krása 1990, 220, obr. 129.

Příloha č. 10: Jeden ze sv. Tří králů, 15. století, Kolín nad Rýnem, Kunstgewerbemuseum. Franz 1969, 68, 260, Fig. 157.

Příloha č.. 11: Jeden ze sv. tří králů, 15. století, Strassburg. Strauss 1983, 143, T. 174.

Příloha č. 12: Biblický král, kachel z nástavcové části kamen, Buda, 1469–1473. Holl 1983, 207, obr. 12.

Příloha č. 13: Jeden ze sv. Tří králů, švýcarské hrady Wädenswil (kolem 1460) a Hallwil (1464/66). Ziegler 1968, 71–75, obr. 31. : Jeden ze sv. Tří králů, švýcarské hrady Wädenswil (kolem 1460) a Hallwil (1464/66). Ziegler 1968, 71–75, obr. 31

Příloha č. 14: Kachel s prostředním ze sv. Tří králů, Velké Meziříčí, 15. století. Stehlíková 1999, 316.

Příloha č. 15: Zvěstování, zeleně glazovaný kachel ze sbírek muzea v Colmaru. Strauss 1973, 123, tab. 50.1.

Příloha č. 16: Zvěstování, zeleně glazovaný kachel ze sbírek muzea v Hamburku, jihoněmecký původ, druhá polovina 15. století. Strauss 1973, 34, 123, tab. 49.2.

Příloha č. 17: Klanění, kopie nástěnné malby z rytířské síně píseckého hradu. Sedláček 1890, 181.

Příloha č. 18: Turnaj, kopie nástěnné malby z rytířské síně píseckého hradu. Sedláček 1890, 182.

Hana Jordánková – Irena Loskotová

Spätmittelalterliche Kachelöfen in der Königsstadt Brünn

ZUSAMMENFASSUNG

In dem Brünner Kachelmaterial des letzten Drittels des 15. Jahrhunderts kommen zwei thematisch unterschiedliche Serien vor – die „Turnierszene“ und die Anbetung der Drei Könige, die sowohl gemeinsam auf einem Heizkörper, als auch selbständig verwendet wurden. Die Kacheln wurden in verschiedener Qualität von den grün und gelb glasierten, durchschnittenen Exemplaren bis zu einfachen Rohkacheln hergestellt, und dies nicht nur im Brünner Milieu. Die zahlreichste Kollektion von mindestens 35 Stk stammt aus der archäologischen Grabung der Latrine im hinteren Teil der Parzelle des Hauses Starobrněnská 8, weitere Einzelfunde wurden auf Fundstellen im adeligen sowie bürgerlichen Milieu entdeckt. Mit Rücksicht auf die Zahlenmenge der Kacheln mit „Turnierszene“ gerade in Brünn, wo auch verschiedene reduzierte Varianten einzelner Motive belegt sind, kann Brünn ihr Herkunftsort gewesen sein. Die ganze Szene deutet an, dass die attraktive ritterliche Unterhaltung den Zusammenstoß der katolischen und utraquisti schen Herrschaft symbolisiert. Auch wegen dieser Zusammenhänge wird ihre Entstehung in die 70er Jahre des 15. Jahrhunderts datiert, mit einem möglichen Überhang in die späten 60er Jahre, wo die Feindschaft der beiden Gruppen ihren Höhepunkt erreichte.

Bei der anderen Kollektion mit der Szene der Anbetung der Könige, die viel zahlreicher ist, kann wegen ihrer territorialen Verbreitung vorwiegend in den böhmischen Ländern ihre Herkunft nur in diesem Gebiet situiert werden. Keiner der bisher publizierten Fundkomplexe ist insoweit dominant, dass er als original bezeichnet werden könnte, wobei als Inspirationsquelle hier wohl graphische Vorlagen dienten. Dies wird nicht nur durch den Vergleich mit der sog. hohen Kunst angedeutet, sondern auch durch Funde ähnlicher Kacheln aus der Produktion der königlichen Werkstatt in Buda und vor allem aus den Schweizer Fundstellen in Städten und Burgen. In den böhmischen Ländern ist die künstlerische Gestaltung der Szene, wo jeder Hauptperson eine eigene Kachel vorbehalten ist, nicht üblich. Meistens sind alle Figuren in der Szene auf einer einzigen Kachel dargestellt.

Anhand der topographischen Untersuchung der Brünner Häuser können Bauherren der meisten von uns erforschten Kachelöfen zuverlässig festgestellt werden. Neben Vertretern des Adels – die Herren von Kunštát (und Pernstein), von Liechtenstein und der niedere Adelige Doupovec von Čistá Studně – waren es einerseits die Kachelhersteller selbst, andererseits wohlhabende Brünner Handwerker, also Metzger, Kürschner und Tuchmacher, die mit ihren Erzeugnissen nicht nur einen breiteren inländischen Martkbereich versorgten, sondern auch auf Export produzierten. Den unterschiedlichen Eigentumsverhältnissen der Besteller der Heizkörper entspricht auch die Qualität der handwerklicher Ausführung der Kacheln.

Bildlegenden:

Abb. 1: Durchschnittene Nischenkachel mit der Plastik des Turnierritters aus sog. Ritteröfen, die in der königlichen Werkstatt in Buda in den Jahren 1454–1457 hergestellt wurden. Holl 1983, 210, Abb. 22.

Abb. 2: Turnierritter, Schweiz (Zürich, Wädenswil, Hallwil, Aarau/Turm Rore, Burgdorf), 1450–1475. Ziegler 1968, 71–75, Abb. 32, 33.

Abb. 3, 4: Nischenkacheln mit gegeneinander fahrenden Turnierrittern, Mitte des 15. Jahrhunderts, Bern. Roth – Buschor – Gutscher 1994, 268 – 269, Kat. Nr. 373–374.

Abb. 5: Grün glasierte Kachel mit Vierblatt, Mitte des 15. Jahrhunderts, Bern. Roth Kaufmann – Buschor – Gutscher 1994, 220, Kat. Nr. 264.

Abb. 6: Grün glasierte Nischenkachel mit dem Löwen über Fenstermaßwerk, Mitte des 15. Jahrhunderts, Bern. Roth Kaufmann – Buschor – Gutscher 1994, 266, Kat. Nr. 369.

Abb. 7: Grün glasierte Nischenkachel mit dem Löwen über dem Nasenbogen, 15. Jahrundert, Basel. Franz, R. 1969, 227, Abb. 95.

Abb. 8: Geburt Christi, Unterteil des rechten Altarflügels aus Orlová, drittes Viertel des 15. Jahrhunderts. Kostowski 1999, 153, Kat.Nr. 058.

Abb. 9: Initiale P mit der Adoration des Jesuskinds aus dem Gradual Magisters Václav, 13./16. Jahrhundert. Krása 1990, 220, Abb. 129.

Abb. 10: Einer der Drei Könige, 15. Jahrhundert, Köln am Rhein, Kunstgewerbemuseum. Franz 1969, 68, 260, Abb. 157.

Abb. 11: Einer der Drei Könige, 15. Jahrhundert, Strassburg. Strauss 1983, 143, T. 174.

Abb. 12: Biblischer König, Kachel aus dem Ofenaufsatz, Buda, 1469–1473. Holl 1983, 207,

Abb. 13: Einer der Drei Könige, Schweizer Burgen Wädenswil (um 1460) und Hallwil (1464/66). Ziegler 1968, 71 – 75, Abb. 31.

Abb. 14: Kachel mit dem mittleren der Hl. Drei Könige, Velké Meziříčí, 15. Jahrhundert, Stehlíková 1999, 316.

Abb. 15: Mariä Verkündigung, grün glasierte Kachel aus den Museumssammlungen in Colmar. Strauss 1973, 123, Tab. 50.1.

Abb. 16: Mariä Verkündigung, grün glasierte Kachel aus den Museumssammlungen in Hamburg, süddeutsche Provenienz, 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts. Strauss 1973, 34, 123, Tab. 49.2.

Abb. 17: Anbetung, Kopie einer Wandmalerei im Rittersaal der Burg in Písek. Sedláček 1890, S. 181.

Abb. 18: Turnier, Kopie einer Wandmalerei im Rittersaal der Burg in Písek. Sedláček 1890, S. 182.

Příloha č. 1: Nikový, prořezávaný kachel s plastikou turnajového rytíře z tzv. Rytířských kamen vyráběných v budínské královské dílně v letech 1454–1457.

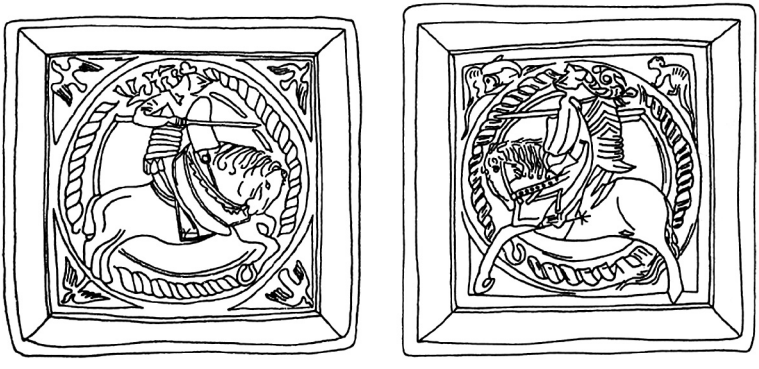

Příloha č. 2: Turnajoví rytíři, Švýcarsko
(Zürich, Wädenswil, Hallwil, Aarau/Turm Rore, Burgdorf), 1450–1475.

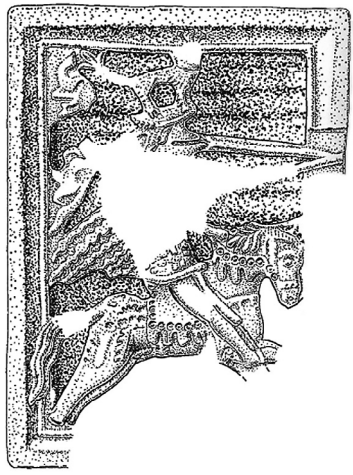

Příloha č. 3, 4: Nikové kachle s proti sobě jedoucími turnajovými rytíři, polovina 15. století, Bern.

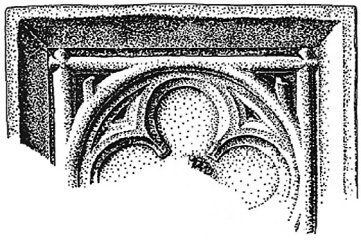

Příloha č. 5: Zeleně glazovaný kachel se čtyřlistem, polovina 15. století, Bern.

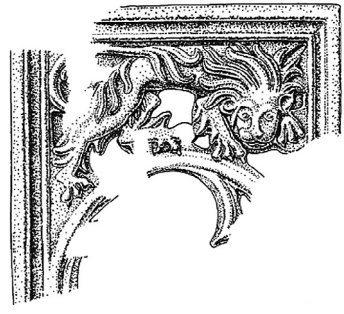

Příloha č.. 6: Zeleně glazovaný nikový kachel se lvem nad okenní kružbou, polovina 15. století, Bern.

Příloha č.. 7: Zeleně glazovaný nikový kachel se lvem nad nad obloukem s nosy, 15. století, Basilej.

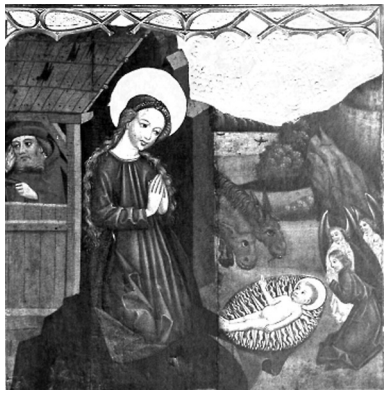

Příloha č. 8: Narození Krista, spodní část pravého křídla oltáře z Orlové, třetí čtvrtina 15. století.

Příloha č. 9: Iniciála P s Adorací děcka z Graduálu magistra Václava, 13./16. století.

Příloha č. 10: Jeden ze sv. Tří králů, 15. století, Kolín nad Rýnem, Kunstgewerbemuseum.

Příloha č.. 11: Jeden ze sv. tří králů, 15. století, Strassburg.

Příloha č. 12: Biblický král, kachel z nástavcové části kamen, Buda, 1469–1473.

Příloha č. 13: Jeden ze sv. Tří králů, švýcarské hrady Wädenswil (kolem 1460) a Hallwil (1464/66).

Příloha č. 14: Kachel s prostředním ze sv. Tří králů, Velké Meziříčí, 15. století.

Příloha č. 15: Zvěstování, zeleně glazovaný kachel ze sbírek muzea v Colmaru.

Příloha č. 16: Zvěstování, zeleně glazovaný kachel ze sbírek muzea v Hamburku, jihoněmecký původ, druhá polovina 15. století.

Příloha č. 17: Klanění, kopie nástěnné malby z rytířské síně píseckého hradu.

Příloha č. 18: Turnaj, kopie nástěnné malby z rytířské síně píseckého hradu.

Zdeněk Šimeček

KNIHKUPECKÝ OBCHOD V BRNĚ A V OLOMOUCI OD DVACÁTÝCH LET 18. STOLETÍ DO ROKU 1772 Část I. (Do počátku šedesátých let)[1]

Z údajů o knižním obchodu v Brně na sklonku 16. a na počátku 17. století proniká zájem norimberských knihkupců o moravský a slezský trh. Úspěch snah završilo povolení moravských stavů, aby Georg Lehmann směl prodávat knihy v Zemském domě v Brně. Fakt sám o sobě vypovídá nejen o tom, že mezi moravskou šlechtou rostla poptávka po knihách, které nabízel mezinárodně organizovaný sortimentní obchod. Naznačuje, že v zemích České koruny se vytvářelo rovněž prostředí, povzbuzující růst nakladatelské činnosti. Výsledky Lehmannových aktivit limitovaly však výrazně právní poměry, diskriminující nekatolického knihkupce a omezovala konkurence brněnského stacionárního knihkupce Johanna Georga Muffata, který se vůči němu profiloval programově jako knihkupec katolický. V rámci vymezeném zápasem domácího měšťanského knihkupce s norimberským knihkupcem, který měl sklad knih ve Vídni, se rozhodovalo o dalším vývoji obchodu s knihou v Brně, na Moravě a v přilehlé části Slezska.

Měšťanský knihkupec Muffat boj v roce 1715 vzdal, ale také Lehmann se dostal do obtížné situace, když mu jako nekatolíkovi byl roku 1717 prodej v Zemském domě v Brně zakázán. Jako neúčinné se ukázalo, že již před tímto rozhodnutím vystřídal faktora luterského vyznání faktorem katolickým a svěřil mu sklad v Brně. Faktorem se stal Matyáš Wagner, pocházející z Horních Rakous. Obchod na Moravě Lehmann ve svých rukách udržel, nadále se také uplatňoval jako nakladatel, zejména v letech 1712–1717.[2] Sklad v Brně byl však městským rychtářem v Brně v důsledku žaloby na patisk vydání *Nového práva útrpného a hrdelního*, jež císař privilegoval Kašparu Janu Kupcovi z Bílenberka, uzavřen. Podmínky k jednání o jeho otevření umožnilo až postoupení knižního zboží Lehmannovu zeti Kraussovi, který v roce 1724 požádal město o uvolnění uzávěry. Městský soud však nebyl k takovému kroku oprávněn a Lehmann byl vyzván, aby se s žádostí obrátil k apelačnímu soudu v Praze, který uzávěr nařídil. Krauss však toho dosáhl prosbou ke Karlu VI., který ve snaze podporovat v rakouských zemích rozvoj obchodu nařídil, aby po složení soudní kauce byly

[1] Studie navazuje na stať *Obchod s knihami a veřejnost v Brně od sklonku 17. do počátku 40. let 18. století.* Část I. byla uveřejněna ve sborníku Brno v minulosti a dnes, sv. 16, Brno 2002, s. 163–183, Část II. tamtéž, sv. 17, Brno 2003, s. 357–397 (dále cituji Šimeček I nebo Šimeček II). Na uvedené statě odkazuji jen v případě, že se při výkladu odvolávám na pramen, který tu cituji.

[2] Tisky firmované v Brně zaznamenal Vladislav DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků. Staré tisky do roku 1800*, Brno 1978.

knihy Kraussovi ze skladu vydány.[3] Spor Lehmanna s Kupcem měl sice podle rozhodnutí apelačního kolegia dále pokračovat, přestal však podvazovat Kraussovu obchodní činnost. Zásluhu o ni měli Matyáš Wagner a jeho příbuzný František Wagner, kteří s Lehmannem a Kraussem spolupracovali.

Více než spor s Kupcem ohrozil Lehmannovo postavení spor s městskou radou, jenž vypukl v roce 1720. Důvod k němu dalo neoprávněné vydání německého překladu *Práv městských království Českého a markrabství Moravského.* Právo na překlad do němčiny a německého vydání získal smlouvou z 2. června 1700 s tiskařem Svobodou, který byl držitelem příslušného císařského privilegia, brněnský magistrát.[4] Na zprávu, že došlo k vydání a tisk si již zakoupil pro svoji potřebu zemský solicitátor Müller, reagovala rada stížností k císaři a rozsáhlou akcí, která měla vést k uzavření Lehmannových skladů a ke konfiskaci nákladu.[5] Muffat považoval tehdy Lehmannovo postavení v Brně za natolik kritické, že v něm poznovu ožila myšlenka provozovat v Brně knihkupectví. Neměl však na mysli, že se vrátí k profesi sám, takový krok byl neslučitelný s postavením ringsmana, ale požádal městskou radu o přiznání knihkupectví pro syna. Rozhodnutí rady vyznělo nepříznivě, zdůvodnění poskytla nezletilost syna, který nemohl získat měšťanské právo, a také skutečnost, že nebyl vyučen.[6] O tom, že Muffat Lehmannovu aféru sledoval, třebaže sám byl ze hry venku, a nepřátelství vůči starému konkurentovi jej neopustilo, svědčí, že se stal informátorem rady ve věci neoprávněného prodeje tisku městských práv. Zatímco v Lehmannově aféře s patiskem hrdelního řádu mohl upozornit na případy prodeje na Moravě a ve Slezsku, jak to dovolovaly jeho tehdejší knihkupecké kontakty na trhu, kde se pohyboval, nyní posloužil jen údajem, že tisk nabízí v nabídkovém katalogu vídeňský knihař Lochner.[7] Fakt signalizuje, že znalost nabídky a poptávky a vůbec poměrů na trhu byla v míře stále vyšší vázána na existenci knihkupeckých nabídkových katalogů.

---

[3] Jednotlivé peripetie jednání lze sledovat v protokolech městské rady v letech 1624 a 1625.

[4] Literatura uvedena ŠIMEČEK II, s. 379.

[5] Na schůzi rady 7. srpna 1720 bylo rozhodnuto požádat městský soud o vyšetření, kde, u koho a za jakou cenu Müller tisk zakoupil. Stranou zůstala otázka, jak Lehmann překlad práv získal. Údaje uváděné v literatuře o překladu, který dala pořídit městská rada (srov. ŠIMEČEK, s. 380), lze doplnit. Georg Johann Rössler oznámil již v červnu 1717 magistrátu, že text překladu byl přepsán a že chybí jen překlad rejstříku, úplný text však městský syndik doručil s prosbou o schválení a revizi dvorské české kanceláři až v březnu 1720 (viz přípis z 21. března 1720). Potíže působila náročnost na tlumočení, již inicioval již dekret Leopolda I. z 5. srpna 1697. Spisy uloženy v Archivu města Brna (dále AMB), fond A 1/9 Archiv města Brna, Stará tereziánská registratura, inv.č. 438, sign. S 116. Rukopis není znám a nelze proto určit, v jakém vztahu byl k překladu, kterého užil při vydání Lehmann. V patentu České dvorské kanceláře z 28. února 1721 se konstatuje, že překlad pro Lehmannovo vydání pořídil soukromý překladatel a obsahuje četné chyby. Srov. citaci v úvodu vydání Josefa JIREČKA, *Práva městská Království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich sumou od M. Pavla Krystyana z Koldína*, Praha l876, s. XI.

[6] Muffatova nedochovaná žádost byla projednávána v zasedání městské rady 26. dubna 1721. AMB, fond A 1/3 Archiv města Brna, Sbírka rukopisů a úředních knih 1333–1955, inv.č. 1313, Protokol městské rady, s. 327.

[7] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1312, Protokol městské rady ze 14. prosince 1720, s. 901. Katalog není v literatuře citován. Justiční tisky přinášely vydavatelům zisk, jejich odbyt byl zajištěn potřebou patrimoniálních, městských a zemských úřadů i zájmem advokátů. Zajisté z toho důvodu tisk

Nedlouho po zamítnutí Muffatovy žádosti o knihkupeckou živnost v Brně pro syna projevil zájem o prodej knih v Zemském domě Franz Wagner. Měl vysvědčení zemského purkrabí. Napjatý vztah k Lehmannovi v městské radě charakterizuje, že rozhodnutí k vydání souhlasu mělo předcházet zjištění, že Wagner není ve spojení s Lehmannem.[8] Hledání takového kontaktu nebylo zřejmě bezdůvodné. Šlo o příbuzného Lehmannova brněnského faktora Matyáše Wagnera, jak dosvědčuje žádost o atestát pro vdovu po něm, vystavený poté, kdy se přihlásila v roce 1747 o dědický podíl po Františku Wagnerovi pro syna Ignáce Wagnera. F. Wagner se později ucházel o získání měšťanského práva v Olomouci a lze považovat za pravděpodobné, že měl již delší dobu před tím na starosti tamější sklady brněnského knihkupce Matyáše Wagnera a vídeňského Georga Lehmanna. Spravoval je pravděpodobně i po získání měšťanského práva, kdy vyvíjel samostatnou knihkupeckou činnost.[9]

Soudní spory s Kupcem a městem Brnem v důsledku neoprávněného tisku a zápas s měšťanským knihkupcem Muffatem zcela nepochybně nepříznivě ovlivňovaly ve druhém desetiletí 18. století poměry na knižním trhu v Brně a na Moravě. Doprovodným jevem byla nejistota způsobená vyšetřováním, prohlídkami knižních skladů i zastrašováním a inzultacemi. Z hlediska dalšího vývoje byly důležité zejména dvě skutečnosti. Za prvé, že knihkupeckou scénu opustil Muffat, a za druhé dohoda mezi městem a Lehmannem o náhradu za neoprávněné vydání městských práv.

Záchrannou ruku pro uchování obchodních aktivit na Moravě podala Lehmannovi městská rada neočekávanou změnou stanoviska ve sporu. Ovlivnila tím nepřímo na dlouhý čas vývoj knihkupectví v Brně. K novému řešení došlo poté, kdy se akce vedená proti Lehmannovi ukazovala jako málo účinná a v komisi rady, které byla causa svěřena, se objevil názor, že se sporem jsou spojeny vysoké náklady. V té souvislosti vyjádřil referent Schellenberger názor, že právo na vydání práv by mělo být postoupeno Lehmannovi.[10] Nelze vyloučit, že podnět k jednání dal Lehmann, když vídeňský tisk práv z roku 1720 hodlal doplnit nově vytištěným věnováním císaři Karlu VI. Souhlas k jednání s Lehmannem vyjádřil nakonec i purkmistr, který Schellenbergerův názor nejprve odmítal a v radě byla zahájena na začátku roku 1722 jednání o narovnání s Lehmannem.[11] Smlouva byla vyhotovena 9. května 1722 v Brně

zařadil Lochner do svého nabídkového katalogu. Ještě po konfiskaci německých městských práv dolnorakouskou vládou sděloval brněnský agent App, že nalezl dva exempláře u vetešníka a zprávu o prodeji v Opavě poslal do Brna tamější knihař.

[8] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1313, s. 458 (zápis ze schůze z 6. dubna 1721). Údaj o zjištění důvěryhodnosti informace v jednání rady není zapsán.

[9] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č.1339, Protokol městské rady ze zasedání 25. srpna 1747, s. 1069.

[10] Názor byl tlumočen již v zápise ze schůze městské rady z 30. dubna 1721. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1313, Protokol městské rady, s. 340.

[11] První návrh narovnání byl čten na schůzi z 27. března. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č.1314, s. 260. Součástí příprav dohody bylo zjištění nákladů, které město na vydání německých práv v minulosti vynaložilo, a sestavení textu přísahy, kterou se měl luterán Lehmann zavázat k plnění závazků.

ve dvou exemplářích, jeden z originálů je dodnes uložen ve spisech magistrátu. Město se v ní mj. zavazovalo, že zajistí renunciaci všech stížností vůči Lehmannovi.[12] Městská rada závazky plynoucí z narovnání plnila. Problematickým se v roce 1728 v souvislosti s Lehmannovým úmyslem vydat nové vydání německých městských práv[13] ukázalo, nakolik se narovnáním cítil zavázán tiskař Svoboda, když na něm Lehmann žádal vydání vytištěných prvních archů německého vydání městských práv a zásoby papíru určeného pro celý tisk.[14] Lehmann za svého života peněžní závazek zcela nevyrovnal a o splácení posledních 1 000 zl. bylo město nuceno se dohadovat s Lehmannovým zetěm Kraussem. Jednáním byl na zasedání městské rady 8. května 1744 pověřen syndik A. I. Kindler vybavený plnou mocí.[15] Následující den se vypravil do Vídně, kde podle směrnice přijaté v radě uzavřel s Kraussem dohodu. Kraussovi byl snížen nesplacený dluh na polovinu, avšak s tím, že město mu nenahradí škodu, která vznikla tím, že tiskař Svoboda odmítl splnit městem v Lehmannově zájmu vyjednané závazky o vydání tištěných archů a papíru zakoupeného k edici. Krauss nepovolené vydání německých městských práv označil za mrzutou záležitost, ztrátu, kterou nakladatel utrpěl, ocenil na 6 000 zl. Smlouva o zaplacení 500 zl. byla uzavřena 23. května 1744 a částka složena nadvakrát do městské pokladny.[16] Prodej privilegia na tisk německých městských práv městem uvolnil plný návrat Lehmanna na moravský trh.

Lehmann si zřejmě po vítězství vykoupeném vysokou peněžní náhradou, již zdaleka nepokrývala cena převzatých exemplářů českého vydání městských práv tištěného Sinapim v roce 1701 a nerozprodaného, uvědomil,[17] že bude moci jen s překážkami obchodovat v Brně a na Moravě s knihami na své jméno. Hledal proto způsob, jak moravský trh uchovat, a nalezl jej v knihkupecké sféře ve spolupráci se svým brněnským faktorem Matyášem Wagnerem. Po uzavření smlouvy s městem následovaly rychle po sobě akty, které ujasnily právní vztahy na knihkupeckém trhu. Součinnost Lehmanna nelze sice v dochovaných písemnostech doložit, rostoucí úloha Wagnera

[12] AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 438, sign. S 116.

[13] Jde o další doklad potřeby edice platného městského práva na Moravě, v literatuře není zmíněna. Potvrzuje, že záměr městské rady v Brně z roku 1700 připravit německé vydání byl právem spojován s finančním ziskem.

[14] Městský magistrát objednal pro tisk práv v roce 1714 šedesát balíků papíru. Tiskař Svoboda Lehmannův požadavek odmítl a Lehmann se obrátil v roce 1728 se stížností na Svobodu k městské radě. Svoboda se odvolával na právo držby jako zástavy na smluvní vydání práv, které se neuskutečnilo a žádal o odstupné 150 zl. Městská rada Lehmannovi vytýkala, že požadavek neuplatnil svou vinou včas a Svoboda tak právo vydržel. Srov. Relaci k zasedání městské rady l0. července 1730 v Protokolu městské rady, s. 1622–1623. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1322.

[15] Protokol městské rady z 18. května 1744, AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1336, s. 642.

[16] AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 438, sign. S 116.

[17] Částka byla vyčíslena sumou 4 172 zl. a 12 kr. Lehmann byl povinen zaplatit k 31. prosinci 1622 659 zl. Dvakrát ročně pak měl splácet po 500 zl.zbytek. Jen z malé části závazek snižovalo převzetí 300 exemplářů českého vydání městských práv. Na tiskaři Svobodovi se Lehmann domáhal vydání vytištěných archů německých městských práv a papír na jejich tisk.

však nasvědčuje, že při nich hrál důležitou úlohu. Již 4. září 1722 uzavřel Wagner smlouvu s Muffatem, který jejím přijetím vyjádřil zajisté i rezignaci na snahu zajistit knihkupectví pro svého syna. Nákupem knih v Muffatově skladu v Brně a v Olomouci přitom Wagner podal důkaz, že nepřevzal Lehmannův sklad a neobchoduje s jeho knihami.[18] Ve smlouvě se Muffat kromě toho zavázal, že na Moravě nezřídí knihkupectví a nebude s knihami obchodovat. Posilování pozice Wagnera jako stacionárního knihkupce v Brně, který nadto získal monopol na sortimentní knižní obchod na celé Moravě, zajišťovalo výhody i pro Lehmanna. Knižní sklad v Brně byl relativně blízko Vídně a vztah k Wagnerovi jako bývalému dlouholetému faktoru, který osvědčil loajalitu ve sporech o patisk útrpného a hrdelního práva Josefa I., dával záruku spolupráce. Zejména se však podporou Wagnera zajistil před ohrožením své nakladatelské činnosti možným moravským konkurentem. Dobrým vztahem neotřásla ani účast Wagnera ve sporu mezi Lehmannem a Lehmannovou ženou, která zaslala Wagnerovi list, který manžel označil za hanopis (Schmähbrief) a dožadoval se v Brně jeho vydání. Mělo ho být užito v soudním sporu mezi manželi.[19] Souvislost s knihkupeckými poměry v Brně nelze prokázat, existence korespondence mezi Wagnerem a Lehmannovou ženou může však být interpretována jako svědectví, že Wagner byl považován v Lehmannově rodině za důvěryhodného služebníka.

Pokud jde o Muffata, nelze rozhodnout, zda i při tomto kroku nebyl veden záští vůči Lehmannovi a nesledoval postoupením skladu Wagnerovi jeho neprospěch. V letech 1721–1724 se však na něj hrnuly požadavky věřitelů a v radních zápisech se o něm hovoří jako o bezohledném dlužníkovi. Jen výjimečně šlo o pohledávky za knižní zboží. Pocházely pravděpodobně z doby, kdy vykonával knihkupeckou profesi. Dlužní částky ve výši 250 zl. za knihy se dožadoval stížností u městské rady knihkupec a nakladatel v Kolíně nad Rýnem Wilhelm Metternich.[20] Při projednávání závazků po smrti Muffata se přihlásil také frankfurtský knihkupec a nakladatel Johann Melchior Bencard s pohledávkou ve výši 200 zl. S pohledávkou vystoupil rovněž Lehmann.[21] Negativní odezvu budily v Brně také některé Muffatovy obchodní praktiky. Do městské rady se tak dostala v roce 1721 stížnost, že jako ringsman oprávněný k čepování vína propůjčil svůj dům ke konání bálu, při čemž nebylo dbáno uzavírací hodiny. Prozíravý Muffat nebyl přítomen. Údaj uvádím jako doklad obchodní obratnosti, která vynášela zřejmě více, než tomu bylo v knihkupeckém obchodě. Víno Mufat nejen čepoval, ale také prodával do okolí. Ve Velké Bitýšce na něm mýtní neoprávněně vymáhali zaplacení mýtného.

[18] Smlouva v AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 249, sign. K 65.
[19] Záležitost byla v radě projednávána v několika zasedáních.
[20] Viz zápis ze schůze městské rady z 15. května 1724. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1316, s. 391. Údaje o Metternichovi David L. PAISEY, *Deutsche Buchdrucker, Buchhändler und Verleger 1701–1750*, Wiesbaden 1988, s. 171.
[21] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1318, s. 880.

Největší zisk z prodeje Muffatova skladu měl ovšem Matyáš Wagner. Získání vlastního knižního skladu přispělo k získání měšťanského práva, jejž dosáhl 15. prosince 1722 na knihkupeckou činnost.[22] Jeho principál Lehmann se zbavil nepohodlného konkurenta a s pomocí Wagnera byl s to obhospodařovat svoje vlastní knižní sklady v Brně a pravděpodobně i v Olomouci do doby, než se tam usadil František Wagner. Lze konstatovat, že po narovnání s městem a uvolnění do té doby pro spor s Kašparem Janem Kupcem z Bílenberka uzavřeného skladu ve prospěch zetě v roce 1724 bylo zajištěno postavení vídeňských knihkupců Lehmanna a Johanna Paula Krausse v rozvoji knižního obchodu na Moravě. Obnovena byla také úloha jejich nakladatelské činnosti firmované ve Vídni a v Brně jako záruky pro bezproblémové rozšiřování vlastních nákladů v zemích České koruny. Nakladatelské aktivity Lehmanna a Krausse v Brně překračovaly moravský a slezský region a zasáhly ve dvacátých a třicátých letech širší okruh rakouských zemí, zatímco měšťanští knihkupci v Brně a v Olomouci nakladatelskou činnost v té době vůbec nerozvíjeli.Tiskaři v obou městech se pak spokojovali tiskem základních školních učebnic, náboženských tisků a kalendářů, které rozšiřovali prodejem z tiskárny nebo přenechávali knihařům. Z řad tiskařů se také ozývaly hlasy, které knihkupcům vytýkaly, že jim ubírají živobytí tím, že prodávají tisky dovezené do země. J. F. Svoboda se v dobrém zdání k Muffatově žádosti o privilegování tisku a prodeje Evangelií a katechismu již roku 1709 ohradil proti záměru dát učebnice vytisknout v Norimberku, jak se domýšlel.[23] O vydání učebnic vedli mezi sebou tiskaři v moravských městech spor zejména v letech 1718–1719. Nelze však zjistit, zda a jak se na nich podílel J. G. Muffat.[24]

Knižní obchod v Brně a na Moravě zajišťoval po zamítnutí žádosti, kterou podal 12. prosince 1730 knihkupec a vydavatel ve Vídni J. P. Krauss[25] císaři Karlu VI. o povolení prodeje knih v Zemském domě, nadále stacionární měšťanský knihkupec Matyáš Wagner. Z Kraussova podání a z přímluvy, kterou ve prospěch Krausse vypracoval Maxmilian Oldřich z Kounic, moravský zemský hejtman, je zřejmé, že Wagner sám byl s to knižní sortiment ve městě nabízet jen v omezeném rozsahu. Wagner neudržoval potřebné styky s nakladateli na veletrzích ve Frankfurtu nad Mohanem

[22] Odkazy na literaturu o Wagnerovi ŠIMEČEK II, s. 373. V literatuře není uváděn rok Wagnerova úmrtí, je to způsobeno tím, že matriky zemřelých farnosti u sv. Jakuba ze 40. let nejsou dochovány. Zemřel někdy na počátku roku 1743. Je třeba upozornit, že Wagner nemohl pocházet z Leopoldstadtu v Rakousku, jak identifikoval místní jméno Leopoldtstadt v souhlase s doplňujícím údajem „aus Österreich" Josef DOSOUDIL, *Die Brünner Bürgeraufnahmen 1559–1845*, in: Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens (dále ZDVGMS) 39, 1937, příl. Familienforschung 1937, s. 18. V Rakousku město s tímto názvem neexistuje, Leopoldstadt (Leopoldov) leží na Slovensku. V knize měšťanů jde pravděpodobně o chybu v zápise namísto správného Leopoldschlag; odtud pocházel také F. Wagner.

[23] Muffatovy žádosti o privilegování z let 1708 a 1709 jsou uloženy v Moravském zemském archivu (dále MZA), fond B 1 Gubernium, inv.č. 472, sign. B 6, č. 2.

[24] MZA, fond B 1 Gubernium, inv.č. 472, sign. B 6, č. 4.

[25] O Kraussovi srov. Norbert BACHLEITNER – Franz M. EYBL – Ernst FISCHER, *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden 2000, s. 119–120, kde odkazy na literaturu.

a v Lipsku a neobstarával pro zájemce knihy, které neměl na skladě. Omezenosti svých podnikatelských možností si byl pravděpodobně dobře vědom. Konkurenty nehledal v Lehmannovi a Kraussovi, ale v bavorských prodejcích drobných aktuálních a náboženských tisků, kteří jezdili na jarmark do Brna a moravských měst především z Augšpurku. Na ně si stěžoval společně s mědirytcem Janem Kryštofem Leidigem již v roce 1724, tedy brzy poté, kdy sám začal jako měšťanský knihkupec obchodovat. Přicházeli totiž na trh pravidelně a prodej dovezených obrázků a tisků ubíral živobytí, jak uvedli oba brněnští měšťané v stížnosti k městské radě. Ta stížnost odmítla odkazem na to, že návštěva tzv. hauzírníků na trzích je odedávna běžným zvykem.[26] O málo později ve statutu věnovaném vizitacím na trhu formulovala ovšem jako svou povinnost nepřipustit obchod s knihami, jež jsou „contra religionem et regale majestaticum“, a nařizovala, aby kramáři z Bavorska byli pilně vyšetřováni a jejich zboží podrobeno prohlídce. Pokud by se u nich nalezly nekatolické knihy, skandální obrázky, medaile a podobné věci, měly jim být zabaveny.[27] V období před vydáním patentu Marie Terezie z 25. června 1751, kdy ústřední zeměpanské úřady cenzurní záležitosti soustavně nesledovaly, vystupovala městská rada v konkrétních případech s iniciativou. Bylo tomu tak v situaci, kdy se rozšířila informace o tištěné novině, jejímž obsahem bylo zázračné potrestání lakomého sedláka proměnou v ohavné zvíře. Rozhodnutím rady 2. dubna 1723 bylo nařízeno nejen soudní vyšetření konkrétního případu, nýbrž také prohlídka krámů a vyslechnutí tiskaře.[28]

Situace s obstaráváním nové literatury nebyla však v Brně a na Moravě vzdor omezenosti Wagnerova podnikání kritická. Vídeňský knihkupec a nakladatel Krauss měl v Brně a v Olomouci sklad knih a pravidelně dojížděl nejen do Brna, kde nocoval v hostinci U Bílé labutě, ale také na výroční trhy do Opavy, Jihlavy a Znojma. Fungovala jak základní knihkupecká obslužnost zaměřená na literaturu náboženskou, kde Wagnerova nabídka uspokojovala potřebu duchovních a měšťanů, tak dodávka sortimentu novinek, zejména z nákladů Lehmanna a Krausse. Krauss také zajišťoval náročnější požadavky prodejem v Zemském domě v době zasedání zemského sněmu a soudu prostřednictvím stacionáře Wagnera. Udržoval tak klientelu z řad šlechty. Konfese knihkupce nehrála v šlechtické společnosti zřejmě významnější roli. Lehmanna i Krausse si přála šlechta udržet v Zemském domě i v dvacátých a třicátých letech, protože byli s to vyhovět její poptávce a nabídnout a opatřit žádané tituly. Pro měšťanské zájemce v mezidobí výročních trhů knihy ze skladu Lehmanna vydával Wagner jako faktor, vymáhal

[26] Srov. zápis ze zasedání městské rady 1. září 1724. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1316, s. 619–620. O obchodu s drobnými tisky v říši s podrobnou pramennou dokumentací srov. Michael SCHILLING, *Bildpublizistik der frühen Neuzeit.Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschand bis um 1700*, Tübingen 1990, pro Bavorsko, TÝŽ, *Der Augsburger Einblattdruck*, in: H. Gier – J. Janota (Hrsg.), Augsburger Buchdruck und Verlagswesen, Wiesbaden 1997, s. 381–404.

[27] Zápis ze zasedání městské rady 18. června 1725. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1317, s. 427–428.

[28] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1315, s. 212.

také dluhy za dodané tisky. Krauss ve dvacátých a třicátých letech rozšířil Lehmannovu nakladatelskou aktivitu ve Vídni a produkci nabízel nejen ve Vídni, ale také v Brně. Významu Moravy a Slezska jako trhu pro vlastní náklady nasvědčují údaje o jeho nakladatelské činnosti v Brně. Lze je shledat do roku 1737, kdy vydal žádané dílo Abrahama a S. Clara *Abrahamisches Bescheid-Essen*. Centralizační procesy v habsburské monarchii po roce 1740 význam firmování pro prodej tisků v jednotlivých zemích omezily. Nadále však trval zákaz prodeje knih v Zemském domě pro nekatolického knihkupce a profese měšťanského knihkupce zůstala nadále vázána na získání měšťanského práva.

Z uvedeného je patrné, že vztah Wagnera k vídeňskému nakladateli a knihkupci nelze považovat za konkurenční. V žádosti o zřízení knihkupectví v Zemském domě Krauss výslovně uvedl, že převezme od Wagnera obstarávku knih z říše a ciziny. Spolupráce zřejmě fungovala, nevíme o žádné stížnosti, na druhé straně však nelze potvrdit, že vzrostla nabídka a zájem měšťanské veřejnosti o novinky v sortimentním prodeji. Diferenciace čtenářských zájmů se projevovala nejen odlišnou nabídkou v měšťanském knihkupectví a v knihařském krámu, ale také v zásobě knih v sortimentním obchodě. K spokojenosti Krausse přispívalo pravděpodobně vědomí, že Wagner sloužil věrně jako faktor tchánu Lehmannovi a že se stará o brněnský sklad. Wagnerovo obchodní spojení s Kraussem potvrdil přímo dekret tribunálu, který stanovil, že knihy v Zemském domě bude prodávat Wagner. Šlo o kompromis mezi žádostí Krausse a starým císařským zákazem působení nekatolického knihkupce v Zemském domě. Dekret byl Wagnerovi doručen spolu s císařským reskriptem v listopadu 1731, v němž byla definitivně zamítnuta žádost Krausse o místo knihkupce v Zemském domě.[29] Moravská šlechtická obec však boj o své knihkupectví neztratila. Řešení spočívalo v určení katolického substituta, jímž se stal Wagner. Pro Krausse bylo přijatelné. Nadále tak bylo možno zajistit odbyt knih v řadách šlechtických zájemců.

Dohoda mezi Wagnerem a Kraussem o spolupráci při knižní obslužnosti pokračovala až do Wagnerovy smrti. Záhy po úmrtí Wagnera (zemřel krátce před 4. únorem 1743), zajistil Krauss nového zástupce a do Brna poslal jako prodejce v Zemském domě Franze Wilhelma Pfingstena (jindy Pfingstnera), který o málo později požádal o přiznání měšťanského práva v Brně na knihkupeckou profesi. Nedochovaná Pfingstenova žádost je v protokolu městské rady citována s prezenčním datem 30. září 1743.[30] Marie Anna Wagnerová podala již 29. října protest.[31] Záležitost byla projednávána v zasedání městské rady až 28. února 1744. Pfingstenova žádost byla zamítnuta s odůvodněním, jež bylo převzato z rozkladu Wagnerové. Uvedla, že v současné situaci dostačuje ve městě jediný knihkupec.[32]

---

[29] Dekret nebyl uložen v městské registratuře a není ve spisech dochován. Obsah je znám z protokolů městské rady. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1023, s. 437, 1363.

[30] Údaj v zápise ze zasedání městské rady z 28. února 1744. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1336, s. 285–288.

[31] Zápis ze zasedání městské rady 12. listopadu 1743. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1335, s. 1250.

[32] Srov. údaj v poznámce 30.

O Pfingstenovi se mluví výslovně jako o knihkupci v Zemském domě (*bibliopola in domo comitiali*). Lze doložit, že knihy v Zemském domě vskutku prodával, zpočátku jako Kraussův substitut, nelze vyloučit, že později na svůj náklad. Nebyl měšťanem, v městské společnosti žil s přezdívkou Buchhändler (v matričním záznamu *vulgo Buchhändler*).[33] V Brně působil ještě na počátku padesátých let, tedy v době, kdy Krauss svůj sklad v Brně zrušil. O zániku skladu se dovídáme nepřímo z Kraussova katalogu z roku 1747, kde Brno není již uvedeno jako místo prodeje Kraussových nákladů.[34] Bližší časový údaj není však k dispozici, v nejzazším termínu jej lze posunout do roku 1747, kdy byl katalog vydán. Pfingsten měl v Brně ženu a narodily se mu tu děti. Nic bližšího není známo o pohledávce, kterou měl za blíže neznámým Adamem Oppenheimerem. Není jisté, zda obstál v šlechtickém prostředí v konkurenci s agilním měšťanským knihkupcem K. F. Obladenem. Z Brna nejpozději na počátku padesátých let odešel.

Úplný a definitivní odchod Krausse z Brna a zajisté i z Olomouce, kde Krauss sklad nezmiňoval, je možné považovat za důležitý mezník ve vývoji knihkupectví v Brně. Přinesl s sebou pravděpodobně nejen prodloužení termínu obstarání klientem žádané knihy v knihkupectví v Zemském domě, ale také novou organizaci nákupu a prodeje knih v měšťanském obchodě. Objednávka se již neopírala o přímý kontakt s významným vídeňským knihkupcem a nakladatelem, respektive jeho substitutem. Napříště měli stacionární knihkupci převzít odpovědnost za knihkupeckou obslužnost v Brně a v celé zemi v plné šíři. Spekulativně lze v této souvislosti uvažovat o podmíněnosti knihkupeckých aktivit v Brně a také v Olomouci na sklonku čtyřicátých a na počátku padesátých let. Argumentovat lze i tím, že chybí doklad o navázání obdobného vztahu mezi Kraussem a Pfingstenem na jedné a Wagnerovým nástupcem Obladenem na druhé straně.

V době, kdy kláštery, šlechta, úředníci, lékaři a právníci investovali do knihoven a nakupovali drahé vědecké a zahraniční tisky, měl ovšem stacionární knihkupec nadále sníženou šanci stát se hlavním dodavatelem. Bez zajištění pravidelné nabídky novinek zůstávala jen malá naděje, že vyhoví požadavkům šlechty obstarat současnou literaturu politickou, historickou, společenskou a zábavnou, vydávanou v cizině, a potřebě měšťanské inteligence a úředníků získat odbornou literaturu, zvláště také lékařskou, právnickou a hospodářskou. Rostoucí mobilita jednotlivce sice dovolovala stále častěji nákupy knih spojit s návštěvou sídelního města a s cestami do ciziny, avšak nadále zůstávalo náročným úkolem vyhovět těm, kdo přicházeli s požadavky do knihkupeckého krámu. Ve veřejnosti rostl počet informací o nových knihách a dostupnější se stávaly zejména knihkupecké katalogy a časopisy. Nabídku v okruhu starých tisků bylo možno sledovat také v aukčních katalozích, vydávaných v centrech obcho-

[33] Zápisy v matrikách narozených. MZA, fond E 67 Matriky, inv.č. 16864, Řím.-kat. úřad u sv. Jakuba v Brně, matrika narozených, sv. 14, s. 443; inv.č. 16865, týž farní úřad, matrika narozených, sv. 15, s. 83, 204.
[34] Kraussův *Catalogus librorum* cituje N. BACHLEITNER – F. M. EYBL – E. FISCHER, *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, s. 120.

du s knihami a uměleckými předměty. Zájem o nové knihy povzbuzovala vzrůstající korespondence mezi učenci a také sběratelské aktivity sílily. Konkrétní okolnosti, podmiňující vzájemný vztah knihkupce a veřejnosti, jsou však pro Wagnerovo období v Brně těžko postižitelné. Až po Wagnerově smrti lze analyzovat údaje v knihkupeckých katalozích, inzeráty v návěstníku a sledovat souběh nabídky, dokládající konkurenci i uplatnění reklamy vybraných titulů knih. Cesta k výraznějšímu uplatnění bavorských kramářů, kteří přicházeli již ve dvacátých letech na brněnský trh především s obrázky a kramářským zbožím, znovu otevřela v roce 1745 smlouva, jíž se syn Karla VII., korunovaného českého krále, nároků na trůn vzdal. Odchod J. P. Krausse z Brna přitom vytvořil podmínky k tomu, aby ve větší míře přiváželi tisky. Augšpurský kupec s krátkým zbožím Johann Michael Denk se ve sporu, který vedl s brněnským knihkupcem Locatellim, odvolával v roce 1766 na dvaadvacetileté návštěvy brněnských výročních trhů. Zdůrazňoval, že je konal jako vyučený knihkupec.

Prameny nedovolují odpovědět na otázku, do jaké míry Wagnera zavazovala dohoda s Lehmannem a později s Kraussem k tomu, že aktivity sortimentního knihkupectví na svůj zisk nerozšiřoval. Hierarchizace vzájemných vztahů mezi knihkupci, kteří pracovali v centrech knižního obchodu v říšských městech, a knihkupci v Brně, projevující se v zadluženosti knihkupců stacionárních za tisky dodané z Norimberka, Frankfurtu n. M., Lipska či Mnichova a jiných center, platila pravděpodobně od dvacátých let také pro obchodní styky s knihkupci ve Vídni. Smlouva s Muffatem, zajišťující Wagnerovi knihkupecký monopol na Moravě, vytvořila k tomu poté, co Muffat zmizel i ze sféry nakladatelské, základ, jehož úhelným kamenem byla obchodní spolupráce. Při interpretaci lze uvažovat o Wagnerově kapitálové nedostatečnosti a chybějící nakladatelské podnikavosti. Nejsou naopak známy indicie, které by bylo možno postavit proti faktu, že vlastní podnikání opíral o sklad, který získal koupí od Muffata, a o sklad, který v Brně před jeho uzávěrem z rozhodnutí městského soudu a apelačního soudu v Praze obhospodařoval svému principálovi Lehmannovi a po jeho uvolnění již jako samostatný knihkupec Kraussovi. Knihkupectví založené na skladu pracovalo s převážně náboženskými tisky a zastaralým knižním fondem. K snížení obnovy fondu náboženské literatury došlo částečně také v důsledku zavedení světské cenzury jako rozhodující složky cenzurního procesu.

Do řady údajů o podmínkách, v nichž nabízel knihy, je třeba vložit také fakt, že Wagner nevydal katalog. Úloha nabídky měšťanského knihkupce v Brně z uvedených důvodu klesala, v úvahu je přitom třeba vzít ovšem i nepříznivé poměry, které zemi přinesl politicko-vojenský konflikt spojený s otázkou dědictví po Karlu VI. Vážnou překážku v knihkupecké činnosti, která by pokrývala celou Moravu, znamenala pro Wagnera ztráta slezského trhu. Snížila v každém případě význam olomouckého skladu, okupace části severní Moravy a obsazení olomoucké pevnosti Prusy v roce 1741 přerušily pravděpodobně kontakt se zájemci o knihy a následky válečných rekvizic měly negativní vliv na kulturní život v zemi.

Objektivní podmínky, s nimiž zápasil stacionární knihkupec v Brně, násobil pravděpodobně i poměrně vysoký Wagnerův věk, omezující jeho aktivity, na který lze

usuzovat již z výroku v době, kdy sloužil u Lehmanna v druhém desetiletí 17. století. Vyjádřil v něm, že by od luteránského principála rád odešel, kdyby mu byla vyplacena mzda, kterou mu dluží. Jako katolický pomocník nahradil Lehmannova faktora Martina Christopha Schwechta, luterána. Stalo se tak nejspíše již v roce 1712, kdy se děje v pramenech brněnské provenience naposledy zmínka o Schwechtovi. Lze předpokládat, že v době smrti někdy na počátku roku 1743[35] byl Wagner nejméně padesátiletý.

Obtíže spojené se starobou a nemocí bylo možno odstranit přijetím pomocníka. Takový doklad však postrádáme. Počítat nemohl Wagner při knihkupecké agendě s pomocí ženy, která byla negramotná a s neplnoletým synem Ignácem; za něho ještě po manželově smrti delší čas jednala matka. Před nutnost získat do knihkupectví pomocníka byla nepochybně postavena vdova po Wagnerovi. Anna Maria Wagnerová, rozená Frickerová, bezprodleně po smrti manžela činila kroky k tomu, aby mohla obchod provozovat. Po konfirmaci testamentu v radě a zapsání dědického podílu ve prospěch syna, zajištěném kaucí na domě, požádala o přiznání dědictví po manželovi a uvolnění uzávěry pozůstalosti. Připsán jí byl také manželův dům.[36] Sama však nebyla s to nahradit manžela v knihkupecké profesi. Jako substituta v Zemském domě ji nemohl využít Krauss a zřejmě brzy po Wagnerově smrti poslal do Brna již zmíněného Pfingstena. Proti jeho přijetí za měšťana sice vznesla námitky a uhájila svoje postavení jako vlastnice měšťanského knihkupectví, ale sama je provozovat bylo nad schopnosti ženy. Na základě pozdější nepřímé indicie lze vyslovit domněnku, že snad již v té době získala pomocníka ve Friedrichovi Mathiasi Obladenovi. Avšak až při projednávání žádosti o přijetí za měšťana v Brně v roce 1746 se o Obladenovi hovoří jako o knihkupeckém sluhovi (*Buchhandlungs-Bedienter*). Ze souvislosti lze dovodit, že byl pomocníkem u Wagnerové, jejíž knihkupectví krátce poté převzal. Vztah je poprvé vyjádřen v žádosti s prezentačním údajem 20. dubna 1746.[37] Obladen jej upevnil sňatkem, Wagnerová se za něho, již měšťana, provdala 7. července 1746.[38] Za měšťana v Brně byl Obladen přijat na profesi knihkupce krátce předtím 20. května 1746.[39] Sňatkem nebyly nastoleny nové vlastnické poměry. Dům s krámem zůstaly do konce

[35] Terminus *ante quem* je 4. únor 1743, kdy byl publikován Wagnerův testament v zasedání městské rady. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1335, s. 106.

[36] Na základě zápisů v protokolu zasedání městské rady v roce 1743. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1335, s. 344, 349, 363, 364, 473, 955.

[37] Projednáno v zasedání městské rady 4. května 1746. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1338, s. 605.

[38] Zápis o sňatku vdovy po Wagnerovi se čte v matrice oddaných u sv. Jakuba v Brně 1730–1760. MZA, fond E 67 Matriky, inv.č. 16 887, Řím.-kat. úřad u sv. Jakuba v Brně, matrika oddaných, sv. 3E, s. 323.

[39] Zápis o přijetí Obladena za měšťana je zapsán v knize měšťanů z let 1684–1768. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 76, s. 209. Doplňující údaje v zápise o projednávání žádosti v městské radě 20. května 1746. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1338, s. 711. Cenzurní komise v rozkladu z června 1768 uvedla, že Obladen byl vyučen knihkupcem a ocenila jeho znalosti knihkupecké problematiky, především však poukázala na jeho spolupráci s komisí, jež vždy měla k dispozici faktury se seznamy dodaných knih. Srov. MZA, fond B 1 Gubernium, inv.č. 755, sign. B 296, fol. 320–327.

života v majetku Marie Anny Wagnerové, provdané Obladenové.[40] Je však zřejmé, že vlastníkem knih a nábytku v krámu byl alespoň zčásti Obladen a s nároky na podíl se přihlásili v roce 1760 kromě vdovy Obladenovi sourozenci.[41] Nárok na podíl po matce zemřelé ještě v době projednávání dědictví po manželovi uplatnil jednadvacetiletý syn Obladenové Ignác. Dohoda, která byla uzavřena mezi dědici, stanovila, že Obladenova pozůstalost sestávající z movitostí (*Effecten und Meublen*) bude komisionelně sepsána, ohodnocena znalcem a v licitaci prodána tomu, kdo více nabídne a zajistí optimální provedení platby.[42] Ze zmínky v brněnském návěstníku se dovídáme, že šlo alespoň zčásti o svršky (knihy) po Wagnerovi (*Wagnerische Effecten*). Brněnská poptavárna, které byl prodej svěřen, ještě v roce 1775 uveřejnila zůstatek sumy, která u ní byla uložena.[43] Údaje o pojednávání dědictví a osudech knižní pozůstalosti potvrzují kontinuitu skladu, dochován bohužel není Obladenův inventář s oceněním.

Skoupá jsou data o Obladenově životě v období před vstupem do manželství s vdovou po Wagnerovi. V zápise o složení přísahy měšťana v zasedání městské rady se čte, že byl rodákem z Vídně. Lze předpokládat, že ve Vídni získal i první knihkupecké zkušenosti, a snad i spekulovat o vztahu ke Kraussovi. Avšak fakt, že Krauss za substituta určil pro Brno Pfingstena, naznačuje, že ve službách vydavatele nestál. Domovní majetek Marie Anny Wagnerové byl nepochybně důležitý i pro knihkupecké podnikání Obladena. Při dědictví po Obladenovi dluhy uvedeny nebyly, měl naopak vysokou pohledávku v obligaci olomoucké kapituly, ani tu však nelze spojovat s knižním obchodem. To platí také o dlužních závazcích Obladenové, která zemřela před 10. březnem 1760.[44] Inventář její pozůstalosti se nedochoval, inventarizace byla však městskou radou nařízena.

Kontinuitu knihkupeckého podnikání v Brně se rodině Wagnerově a Obladenově udržet nepodařilo, třebaže Matyáš Wagner měl syna, který byl univerzálním dědicem po zemřelé matce Obladenové. Po úmrtí otčíma se o něm mluví jako o knihkupci. Při sňatku s dcerou znojemského měšťana, cukráře a kavárníka Johanna Niedermayera byl k 22. září 1760 v matrice oddaných označen jako knihkupec (*bibliopola*).[45] Je pravděpodobné, že po smrti Obladena matce knihkupectví krátce řídil, uzávěr knihkupectví po jejím brzkém úmrtí a uplatnění dědických nároků příbuznými z otčímo-

[40] Knihkupecký krám se nacházel ve Wagnerově domě u Zlaté kotvy na náměstí Svobody (staré číslo z roku 1774 bylo 314, nové z roku 1806 bylo 89, dnes Zámečnická č. 1).

[41] Údaje o projednávání dědictví obsahují zápisy z jednání v městské radě v roce 1760. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1352, s. 88, 166, 311.

[42] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1352, s. 616.

[43] *Wochentliche Nachrichten*, č. 27 ze 6. července 1775.

[44] Testament Marie Anny Obladenové (Obladin byl sepsán 17. ledna 1760 a prezentován 24. ledna 1760. AMB, fond A 1/7 Archiv města Brna, Volné testamenty 1636–1784, písmeno O. Syn Ignác Wagner požádal o konfirmaci testamentu 10. března 1760. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1352, s. 311.

[45] MZA, fond E 67 Matriky, inv.č. 16 888, Řím.-kat. úřad u sv. Jakuba v Brně, matrika oddaných, sv. 4F, s. 16.

vy strany však vedlo k ukončení této činnosti. Měšťanské právo získal 4. května 1761 jako ringsmann bez bližší specifikace podnikání.[46] Označení profese knihkupec nadále neužíval. Ignác Wagner jako ringsman nalezl uplatnění v kupeckém obchodu. Avšak již 11. května 1763 nebyl mezi živými a v městské radě byl publikován jeho testament. Univerzální dědičkou se stala manželka Alžběta. Je otázka, zda, respektive do jaké míry, lze Wagnerův odstup od knihkupectví interpretovat jako doklad nižší prosperity a výdělečnosti knihkupeckého podnikání v měšťanském prostředí.

Na závěr výkladu o knihkupeckých poměrech v Brně budiž dovoleno obrátit pozornost k osobním poměrům a hospodářským a kulturním podmínkám, v nichž první měšťanští stacionární knihkupci v Brně obchod provozovali. Třebaže knihkupecké podnikání Johanna Georga Muffata a Mathiase Wagnera vykazuje závažné odlišnosti, nelze přehlédnout znaky, které jejich činnost spojovaly. Oba přišli na Moravu z ciziny, z vnitřních rakouských zemí. S knihkupeckou praxí se seznámili v centru rakouského knižního obchodu Vídni a oba svoji činnost opírali o sklad. U Wagnera lze prokázat, že převzal od svého předchůdce nejen tisky, které Muffat získal výměnným obchodem za knihy, jež naložil, ale také exempláře, které z tohoto nákladu zbyly. Muffat je typickým představitelem knihkupce, který si novinky pořizuje výměnou. Muffat i Wagner, oba v odlišném postavení, pocítili slabiny knihkupeckého podnikání ve srovnání s norimberskými knihkupci a nakladateli, kteří na Moravu pronikali. Moravský sortimentní obchod byl málo rozvinutý a zasahoval stále jen šlechtu, klerus a úřednictvo státní, zemské a patrimoniální. Ve městech tuto čtenářskou vrstvu doplňovali příslušníci úzké měšťanské elity, k níž náleželi zejména lékaři a právníci. Muffatovo a Wagnerovo podnikání lze považovat za kontinuitní i z toho důvodu, že obchodní strategie byla u obou spojena s preferencí církevní a náboženské tematiky a naplněna vzepjatou barokní zbožností.

Za základní podmínku podnikání je možno považovat vysoké ocenění měšťanského domu, který kryl závazky, finanční poměry a způsob jejich řešení. Muffat měl k dispozici poměrně vysoká věna svých tří manželek, respektive podíly připadající nezletilým dětem. Byly zapsány na domě. V době, kdy provozoval knihkupectví, byla přínosem věna z prvních dvou manželství. Nevlastní dceři z prvního manželství vyplatil v roce 1724 podíl po matce ve výši 600 zl., poručnická kauce pro nezletilé děti z 2. manželství byla v roce 1722 vyčíslena sumou 3 536 zl. a 38 kr. Již jako ringsmann svatební smlouvou zajistil třetí ženě Marii Kláře, rozené Schindlerové, v roce 1721 věno ve výši 2 000 zl. rýnských. Dům v prodejní hodnotě 5 500 zl. (v testamentu je později uvedena jeho hodnota ve výši 6 000 zl.) a ringsmanský vinný šenk ji pak měl dovolit, aby zachovala čestně po smrti manžela vdovský stav. O bohaté domácnosti svědčí Muffatův testament, jehož samostatnou přílohou je soupis šperků.[47]

[46] Kniha měšťanů z let 1684–1768, AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 76, s. 246.

[47] Údaje v městské knize legací a cesí (AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1848, f. 201–202, nová f. 324–325, ve volných testamentech (AMB, fond A 1/7 Volné testamenty, testament J. G. Muffata).

O kulturní úrovni rodiny J. G. Muffata vypovídají zmínky o kontaktech s vzdělaneckou elitou v Brně. Dosvědčují je mj. jména kmotrů Muffatových dětí, například učeného městského syndika J. C. Osternulta.[48] Muffatův syn Augustin vstoupil do řádu premonstrátského na Strahově (P. Candidus) a jsou dochovány teze jeho rozpravy.[49] Zaslouží upozornit, že také Muffatova žena Marie Klára uměla psát a ve svých potřebách užívala manželův sekret.[50] Nakladatelská činnost zaměřená na vydávání latinských spisů dovoluje vyslovit domněnku, že Muffat měl humanistické vzdělání.

Jistotu knihkupeckému povolání a knihkupeckému životu propůjčovalo stejně jako u jiných měšťanských profesí vlastnictví domu ve městě. Na nemovitý majetek bylo možno ručit za půjčky. Z údajů o dluzích, z nichž byli měšťanští knihkupci upomínáni nebo jež byly po smrti vymáhán u dědiců, je patrné, že na domech vázla vysoká peněžní břemena. O pasivní bilanci v obchodu s cizími kupci vypovídá převaha jednostranných finančních závazků na straně měšťanských knihkupců. Muffat se jich nezbavil do konce života. Sám přiznal, že knižní obchod ve městě nevynáší. V knihkupecké činnosti však pasivní bilanci a nedostatek hotového kapitálu skrývala forma výměnného obchodu. Lze také předpokládat, že dluhy, jež byly zaznamenány v pozůstalostním řízení, souvisejí s obchody s vínem. V kupectví, jež jako ringsmann provozoval, se nedostatek hotovosti projevoval pravděpodobně výrazněji. Při pozůstalostním vypořádání tvořily staré knihkupecké závazky počtem i výší menší část věřitelských pohledávek.

Vztahy Matyáše Wagnera k brněnské elitě nejsou známy. V knize měšťanů je uvedeno, že pochází z Leopoldstadtu v Rakousku.[51] Knihkupecké zkušenosti získal službou u Lehmanna, samostatné podnikání je spojeno s koupí Muffatova knižního skladu v roce 1722, která otevřela cestu k získání měšťanského práva. Přiženil se do měšťanské rodiny Frickerů. Knihkupectví provozoval v domě U zlaté kotvy. K nakladatelské činnosti se neodhodlal. Rodinné prostředí nemělo tu kulturní úroveň, již jsme mohli postihnout v případě Muffatově. Wagnerova žena Maria Anna psát neuměla. Testament prezentovaný ze 17. ledna 1760, který zněl na jméno Obladová (Obladin), podepsal za ni testátorkou dožádaný svědek Anton Johann Slama.[52] Wagnerovy finanční aktivity s výjimkou koupě Muffatova skladu nejsou známy. Dluhy knihkupcům nejsou zmiňovány, v Zemském domě jako substitut prodával knihy z majetku Kraussova. Sňatek Wagnerové s pomocníkem v knihkupectví, třebaže ve městě vlastnil dům, svazky se vzdělanou městskou elitou nepotvrzuje.

---

[48] Matriky pokřtěných, MZA, fond E 67 Matriky, inv.č.16 861, Řím.-kat. úřad u sv. Jakuba v Brně, matrika oddaných, sv. 11; inv.č. 16863, týž farní úřad, matrika narozených, sv. 13.

[49] Teze obhajoval v arcibiskupské koleji u sv.Vojtěcha v Praze v roce 1740. Srov. Václav PUMPRLA, *Soupis starých tisků ve fondech Státní vědecké knihovny v Olomouci. 1. Tisky vydané na území Čech a Moravy v letech 1501–1800*, sv. 8, Olomouc 1977, s. 1888, č. 4290.

[50] AMB, fond A 1/7 Volné testamenty, testament Marie Klary Josefy Muffatové z 23. ledna 1745.

[51] Údaj opakuje J. DOSOUDIL, *Die Brünner Bürgeraufnahmen*, s. 18. K tomu srov. pozn. 21.

[52] AMB, fond A 1/7 Volné testamenty, testament Marie Anny Obladové (Obladin).

Poznatek, že existuje kontinuita mezi knihkupeckým podnikáním Matyáše Wagnera a Fridricha Mathiase Obladena,[53] je založen na zjištění, že Obladen si vzal za ženu vdovu po Wagnerovi. Šlo o vztah, který je ve sféře tiskařské a knihkupecké častý. Vysvětluje, že Obladen se po smrti knihkupce Wagnera ujal v Brně obchodu s knihami a že mohl obchod umístit rovněž na Velkém náměstí v domě U zlaté kotvy. Nedošlo rovněž k pohybu skladu. Lze se domnívat, že kontinuitu zachoval Obladen i při prodeji v Olomouci a knihy prodával v domě Kryštofa Pirenta (Christoph Pirentisches Haus) v Nožířské ulici, nedaleko Nové věže. Po čase krám umístil na téže ulici v domě mědirytce Johanna Freinda (Freunda).[54]

Lze považovat za nepravděpodobné, že Maria Anna, rozená Frickerová, výrazně zasahovala do knihkupeckého podnikání svých manželů. Postrádala vzdělání a nic nenasvědčuje tomu, že sama dokázala nahrazovat nedostatky obchodní aktivity prvního manžela Wagnera. Bez pomocníka se pravděpodobně nemohla obejít, třebaže tradiční formy prodeje náboženské literatury zvláštní znalosti nevyžadovaly, jak ještě pro dobu pozdější vysvědčuje informace, že olomoucký prodejce knih a obrázků Johann Michael Denk neuměl číst.

Přerušme však výklad o vývoji knižního obchodu v Brně, kde na sklonku čtyřicátých let započal rozvíjet knihkupeckou činnost F. M. Obladen, a věnujme pozornost knižní obsluze v Olomouci. Šlo o obchodní aktivity, které Brno a Olomouc do značné míry navzájem propojovaly.

Od 16. století lze v knižním obchodu na Moravě doložit, že nabídka v Brně a v Olomouci byla společná. Projevovala se jak v zájmu, který o olomoucký, severomoravský a slezský trh projevovali cizí knihkupci, přivážející knižní zboží na výroční trhy v Brně, tak v aktivitě brněnských stacionárních knihkupců v takto vymezeném prostoru. Pokusím se tuto tezi pro Olomouc podrobně dokumentovat, a tak doplnit poznatky o sortimentním knihkupeckém obchodu v Olomouci v 17. a v první polovině 18. století. Tématu nebyla v literatuře dosud věnována soustavná pozornost.[55]

---

[53] V literatuře je příjmení knihkupce uváděno ve tvaru Obladen, který se čte na nabídkových tištěných katalozích. Užívám tuto podobu jména, třebaže v citované knize měšťanů a v matrice oddaných je knihkupec uveden jako Obladt a vdova se důsledně jmenuje Obladová (Obladin). V literatuře je uváděn jako knihkupec v Brně v letech 1749–1754. Srov. Karel CHYBA, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, Příloha sborníku Strahovská knihovna 1, 1966–10, 1975, s. 198 a D. L. PAISEY, *Deutsche Buchdrucker*, s. 189.

[54] Místo prodeje uvádějí rozdílně oba Obladenovy katalogy (z roku 1748 a 1753). Wilhelm NATHER, *Die Olmützer Häuserchronik*. I. – II. Teil. Hrsg. von Friedrich Nather, Olomouc 2005–2006, dům Kryštofa Pirenta neuvádí, údaje o domu Johanna Freinda pod č. 306. O rodině mědirytců Freindů srov. Václav NEŠPOR, *Dějiny Olomouce*. Vlastivěda moravská II/58, Brno 1936, s. 192.

[55] Malý zájem o knihkupecký obchod v Olomouci v 2. polovině 17.a v 18.století, s výjimkou prodeje tisků olomoucké tiskárny, je v příkrém protikladu s frekvencí doloženou pro století 15. a 16., kdy se biskupské město zařadilo mezi významná centra knižní produkce a distribuce v českých zemích. V období druhé poloviny 17. a z prvé poloviny 18. věku jsou dějiny knižního obchodu zcela ve stínu bádání o dějinách olomouckého knihtisku a v literatuře se nenalezne souvislý výklad o olomouckých knihkupcích.

Upozornil jsem, že v Olomouci měl sklad knih na sklonku 17. století brněnský stacionární knihkupec Johann Stephan Hueber. Šlo o soubor malý, tematicky úzký a nenáročný. Měl blízko k nabídce knih, jak ji známe z knihařských krámů. Vázané tisky ze skladu prodával v Olomouci o výročních trzích.[56] Z toho důvodu se zřejmě neozvaly vůči Hueberovi stížnosti olomouckých knihařů. Jako knihkupec a nakladatel udržoval kontakty se slezským prostředím a v době, kdy v Brně nepracovala tiskárna, dal u tiskaře Christopha Lertze v Nise tisknout v německém překladu Andrease Franze Stosega latinskou příručku křesťanské morálky, jejímž autorem byl Joannes Laurentius.[57] O prodejnosti knihy v Brně a v Olomouci nejsou zmínky.

V první polovině 18. století měli sklady knih v Olomouci brněnští měšťanští knihkupci Muffat a Wagner. Výroční trhy navštěvovali v tom období v Olomouci rovněž cizí knihkupci, známí z trhů brněnských. Na rozdíl od poměrů na konci 17. století, kdy oporu pro obchodní činnost na Moravě měli norimberští kupci ve svém skladu v Praze, přijížděli do Brna a Olomouce jen ti norimberští knihkupci, kteří získali panovnickým privilegiem právo skladu a knihkupecké činnosti ve Vídni. V Brně a v Olomouci jsou doloženy sklady knihkupců Lehmanna a Krausse.

Na rozdíl od Brna, které bylo v přímém dosahu vídeňského knihkupeckého obchodu, jak dosvědčují aktivity nakladatelů Lehmanna a Krausse, zůstala Olomouc mnohem déle, ač byla sídlem biskupa a diecesních úřadů, bez obsluhy stacionárního měšťanského knihkupce. Roli přitom hrálo pravděpodobně prostředí. V Olomouci rozhodující úlohu hrál biskup a jeho úřady, jesuitská univerzita a kláštery, scházeli naopak úředníci nejvyšších zemských úřadů a především šlechta, účastná na zasedání sněmů a zemského soudu v Brně. Šlechtické rodiny vázaly na pobyt v Brně paláce, jejichž součástí byly namnoze palácové knihovny. V Olomouci biskup Karel z Lichtenštejna měl pravidelné spojení s Vídní a již v sedmdesátých letech 17. století objednával italské vídeňské noviny a nizozemské noviny u tiskaře a vydavatele německých vídeňských novin Cosmerovia ve Vídni.[58] Biskupskou knihovnu jako významné odbytiště knižního zboží zásobovali podle potřeby cizí kupci, přijíždějící na trhy a navštěvující významné zákazníky osobně. Rovněž klášterní knihovny byly doplňovány prostřednictvím knihkupců, kteří objížděli velké klienty.[59]

Olomouckým specifikem se stala profese knihvazačská. Zájem o ni a o antikvární obchod podporovala existence velkých knihoven ve městě i v blízkých klášterech. Na počátku dvacátých let 17. století přišli do Olomouce téměř současně dva knihaři. Jako

[56] Srov. ŠIMEČEK I, s. 175.

[57] Popis tisku podal Vl. DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků*, s. 41, č. 1693/11.

[58] Zemský archiv v Opavě, pracoviště Olomouc, fond Arcibiskupský archiv, inv.č. 1821.

[59] Srov. Albin CZERNY, *Die Bibliothek des Chorherrenstiftes St. Florian. Geschichte und Beschreibung*, Linz 1874; Edgar WEILAND, *Bücherkauf von Klosterbibliotheken. Am Beispiel von Melk, Seitenstetten, Göttweig und anderen Stiften im 18. und 19. Jahrhundert*, diss. Wien 1998. Praxi lze doložit i na Moravě. Kramář z Augšpurku J. M. Denk, který byl ve spojení s tamějšími knihkupci a vydavateli, uvedl v žádosti guberniu z 19. prosince 1766, že dováží do země především knihy náboženské a o jeho služby mají zájem kláštery. Srov. MZA, fond B 1 Gubernium, inv.č. 755, sign. B 296, fol. 18–19.

měšťané využili také příležitosti k činnosti nakladatelské. Vydávali tisky s lokálním určením.[60] První přišel z cizích knihařů do Olomouce z Erfurtu Melchior Heinrich Windhauer. Měšťanské právo tu získal v roce 1721.[61] Až po smrti Františka Wagnera působil jako knihkupec sortimentní. Knihkupeckou nabídku prezentuje katalog knih, které nabízel ze svého skladu,[62] i dohody s brněnskými knihkupci.

O rok později požádal o přijetí za měšťana v Olomouci Franz Anton Nickhl, původem z Vídně. Je doložen jako vydavatel příležitostných tisků, neúspěšně usiloval o privilegium na tisk kalendářů. Žádost zaslaná císaři Karlu VI. v létě 1724, v níž se odvolával mj. na služby svého otce v dvorské kanceláři, byla vzhledem k odporu tiskařů v Brně, Olomouci a ve Znojmě zamítnuta. Jednoznačně označili za nebezpečné pro jejich živnost privilegované nakladatele, pokud činnost neprovozuje tiskař nebo na ní nemá podíl autor (upravovatel textu).[63] Nikl se také nestal měšťanským knihkupcem.

První stacionární měšťanské knihkupectví provozoval v Olomouci František Wagner, když byl roku 1727 přijat za měšťana na knihkupeckou profesi.[64] Dosud působil ve městě jako Lehmannův faktor.[65] Postup vykazuje shody s kariérou jeho brněnského příbuzného, postrádáme však u něho údaj, jak získal knižní sklad. Hypoteticky lze uvažovat, že mu jej postoupil Matyáš Wagner nebo Georg Lehmann. Je

[60] Cizí knihkupci G. Lehmann a J. P. Krauss v Olomouci firmovali jen výjimečně. Zatímco je známo 26 tisků G. Lehmanna, které nesou údaj o nákladu a prodeji v Brně, prodej v Olomouci uvedl jen jedenkrát. Jednalo se o popis léčivých pramenů v Slatinicích nedaleko Olomouce. Popis tisku Vl. DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků*, s. 89, č. 1713/15.

[61] Srov. V. NEŠPOR, *Matriky měšťanů olomouckých od r. 1668 do r. 1915*, in: Časopis Vlastivědného spolku musejního v Olomouci (dále ČVSMO) 51, 1938, s. 106. Na základě údaje Christiana d'ELVERTA, *Geschichte des Bücher-und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur in Mähren und Oesterreichisch Schlesien*, Brünn 1854, s. 76 je v literatuře položen počátek Windhauerova knihkupectví k r. 1753. Srov. K. CHYBA, *Slovník knihtiskařů*, s. 311; nakladatelskou činnost situoval do let 1740–1755 na základě údajů v díle V. PUMPRLY, *Soupis starých tisků ve fondech Státní vědecké knihovny v Olomouci I*, sv. 11, Olomouc 1978, s. 96. Srov. L. PAISEY, *Deutsche Buchdrucker*, s. 289. Spolehlivá biografická zjištění v stati Jiřího SEHNALA, *Katalog hudebnin olomouckého knihkupce z r. 1757*, in: Okresní archív v Olomouci 1973, s. 80–85.

[62] Katalog zůstal badateli o dějinách knižního obchodu nevyužit. Za nezvěstný jej označila Zdenka VORLOVÁ, *Příspěvek k dějinám olomouckého knihtisku v letech 1718–1758 (Městská tiskárna v Olomouci a činnost tiskaře Františka Antonína Hirnla)*, in: Knihovna 1962, sv. 3, Praha 1962, s. 96. Hudební historik J. SEHNAL, *Katalog hudebnin*, s. 80–85, jej prezentoval jako katalog děl hudebních; pozornost věnoval pouze nepočetnému oddílu Musicalien. Ve výkladech o knižní kultuře jako celku tak zůstával nadále nepovšimnut. Několik málo hudebních tisků uvedl Chr. d'ELVERT, *Geschichte der Musik in Mähren und Oesterr.-Schlesien mit Rücksicht auf die allgemeine, böhmische und österreichische Musik-Geschichte*, Brünn 1873, s. 160.

[63] Do svazku měšťanů byl přijat v roce 1722. Srov. V. NEŠPOR, *Matriky měšťanů olomouckých*, s. 106. D. L. PAISEY, *Deutsche Buchdrucker*, s. 187, vymezil jeho působení v Olomouci lety 1740–1763 na základě údajů o tiscích vydaných v letech 1740 a 1763. Viz V. PUMPRLA, *Soupis starých tisků*, sv. 11, Olomouc 1978, s. 96. Spisy o privilegování kalendářů MZA, fond B 1 Gubernium, inv.č. 472, sign. B 6, č. 7.

[64] Srov. V. NEŠPOR, *Matriky měšťanů olomouckých*, in: ČVSMO 52, 1939, s. 111.Chybným překladem Wagnerovy profese (Buchführer) je tu zařazen mezi účetní. Chybí mezi majiteli domů v *Olmützer Häuserchronik* W. Nathera a z toho důvodu je třeba předpokládat, že krám provozoval jako nájemník v některém měšťanském domě. Knihkupecký obchod se tradičně soustřeďoval do Nožířské ulice v okolí Nové věže, kde je doložen sklad Obladenův v domě Pirentově a později Freindově i obchod Windhauerův.

[65] O Wagnerovi srov. výše; úmrtí oznámila městské radě v Brně M. A. Wagnerová. Srov. zápis ze zasedání rady z 25. srpna 1747, AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1339, s. 555.

pravděpodobné, že obdobně jako brněnský příbuzný se věnoval prodeji ze skladu a novinky nabízel a obstarával vídeňský knihkupec a nakladatel. Také u F. Wagnera jako u brněnského Matyáše Wagnera nelze doložit, že by rozvinul nakladatelskou činnost. Vlastní knihkupecký krám přitom měl v Olomouci dvě desetiletí a profesi uhájil vůči knihařům Windhauerovi a Nicklovi, kteří se na rozdíl od něho uplatnili jako vydavatelé. Lze vyslovit domněnku, že zásluhu o to měl Krauss, kterému vyhovovalo, že neměl v Olomouci konkurenta, ale knihkupce, s nímž spolupracoval. Poměry na knižním trhu se změnily až po Wagnerově smrti. Zemřel v Olomouci. Terminus ante quem je 25. srpen 1747, kdy před městskou radou v Brně vyznala Marie Anna Obladenová, že se hlásí o dědictví po něm pro svého syna Ignáce Wagnera.[66]

O tom, že stacionární knihkupci v Olomouci obdobně jako v Brně byli nuceni dělit se o živobytí s norimberskými knihkupci, jsou nepřímé doklady ještě z doby Hueberovy. Ten měl sice v Olomouci sklad, nakladatelský úspěch však sklízel knihkupec a nakladatel v Norimberku Johann Zieger. Víme, že získal zakázku na vydání knihy leníka olomouckého biskupa Karla Ferdinanda Schertze *Mährisches Landes-Wappen.*[67] Nelze však doložit, že by měl v Olomouci sklad. V krátkém čase se rozhodl v Olomouci zřídit sklad Ziegerův zeť Georg Lehmann. Lehmann byl jako cizí kupec vázán nařízením, že smí zboží prodávat jen v čase výročního trhu. Zájem o knihy z norimberského sortimentu existoval a Lehmannovi se vyplatilo, aby neprodané knihy v Olomouci ponechal do příštího trhu a svěřil je do úschovy olomouckému knihaři. Stanovisko magistrátu formulované v roce 1722 řešilo otázku v měšťanském obchodu napořád naříkanou. Na jejím neúspěšném řešení vyrůstaly konkurenční spory mezi domácím knihkupcem Muffatem a Lehmannem v Brně. V Olomouci se vytvořila situace odlišná. Problém spočíval v otázce, zda olomoucký knihař, který měl od Lehmannova skladu klíče, může na svůj účet knihy z Lehmannova skladu prodávat. Na dotaz městského rychtáře Wilperta magistrát v Olomouci vydal poučení, které vypovídá o knihkupeckých poměrech ve městě. Výchozí pozicí je přiznání, že v Olomouci nechce žádný řádný, tj. měšťanský knihkupec vést obchod s knihami. S velkou pravděpodobností lze dedukovat, že tato skutečnost umožňovala magistrátu zaujmout k počínání Lehmanna a správce jeho olomouckého skladu shovívavé stanovisko. Určující pro úřad zůstala ovšem zásada, že prodej knih ze skladu cizího kupce nesmí být na škodu těm z olomouckých měšťanů, kteří s knihami obchodují. Na prvním místě šlo o místní knihtiskárnu a o olomoucké knihaře. Tento požadavek mělo zajistit ustanovení, že knihař smí otevřít zájemci Lehmannův sklad mimo čas výročních trhů jen v těch případech, kdy tisk zájemcem požadovaný nemůže nabídnout olomoucká knihtiskárna nebo některý z domácích knihařů.[68]

[66] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1339, s. 1069.
[67] ŠIMEČEK I, s. 167.
[68] Srov. poučení datované 29. října 1722, Státní okresní archiv v Olomouci (dále SOkA Olomouc), fond Archiv města Olomouce (dále AMO), fond Zlomky registratur, inv.č. 2091, stará sign. 73/23.

Lze vyslovit domněnku, že v Olomouci, kde rozhodování o omezeném otevření skladu cizího knihkupce mimo čas výročních trhů nebylo ovlivněno sporem mezi magistrátem, norimberským sortimentním knihkupcem, vídeňským ležákem a nevraživostí měšťanského knihkupce na konkurenta, jak tomu bylo v Brně, si Lehmann byl s to zachovat alespoň po určitou dobu pozici, kterou v Brně ztratil. Avšak podvázání obchodu v Brně uzavřením Lehmannova skladu pro nevyrovnání účtu s Kupcem z Bilenberka pro neoprávněný prodej patisku mělo vliv i na zdejší aktivity. Pocítil je ještě Lehmannův zeť Johann Paul Krauss, když se stal vlastníkem Lehmannových knih. Po složení přísahy zajišťující splnění dlužních pohledávek však přece dosáhl uvolnění skladů v Brně a v Olomouci. V této souvislosti je třeba uvést, že Krauss pravidelně navštěvoval výroční trhy v Olomouci, jež byla východiskem také pro jeho cesty na trhy v Opavě.

Po odmítnutí žádosti o otevření obchodu v Zemském domě v Brně následovalo omezení Kraussových aktivit na Moravě. Knihkupecký obchod v Olomouci však byl nadále ovlivňován Kraussem obdobně jako v Brně především prostřednictvím stacionárního měšťanského knihkupce. O tom, že Krauss přikládal skladu v Olomouci význam, vypovídá skutečnost, že se tu za knihkupce prosadil měšťan, který patřil k jeho pomocníkům. Z Olomouce mohl zajišťovat nabídku na severní Moravě a ve Slezsku lépe než brněnský knihkupec Wagner, který byl dříve faktorem Kraussova tchána.

Význam olomouckého skladu pro knihkupeckou obsluhu na celé severní Moravě a na trzích ve Slezsku poznali dříve než Lehmann brněnští stacionární knihkupci. O skladu brněnského knihkupce Stephana Huebera byla již zmínka. Sklad v Olomouci vedl také agilní Lehmannův konkurent Johann Georg Muffat. Uvedl jsem Muffatovo tvrzení, že knihkupecký obchod ho neuživí. Platilo sice pro Brno, ale lze je aplikovat i na Olomouc. I tam se dostával do sporu s Lehmannovými zájmy. Ještě v roce 1717, tedy v době, kdy se vzdal knihkupecké profese, byl účastníkem inzultace Lehmannova faktora Matyáše Wagnera při návratu ze svatomichalského výročního trhu v Olomouci. Lehmann v žalobě uvedl, že Muffat a brněnský měšťan Hartwig zmlátili na veřejné cestě jeho služebníka a uráželi jej.[69] Muffat měl v té době ještě v Olomouci sklad. Prodal ho teprve roku 1722. Kupcem byl Matyáš Wagner, tehdy ještě Lehmannův faktor. Prodejní cena v celkové sumě 2 026 zl. nespecifikovala podíl olomouckého a brněnského skladu, a nelze proto na tomto základu rozhodovat o větším či menším významu Brna či Olomouce v Muffatových obchodech.[70] Údaje o skladu brněnského knihkupce Huebera naznačují, že měl v Olomouci jen menší množství knih. Z toho je možné usuzovat, že Lehmannův a Kraussův sklad měl značný význam pro rozšíření knih, které byly v Olomouci distribuovány prostřednictvím sortimentního knihkupeckého obchodu.

[69] Srov. ŠIMEČEK II, s. 372.
[70] Srov. ŠIMEČEK II, s. 373–374.

Nedostatek znalostí o knihkupeckém obchodu Matyáše Wagnera, který si ve smlouvě s prodávajícím předchůdcem zajistil, že Muffat na Moravě nezřídí knihkupectví a nebude ani s knihami obchodovat, nedovoluje zodpovědět otázku, na jaké úrovni knihkupeckou obslužnost Wagner v Olomouci a na Moravě vůbec zajišťoval. Tradiční byl celoroční prodej v Brně z krámu v domě U zlaté kotvy a návštěva výročních trhů v Olomouci. Na rozdíl od Muffata chybí jakákoli zmínka, že by navštěvoval on nebo jeho pomocník výroční trhy v Opavě a slezských městech. Výjimkou je právě jen Olomouc, kde měl sklad. V Olomouci mohl také po celý rok uplatňovat právo potvrzené výrokem rady a prostřednictvím pomocníka vydávat zájemcům knihy, jež neměli na skladě tamní knihaři. Tento postup se však nepochybně změnil, jakmile se tu usadil měšťanský knihkupec. Nesporný fakt, že v Olomouci bylo v roce 1727 uděleno měšťanské právo Františku Wagnerovi,[71] příbuznému, vypovídá, že Matyáš Wagner otázku knihkupeckého monopolu na Moravě pro svoji osobu nepovažoval za prvořadou a do vývoje organizace knižního obchodu nezasahoval prosazováním vlastního zájmu. Jednalo se ostatně o příbuzného, který byl pravděpodobně v Lehmannových službách, v jehož prospěch se ucházel před časem o knihkupectví v Zemském domě v Brně. Zájem Lehmannův a později Kraussův považoval Matyáš Wagner za směrodatný. Lze předpokládat, že František Wagner působil v Olomouci do své smrti, jako o mrtvém se o něm hovoří roku 1747. Údaje o jeho osobě jsou ve shodě s postavením, které měl v Brně Matyáš Wagner. Vznik nového knihkupectví v Olomouci provázela závislost stacionárního knihkupce na knihkupeckém velkoobchodníkovi. Jde o další indicii, opravňující k tvrzení, že to byl Lehmann a po něm Krauss, kteří ovládli moravský knižní trh. Pokud jde o prodej Muffatova skladu, Lehmann a Matyáš Wagner dosáhli touto dohodou výhody při prodeji vlastních knih ze skladů, které v Olomouci měli. Oba vídeňští velkoobchodníci spojením s oběma Wagnery prosadili, že v obou centrech knižního obchodu na Moravě byla potlačena cizí konkurence.

Smrt Matyáše Wagnera v Brně a Františka Wagnera v Olomouci posílila pravděpodobně úmysl vídeňského knihkupce Krausse opustit knižní trh na Moravě. Projevil se v Kraussově nabídkovém katalogu z roku 1747 tím, že Brno již nezmínil jako místo prodeje svých tisků. V Brně a v Olomouci dal vážný podnět k úvaze o možnosti rozšířit sortimentní nabídku měšťanských knihkupců. Chybí ovšem doklad o účasti J. P. Krausse. Jisté však je, že s novými knihkupci v Brně a v Olomouci kontakty obdobné vztahu k oběma Wagnerům nenavázal.

Fridrich Mathias Obladen v Brně a Melchior Heinrich Windhauer v Olomouci přistoupili k úkolu sloužit veřejnosti zvýšením nabídky. Obladen převzal úlohu, kterou vykonával Krauss a jeho substitut v Zemském domě, jemuž zdatně konkuroval, a ve svém katalogu nabízel vysoký počet novinek, zejména také děl odborných. Také na Moravě se vztah medií, knihy, návěstníku a časopisu, k veřejnosti měnil. V stále větší míře bylo třeba reagovat na požadavky veřejnosti zaujaté poznatky,

[71] Srov. údaj v pozn. 63.

které slouží rozvoji měšťanského hospodářství a vzdělání. Knihkupectví vycházelo vstříc novým potřebám, jež se prosazovaly současně s ideologií osvícenství a státní politikou. V údajích katalogu Obladen předkládal informace, které byly o málo později zpřístupněny týdně ve vydávaném návěstníku. Vydávala jej Moravská půjčovní banka v tzv. poptavárně (*Fragamt*), která si kladla za úkol poskytovat mimo jiné informace o nových a užitečných knihách. Také Obladen začal tohoto informačního věstníku využívat k nabídce knih. Lze konstatovat, že často inzeroval tituly totožné s nabídkou poptavárny. I tato skutečnost vypovídá o proměně úkolů měšťanského knihkupectví, které se výrazně sbližuje s typicky osvícenskou institucí, jakou nesporně byla poptavárna a její věstník. Vstříc jim vycházel důrazem, který byl kladen na poučnou literaturu.

Na závěr výkladu o poměrech na knižním trhu ve sféře sortimentního knihkupectví v Brně a v Olomouci ve čtyřicátých letech je vhodné upozornit, že spolu s ním a vedle něj existoval obchod, který organizovali tiskaři. Do distribuční sítě tiskárny sice náleželi také knihkupci, avšak její základ je spojen s knihaři, podomními obchodníky a přímým odběrem pro potřeby farníků. Tou cestou šla převážná část odbytu místních tiskáren v oblasti drobných tisků a náboženské literatury vůbec: modliteb, oslavných tisků, příležitostných tisků pro církevní korporace, učebnic psaní a čtení pro triviální školy a obrázků. Balíky tisků tiskař předával zemským formanům, lze doložit, že takové zásilky vypravoval brněnský tiskař také do Vídně.[72] Je pochopitelné, že brněnský farář projevoval větší zájem o kontrolu této produkce než novinek v sortimentním knihkupeckém obchodě, který byl pod dohledem politických úřadů a při dovozu přes hranice a při nabídce v místě krámu stacionáře jednotlivé tisky byly podrobeny revizi. Požadavek faráře, aby tisky, jež považoval za nebezpečné katolickému náboženství, byly tiskaři odebrány, činnost tiskárny nepochybně podvazoval a poškozoval. Tiskař se bránil a městská rada v Brně mu vyšla v roce 1728 částečně vstříc. Požadovala, aby farář Antonius Herrmann prokázal, že má příkaz konsistoře tisky odebrat, a rozhodla, že v takovém případě mají být deponovány u soudu. Závadné tisky měly pak být odevzdány konsistoři.[73] O rozpornosti názorů na revizní činnost mezi církevními a světskými úřady v místě a o překonání obvyklé praxe při rekatolizaci v druhé polovině 17. století vypovídá zřetelně přístup nakládání s knihami, jež byly jako zakázané při vizitacích odebrány. Byly sice deponovány na svatojakubskou faru a tam přezkoumány, ale poté podezřelé postoupeny konsistoři.[74] Zásadně platilo, že odebrané knihy mají být uloženy u městského soudu.

---

[72] Protokol městské rady ze 4. srpna 1728, AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1320, s. 853–854.

[73] Protokol městské rady ze 6. srpna 1728, tamtéž, s. 869.

[74] Protokol městské rady z 22. března 1728, tamtéž, s. 280. O legislativě vymezující vztah státu a církve k cenzuře srov. Grete KLINGENSTEIN, *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur in der theresianischen Reform*, Wien 1970. Na pramenech z archivu olomoucké diecese situaci na Moravě vylíčil Rudolf ZUBER, *Censura na Moravě v 18. století a koncem vlády Marie Terezie*, in: Studie Muzea Kroměřížska 90, s. 93–102.

Nelze pochybovat o tom, že produkce místních tiskáren výrazně ovlivňovala gramotnost širokých vrstev, měla vysokou publicitu a upevňovala ve společnosti náboženské cítění.[75] Prodejem žádaných náboženských tisků, jež byly znovu a znovu vydávány, zařazovala knihkupecký prodej do sféry nabídky, která byla příkře oddělena od literatury určené lidu. Počátek cesty k rozšíření racionálních poznatků a vzdělanosti a zápasu s bigotností a pověrčivostí byl tak v první fázi spojen s literaturou, kterou nabízela sortimentní knihkupectví, především v novinkách. Pro poznání vztahu státu k procesu vzdělávání, ale také růstu obav z publikací, které přicházely do země, mají důležitost zeměpanské patenty, regulující knižní obchod. Počtem dominují sice patenty o zákazu rozšiřování především kacířských tisků, ale v stále větší míře se mezi tisky jmenují knihy, jež byly v rozporu s dynastickými nároky a státními zájmy nebo uvolňovaly tradiční společenské vazby. V době centralizace a sílící byrokratizace se patenty staly základní směrnicí pro rozhodování městských orgánů o záležitostech, jež se týkaly knižního obchodu. Výkonným orgánem byli ve městě vizitátoři s pravomocí, jež měla policejní charakter. Na jejich rozhodování záleželo zejména povolení prodeje kramářských písní a produkce zpěváků. O výsledcích dohledu podávali městské radě zprávy. K výkladu o cestách, jimiž se šířila znalost soudobé literatury ve městě, patří zmínka o tiscích, které byly zaslány městské radě darem či se žádostí o doporučení veřejnosti. Nakladatelé pamatovali často na radu zásilkou tisku důležitého pro výkon práva ve městě.[76]

Rozvoj výroby a pronikání peněžního hospodářství do života společnosti vyvolávaly potřebu pravidelné informace. Měla vliv nejen na rozšiřování knihkupeckého obchodu, ale také na pronikání některých druhů tisků do lidových vrstev. Patřily k nim v první řadě kalendáře, jejichž vydávání bylo podřízeno obdobně jako vydávání novin zvlášť přísné cenzuře. Snahu zabránit pronikání nežádoucích aktivit k širokému okruhu obyvatel projevila iniciativně městská rada v Brně vymezením podmínek pro provozování obrázkové loterie. V rakouských zemích rostl zájem o loterii všeobecně a podnikavý měšťanský malíř Johann Bartholomäus Broinelli požádal v roce 1724 o povolení rozšiřovat obrázky k loterii v Brně. Postrádáme sice zmínku o spoluúčasti tiskaře, samotná zpráva však naznačuje, že šlo o rozsáhlou nabídku. Broinelli hodlal dát do oběhu 185 kusů obrázků. Městská rada vyslovila souhlas, aby loterii pořádal v krámě v domě měšťana Hartwiga na Zelném trhu za určitých podmínek. Směly být nabízeny jen milovníkům umění, výslovně bylo uvedeno, že nejde o loterii s účastí široké veřejnosti. Dohled na loterii měli vykonávat úředníci městské kanceláře. Zisk z loterie měl zůstat v zemi a ve městě.[77] Není pochyb, že hospodářská

[75] Důkaz podávají soupisy tisků brněnské a olomoucké tiskárny. Srov. Vl. DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků*, a Z. VORLOVÁ, *Příspěvek k dějinám olomouckého knihtisku*. Na základě údajů v katalogu brněnského knihkupce Locatelliho, o něm níže, lze soupis Z. Vorlové rozmnožit.

[76] Srov. průvodní list Kašpara Jana Kupce z Bilenberka městské radě z roku 1709 k zásilce českého a německého exempláře Josefinského trestního řádu, SOkA Olomouc, fond AMO, Zlomky registratur, inv.č. 496.

[77] Zápis ze zasedání městské rady z 3. ledna 1724. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1316, s. 4–6.

a finanční činnost Půjčovní banky v Brně, k níž náleželo také pořádání loterie, později významně ovlivňovala zájem o informace v Brünner Zeitung.

Primárním pramenem k organizaci obchodu s knihami, knihkupecké obslužnosti, rozsahu sortimentu a do určité míry i požadavků, které mělo publikum, jsou dochované knihkupecké seznamy knih.[78] V porovnání s nabídkou knih ve vlastním krámu nebo o výročních trzích v pronajatém kvelbu či na stánku poskytovaly katalogy údaje, které měly význam v delším časovém horizontu. Katalogy mají význam nejen jako dokument, který přesvědčoval úřady o nezávadné nabídce, respektující nařízení o prodeji zakázaných knih, ale také jako prostředek komunikace mezi tiskaři a nakladateli na jedné a knihkupci a zájemci o knihy na druhé straně. Knihkupec jejich prostřednictvím upozorňoval na knihy zajímavé a potřebné a poskytoval návod, kde a za jakou cenu je lze zakoupit. Šlo mnohdy o první informace, později úřady již nepovolené. Touto cestou se dostala nabídka zednářských tisků do Brna dříve, než je tu doložena existence zednářské lože.

Knihkupecký obchod doložený nabídkovými seznamy stacionárních knihkupců lze v Brně sledovat od roku 1747, v Olomouci s desetiletým zpožděním od roku 1757. Nabídka prostřednictvím tištěných katalogů nebyla v obou městech něčím neobvyklým. Norimberští knihkupci katalogů využívali zajisté také k informaci zákazníků v moravských městech již na sklonku 17. století.[79] Seznam vlastní produkce, kterou má na skladě, vytiskla ostatně současně s prvním knihkupeckým katalogem v roce 1747 brněnská tiskárna dědiců tiskaře Svobody.[80]

Nejstarší dochovaný katalog moravského knihkupce je datován do roku 1748. Ve Svobodově tiskárně v Brně jej dal vytisknout brněnský měšťanský knihkupec, který krátce předtím sňatkem s vdovou získal knihkupecký krám. Friedrich Mathias Obladen si vzal za ženu ovdovělou manželku knihkupce Matyáše Wagnera. Nevíme, v jakém věku rodák z Vídně do Brna přišel a kde nabyl knihkupecké zkušenosti. Údaj v knize přijatých měšťanů je skoupý a původ z Vídně neuvádí.[81] Nepocházel z tiskařské či knihkupecké rodiny,[82] v Brně měl v době své smrti sourozence. V matri-

[78] O katalozích jako prameni dějin knihkupectví srov. statě ve sborníku Reinhard WITTMANN (Hrsg.), *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden 1984 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd.10). R. Wittmann v úvodní stati rozlišuje katalogy podle funkce. V Brně a v Olomouci jde o katalogy nabídkové, vydělit i zde je možno katalogy skladové. V malých knihkupeckých poměrech se však mohl stát i nabídkový katalog novinek, vymezený úže jazykově, katalogem, který sloužil knihkupci jako skladový, jak dokazují doplňující zápisy v Locatelliho seznamu francouzských knih.

[79] Srov. ŠIMEČEK I, s.168.

[80] Exemplář tisku *Catalogus deren in der Brünnerischen Buchdruckerey befindlichen Teutsch-und Böhmisch (samt nächsten Preys bekommenden Büchern)* uložen v AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 260, sign. K 164. Tisk neeviduje Vl. DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků*.

[81] Z toho důvodu jej neuvedl ani J. DOSOUDIL, *Die Brünner Bürgeraufnahmen 1559–1845*, in: ZDVGMS 37, 1935, příl. Familienforschung 1935, s. 15. Srov. údaj v pozn. 39.

[82] Jméno neuvádí Josef BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden 1963, TÝŽ, *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts*, in: Archiv für Geschichte des Buchwesens 18, 1977, D. L. PAISEY, *Deutsche Buchdrucker*.

ce oddaných u sv. Jakuba v Brně je u něho zapsána profese soukeník (*pannifex*). Může jít samozřejmě o omyl, naše neznalost jeho osudů před příchodem do Brna však nevylučuje, že toto řemeslo původně neprovozoval. V Brně vlastnil měšťanský dům, v němž měl v roce 1748 nájemníka, provazníka Meixnera.[83] Uvedená fakta v žádném případě nevysvětlují, jak se do rodiny knihkupce Wagnera dostal. Sňatek s Wagnerovou a termín *Bediente* poskytují argument k tomu, abychom přijali výklad, že před přijetím za měšťana působil nějaký čas jako pomocník ve Wagnerově knihkupectví.

Vydáváním katalogu a později také využitím týdně vydávaného návěstníku projevil Obladen pochopení pro modernizaci knižního podnikání, jež by lépe než dosud odpovídalo potřebám doby, kladoucí zvýšenou měrou důraz na novou literaturu a široký sortiment. Nadále nebylo možné spokojit se prodejem ze skladu jako rozhodující složkou obchodování. Konzervativní postoje, jež předpokládáme u starého knihkupce Wagnera a tím spíše u vdovy, o níž víme, že byla neznalá čtení a psaní a sotva schopná obstarávat novou literaturu, bylo třeba nahradit novou obchodní strategií, založenou na aktivní nabídce, jež by byla s to konkurovat knihkupcům, kteří přijížděli na výroční trhy. Při rozhodování o nákupu nových knih bylo třeba při nedostatku kapitálu především zvládnout komunikaci s nakladateli a v rámci teritoriální obslužnosti s možnou klientelou. Nabídkové katalogy se staly důležitým prostředníkem.

Reagovat bylo třeba také na stoupající požadavky státu, který v nových poměrech, kdy začala být kniha považována za nositelku informací žádoucích pro rozvoj hospodářství a společnosti, nadřazoval dohled státních úřadů na rozšiřování literatury nad cenzuru orgánů církevních, jež pátraly především po kacířských knihách. Sluší se upozornit, že vizitační činnost zeměpanských úřadů podržela způsoby, které byly příznačné pro období rekatolizace. Nešlo jen o dohled nad knižní nabídkou a kontrolu prodeje na trzích, ale o přepadové prohlídky obchodu a pátrání po zakázané knize. Patřilo k nim i spektakulární pálení zakázaných knih. Bylo tomu tak ještě v roce 1748, kdy reprezentace a komora nařídila, aby bylo v Brně pátráno po knize Johanna Ehrenfrieda Zschakwitze *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Böheim*, výtisky spáleny a jméno autora přibito katem na šibenici.[84]

Zásady spolupráce mezi zeměpanskými a církevními úřady formuloval v dekretu z 21. února 1750 spoluvládce Marie Terezie František. Dekret je výjimečný tím, že respektoval složitost cenzurních poměrů na Moravě v době, kdy pravomoci cenzurní komise v Brně byly svěřeny v Olomouci tamější učené Společnosti neznámých. Také

[83] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 8391 (Rubrica prima deren Häussern in Brünn 1748, Der dritte Viertl, Num. 4).

[84] Srov. Wilhelm SCHRAM, *Buchdruck und Buchhandel im achtzehnten Jahrhundert*, in: Ein Buch für jeden Brünner. Quellenmässige Beiträge zur Geschichte unserer Stadt, Brünn 1901, s. 134–136; u Schrama autor uveden pod pseudonymem Rochezang von Isecern.

v Olomouci měly tak být odevzdávány v balících zapečetěných na celních úřadech knihy dovážené do země a Společnost neznámých byla pověřena agendou, kterou v Brně konala cenzurní komise. Společnost měla právo vizitovat a konfiskovat tisky *contra religionem vel statum politicum*. Knihy duchovní a náboženské měly však být vydány konsistoři a po cenzuře vráceny v Brně cenzurní komisi a v Olomouci Společnosti neznámých. Rozhodování o tom, zda jde o tisk kacířský, náleželo výlučně konsistoři.[85] Úřady vyžadovaly, aby knihkupec předložil soupis literatury, s níž obchoduje, a bylo tak možno kontrolovat, zda mezi ní nejsou knihy zakázané. Katalog se stal pomůckou při hledání zakázaných titulů v krámě a ve skladu a také ve stánku na výročních trzích. Soupisy dovezené literatury patřily k nezbytné výbavě zvláště těch knihkupců, kteří navštěvovali městské trhy, kde byl prodej knih pod kontrolou komisařů pověřených dohledem.

Obladen využil ve prospěch obchodu rovněž nabídku jednotlivých vybraných titulů v katalogu. Přiblížil se v ní referátovému způsobu, který je znám ze soudobých časopisů. Volil formu doporučení založeného na hodnocení obsahu a neopomenul kupeckou reklamu, operující s cenovou výhodností. Lze ostatně prokázat, že i jako vydavatel měl smysl pro potřeby denního života a obchodní praxe. Na samém počátku knihkupecké činnosti ve městě vydal užitečné a rozsáhlé tabely mincí (48 listů malého formátu), které jsou v oběhu.[86]

Širší obchodní zřetel Obladena utvrzoval v přesvědčení, že knižní nabídku z Brna je třeba rozšířit na celou Moravu. Tištěný nabídkový seznam byl moderní formou rozšíření obchodních informací, které se dostanou dříve do rukou zájemců než nabízené knihy. Katalog měl nabídnout novinky v konkurenci s cizími knihkupci a prokazovat, že jsou pohodlně a stále k mání v krámě v Brně a na výročních trzích. Součástí nabídky nebylo ještě zdůrazňování nízkých cen, jak bylo obvyklé v katalozích vytištěných pro brněnské trhy v sedmdesátých a osmdesátých letech cizími knihkupci.

Na výhodnost cenovou upozornil Obladen v oznámení o prenumeraci na edici cestopisů, které tehdy náležely k oblíbenému druhu četby. Obladen nabízel 1. a 2. svazek lipského tisku *Allgemeine Historie der Reisen zu Wasser und zu Lande, oder neue Versammlung aller Rei3-Beschreibungen, welche bis jetzo in unterschiedenen Sprachen, von allen bekannten Völckern heraus gegeben worden, etc. Mit vielen schönen Kupfern und Land-Charten von den besten Frantzösischen und Holländischen Meistern*. Sliboval, že zájemce, kteří zaplatí 6 tolarů za dva již vydané svazky (v letech 1747 a 1748) a 45 kr. za prenumerační list, zařadí mezi předplatitele. Současně oznamoval, že přijímá závdavek 2 zl.

---

[85] AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 438, sign. K 164. O cenzurní pravomoci Společnosti neznámých se nezmiňují R. ZUBER, *Censura na Moravě v 18.století*, a Antonín KOSTLÁN, *Societas incognitorum první učená společnost v českých zemích*, Praha 1966, zmínka se však nenalezne ani u Chr. d'ELVERTA, *Geschichte des Bücher- und Steindruckes*.

[86] *Neue und gantz richtig ausgerechnete Tabella...*, z roku 1746, celý název uvádí Vl. DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků*, č. 13/1746, s. 221. Tisk dal Obladen vytisknout ve Znojmě. Nabízel jej ve svém katalogu (*Continuatio I*). Tabulku vydal v roce 1734 také J. P. Krauss.

na předplatné 3. svazku, který má vyjít k svatomichalskému veletrhu v Lipsku. Doplatek ve výši 1 zl. vyinkasuje při dodání titulu. Na závěr oznámení ujišťoval, že předplatné je výhodné, protože jednotlivé díly edice rozvržené do 10 svazků nebudou v Lipsku na prodej pod cenou 4 tolarů.[87]

Obladen přijímáním předplatného na dílo vydávané v Lipsku umožnil zájemcům v Brně a v Olomouci získat výhodně tisky, za které by byli nuceni později zaplatit plnou krámskou cenu. Zapojil se do knihkupecké sítě, jejímž prostřednictvím rozšiřovali lipští nakladatelé svoje tisky mj. také v habsburské monarchii. Přiblížil tím moravskému prostředí v období, kdy severoněmečtí nakladatelé získali převahu nad obchodem jihoněmeckým, zejména současnou odbornou a krásnou literaturu. Ocenění zaslouží, že neopomenul upozornit na vydavatelské počiny v zemi a veřejnosti nabídl první časopis vydaný na Moravě. Prodejem referátového časopisu *Monatliche Auszüge alt- und neuer gelehrten Sachen*, prostředkujícího znalost publikací vydaných v rakouské monarchii i cizině, se zařadil ke knihkupcům, kteří nabízeli publikační orgán rakouské učené společnosti v Olomouci (*Societas eruditorum incognitorum in terris Austriacis*) ve svých obchodech v Norimberku, ve Vratislavi, Lipsku a v Budyšíně. Mezi městy v monarchii posunul Brno, ponecháme-li stranou Olomouc, kde časopis bylo možno zakoupit v tiskárně, za sídelní Vídeň a Prahu. V Praze byl k mání v expedici Prager Zeitung v tiskárně Karla Františka Rosenmüllera, který konkuroval knihkupeckému prodeji. Sešity měl Rosenmüller na skladě a prodával je po 15 kr. V jiných hlavních zemských městech monarchie a v Uhrách knihkupci *Monatliche Auszüge* nenabízeli.

Zásadní význam pro konstituování knihkupectví s širokým zázemím mělo vydávání katalogu novinek. Tištěné katalogy využil při expandování do českých zemí již v sedmdesátých letech 17. století norimberský knihkupec a nakladatel Johann Zieger. Snahu rozšířit oblast teritoria, na němž jsou jeho knihy k dostání, projevil mnohem později, avšak na Moravě jako první, vydáním katalogových informací rovněž brněnský knihkupec K. F. Obladen. Není bohužel možno zjistit, nakolik se mu to podařilo. Chybí údaje o návštěvě výročních trhů i klientele. Indicií, že k obslužné oblasti patřila olomoucká diecese, je zájem olomoucké konsistoře o katalog knih, které byly nabízeny na trhu v Brně. Jde o doklad, že katalogy neměly sloužit ke kontrole knih nabízených na trzích jen zeměpanským úřadům. Hrály také roli v potřebách byrokratického státního aparátu ve vztahu k úřadům církevním. Informace o knihách zajišťovaly, aby se konsistoř mohla při omezení svých cenzurních pravomocí podílet na dohledu. Stížnost olomoucké konsistoře, že nedostala katalog knih, přiměla reprezentaci a komoru v květnu 1751 k vydání příkazu brněnskému magistrátu, aby podal příslušnou zprávu. Vizitační komisaři odpověděli, že knihkupec Obladen od roku 1747 katalogy nedává tisknout, ale má jen katalogy psané. Dále uvedli, že knih-

[87] Oznámení je předřazeno (fol. 1) výtisku katalogu označeného jako *Continuatio I. Catalogi librorum*, AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 260, sign. K 164.

kupec sdělil, že pořízení tištěného katalogu ho stojí 36–40 zl., což je mu na škodu.[88] To byl důvod, proč vydávání zastavil. Datum ukončení nesdělil. Nespecifikoval také, o jaký katalog šlo, a jsme odkázáni na dohady.

Dochován je katalog označený jako *Continuatio I Catalogi librorum*. Zařazení k roku 1747 neodporují vročení tisků, je však třeba upozornit, že naprostá většina z nich datum vydání postrádá. Žádný z tisků není z roku 1748, rok 1747 je uveden v jediném případě, většinou se hlásí do roku 1746 nebo je z poloviny 40. let. Druhý katalog s názvem *Continuatio II Catalogi librorum* byl vydán samostatně. Mezi datovanými knihami, jež jsou opět vzácné, převládá rok vydání 1747. Titulní list s vročením 1748 byl vydán poté, co vyšla dvě pokračování novinek. Obladen se katalogy vykazoval pravděpodobně i na trzích. O tom, zda byl skutečně v roce 1748 vydán hlavní katalog a s jakým záměrem, lze jen spekulovat. Katalog není dochován, vyloučit nelze deperditum. Katalog mohl Obladen také jen chystat, avšak v roce 1748 stačil vydat jen titulní list, jímž pak opatřil obě *Continuatia*.[89] Ať se však vydání hlavního katalogu vyvíjelo jakkoli, je zřejmé, že údaj o tom, že od roku 1747 Obladen katalog nevydával, je třeba upřesnit. Jako aktuální dal vytisknout dvě pokračování, obsahující údaje o novinkách z jara a podzimu roku 1747, druhý sešit však vyšel až v roce 1748, kdy hodlal vydat hlavní katalog. Časová indicie a údaj o výši finančních nákladů na vydání katalogu dovolují vyslovit domněnku, že Obladen se k tisku katalogu neodhodlal, dal přednost právě jen nabídce nejnovější literatury. Šlo o čin z hlediska knihkupecké pohotovosti ve městech zemí České koruny mimořádný.

Položíme-li si otázku, jaký smysl přikládal Obladen kompletaci základního katalogu a jeho pokračování, je třeba upozornit nejen na větší přístupnost nabídky a její snadnější rozšíření na celé území Moravy a část rakouského Slezska, ale také na snahu učinit zadost stále přísnějšímu dohledu na prodej knih v knihkupeckých krámech a na trzích ze strany úřadů. Knihkupci a kramáři na trhu byli povinni předložit soupis knih, které prodávali.[90] Sám Obladen se dostal s tímto požadavkem v Olomouci do rozporu, když na michalském trhu v roce 1751 v Olomouci prodával knihy, aniž předložil katalog a vydal je k prohlédnutí. Olomoucký magistrát podal

[88] AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 260, sign. K 164.

[89] Údaje na titulním listě se lišily od údajů obou pokračování. Titulní list uváděl jako místa prodeje Brno a Olomouc a rok vydání: *Catalogus librorum oder Verzeichnuß deren Büchern, welche bey Fridrich Mathias Obladen, burgerlichen Buchhandler in Brünn, in dem ehemaligen Mathiae Wagners seel. Buch-Laden auf dem grossen Platz im goldenen Ancker, dann in dem Christoph Pirentischen Haus, in der Messergassen, unweit des neuen Thurns in Ollmütz zu haben seynd. MDCCXXXXVIII.* Tisky *Continuatio I* a *II* opatřené vlastními hlavičkovými názvy a spojené s titulním listem jsou známy z jediného dochovaného exempláře, který je uložen mezi spisy (AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 280, sign. K 164), Vl. DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků*, tisk neeviduje. V prvním Continuatio omezil Obladen nabídku na Brno, v druhém již uvedl jako prodejní místo také Olomouc.

[90] Srov. dvorský dekret z 25. června 1751, intimáty magistrátům v Brně a v Olomouci. Uloženy v AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 280, sign. K 164, a SOkA Olomouc, AMO, fond Zlomky registratur, inv.č. 1840, sign. 67/I.

oznámení reprezentaci a komoře v Brně.[91] V té souvislosti se dovídáme, že Obladen knihy prodával v Engelmannově domě.[92] Na faktu si lze ověřit, že katalogy novinek v té době nevydával a že funkci, kterou jim přikládaly úřady, považoval za nadbytečnou. Na svoji obhajobu uvedl, že knihy byly vizitovány již při dovozu do země. S tím ovšem úřady nemohly souhlasit a argument označily za nedostatečný. Knihkupci jsou povinni nechat prohlédnout nezávadnost knih komisařem, nechť je přivezou kamkoli, den před zahájením veřejného trhu (*mercatum publicum*).

S knihkupeckou aktivitou Obladen spojil snahu zajistit pro svoje obchody ochranu úřadů. Na samém počátku samostatného knihkupeckého působení podal stížnost na bavorské kramáře Hanse Georga Feistmantela a Michaela Denka, že prodávají v Brně knihy a hauzírují s nimi i mimo čas výročních trhů. V takovém počínání jim mělo být zabráněno. Cestu k nápravě shledával v uplatnění povinnosti deponovat knihy, které cizí kramáři ponechávali po trzích ve městě, pod pečetí, a knihy, jež v mezidobí přijdou do Brna na jejich konto, uložit v domě městské váhy. Městská rada návrh upřesnila a rozhodla, že knihy mají být deponovány buď ve vážním domě nebo na jiném bezpečném místě.[93] V souvislosti s tím vypracovaná relace městského soudu poskytuje konkrétní údaje o způsobu ukládání knih, jež bavorští kramáři ponechávali v městě do příštího jarmarku. Sklady měli v domě měšťana Simona Pollera na Pekařské ulici, kde je měl na starosti správce Vogt. Soud upozorňoval, že knihy odtud mohou být podvodně vydávány a Vogtovi nařídil sklad uzavřít. S tímto opatřením městská rada vyslovila souhlas.[94] O málo později v roce 1749 se stala stížnost Obladena předmětem jednání moravského tribunálu. Příslušný dekret s odvoláním na Obladenovu stížnost stanovil, že o výročních trzích je zapotřebí dohlížet na tisky, které jsou nabízeny na prodej a podezřelé knihy konfiskovat. Proti kramářům, kteří s knihami hauzírují a do země dovážejí zlovolné a především náboženství škodící tisky, má být přísně zakročeno.[95]

Obladenovy aktivity svědčí, že využíval všech možností, které mohly podpořit jeho knihkupecký obchod. Zejména je však třeba ocenit smysl pro službu vzdělané veřejnosti. Již nikoli převážně kněžské. V starším dílčím nabídkovém seznamu novinek je zaznamenáno 128 latinských a 165 německých teologických a náboženských tisků. Jde o 35 % celkové nabídky. Početný byl oddíl věnovaný literatuře filosofické a historické, do něhož byly řazeny i spisy zábavné. Nalezne se tu 215 německy psaných titulů, latinských je 54 (32 %). Méně rozsáhlou nabídku představuje literatura právnická s vysokou převahou knih v latinském jazyce (celkem 115 tisků, 14 %). Co do počtu se za

[91] Údaj v dekretu moravské reprezentace a komory z 20. října 1751. AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 280, sign. K 164.

[92] Šlo pravděpodobně o dům vdovy po F. I. Engelmannovi na Dolním náměstí.

[93] Obladenova stížnost podaná 19. května byla projednána v městské radě 24. května 1747. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1339, s. 673. Stížnost byla známa nástupci Locatellimu.

[94] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1339, s. 845.

[95] Srov. dekret moravského tribunálu z 10. ledna 1749 (AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 280, sign. K 164), v městské radě pak byla 14. února t. r. přijata příslušná vyhláška.

právnickou literaturu řadí oddíl s knihami lékařskými a chemickými, většinou tištěnými rovněž v latině (78 tisků, 9 %). Obladen nabízel i kolekci tisků francouzských (60 titulů, 7 %). S nejnižší nabídkou přišel v oddíle tisků českých (14 titulů, 2 %).[96] České knihy se svým charakterem ostatnímu sortimentu vymykaly. Jedná se o staré tisky, z nichž nejstarší je benátská bible z roku 1506[97] a Hájkova *Česká kronika* z roku 1541.[98] U tisků je většinou udán rok vydání. Do 16. století se hlásí také tisky oblíbeného a z toho důvodu v řadě vydání rozšiřovaného didaktického spisu *Ecclesiasticus*[99] a Paprockého *Zrcadlo markrabství moravského.*[100] Rozsáhlé *Rozjímání* Ludvíka de La Ponte náleží ještě 17. století.[101] Obladen v nabídce českých knih vystupoval jako antikvář, jak tomu nasvědčují rovněž tisky práv městských a práv a zřízení zemských, českých i moravských. Je pravděpodobné, že ve dvoudílném tisku z roku 1741 a 1743 nabízel Michala Pellischottiho (Pelizzoti) nedělní kázání *Trinitas dominicalis, to jest: Trojice nedělní* (sv. 1–2),[102] ze soudobé literatury Pruggerův katechismus ve vydání z roku 1745[103] a Štěpána F. Náchodského *Svatou všetečnost.*[104] Nechyběly *Pobožné modlitby*[105] a především také Vusínův latinsko-německo-český slovník ve vydání z roku 1746; uveden je s názvem *Vokabulář latinský, český a německý.*[106] Nabídka tisků z 18. století se liší od zboží, s nímž obchodovali knihaři a tiskaři. Svědčí tomu mimo jiné skutečnost, že v katalogu nejsou uvedeny české tisky z tiskáren v Brně a v Olomouci.

Ve druhém pokračování katalogu nabízel knihkupec Obladen menší počet titulů, celkem 475. Ustoupil v něm od zásady dělení tisků na latinské a německé a knihy zaznamenal in continuo bez řazení do tematických oddílů, s výjimkou oddělení knih chemických, mezi něž řadil i knihy lékařské (obsáhl 41 titulů). Ve zvláštním oddílu nabízel tisky francouzské. V tomto oddělení vzrostl ve srovnání s *Continuatio I* počet tisků. Obnášel na 98 titulů, tj. téměř 21 % položek seznamu. Zájemce v něm naopak nenalezl žádný tisk v českém jazyce. Knihkupec nemohl pravděpodobně předložit žádný nově získaný tisk a tituly uvedené v *Continuatio I* nepovažoval za nutné opakovat.

Vzhledem k neznalosti konkrétní knižní nabídky, s níž přijížděli na výroční trhy do Brna cizí kramáři, nelze statisticky určit poměr mezi knižními novinkami, které měl na krámě Obladen, a tisky, které byly ve městě k mání na výročních trzích. Oblade-

---

[96] Čísla jsou zaokrouhlena na celá procenta. Upozorňuji, že údaje mají orientovat v celkovém přehledu nabídky, k přesným statistickým číslům lze dospět jen ověřením jednotlivých titulů identifikací. Ta byla provedena na místě, kde je výklad vázán na konkrétní tisk.

[97] *Knihopis českých tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století.* Díl II. Tisky z let 1501–1800, sv. 1–9, Praha 1925–1967 (II/2, č. 1097).

[98] *Knihopis II/3*, č. 2867.

[99] *Knihopis II/3*, č. 2187-2197, výtisk nelze mezi ostatními vydáními ze 16. století identifikovat.

[100] *Knihopis II/6*, č. 6862.

[101] *Knihopis II/4*, č. 4682.

[102] *Knihopis II/6*, č. 6990.

[103] *Knihopis II/7*, č.14463.

[104] *Knihopis II/5*, č. 6002.

[105] Tisk s názvem *Truchlivá hrdlička aneb Pobožné modlitby* Knihopis neuvádí.

[106] *Knihopis II/8*, č. 16694.

nova nabídka novinek pravděpodobně převyšovala rozsahem i hodnotou tisky dovezené bavorskými kramáři. Někteří z nich měli zájem o provozování knihkupectví ve městě. V Olomouci se později usadil Johann Michael Denk, jenž byl obchodními zájmy svázán s knihkupeckou činností opavského knihkupce Benedikta Meyera.[107]

Ze znalosti sortimentu augšpurských hauzírníků lze usuzovat, že přijížděli spíše s drobnými tisky a obrázkovými jednolisty, a konkurovali tak více domácím knihařům a mědirytcům.[108] Nad rozšířením laciné denní literatury naříkal i knihkupec Obladen a v stížnosti na neoprávněný prodej hauzírníků mimo tržní dny se v zásadě opíral o zeměpanské zákazy kolportáže, umožňující nekontrolovanou nabídku zakázané, zejména tzv. kacířské literatury. Nelze dovodit, zda podnětem byla Obladenovi nechuť k tiskům, které nebyly v souladu s katolickou věroukou. Z pozdějšího vyjádření cenzurní komise je možno uvést, že při projednávání pozůstalosti u něho nebyly nalezeny žádné zakázané tisky. Pro výklad je podstatné, že hauzírníky považoval za nekalé konkurenty. Fakt, že měli v Brně svoje sklady a důvěrníky, naznačuje, že mohli poškozovat i knihkupecký obchod. Byli pravděpodobně schopni levněji obstarat i novinky, které neměl knihkupec na skladě. Naopak chybí vymezení proti konkurenci cizích knihkupců, nebylo ho zřejmě třeba, protože na výroční trhy v padesátých letech nejezdili. V důsledku toho nejsou k dispozici ovšem ani nabídkové katalogy cizích knihkupců pro brněnský trh, jsou dochovány až ze sedmdesátých a osmdesátých let. Uniká tím možnost srovnání rozsahu a kvality Obladenovy nabídky. Údaje v katalozích novinek neodporují tezi, že sortiment se podstatně neodlišoval od nabídky, kterou známe z katalogů knihkupců z říše, přijíždějících na výroční trhy do Prahy. Rozdíl je třeba hledat spíše v tom, že v Brně neměl měšťanský sortimentář konkurenci. Lze se však zároveň domýšlet, že moravské prostředí nebylo dostatečně široké, aby knihkupeckou konkurenci lákalo. Koneckonců sám Obladen poznal, že vydávání katalogu novinek se nevyplácí.

Obě pokračování katalogu novinek vydávají svědectví, že Obladenovi byly vzorem současné nabídkové seznamy knihkupců, navštěvujících pražské výroční trhy. Pro Brno a Olomouc katalogy tisknout nedávali a z padesátých let chybí zmínky o tom, že by na Moravu dojížděli knihkupci, provozující velké knihkupecké domy v Norimberce nebo v jiných říšských městech.[109] Rozvržení knih do oddílů nasvědčuje víceméně pevnému tematickému třídění, obdobnému tomu, jež bylo užívané v pololetních seznamech vydávaných k frankfurtským a lipským veletrhům, v soudobých knihkupeckých nabídkových seznamech a aukčních katalozích.[110] Po vzoru norimberského

[107] Denk se stal vlastníkem domu č. 390 v Olomouci. Srov. W. NATHER, *Die Olmützer Häuserchronik 1*, s. 576.
[108] Srov. literaturu uvedenou v pozn. 26.
[109] Srov. nejnověji Michael DIEFENBACHER – Witraud FISCHER-PACHE (Hrsg.), *Das Nürnberger Buchgewerbe. Buch- und Zeitungsdrucker, Verleger und Druckhändler vom 16. bis 18. Jahrhundert.* Bearbeitet von Manfred H. Grieb, Nürnberg 2003.
[110] Srov. statě ve sborníku R. WITTMANNA (Hrsg.), *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen.* Katalogům určeným pro české země autoři pozornost nevěnují. Rozbor skladového katalogu pražského knihkupce publikoval Pravoslav KNEIDL, *Pražský knihkupec Johann Friedrich Rüdiger a jeho nabídka knih v roce 1748*, in:

knihkupce Johanna Ziegera vydával seznamy novinek s názvem *Continuatio* v devadesátých letech 17. a na počátku 18. století pražský knihkupec Kašpar Zachariáš Vusín. Zaznamenával v nich také nabídku jazykově českých knih, bez ohledu na to, že náležely často k starým tiskům.[111]

Vydávání tištěných katalogů ovlivnil v habsburské monarchii cenzurní a policejní požadavek, že obchodníci s knihami jsou povinni předložit před zahájením prodeje soupis knih. Šlo ovšem jen o jednu ze složek represe a dohledu, který měl zabránit nejen rozšiřování, ale také držení knih, pojednávajících pochybně nebo pohoršivě o věrouce katolického náboženství a napadajících zásady společenského řádu. Zákaz jednotlivých závadných tisků oznamovaly pravidelně dekrety reprezentace a komory. Víme, že patent z 25. června 1751 byl intimován také olomoucké městské radě. Hauzírování s knihami bylo zakázáno pod trestem konfiskace.[112]

V případě, že knihkupec nabízel větší počet tisků a zamýšlel je vozit na trhy, bylo pro něj výhodné nahradit psaný soupis tištěným katalogem. Existence katalogu novinek je jednou z indicií, která může naznačovat, že knihkupec hodlal vyvíjet aktivitu, která nebyla omezena na jeho krám, případně na místo, kde měl sklad. V každém případě je svědectvím snahy rozšířit obslužnost na šíře vymezené teritorium. Vazba nabídky na svatomichalský trh v *Continuatio I* dokládá, že ji bylo možno využít i v Olomouci, kam o trhu tradičně směřovali také knihkupci z Brna. V Olomouci udržoval Obladen stejně jako jeho předchůdci Muffat a Wagner knižní sklad. Z pozůstalostního řízení vyplývá, že Ignác Wagner požádal městskou radu v Brně o doklad, aby mu mohly být jako dědici vydány Obladenovy knihy, které jsou uloženy v Olomouci.[113] Oprávněná je domněnka, že *Continuatio II* vydal Obladen k trhu hromničnímu. Na otázku, zda vskutku dojížděl na trhy v moravských, slezských či dokonce českých městech nelze však dát odpověď. Význam Olomouce rozhodně nepodceňoval, zůstávala nadále branou obchodu do Slezska. Lze proto předpokládat, že v době, kdy se Slezsko po ztrátě podstatné části země ve prospěch Pruska přiblížilo moravskému obchodu a pro knihkupce z Vratislavi a měst z pruského Slezska se stal trh v rakouské části obtížně přístupným, počítal Obladen opět s úlohou Olomouce jako základny obchodní expanze.

Knihy a dějiny 2, 1995, s. 1–8. Pražské knihkupecké nabídkové katalogy s ohledem na literaturu francouzskou analysuje Claire MADL, *Les importations des livres français en Bohême à la fin du XVIIIe siècle, in: Est - Ouest: Transferts et rèceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe-XXe siècles)*, Leipzig 2005 (ed. par Frédéric Barbier), s. 61–75, upravená verze *Dovoz francouzských knih do Čech – na konci 18. století*, in: Miscellanea Oddělení rukopisů a starých tisků 17, 2001–2002, Praha 2003, s. 257–275.

[111] V starších katalozích pražského knihkupce K. Z. Vusína byly české tisky zastoupeny 1,5 % titulů. Srov. Zdeněk ŠIMEČEK, *Některé otázky knižního obchodu v Praze 18. století*, in: Documenta Pragensia X/2, Praha 1990, s. 316.

[112] Srov. údaje v pozn. 90.

[113] Protokol ze zasedání městské rady z 8. září 1760. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1352, s. 1037.

Obladenova nabídka knižních novinek nebyla namířena proti olomouckému knihkupci Windhauerovi, s nímž spolupracoval jako autorizovaný prodejce knihy Arsenia Theodora Fasseau *Arbor genealogiae Ordinis Premonstratensis ab ejus origine sub anno 1120 usque ad annum 1723*. V anotaci v brněnském návěstníku oba knihkupci vychválili dílo „citlivě a dokonale zpracované", vybavené mědirytinami J. J. Klaubera v Augšpurku, a oznamovali, že je u nich na prodej.[114] Autor A. T. Fasseau zároveň oznámil svoje edice *Ritus liturgici dioecesis Olomucensis* a *Collectio synodarum Moraviae*.

Bibliografické údaje v Obladenově katalogu se rozsahem a uspořádáním nevymykají způsobu citace ve většině soudobých nabídkových katalozích. Poskytovaly zájemcům údaj autorský, název, většinou zkrácený nebo jinak upravený, u vícesvazkových děl počet svazků, formát (byl rozlišovacím znakem jednotlivých vydání a naznačoval výši prodejní ceny). Poměrně zřídka byl připojen rok vydání a zcela vynechán byl údaj o místu tisku. Obladenovy katalogy novinek se z toho důvodu nestaly pramenem poznatků o brněnských nebo olomouckých tiscích. Neměly za úkol prezentovat domácí produkci, nýbrž nabídnout novinky z německých kulturních center a z Francie či Nizozemí. Na jejich podkladě nelze bohužel určit, jaký podíl připadl na brněnském trhu jednotlivým střediskům produkce. Bližší informace o původu tisků nebyly v čtenářské obci zřejmě považovány za důležité. Větší úlohu hrál rok vydání. Z *Continuatio I* je patrné, že v něm převažují vročení z let 1744–1746, výjimečně jsou zaznamenány tisky z roku 1747. Platí to také pro tisky francouzské. V *Continuatio II* se čtou jako léta vydání tisků roky 1746, 1747, výjimečně rok 1748. Mezi novinky zařadil Obladen nejstarší časopis z českých zemí vydaný olomouckou Societas incognitorum *Monatliche Auszüge* (název uvádí nepřesně jako Monatlicher Auszug) *alt- und neuer gelehrten Sachen*, a o to bez udání roku vydání. Ze záznamu olomouckého časopisu lze usuzovat, že Obladen při nákupu navázal vlastní spojení s vydavatelem. O vztazích k jiným nakladatelům a o účasti na veletrzích v Lipsku a Frankfurtu konkrétní informace nejsou k dispozici. Zásilkám z Lipska nasvědčují některé seznamy novinek v návěstníku. Poměrně vysoké množství starých tisků o historii českých zemí, jež jsou v katalozích zaznamenány, naznačuje, že do nich zpracoval pro milovníky české minulosti na Moravě publikace, týkající se české kultury v době jejího rozkvětu. Lze předpokládat, že je získal v domácím prostředí nákupem z pozůstalostí.

Vydáváním katalogů novinek dal Obladen najevo, že hodlá publiku sloužit jako sortimentní knihkupci v jiných hlavních zemských městech monarchie. Využil uvolnění, které nastalo po odchodu cizích armád ze země i situace, kdy se pravděpodobně z Moravy stáhli cizí knihkupci.[115] V pramenech o jejich návštěvách alespoň nenalezneme žádnou zmínku. Postrádáme bohužel údaje, které by vypovídaly o koupěschopnosti obyvatel. Tomu, že nabídka byla určena především šlechtě, nasvědčují v katalogu uvedené francouzské tisky. Nechyběly mezi nimi romány

[114] *Wochentlicher Intelligenz-Zettel*, č. 46 z 14. listopadu 1759.

[115] O růstu knižní nabídky v Praze srov. Pravoslav KNEIDL, *Pražský knihkupec Johann Friedrich Rüdiger*, s. 1–8.

s antickou tematikou (Télemachos a jeho příhody, kniha s návodem k výchově knížat) a literatura o svobodných zednářích. V *Continuatio I* Obladen nabízel 6 svazků spisů Voltairových ve vydání z roku 1745, jež tehdy ještě nebyly mezi knihami zakázanými. V *Continuatio II* lze shledat nabídku již ucelenou. Náležela k ní literatura dobrodružná a cestopisy, komedie, galantní poezie, paměti a knihy zábavné a výchovné (určeny pro šlechtickou mládež). Knihkupec měl na skladě rovněž francouzské publikace o české válce. Z odborných publikací je patrné, že předpokládal, že zájem vzbudí tématika starověkých dějin (Egypt, Assyrie, Alexander Veliký, římské imperium), zeměpisné objevy a také turcica. Poměrně početný byl soubor francouzských gramatik a slovníků, k mání byly i francouzské mluvnice cizích jazyků.[116] Katalog využil Obladen k nabídce starých ročníků časopisů, je v něm zaznamenán *Journal des Scavans* z let 1680 a 1681[117] a *Mercure Historique et Politique* z roku 1701. Především je však třeba zdůraznit, že katalogy upozorňovaly na nové knihy, v nichž byly vyjádřeny společenské ideje, jež šířili francouzští myslitelé. Jsou tu uvedena díla Voltairova a Rousseuova i literatura francouzských zednářů. Na sklonku čtyřicátých let nepatřila mezi četbu zakázanou.

Sám Obladen zjistil, že náklady na vydání katalogu nejsou vyrovnány ziskem a od seznamu novinek ustoupil. Zdá se, že toto zjištění obrátilo jeho pozornost k využití skladu, v němž převládaly tisky určené širší veřejnosti. O rozsahu skladu vypovídá tištěný katalog z roku 1753.[118] Katalog zamýšlený jako soupis univerzální, jak je vyjádřeno v nadpisu, nebyl doveden do konce. V dochované podobě jde o torzo, jehož tisk se nedostal za oddíl literatury teologické a náboženské.

Z katalogu je patrné, že Obladen věnoval i poté, kdy přestal vydávat Pokračování, pozornost prodeji nových knih. V nabídce figurují vedle starších vydání liturgické tisky z let 1750–1752. Počítal se zákazníky z olomoucké a vratislavské diecéze, katalog v každém případě dokládá, že církevní klientelu považoval za stabilní a nákupy z obchodního hlediska za nerizikové. Na skladě měl antifonáře, breviáře, diurnály, ceremoniály, graduály, církevní kalendária, misály, oficia, žaltáře, pontifikály, rituály a statuta. Oddíl nadepsaný *Libri Ecclesiastici Rubro-Nigri* náleží z hlediska popisu k nejdůkladnějším. Obladen rozlišoval v katalogu jednotlivé druhy tisků podle místa vydání a formátu. Benátské *Missale Romanum* uváděl ve foliu, kvartu, osmerce a malé osmerce, formát benátského tisku *Officia B.V. Mariae* označoval čísly 12, 16, 18, 24 a 32. Rozlišoval tisky pro cisterciáky, premonstráty, františkány, kapucíny, dominiká-

[116] O nabídce francouzské literatury v nabídkových katalozích v Praze srov. literaturu uvedenou v pozn. 109.

[117] Lze doložit, že tyto ročníky nabízel v katalozích určených pro pražské trhy již Johann Zieger.

[118] *Catalogus librorum oder Verzeichnuß derer Büchern, welche bey Friderich Mathias Obladen burgerlichen Buchhandler in Brünn, in dem ehemahligen Mathiae Wagners seel. Buch-Laden auf dem grossen Platz im goldenen Ancker, dann in dem Johann Freind Kupferstecherischen Haus in der Messer-Gassen, unweit des neuen Thurms in Ollmütz um billigen Preyß zu haben seynd. MDCCLIII*, je dochován v jediném exempláři. Popis Vl. DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků*, s. 238, č. 1753/12.

ny, konventuály, augustiniány, karmelitány, pro světský klér a biskupské kostely. Na skladě měl také některé tisky k liturgii platné v Polsku, Švédsku a v Uhrách. Byly určeny okruhu zájemců z řad studentů, kteří přicházeli na olomouckou univerzitu. V Olomouci studovali rodáci z rakouských zemí, Uher, Polska a ze zemí severských a pobaltských.

Mezi liturgickými tisky převažují tisky benátské, zastoupena jsou však rovněž vydání pařížská, kolínská, římská, antverpská a další, ojediněle i vídeňská, pražská a trnavská. V tomto kontextu jsou historikovi pochopitelné zákazy dovozu liturgických tisků do monarchie i podpora domácích tiskáren státem. Na druhé straně platí, že prodej tohoto zboží byl pro knihkupce mimořádně výnosný. Šlo převážně o tisky drahé, některé byly iluminovány (*cum figura*).[119]

Rozsáhlý oddíl literatury teologické dělil Obladen podle jazyka na část latinskou a německou. V abecedním pořadí je v katalogu zaznamenáno 860 titulů v latině a 883 v němčině; oddělení německých tisků však není dovedeno do konce. Latinské tisky jsou řazeny do oddílů: *Libri theologici tam speculativi quam morales nec non alii*, *Spirituales et concionatores latini*, následují tématicky *Meditationum libri a Precatorii libri*. Německé tisky začínají oddílem *Teutsche Predig-Betrachtungs-Gebett-und andere geistliche Bücher*. Mezi latinskými tisky s náměty církevněhistorickými jsou z domácích autorů zastoupeni Balbín, Berghauer, Středovský aj., z cizích byly nabízeny například třináctisvazkové *Annales ecclesiastici* Baroniho a Garetiovo vydání Cassiodora. Více na současnou literaturu jsou zaměřeny tisky v německém jazyce. Obladen nabízel 14 titulů ze spisů Abrahama a S. Clara, jednoho z nejčtenějších rakouských autorů. Ve skladu byla různá vydání modlitebních knížek, ležely tu postily (mj. německý překlad české *Postilly* Antonína Koniáše), životopisy svatých, spisy církevních otců a nepřehledná řada drobných tisků, namnoze vydaných v tiskárnách pro místní potřebu. Tyto laciné tisky nebývaly v katalozích novinek zaznamenávány. Naznačují, že knihkupec nepohrdl drobným výdělkem, o který se dělil s knihaři. Chybějící údaje o místu tisku snižují význam katalogu jako pramene pro evidenci činnosti brněnské a olomoucké tiskárny. Nenaleznou se tu zejména tisky, které byly určeny pro potřebu náboženských bratrstev a jsou známy z konsignací výtisků brněnské tiskárny, jež byly zasílány pro potřeby dohlížecích úřadů. Není pochyb o tom, že produkci tiskárny v Brně a v Olomouci měl Obladen většinou na skladě. Naleznou se tu rovněž tisky z tiskárny v Trnavě. O tom, že působení knihkupce bylo úzce spojeno s pastorační činností církve, svědčí, že měl v krámě knihy obracející se k problematice židovské komunity. Nabízel výklad velkomeziříčského faráře Eliase Liboria Roblika *Jüdische Augen-Gläser Das ist: Ein in zwey Theil verfastes, und denen Juden zur Erkanntnuss des wahren Glaubens vorge-*

[119] Speciální oddíl liturgických knih lze v katalozích knihkupců z říšských měst shledat již v 17. století. V Praze je v oddíle nadepsaném *Rubricata* zařadil do nabídkového soupisu *Catalogus librorum catholicorum* knihkupec Johann Friederich Rüdiger v roce 1716 (katalog uložen v Knihovně kláštera premonstrátů na Strahově, sign. AY III. 50).

steltes Buch.[120] Důstojníkům a vojákům byl určen výtisk *Soldaten-Schild kurtz und guter für alle christliche Officiers und Soldaten.*[121] Záznamem tohoto tisku v souhrnném oddělení nadepsaném *Betrachtungs-Bücher* Obladenův katalog končí. Bibliograf lituje, že Obladen tisk skladového katalogu nedokončil a v oddíle českých náboženských knih, který by byl nepochybně zařazen na závěr, nesepsal české tisky.

Obladen se v katalogu prezentuje jako knihkupec s liturgickou katolickou literaturou.[122] Lze předpokládat, že byl ve službách olomouckého biskupství, jezuitských kolejí a moravských klášterů. Katalog z roku 1753 sice nevymezil jako *catalogus librorum catholicorum*, jak učinil v Praze Rüdiger, ale důkaz o tom, že do něj hodlal řadit literaturu s tematikou, jež by nebyla vymezena definicí katolické teologie a vzdělávací náboženské literatury, postrádáme. Základem je široce pojatý výklad literatury pojaté u tisků latinských jako *Libri theologici tam speculativi, quam morales, nec non alii spirituales et concionatores* a u tisků německých jako *Teutsche Predig-Betrachtungs-Gebett- und andere geistliche Bücher.* Rozvrh látky je blízký již zmíněnému katalogu Rüdigerovu, zde i tam jsou řazeny položky, jež ve veletržních katalozích a nabídkových seznamech nalezneme v oddíle knih právnických či historických nebo filosofických (mezi ně náležely mj. spisy vzdělávací). Záměru zaměřit katalog univerzálně nasvědčuje nepřímo o málo pozdější obdobný počin knihkupce Windhauera, který zřídil v Olomouci stacionární obchod s knihami a spolupracoval s Obladenem. Ostatně sám Obladen vymezil obsah katalogu zcela záměrně odlišně od katalogu novinek (*Continuatio I* a *II*).

Tisk skladového nabídkového katalogu knihkupce Obladena nebyl ukončen, nelze určit, zda byl omezen na sklad v Brně či zda zahrnoval také knihy uložené v Olomouci. Zaznamenává na 1 750 titulů, celkový rozsah skladu byl nepochybně podstatně větší. Pokus o celkový odhad by byl při neúplnosti tisku a v důsledku nejasností v třídění knih hypotetický. Nelze například určit, zda knihy nabízené v seznamech novinek byly již vyprodány nebo byly určeny k záznamu v části, která nebyla vytištěna. V každém případě obě *Continuatia* obsahují řadu titulů, které v katalogu skladu nejsou uvedeny. Pokračování by pravděpodobně obsáhlo v oddíle německých tisků nejen závěrečnou část souboru *Betrachtungs-Bücher*, ale také další kumulativní hesla, mj. také modlitby, kancionály a snad i díla hudební, jak je sepsal ve svém skladovém katalogu o málo později olomoucký knihkupec Windhauer. V autorském abecedním pořádku byl ostatně skladový katalog německých tisků doveden jen k písmenu B a tisky v českém jazyce zůstaly zcela nezpracovány.

---

[120] Popis Vl. DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků*, s. 208–209, č. 9/1741.

[121] Tisk se nepodařilo identifikovat, *Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums (GV) 1700–1910*, München – New York – London – Paris, sv. 1–160, 1979–1987, neuvádí.

[122] Ve frankfurtských veletržních katalozích a v nabídkových seznamech v říšských městech byla teologická a náboženská literatura rozdělována do oddílu knih protestantských a katolických. V Norimberku vedl katolickou vzdělávací literaturu na sklonku 17. století knihkupec Endter. Srov. Lore SPORHAN-KREMPEL – Theoodor WOHNHAAS, *Das Inventar des Christoph Endterischen Buchhandlung anno 1679*, in: Archiv für Geschichte des Buchwesens 18, 1977, sl. 1557–1572.

Obladenovy katalogy dokládají, že sortimentní knihkupec měl na skladě vysoký počet tisků a byl s to pohotově nabídnout novinky. Je však nejisté, zda tomu odpovídal zájem veřejnosti. U vědomí, že neznáme odpověď na otázku, v kolika exemplářích měl Obladen jednotlivé knihy na skladě nebo jaká byla cena skladu, zůstává každý pokus o řešení pomocí statistických čísel v rovině dohadu.

Z hlediska metodologického je třeba upozornit, že Obladenův skladový katalog je i při omezení vypovídací hodnoty údajů o původu jednotlivých tisků jako zboží autentickým pramenem pro poznání kontinuity sortimentního obchodu v Brně. Verifikuje nepřímo poznatek, že Obladen převzal Wagnerův sklad, jehož soupis ovšem postrádáme. Nalezneme v něm také tisky, které v Brně nabízel norimberský a vídeňský knihkupec J. P. Krauss. Byly pravděpodobně součástí jeho brněnského skladu. Je vhodné upozornit, že také ve skladu Wagnera a Krausse lze hledat doklady o pozůstatcích nabídky, kterou lze spojit s nakladatelskou činností Muffata a Lehmanna, ba dokonce s nabídkou v pražských katalozích Johanna Ziegera. Kraussův *Catalogus einiger Bücher, so bey dem Verleger des Flores Bibliae, so wohl in Nürnberg, Wienn und Brünn zu haben sind* zaznamenává celou řadu tisků, jež později prodával Obladen.[123] Z Obladenova katalogu lze usuzovat, že Krauss v Brně firmoval také německý překlad spisu jezuity H. J. Bourdeillese, který později nově vytiskla tiskárna dědiců Svobodových.[124]

Obsah Obladenových katalogů novinek a katalogu skladu potvrzuje oprávněnost interpretace, která přiznává polovině padesátých let 18. století charakter přelomového období, jež vneslo do ekonomických, společenských a kulturních poměrů v habsburské monarchii nové podněty. Jsou spojeny se zájmem státu o rozvoj ekonomiky a s úkolem zajistit společenskou stabilitu. Proměnu dokumentuje rozdíl v knižní nabídce. Odklon od literatury religiózní k literatuře naučné staví do popředí spisy vzdělávací a encyklopedické. Odlišnost je patrná na první pohled srovnáním titulů, jež zaznamenal skladový katalog z roku 1753 s přehledem titulů, jež nabízel Obladen od letních měsíců roku 1756 pravidelně v brněnském návěstníku. K prvním položkám, které se v návěstníku objevily, náležela pětidílná encyklopedie pro obchodníky, všeobecný hospodářský lexikon a výkladový slovník pro čtenáře novin, který sestavil J. Hübner.

Na druhé straně není možno zdůrazňovat, že dvorská cenzurní komise ve Vídni zaměřila svoji pozornost jen na potlačování literatury šířící pověrčivost a vnější projevy zbožnosti. Zařadila mezi zakázané knihy tituly, které byly ještě na sklonku čtyřicátých let považovány za povolené a v knihkupeckém obchodě běžně na prodej. *Catalogus librorum rejectorum per consessum censurae* (Viennae 1754) zaznamenal například dílo Johanna Philippi (Sleidanus), obhajující pozdvižení zbraní protestantských

[123] Jde o knihy, které popisuje k roku 1734 Vl. DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků* (č. 32, 33, 24), výjimečně k roku 1735 (č. 26); Krauss tisky firmoval také v Brně.

[124] Vl. DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků*, Kraussovo vydání nezná, popisuje výtisk z roku 1778 z tiskárny dědiců Svobodových (č. 9/1778).

stavů proti císaři Karlu V.[125] či ze soudobé produkce rozsáhlou francouzskou historii o české válce.[126]

Analýza knih, jež Obladen v návěstníku inzeroval, naznačuje, že vzorem mu byla nabídka knih, které byly na prodej v poptavárně (*Fragamt*). V týdenním zpravodaji od 1. čísla (5. července 1755) uveřejňoval vydavatel návěstníku, tj. Moravská půjčovní banka, názvy knih, jež tu byly na prodej. Alespoň zčásti pravděpodobně souvisely se zastavárenskou funkcí poptavárny. Privilegium Marie Terezie z 16. ledna 1751 zajišťovalo Půjčovní bance také právo pořádat aukce. Do poptavárny se dostaly i knihy neprodané v licitacích.

Knihkupecká nabídka se objevila již v prvním čísle návěstníku. Inzerována byla kniha Martina Zeillera *Epistolische Schatzkammer* vydaná v Ulmu, v 2. čísle návěstníku šlo již o celou knihovnu. Seznam, u něhož není udán vlastník, uvádí 35 tisků ze 16. a 17. století, mezi nimi Pavla Stránského *Respublica Bojema* z nakladatelství bratří Elzevirů a dva benátské prvotisky. V poptavárně se soustřeďovala nabídka knih, v popředí zájmu byly tisky právnické a zeměpisné. K prostředkování prodeje tu byl dokonce založen katalog, v němž mohli zájemci vyhledat tisky, které požadovali, získali tu rovněž informace o ceně. Prodej knih dostal však v poptavárně záhy knihkupecký charakter. Vyznačoval se obdobně jako tomu bylo v měšťanském knihkupectví spojením prodejce s nakladatelem. Poprvé se čte odkaz na anonymního nakladatele, který knihy poskytl, v návěstníku č. 19. Lze vést důkaz, že jím byl dědic Lehmannova skladu, s velkou pravděpodobností tedy J. P. Krauss. Nabídka obsáhla tisky, jejichž vydavatelem byl Lehmann. Inzerentem byla ovšem poptavárna. Mezi čtenáři nalezla odezvu, jak svědčí oznámení, že došly další exempláře nabízených knih: edice městských práv v Čechách a na Moravě v německém jazyce, životopis Jana Sarkandera a dějiny Moravy z pera Jana Jiřího Středovského. Nejmenovaný přítel z ciziny nabídl o málo později knihy, jejichž původ lze hledat v Lipsku. Šlo o šestidílný spis *Der aus dem Reich der Wissenschaften wohl versuchte Referendarius* a výkladový historicko-zeměpisný slovník *Der curiose Dollmetscher, oder Allgemeines Zeitungs Hand-Buch.* Zdůrazněna přitom byla cena. Inzerci učebnic německého jazyka, které byly v poptavárně zájemcům k dispozici, doprovázelo přesvědčování rodičů o významu osvojení psaní v německém jazyce. Důraz na znalost německého jazyka proniká v anotaci třídílné učebnice, začínající čítankou *A.B.C. Büchlein* a pokračující ve dvou svazečcích výkladem o německém jazyce a pravopisu. Poukazuje na užitečnost a účelnost pomůcky, která poslouží při psaní dopisů a pomáhá rozumět literatuře, zejména také náboženské.

V oznámeních z poptavárny nechyběly údaje o tiscích tiskaře a nakladatele Trattnera ve Vídni. Poptavárna šířila vůbec informace o osvícenské vídeňské literatuře. Ve službách soudobých vzdělavatelských tendencí stála svojí otevřeností. Pro obchod

[125] Johannes SLEIDANUS, *De statu religionis et reipublicae Carolo V. caesare commentariorum libri XXXVI* (1. vydání Argentorati 1555).

[126] *Histoire de la terni_re guerre de Bohéme*, sv. 1–3, Frankfurt 1745, nové vydání 1756, autorem byl v Prusku působící Eléazar de Mauvillon.

s odbornými knihami projevoval pochopení zejména Paul Burger, který byl jejím nájemcem do roku 1770, kdy mu také vypršelo privilegium na vydávání návěstníku. Knihy inzeroval, jak bylo obvyklé, spolu s jiným zbožím, s minerální vodou, práškem pro koně aj. V činnosti poptavárny lze shledat zárodky vývoje, který směřoval v sedmdesátých letech k zřizování čtenářských kabinetů. Byl v ní k dispozici nejen katalog, ale bylo možné knihy na místě prohlížet.

Také Obladen v knihkupectví kladl stále větší důraz na nabídku knih užitečných pro hospodaření a osvojení odborných znalostí. Bylo tomu tak i v inzerci ze staré skladové zásoby v návěstníku. Nepochybně i tu se poučil z přístupů, které praktikovala poptavárna. Do první nabídky se tak dostala v roce 1719 Muffatem vydaná kniha Karla Ferdinanda von Schertze *Der Auffrichtige Abrather des in Arrende- Gebens und Nehmens der Land- Güther, allen besseren Land-Wirthen zu Nutzen*, varující šlechtu před pronájmem statků. Přesun k literatuře soudobé, hospodářské, právnické a politické byl rychlý. Je třeba upozornit na souběžnost některých titulů v nabídce Obladenova knihkupectví a poptavárny. Přitom postrádáme zmínku o sporech mezi Obladenem a majiteli poptavárny. Vydavatel návěstníku pravidelně Obladenovu nabídku sestávající z průměrně sedmi titulů naopak inzeroval. Zajisté sama skutečnost, že knihy byly k mání na dvou místech v Brně svědčí, že ve veřejnosti rostl zájem o odborné publikace. Obladen přitom odběratelům sliboval u děl na pokračování kontinuaci. Na rozdíl od poptavárny Obladen inzeroval vždy nové tituly (poptavárna nabídku opakovala) a nevyhýbal se ani novinkám v literatuře náboženské. Ve službách rakouské ideologie v roce 1756 nepříliš pohotově nabízel nejnovější vydání spisu Paula Wilhelma von Horneck *Österreich über alles, wann es nur will* (Frankfurt–Leipzig 1753). Rychle měl naopak na pultu oblíbené *Gespräche im Reiche der Todten*, vycházející na pokračování. Oznamoval je pravidelně. V době sedmileté války šly v knihkupectví zřejmě na odbyt mapy a válečná literatura, v roce 1758 nabízel Diarium obléhání Olomouce i v návěstníku otištěnou oslavnou Opitzovu odu na osvobození pevnosti. Na prodej měl za nízkou cenu 3 kr. rovněž otisky článků uveřejněných v návěstníku. Mezi nimi zprávu o experimentech Prokopa Diviše s elektřinou a o osudu jeho studie *Reflexionen*, již autor zaslal berlínské akademii věd a která se dostala do Petrohradu, kde byla odměněna cenou Ruské akademie.

Novinky z knihkupectví Obladen nabízel v návěstníku do konce svého života. Z informací v návěstníku jich je známo do konce roku 1759 několik set. Inzeráty vypovídají o nové obchodní strategii knihkupce, který položil důraz na výběrovou nabídku vyrůstající z poptávky osvícenského věku. Nahradila širokou tematickou škálu sortimentu knihou obsahující poznatky užitečné v praxi a v důsledku toho preferující literaturu hospodářskou. Zájem o současnost doplnil nabídku literaturou o mezinárodní politice, válečných událostech a tiskem manifestů. Pravděpodobně v této realitě je možno hledat důvod, proč Obladen opustil záměr vydávat univerzální katalog novinek a skladový katalog obsahující údaje o neaktuální literatuře. Rozhodl se plně využívat v Brně nově vydávaný návěstník. Přispěl k tomu nepochybně i poznatek, že návěstník je rozšířen po celé Moravě. V inzerci nenalezl Obladen

u knihkupců a knihařů v moravských městech konkurenci. V Brně se nemohl samozřejmě vyhnout soutěži o zákazníky s poptavárnou, její nabídka byla však mnohem užší a závislá na tom, zda vydavatel jí dal knihy do komise. Sám Obladen přijal jako přijatelné řešení, že mohl v návěstníku svoje knižní novinky inzerovat.

Důvodem k nahrazení nabídkových katalogů inzercí v novinách nebyla regulace ze strany státu nebo snad dokonce represe. K ústupu od záměru dovést do konce vydání skladového katalogu mohly přispět samozřejmě potíže finanční, ale pravděpodobně hlavním důvodem bylo rozšíření zájmu o dražší odborně vzdělávací literaturu z okruhu šlechty a kléru do řad hospodářských úředníků a měšťanských vrstev. Roli hrála s tím související změna mentality společnosti a v neposlední řadě zkušenosti Obladena s poptávkou na trhu. V mezidobí od konce listopadu 1759 do 22. ledna 1760 Friedrich Mathias Obladen zemřel. [127]

Po Obladenově úmrtí se podmínky pro knihkupeckou obslužnost na Moravě podstatně změnily, zvláště když zemřelého manžela záhy následovala vdova. K ruce jí byl za života pravděpodobně syn z prvního manželství Ignác Wagner. Po smrti matky musel však být do vyřízení dědických nároků krám uzavřen. S uzávěrou zřejmě souvisí i ukončení inzerce nových knih v návěstníku, když nevyřešené dědictví bránilo také nákupu. Avšak určujícím faktorem se stalo přihlášení Obladenových sourozenců k dědictví po Obladenovi. Zatímco dědictví po matce, tj. především dům, připadlo synu Obladenové z prvního manželství, tj. synu zemřelého měšťanského knihkupce Matyáše Wagnera, o dědictví po Obladenovi byl Ignác Wagner nucen dohodnout se s dvěma Obladenovými sestrami a Obladenovým bratrem. Tak znělo rozhodnutí městské rady z 10. března 1760 a na dohodu bylo vázáno uvolnění uzávěru skladu.[128] Bratr Adam Obladen se jednání neúčastnil, protože byl jako rakouský voják internován v pruském zajetí. Po určitém čase, knihkupectví a sklad zůstávaly samozřejmě uzavřeny, bylo nalezeno řešení v dohodě o inventarizaci a odborném ocenění (*per in arte peritos*) skladu, jeho prodeji v licitaci a podílu věřitelů na výtěžku.[129] Inventář, dnes nedochovaný, byl vskutku na počátku srpna zpracován.[130] Netýkal se olomouckého skladu, o něm jednal Ignác Wagner až v září. Uvádím tyto okolnosti, aby bylo patrno, že provoz knihkupectví v Brně nebyl po celý rok 1760 zajištěn.

V Brně a na Moravě se nepodařilo udržet knihkupeckou obslužnost a lze vyslovit domněnku, že v licitacích se později zčásti rozpadl také do té doby ústrojně rostoucí knižní fond. Vzešel z činnosti tří generací stacionárních knihkupců: Muffata, Wagnera a Obladena. Náležela mu z toho důvodu ve výkladu poměrů na knižním trhu

[127] Údaj nelze v matrikách ověřit. Není vyloučeno, že poslední prosincový inzerát vyšel již po Obladenově smrti. Datum ante quem je přihlášení ovdovělé Marie Anny Obladenové k dědictví po manželovi. Je zapsáno v protokole o zasedání městské rady z 25. ledna 1760. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1352, s. 88.

[128] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1352, s. 311.

[129] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1352, s. 616.

[130] AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1352, s. 890.

v Brně a na Moravě vysoká vypovídací hodnota, nadto se v něm reflektovala součinnost brněnských knihkupců s nakladateli ve Vídni Lehmannem a Kraussem. Poznatky o kontinuitě knihkupeckého podnikání ve městě založené na počítačovém vyhodnocení záznamů o knižním fondu, vsazené do kontextu domácího prostředí, jemuž byly nabízené knihy určeny, by nepochybně umožnily podat plnější obraz měšťanské knižní kultury ve městě. Tímto postupem by bylo možné alespoň zčásti nahradit chybějící článek k výkladu o recepci knih ve městě a suplovat údaje, jež poskytují pozůstalostní inventáře. Ty nejsou v Brně dochovány.

Neznáme bohužel odpověď na otázku, nakolik přispěly k rozhodnutí Ignáce Wagnera nepokračovat v činnosti otce a otčíma, které přerušilo kontinuitu knihkupeckého obchodu, osobní důvody. Na podzim roku 1760 se oženil s Alžbětou, dcerou cukráře a kavárníka ve Znojmě Johanna Niedermayera.[131]

V pramenech, které zůstaly zachovány jako pozůstatek aktivit brněnských knihkupců a prodejců knih, se nalezne jen výjimečně osobní výpověď, která by vyjádřila, jaký byl jejich individuální vztah k literární tvorbě a jaký význam přikládali šíření knižní produkce v soudobých politicko sociálních podmínkách. Patří k nim bojovné vymezení J. G. Muffata jako knihkupce katolického, doložené nadto nakladatelským programem.[132] Náleží plně do kontextu náboženského cítění barokní doby. Z počátků osvícenství takové manifestační prohlášení knihkupce není známo. Nevymizelo však osočování bavorských kramářů, že do země dovážejí zakázané protikatolické tisky. Vizitační komisaře na tuto skutečnost vícekrát upozornil K. F. Obladen, šlo však spíše o argument v konkurenčním zápase. Sám Obladen nezůstával, lze-li tak vyložit konstatování komisařů, že je velmi opatrný, stranou podezření, že vede také zakázané knihy. Obladenovo knihkupectví bylo pod kontrolou vizitačních komisařů, relace však potvrzují, že v něm nebyly nalezeny zakázané knihy. Prohlídky vykonávali komisaři Johann Norbert Tschurtschenthaler a Norbert Peter Paul Hadrawa za účasti prvního kaplana u sv. Jakuba Václava Donaua.[133] Obladen byl spolu s brněnskými tiskaři a knihaři seznámen s katalogem prohibit, který zpracovala vídeňská dvorská cenzurní komise (*Catalogus librorum rejectorum per consessum censurae*, Viennae 1754).[134] Nové doplňky zakázaných knih byly v následujících letech uveřejňovány i v brněnském návěstníku.

V polovině 18. století se měnila situace také ve sféře recepce. O odbornou knihu se ve městech i na venkově zajímali v stále větší míře hospodářští úředníci, manufakturní podnikatelé, příslušníci svobodných povolání, zejména advokáti, notáři a léka-

[131] Srov. údaj v matrice oddaných fary u sv. Jakuba v Brně z let 1760–1784 (MZA, fond E 67 Matriky, inv.č. 16 888, Řím.-kat. úřad u sv. Jakuba v Brně, matrika oddaných, sv 4F, s. 16.

[132] Srov. ŠIMEČEK II, s. 357–362.

[133] Relace vizitačních komisařů jsou uloženy v AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 260, sign. K 164.

[134] AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 260, sign. K 164, ze dvou exemplářů, které reprezentace a komora poskytla městskému magistrátu, byl jeden určen pro Obladena a knihaře a druhý pro vizitační komisaře.

ři a vůbec inteligence. V druhé polovině padesátých let tento vývoj dosvědčují informace uveřejňované pravidelně v brněnském návěstníku. *Wochentlicher Intelligenz-Zettel aus dem Fragamt der Kayserlich-Königlichen privilegirten Lehen-Bank zu unser lieben Frauen in Brünn* byl spojen s poptavárnou, která byla zřízena jako centrum informací, především hospodářských a obchodních, ale také zpráv o vědě, vynálezech, školství a kultuře na Moravě. Smysl pro obchod a jeho potřeby prokázal zejména druhý vydavatel brněnského návěstníku Paul Burger. V poptavárně nabízel nejrůznější zboží, mimo jiné minerální vody a koňské prášky, ale také knihy. Byl ve spojení s vídeňskými nakladateli a také s redakcí vídeňských *Realzeitungen*. V Brně působil do roku 1770, kdy mu vypršela platnost privilegia na vydávání návěstníku. Pozvolna byla překonávána omezenost místního trhu a vytvářely se podmínky pro rozšíření spojení mezi vydavateli a společností, jíž byl návěstník určen i pro aktivní spolupráci, která vedla ke konstituování literárního prostředí. Užitečné znalosti, založené na poměrně bohatém souboru informací, oceňovala podle vydavatele návěstníku zejména mladá generace. Noviny budily zájem o odbornou literaturu a vydavatel předkládal čtenářům také zábavné žánry. Náležely k nim verše, bajky, anekdoty a povídky.[135] V takové situaci ztratila nabídka místních tiskáren, charakterizovaná především náboženskou literaturou a učebnicemi pro triviální školy, svoje dominantní postavení.

Rozhodující význam Brna pro rozvoj knihkupeckého obchodu na Moravě je i v polovině 18. století patrný ze srovnání s poměry v Olomouci, kde prodej knih zůstal výrazně ovlivněn tradičním prodejem knihařským, spojeným s nabídkou vázaných knih.

Ještě za Obladenova života rozvinul v Olomouci knihkupecký obchod knihař Melchior Heinrich Windhauer. Do Olomouce přišel z Erfurtu a měšťanské právo tu získal v roce 1721. V Olomouci zemřel roku 1770 jako dvaaosmdesátiletý stařec.[136] Bylo by asi příliš odvážné připojit k vztahu k Erfurtu domněnku, že tam mohl přijít v mládí do styku s moravským prostředím prostřednictvím brněnského knihkupce a nakladatele Muffata. Víme, že Muffat dodával na erfurtský veletrh knihy vydané vlastním nákladem. Zkušenosti s prodejem tisků získal Windhauer nepochybně jako knihař v Olomouci. Zajisté i z toho důvodu měl ve skladu v roce 1757 mnoho vázaných tisků.

Zřízením stacionárního knihkupectví v Olomouci F. Wagnerem zanikl monopol brněnských měšťanských knihkupců na obchodování s knihami na Moravě, který nastolila kdysi dohoda uzavřená mezi Wagnerem a Muffatem. Úmrtí Františka Wagnera uvolnilo knihkupecké místo pro knihaře M. H. Windhauera. Na rozdíl od Wagnera, který se mohl v nabídce novinek pravděpodobně plně spoléhat na spolupráci s vídeňským nakladatelem a knihkupcem Kraussem, Windhauer se musel rozhodnout mezi možností převzít knihkupeckou obsluhu plně do svých rukou,

[135] Návěstníku v Brně není věnována podrobnější studie.
[136] K literatuře uvedené v pozn. 60 srov. Chr. d'ELVERT, *Geschichte der Musik in Mähren*, s. 160.

nebo přenechat poptávku po novinkách Obladenovi v Brně. Zvolil zřejmě druhou eventualitu, jak dokládá existence Obladenova knižního skladu v Olomouci. Forma obslužného systému zůstala a angažovanost Obladena v Olomouci nahradila působení vídeňských knihkupců. Ve vědomí cizích knihkupců skrývala existenci Windhauera jako knihkupce, byl nadále považován za knihaře, s nímž není třeba při řešení situace v knižním obchodu na Moravě počítat. Pravděpodobně z toho důvodu jej nezmiňuje řezenský knihkupec Richter v rozkladu stavovskému výboru.[137] Mezi Obladenem a Windhauerem nešlo o konkurenční vztah, nejsou známy animozity, existuje naopak doklad o spolupráci obou knihkupců. Prozrazuje ji již citovaný společný inzerát v brněnském návěstníku.

Pokusme se však prostřednictvím katalogu skladu prezentovat knihkupeckou aktivitu Windhauera v Olomouci. *Catalogus librorum ad facultates quaslibet spectantium, Oder: Verzeichnuß aller Bücher, samt leichsten Preiß,doch ohne Band, wie solche dermalen in der Königl. Haupt-Stadt Ollmütz neben den Neuen Thurn in dem Buchladen zu bekommen seynd bey Melchior Heinrich Windhauer, burgerl. Buchhandler* z roku 1757 nenechává na pochybách, že Windhauer se stal měštanským knihkupcem a disponoval krámem a skladem. Katalog dal Windhauer vytisknout v tiskárně F. A. Hirnleho v Olomouci.[138] Následoval Obladena, na rozdíl od něho však tisk katalogu dokončil. Náleží k nejrozsáhlejším katalogům 18. století v českých zemích. Obsáhl na 6 000 titulů.

Windhauer knihy prodával ve vlastním domě, sousedícím s Novou věží. Na Nožířské ulici měli sklady také brněnští knihkupci, Wagner a Obladen, zprvu v domě Kryštofa Pirenta a později v domě Freindově. U Freinda měl knihy rovněž Locatelli.[139]

Windhauerův skladový katalog se liší od Obladenova především tím, že tisky uvádí ve dvou řadách, když odděluje v jednotlivých tématicky uspořádaných oddílech staré vázané knihy. Zájem sortimentního knihkupce Windhauera tu doplnilo stanovisko antikváře a knihvazače a pravděpodobně i jeho knihařský sklad. Třídění látky katalogu je přehlednější než u Obladena. Na rozdíl od nedostatečně vymezeného rozsáhlého oddílu teologických knih tu shledáme rubriky: *Teutsch und lateinische Prediger*; *Teutsch und lateinische Asceten*; *Libri scripturistici et ss. Patres*; *Libri controvertistici*; *Catechisten*; *Moralisten*; *Libri canonistici* a *Libri theologici*. Další tématická oddělení nemají v Obladenově neukončeném katalogu protějšek. Jsou to následující tematická seskupení: *Libri philosophici, ethici et mathematici*; *Humoristen, Poeten und Oratores*; *Linguisten*;

[137] O Richterovi srov. níže.

[138] Katalog marně hledala Z. VORLOVÁ, *Příspěvek k dějinám olomouckého knihtisku*, s. 96. Doufala, že údajů v katalogu bude možno využít k rozšíření počtu tisků z Hirnlovy olomoucké tiskárny, jejíž soupis v příloze k stati zpracovala. Katalog měl k dispozici J. Sehnal, který věnoval pozornost hudebním tiskům. Srov. J. SEHNAL, *Katalog hudebnin olomouckého knihkupce*. Katalog je uložen v knihovně SOkA Olomouc, sign. A 3478 (stará sign. A 513).

[139] Místa skladu Wagnera a Obladena neuvádí W. NATHER, *Die Olmützer Häuserchronik*, Locatelli měl sklad v domě J. A. Freinda (údaj tamtéž, u domu č. 306). U W. Nathera také údaj o prodeji knih M. H. Windhauerem, J. A. Freindem a J. Müllerem (u domů č. 287 a 306).

An medicinisch, chymisch und chirurgisch Büchern; *Libri civilistici*; *Libri historici*; *Libri miscellanei*; *An Musicalien* ; *Gebeth-Bücher*; *Frantzösische Gebeth-Bücher*; *Libri in rubricas.*

Popis jednotlivých tisků uvádí jméno autora a zkrácený název tisku, následuje údaj o formátu, místě vydání a ceně. Windhauer nabízel ve velké míře tisky z olomoucké a brněnské tiskárny, spojení s Opavou dokládají tisky opavské. Zastoupena je produkce ze slezských tiskáren, z Vratislavi a Nisy. Vzhledem k tomu, že tisky nejsou v katalogu vročeny, nelze bez dalších výzkumů určit, zda pocházejí z doby před ztrátou Slezska nebo byly dovezeny již z Pruska, což je málo pravděpodobné. Obdobně tomu je s tisky z tiskárny v Kladsku. Katalog upozorňuje i na tisk znojemský. Hojnější jsou tisky pražské, prezentované německými tisky z 18. století. České tisky nejsou v katalogu zaznamenány v původním českém znění, názvy jsou přeloženy do němčiny s upozorněním *böhmisch*. Poznámku *böhmisch* nalezneme u tisku biblí, katechismů, gramatik a také u zemských zřízení a městských práv. Windhauer měl na skladě česká kázání Danyela Nitsche[140] a Ondřeje Františka Jakuba de Waldta.[141] Četná jsou v katalogu bohemika cizojazyčná, zejména latinské a německé tisky tiskáren českých zemích. Výrazně jsou zastoupeny knihy historické, v první řadě figurují dějiny Moravy Jana Jiřího Středovského, nabídka však dokumentuje také zájem o minulost Čech a o dějiny slovanské. Celkově lze nabídku hodnotit jako nevyváženou. Zájemce o historii tu nenalezl starší základní díla o českých dějinách (Hájek, Balbín), měl však možnost opatřit si Glaffeyovy *Pragmatische Geschichte der Cron Böhmen* a Jordanovu dvousvazkovou knihu *De originibus Slavicis*. Převažují dobové tisky o životě Jana Nepomuckého a tisky o válečných událostech. Nechyběly ani frankfurtské historické relace. Zájem o osvícenskou ideologii z nabízených tisků proniká ojediněle. Nejzřetelněji nabídkou hamburského časopisu *Der Patriot*. Zcela výjimečně byly v katalogu zaznamenány tisky ve francouzském jazyce, zdá se však, že vydavatel katalogu také některé francouzské tituly uváděl v německém překladu (například slavné dílo Voltairovo *Siècle de Louis XIV.*, Berlin 1751, je uvedeno s názvem *Die Zeiten Ludwigs XIV.*). Nejpočetnější skupinu tvoří šest francouzských modlitebních knížek. Svědčí, že ve společnosti existoval zájem o francouzský jazyk. Zaměření na německé jazykové prostředí dokládají domicily naprosté většiny tisků. Knižní fond pozůstával valnou většinou z tisků tištěných ve městech v říši a ve Vídni.

Windhauerův katalog je katalogem skladovým, který dokládá mj. souvislost s dlouholetým působením knihkupce v řemesle knihvazačském (knihařském). Na skladě měl na 700 vázaných knih, mezi nimiž nalezneme řadu starých tisků. U tisků liturgických a náboženských byla vazba žádaná, funkce knihy při bohoslužbě vazbu přímo vynucovala, vázaný tisk ve vlastnictví věřících společensky zařazoval namnoze nákladným provedením. Bible, kancionály a modlitební knihy měly hodnotu trvalou, byly předávány z generace na generaci a považovány za rodinnou památku. Prodej váza-

[140] *Knihopis II/5*, č. 6194.
[141] *Knihopis II/9*, č. 16913.

ných tisků zajišťoval knihaři pravidelný výdělek. Na odbyt šly zejména na výročních trzích a při církevních slavnostech. Spojení knihkupecké činnosti Windhauera s potřebami církve a věřících je nezpochybnitelné.

V katalogu nelze zachytit širokou soustavnou nabídku novinek, jak tomu je v katalozích Obladenových v Brně. Jde o poznatek, který naznačuje oprávněnost teze o spolupráci a rozdělení úloh měšťanského knihkupce v Olomouci a brněnského sortimentního knihkupce Obladena v knihkupecké obsluze. S tím souvisí teze, že Windhauerův sklad nevznikal nákupem prostřednictvím mezinárodního sortimentního obchodu, nýbrž získáváním knih z knihovních fondů, ponejvíce z pozůstalostí. Na jeho růstu a obměně se podílel pravděpodobně ponejvíce klér, proniká však i zájem kruhů měšťanských a zřetel na zájmy klientů, kteří přicházeli do Olomouce na výroční trhy z moravského venkova. Jako zavádějící je třeba označit interpretaci, která by vyvozovala z počtu položek katalogu závěr, že Windhauerův sklad byl rozsáhlejší než Obladenův. Vylučuje to srovnání nabídky v jednotlivých oddílech v rubrice *Libri ecclesiastici* (*libri in rubricas*), kde Obladenův katalog obsáhl sto jeden titul; počet ještě rozmnožují tituly nabízené v různých formátech i počet exemplářů, jež byly ve skladu. Obdobná rubrika u Windhauera zaznamenává třicet pět tisků. Jde přitom o tisky, které nalézaly v Olomouci, církevním centru Moravy, přirozené zázemí. Přesvědčivá jsou rovněž celková čísla o knihách vázaných. Proti 1 750 vázaným tiskům v krámu Obladenově lze uvést u Windhauera jen 700 exemplářů. Počty svědčí o širší obměně fondu a do jisté míry naznačuje, že také okruh zdrojů měl rozdílnou dimenzi. Brněnský knihkupec při nákupu z pozůstalostí nebyl pravděpodobně omezen jen na Brno, centrum se zemskými úřady ale poskytovalo častější i užší styk se šlechtou. Politické, správní a soudní centrum země navštěvovala i klientela z jiných moravských měst.

Poučený pohled do kulturního zázemí Olomouce přinesly výsledky studia Windhauerova katalogu, jež předložil J. Sehnal.[142] Prokazují, že Windhauer nabízel převážně hudební tisky ze 17. století. Šlo většinou o orchestrální kompozice, jež byly provozovány v kostele, uvažovat je možno také o zájmu hudbymilovné šlechty. Rozhodující místo přitom zaujala stará hudební tvorba, z převážné části je dílem skladatelů 17. století, jen asi čtvrtina pochází z 18. věku, nejmladší tisk se hlásí k roku 1730. Spektrum míst, kde byly hudebniny vydány, odpovídá v zásadě místům původu ostatní literatury nabízené sortimentním obchodem. Nejvíce tisků je z Augšpurku, podstatně méně z Norimberka a Ulmu, zastoupeny jsou Drážďany, Frankfurt n. M., Heidelberg, Kolín n. R., Lipsko, Mnichov, Mohuč, Pasov, Salzburg a další města v říši, sporadicky je doložen italský nototisk (Benátky, Bologna). To svědčí, že hudebniny nebyly šířeny převážně opisováním, ale že byly prostředkovány knihkupeckým obchodem. Pro prodej byl rozhodující trh frankfurtský. Poznatek je ve shodě s tím, co lze

[142] Srov. J. SEHNAL, *Katalog hudebnin olomouckého knihkupce*. Na závěr autor připojil soupis hudebních tisků.

zjistit z oddílů *libri musici* (*musikalische Bücher*), jež byly pravidelně řazeny do veletržních katalogů a nabídkových knihkupeckých katalogů.[143] Místo tisku nikterak nedokládá, že nototisk se dostal do Windhauerova krámu přímým sortimentním knižním obchodem. I tu byl zdrojem pravděpodobně nákup z druhé ruky. V českém prostředí nalezneme hudebniny již v nejstarších katalozích pražského knihkupce Kašpara Zachariáše Vusína z rozmezí 17. a 18. století.[144]

V Olomouci nelze vyhledat doklady o kontinuitě Windhauerova skladu. J. Sehnal vyslovil domněnku, že většinu tisků získal Windhauer ještě před příchodem do Olomouce nebo v prvních letech svého působení. O zdrojích se nevyjádřil. Jen spekulovat lze o převzetí fondu knih, které měl v krámě F. Wagner a v olomouckém skladě M. Wagner a Obladen, avšak opora v pramenech pro takovou tezi chybí. Její pravděpodobnost též snižuje poznatek, že bezpečně víme, že o Obladenovy knihy uložené v Olomouci se přihlásil Ignác Wagner. Olomouc jako církevní centrum země nabízela příležitost nalézt tu zájemce nejen o hudebniny, ale také o náboženskou literaturu. Literatura náboženská, vymezená především tisky homiletickými, katechizačními a moralistickými, zabírá v rozsahu celou třetinu katalogu. Spolu s podílem tématiky právnické, historické a oddílem *miscellanea* tvoří podstatnou část záznamů katalogu. Tématický obsah naznačuje, jak široká byla Windhauerova klientela. Knihkupec hledal kupce mezi klérem, úředníky a měšťanskou inteligencí. Jen výjimečně lze nabídku spojit s literaturou určenou k výchově šlechtické mládeže a četbě šlechtického fraucimoru.[145]

Vymezení obsahu Windhauerova knižního skladu v rámci soudobého knihkupeckého obchodu jako fondu, v němž se uplatňují konzervativní prvky obchodní strategie a podceněna je nabídka novinek a knihkupecká péče o jejich obstarání podle požadavku klientů, nesnižuje samozřejmě pramennou cenu katalogu. Zaznamenává tisky, které nejsou známy ze souborných katalogů a speciálních soupisů tisků. I když zkrácený záznam titulů a u českých titulů překlad leckdy zavádí, není třeba pochybovat, že dešifrování může vést k poznání jazykových i cizojazyčných bohemik.[146] Cenové údaje v katalogu jsou důležitým pramenem pro studium složité a málo zpracované

[143] Srov. Oskar KRANEIS, *Der Musikalienhandel in Frankfurt am Main von seinen Anfängen bis zum Jahr 1700*, diss. Frankfurt a. M. 1974.

[144] O Vusínovi srov. Věra SMOLOVÁ-KROPÁČOVÁ, *Pražský radní, mědirytec a knihkupec Kašpar Zachariáš Vusín*, in: Documenta Pragensia X/2, Praha 1990, s. 291–297, o katalozích Z. ŠIMEČEK, *Některé otázky knižního obchodu*, s. 315–326.

[145] Bez identifikace jednotlivých tisků a vyhledání těch, které se z tohoto souboru dochovaly v olomouckých knihovnách, respektive v moravských sbírkách, a bez zhodnocení vlastnických poznámek v nich jsou ovšem veškeré úvahy odsouzeny do roviny domněnek.

[146] Pozornosti unikají zejména drobné tisky denní potřeby. Také v Brně bude lze využitím záznamů v soudobých katalozích pátrat po dosud neznámých tiscích. Z Windhauerova katalogu upozorňuji na latinský tisk s názvem *Seelen-Wecker* a krejcarový *Denck-Pfennig*. Neregistruje je Vl. DOKOUPIL, *Soupis brněnských tisků*. V novinových inzerátech jsou pak zaznamenány separátně vydané novinové texty; údaje ocení badatel zajímající se o soudobé veřejné mínění a historii novinářství.

kapitoly o knihkupeckých cenách knih nových a antikvárních, o rozdílu ceny nakladatelské a knihkupecké i o variabilitě cen na místních trzích. Upozornit je vhodné také na skutečnost, že knihař a knihkupec náležel do distribuční sítě tiskaře nejen přímo jako odběratel produkce, ale také prodejce tisků, které získal zpětným nákupem od předchozích majitelů. Dodržována však byla zásada, že nekonkuruje tiskaři. Z toho hlediska je zajímavé, že Windhauer neměl na skladě časopis olomoucké Societas incognitorum, který tiskla Hirnlova tiskárna; Hirnle byl v Olomouci jeho jediným prodejcem.

Na nedostatek pramenů naráží hledání konkrétních dokladů o společném zájmu Obladena a Windhauera. Uvažovat lze o obdobných podmínkách, které vymezovaly jejich profesní aktivity. V dobových poměrech, kdy ještě nebyly formulovány požadavky na vyučení a vzdělání knihkupce, je ovšem otázka, nakolik hrála ve vzájemném styku úlohu skutečnost, že oba nebyli vyučení knihkupci. Je třeba proto mít na paměti, že nelze určit rozdílnost stupně jejich vzdělání. Průpravou, o níž víme, byla pro Windhauera zkušenost knihaře s prodejem tradiční náboženské literatury a kalendářů, když prodej triviálních učebnic nabyl na obchodním významu až s tereziánskou školskou organizací. Z údajů o počtu výtisků, které měla na skladě olomoucká tiskárna, tehdy ve správě města, vyplývá, že odbyt byl nedostatečný. V roce 1726 se v tiskárně nacházelo 15 000 výtisků slabikáře.[147] Slabikáře tvořily spolu s moditebními knížkami a drobnými náboženskými tisky podstatnou část tiskařské produkce. Byly určeny pro místní trh, prodejci byli zejména knihaři.

Knihkupeckou praxí se mohl prokázat Obladen. Získal zkušenosti v obchodě Wagnerově a nelze vyloučit, že dříve působil u některého knihkupce ve Vídni. Byl-li vyučeným soukeníkem, je možno upozornit, že soukenický obchod byl často spojován s cestami do ciziny. K poznání knihkupecké praxe vedou katalogy, které vydal v počátcích své samostatné činnosti. Potvrzují, že vstupoval do podnikání s vědomím, že je třeba v první řadě rozšířit nabídku novinek. Později vznik návěstníku v Brně umožnil, aby využil novinové inzerce. Zaujala jej zřejmě více aktivita vídeňského Krausse než Wagnera, prvního manžela jeho ženy. S moderním způsobem nabídky měl ovšem výlohy a je otázka, nakolik přispívala k zvýšení odbytu. Současníci si uvědomovali, že prodej knih je odvislý od podpory čtenářů, kteří náležejí k „přátelům knihy", jsou pravidelnými čtenáři a budují si vlastní knihovny. Náležela mezi ně šlechta, úředníci, učený klér a měšťanská inteligence.[148] Prudký rozvoj knihtiskařství, nakladatelské činnosti a knihkupeckého prodeje lze ovšem datovat i ve Vídni a v Praze až do 70. let. V očích poučeného znalce současného knižního obchodu šlo o markantní časový předěl, oddělující výrazně soudobou knižní a časopiseckou kulturu od epochy vyzna-

[147] Srov. V. NEŠPOR, *Dějiny Olomouce*, s.194.

[148] Rozbor čtenářských okruhů na základě primárního pramene, dokladů o výpůjčkách, podala Mathilde RAABE, *Leser und Lektüre im 18. Jahrhundert. Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1714–1799*, Bd. 1–2, München 1989.

čené produkcí školních knih, modliteb a náboženských tisků.[149] V Brně lze důsledné vydělení aktivit, které souvisejí s podporou ekonomického rozvoje habsburských zemí a státní ideologie hledat především v organizaci tzv. poptavárny, tj. dobového informačního a prodejního centra spojeného s Moravskou půjčovní bankou.

Měšťanské knihkupecké podnikání v Brně procházelo obdobně jako dříve ve městech v říši zdlouhavým procesem vydělování profesní činnosti. Pro knihkupce zůstával základem prodej novinek a skladu, z velké části sestávající z vázaných knih, jak to odpovídalo původu knih a požadavkům kupujících. Stále výrazněji však proniká, že knihkupec je aktivním činitelem, který ovlivňuje oblast knižní kultury jako celku. Uplatňuje se styl činnosti, který respektuje soudobou funkci tištěné knihy ve společnosti. Kniha na rozdíl od drobných tisků a novin není nositelem jen aktuální informace a prostředkem hromadného ovlivňování veřejného mínění, nýbrž médiem, které se obrací k jednotlivcům. Její recepce je v regionu omezená a její prodej vyžaduje v stále větší míře specifické schopnosti. Vyžaduje vzdělání, rozšiřování obchodních kontaktů a v neposlední řadě znalost poměrů v regionu. Zároveň se knihkupec nabídkou vymezuje proti tradičnímu prodeji knihařskému a knihtiskařskému. Nejde o vzájemnou konkurenci, ale o rozdělení trhu na základě dělby spolupráce. Pro uplatnění knihkupce je rozhodující schopnost získat současně vydávaný sortiment, vrátit do prodeje tisky antikvární, nabídnout autorům službu nakladatelskou a komisionářskou, zadávat do tisku v místě vlastní tisky a veřejnosti prostředkovat subskripce.

Veřejnost omezená na Brno a Moravu k širší motivaci knihkupce dávala v šedesátých letech ovšem jen skrovnou příležitost. Nelze prokázat, že by brněnský a olomoucký knihkupecký obchod byl ve spojení s aktivitami svobodných zednářů na Moravě.[150]

Pro knihkupce Windhauera v Olomouci a pro Obladena v Brně zůstal nezanedbatelnou součástí obchodní aktivity prodej ze skladu. Podle výpovědi současníka přinášel knihkupci vyšší zisk než prodej novinek.[151] Tato skutečnost přivedla Obladena i Windhauera k vydání skladových katalogů. Na rozdíl od katalogů vydávaných knihkupci v centrech knižního obchodu v říši převažovaly však v nich náboženské tisky. Odbyt starého neprodaného zboží byl v době nástupu osvícenské racionální kultury a zájmu o odbornou knihu obtížný a Obladen tisk rozsáhlého katalogu nedokončil. Nákup z pozůstalostí i nadále ovšem sliboval zisk a Obladen využíval výhody, kterou mu poskytovala možnost obratem získané knihy prodat zájemcům. Postup, který někdy volil, byl v rozporu s dobrými mravy. Knihy získal dříve, než byla otevřena pozů-

[149] Srov. Joseph SCHREYER, *Kommerz, Fabriken und Manufacturen des Königreiches Böhmen, theils wie sie schon sind, theils wie sie es werden könnten. Ein nützliches Handbuch für teutsche Kaufleute*, Bd.1, Prag 1790, s. 119–126. Schreyer znal problematiku obchodu z praxe dlouholetého komerčního inspektora.

[150] Organizovanou činnost zednářů v Brně lze sledovat od osmdesátých let. Srov. Jiří KROUPA, *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost*, Brno 1986, 2. vyd. 2006.

[151] J. SCHREYER, *Kommerz,Fabriken und Manufacturen des Königreiches Böhmen*, s. 123.

stalost, a bránil se je vydat ke komisionelnímu ocenění. Zasahoval tak neoprávněně do projednávání pozůstalosti.[152] Měšťanský knihkupec byl při neúčasti židovských antikvářů, kteří nejsou v Brně na rozdíl od Prahy dosvědčeni, bez konkurence.[153]

Omezení pro knihkupeckou prosperitu představuje v Brně nedostatek nakladatelských aktivit. Neznáme bohužel Obladenovu korespondenci s obchodními partnery. Z inzerce knih v návěstníku je patrné, že byl závislý na dodávkách knih z Vídně a že se v ní odrážejí kontakty, které lze prokázat z nabídky brněnské poptavárny. Ta měla pravidelné spojení s tiskařem, knihkupcem a nakladatelem J. T. Trattnerem. Pravděpodobně šlo také o zdroj dodávek knih ve francouzském jazyce, které Obladen pravidelně inzeroval a masově nabízel zejména v obou nabídkových seznamech novinek.[154]

Pro oba knihkupce byl základem podnikání sklad. Obladen jej získal především sňatkem s vdovou po měšťanském knihkupci, také on však nakupoval knihy z pozůstalostí. Šlo zřejmě o nákupy výhodné. Lze tak usuzovat z faktu, že Obladen se snažil zakoupit je co nejrychleji. Na veřejnost mohly tímto postupem proniknout i knihy zakázané. Naděje, že úřady takový tisk zachytí, byla vázána na vyhotovení soupisu knih jako součásti inventáře pozůstalosti. Sestavení inventáře nebylo však povinné.[155]

U Obladena i Windhauera je původ skladu mnohostranně spjatý kontakty s vlastníky knih. Oba nabízeli staré tisky ze 16.–17. a první poloviny 18. století. Nabídka nepřímo svědčí, že z pozůstalostí přicházely do prodeje knihy, které náležely intelektuální elitě, přátelům knih a zájemcům o odbornou knihu teologickou, politickou, ekonomickou, lékařskou, přírodovědnou, historickou i filosofickou. Sklad a původ knih odrážel tak vývoj kulturního prostředí obou měst. A je přirozené, že knihkupec také při prodeji počítal především s místními zájemci. V každém případě chybí doklady, že ze skladu brněnského a olomouckého knihkupce byly v aukcích prodávány knihy do ciziny. S tím souhlasí fakt, že v Brně a v Olomouci nebyla pociťována po odchodu Lehmanna a Krausse konkurence cizích knihkupců ani v antikvárním nákupu a prodeji. V době, kdy knihkupecká obslužnost připadla měšťanským knihkupcům Obladenovi a Windhauerovi, nejsou ostatně dosvědčeny návštěvy vídeňských a vratislavských knihkupců, jež se zakrátko v nových podmínkách staly pravidelnými. Zajisté i tato skutečnost dokládá, že měšťanské knihkupectví v Brně a v Olomouci získalo prvořadé postavení v rozšiřování knihy jako kulturního statku a nalezlo pevné místo na mapě sortimentních knihkupectví v rakouské monarchii.

---

[152] Obsah dekretu tribunálu na stížnost komisařů sdělenou městské radě je zachován toliko v regestu v repertáři. AMB, fond A1/10 Stará registratura všeobecná, inv.č. 2, s. 523.

[153] O licitacích židovských antikvářů a o prodeji starých tisků srov. Josef M. HOVORKA, *Dějiny Gremia knikupcův a nakladatelů pražských*, Praha 1920, s. 21–26.

[154] Srov. Ursula GIESE, *Johann Thomas Edler von Trattner. Seine Bedeutung als Buchdrucker, Buchhändler und Herausgeber*, in: Archiv für Geschichte des Buchwesens 3, 1960, sl. 341–546 a Claire Madl v statích citovaných v poznámce 110.

[155] V Brně teprve dekret reprezentace a komory ze 14. září 1761 nařizoval za povinnost při projednávání všech pozůstalostí pořídit konsignaci knih. Ty směly být vydány až po nahlédnutí do katalogu zakázaných knih. AMB, fond A 1/3 Sbírka rukopisů a úředních knih, inv.č. 1353, s. 1353. Knihkupci byli jako první při

Prodej ze skladu byl důležitou složkou knihkupeckého prodeje. Jeho ekonomický význam pro knihkupce umocňovala kontinuita podnikání v rodině, v Brně doložitelná od dvacátých let. V sedmdesátých letech, po vyhlášení konkursu na majetek zemřelého měšťanského knihkupce Karla Fratiška Locatelliho, rozsáhlý sklad zavdal příčinu k přeceňování peněžní hodnoty, kterou představoval. Takové představy korigovala realita. V provinčním městě se nenalezl zájemce, který by sklad knih koupil. Padesátá léta však zároveň přesvědčila, že Brno nalezlo jako hlavní město země pevné místo na mapě předních sortimentních knihkupectví v habsburské monarchii. Tuto pozici dosvědčuje zájem o provozování sortimentního obchodu po smrti Obladenové téměř současně u dvou knihkupců.[156]

pátrání po zakázaných knihách dotazováni, zda mají informace o rozšiřovateli tisku. O tom, že rozhodující přestával být věroučný, kacířský obsah, svědčí tituly zakázaných knih a zejména pátrání po nich. Zvlášť horlivě se snažilo gubernium zjistit vlastníky tisku, jehož nález byl registrován v Białe (Bielitz ve Slezsku). *Commentatio de Evangelicis iniquitate archiducum Austriae oppressis* bylo svým obsahem nepřátelské habsburské dynastii a nastolovalo ve Slezsku ožehavou otázku porušování tolerance evangelického náboženství. Srov. dekret gubernia z 12. června 1767. AMB, fond A 1/9 Stará tereziánská registratura, inv.č. 260, sign. K 164.

[156] Maria Anna Obladenová testovala v Brně 17. ledna 1760, zemřela před 10. březnem téhož roku. Srov. údaje v pozn. 44.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha č. 1: Katalog německých a českých tisků z brněnské tiskárny z roku 1747. Uloženo v Archivu města Brna (dále AMB), fond A 1/9 Archiv města Brna, Stará tereziánská ekonomická registratura, inv.č. 260, sign. K 164.

Příloha č. 2: Nabídový katalog knihkupce F. M. Obladena z roku 1747. Continuatio I. Catalogi librorum. Uloženo v AMB fond A 1/9, inv.č. 260, sign. K 164.

Příloha č. 3: Nabídkový katalog knihkupce F. M. Obladena z roku 1748. Continuatio II. Catalogi librorum. Uloženo v AMB fond A 1/9, inv.č. 260, sign. K 164.

Příloha č. 4: Titulní list vydaný v roce 1748 k nabídkovým katalogům k výročním trhům. Uloženo v AMB fond A 1/9, inv.č. 260, sign. K 164.

Příloha č. 5: Stránka z Obladenova nabídkového katalogu z roku 1748 (Continuatio II) s nadpisem oddílu francouzských knih. Uloženo v AMB fond A 1/9, inv.č. 260, sign. K 164.

Příloha č. 6: Stránka z Obladenova nabídkového katalogu z roku 1747 (Continuatio I) s nadpisem oddílu českých knih. Uloženo v AMB fond A 1/9, inv.č. 260, sign. K 164.

Příloha č. 7: Knihkupecká nabídka poptavárny Moravské půjčovní banky. Knihy pocházely ze skladu knihkupce G. Lehmanna v Zemském domě. Wochentlicher Intelligenz-Zettel 1756, č. 19. Uloženo v AMB, Knihovna Mitrovských, č. 116.

Barevná příloha č. XLI: Dům u Zlaté kotvy, sídlo knihkupectví Wagnerova, Obladenova a Locatelliho. Uloženo v Archivu města Brna (dále AMB) fond U 25 Sbírka grafik, kreseb a reprotisků, III b 23, č. 47.

Zdeněk Šimeček

Der Buchhandel in Brünn und Olmütz von den 1720er Jahren bis 1772 Teil I. Bis zum Anfang der 60er Jahre

ZUSAMMENFASSUNG

Der Autor setzt die Darlegung der Entwicklung des Sortiment-Buchhandels in Mähren fort, und zwar in der Periode, wo J. G. Muffat auf die Profession des Buchhändlers verzichtete und wo Buchhandlungsaktivitäten des Wiener Verlegers J. G. Lehmann durch die Klage der Stadt wegen der Verletzung des Privilegs auf die deutsche Herausgabe der Stadtrechte mährischer Städte bedroht waren. In dieser Situation versuchte Muffat erfolglos, die Buchhandelberechtigung für seinen minderjährigen Sohn zu erwerben. Nach der Regelung des Streits mit der Stadt durch die Abzahlung hoher Schadenersätze fand Lehmann die Lösung, wie in Brünn und Mähren seine Position zu erhalten. In Brünn knüpfte er die Zusammenarbeit mit dem neuen bürgerlichen Buchhändler, seinem früheren Faktor M. Wagner an und unterstützte das Ansuchen Wagners Verwandten F. Wagner um die Buchhändlerstelle im Brünner Landeshaus. Beide Wagner waren Katholiken, im Unterschied zu dem Lutheraner Lehmann, der durch die kaiserliche Verordnung aus dem Landeshaus verwiesen wurde. Das Ansuchen F. Wagners um eine Buchhandlung im Landeshaus war erfolglos und er wurde später bügerlicher Buchhändler in Olmütz. Im Jahre 1731 ersuchte Lehmanns Schwiegersohn J. P. Krauss erfolglos um die Verkaufsgenehmigung im Landeshaus. Der Mährische Ständeausschuss erlaubte jedoch, dass dort seine Bücher stellvertretend durch M. Wagner verkauft werden. Anhand der Vereinbarung mit Krauss leistete Wagner diesen Dienst zugunsten der Adelsgemeinde bis zu seinem Tod. Danach nannte Krauss als Substituenten den Buchhändler F. W. Pfingsten. Der bewarb sich auch um die Stelle des bürgerlichen Buchhändlers, aber der Protest Wagners Witwe verhinderte es. Um die Mitte der 40er Jahre beendete Krauss seine Tätigkeit in Mähren und die Buchhandlungen in Brünn und Olmütz gerieten völlig in die Hände bürgerlicher Buchhändler.

Nach dem Ableben seines Mannes betrieb die bürgerliche Buchhandlung in Brünn die Witwe M. A. Wagnerová. Da sie selbst nicht zu schreiben wusste, hatte sie einen Bedienten. Es war F. M. Obladen, den sie später heiratete. Obladen übernahm die Leitung der Buchhandlung; er wusste ein breites Sortiment zu sichern und moderne Angebotsweisen mittels der Kataloge und Insertion zu nutzen. Angebotslisten gab er anlässlich der Jahrmärkte 1747/48 heraus, aber hohe Kosten rieten ihn von der Fortsetzung ab. Ersetzt wurden die Angebotslisten durch die Werbung in dem neu gegründeten Brünner Ankündigungsblatt (ab 1755). Obladen druckte im Jahre 1753 auch einen unabgeschlossenen Lagerkatalog. Er betrieb die Buchhand-

lung in Brünn und das Buchlager in Olmütz bis zu seinem Tod im Dezember 1759 oder Januar 1760. In der nächsten Generation der Familie Wagner wurde das Unternehmen durch das frühe Ableben von M. A. Wagnerová-Obladenová und die Erbansprüche der Geschwister F. M. Obladens gegenüber Ignatz Wagner, Sohn M. A. Obladenovás aus erster Ehe, kompliziert.

Der Artikel bringt eine kritische Analyse des Bücherangebots, wie es den Katalogen und der Zeitungsinsertion zu entnehmen ist. Die Nachfrage wurde sowohl durch die Literatur des ausklingenden Barocks, als auch durch das steigende Interesse für die Fachliteratur und zeitgenössische Autoren beeinflusst. Obladen bot regelmäßig französische Literatur an. Die Aktivität bürgerlicher Buchhändler wird in der Situation verfolgt, für welche Verbote unerwünschter Bücher und Konflikte mit konkurrierenden bayerischen Krämern auf Jahrmärkten charakteristisch sind. Zentrum des Bücherankaufs war Wien. Obladen besorgte das Sortiment auch für Olmütz, wo er mit dem Buchbinder und Buchhändler H. M. Windhauer zusammenarbeitete. In diesem Zusammenhang wird im Artikel auch dem Lagerkatalog Windhauers Aufmerksamkeit gewidmet.

Die Kataloge Brünner und Olmützer Buchhändler enthalten Informationen über das Bücherangebot im Lande und gemeinsam mit der Verlegertätigkeit öffnen sie den Raum für die Erforschung der Bücherkultur in der mährischen Hauptstadt Brünn und im kirchlichen Zentrum Mährens – Olmütz.

CATALOGUS,

Deren in der Brünnerischen Buchdruckerey befindlichen Teutsch- und Böhmisch (samt nächsten Preyß) bekommenden Büchern.

	Fl.	kr.	dl.
Geistlicher Fuß-Steig in 4.	1	30	
Titular-Calender, vor jedes Jahr in 4.		10	
Sieben Buß-Psalmen in 4.		30	
Grosser Himmel-Schlüssel in 8.		36	
Grosser Baum-Garten in 8.		36	
Ancker der Hofnung in 8.		18	
Geistliches Priester-Amt, oder Teutsche Meß in 8.		3	
Granat-Apfel in 8.		17	
Corallen-Stein in 8.		12	
Grosses Officium Unser Lieben Frauen in drey Theil, in 8.		30	
Das Todten-Officium in 8.		6	
Extract Stadt-Rechten in 8.		30	
Thomas von Kempen, in 8.		24	
Trost-Brunn in 8.		12	
Principia, in 8.		6	
Grammatica, in 8.		2	
Klein Himmel-Schlüssel in 12.		30	
Klein Baum-Gartl in 12.		12	
Officium quotidianum, in 12.		15	
Kurtz und Gut, allwo der Kern aller Gebeter zu finden in 12.		7	
Mariæ Lust-Gartl in 12.		4	
Klein Baum Garten mit grossen Druck		10	
Seelen-Wecker in 12.		10	
Scapulier-Büchel in 12.		2	
Das geheime Leyden in 12. das Buch		12	
Evangeli in 16.		12	
JEsus Syrach, in 16.		5	
Kleine Calender in 16. das Stuck per		5	
Officium Unser Lieben Frauen in 16.	2	2	
Vergiß mein nicht, in 16.	2	2	
Calvari-Berg Büchel in 18.		2	
Rosen-Gartl in 18.		3	
Teutsches Baum-Gartl im Lateinischen Druck in 18.		7	
Specerey-Kastl in 18.		6	
Judas-Thaddæi Büchel in 18.		6	
Klein Baum-Gartl in 18.		7	
Meß-Büchel in 24.		3	

	Fl.	kr.	dl.
Seelen-Wecker in 24.		4	
Kleine Calender in 32. das Buch per		18	
Catholische Kirchen-Gesänger in 18		7	
Unterschiedliche Tractatl das Buch per		12	
Unterschiedliche Gebeter das Buch per		12	
Teutsche, und Böhmische Kundschafften das Buch per		18	
Bilder Unser Lieben Frauen von Schooß-Berg, das Buch per		12	
Psten Zlatý in 4.		30	
Weliký Nebe Klíč in 8.		36	
Welká Sstěpná Zahrada in 8.		36	
Hystorycký Katechysmus in 8.		2	
Officium Blahoslawené Panny Marye/ we třech Dylech/ in 8.		24	
Pět Czerwených Koralů in 8.		6	
Krtka wonného Kořenj in 8.		12	
Malý Nebe Klíč in 12.		12	
Malá Sstěpná Zahrádka in 12.		12	
Autorny Pobožnost S. Anny		2	
Ragská Růže in 12.		6	
Nebeský Dwůr		1	
Pekelný Zalář in 12.		9	
Maryanský Pautnjček in 12. Knjha za		12	
Lůžko in 12.		6	
Marye Rozkoš in 12.		4	
Duchownj Pohádky in 12.		3	
Nowý Spůsob Mssy S. slyssetj in 12.	1	2	
Ewangelia in 16.		12	
Pssně Kočnj in 16.		12	
JEzus Syrach in 16.		12	
Czerwená Růžička in 18.		3	
Budiček in 18.		3	
Hora Kalwárská 18.		2	
Modlitby při Mssy in 24.		3	
Ragská Růže in 32. Knjha za		12	
Křestianské Nawčenj Mládeže in 24.		3	
Rozličné Pjsničky Knjha za		12	
Rozličné Modlitbyčky Knjha za		12	
S Kupramy Sto za		21	

Zu finden bey denen Swobodischen Erben/ unter dem Jacrorn/ Wentzel Lenhart/ im Jahr 1747.

Příloha č. 1: Katalog německých a českých tisků z brněnské tiskárny z roku 1747.

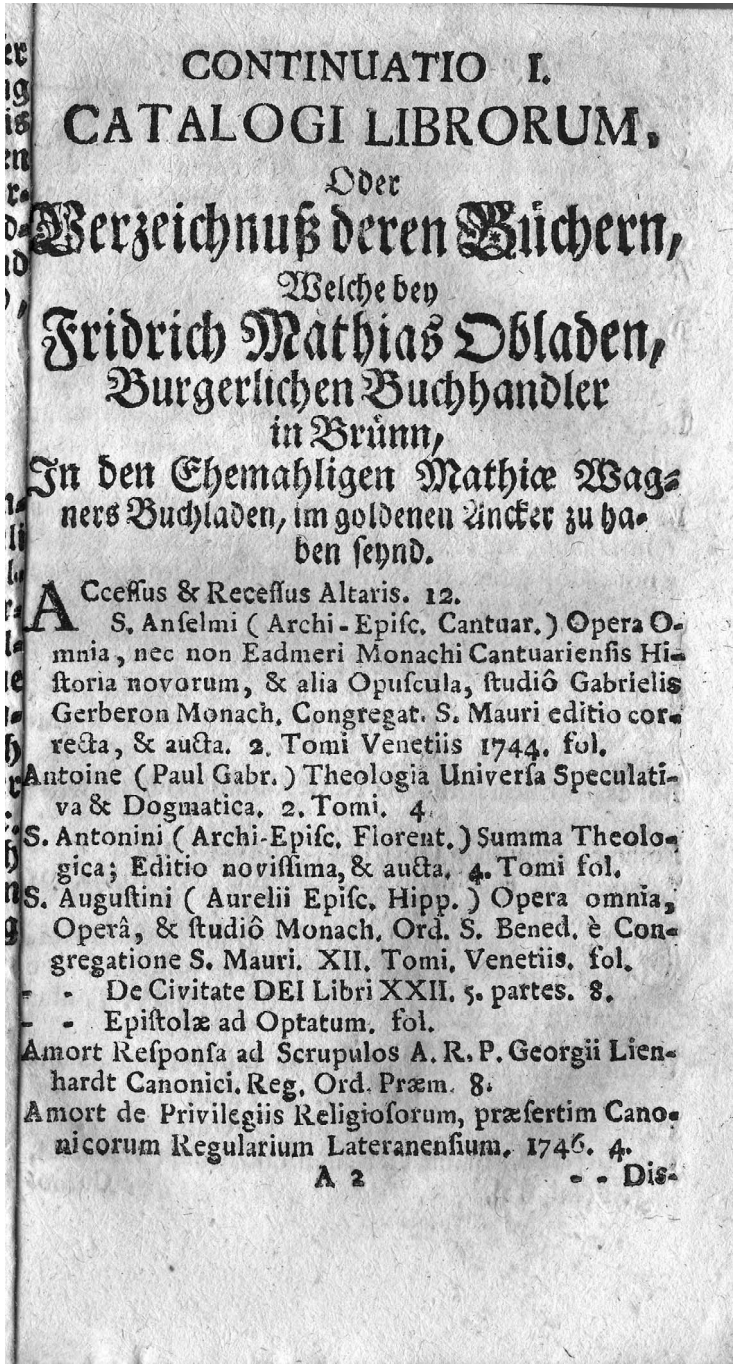

CONTINUATIO I.

CATALOGI LIBRORUM,

Oder

Verzeichnuß deren Büchern,

Welche bey

Fridrich Mathias Obladen,

Burgerlichen Buchhandler

in Brünn,

In den Ehemahligen Mathiæ Wagners Buchladen, im goldenen Ancker zu haben seynd.

Accessus & Recessus Altaris. 12.

S. Anselmi (Archi-Episc. Cantuar.) Opera Omnia, nec non Eadmeri Monachi Cantuariensis Historia novorum, & alia Opuscula, studiô Gabrielis Gerberon Monach. Congregat. S. Mauri editio correcta, & aucta. 2. Tomi Venetiis 1744. fol.

Antoine (Paul Gabr.) Theologia Universa Speculativa & Dogmatica. 2. Tomi. 4.

S. Antonini (Archi-Episc. Florent.) Summa Theologica; Editio novissima, & aucta. 4. Tomi fol.

S. Augustini (Aurelii Episc. Hipp.) Opera omnia, Operâ, & studiô Monach. Ord. S. Bened. è Congregatione S. Mauri. XII. Tomi. Venetiis. fol.

- - De Civitate DEI Libri XXII. 5. partes. 8.

- - Epistolæ ad Optatum. fol.

Amort Responsa ad Scrupulos A. R. P. Georgii Lienhardt Canonici. Reg. Ord. Præm. 8.

Amort de Privilegiis Religiosorum, præsertim Canonicorum Regularium Lateranensium. 1746. 4.

A 2 - - Dis-

Příloha č. 2: Nabídový katalog knihkupce F. M. Obladena z roku 1747. Continuatio I. Catalogi librorum.

CONTINUATIO II.
CATALOGI LIBRORUM,
Oder
Verzeichnuß deren Büchern,
Welche bey
Fridrich Mathias Obladen,
Burgerlichen Buchhandler
in Brünn,
In dem Ehemahligen Mathiæ Wagners Buch-Laden, im goldenen Ancker, dann auch in Ollmütz in dem Christoph Pirentischen Haus, in der Messergassen unweit des neuen Thurns zu haben seynd.

Alerhold, Neu-eröfnete Pforten der Ehren / mit Kupfern. 8.
Alciati Paradoxorum, ad Pratum Lib. IV. Disputationum lib. IV. in treis lib. Cod. lib. III. &c. fol.
Alegre, Kurtzweiliges Gelächter / Ital. und teutsch. 12.
Amor, an den Asiatischen Höfen. 8.
Andachts-Ubungen zum H. Sacrament des Altars. 12.
Andachts-Ubungen zur H. Anna. 8. und 12.
Anleitung zu den curiösen Wissenschaften / mit Kupf. 8.
Anleitung zur teutschen Sprache / für die in denen Schulen der Gesellschaft JEsu Lehr-beflieſſene Jugend. 3. Theil. 8.
Anleitung zur Rechts-Gelehrsamkeit / und besonders Notariat-Kunst 1747. 4.
Anweisung allerneueste zu kochen / nach Art der jetzigen Frantzösischen Manier. 1747. 8.
Aristotelis Stagiritæ Peripateticorum principis organum, græcè & latinè. 4.

Příloha č. 3: Nabídkový katalog knihkupce F. M. Obladena z roku 1748. Continuatio II. Catalogi librorum.

CATALOGUS
LIBRORUM,
Oder
Verzeichnuß
Deren Büchern/ A.
Welche bey
Friderich Mathias
Bladen,
Burgerlichen Buch-
handler in Brünn,
In dem Ehemahligen Mathiæ
Wagners Seel. Buch-Laden auf dem
groſſen Platz im goldenen Ancker, dann in dem
Chriſtoph Pirentiſchen Haus, in der Meſſergaſ-
ſen, unweit des neuen Thurns in Ollmütz
zu haben ſeynd.
M. DCC. XXXXVIII.

Příloha č. 4: Titulní list vydaný v roce 1748 k nabídkovým katalogům k výročním trhům.

Baſ. VAlentini, Chymiſche Schriften/ mit Kupf. 8.
Wienner, Glantz des Liechts/ oder kurtze Phyſico-Cabaliſtiſche Auslegung des gröſten Natur-Geheimnuß. 1747. 8.

Livres Francois.

ACademie des Sciences & des Artes, pour raiſonner de toutes Choſes, & parvenir a la ſageſſe univerſelle, par le R. P. Leon. 2. Tomes. 12.

Alphabet en francois, divisé par Syllabes, avec un Abrege de la Doctrine Chretiênne, pour Inſtruction des Enfans. 12.

Amours des Dames Illuſtres de France ſous le Regne de Louis XIV. 3. Tomes avec figures. 12.

Amours des Deſſes, par le Sr. de la Serre & les ſatyres du Sr. Regnier. 8.

Amour a la Mode ſatyre hiſtorique. 8.

Amuſemens des Bains de Bade en Suiſſe & de Schintzenach, avec figures. 8.

Anecdotes ſecretes pour Servir à l' Hiſtoire galantes, & de la Cour de Pekin. 2. Tomes. 12.

Anecdotes de la Cour de Dom Jean Roi de Navarre. 12.

l' Ange Conducteur dans la Devotion Chrêtiênne. 8. & 18.

Arboſlede ou le Mérité Perſécutè Hiſtorie Angloiſe. 12.

Artamene, ou le Grand Cyrus. VIII. partie 8.

Aſtrée de Monſieur Honorè d' Urfé. IV. grand Tomes. 8.

Atlantis de Madame Manley. 2. Tomes. 8.

Avantures, ou Memoires de la Vie de Henriette Sylvie de Moliere. V. parties. 12.

Avantures de Telemaque fils d' Uliſe, avec des belles Remarques Allemandes, & figures. 8.

Avocat pour & Contre, ou Reflexions ſur les Affaires preſentes de l' Europe, V. Tomes. 8.

Biblio-

Příloha č. 5: Stránka z Obladenova nabídkového katalogu z roku 1748 (Continuatio II) s nadpisem oddílu francouzských knih.

parties de l' Afrique, de l' Asie, & de l' Amerique, avec figures, 2. Tomes. 1744. 12.
Voyages au Nord, par Outhier, avec figures. 1746. 12.

Libri Bohemici.

Bible Czeská/w Benátkách tisstěná 1506. fol.
Hágek z Libokan/Kronyka Czeská. 1541. fol.
Knjha G. Ezusa Syracha/ginák Ecclesiasticus. fol.
Paprockého/Zrcadlo Slawného Margkrabstwj Morawského. 1593. fol.
Pellischotti, Trinitas Dominicalis, to gest: Trogice Nedělnj/dwa Dily. 1741. & 1743. fol.
Práwa Městská Králowstwj Czeského/a Margkrabstwj Morawského. fol.
Práwa Městská Králowstwj Czeského / w krátkau Summu wwedená. 12.
Práwa/a Zřjzenj Zemská Králowstwj Czeského. fol.
Práwa/ a Zřjzenj Králowstwj Czeského / w krátkau Summu wwedená. 12.
Práwa/ a Zřjzenj Margkrabstwj Morawského. 4.
Pruggera/ Katechyzmus/ aneb Křestianské Naučenj. 1745. 8.
Truchliwá Hrdlička/ aneb Pobožné Modlitby. 4.
De Ponte, Rozgjmánj/neb Myslj s Modlitby. 4.
Náchodského/ Sancta Curiositas, to gest: Swatá Wssetečnost / aneb Postylka Katolická / dwa Dily. 4.
Wokabulář Latinský/ Czeský/a Německý/ 1746. 8.

NB.

In eben selbigen Buchladen seynd auch allerley Sorten von Land-Charten zu bekommen.

Příloha č. 6: Stránka z Obladenova nabídkového katalogu z roku 1747 (Continuatio I) s nadpisem oddílu českých knih.

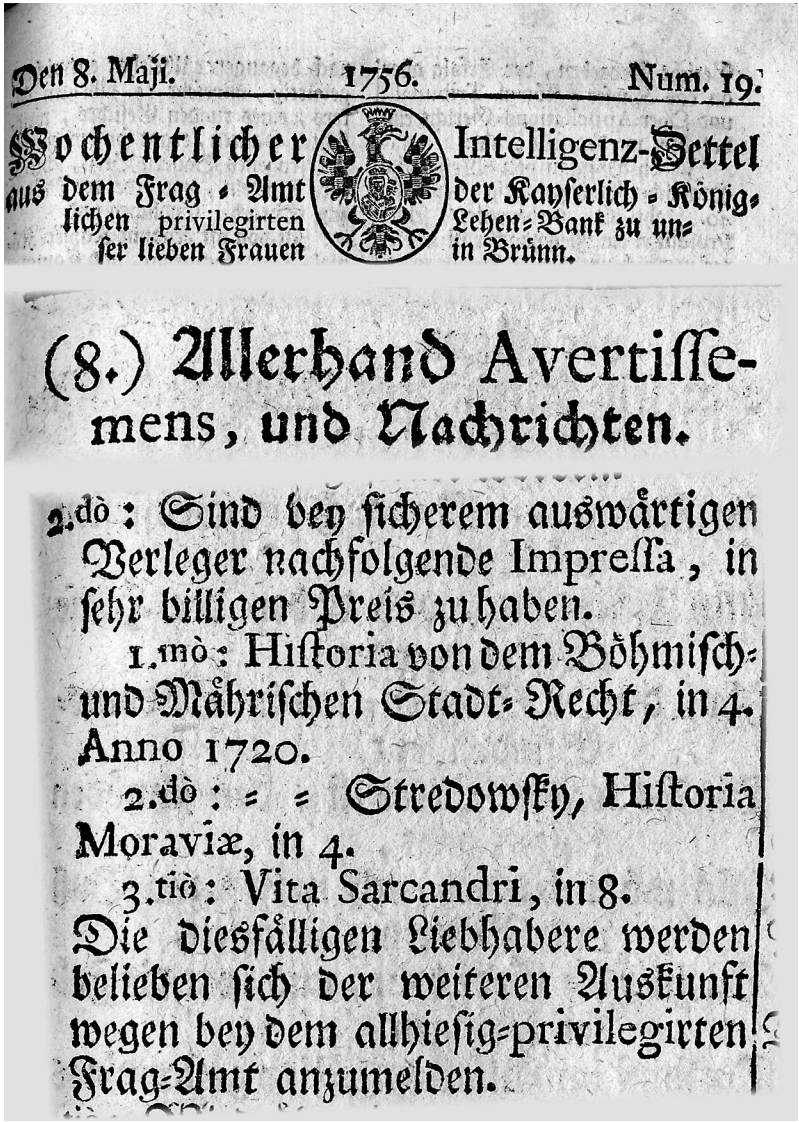

Den 8. Maji. 1756. Num. 19.

Wochentlicher Intelligenz-Zettel
aus dem Frag-Amt der Kayserlich-König-
lichen privilegirten Lehen-Bank zu un-
ser lieben Frauen in Brünn.

(8.) Allerhand Avertisse-
mens, und Nachrichten.

2.dò: Sind bey sicherem auswärtigen Verleger nachfolgende Impressa, in sehr billigen Preis zu haben.

1.mò: Historia von dem Böhmisch- und Mährischen Stadt-Recht, in 4. Anno 1720.

2.dò: = = Stredowsky, Historia Moraviæ, in 4.

3.tiò: Vita Sarcandri, in 8.

Die diesfälligen Liebhabere werden belieben sich der weiteren Auskunft wegen bey dem allhiesig-privilegirten Frag-Amt anzumelden.

Příloha č. 7: Knihkupecká nabídka poptavárny Moravské půjčovní banky. Knihy pocházely ze skladu knihkupce G. Lehmanna v Zemském domě. Wochentlicher Intelligenz-Zettel 1756, č. 19.

Radana Červená

MOŘIC VILÉM TRAPP (1825–1895) KUSTOD FRANTIŠKOVA MUZEA, HISTORIK A VŠESTRANNÝ BADATEL.

Zemské hlavní město Brno bylo a je místem s bohatou historickou tradicí. Jeho kulturními, politickými a společenskými dějinami se zabývali historikové i amatérští badatelé již po staletí. Doba rozmachu zájmu o dějiny v celé jejich šíři ovšem přichází hlavně v 19. století. Národně obrozenecký proces s sebou přinesl zálibu v dějinách zemských, tedy českých nebo moravských, ale také regionálních. Regionální dějiny historikové v té době (i dnes) mohli zkoumat především na základě příslušných materiálů a pramenů. Proto byli zvláště oni iniciátory jejich sběru. Problém s jejich nárůstem pak řešilo zakládání institucí, do kterých byl tento materiál ukládán a uchováván dalším generacím badatelů. Právě toto nadšení, zápal pro věc a úsilí, jež byly shromažďování pramenných materiálů věnovány, nám dnes dovolují probírat se písemnostmi a hmotnými artefakty dokumentujícími doby minulé a životy dávno zesnulých osob. Jedním z těch, kterým za možnost bádat v nich vděčíme byl Mořic Vilém Trapp. Úkolem této stati je přiblížit jeho životní osudy a ocenit jeho přínos na poli muzejní a historické práce neboť svůj život z vlastní vůle obětoval právě jim. Byl již ve své době uznávaným spisovatelem a v galerii osobností Františkova, dnešního Moravského zemského muzea v Brně, mu jistě právem náleží jedno z předních míst.

Mořic Vilém Trapp se narodil 24. ledna 1825 ve Vodňanech, v domě č.p. 24,[1] jako prvorozený syn z celkem devíti dětí městského lékárníka Václava Trappa a Josefiny, rozené Tischerové. V roce 1828 se rodina přestěhovala do Kašperských Hor, kde Václav Trapp opět působil ve farmacii. Po požáru lékárny, skladiště léčiv a zdravotnických potřeb byl však nucen hledat zaměstnání jinde, a tak se i s početnou rodinou přestěhoval do Prahy. V hlavním městě našel uplatnění v jedné z místních lékáren. V Praze se jim narodila 11. listopadu 1840 jediná dcera, Růžena. V té době vysoká dětská úmrtnost způsobila, že dospělosti se dožilo jen pět z Trappových potomků. Byli to Mořic Vilém, Quido,[2] Jan, Otomar a Růžena. Jelikož Václav Trapp pozbyl větši-

[1] Srov. Archiv města Brna (dále AMB), fond T 43 Rodinný archiv Trappů, Mořic Vilém Trapp (1825–1895), výpis z matriky narozených. Ve výpisu je uvedeno č.p. 35. Ve starším, ve fondu také dochovaném dokladu, a to v Mořicově osvědčení o očkování z roku 1825, je uvedeno č.p. 24, došlo tedy zřejmě k přečíslování domů. Pozůstalostní fond není dosud plně inventarizován a proto nejsou v této stati uváděna inventární čísla příslušných materiálů.

[2] Životní osudy Mořicova mladšího bratra Quida Trappa sleduje samostatná práce. Srov. Radana ČERVENÁ, *Znovuobjevený brněnský fotograf Quido Trapp*, in: Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 16, 2002, s. 241–270. Osudům rodiny Trappů a jejich působení v Brně se věnuje samostatná disertační práce:

nu svého jmění, byla na tom rodina na počátku svého pobytu v Praze finančně dost zle. Vyspělejší Mořic Vilém a jeho bratři se proto snažili rodičům finančně vypomáhat. Přispívali na chod domácnosti i na studia svých mladších sourozenců prostřednictvím různých příležitostných výdělků. Vzdělávání jim nečinilo obtíže, a tak mohli doučovat studenty, skládat dopisy a zhotovovat výkresy. Vykonávali ovšem i fyzicky náročnější činnosti, například práci malířů pokojů. Po dokončení studií se jak Mořic Vilém, tak Quido dali zaměstnat jako vychovatelé dětí ve šlechtických rodinách. Rodině tak ulehčili, protože u svých zaměstnavatelů měli mimo stálý plat také byt a stravu. Bratři měli mezi sebou silné citové pouto, jímž byli vázáni také k rodičům a ostatním sourozencům. Z vydělaných peněz část zasílali na podporu rodiny, a protože získali oba značně lukrativní místa a pohybovali se ve vyšší společnosti, lze předpokládat, že tím značně přispěli k vyřešení rodinné finanční situace.

Mořic Vilém se v letech 1842–1843 věnoval studiu hudby na pražské Žofiině akademii. Cvičil zpěv tenorových partů a začal také komponovat. Získal titul akademik, který ho opravňoval vystupovat jako skutečný člen této instituce.[3] Ve studiu hudby pokračoval i na univerzitě v Praze, ale svou pozornost zde v letech 1848–1849 upřel k archeologii, především církevní, a k historii se specializací na české dějiny a dějiny uměleckých památek. Podle dochovaných pramenů na univerzitě absolvoval také zkoušky z účetnictví.[4] Zdokonaloval se i v jazycích. Časem prý ovládl na padesát moderních i orientálních jazyků,[5] z nichž některými se samozřejmě také plynně domluvil. Byl, stejně jako jeho bratři, všestranně nadaný, věnoval se studiu přírodních věd, od mládí byl nadán kreslířskou dovedností. Jeho kresby, náčrty a akvarely se dochovaly dodnes. Bohatá sbírka jeho kreseb je uložena v Moravské galerii v Brně, některé nalezneme v pozůstalostním fondu *Rodinný archiv Trappů* v Archivu města Brna a jiné ve fondu *Muzejní pozůstalost Mořice Viléma Trappa, kustoda Františkova muzea* v Moravském zemském muzeu či ve sbírce vedut Muzea města Brna. V patnácti letech nakreslil zříceniny hradu Jenštejn[6] a dva roky nato ruiny zříceného skalního hradu Valečov.[7] V roce 1842 maloval zříceniny hradů v okolí Mladé Boleslavi, tedy Michalovické Putny a Zvířetic.[8] Dochoval se také jeho akvarel skalního hradu Helfenburk[9]

R. ČERVENÁ, *Rodina Trappů v Brně. V kontextu doby a současníků.* Disertační práce, FF MU, Historický ústav, Brno 2006. Disertační práce také obsahuje úplný soupis Mořicových vydaných prací.

[3] Srov. AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů, Mořic Vilém Trapp, udělení titulu akademika v roce 1843.

[4] Srov. AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů, Mořic Vilém Trapp, osvědčení o složení zkoušek z účetnictví, srpen 1849.

[5] Srov. AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů, Mořic Vilém Trapp, životopis, sepsaný Mořicovým synovcem Brunem Trappem.

[6] Srov. Moravská galerie (dále MG), sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 319, akvarel, a inv.č. B 320, kresba tužkou.

[7] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 328, akvarel.

[8] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 276, hrad Putna, kresba tužkou, inv.č. 332, hrad Zvířetice, akvarel.

[9] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 275, akvarel.

nedaleko Litoměřic. V době svých studií zdokumentoval hrady Žebrák, Točník,[10] zříceninu hradu Okoř[11] či zámku Ctěnice u Prahy.[12] K dalším dochovaným obrázkům z jeho mládí patří akvarel božích muk v Proseku u Prahy,[13] perokresba Kundratic či židovský hřbitov v Suchomastech u Berouna.[14] V pozůstalostním fondu uloženém v Archivu města Brna se dochovaly také akvarelové obrázky dokazující Trappovo rané kreslířské umění. Jedná se o práce podle předlohy: pohled na italskou vilu podle Mánesa, vytvořený v roce 1843 a obrázek hrobníka při práci. Jeho původní prací je vyobrazení obce Hovorčovice u Prahy, které zhotovil, jak uvádí na rubové straně – v pohledu od sýpky, v roce 1845.[15] Své obzory si Mořic Vilém rozšiřoval nejen putováním po Čechách, ale také studijními cestami po Německu, Itálii a Francii. Již v mládí začal psát odborné i populární statě, které také publikoval. V roce 1846 napsal práci nazvanou *Příručka různých rad pro domácnost.*

Jako vychovatel dětí se mladý Trapp dostal do vyšší pražské společnosti. Přístup do rodiny ho v mnoha případech opravňoval také k přístupu do rodinných archivů, kde bádal a tvořil si podklady pro své pozdější práce. Patřil například do okruhu známých vlastenecké rodiny hrabat Nostitzů. Dochoval se nám rovněž jeho náčrt zámku Ervína hraběte Nostitze (1806–1872) v Měšicích u Prahy a kresba jejich rodinného erbu. Nostitzové se stali pozdějšími zaměstnavateli Mořicova mladšího bratra Jana.

Zhotovování kreseb a náčrtů bylo Mořicovým oblíbeným koníčkem. Stejně jako malbě historických památek za Prahou se věnoval i zhotovování obrázků hlavního města. Dochovala se jeho dvě dnes historicky cenná vyobrazení pražské Kanálské botanické zahrady, zvané tehdy Kanálka[16] a několik kreseb pražských pamětihodností, například Karlova mostu,[17] mauzolea na Novém židovském hřbitově[18] nebo kostela sv. Štěpána.[19] Tyto kresby jsou dochovány ve sbírce Moravské galerie v Brně. Rozbor této sbírky v mnohém osvětluje pražský pobyt Mořice Viléma Trappa a jeho pozdější cesty po českých krajích. Ve sbírce je však dochována také jeho kresba pravěkého nálezu z Olomouce, a to již z roku 1841.[20]

Revoluční léta 1848–1849 prožíval Mořic Vilém zřejmě jen zprostředkovaně, díky listům, které mu posílali jeho přátelé ze severní Itálie v nichž četl o krvavých bojích rakouských jednotek při potlačování osvobozeneckého hnutí. O účasti bratrů Trappových na tehdejších událostech v Praze nemáme žádné zmínky.

---

[10] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 324, kresby tužkou, rok 1846, inv.č. B 316–318, hrad Okoř, rok 1849.
[11] Srov. Tomáš DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Praha 1999.
[12] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 329, olej, rok 1844.
[13] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 322, akvarel.
[14] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 330. kresba tužkou, rok 1846.
[15] Srov. AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů, Mořic Vilém Trapp, kresby 1843–1845.
[16] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 310–311, kresby tužkou, rok 1841.
[17] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 304, podstavec sochy Bruncvíka, kresba tužkou, rok 1842.
[18] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 312–313, kresby tužkou, rok 1842.
[19] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 305–306, náhrobníky, kresba tužkou a akvarel, rok 1842.
[20] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 295, kresba tužkou, akvarel, rok 1841.

Pravděpodobně právě díky jeho učitelským schopnostem, které po dva roky (1850–1851) uplatňoval v pražských rodinách, a také díky získaným kladným referencím, si jej coby vychovatele pro svého syna Edmunda vyhlédla Josefina Kristenová, toho času paní na Svojanově. Josefina Kristenová, rozená Schiesslerová, spolu se svým manželem Josefem Kristenem v roce 1841 zakoupila hrad Svojanov v exekutivním prodeji, a to za 76 400 zlatých ve stříbře.[21]

„Kdo od březovského nádraží cestou k hradu Svojanovu 2 1/2 hodiny vzdálenému zaměří, přijde do krajiny znamenité a přírodními krásami ozdobené, jaká se zřídka v onom nízkém pohoří vyskytuje, které mezi Čechami a Moravou široce se rozkládá. Bylo to na začátku jednoho léta, kdy mne ponejprv pouť má po této příjemné cestě vedla, kde jsem z moravského městečka Březové, vyjda podle hadovitých zatáček pstružího potoka, v lese přes hranici do milých Čech přešel a do první vesnice, Brněnce (Brünnlitz), v údolí nad Svitavou ležící vkročil.“[22] Tak vzpomínal Trapp na své první seznámení s novým působištěm na jednom z nejtajemnějších českých hradů.[23]

Dobře placené místo u Kristenů přijal Mořic v roce 1852 především z existenčních důvodů. Ovšem pobyt na Svojanově pro něj znamenal daleko více, protože hrad byl v té době pro archeologa – historika, kterým byl Mořic především, učiněným badatelským rájem. Po svém příchodu prozkoumal a důkladně popsal všechny dochované části hradu, zřícená místa, velké podzemní prostory gotických sklepů a kamennou černou věž, na které jsou dodnes patrné známky požáru z roku 1842. Josefina Kristenová byla v době Mořicova příchodu již dva roky vdovou. Její manžel Josef zemřel v roce 1850.[24] V udržování hradu se před Kristenovými střídali majitelé vždy jen na krátkou dobu několika let. V roce 1842 zachvátil hrad, nový dům, továrnu na rozličné tuhové výrobky i hospodářská stavení obrovský požár, který vyšlehl z městečka, v němž shořela radnice a osmnáct domů. Požár životem zaplatilo šest lidí. Mimo zničené hradní objekty přišlo nazmar i mnoho drahocenných věcí – zlaté a stříbrné nádoby, šperky, skvostné monstrance, starobylé knihy, a další cennosti. Kristen během jednoho roku obnovil dům a na spáleništi postavil stavení určené k výstavám uměleckých výrobků zdejší továrny, vhodných pro zahradní a pokojovou výzdobu. Po požáru v roce 1842 byl Starý palác přebudován do empírové podoby, renesanční křídlo však už zůstalo ruinou.

Po Kristenově náhlém úmrtí převzala dočasně držbu velkostatku vdova Josefina, elegantní pražská dáma, poslední držitelka Šmerhova paláce, který se stal později součástí Staroměstské radnice v Praze. O statek se měla starat až do doby dospělosti

[21] Srov. Jaroslav GLOSER, *Příspěvek k životním mezníkům Mořice Viléma Trappa (1825–1895). Svojanovská a lysická léta.* Rukopis, 2004, s. 3.

[22] Mauric TRAPP, *Hrad Svojanov a jeho okolí*, in: Památky archeologické a místopisné I., 1855, sešit VI., s. 275.

[23] Historii hradu srov. Internetové stránky, Hrad Svojanov – Microsoft Internet Explorer, dostupné z: http://www.svojanov.cz/historie.html, [cit. 9. 8. 2006].

[24] Srov. J. GLOSER, *Příspěvek k životním mezníkům Mořice Viléma Trappa*, s. 3.

Kristenových dětí, Frideriky, Leopoldiny a Edmunda, jimž měl majetek připadnout rovným dílem. Rodina Kristenových se sice hlásila k zemskému vlastenectví, ale mluvilo se u nich německy a také výchova dětí probíhala v němčině. Do rodiny vzala paní Josefina jako vychovatelku děvčat a svoji společnici „fräulein" Marii Klausnitzerovou a Mořic byl přijat coby učitel mladého Edmunda Kristena,[25] budoucího velkostatkáře, v té době asi šestiletého. K chlapci získal vřelý vztah a jeho vzdělávání, tedy činnost pedagogická, ho uspokojovala.

Dle úředního listu *Aufenthalts-Konsens*[26] měl Mořic Vilém Trapp střední postavu, podlouhlý obličej, hnědé oči, nos a ústa obvyklá, černé vlasy, mluvil německy i česky a neměl žádná zvláštní znamení. Jeho citlivá a milá povaha mu umožňovala sžít se velmi rychle s rodinou, takže byl brzy pokládán za jednoho z jejích členů. Bydlel spolu s Kristenovými a slečnou Klausnitzerovou v empírovém domě, postaveném v letech 1800–1804 a přestavěném po požáru, který se dodnes nachází vedle polorozpadlého hradního paláce. Mořic Vilém se mimo vzdělávání svého nedospělého svěřence, jemuž se stal vychovatelem i přítelem, věnoval také své práci badatelské. Pokračoval v publikování článků a odborných statí s archeologickým a vlastivědným obsahem, které vycházely v různých časopisech u nás i v zahraničí a odstartovaly jeho vědeckou kariéru.

Mezi jeho první práce, datované rokem 1850 a vycházející z českomoravského pomezí, patří studie k minerálním lázním Goldbrunn (Zlatá studně), neboli Balda, jež byly vybudovány ve čtyřicátých letech 18. století Františkem Rudolfem, říšským hrabětem z Hohenemsu na panství Bystré.[27] Ve stati uvádí také pověst o zlaté růži a jámě zaplavené bohatým zřídlem minerální vody.[28] Balda byla nejen léčebným centrem, ale stejně jako jiná lázeňská města byla společenským i kulturním centrem a také poutním místem.

O lázeňská střediska se Mořic Vilém zajímal i nadále, podle jeho předloh byla vydána série třinácti kreseb soudobých lázeňských objektů a okolního přírodního prostředí, jež jsou dalším dokladem autorovy pozoruhodné malířské dovednosti a cenným dobovým svědectvím. Rytecké práce provedl František Spanner a litografie ve své tiskárně v Brně vytiskl Rudolf M. Rohrer (1838–1914),[29] pozdější zemský poslanec, náměstek brněnského starosty a Trappův příznivec. V roce 1898 v upomínku

[25] Narodil se v roce 1847.

[26] Srov. AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů, Mořic Vilém Trapp, list Aufenthalt-Konsens č. 2562/855, z roku 1851.

[27] Srov. J. GLOSER, *Příspěvek k životním mezníkům Mořice Viléma Trappa*, s. 7 a 16.

[28] Voda sloužila k pitné i koupelové léčbě různých nemocí, například kožních a žaludečních, také střevních katarů, jaterních a ledvinových nemocí, žloutenky, chudokrevnosti, vodnatelnosti, nervů, pakostnice a jiných, dokonce i neplodnosti.

[29] Rudolf Maria Rohrer, více o něm srov. Encyklopedie dějin města Brna – Profil osobnosti – Microsoft Internet Explorer, dostupné z: http://www.encyklopedie.brna.cz/home/?acc=profil_osobnosti&load=327, [cit. 16. 8. 2006].

250. výročí objevení léčivého pramene posmrtně vyšel Trappův spis *Minerální lázně Zlatá studně čili Balda*, doplněný jeho devíti litografickými obrázky.[30]

„*V roce 1853 začal jsem se svým bádáním, které trvalo dva roky*," čteme v *Předmluvě* jeho díla o Svojanově. Svůj zájem tehdy rozšířil i na okolí hradu, na historii českomoravského pomezí. Paní Josefina mu dala k dispozici zámecký archiv spolu se všemi nálezy uskutečněnými na Svojanově a dochovanými po požáru hradu v roce 1842. Patřily mezi ně například také vzácné kameny a herbáře. Trapp usilovně pátral v sutinách zříceniny, přiznal, že se tam „*pouze jako úhoři ležíce provléknouti můžeme*" a není divu, že zde také nalezl kosterní pozůstatky „*co smutných svědků bývalé hrůzy*". Při opravách paláce byla dokonce nalezena kostra zazděného člověka. Také legendy o zakopaném pokladu tajemnému Svojanovu nechyběly. Paní Josefině, která chtěla pověsti ověřit, se podařilo najít několik mincí, jež však Mořic, sběratel a znalec numismatiky, spolehlivě odhalil jako stříbrné peníze z doby Ferdinanda III. a Leopolda I. Došlo také k průzkumu podzemí na odlehlém Hradisku na Černém kopci u obce Kněževes, kde měla stát tvrz nebo lovecký hrádek s poklady uherské princezny Jitky[31] či měl být uchovaný kalich Českých bratří. Ani zde však nebyl onen poklad objeven. Mořic Vilém zkoumal hrad i okolí velmi precizně, vše se snažil poznat na vlastní oči a podřizoval tomu veškerý svůj volný čas.

Všechny shromážděné podklady mu umožnily během let 1853–1854 sepsat o Svojanově a jeho okolí rozsáhlou práci s názvem *Burg Swojanow samt Umgebung in historisch, chronologisch und topographischer Beziehung*. Dvoudílné pojednání zůstalo v rukopisu v majetku mužských potomků rodu Kristenů a později mělo být předáno do ochrany farního úřadu ve Svojanově. Dnes se nachází první díl této práce v Moravském zemském muzeu v Brně[32] a druhý díl s názvem *Album von Zeichnungen zur Geschichte der Burg Swojanow* se na farním úřadě prozatím nalézt nepodařilo.[33] Rukopis Mořic Vilém opatřil *Předmluvou*, v níž zdůvodnil smysl své práce, popsal svůj postup, prameny a poděkoval všem, kteří mu byli nápomocni, v první řadě držitelce Svojanova paní Josefině Kristenové. Stať věnoval mladému Edmundu Kristenovi. Mořic vycházel ve své práci z *Topografie* Jaroslava Schallera,[34] dále z archivů v Bystrém a ve Svojanově, pamětních knih, obecních a farních kronik, z informací znalců regionu a pamětníků, ale i z vlastního pozorování. Neopomenul ani pověsti a příběhy, vážící se k tomuto místu. Soustředil pestrý materiál archeologický, topografický a místopisný, který obohatil přírodovědnými a národopisnými poznatky a přidal i plastické popisy krajiny. Jde o práci nesmírně čtivou, plnou historických reálií a zajímavých postřehů

[30] Srov. J. GLOSER, *Příspěvek k životním mezníkům Mořice Viléma Trappa*, s. 7.

[31] Jednalo se o Jitku Uherskou, sestru krále Ladislava Uherského, druhou manželku Záviše z Falknštejna, která na hradě pobývala. Srov. M. TRAPP: *Hrad Svojanov a jeho okolí*, sešit VIII., s. 383.

[32] Moravské zemské muzeum (dále MZM), fond A 1 Muzejní pozůstalost Mořice Viléma Trappa, kustoda Františkova muzea, 1864–1895 (dále Muzejní pozůstalost M. V. Trappa), inv.č. 23, kart. 263.

[33] Srov. J. GLOSER, *Příspěvek k životním mezníkům Mořice Viléma Trappa*, s. 16.

[34] Jaroslav SCHALLER, *Topographie des Königreiches Böhmen*, Prag und Wien 1789, s. 161–163, 165–166.

mladého badatele. Jeho objevné dílo o Svojanově bylo skoro vzápětí z němčiny přeloženo do češtiny a nákladem Matice české v redakci profesora Karla Vladimíra Zapa v roce 1855 vydáno pod názvem *Hrad Svojanov a jeho okolí* v *Památkách archeologických a místopisných I.* Vycházelo postupně na pokračování v sešitech VI., VII. a VIII. Mořice Viléma české vydání jeho práce těšilo a profesor Zap,[35] mimořádný úd Královské české společnosti nauk a Muzea Království českého, byl přesvědčen, že *„tak zajímavě a poutavě popsaný Svojanov bude pochvalně přijat“*.[36] Publikace tohoto díla byla opravdu náležitě oceněna historickou a laickou veřejností, pochvalně se vyjádřil například profesor August Sedláček,[37] který použil tuto práci pro své dílo *Hrady, zámky a tvrze Království českého*[38] a konstatoval, že: *„vypátralo se množství pamětihodných drobností, takže málokterý hrad tak zevrubně známe jako Svojanov. O pátrání a poznání jeho si největší zásluhy získal svědomitý a střízlivý Mauric Trapp.*“

O aktivitě neúnavného Trappa svědčí i to, s jakou vervou se vrhal do každé činnosti a kolik jí byl schopen za dva roky zvládnout. V době svého svojanovského působení popsal rostliny, které se vyskytovaly v ruinách bývalého královského hradu a své pojednání o hradu doprovodil jejich seznamem. Sbíral také minerály, popsal geologické složení hornin okolí Svojanova a nálezy drahých kamenů v nich.[39] Měřil vzdálenosti, výšky, kreslil plány, kresby a náčrty místních pamětihodností, sakrálních objektů nebo jejich částí, detailů. Zachycoval erby, květiny, přírodní zvláštnosti, krajinné motivy, jimiž plnil své skicáře a deníky. Vedl čilou korespondenci, například si dopisoval Emilem Moserem z Račic na Moravě, profesorem, akvarelistou, kaligrafem a pozdějším členem Františkova muzea,[40] jenž uznával Trappův kreslířský talent, a také s Juliem Seewaldem,[41] moravským portrétistou. Část jeho kreseb prošla litografickými dílnami C. W. Medama v Litoměřicích, Josefa Farského a J. Habela v Praze, J. Kupfera v Poděbradech, Rudolfa M. Rohrera v Brně a dalšími, častěji byly jeho práce publikovány i v tisku.

Svou práci na Svojanovsku nepovažoval Mořic Vilém svým odchodem z lokality za ukončenou: *„Tu končíme svou procházku po okolí hradu Svojanova s poznamenáním, že jest*

---

[35] Karel Vladislav Zap (1812–1871), ačkoliv byl vychován německy, přilnul v době svých studií na gymnáziu i na univerzitě v Praze k české historii, seznámil se s Jungmannem, Preslem, Hankou, Čelakovským i Palackým a stal se českým vlastencem. Jeho literární činnost byla rozsáhlá, byl členem mnoha spolků, dopisovatelem mnoha časopisů a řídil redakci *Památek*. Více o něm viz Ottova encyklopedie všeobecných vědomostí na CD-ROM, díl XXVII., s. 430–432.

[36] Bysterský kominík a nadšený písmák Vincenc Federsel si celé dílo opsal do Dějepisné sbírky městečka Bystrého. Srov. J. GLOSER, *Příspěvek k životním mezníkům Mořice Viléma Trappa*, s. 8.

[37] August Sedláček (1843–1926), český historik a archivář. Více o něm srov. Ottova encyklopedie obecných vědomostí na CD-ROM, díl XXII., s. 749–750.

[38] August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého*, díl 1, Praha 1993, Svojanov Hrad, s. 115–134, Bystré tvrz, s. 240–243. Zde najdeme práci Mořice Viléma Trappa mezi pomůckami.

[39] Později prý inspirovaly Jaroslava Vrchlického k napsání básně *Svojanovské granáty*.

[40] Korespondence se dochovala z let 1869–1871. Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 66, kart. 251.

[41] Korespondence se dochovala z let 1864–1868. Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 65, kart. 251.

tu ovšem ještě více míst, která nejen přítele romantických krajin, ale i znalce starožitných památek zajímají, jež ale my, abychom své pojednání příliš neprodloužili, na ten čas pominouti musíme.“[42] V roce 1857 uveřejnil několik úprav v *Památkách archeologických a místopisných* v oddíle *Dodatky a opravy*, s názvem *K dějepisu hradu Svojanova.*[43] O další doplňky se postarali kolegové z *Památek* Václav Hejtmánek[44] a Antonín Rybička (1812–1899),[45] kteří tu zveřejnili opravy k popisu Bystrého. Vzpomínky ze Svojanova publikoval Trapp také v žánrových črtách zveřejněných v *Erinnerungen an merkwürdigen Gegenstände.*[46] V první s názvem *Jeskyně skřítků v Hamrech* popisuje úkryt a rejdy bájných bytostí v hamerských skalách a tragický osud pastýře, svedeného půvabnou rusalkou. V další pojmenované *Svojanovské formace a mlhoviny* charakterizuje přírodně historický ráz krajiny, a v poslední vypráví o tradiční pouti u kaple sv. Maří Magdaleny.

„*Svojanovský historiograf,* “[47] jak jej později nazvala Tereza Nováková, odešel ze Svojanova v roce 1854. Na památku si vzal rukopis básně, kterou napsala Marie Klausnitzerová a nazvala ji *Abendlandschaft.* Barvitě v ní popisuje podvečerní dění na hradě, společné pozorování zříceniny, koupající se v posledních slunečních paprscích. „*Nosím ve své duši obraz té krásy*“, píše stárnoucí slečna vychovatelka. Verše zřejmě Mořicem opsané, jej provázely do nového působiště a také později do Brna.[48] „*Dva roky na Svojanově byly krásným časem*“, poznamenává si poté.

Od 1. prosince 1854 nastupuje Trapp místo vychovatele v rodině pro něj neméně zajímavé, a to u Emanuela Leopolda hraběte Dubského z Třebomyslic (1806–1881), který byl mimo jiné majitelem továrny na hřebíky a šroubky, zřízené v Drnovicích v roce 1842. Výrobky tohoto závodu byly oceněny na průmyslové výstavě a v roce 1851 obdržely na Světové výstavě v Londýně čestnou medaili. Emanuel se i se svou manželkou Matyldou, rozenou ze Žerotína,[49] významně podílel na obrozeneckém a veřejném životě své doby. Jsou například oba připomínáni coby zakladatelé dětské nemocnice v Brně. Mořic Vilém u nich střídavě působil na zámku v Lysicích a v Piatiov-

[42] M. TRAPP, *Hrad Svojanov a jeho okolí*, sešit VIII., s. 358.

[43] Srov. Památky archeologické a místopisné II, Praha 1857, sešit VIII., s. 367.

[44] Václav Hejtmánek byl pedagog a spisovatel, narodil se v Bystrém u Poličky v roce 1825. Srov. Ottova encyklopedie všeobecných vědomostí na CD-ROM, díl XI, s. 38.

[45] Antonín František Rybička byl právníkem, sběratelem starých památek a spisovatelem. Více o něm viz Ottova encyklopedie všeobecných vědomostí na CD-ROM, díl XXII, s. 394–395.

[46] Srov. *Erinnerungen an merkwürdigen Gegenstände, Österreichische belletristische Monatschrif,* 37, Wien, Prag 1857. *Aus Böhmens Gebirgen. Skizzen. 1. Die Gnomenhöhle des Hammergrundes,* s. 110–112. *2. Swojanow's Nebelbildungen,* s. 150. *3. Das Volksfest am Maria Magdalena-Berge*, s. 150–151.

[47] Tereza Nováková v roce 1893 pobývala s podporou spolku Svatobor ve studijním středisku v Bystrém a poznávala národopis východočeského venkova. Při namáhavém výstupu na hrad i ona ocenila přínos Trappovy práce o Svojanově a nazvala jej právě „*Svojanovským historiografem*“. Srov. Tereza NOVÁKOVÁ, *Východní Čechy*, Praha 1912, s. 135–161; TÁŽ, *Potulky po Čechách Východních, Svojanov*, Praha 1912, s. 18–20.

[48] Báseň je v originále uložena v pozůstalosti M. V. Trappa v Moravském zemském muzeu. Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 23, kart. 263.

[49] Matylda hraběnka Dubská roz. ze Žerotína (1808–1887), byla spojnicí Mořice Trappa s významným moravským rodem Žerotínů.

ském domě Dubských na Nové Veselé ulici[50] v Brně. Jeho roční plat byl stanoven na 400 zlatých ročně.

Lysický zámek je sídlem s neobyčejně bohatou stavební historií.[51] Jeho posledními šlechtickými majiteli byli od počátku 19. století Dubští z Třebomyslic. Za nich získal zámek současnou podobu komorního rodinného sídla s interiéry, představujícími životní styl přední moravské hraběcí rodiny. Tento styl můžeme na zámku obdivovat dodnes, protože většina zařízení je původní. Dubští milovali přepych, drahocenné předměty a starožitnosti. Pýchou hraběcí rodiny byla také bohatě vybavená knihovna. Již v době jejího zřízení byla přímo předurčena k uchování bohatých rodinných knižních sbírek a ty zůstaly ve své celistvosti i přes poválečné zestátnění šlechtického majetku na jednom místě.[52] Knihovna Dubských je zajímavá především částí, která je věnována cestám po kontinentální a východní Asii, vyprávějící o vzdálených zaoceánských krajích a objevitelských cestách.[53] Emanuel Leopold Oldřich Jan Nepomuk byl významnou postavou rodu. Vystudoval práva a věnoval se juristické dráze. Zajímal se o historii a numismatiku, byl vášnivým genealogem. Stýkal se s předními muži těchto oborů i s moravskými vlastenci. Byl milovníkem hudby a básníkem, podporovatelem umění a mecenášem Františkova muzea v Brně, jemuž věnoval část svých sbírek. Stál jedenáct let v čele císařsko-královské Moravsko-slezské společnosti pro povznesení orby, přírodovědy a zeměvědy.[54] Také působil ve funkci jakéhosi „naddozorce“ Františkova muzea v Brně. Byl účastníkem na jednáních zemského sněmu v otázkách finančních, hospodářských a kulturních, snažil se o zřízení univerzity v Brně a jako zemský hejtman usiloval o opětovné převzetí Zemského domu a jeho rozšíření.[55] Byl také významným politikem ochrany deskových zemských práv moravské šlechty. Získal titul císařského komořího, skutečného tajného rady, byl vyznamenán Velkokřížem řádu Františka Josefa a jmenován doživotním členem panské sněmovny ve Vídni. Se svou ženou Matyldou Janou Serafinou, dcerou Františka Josefa hraběte Žerotína a svobodného pána von Lilgenau měl dvanáct dětí. Ne všechny děti se však dožily dlouhého věku.[56] Dvouletá Hermína uhořela, Oskar padl v 21 letech v bitvě u Solferina v roce 1859, Alfons v bitvě u Hradce Králové v roce 1866, Richard byl

[50] Dnes ulice Česká.

[51] Historii zámku srov. Zámek Lysice – Průvodce po Česku – Microsoft Internet Explorer, dostupné z: http://www.pruvodce.com/lysice/historie.php, [cit. 10. 8. 2006].

[52] Celkový počet zkatalogizovaných knih, rukopisů, map, časopisů, slovníků, sborníků, kreseb a fotografických rodinných alb přesahuje 20 000 inventárních čísel.

[53] Srov. Filip SUCHOMEL – Marcela SUCHOMELOVÁ, *Námořní deník Erwina Dubského. Sbírka albuminových fotografií ze 70. let 19. století z Japonska*, Brno 2006, s. 9.

[54] Mährisch-schlesische Ackerbaugeselschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde.

[55] Stavové usilovali o převzetí Zemského domu, kde byla za Josefa II. zřízena kasárna. Dům později zakoupilo město Brno.

[56] Srov. R. ČERVENÁ, *Marie Ebnerová z Eschenbachu*. Diplomová práce. FF MU, Historický ústav, Brno 1998, s. 11–12.

v 27 letech zavražděn v Uhrách. Vojenské kariéře se věnoval také druhorozený syn Quido Bohuslav Arnošt (1835–1907), účastnil se prusko-rakouské války v roce 1866, pobýval v Itálii, Rusku a Polsku a dosáhl hodnosti generálmajora, stal se císařsko-královským komořím a tajným císařským radou, byl poslancem na říšské radě a na moravském sněmu. Po otci převzal správu statků a aktivně se angažoval ve veřejném a spolkovém životě na Moravě. Byl významným donátorem, podporoval stavbu dětské nemocnice (1884–1890), Uměleckoprůmyslového muzea v Brně (1884)[57] a byl iniciátorem zřízení profesury hospodářství na německé brněnské technice v roce 1885. Dalším Emanuelovým synem byl Erwin Antonín Anna (1846–1909), absolvent námořní akademie v Terstu, pozdější korvetní kapitán, který je nám dnes známý především díky výstavě *Námořní deník hraběte Dubského,* která se konala v roce 2006 v Moravské galerii v Brně.[58] Erwin se účastnil řady výzkumných expedicí i vojenských plaveb rakouského námořnictva zejména v středomořském prostoru, ale také s ním podnikl cestu kolem světa, z níž přivezl cenné svědectví o životě v Japonsku. Věnoval se i literatuře a žánrovému malířství. Posledním potomkem této větve Dubských byl syn Quida Bohuslava a Alžběty hraběnky Kinské Albrecht Bohuslav (1882–1962), který žil s hraběnkou Julií rozenou Mitrovskou (1898–1986) na Lysicích v bezdětném manželství až do konce války a poté se přestěhoval do Vídně. Byl to zřejmě právě on, který připojil svým jménem rodinu Dubských k řadě ctitelů, kteří si připomněli 100. výročí Trappova narození v roce 1925.

Mořic se měl na Lysicích starat o výchovu dvou mladších synů hraběte Emanuela Leopolda, tedy o hochy s pozdějšími tragickými osudy, Alfonse a Richarda. Komtesu Marii Arnoštu Aloisii vyučoval hudbě a zpěvu, k čemuž byl jako absolvent Žofiiny akademie v Praze oprávněn. Hrabě, zřejmě dobře informován o Trappově dřívější práci, využil jeho vědomostí a pověřil jej výběrem materiálu pro doplnění historie rodu Dubských, jež se snažil sám dopsat a opravit. Měl tedy seřadit a dohledat historický materiál, týkající se rodu, ověřit výpisy z matrik a dalších pramenů a pokračovat tak v činnosti započaté historikem Christianem Friedrichem rytířem d'Elvertem, který pracoval na dějinách rodu před ním. On i Trapp patřili časem k dobrým přátelům pana hraběte. Mořic tedy roku 1859 převzal kompletní práci na dějinách rodu a zároveň se vedle vychovatele stal zámeckým archivářem a knihovníkem. Souhrnná genealogická práce o hrabatech Dubských však z jeho pera nevyšla, a to i přes to, že shromážděný materiál a společné úsilí všech zúčastněných byly na svou dobu vskutku pozoruhodnými.

Podle všeho se během Trappova pobytu na Lysicích s oblibou hrávalo loutkové divadlo, k němuž několikeré kulisy nakreslil on sám.

[57] Nyní je součástí Moravské galerie v Brně.

[58] Srov. F. SUCHOMEL – M. SUCHOMELOVÁ, *Námořní deník Erwina Dubského. Sbírka albuminových fotografií ze 70. let 19. století z Japonska*, Brno 2006.

Hrabě poskytl Mořicovi na Lysicích také možnost studovat starožitnosti a věnovat se vlastivědné práci. Pokračoval tedy ve vydávání svých prací. V roce 1856 se vydal znovu na již několikrát zmiňované česko-moravské pomezí a dokončil tak svá archeologická bádání v regionu západní Moravy. Výsledkem jeho práce pak bylo pojednání *Von der Mährisch-Böhmischen Gebirgsgrenze,*[59] které vydal v časopisu *Notizen – Blatt der historisch – statistischen Section der k. k. mährisch-schlesischen Gesellschaft.* Tato práce spolu se statí *Hrad Svojanov* pojala historii jednoho krajinného celku, povodí toku řeky Svojanky – Křetínky a jejího okolí.

V roce 1857 Mořic Vilém publikoval v *Památkách* dvě statě k pamětihodnostem města Třebíče. V článku *Některé starožitné památky města Třebíče v Moravě*[60] popisuje tzv. Černý dům na náměstí v Třebíči. Předkládá zde historii tohoto domu a apeluje na Třebíčské, aby si této starobylé stavby vážili a nedopustili její stržení. „*Věru a bohužel málo najdeme lidí, kteří by starožitnou památku tak daleko oceniti uměli, aby při všech domluvách a usměšcích lidí za lichou a často nerozumnou modou se honících v jejich uctivém zachování másti se nedali*". Třebíčští mají být podle něj pyšni na tuto stavbu, „*která jejich náměstí nikoliv nehyzdí, nýbrž veliké zajímavosti mu dodává, a kterou by mnohé novomodní hlavní město za těžké peníze odkoupilo, kdyby bylo možná, dáti si ji na kolečkách přivezti.*" Nebyla to první ani poslední památka, o jejíž záchranu se Trapp snažil. Článek doprovází Trappův obrázek dotčeného Černého domu.[61]

Další, ovšem mnohem rozsáhlejší stať, publikovaná toho roku v *Památkách,* nesla název *Basilika Nanebevzetí Panny Marie v Třebíči na Moravě.*[62] Z ní si můžeme udělat obrázek toho, jak asi většinou probíhaly Trappovy cesty za poznáním. Hned v úvodu se dozvídáme, že „*v měsíci srpnu loňského roku putoval jsem do Třebíče, byv rozmanitými pohledy na přírodu a na pomníky moravské minulosti vřele dojat a puzen, vyhledávat místa národními památkami oslavená, ježto posud příliš málo oceňovány byly a veřejnosti neznámy zůstávaly*". To se stalo také jeho celoživotním posláním, vyhledávat památky a zajímavá místa společností a historiky málo doceněná, podávat o nich svědectví a seznamovat s nimi širokou veřejnost. Samotnou cestu do Třebíče pak popisuje takto: „*Rozkošnou jízdu poskytla mně z Brna do Rosice vystavěná železná dráha. Malé osady s malebnými pahorky, hájinami a nivami, z nichž tu onde kostelní věže své skromné báně znamením sv. kříže ozdobené proti nebeské báni vypínají, a mezi nimiž čilí vesničané po polích pilně pracovali, poskytovali mému oku ustavičně se měnící obrazy, až parovůz pronikavým hvízdnutím oznámil, že se k Rosickému nádraží blížím. Vytrhnu se z myšlének snivých, vezmu tobolku pod paždí, hůl do ruky, a přemýšlím opouštěje nádraží, mám-li se dnes ještě dále pustiti, aneb zde až do druhého dne zůstati.*" Mořic tedy přijel do Rosic a zde obdivoval místní zámek, vmýšlel se do

[59] Srov. M. V. TRAPP, *Archeologische Reiseskizzen aus Mähren. Von der Mährisch-Böhmischen Gebirgsgrenze,* in: Notizen-Blatt, 1856, č. 11, s. 81–84.

[60] Srov. Památky archeologické a místopisné II., Praha 1957, sešit VIII., s. 355–358.

[61] O Černém domě v Třebíči publikoval také v Notizen-Blattu v roce 1860. Srov. M. V. TRAPP, *Baudenkmale in Trebitsch, insbesondere das schwarz Haus,* in: Notizen-Blatt 1860, č. 1.

[62] Srov. Památky archeologické a místopisné II., Praha 1957, s. 273–281.

jeho historie a kreslil si některé jeho části. Poté se ubytoval ve zdejším hostinci a ráno absolvoval prohlídku Rosických uhelen. Poté pokračoval poštovním vozem do Náměště. V Náměšti se jen lehce zastavil u popisu mostu přes Oslavu a hradu a s odkazem na jiné dílo, kde je Náměšť popsána lépe, pokračoval do Třebíče. Detailněji se tu zabývá popisem chrámu Panny Marie v Třebíči, stať je doprovozena důkladnou kresbou jeho románského portálu.[63] Také zde Trapp připomíná: „…*Morava může býti hrda, že takové dílo ve svém lůnu chová, tak výmluvného svědka starodávné zbožnosti a vysoce vzdělaného vkusu umění milovných tvůrcův jeho.*“[64] Trappův popis a nabádání k záchraně unikátní památky se setkal s mohutnou podporou veřejnosti. Například kněz a spisovatel Jan Evangelista Bílý (1819–1888), vyzval v kalendáři Moravan obyvatele k většímu zájmu o moravské starožitné památky, apeloval na jejich vlastenecké cítění a nutnost památky ochránit.[65]

V té době podnikl Mořic s mladými pány Dubskými delší cestu za poznáním po rakouských zemích, Německu a Francii. Tato cesta byla přínosná nejen pro jeho žáky, ale i pro něj.

K putováním za pamětihodnostmi a zajímavostmi české země využíval „*krátkého času odpočinku od práce svého povolání*“.[66] Poznatky z nich si pečlivě zaznamenával do svých deníků. Pro své cesty využíval hlavně železniční dopravy, poštovních vozů a na různá místa chodil pěšky. Stravoval se a přespával v zájezdních hostincích. Základními pomůckami mu mimo *hole a tobolky* byly zápisník, skicář či terénní deník. Některé z jeho deníků se dochovaly v pozůstalostním fondu. Nejstarší je ve fondu AMB, pochází z let 1854–1855.[67] Další z nich se nachází v MZM a je datován rokem 1856. V tomto skutečně najdeme výše zmíněné kresby s popisy baziliky a kláštera v Třebíči.[68] Mimoto jsou zde i jiná jím navštívená místa. Z výčtu těchto lokalit si můžeme udělat obrázek o frekvenci jeho cest během roku, i když deník možná přesahuje také do roku následujícího a ne všechny kresby lze přesně identifikovat. Je zde zachycen kostel v Drnovicích, lesovna v Hodoníně, hrad Pernštejn, hrad v Boskovicích, zmiňovaná Třebíč, náhrobní kámen Anežky Bítovské v Blansku, náhrobník v Rájci, oltář kaple a kostel v Kunštátě, kostel v Brně-Komárově, hřbitov v Sebranicích, klášter ve Žďáře, znovu se tu objevuje Svojanov a pak poznámky k Mikulovu. Z materiálů v jiné archivní složce se dozvídáme, že téhož roku pobýval i v Čechách a věnoval se oblasti

[63] Pečlivě shromážděný materiál k této stati, kterou vydal i německy s názvem *Die Basilika der Benedictioner-Abtei „Maria Himmelfahrt“ auch Maria Reich in Schlosse zu Trebitsch in Mähren, Archeologisch Forschung vom M.W. Trapp,* 1857, najdeme v pozůstalosti. Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 22, kart. 263.

[64] Srov. Památky archeologické a místopisné II, Praha 1957, s. 278.

[65] Srov. Památky archeologické a místopisné II, Praha 1957, s. 21, dodatky s. 23 a 95.

[66] Srov. J. GLOSER, *Příspěvek k životním mezníkům Mořice Viléma Trappa,* s. 13.

[67] V AMB je i deník z let 1858–1887. Je zajímavé jím listovat, zdá se, že do deníku nekreslil chronologicky, kresby jdoucí po sobě mají různá vročení a jsou bez vnitřního uspořádání. Srov. AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů, Mořic Vilém Trapp, cestovní deník 1858–1887.

[68] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 34, kart. 265.

Kouřimska[69] a víme, že prováděl průzkum také v Lysicích, dopisoval opravy ke Svojanovu, věnoval se rodopisu Dubských, vykonával funkci vychovatele a knihovníka.

Mořic s oblibou zachycoval architektonické i umělecké památky, církevní stavby, nebo jejich části, ale také přírodní krásy a scenerie. Detailně popisoval nálezová místa, dochovaly se jeho plánky a komentáře. Náčrty přírodních zajímavostí doplňují studie stromů,[70] nápisy na náhrobcích, kamenech, ornamenty,[71] iniciály,[72] ukázky použitého písma[73] a jiné zajímavosti, kterých si všímal. Pokládal si otázky, na které se svým výzkumem snažil najít odpovědi. Své poznatky pak nezřídka publikoval v příloze německého měsíčníku *Notizen – Blatt der historisch – statistischen Section der k.k. mährisch-schlesischen Gesellschaft*, dále v již výše citovaných *Památkách archeologických a místopisných* i jinde.

Vraťme se však ještě k jeho lysickému působení. Z dochovaných pramenů se dozvídáme, že shromažďoval materiál k pamětihodnostem Lysic a okolí. Máme tak možnost nahlédnout do podkladů ke statím, jež později publikoval a které si pracovně nazval: *Die Brüderberge Chlum und der alte Rainstein bei Lissitz in Brünner Kreisse* (1856), *Sulikow Kirche* (1857), *Der unterirdische Gang und die Sachsendenkmale zu Rosnička, Brünner Kreisses* (1857).[74] Dále tu nalezneme materiály k někdejší důlní činnosti na panství Lysice,[75] k zámecké kapli, lysickému kostelu sv. Petra a Pavla a tržišti. Náčrty zástavby kolem kostela nebo raně barokní zámecké kaple se dochovaly ve sbírkách Moravské galerie.[76] Trappa zaujaly také zámky v Kunštátě a v Černé Hoře, v Račicích,[77] hrady Pernštejn,[78] Boskovice, Špilberk či Holštejn,[79] dále například kostely v Bedřichově, Sloupu, v Sebranicích, v Doubravníku,[80] ve Vranově u Brna i v Brně, městečka Dukovany[81] nebo Drnovice.[82] Se skicami kostelů spojoval též náčrty jejich vnitřního zařízení. Neopomenul ani Blanensko,[83] hlavně krasovou oblast a Macochu, v jejímž objevování mu pomáhal přítel speleolog a archeolog doktor Jindřich Wankel (1821–1897), který se zabýval moravskou prehistorií a jemuž Trapp později věnoval životopisnou studii. Ve fondu jsou materiály uchovány pod názvem *Sloup und Umgebung. Kleine Bilder von Mauritz Trapp* (1858–1877).[84] Dochovaly se také jeho obrázky

[69] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 32, kart. 265.
[70] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 348–351, kresby tužkou.
[71] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 337, 338, 345, 347, kresby tužkou.
[72] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 341–343, kresby tužkou.
[73] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 300, 301, 346, akvarely, tuš.
[74] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 7, kart. 263.
[75] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 18, kart. 263.
[76] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 249–251, kresby tužkou.
[77] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 262–263, pero kresba a kresba tužkou.
[78] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 253–254, kresby tužkou.
[79] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. 278, perokresba.
[80] Srov. MG, sbírka fotografií, inv.č. C 3421.
[81] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 261, zámek v Dukovanech, litografie.
[82] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 17, 18, kart. 263.
[83] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 279, perokresba.
[84] Srov. MZM, fond A1, Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 14, kart. 265.

archeologických nalezišť,[85] pravěkých hrobů, například ze Žuráně, z Mohelnice, z Malenovic, nakreslil obětní kámen v Kadově.[86]

V padesátých letech 19. století zkoumal Mořic Vilém v Boroticích u Znojma mohylu na pohřebišti ze střední doby bronzové. Ve sbírce Moravské galerie nalezneme několik kreseb z této lokality. Jedná se o malby votivního obrazu, sanktuária a náhrobníků z kostela v Bořitově.[87] O jeho záchranných pracích, které podnikal s Jindřichem Wankelem, se dočteme v roce 1858 ve znojemských novinách.[88] K nálezu vyhotovil Trapp zprávu pro stavovský zemský výbor.[89]

Téhož roku se staly cílem jeho badatelské cesty také české kraje. Navštívil Kutnou Horu, kde žili jeho rodiče a sestra Růžena a kde byl policejně hlášený k trvalému pobytu. I tady, zaujat pamětihodnostmi starobylého královského horního města, gotickými a barokními památkami, nakreslil řadu obrázků. Patřila mezi ně například skica kostela Nejsvětější Trojice.[90] Své poznatky publikoval v čísle 24 časopisu Lumír v roce 1860. Navštívil také zámek Červené Janovice, kostel Narození Panny Marie ve Vilímovicích a další místa v blízkém i vzdálenějším okolí. Putoval po Prachatickém, Mladoboleslavském či Chrudimském kraji. Výsledky svých průzkumů zasílal archeologickému komitétu v Praze a krátkou zprávu uveřejnil také v *Notizen-Blattu* v roce 1859.

Historii rodu Dubských sice nedokončil, ale dějinám šlechtických rodů se věnoval po celou dobu své vědecké činnosti. Hraběnkou Matyldou Dubskou byl doporučen na místo vychovatele u Žerotínů, zřejmě u nich krátce pracoval a také pro ně tvořil rodopis. Žerotínům později připsal svou práci *Descedenz der Herren und Grafen Zierotin Freiherren von Lilgenau. Von 1652 bis 1879.*[91] V genealogických bádáních pokračoval, pozornost obrátil k rodu Kouniců či Mitrovských a pracoval i na genealogiích dalších moravských rodů.

V roce 1857 obdržel Mořic Vilém Čestnou kartu muzea v Norimberku a jeho kresba tureckého minaretu v parku zámku Lednice na Moravě byla v uměleckém ústavu Alexandra Albotha v Lipsku vyryta do kovu.[92]

Pro Mořice Viléma byla důležitá také sběratelská činnost. Jeho sbírky se postupem času rozšiřovaly. Shromažďoval knihy, listiny,[93] zbraně a brnění, minerály, mince,

---

[85] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 286–294, akvarely nebo kresby tužkou.

[86] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 282, kresba tužkou.

[87] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 244–247, kresby tužkou, perem a akvarel.

[88] Znaimer Wochenblatt z 12. 9. a 19. 9. a ze 14. 11. 1858. Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 13, kart. 263.

[89] MZM, fond A1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 4, kart. 263.

[90] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 314–315, kostel a náhrobníky v kostele, akvarel a perokresba.

[91] Srov. M. TRAPP, *Descedenz der Herren und Grafen Zierotin Freiherren von Lilgenau. Von 1652 bis 1879,* Brünn 1879.

[92] Srov. J. GLOSER, *Příspěvek k životním mezníkům Mořice Viléma Trappa,* s. 13.

[93] Originály listin nalezneme ve fondu i s přitištěnými pečetěmi. Nejstarší je z 21. října 1416 a je vydána v Římě Fr. Pavlem Bellomem, hodnostářem římské kurie. Dále jsou tu listiny z let 1699, 1700 či 1764. Srov. MZM, Historické oddělení, Pozůstalost Mořice Viléma Trappa, kart. SF K 13, Obálka Sbírka listin, 8 ks.

pečeti, zálibu měl ve sbírání drobných litografických prací a grafik či satirických kreseb,[94] zakládal si německé divadelní plakáty a programy, propagační či reklamní oznámení,[95] losy rakouské loterie[96] a jako amatérský botanik snad vlastnil i herbář. V jeho pozůstalosti ovšem nalezneme i pečlivě seřazená císařská nařízení, patenty a reskripty z let 1748–1854, vyhlášky starostů Brna, vyhlášky Národní gardy z roku 1848, různé tisky a noviny.[97] Sběratelství bylo v té době vášní mezi vědci i laickými, hlavně šlechtickými badateli uznávanou a hojně provozovanou. Trappa k ní přivedli nejen jeho šlechtičtí zaměstnavatelé, ale také styky ve vědeckých kruzích a především pak velmi dobré profesní vztahy s tehdejším kustodem Františkova muzea v Brně, profesorem Albínem Heinrichem (1785–1864).

V historickém prostředí již známý Trapp dostal koncem padesátých let nabídku účastnit se konkurzu na místo kustodiálního adjunkta, tedy pomocné síly, ve Františkově muzeu. V roce 1859 byl na toto místo s prozatímním ročním platem 600 zlatých jmenován Hospodářskou společností (Ackerbaugeselschaft) a stal se tak pomocníkem v té době již nemocného kustoda Heinricha, kterého si velmi vážil a jehož ctil coby vynikajícího vědce a učence.

Albín Heinrich byl významnou postavou brněnského Františkova muzea. Studoval na vídeňské univerzitě, kde se seznámil s přírodovědnými sbírkami. První muzejní zkušenosti získal v Šeršnikově muzeu v Těšíně. Do Brna přišel v roce 1831 jako profesor německého akademického gymnázia. Od května 1832 byl členem Hospodářské společnosti a nejdříve dobrovolně vykonával a později převzal funkci muzejního konzervátora a správce knihovny. Byl hlavně přírodovědcem, a proto věnoval pozornost především sbírkám svého oboru. Zpracování historických a uměleckých sbírek jakoby čekalo na jeho nástupce. Heinrichův v muzeu dodnes uznávaný názor na poslání kustoda byl bezezbytku platný i pro Mořice Viléma Trappa. Albín Heinrich o úloze kustoda napsal: „*Při práci kustodově není možno měřit čas hodinami, jak je tomu u ostatních zaměstnání. Kustod musí hořet láskou ku své práci a jeho zásah musí být zřejmý na každém kroku, stejně ve sbírkách jako v knihovně. On je hybnou pákou celého složitého aparátu a kvetoucí stav muzea je především jeho ctí, stejně jako nepořádky v muzejní správě zatěžují hlavně jeho účet.*“[98] Heinrich uspořádal sbírky geologické, paleontologické a mineralogické. Zasazoval se o celkové prohloubení úrovně muzea, které se mělo stát

[94] Srov. MZM, Historické oddělení, Pozůstalost Mořice Viléma Trappa, kart. SF K 13, sloha Brněnská grafika, 20 ks.

[95] Založil si plakát propagující nejnovější vynálezy, jako bylo kouzelné kukátko (Zauberglas), skleněné desky (Glasplatten), heidelberský sud (Heidelberger Fass) a zázračné zrcadlo (Wunderspiegel), nebo plakát propagující sodovku (Soda-Wasser) a perlivou ovocnou limonádu. Srov. MZM, Historické oddělení, Pozůstalost Mořice Viléma Trappa, kart. SF K 13, inv.č. 7, 8.

[96] Ve fondu je uchováno 71 losů rakouské loterie z let 1829–1860. Srov. Srov. MZM, Historické oddělení, Pozůstalost Mořice Viléma Trappa, kart. SF K 13, inv.č. 41.

[97] Srov. MZM, Historické oddělení, Pozůstalost Mořice Viléma Trappa, kart. SF K 13.

[98] Srov. Slavomír BRODESSER – Jan BŘEČKA – Jiří MIKULKA, *K poznání a slávě země… Dějiny Moravského zemského muzea*, Brno 2002, s. 15.

všestranným kulturním stánkem. První přehled dějin Františkova muzea byl vydán v roce 1853. Heinrich v něm vylíčil historii muzea a formou katalogu popsal kolekce sbírek.

S myšlenkou vytvořit v Brně zemské muzeum se setkáváme v roce 1803.[99] Projekt reorganizace vědecké práce na Moravě vypracoval spolu s moravskoslezským zemským guvernérem Josefem Karlem Dietrichštejnem (1763–1825) Christian Karel André (1763–1831), původem ze Saska, přírodovědec, pedagog a sekretář Hospodářské společnosti. André v něm projevil přání: „*aby bylo konečně zřízeno zemské muzeum, v němž by byly vystavovány poučné doklady, ukázky a exempláře nebo – kde by těchto nebylo – obrazy, popisy, nákresy, listiny o všech přírodninách a uměleckých výtvorech, krojích a pozoruhodnostech, kde by mohly být tyto studovány znalci, poznávány těmi, kdož prahnou po vědění a kde by je v jejich úhrnu jakožto výslednici svéráznosti krajiny a jejího bohatství mohl kdokoli zhlédnout…*“.[100] André tedy pojal zemské muzeum jako ústav, který by prostřednictvím sbírek z oblasti přírody, historie, umění i současnosti dokumentoval charakter země a zároveň by byl badatelským centrem. Vzorem se mu stalo muzeum zřízené v roce 1811 ve Štýrském Hradci, jehož stanovy sepsal rakouský historiograf Josef Hormayer (1782–1848). V Brně získal projekt na zřízení muzea konkrétní podobu v roce 1816. André a Hormayer měli zpracovat memorandum navrhující založení národního moravskoslezského muzea. Svou podporou memorandum posvětili také osvícení představitelé moravské šlechty, členové Hospodářské společnosti František Hugo Salm-Reifferscheidt (1776–1836), podnikatel v hutnictví a zemědělství, Josef Auersperg (1767–1829), právník a vysoký soudní úředník[101] a dále moravskoslezský zemský guvernér Antonín Bedřich Mitrovský (1770–1842). Císař František I. nejvyšším rozhodnutím ze dne 29. července 1817 vznik muzea schválil. Organizační statut muzea byl vydán ve vyhlášce zemského guvernéra hraběte Mitrovského dne 24. března 1818. Ten informoval také o zastoupení jednotlivých vědních oblastí. Historie zaujímala mezi sedmi sbírkovými obory první místo. Měla zahrnovat listiny, kroniky, tisky, rukopisy z Moravy a o Moravě. Dále měly být sbírány mince, mapy, pečeti, lidové písně, pověsti, zprávy o tatarském vpádu na Moravu v roce 1241, o husitech a náhrobcích. Dalšími obory byly přírodopis, matematika, fyzika, chemie, technologie a zemědělství. Oddělení chemie bylo vybaveno laboratoří a dostalo za úkol zkoumat moravské minerální vody a provádět pokusy pro průmysl a zemědělství. Oddělení technologie mělo sbírat různé výrobky pocházející z Moravy.

Hospodářská společnost se od počátku vyznačovala jednoznačně německým rázem. Po roce 1848 se také tento problém projevil. Co vlastencům nevadilo z počát-

[99] Dějiny Moravského zemského muzea přehledně viz S. BRODESSER – J. BŘEČKA – J. MIKULKA, *K poznání a slávě země,* dále Jiří PERNES, *Počátky existence Moravského zemského muzea v Brně*, in: Acta Musei Moraviae, vědy společenské, LXXVII., 1992, s. 3–17.

[100] Srov. Zdeněk FIŠER, *Františkovo muzeum. První rok ve správě Markrabství moravského (1900)*, in: Acta Musei Moraviae, vědy společenské., LXXXV, 2000, s. 3–11.

[101] Věnoval později muzeu sbírku originálních tisků a rukopisů.

ku, stalo se během národně uvědomovacího procesu českého etnika překážkou. Pro moravské patrioty a obecně pro národní české hnutí bylo Františkovo muzeum mrtvou institucí, ovládanou úzkou skupinou německy hovořících intelektuálů, sledujících kulturní zájmy rakouského vlastenectví. O to palčivěji působilo srovnání s podobnou institucí v Praze, protože Muzeum Království českého,[102] které vzniklo v roce 1818, bylo institucí převážně českou. Úzkým právním vztahem s Hospodářskou společností a hlavně neustálým řešením finančních problémů se ovšem dějiny Františkova muzea vyznačovaly po celé 19. století.

Muzeum vzniklo jako pomocný ústav Hospodářské společnosti, a bylo tedy odkázáno na peněžité a věcné dary. K jeho vybudování přispěli podstatnou měrou hlavně její členové. Budovu Františkovo muzeum získalo záhy, a to díky olomouckému arcibiskupovi hraběti Trautmannsdorfovi,[103] který mu se souhlasem císaře Františka I. daroval Biskupský dvůr pod Petrovem v Brně. Tvořilo jej pár zanedbaných budov různých architektonických slohů, nepříliš vhodných pro muzejní účely. Nejvíce peněz tedy bylo nutno vydat na alespoň částečnou rekonstrukci tohoto dvora. V tehdejších muzeích ještě nebyly běžné depozitáře, a tak si návštěvníci mohli prohlédnout většinu sbírek přímo. Zpočátku to byly pouze jednotliviny, které se však díky přibývajícím darům úspěšně rozrůstaly v hodnotné sbírky. Archeologickou sbírku dlouho tvořily pouze nalezené rarity a jejich první soupis pochází z roku 1828. Uvádí se, že ještě v šedesátých letech čítala pravěká sbírka pouhých 50 kusů. Lépe zásobená byla sbírka přírodnin a mineralogická sbírka, jejíž základy tvořily právě dary donátorů muzea. Zoologické inventáře vypovídaly o druhovém zastoupení moravské fauny. Patřily k nejstarším a byly postupně obohacovány, například Schwabovou kolekcí z poloviny 19. století. Společenské vědy byly tedy na rozdíl od uspořádané struktury přírodních věd spíše pestrou směsicí nálezů a teprve další vývoj přál jejich rozčlenění podle vědních disciplin, jako byly dějiny umění nebo prehistorie. V roce 1829 byl na podporu uměleckých sbírek založen Umělecký spolek Františkova muzea. Peněžní fond utvořený při něm umožnil muzeu zakoupit sbírku obrazů pro muzejní galerii. Po dvanácti letech však sdružení svou činnost pro nedostatek podpory veřejnosti ukončilo, takže opět nezbylo než čekat na náhodné dary.

Zdrojem informací o dění v Hospodářské společnosti a zároveň i spolkovým věstníkem Františkova muzea se stal týdeník *Mittheilungen der k.k. Mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde in Brünn.* Vycházel v letech 1821–1892. Šířil poznatky z oblasti hospodářství, zveřejňoval příspěvky k dějinám umění a moravské kultury.[104]

[102] Pozdější Národní muzeum v Praze.

[103] Maria Tadeáš hrabě Trautmannsdorf, olomouckým arcibiskupem byl v letech 1811–1819.

[104] Vlastní časopis *Musei Franciscei Annales* začalo muzeum vydávat až v roce 1896. Srov. Z. FIŠER, *Františkovo muzeum*, s. 4.

Otevření muzea se setkalo s velkou vlnou zájmu. K regulaci velkého počtu návštěvníků sloužily dokonce barevně odlišené vstupenky. Zájem nepolevoval, i když bylo muzeum otevřeno veřejnosti jen pár dní v týdnu a neopadl ani v následujících letech. Zpočátku neměla instituce štěstí na svědomité kustody. Prvním byl v letech 1816–1826 lékař a chemik Adolf Meinecke. Funkci dostal zejména díky svým znalostem přírodovědným, ale úkolu se nezhostil nejlépe. A stejně tak ani jeho nástupci František Diebl, významný ekonom, zemědělský odborník a pedagog a Adolf Orcony, penzionovaný profesor veterinárního lékařství, neučinili pro sbírky a věhlas muzea příliš mnoho. Teprve ustavení Albína Heinricha v roce 1836 znamenalo zásadní přelom v péči o sbírkové fondy. Františkovo muzeum v něm získalo osobnost vskutku vynikající. Byl považován za předního znalce mineralogických a geologických poměrů Moravy a Slezska, proslul jako autor souhrnných přírodovědeckých prací a právem bývá nazýván otcem moravské mineralogie.

Do muzea byla ve třicátých letech získána také sbírka map a rytin, která byla pro nedostatek místa zpočátku uložena v augustiniánském klášteře na Starém Brně v péči opata Cyrila Nappa, který v ní provedl první revizi. Ve čtyřicátých letech byla tato sbírka převezena do knihovny muzea.

Ve stejných letech se objevily první úvahy o osamostatnění Františkova muzea od Hospodářské společnosti. Neochota společnosti podřídit muzeum moravským zemským stavům však plány zhatila. Příznivější podmínky k vyřešení situace nastaly po roce 1848. V duchu nových reforem byly vznášeny požadavky na pozemštění muzea. Ekonomické potíže Hospodářské společnosti s jeho financováním pak vyústily v řešení otázky vztahu muzea a zemského výboru, když Hospodářská společnost požádala tento orgán o peněžitou výpomoc. Zemský výbor se obával neúměrného finančního zatížení svého rozpočtu, které by nastalo, pokud by výbor přispíval na chod muzea, a tak požadovala revizi poměru muzea k Hospodářské společnosti. Ta se naopak obávala o svůj výlučný vliv v muzeu, a proto se nelze divit, že se obě strany nakonec dohodly na původním stavu, v němž muzeum zůstalo i nadále součástí Hospodářské společnosti. Ta se snažila nepříznivou finanční situaci vyřešit tím, že rozdělila svou činnost na několik sekcí. Pro muzeum byla důležitá sekce historicko-statistická, jejímž úkolem bylo shromažďovat a zpracovávat historický a statistický materiál moravské provenience. V letech 1851–1896 vycházel coby příloha k *Mittheilungen* časopis *Notizen – Blatt der historisch – statistischen Section der k.k. mährisch-schlesischen Gesellschaft*, jehož obsah tvořily rozpravy a sdělení převážně historického a vlastivědného zaměření.

V *Notizen-Blattu*, jak víme, často publikoval Mořic Vilém. Historicko-statistická sekce vydala také 29 svazků edice rozsáhlých historických spisů *Schriften des Historisch-Statistischen Sektion*. Trapp publikoval také v *Mitttheilungen der k. k. Central-Comission zur Erforschung der Baudenkmale* (1865–1866) a napsal stať *Mährische Sagen* pro publikaci *Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild*.[105] Na místě pomocníka

[105] Srov. Václav HALAMA, *Muzejní pozůstalost Moritze Wilhelma Trappa, adjunkta a kustoda Františkova muzea v Brně (1856) 1859–1895*, inventář, Brno 1980, s. 2.

zpočátku pracoval v muzejní knihovně, třídil sbírky a katalogizoval dary, které muzeum získalo.

Počátky knihovny Františkova muzea, sahají do doby jeho vzniku v roce 1817. Tehdy muzeum absorbovalo knihovnu Hospodářské společnosti, existující již od roku 1770. Mezi zástupci Hospodářské společnosti bylo mnoho představitelů moravské šlechty, kteří knihovnu obohatili o svazky pocházející z rodových knihoven. Takto se do Františkova muzea dostala například část knihovny Mitrovských. Nejprve byla muzejní knihovna umístěna v Kounicově paláci na Velkém náměstí,[106] pak putovala do paláce Salmů, který stál na rohu dnešních ulic Josefská a Masarykova,[107] a roku 1819 byla umístěna v Biskupském dvoře Dietrichsteinského paláce. V roce 1828 čítala 3 821 svazků a v roce 1835 již 4 590 svazků. Roku 1832 se stal konzervátorem muzejní knihovny Albín Heinrich. Za něj byla knihovna uspořádána a v roce 1835 k ní byl pořízen lístkový katalog. Od 1837 byla knihovna v omezeném čase přístupná členům Hospodářské společnosti.

Již při svých putováních po jihozápadní a západní Moravě se Mořic seznámil s Friedrichem hrabětem Sylva-Tarouccou (1816–1881),[108] vlasteneckým knězem, jenž se stal Trappovým podporovatelem a příznivcem. Práce pro knihovnu je jen sblížila, a tak spolu po léta udržovali velmi srdečnou, přátelskou i vědeckou korespondenci. Dochovala se například z doby, kdy hrabě působil jako vojenský duchovní na italské frontě.[109] Hrabě měl vynikající paměť, ještě léta poté si pamatoval vzhled a velikost knih, které muzeu daroval, jejich původní uložení, barvu knižní vazby či papírové předsádky. Velkou knihovnu měl Sylva-Taroucca původně umístěnou na Zelném trhu, pak v domě Floriána Zedníka (1824–1879),[110] který stál na rohu dnešních ulic Česká a Joštova. Z ní půjčoval zájemcům knihy i časopisy, které odebíral.[111] V roce 1853 daroval z této své knihovny muzeu 158 svazků. Jednalo se o staré moravské tisky. Po třech letech daroval dalších 1332 děl o 3 508 svazcích. Knihy byly ze všech oborů. Později ještě posílal další bedny knih, časopisů a plánů,

[106] Dnes náměstí Svobody v Brně.

[107] Srov. *Museum Francisceum Annales 1896*, Literatura, in: Časopis matice moravské (dále ČMM), 22, 1898, s. 96–97.

[108] Friedrich Sylva-Taroucca, studoval filosofii v Olomouci, teologii v Praze, kde se seznámil s Amerlingem a jinými českými vlastenci. V roce 1843 byl vysvěcen na kněze v Brně a nějaký čas zde žil. Stýkal se hlavně s Františkem Sušilem. V roce 1845 začal působit na faře v Kloboukách. Vykonal mnoho pro zvelebení sbírek Františkova muzea, byl spoluzakladatelem Katolického spolku a dědictví sv. Cyrilla a Methoda. V roce 1859 odešel jako kaplan při polní nemocnici na italské bojiště. Cestoval po Itálii a vrátil se v roce 1866 zpět na Moravu. Působil jako duchovní, pak v semináři v Olomouci a od roku 1868 se natrvalo usadil v Brně. Srov. Ottova encyklopedie všeobecných vědomostí na CD-ROM, díl XXIV., s. 480.

[109] Války za sjednocení Itálie byly vedeny v letech 1859–1870. V roce 1859 zvítězila v rakousko-italské válce v bitvě u Magenty a Solferina Itálie a Rakousko bylo poraženo.

[110] Více o něm srov. Encyklopedie dějin města – Profil osobnosti – Microsoft Internet Explorer, dostupné z:http://www.encyklopedie.brna.cz/home/?acc=profil_osobnosti&load=458&cel_publication=1#cel_publication, [cit. 21. 8. 2006].

[111] Srov. Vincenc BRANDL, *Bedřich hrabě Sylva Tarouca*, in: ČMM, 13, 1881, s. 121–162.

když se rozhodl, že odjede na italské bojiště. S knihovnou poslal také skříně ze vzácného dřeva, z nichž dvě se dochovaly do roku 1945. Celkový počet svazků jím darovaných byl vyšší než 6 000 kusů. Dalším přírůstkem bylo 454 starých tisků, knih a časopisů věnovaných muzeu Franzem Josefem hrabětem ze Žerotína a celá knihovna Antonína Endsmanna rytíře z Ronova. Ten ji odkázal muzeu i s regály. Čítala 423 děl v 1 845 svazcích, 375 fasciklů rukopisů a 711 originálních listů. V roce 1864 tedy knihovna obsahovala již 26 000 svazků knih, a dále ve svých sbírkách uchovávala 373 fasciklů akt, 711 originálních listin a 465 rukopisných kodexů.[112] Téhož roku byla pro muzejní knihovnu zakoupena také knihovna zemřelého Albína Heinricha a v roce 1868 byla obohacena duplikáty knih z c.k. knihovny Olomoucké. Roku 1893 odkázal muzeu knihovnu a 30 000 zlatých zemský advokát JUDr. Leopold Teindl a v roce 1895 byla knihovna rozmnožena asi 8 000 svazky a sbírkou rukopisů od Christiana d'Elverta.[113]

Příchod Mořice Viléma do Brna byl přínosem i pro jeho vědeckou činnost, když ke všem svým předešlým badatelským zálibám připojil také zájem o historii brněnských památek. V roce 1859 zpracoval dějiny Zemského domu v Brně[114] a pokračoval Zderadovým sloupem.[115] Další práce se týkaly kaple zemské nemocnice u svaté Anny v Brně na Pekařské ulici,[116] dějin kostela sv. Mikuláše na Velkém náměstí v Brně,[117] či Velkého náměstí samotného, brněnské radnice, později i topografie různých významných brněnských domů a podobně. Dochovala se také jeho kresba kostela sv. Jakuba a náhrobníku Raduita de Souches v něm.[118]

Koncem padesátých let započal s rozsáhlým průzkumem na Znojemsku. O tématech spojených s touto oblastí publikoval v letech 1861–1895, a to v novinách *Tagesbote, Brünner Zeitung, Notizen – Blatt i Znaimer Wochenblatt*. Ve stati *Beschreibung der Burg in Znaim* se zabýval historií znojemského hradu, v článcích *Die Schlosscapellen in Znaim* či *Der sogennanten Heidentempel in Znaim* zdejší hradní kaplí, větší práci pak napsal o románské rotundě sv. Kateřiny ve Znojmě. Ve fondu se dochovaly podklady ke všem

---

[112] Srov. *Průvodce po státním archivu v Brně*, Brno 1954, s. 404. Rukopisná sbírka Františkova muzea zahrnující rukopisy ze 14. až 19. století, se dnes nachází v Moravském zemském archivu. Má 987 čísel, čítá asi 2 500 kusů (byly k ní připojeny archiválie z majetku Ch. d'Elverta).

[113] Srov. V. SCHRAM, *Geschichte der Bibliothek des Franzens-Museums*, in: Museum Francisceum Annales, Brno 1896, s. 41–75.

[114] *Das ehemalige mährisch-ständische Landhaus in Brünn*. Srov. Brünner Zeitung, z 28. 8.–10. 9. 1859, č. 195–213 a Notizen-Blatt, 1859, č. 7 a Mährischer Correspondent, 1869. Podklady lze nalézt ve fondu viz MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 25, kart. 265.

[115] Tiskem jeho práce o Zderadově sloupu vyšla v roce 1862. Srov. M. TRAPP, *Die Zderad-Säule bei Brünn*, Brno 1862.

[116] *Die Capelle der mährisches Landeskrankenhaus St. Anna in Brünn*, srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 26, kart. 265.

[117] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 28, 29, kart. 265. Srov. David MERTA – Marek PEŠKA – Jaroslav SADÍLEK – Kateřina URBÁNKOVÁ, *Kostel sv. Mikuláše na Dolním trhu v Brně*, in: BMD 15, 2001, s. 107–132.

[118] Srov. MG, sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 273, kresby tužkou.

jeho výše uvedeným pracím souborně nazvané *Archäologische Skizze von Mauritz Trapp.*[119] Opět zde nalezneme nákresy a plánky všech zmiňovaných památek a lokalit.

V letech 1860–1865 publikoval v *Památkách* tyto statě: *Gotický kalich kostela v Dlouhé Lhotě a gotické ciborium ve Velkém Ořechově*[120] v roce 1860,[121] *Starý polní mezník u Lysice*[122] také v roce 1860,[123] *Kaple sv. Klimenta u Lipůvky a Osvětiman* v roce 1863.[124] Posledními příspěvky, zveřejněnými v tomto českém časopise v roce 1865,[125] bylo pojednání *Památky Jednoty bratrské na Moravě* s třemi kresbami z Ivančic u Brna, které byly v 16. a 17. století významným střediskem Jednoty bratrské na Moravě.[126] Od roku 1860 spolupracoval Trapp na tvorbě *Riegrova Slovníku naučného*, který obohacoval zejména informacemi z Moravy. Podle dobových zpráv víme, že se jeho pojednání setkávala s kladným ohlasem, zájmem a obdivem čtenářů a redaktor Karel Vladislav Zap je vždy netrpělivě očekával. „*Slib, kterým jsem se zavázal také vlasti Moravské některý nástin archaeologických památek do Vašich Památek nakresliti, splňuji sice pozdě, ale jak doufám, vždy vhod přátelům našich starožitných zbytků*“, píše Trapp Zapovi.[127] Za posilování česko-moravského svazku byl Trapp, *český dopisující úd*, oceněn v roce 1862 diplomem, kterým ho poctil Archeologický sbor Muzea Království českého v Praze a jenž mu byl udělen za přínos při objevování archeologických památek na Moravě a spolupráci s českým muzejním časopisem.[128]

Když profesor Albín Heinrich po delší nemoci dne 5. dubna 1864 zemřel, stal se Mořic Vilém skutečným kustodem Františkova muzea. Svému předchůdci vybudoval pomník v podobě dlouhé samostatné biografie nazvané *Zum Andenken an Albin Heinrich*, vydané v Brně téhož roku.

Především díky Mořicově péči čítala nyní knihovna 26 000 svazků a 13 000 map a postupně v letech 1868, 1879 a 1884 vyšel její třídílný tištěný katalog.[129] Dynamicky se ovšem knihovna rozrůstala dál. V Biskupském dvoře jí byl vyhrazen jeden sál a pět vedlejších místností. Koncem roku 1878 čítala asi 40 000 svazků, samozřejmě i katalogizovaných. Mezi knihovnami v monarchii, i těmi soukromými, tak knihovna Fran-

[119] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 2, 3, kart. 265.
[120] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 16, kart. 263.
[121] Srov. Památky archeologické a místopisné IV., Praha 1960, s. 35 a n.
[122] V materiálu k němu pod názvem *Památné kameny* nalezneme nákresy Zderadova sloupu a Lysického kamene. Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 5, kart. 263.
[123] Srov. Památky archeologické a místopisné IV., Praha 1960, s. 89.
[124] Srov. Památky archeologické a místopisné V., Praha 1963, s. 186.
[125] Srov. Památky archeologické a místopisné VI., Praha 1965.
[126] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, 1864–1895, inv.č. 6, kart. 263 a MG, sbírka fotografií, inv.č. 4392–4395 a sbírka kreseb M. V. Trappa, inv.č. B 359, perokresba.
[127] Srov. J. GLOSER, *Příspěvek k životním mezníkům Mořice Viléma Trappa*, s. 13.
[128] Srov. J. GLOSER, *Příspěvek k životním mezníkům Mořice Viléma Trappa*, s. 14.
[129] Katalog der Bibliothek des Franzens-Museums der k.k. mähr.-schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde. I. Band: Alphabetischer Theil, Nachträge I-III, Brno 1868. II. Band: Fachlicher Theil, Brno 1879. III. Band: Nachtrag IV. von M. Trapp, Brno 1884. Ve vydávání katalogu pak pokračoval W. Schram.

tiškova muzea zaujímala rozsahem a zpracovaností jedno z předních míst. K dalším dějinám muzejní knihovny ještě dodejme, že zásluhou Christiana d'Elverta, člena historicko-statistické sekce Hospodářské společnosti, se podařilo získat dotace ze Země české, a díky tomu mohla být v roce 1883 knihovna otevřena k všeobecnému používání, byla prohlášena za veřejnou. Rostoucí knihovní a čítárenská agenda byla řešena přibráním nové pracovní síly, která získala post zástupce kustoda. Stal se jím Wilhelm Schram (1850–1925).[130] Jeho hlavní náplní se stala právě knihovna, roku 1895 mu byl udělen titul knihovníka a později se stal prvním ředitelem Zemské knihovny moravské.[131]

K postu skutečného kustoda patřil i prostorný služební byt se zahrádkou, který Mořic brzy po nastěhování poskytl coby útočiště své blízké rodině. Trappovi rodiče žili v Kutné Hoře, kde jeho otec dne 17. srpna 1863 zemřel na krvácení do mozku. Mořic si k sobě vzal matku se sestrou a nějaký čas u něho žil také jeho bratr Quido.[132] Kustod dokázal beze zbytku využít prostor mu přidělený. Konečně našel místo k uložení svých sbírek. Svůj velký soubor zbraní uložil v pokoji, který pak nazýval rytířským. Podobný pokoj byl k vidění například v Lichtensteinském zámku u Mödlingu v Rakousku,[133] ovšem inspiraci si jistě přinesl také od Dubských z Lysic. Pracovnu, ve které úřadoval i v krutých zimních měsících, si vybavil vlastní knihovnou, která obsahovala množství vzácných a hodnotných knih, měl tam i desky s mědirytinami. Život s matkou, sestrou a bratry, protože i Otomar nějaký čas pobýval v Brně, a život pro muzeum, historickou vědu a archeologii mu vyplňoval všechen čas. Vlastní rodinu nezaložil, i když o své příbuzné a děti svých bratrů se v případě potřeby rád postaral. Jeho sestra Růžena se stala jeho doživotní souputnicí, starala se o něj, vedla mu domácnost po smrti jejich matky a nikdy se nevdala.

Brzy se bratři Trappové, jeden znamenitý historik, archeolog a vlastivědec a druhý přední brněnský fotograf dostali do povědomí brněnské veřejnosti a stali se členy tamní vybrané vědecké společnosti. Každý týden v neděli a ve čtvrtek večer se setkávali se svými přáteli v kavárně *Neuhauser* na Ferdinandově ulici.[134] Ostatně to neměli

[130] Wilhem Schram se narodil v Opavě, rodina se pak přestěhovala do Brna, kde vystudoval gymnázium a filosofickou fakultu v oboru dějepis, klasickou filologii a filosofii absolvoval na univerzitě ve Vídni. Od roku 1875 učil na brněnském gymnáziu, roku 1884 se stal zaměstnancem Františkova muzea, 1895 knihovníkem a od roku 1899, kdy muzeum přešlo do vlastnictví země, přešel v této funkci do zemských služeb. V roce 1908 mu byl udělen titul ředitele Zemské knihovny. V roce 1914 koupilo město Brno sbírku portrétů významných osob, které Schram shromáždil. Tato sbírka (přes 15 000 portrétů) je pod názvem Schramova sbírka portrétů součástí fondů AMB. Srov. AMB, fond U 8 Schramova sbírka portrétů a dále o Schramovi srov. Hermann HELLER, *Mährens Männer der Gegenwart. Biographisches Lexicon*, II. Teil, Brünn 1912, s. 158–159 a V. Teil, Brünn 1892, s. 104 a dále Jan JANÁK, *Wilhelm Schram (24. 4. 1850–12. 12. 1925)*, in: Státní vědecká knihovna v Brně. Jubilejní sborník, Brno 1983, s. 242–245.

[131] Zemská knihovna moravská vznikla v roce 1900, kdy došlo k jejím osamostatnění od knihovny Františkova muzea.

[132] Srov. R. Červená, *Znovuobjevený brněnský fotograf Quido Trapp*, in: BMD 16, 2002, s. 241–270.

[133] Podle vzpomínek Bruna Trappa se jednalo o zámek Vest u Mödlingen.

[134] Dnešní Masarykova ulice. Hotel a kavárna Neuhauser se nacházela na rohu Masarykovy a Františkán-

z muzea nikterak daleko. Do jejich učené společnosti patřili například bratři Karel Wawra[135] a dr. Jindřich Wawra von Fernsee (1831–1887),[136] knihkupec Josef Palliardi,[137] císařský rada Karel Korschann (1828–1897) a jiní. Kustod Trapp byl všemi rád viděn a oblíben. Třípatrový hotel *Neuhauser* byl jednoduchého vzhledu, měl široký vchod se skleněnou stříškou, pod níž stávala čestná vojenská stráž. Vlevo od vchodu do Ferdinandovy (dnes Masarykovy) třídy byla restaurace a vpravo kavárna. Hotel měl tu nejlepší pověst, bydleli zde nejvznešenější hosté z celé monarchie, členové rakouského císařského dvora i jiní šlechtici. Scházela se tu také vyšší brněnská společnost jako hrabě Sylva-Taroucca, baron JUDr. Alois Pražák, páter Ignác Wurm a další.[138]

V letech 1856–1884 Mořic publikoval v *Notizen – Blattu* dohromady 53 větších prací historických a biografických.[139] Tyto práce, jak již víme, bez rozdílu spočívaly na bohaté pramenné základně, řádně prozkoumané a interpretované, na výborných znalostech oboru a obecně srozumitelných faktech. Naopak byl prý Trapp *nepřítelem každého patolízala.*[140] V roce 1868 vydal práci k již výše zmíněnému šlechtickému rodopisu *Das Fideicommißhaus Kaunitz am Großen Platze Brünn's.*

Působil také v řadě moravských, českých i rakouských vědeckých společností, byl sekretářem historicko-statistické sekce Hospodářské společnosti, kde působil dvacet tři let,[141] členem zahradnické sekce této společnosti, dopisujícím členem archeolo-

ské ulice. V hotelu byli ubytováni například účastníci prvních koňských dostihů v Brně, které se konaly na Chrlických lukách v listopadu roku 1867.

[135] Karel Wawra (1826–1905), byl ředitelem I. moravské spořitelny, od roku 1896 čestným občanem Brna. Srov. Encyklopedie dějin města Brna – Profil osobnosti – Microsoft Internet Explorer, dostupné z: http://www.encyklopedie.brna.cz/home/?acc=profil_osobnosti&load=1655, [cit. 21. 8. 2006].

[136] Heinrich Wawra von Fernsee Med. et Chir. Dr., významný brněnský rodák, lékař, botanik a přírodovědec. Jako námořní lékař se plavil za poznáním do mnoha zemí. Na těchto cestách se věnoval sběru rostlin, které pak pěstoval, popisoval a zařazoval do botanického systému. Jeho pozůstalost se dochovala a je uložena v Archivu města Brna. AMB, fond T 55 Dr. Jindřich Vávra von Fernsee. Dále o něm srov. Petr ŠULEŘ – Jiří PERNES –Marta LAUDÁTOVÁ – Oldřich NEUŽIL, *Jindřich Vávra – rytíř Dalekých moří*, Brno 1998.

[137] Josef Palliardi (1831–1906), císařský rada, ředitel k. und k. Hof-,Buch-, Kunst- und Musikalienhandlung, knihkupec, v Brně žil od roku 1853. Více srov. H. HELLER, *Mährens Männer der Gegenwart*, IV. Teil, Brünn 1890, s. 118.

[138] V roce 1870 se zde ubytoval František Palacký, který se v Brně zastavil na své cestě z Vídně do Prahy. Na jeho počest byla uspořádána velkolepá hostina, jíž se účastnilo čtrnáct osob, vesměs přední čeští politici a národní pracovníci, například hrabě Sylva-Taroucca, baron Pražák, doktor Lachnit a další. Hotel vznikl v roce 1851, vyklizen a zbořen byl v roce 1904. Srov. Karel, ALTMAN, *Krčemné Brno. O hostincích, kavárnách a hotelech, ale také hospodách, výčepech a putykách v moravské metropoli*, Brno 1993, s. 101–102.

[139] Přehled prací Mořice Viléma pro období let 1856–1882 v úplnosti uvádí ve svém lexikonu Constant Wurzbach. Srov. Constant WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Öesterreich*, sv. 45, Wien 1882, s. 271–274.

[140] Jak se píše ve *Vzpomínce k 100. výročí* jeho narození, uveřejněné v novinách v roce 1925, srov. Tagesbote. Morgenblatt. Ze dne 24. 1. 1925, s. 3–4.

[141] MZM, fond A1 Muzejní pozůstalost Mořice Viléma Trappa, kustoda Františkova muzea, 1864–1895, V. HALAMA, *Muzejní pozůstalost Moritze Wilhelma Trappa, adjunkta a kustoda Františkova muzea v Brně (1856) 1859–1895*, inventář, Brno 1980.

gické sekce Muzea království českého a korespondentem[142] Moravského zemského archivu v Brně. Byl členem Anthropologické společnosti ve Vídni, Vídeňského spolku starožitností, Moravského včelařského spolku,[143] jihlavského hospodářského okresního spolku, vzdělávacího spolku brněnských knihtiskařů a písmolijců[144] a také členem Německého domu v Brně. Z jeho výstavní činnosti se připomínají výstavy o baronu Trenckovi a o plánech města Brna. V muzeu uplatnil i své pedagogické zkušenosti a stejně jako jeho předchůdce Heinrich pokračoval v systematické činnosti spojené s rozšiřováním muzejních sbírek, tentokráte ovšem se zaměřením na jeho obory, tedy na historii a archeologii. Jako dějepisec usiloval o shromáždění prehistorických a historických památek, z nichž mínil vytvořit organické kolekce, *„poučující o vývoji činnosti na poli výroby a umění*". Horlivě zachraňoval archeologický materiál, nalezený při stavbách železnic, nabádal šlechtu, aby darovala muzeu předměty ze svých sbírek, sbíral doklady cechovní výroby a předměty lidového umění. Díky němu se moravská prehistorie dostala do středu zájmu odborníků, chránil kulturní poklady Moravy v době, kdy rostl zájem o jejich vývoz nebo prodej do ciziny. Muzeum již dříve zakoupilo do své galerie obrazy. Bylo jich v době Trappova nástupu na místo kustoda sto dvacet a neměly zvlášť valnou hodnotu. Mořic se tedy soustředil na získávání cennějších kusů, dařilo se mu to, a tak sbírku obohatil o památky středověkého umění, o díla zachycující mizející podobu Brna a motivy Moravy. Pořídil soupis plánů a pohledů na Brno od roku 1593. Také navrhoval zakoupit pro muzeum Wankelovu archeologickou sbírku z halštatské doby z lokality Býčí skála u Adamova. Avšak František Hugo Salm[145] s Christianem d'Elvertem, který působil od roku 1867 jako náměstek předsedy Moravsko-slezské společnosti,[146] nepřáli dokladům svědčícím o jiném než německém osídlení Moravy, a proto sbírku muzeu odkoupit nedoporučili. Původně ji zamýšlel zakoupit Günther Kaliwoda, opat rajhradského kláštera, ale jeho smrt mu v tom zabránila. Dostala se tedy nakonec do vídeňského muzea. Další zajímavou sbírkou, kterou muzeum vlastnilo, byla kolekce Jindřicha Wawry von Fernsee, který muzeu daroval množství přírodovědeckých, etnografických a uměnovědných materiálů, jež získal během svých četných plaveb po celém světě. Od roku 1873 byly jeho sbírky exponovanou součástí instalace v muzeu. Také Emanuel Dubský věnoval muzeu mnohé sbírky dálněvýchodní provenience.[147]

V létě roku 1867 podnikl Mořic Vilém Trapp s deputací obchodní komory cestu na výstavu do Paříže. Byla to pro něj příležitost rozšířit si své obzory.

---

[142] Srov. *Průvodce po státním archivu v Brně*, Brno 1954, s. 42.
[143] Srov. Hermann HELLER, *Mährens Männer der Gegenwart. Biographisches Lexicon*, II. Teil, Brünn 1888, s. 101.
[144] Srov. J. JANÁK, *Moritz Wilhelm Trapp*, s. 239.
[145] Věnoval muzeu 34 fasciklů dokumentů známého genealoga a statistika Františka J. Schwoye.
[146] Byl tedy náměstkem hraběte Emanuela Leopolda Dubského.
[147] Srov. F. SUCHOMEL – M. SUCHOMELOVÁ, *Námořní deník Erwina Dubského*, s. 8–9.

Všemi svými dětmi milovaná matka Josefina Trappová se v kruhu svých dětí v Brně dožila 66 let. Zemřela 4. ledna 1870 na ochrnutí plic. Quido se mezitím od bratra z Muzejní ulice č. 2 odstěhoval, ale pouze nedaleko. Bydlel na Velkém náměstí, kde měl svůj fotografický salon, a poté co se oženil, zakoupil dům na Solniční ulici. Tak tedy zůstávali bratři stále nedaleko od sebe, v samém centru Brna.

V roce 1875 byl Mořic Vilém jmenován k. k. konservátorem pro nálezy z období raných dějin a církevní archeologii na Moravě. Již tehdy žádal o další pomocnou pracovní sílu do muzea, neboť uspořádání všech sbírek nebylo v moci jednoho člověka. Jeho žádosti však prozatím nebylo vyhověno. V létě 1882 pořádal knihovnu hraběte Vladimíra Mitrovského na hradě Pernštejn a připravil k ní katalogy, které si hrabě nemohl vynachválit. Byl rád, že je „*nyní každá kniha v jeho knihovně rychle k nalezení*".[148] V roce 1883 se účastnil historické výstavy ve Vídni, v roce 1886 se i on zapojil do snah o zřízení Vojenského muzea v Brně.[149] V roce 1888 dostává zprávy o konané konferenci konzervátorů v Krakově. Takovéto konference se konaly také v letech 1891 a 1892 v Praze.[150] Ve fondu jsou dochovány složky, které dobře dokazují, jak metodicky a přesně si Mořic vedl záznamy o všech objevech a nálezech učiněných buď jím samotným, nebo jinými. Zachována zůstala i korespondence z let 1853–1894, kterou vedl se sběrateli a badateli, kteří mu své nálezy touto formou oznamovali,[151] ne vždy mu ale bylo dovoleno nálezy pro sbírky muzea zakoupit. K takovým patří i dopisy, které si vyměňoval s lidmi od vojska, jež nalezli několik amuletů a obrazů a nález neprodleně hlásili do Františkova muzea.[152] Ve stejném duchu je vedena i korespondence s četnickými ředitelstvími.[153] Jsou zde zachyceny nálezy všech mincí, prehistorické objevy na Moravě z let 1881–1895,[154] památková péče, jež byla jím vedena v letech 1885–1892 k jednotlivým hradům, zámkům, kostelům a památným sloupům,[155] i péče o umění z let 1883–1893.[156] Každý jeden zápis je očíslován a pečlivě veden v příslušné složce.

V sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století pokračovala i jeho publikační činnost. Opět z pozůstalosti se dovídáme o materiálech shromážděných k různým tématům. Například v roce 1872 vydával na pokračování statě s názvem *Friedrich von Trenck's letzte Lebensjahre,* k nimž podklady nalezneme v muzejním fondu,[157] v roce 1873 vychází jeho souborná práce *Der Spielberg in Brünn. Mit drei Abbildungen.*[158]

[148] Srov. Tagesbote. Morgenblatt. Ze dne 24. 1. 1925, s. 4.
[149] Zřízeno nebylo. Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 47, kart. 251.
[150] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 50, kart. 251.
[151] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 67, kart. 263.
[152] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 59, kart. 251.
[153] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 58, kart. 251.
[154] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 53, 54, 55, kart. 251.
[155] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 52, kart. 251
[156] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 51, kart. 251.
[157] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 33, kart. 265.
[158] M. TRAPP, *Der Spielberg in Brünn, für Einheimische und Fremde historisch beschrieben. Mit 3 Abbildungen*, Brünn 1873.

Zaznamenal například i soupis velících generálů na Moravě v letech 1712–1873[159] a vydal práci s názvem *Beiträge zum bürgerlichen Militärwesen Brünn's.*[160] V roce 1878 psal v *Tagesbote* o Královském domě v Brně na Velkém náměstí,[161] publikoval stati k historii *Brünner Zeitung*, zabýval se topografií hotelu Padowetz, zachovaly se i kresby domovních znamení a erbů.[162] Dále Trapp zachytil rozmístění oken a vitráží v chrámu sv. Petra a Pavla na Petrově, jsou zde plánky hřbitova a rozmístění významných hrobů i s popisy. Připravoval k vydání statě o moravských malířích 17.–19. století,[163] pro spolek Mährische Kunst-Verein sepisoval podklady pro jejich *Künsterlexikon.*[164] V jeho pozůstalosti v muzeu nalezneme také jím sepsané zprávy o činnosti Františkova muzea[165] a o probíhající revizi sbírek.[166]

Odmítavý přístup moravského zemského sněmu k finančním problémům Františkova muzea se podařilo vyřešit opět péčí Christiana d'Elverta, jenž se mezi tím stal kancléřem Hospodářské společnosti. V pamětním spise z 10. srpna 1882 načrtl historii muzea a doložil jeho kulturní význam pro Brno a celou zemi počty předmětů podle jednotlivých sbírek.[167] Zdůraznil, že Hospodářská společnost je schopna o muzeum pečovat, popularizovat jeho sbírky a činnost, probouzet zájem veřejnosti, ale bohužel nemá k dispozici tolik financí, aby mohla toto vše uskutečnit. Žádal tedy moravský zemský sněm o poskytnutí roční dotace 6 000 zlatých ke krytí naléhavých potřeb muzea. K vyburcování zájmu sněmu měla vést informace o dotacích, které dostávají jiná muzea v monarchii, například v Linci, Pešti, Praze, Štýrském Hradci a Terstu. Z toho ovšem vysvitlo, že tato muzea dostávají finance od stavů, měst i panovníka a brněnský ústav nesoucí jméno císaře nedostává nic. To změnilo situaci a zemský sněm roční subvenci Františkovu muzeu odsouhlasil, ovšem za předpokladu, že sbírky i knihovna budou přístupné veřejnosti a že zemský výbor bude mít právo podílet se na správě muzea. Tak se také stalo a navíc byly vyslyšeny prosby Mořice Viléma a byl přijat nový kustod-adjunkt, již výše zmiňovaný Wilhelm Schram a nově i druhý sluha.

Od roku 1884 byla v kustodiálním úřadě Trappovi činěna různá protivenství, jimž byl nucen čelit a překonávat je. Na jeho místo se tlačili další, mladší a Trapp to těžce snášel. „*…22 let zastával úřad sekčního sekretáře, většina těch, kteří s ním působili již zemřela. Vidí, že začínají jiné časy a vzdává se opětovného zvolení. Všeobecnou důvěru, které se kdysi*

[159] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 40, kart. 265.
[160] Srov. M. TRAPP, *Beiträge zum bürgerlichen Militärwesen Brünn's der alten bis Jetztzei. Mit vier Wappen-Abbidungen*, Brünn 1873.
[161] Srov. Tagesbote, č. 183. Ze dne 11. 8. 1878.
[162] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 30, kart. 265.
[163] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 38, kart. 265.
[164] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 39, kart. 265.
[165] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 44, kart. 265.
[166] Srov. MZM, fond A 1 Muzejní pozůstalost M. V. Trappa, inv.č. 45, kart. 265.
[167] Přírodovědecký kabinet tehdy čítal 38 885 položek, historická sbírka 10 200, umělecká sbírka 600 a sbírka rukopisů 1 176, sbírka map 23 000 a v knihovně bylo uloženo 45 000 svazků.

těšil, vidí mizet, inu, patří ke starším, kteří jsou zaostalí a tak se tedy úřadu sekretáře vzdává. Jiní uvidí mladší síly v úřadu raději, tak ať si tedy takový úřad vezmou. Bude lépe se rozloučit dřív nežli později…".[168] Od roku 1886 již v *Notizen – Blattu* neuveřejnil žádné ze svých vědeckých pojednání a nevypracoval pro něj ani zprávu o činnosti.

V roce 1889 se stal aktuálním Heinrichův dávný požadavek, aby byly muzejní sbírky rozděleny na přírodovědecké a umělecko-historické a svěřeny do péče dvěma kustodům – odborníkům. Tuto radikální změnu zapříčinil dopis rájeckého hraběte Hugo Salma, člena Hospodářské společnosti, který v něm podrobil poměry v muzeu ostré kritice. Ta se ovšem týkala hlavně nedostatečné pozornosti věnované přírodovědeckým sbírkám. Salm tu sděloval názor i některých ostatních členů společnosti, že se Františkovo muzeum jednostrannou orientací kustoda Trappa na sféru kulturně-historickou odcizilo původnímu poslání a ztratilo ráz přírodovědného ústavu.[169] Východisko bylo nalezeno ve spojení muzea s Přírodovědeckým spolkem (Naturforschender Verein) v Brně, v novém uspořádání sbírek a v jejich důkladnějším popisu. Sbírky Přírodovědeckého spolku byly převezeny do Františkova muzea a následně, v roce 1893, vznikla muzejní sekce Hospodářské společnosti. V jejím čele stálo kuratorium s předsedou, kterým se stal o rok později Rudolf M. Rohrer. Předseda sekce se měl stát ředitelem muzea. Prohlášení, „*že se vynasnaží vytvořit z muzea ústav, který by chtěl po všech stránkách zachytit život země a všech jejích kmenů*", již v té době znělo poněkud nereálně.

Léta 1889 a 1890 patřila k nejrušnějším v dosavadní historii muzea. Poté, co byly vystaveny muzejní sbírky, utříděné dle oborů, srozumitelně popsané a nadále řádně vedené, došlo k růstu počtu návštěvníků, což bylo spojeno také se zveřejněním knihovny, byla rozšiřována ediční činnost ústavu a ten se tak dostal do širokého povědomí nejen v našich, ale i v okolních zemích.

Trpkou ranou osudu byla ovšem pro Trappa stavba nové dvouposchoďové boční budovy muzea v Biskupském dvoře v roce 1888, která trvala do června 1889. Zlepšená finanční situace díky zemským subvencím Hospodářské společnosti umožnila uskutečnit již přes dvacet let starý plán stavby nové budovy, tzv. d'Elvertova křídla.[170] Jenže kustod vinou toho ztratil dlouhá léta obývaný byt a byl nucen i se sestrou vzít zavděk náhradními bydlišti, byť jen na krátkou dobu. Škodný byl tak nejen lidsky a finančně, ale ublíženo mu tímto bylo i psychicky, protože většina jeho sbírek se tak stěhovala do podkroví. Sbírka zbraní a uměleckých předmětů byla umístěna v muzeu v takzvané věži, v temném skladišti, část předmětů našlo umístění na půdě a část byla urychleně rozprodána, protože náhradní byt byl příliš malý. Tento byt se nacházel na Zelném trhu poblíž sousoší Nejsvětější trojice. Po dokončení nového traktu získal Trapp služební byt v prvním poschodí dostavěné budovy. Byt však nebyl tak velký jako

[168] Srov. Tagesbote. Ze dne 25. 6. 1886.
[169] Srov. S. BRODESSER – J. BŘEČKA – J. MIKULKA, *K poznání a slávě země*, s. 18–19.
[170] Tamtéž, s. 18.

předchozí a mnohé z jeho sbírek byly kvůli tomu rozděleny, rozprodány a rozpuštěny, což Mořice Viléma velmi citelně zasáhlo. Toto byl jeho život a nesnesl pomyšlení, že už tomu tak není a nebude. Této představě se poddal a onemocněl. Jak se píše ve *Vzpomínce*: „*jediný paprsek v jeho nyní neradostném životě mu přineslo vyznamenání 8. června 1889.*“[171] Trappovi byl propůjčen rytířský řád císaře Františka Josefa.[172] Tak byly jeho dlouholeté zásluhy na poli archeologie, vědeckých výzkumů, heraldiky, numismatiky, kaligrafie, genealogie a jiných oborů oceněny a uznány.

Přesto však nerezignoval a v roce 1892 spolupůsobil v Komité vídeňských divadelních výstav a uplatňoval svoje znalosti a dovednosti při jejich organizování a přípravě. V roce 1894 byla správa Františkova muzea předána novému vedení, které tvořilo samostatný muzejní odbor. Tato organizační odnož Hospodářské společnosti se opírala o nově upravené stanovy. Místo kustoda bylo ohroženo. I když v programu činnosti muzea bylo jasně stanoveno, že soustřeďování sbírek se má dít bez ohledu na národnost, pro brněnské poměry s jeho germanizačními tendencemi, které v druhé polovině 19. století sílily, bylo příznačné, že se při sběru materiálu k národnostním poměrům nepřihlíželo, naopak bylo spíše preferováno německé kulturní prostředí.

Jako protiváha německému muzeu vznikl v roce 1888 Brněnský muzejní spolek, který spolu s Vlastenským spolkem muzejním v Olomouci, vzniknuvším v roce 1883, tvořil organizační jádro českého vědeckého a kulturního života na Moravě. Muzejní spolek v Brně vznikl jako nepolitická, odborná a vědecká společnost, jejímž účelem bylo: „*pátrati po znamenitostech země moravské, zejména po starožitnostech a jiných památkách historických všelikého druhu, sbírati je a uchovávati v museu, dále pak schůzemi kdekoli na Moravě konanými, přednáškami s poučnými hovory, jakož i vydáváním spolkového časopisu a děl uměleckých buditi v lidu zájem pro kulturní památky vlasti.*“[173] Při spolku vznikla knihovna, archeologická sbírka, v roce 1890 sbírka archiválií, o rok později numismatická sbírka a zrodil se také rozsáhlý projekt moravské vlastivědy.[174] Na rozdíl od Františkova muzea byl spolek otevřenou organizací, již v roce 1890 měl 520 členů, postupně se stával centrem českého vědeckého dění na Moravě a přebíral aktivity do té doby příslušné muzeu. Není se tedy co divit, že brzy došlo k navázání kontaktu mezi oběma organizacemi. Františkovo muzeum nejprve přenechalo Muzejnímu spolku některé místnosti ve svých budovách. V červnu 1891 si spolek podal žádost k moravskému zemskému sněmu o zřízení Zemského archeologického muzea v Brně, o tři roky později už ve spolku uvažovali o zřízení Zemského muzea pro archeologii, historii, přírodovědu a další obory. Oba návrhy však nakonec realizace nedošly. Celkem jasně aktivní Muzejní spolek dokonce uvažoval o převzetí Františkova

[171] Srov. Tagesbote. Morgenblatt. Ze dne 24. 1. 1925, s. 4.
[172] Blahopřání v novinách srov. Mährisch-Schlesischer Correspondent, 19. 6. 1889.
[173] Srov. Z. FIŠER, *Františkovo muzeum*, s. 5.
[174] Vše dosud vyšlé ať od Františka Josefa Schwoye nebo Řehoře Volného mělo být tímto překonáno. Jednotlivé svazky se měly věnovat vymezeným regionům a mapovat je po stránce přírodovědné, archeologické, etnografické, kulturní, sociální, ekonomické, umělecké a místopisné.

muzea, jež se jevilo v 90. letech nečinné a bylo za to ostře kritizováno. Kritika zaznívající i na zemském sněmu se odrazila v posledním vzepětí činnosti Mořice Trappa, který se snažil v devadesátých letech o jakousi reorganizaci řízení ústavu. V roce 1890 došlo k expozičnímu přebudování většiny sbírek s možností následného přístupu veřejnosti. Obtížně již dostupné průvodce muzeem – Heinrichův z roku 1853 a Trappův z roku 1882[175] nahradila nová tištěná příručka, vydaná opět Trappem v roce 1891. V roce 1895 se Mořicovi podařilo prosadit koupi vykopávek českého archeologa Karla Jaroslava Mašky (1851–1916) z Předmostí u Přerova. Německá většina v muzeu však trvala i nadále, neboť v devítičlenném kuratoriu, které muzeum řídilo, nebyl zastoupen ani jeden Čech. Proto také Františkovo muzeum zůstalo zcela mimo takové akce, jakou byla Národopisná výstava v Praze v roce 1895. K narušení výlučně německého charakteru muzea došlo po roce 1896 přijetím členů Muzejního spolku v Brně za členy muzejního odboru.[176] Přijetím předních moravských vlastenců do lůna Františkova muzea byl učiněn první krok k počešťování Františkova muzea. Česká většina, důrazně se všude hlásící o svá práva, přesvědčila pány z Hospodářské společnosti o nutnosti změny. A tak postoupili v roce 1898 Františkovo muzeum do vlastnictví Markrabství moravského. Zemský sněm návrh akceptoval a Františkovo muzeum bylo „konečně“ pozemštěno.[177] Znamenalo to jednoznačný úspěch české strany, která získala možnost podílet se na řízení instituce, byl zvýšen vliv odborníků na její činnosti, kladen větší důraz na tvorbu sbírek a na odbornou práci a došlo k otevření instituce ještě širší veřejnosti. Tehdy začal také růst počet členů Moravské muzejní společnosti, která byla ustanovena na místo Hospodářské společnosti a pověřena řízením muzea.

Jméno Mořice Viléma Trappa bylo již dlouho známé daleko za hranicemi monarchie, byl uznávaným spisovatelem, archeologem, historikem, heraldikem, numismatikem, kaligrafem a badatelem v oblasti umění.[178] Bohužel byl počátkem devadesátých let také nemocným mužem, jemuž se práce slučovala se vším, pro co žil. Takto byl také nahlížen svými zaměstnavateli, a proto obdržel i přes organizační změny v ústavu se dějící místo pod stálou penzí. Kustodiální úřady se v muzeích po celé zemi postupně rušily. Každé oddělení muzea mělo mít svého vlastního kustoda – správce. Obavy ze zrušení místa přesto stále způsobovaly Mořici Vilémovi nemalé zdravotní problémy. Snažil se však nadále vykonávat svůj úřad poctivě. Mezitím zemřeli všichni jeho bratři a tak on a jeho sestra zůstali coby poslední členové jihočeské lékárnické rodiny v Brně. Linie Trappů pokračovala v Brně Quidovými a Otomarovými dětmi, v Praze a okolí pak žila rodina bratra Jana. Zejména Quidův syn Bruno Trapp, svého

[175] M. TRAPP, *Das Franzens-Museum in Brünn*, Brünn 1882.

[176] Byli jimi národopisec František Bartoš (1837–1906), mineralog a vlastivědec František Dvorský (1846–1917), historikové František Kameníček (1856–1930) a František Šujan (1859–1944).

[177] Další vývoj muzea viz Z. FIŠER, *Františkovo muzeum*, s. 7–11.

[178] Srov. H. HELLER, *Mährens Männer der Gegenwart*, V. Teil, Brünn 1892, s. 121.

strýce ctil a miloval. Později si na jeho paměť připojil druhé jméno Mořic a nadále se pak psal Bruno Mořic Trapp.

Nemocný kustod měl svého domácího lékaře, jímž byl MUDr. Josef Melion (1813–1903), který léčil už profesora Albína Heinricha. Ten jej upozornil na nutnost se šetřit. V doktorově přítomnosti proto churavý Trapp zajistil sestru Růženu právy na publikaci jeho spisů včetně spoluautorství, kterými byly například jeho práce na díle Constanta Wurzbacha, *Wurzbach biographisches Lexikon*, sv. 20, na mnoha pracích pro historickou sekci Františkova muzea a také na díle Hermanna Hellera *Mährens Männer der Gegenwart*, sv. II. V roce 1895, 23. ledna, den před Trappovými 70. narozeninami vyšel článek s jeho portrétem a blahopřáním v novinách. Publikoval jej *Mährisch-schlesischer Correspondent.*[179]

Když se Mořic Vilém počátkem roku 1895 alespoň částečně uzdravil z prochlazení, kterým onemocněl kvůli nedostatečně vytopeným místnostem muzea, ohlásil se na návštěvu svobodný pán von Offermann se společností a žádali jej o provedení muzeem. Tehdy se kustod kvapně oblékl, aby návštěvníky nenechal v zimě dlouho čekat a prováděl je studenými částmi muzea. Poté odcházel s prudkou zimnicí do své postele. Přivolaný lékař konstatoval prudký zápal plic, který byl následován zánětem pohrudnice a následkem toho Mořic Vilém v pondělí 27. května 1895 zemřel. Veskrze jasný případ člověka, který obětoval svůj život práci. Pohřeb se konal dne 29. května 1895 o půl čtvrté odpoledne v kapitulním chrámu Páně v Brně a pochován byl na ústředním hřbitově v rodinné hrobce.[180]

V análech Františkova muzea se píše: „*27. 5. 1895 zemřel po 36leté službě pro muzeum stávající kustod Mořic Trapp, výborný znalec moravských dějin, učenec v nejlepším slova smyslu, ušlechtilý i horlivý ve svém úřadu, velice vážený všemi, kteří měli příležitost přistoupit k němu blíže.*“ A dále se dočteme: „*Byť mu nebylo dopřáno provést moderním požadavkům odpovídající výpravu muzea, položil přec základ k tomu a muzejní odbor zachová vždy čestnou památku zemřelému, jenž neúmornou horlivostí sběratelskou a obezřelou správou získal sobě velikých zásluh o muzeum.*“[181] Muzeum zakoupilo část jeho sbírky. Bylo to na 1 000 svazků a sešitů a mnoho uměleckých předmětů. Jeho místo kustoda již po něm nebylo obsazeno. Přiděleny byly pouze posty muzejního adjunkta a sekretáře.

Sestra Růžena dostala po zesnulém bratrovi roční penzi 400 zlatých. Byla pro 55letou svobodnou ženu jistě důležitým přilepšením. O další finanční pomoc se jí postarali Trappovi přátelé, především císařský rada Emil Kořistka,[182] dlouholetý

[179] Srov. Mährisch-schlesischer Correspondent, Illustrirtes Morgenblatt, 23. 1. 1895, s. 1–2.

[180] Srov. AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů, Mořic Vilém Trapp, parte.

[181] Srov. *Zpráva o činnosti odboru muzejního od jeho založení do konce roku 1895*, in: Musei Franciscei annales, 1896, s. 16.

[182] Emil Kořistka (1839–1923), sekretář Moravsko-slezské společnosti pro povznesení orby přírodovědy a zeměvědy, člen Hospodářské společnosti, redaktor Mittheilungen, člen předsednictva Moravského uměleckého spolku atd., spisovatel, vystudoval technický ústav se zaměřením na zemědelství, účastnil se zemědělské a hospodářské výstavy ve Vídni v roce 1890. Srov. H. HELLER, *Mährens Männer der Gegenwart*, III. Teil, Brünn 1889, s. 72 a IV. Teil, Brünn 1890, s. 85.

přítel rodiny. Služební byt musela Růžena vyklidit. Rozprodala částečně zbylé Trappovy sbírky. Knihy a spisy, pokud je neprodala a kuchyňské náčiní, které tu zbylo, vzala do nového bydliště s sebou. Zemřela dne 21. ledna 1897 ve věku 57 let. Část rodinného archivu po její smrti zachránil synovec Bruno Mořic.

V životopisu svého strýce se Bruno Mořic Trapp v úplném závěru zmiňuje o rostlině, kterou Mořic Vilém ve dvou exemplářích zasadil na Biskupském dvoře. Tvrdil, že to byla japonská rostlina jménem Paulovna. Ještě za Brunova života měla na dvoře muzea růst. Podrobným průzkumem jsme zjistili, že jde o pravdivou informaci. Jedná se o strom jménem *Paulownia tomentosa (plstnatá)*, kvete v období od dubna do června a jejími plody jsou tobolky zrající od srpna do září. Podle popisu je to okrasná dřevina hodící se především do parků a velkých zahrad, kde vynikne jako solitérní dekorativní strom. Květenství jsou výrazně fialová a vonná. Na Biskupském dvoře stojí tyto exempláře dva. Vpravo je strom nejméně stoletý a odpovídá době, kdy jej mohl zasadit kustod Trapp, a také na každé z dobových fotografií, které zobrazují Biskupský dvůr konce 19. století, ho na této straně dvora vidíme. Proto je nasnadě se domnívat, že tento strom opravdu do země vsadil Mořic Vilém. Uprostřed dvora je ovšem zasazena Paulánie mladší a není jisté, zda i tuto zasadil Trapp, její stáří prozatím neznáme. Je příznačné, že je nám až do dnešních dnů zanechána památka na člověka tak pracovitého v místech, kterým zasvětil svůj život. A je pro badatele zabývajícího se jeho životem radostné, že tuto připomínku může ještě dnes objevit a svoje domněnky díky dobovým fotografiím ověřit.

Mořic Vilém Trapp patřil bezesporu k nejvýraznějším osobnostem brněnského kulturního života na Moravě a v Brně v druhé polovině 19. století. Jeho neuvěřitelně čilá vědecká činnost pomohla zpřístupnit mnohé české i moravské památky široké veřejnosti a prostřednictvím nich připomenout obyvatelům českých zemí jejich slavnou historii, které bylo a je třeba si vážit. Snažil se o záchranu mnoha pamětihodností odsouzených už k záhubě či zapomenutí. Sám se zasadil o několik objevů, především na poli archeologickém. Další velkou kapitolu jeho života tvoří jeho malířské umění, mnohdy dokumentující již dávno neexistující místa a věci, které jen potvrzuje jeho obdivuhodnou všestrannost. Svůj život z vlastní vůle obětoval historickému bádání a vědecké muzejní činnosti. Každé z jeho působišť ho obohatilo a získané zkušenosti mu napomohly při jeho velkém životním úkolu, jímž bylo bezesporu budování muzejních sbírek, práce pro muzeum a muzejní knihovnu. Jeho dílo bylo už ve své době považováno za velmi cenné a je tedy jenom v pořádku, doceníme-li jej i my dnes.

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha č. 1: Mořic Vilém Trapp, fotografie z ateliéru Quida Trappa. Uloženo v Archivu města Brna (dále AMB), fond T 43 Rodinný archiv Trappů.

Příloha č. 2: Mořic Vilém Trapp, fotografická vizitka zhotovená v ateliéru Adolfa Hübnera Mořicovým bratrem Quidem. Uloženo v AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů.

Příloha č. 3: Hrad Svojanov. Litografie podle kresby Mořice Viléma Trappa. Uloženo v AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů.

Příloha č. 4: Titulní list rukopisu Mořicova díla o hradu Svojanově. Uloženo v Archivu Moravského zemského muzea v Brně, fond A 1 Muzejní pozůstalost Mořice Viléma Trappa.

Příloha č. 5: Ukázka z cestovního deníku Mořice Trappa z roku 1855. Uloženo v AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů.

Příloha č. 6: Kustod Trapp ve své stylizované pracovně. Uloženo v AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů.

Příloha č. 7: Kustod Mořic Vilém Trapp. Fotografie z roku 1889, zhotovená ve Vídni u fotografa J. Löwyho. Uloženo v AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů.

Příloha č. 8: Mořic Vilém Trapp. Fotografická vizitka z ateliéru R. Rottera vyhotovená v Bruntále. Uloženo v AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů.

Barevná příloha č. XLII: Původní kresba Mořice Viléma Trappa, akvarel, pohled na Hovorčice u Prahy. Uloženo v AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů.

Barevná příloha č. XLIII: Kresba italské vily podle Mánesa, akvarel Mořice Viléma Trappa. Uloženo v AMB, fond T 43 Rodinný archiv Trappů.

Barevná příloha č. XLIV: Paulownia tomentosa (plstnatá) na Biskupském dvoře v Brně. Zasadil ji pravděpodobně sám Mořic Vilém Trapp. Foto archiv autorky.

Radana Červená

Moritz Wilhelm Trapp (1825–1895), Kustos des Franzens Museums, Historiker und allseitiger Forscher

ZUSAMMENFASSUNG

Moritz Wilhelm Trapp (24. 1. 1825 Vodňany–27. 5. 1895 Brno), Historiker, Archäologe, Heimatforscher und Kustos des Franzens Museums gehörte unbestritten zu bedeutenden Persönlichkeiten des Brünner Kulturlebens der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Er stammte aus einer südböhmischen deutschen Apothekerfamilie. An der Prager Universität studierte er Geschichte und Archäologie, wurde Erzieher in adeligen Familien, war künstlerisch, musikalisch sowie sprachlich begabt. In den Jahren 1852–1854 war er Lehrer des jungen Edmund Kristen, des fünftigen Großgrundbesitzers auf der Burg Svojanov. Dieser Aufenthalt erregte sein Interesse für Geschichte und Topographie des ganzen böhmisch-mährischen Grenzgebiets. Ergebnis seiner Forschungen war eine umfangreiche Abhandlung über die Burg Svojanov und anschließend ein Paar weitere Arbeiten aus diesem Gebiet, die er tschechisch in Památky archeologické a místopisné, deutsch im Notizen-Blatt und anderen Periodiken publizierte. In den Jahren 1854–1858 arbeitete er als Erzieher bei Grafen Dubský abwechselnd im Schloss Lysice und in Brünn. Dort befasste er sich wieder mit Regionalgeschichte, wurde zum Schlossbibliothekar und -archivar. Seit 1859 betätigte er sich als Kustodialadjunkt und 1864 wurde zum wirklichen Kustos des Franzens Museum in Brünn. Dieser Arbeit widmete er den Rest seines Lebens.

Sein Beitrag beruht nicht nur in zahlreichen Artikeln und Abhandlungen im Rahmen der Regionalforschung, sondern auch in seiner unglaublich regen wissenschaftlichen Tätigkeit, die verhalf, viele böhmische und mährische Denkmale der breiten Öffentlichkeit zugänglich zu machen und dadurch die Einwohner der tschechischen Länder auf ihre ruhmreiche Geschichte zu erinnern, die zu achten war uns ist. Er bemühte sich um die Rettung zahlreicher Gedenkwürdigkeiten und machte ein Paar Entdeckung auf dem Gebiet der Archäologie. Ein großes Kapitel in Trapps Leben bildete seine Malerkunst, die in den bis heute erhaltenen Zeichnungen die längst vergangenen Orte und Sachen dokumentiert. Sein Leben weihte er historischen Forschungen und der wissenschaftlichen Museumsarbeit ein. Jede seiner Arbeitsstellen bereicherte ihn und die gewonnenen Erfahrungen halfen ihm in seiner großen Lebensaufgabe, die unbestritten der Aufbau von Museumssammlungen, die Arbeit für das Museum und die Museumsbibliothek war. Sein Werk wurde bereits in seiner Zeit hochgeschätzt und es ist daher ganz in Ordnung, wenn wir es auch heute einzuschätzen wissen.

Příloha č. 1: Mořic Vilém Trapp, fotografie z ateliéru Quida Trappa.

Příloha č. 2: Mořic Vilém Trapp, fotografická vizitka zhotovená v ateliéru Adolfa Hübnera Mořicovým bratrem Quidem.

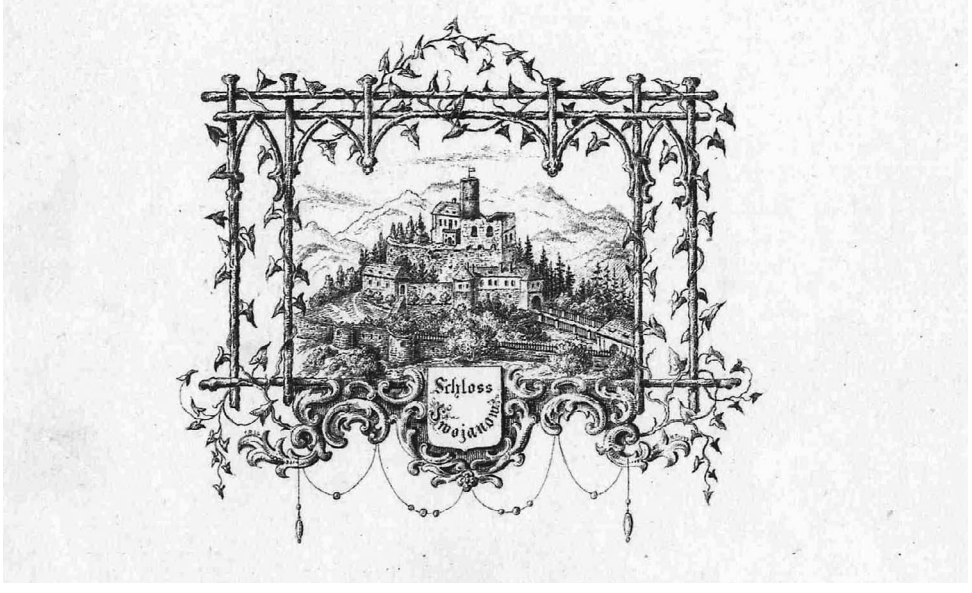

Příloha č. 3: Hrad Svojanov. Litografie podle kresby Mořice Viléma Trappa.

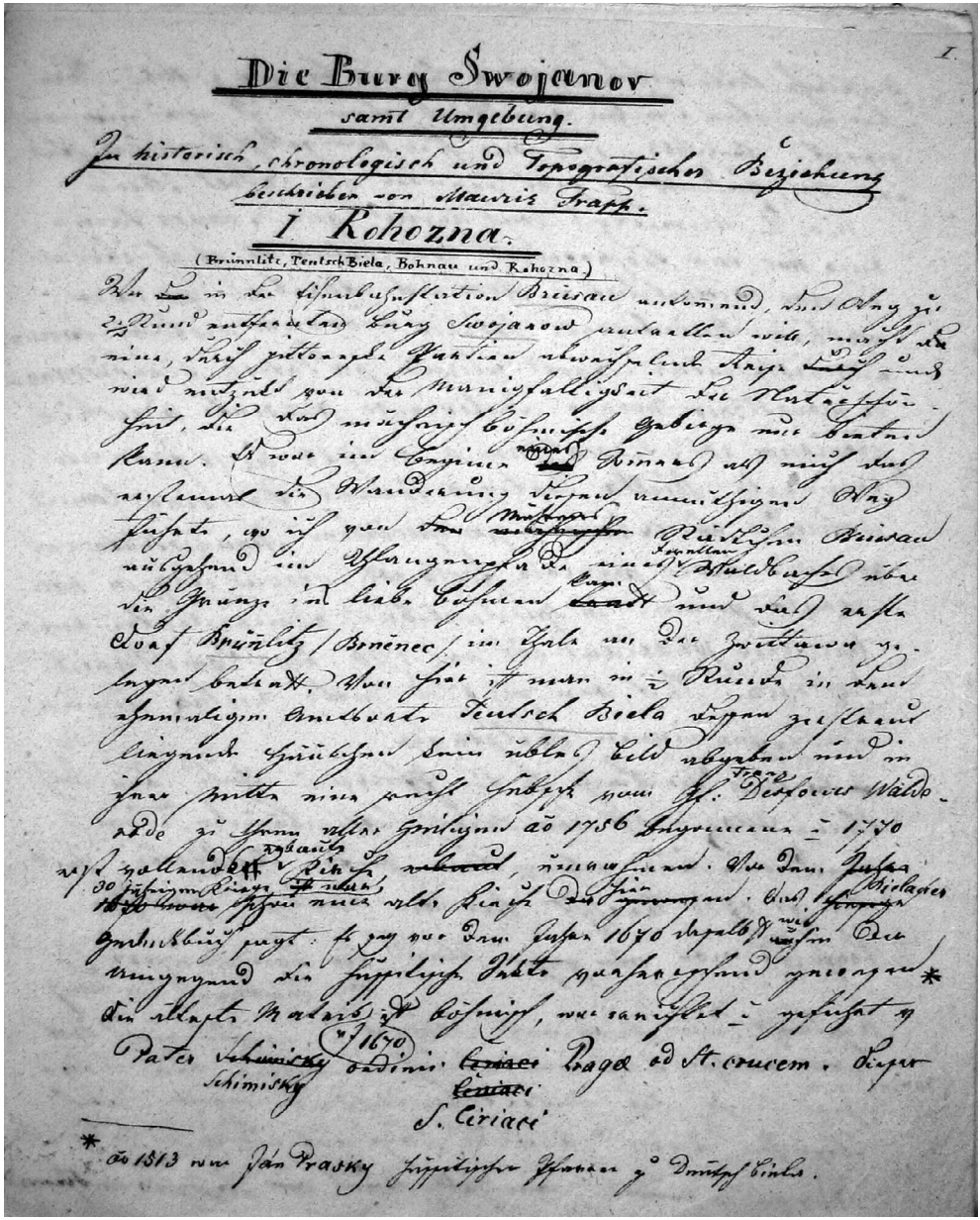

Die Burg Swojanow
samt Umgebung.
In historisch, chronologisch und Topografischer Beziehung
beschrieben von Mauriz Prafka.
I Rohozna.
(Brünnlitz, Tentsch Biela, Bohnau und Rohozna)
I.

Příloha č. 4: Titulní list rukopisu Mořicova díla o hradu Svojanově.

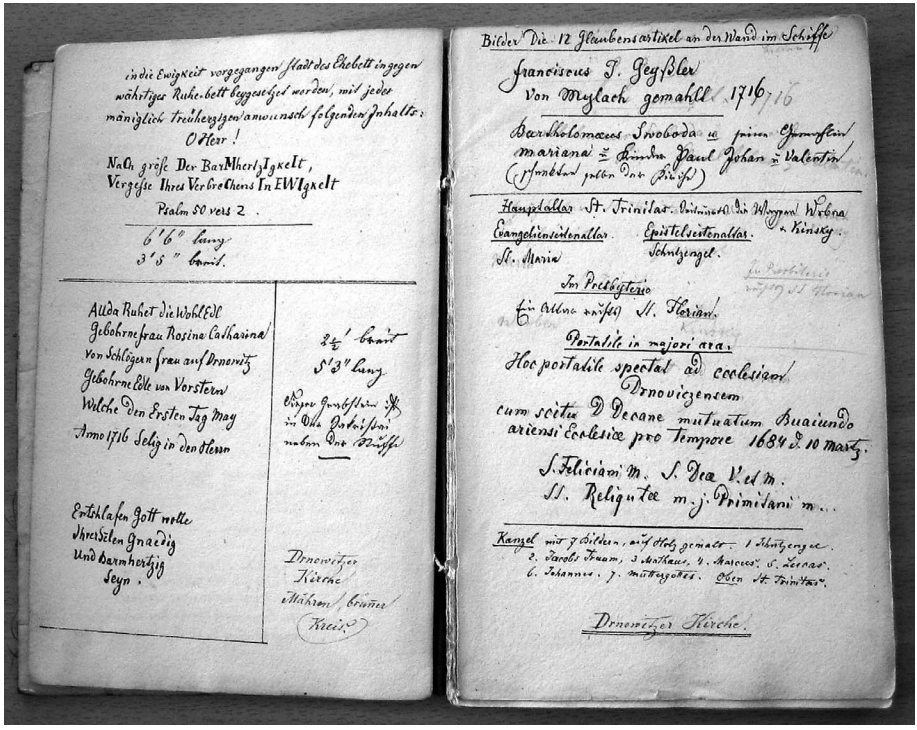

Příloha č. 5: Ukázka z cestovního deníku Mořice Trappa z roku 1855.

Příloha č. 6: Kustod Trapp ve své stylizované pracovně.

Příloha č. 7: Kustod Mořic Vilém Trapp. Fotografie z roku 1889, zhotovená ve Vídni u fotografa J. Löwyho.

Příloha č. 8: Mořic Vilém Trapp.
Fotografická vizitka z ateliéru R. Rottera vyhotovená v Bruntále.

Aleš Pavelka

ČESKÝ SPOLKOVÝ ŽIVOT NA BRNĚNSKU NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ

Druhou polovinu devatenáctého století je možné, zejména v podmínkách rakouské monarchie, potažmo českých zemí, nazvat obdobím společenské a občanské aktivity. Ta se projevovala „nejenom" v rámci voleb, demonstrací a manifestačních vyjádření politicky oprávněných vrstev či spořádanou, bohulibou prací ve prospěch vlasti a císařského arcidomu, ale i spolkovou aktivitou urozených i méně urozených vrstev. Spolkovému životu, tomuto svého druhu fenoménu současné české (a nejen české) historiografie, se budeme v tomto příspěvku věnovat. Na příkladu vybraných zástupců českých nepolitických kulturních spolků na Brněnsku v období přelomu 19. a 20. století si ukážeme některé ze základních aspektů spolkového života, ke kterým můžeme zařadit socioprofesní složení členstva (ve smyslu honoračního rázu toho kterého spolku), vnitřní i vnější život těchto neformálních sdružení i otázku sporů a konfliktů uvnitř těchto spolků i mezi jednotlivými spolky a opačnou jazykovou entitou, která se v našem případě hlásila k německé národnosti. Povšimneme si též otázky politizace a politických sympatií, či naopak antipatií členů jednotlivých spolků a spolků coby celků k politickým stranám.

Přehled zkoumaných spolků

Uveďme si nyní přehled spolků, kterým bude dále věnována pozornost: jedná se o „Slovanský (respektive Český) čtenářský spolek" se sídlem v Brně, „Čtenářsko-hospodářský spolek Vlastimil" z Žabovřesk, „Starobrněnská beseda", sídlící v sledovaném období na Starém Brně, „Občanská beseda Havlíček" z Juliánova, „Čtenářsko-vzdělávací spolek Tábor" ze Židenic, „Čtenářsko-pěvecký spolek Jaroslav" ze Židenic a „Čtenářsko-vzdělávací spolek Vlast" ze Slatiny. Z přehledu vybraných spolků lze uvést, že pouze „Slovanský čtenářský spolek" a „Starobrněnská beseda" sídlily v obvodu tehdejšího města Brna, ostatních pět spolků pak mělo své sídlo a působnost v dnešních okrajových čtvrtích města, dříve (do roku 1918) samostatných předměstských obcích, z nichž některé (zejména Žabovřesky a Slatina) byly v dané době převážně zemědělského rázu.

Pramenná základna vychází z fondů Archivu města Brna a Moravského zemského archivu. Prameny, uložené ve zmíněných archivech, jsou několikerého typu: jedná se o stanovy těchto spolků, výroční zprávy a záznamy z valných hromad či schůzí, protokolní knihy, korespondence, pamětní knihy či vzpomínky jednotlivých

členů, v neposlední řadě pak prameny dokládající bohatou činnost těchto spolků, jakými jsou různé pozvánky na maškarové šibřinky, plesy a podobně. Zajímavým pramenem jsou v neposlední řadě „Knihy přání" Českého čtenářského spolku, které skýtají zajímavý, a mnohdy až převratný pohled do zákulisí jinak na povrch dobře fungujícího spolku.

Zmíněná pramenná základna je proveniencí samotných zkoumaných spolků, což na prvý pohled může vyvolat otázku objektivnosti celého daného výzkumu, avšak tento jistý nedostatek napravujeme zmíněným vzájemným srovnáváním, odbornou literaturou a snahou o objektivní náhled.

K výše uvedeným spolkům se literatura vyhledává již obtížněji. Můžeme uvést nepoměr na který jsme ve výzkumu při sběru a zpracovávání literatury (ať již článků či monografií) narazili. Jedná se o naprosto nedostatečné literární zpracování menších, lokálněji působících spolků oproti nejznámějšímu, námi zpracovávanému „Slovanskému (Českému) čtenářskému spolku", jehož působení je formou několika studií a jedné monografie (byť staršího data), alespoň v určitých oblastech jeho činnosti zpracováno. Ostatní spolky, kromě monografie memoárově laděné, věnované činnosti Starobrněnské besedy, takové štěstí v rámci historiografie české provenience neměly. Tématem se zabývají, byť spíše okrajově i některé články, studie a monografie, které jsme v naší práci použili.

Soudobá historiografie české provenience se na danou spolkovou oblast zaměřila zejména v posledním svém období, tj. po roce 1989. Již dříve sice vznikaly (zejména při příležitosti různých výročí) ojedinělé studie či monografie k jednotlivým českým i německým spolkům,[1] svého „boomu" se však dané téma v historiografii dočkalo teprve po roce 1989, jak o tom svědčí byť jen výběrová literatura ke spolkovému životu v českých zemích ve sledovaném období.[2]

[1] Srov. Dan GAWRECKI, *Několik poznámek k významu tzv. německých nacionálně obranných organizací*, in: Krkonoše – Podkrkonoší. Trutnov 1969, s. 49–50; Jan MACKŮ, *Spolky a společnost*, Studijní materiály DKO, Brno 1969; Emil NAVRÁTIL, *Památník padesátileté práce a činnosti Národní jednoty pro jihozápadní Moravu v Brně*, Brno 1936; Zdeněk ŠIMEČEK, *Půjčovny knih a čtenářské společnosti v českých zemích a jejich působení do roku 1848*, in: Český časopis historický 29, 1981, s. 63–88.

[2] Srov. Eva DRAŠAROVÁ, *Spolky v českých zemích do r. 1951*, in: Mikulovská sympozia 22, 1993, s. 59–93; E. DRAŠAROVÁ, *Stát, spolek a spolčování*, in: Paginae historiae I., 1993, s. 152–178; Kateřina HORNÍČKOVÁ, *Umělecký život a spolčování v Praze, Mnichově a Vídni v 50.–70. letech 19. století*, in: Kuděj 5 2003, s. 19–41; Renata KAFKOVÁ, *Organizace politicky i národnostně umírněných elit průmyslového velkoměsta*, in: Časopis matice moravské (dále ČMM) 122, 2003, s. 411–446; Pavel KLADIWA, *Moravskoostravské politické spolky a formování občanské společnosti na přelomu 19. a 20. století*, in: Slezský sborník 2001, s. 241–263, Martin MARKEL, *Svaz Němců jižní Moravy do roku 1914. Příspěvek k charakteru nacionalizmu na počátku století*, ČMM 119, 2000, s. 403–421; Jan NOVOTNÝ, *Kasino a pražské německé elity do první světové války*, in: Národnostní skupiny, menšiny a cizinci ve městech, in: Documenta Pragensia XIX, Praha 2001, s. 135–146; Lenka SMETANOVÁ, *Čtenářsko – pěvecký a ochotnický spolek Budivoj v Moravských Budějovicích – zrození, život a zánik*, in: Západní Morava 3, 1999, s. 66–84; František SPURNÝ, *Nacionální spolek německých měšťanů a sedláků*, in: Pocta Janu Janákovi. Předsedovi Matice moravské, profesoru Masarykovy univerzity

I. Vznik moderních českých spolků na Brněnsku v 19. století

Vznik moderního spolkového života lze, v rámci rakouské monarchie, datovat k roku 1848, respektive k roku 1861, to jest ke vzniku moderní (ve smyslu občansko-právní a politicky vymezené) společnosti, vybavené všemi základními právy i povinnostmi k nimž patřilo zcela samozřejmě i právo spolčovací. S vymezením základních lidských a občanských práv v rakouské monarchii se dal do pohybu i společenský život na tomto poli, což je doložitelné v jednotlivých zemích monarchie, české země nevyjímaje.

Na Moravě spolkový život po tomto datu (tj. po vydání říjnového diplomu dne 20. 10. 1860) započal nikoli v Brně (jak by se snad dalo předpokládat), ale v malém městě na střední Moravě, v Holešově, kde byly již 14. 6. 1861 schváleny stanovy „Občanské besedy“, která svým postavením patřila do řady kulturních, respektive čtenářských spolků.[3] V roce 1861 ještě následovalo založení „Besedy brněnské“ – pěveckého spolku v Brně, „Slovanského čtenářského spolku“, „Měšťanské besedy“ v Třebíči a „Občanské besedy“ ve Frenštátě pod Radhoštěm. K dalšímu spolkovému vývoji na Moravě lze uvést, že k roku 1863 působilo na Moravě celkem 41 českých kulturních spolků, z toho 33 čtenářských, respektive čtenářsko-pěveckých, ať již pod názvem čtenářský spolek či občanská nebo měšťanská beseda, sedm pěveckých a jeden spolek tělocvičný.[4] V roce 1869 je již prokázána existence celkem 150 českých čtenářských spolků, vedle 43 německých a šesti utrakvistických. Dodejme však, že v tomto počátečním období nelze přiřazovat ten který spolek jednoznačně k českému či německému prostředí, neboť (zejména do cyrilometodějských oslav na Moravě v roce 1863) v mnoha dle názvu českých spolků a opačně, byli zastoupeni i příslušníci druhé národnosti.[5] V polovině 80. let 19. století stoupl tento počet českých kulturních spolků na přibližně 288, zatímco spolků německých, podobného zaměření, bylo kolem 121.[6] Obdobným způsobem pokračoval růst společenské aktivity obou hlavních národních společností i v dalším období.

Výše uvedenou českou spolkovou aktivitu sledujeme na pozadí vymezené výzkumné oblasti, Brněnska, v období od počátku ústavního života v rámci rakouského soustátí, to jest od roku 1861 do počátku první světové války, respektive konce samotné monarchie, to jest do roku 1914, respektive 1918.[7]

---

věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci. K vydání připravili Bronislav Chocholáč a Jiří Malíř, Brno 2002, s. 489–495; Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Měšťanská beseda ve střetu zájmů: politizace a nacionalizace pánského klubu*, in: Kuděj 7, 2005, s. 73–92.

[3] Jan JANÁK, *České kulturní spolky na Moravě v prvním tříletí po vydání Říjnového diplomu*, in: Vlastivědný věstník moravský 18, 1966, s. 74.

[4] Tamtéž, s. 75.

[5] Tamtéž, s. 80.

[6] Tamtéž, s. 81.

[7] Dle délky existence námi vybraných spolků, respektive doložitelnosti záznamů těchto spolků.

I. 1. „Honorační či egalitářské?“ – k socioprofesnímu vymezení spolků

„Zde zasedali uznávaní brněnští čeští předáci – Alois Pražák, Vincenc Brandl, Pavel Křížkovský…Ignát Wurm, Jan Helcelet,…zpravidla rozmlouvali o politice a o všech věcech národních. Tak sedávali skoro každý den do jedenácti hodin nebo do půlnoci.“ [8]

Drobný citát z části vzpomínek českého učitele Jana Vitáka, působícího v šedesátých letech 19. století na Brněnsku, nás uvádí do problematiky socioprofesního složení členů a míry honorační výlučnosti sledovaných spolků.

U „Slovanského (Českého) čtenářského spolku“, stejně jako u spolků ostatních se členem (alespoň dle stanov) mohl stát každý. V případě „Čtenářsko-vzdělávacího spolku Tábor“ (respektive stanov z roku 1908) platilo dokonce pravidlo možnosti vstupu do spolku již od (na svou dobu) pouhých sedmnácti, což lze vysvětlit snad jen snahou „podchytit“ mladou část české populace v místě působení spolku, to jest v Židenicích a rozšířit dosavadní počet členstva. Na překážku (zejména v dobách počátků spolkového života v 60. letech 19. století) nebyla dokonce ani členská příslušnost jedinců jiného národa – v našem případě Němců, kteří se vyskytovali například v „Slovanském čtenářském spolku“ v prvních letech jeho existence, jak si ostatně ještě ukážeme. Jistým omezením, a to u všech spolků, mohlo být na první pohled pouze povinné zápisné (respektive příspěvky), které bylo sice například u zmíněného spolku oproti menším spolkům vyšší, ovšem na druhou stranu, zejména s postupem času, každý nový zájemce dobře věděl, že za vstup do elitního, známými osobnostmi proslaveného sdružení, se prostě platí.

Položme si nyní otázku, jak to, že některé spolky si získaly větší věhlas než ostatní, jak to, že se staly honoračními? Hypotéza by mohla znít asi takto: „vyšší míra honoračnosti a výlučnosti toho kterého spolku oproti jinému (jiným) vyplývala v časovém náskoku jeho činnosti (respektive založení) oproti ostatním spolkům a ve vyšším socioprofesním postavení jeho zakladatelů.“ Tuto poněkud kostrbatou hypotézu můžeme zkusit podpořit (či naopak zpochybnit) na příkladu zřejmě nejznámějšího „Slovanského (Českého) čtenářského spolku“.

„Slovanský (Český) čtenářský spolek“ byl založen již na samém počátku ústavní éry, v roce 1861. Počátek jeho existence lze datovat sestavením prvních stanov, které (jak je již výše uvedeno) vznikly dne 29. 8. 1861 (schváleny byly moravským místodržitelským dne 27. 9. 1861).[9] Původní název spolku měl až do roku 1882 přídavek „slovanský“, což lze na základě odborné literatury odvodit z oblíbenosti termínu „Slovan“ v první polovině 60. let mezi moravskými Čechy, které odráželo nejen jejich slovanské cítění, ale i ohrazení vůči německému zázemí města Brna.[10] Počátky tohoto spolku

[8] Alois VITÁK, *Paměti starého učitele – vlastence, persekucí postiženého*, 2. díl, Praha 1904, s. 30–31, dále Karel ALTMAN, *Krčemné Brno*, Brno 1993, s. 87.

[9] František Ladislav NESVADBÍK, *50 let Českého čtenářského spolku v Brně 1861–1911*, Brno 1911, s. 47.

[10] Milan ŘEPA, *Moravané nebo Češi? Vývoj českého národního vědomí na Moravě v 19. století*, Brno 2001, s. 149.

však lze položit již dříve, a to jednak do pravidelných schůzek výše zmíněných českých předáků scházejících se v hostinci „U černého orla“ na dnešní Orlí ulici,[11] a do aktivit „Českého pěveckého spolku“ v roce 1860, která dle slov pamětníků probudila český živel k životu.[12] Již z první valné hromady konané (zřejmě na Černoorelské, dnešní Orlí č. 4) dne 23. 11. 1861, respektive z prezenční listiny při té příležitosti sestavené, vysvítá, kdo udával (alespoň v začátcích tohoto spolku) prim: přítomni byli například Vincenc Brandl (zemský archivář), Karel Vítek (gymnasijní ředitel), Antonín Přerovský (inženýr), Karel Milde (továrník), JUDr. Jan rytíř Lachnit (první starosta SČS), JUDr. Leopold Teindl, JUDr. Josef Fanderlík, Jan Rudiš (továrník na Starém Brně), František Kühn (stavitel), Alois Pražák (zemský politik) a jiní.[13] Výjimku (potvrzující pravidlo) v tomto již na první pohled exkluzivním složení valné hromady tak mohl představovat například jen František Vavřík (pekař). Navíc nezapomínejme na ten důležitý fakt, že mnozí významní členové (A. Pražák, V. Brandl, J. Fanderlik a jiní) se angažovali i v nově založené Moravské národní straně, která byla na dlouhou dobu vůdčí silou českého národního života na Moravě.[14] I ona (a to je zde třeba zdůraznit) byla založena na nikoli masové, ale honoračním základně.

V následujících letech (to jest po roce 1861) se noví členové rekrutovali z řad českých absolventů středních a vysokých škol, učitelů a lékařů, právníků, úředníků, obchodníků, majitelů řemeslných dílen a továren (například zmíněný Jan Rudiš),[15] tedy z řad středních vrstev, které můžeme (v souladu s takzvanou bielefeldskou školou) vřadit pod pojem „bürgertum“.

Pokud bychom zkoumali čestné členy tohoto spolku (to jest SČS, respektive ČČS), pak nám zápisy z valných hromad prozradí první zmínku až v roce 1898, kdy se uvádí, že z 539 členů bylo pět čestných, kteří se rekrutovali převážně z řad samotného spolku. Byli jimi: F. L. Rieger, JUDr. Alois Pražák, archivář Vincenc Brandl, kanovník Vojtěch a advokát F. A. Šrom.[16] Dodejme ještě, že dle pamětí pana Nesvadbíka se prvním čestným členem stal již na mimořádné valné hromadě konané dne 10. 10. 1879 pan baron JUDr. Alois Pražák (vstupující ostatně tou dobou do velké politiky). Uveďme též, že jeho podobizna byla vyvěšena ve všech spolkových místnostech Besedního domu, kde SČS již od roku 1872 (to jest od doby jeho otevření) sídlil.[17]

---

[11] A. VITÁK, *Paměti*, s. 30–31, dále K. ALTMAN, *Krčemné Brno*, Brno 1993, s. 87.

[12] F. L. NESVADBÍK, *50 let*, s. 48.

[13] Archiv města Brna (dále AMB), fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně, (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

[14] Jiří MALÍŘ, *Staročeši a mladočeši v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Brno 1998, s. 15.

[15] K. ALTMAN, *Podíl Českého čtenářského spolku na utváření společenského života v Brně od 60. let 19. století*, in: Český lid 75, 1988, s. 180, též J. MALÍŘ, *Společnost v Brně mezi Besedním a Německým domem*, in: Besední dům – architektura, společnost, kultura, Brno 1995, s. 23.

[16] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

[17] F. L. NESVADBÍK, *50 let*, s. 50.

Honorační charakter či naopak egalitářství toho kterého spolku lze také vysledovat z přístupu k ženám, které se již od počátku existence SČS snažily účastnit (alespoň v minimální formě) jeho zábav. Spolek však sázel na výjimečnost i vůči ženám, což můžeme doložit příkladem jedné stížnosti vznesené v roce 1869 žádající „*aby výbor určil pro dámské návštěvy jistý den v týdnu, anebo aby takové návštěvy paniček naprosto zapověděl.*“[18] Teprve na výborové schůzi konané dne 30. 11. 1872 bylo umožněno jistého zlepšení situace, tím, že dámy měly možnost přístupu do spolkových místností každou druhou sobotu.[19]

Dámy se tak mohly účastnit většinou pouze vybraných zábav, ke kterým (jak ještě podrobněji zmíníme) patřili ku příkladu plesy, na kterých se (jak ostatně vyplývá z dochované vzpomínky) scházela vybraná, středostavovská společnost. Na jeden z těchto plesů pořádaný v 80. letech 19. století tak máme doloženu vzpomínku jisté Karly Fleischerové, která pocházela z rodiny předního brněnského továrníka Bartelmuse: „*Byla jsem do společnosti uvedena na elitním plese čtenářského spolku. Na první ples musely být šaty bíle hedvábné, zdobené buď jabloňovými květy nebo planými růžičkami, druhý rok byly růžové, třetí bleděmodré. Měla-li některá dívka smůlu, že chodila na plesy čtvrtý rok svobodná, byla v dosti velkých nesnázích jakou barvu šatů si má volit, do fialové se jí nechtělo, růžová nebo bleděmodrá by se zdály přešívané z předešlých let, v bílé by se zdála směšnou, na tu byla v jednadvaceti letech stará, tak snad žlutou, ale ta nesluší každé…*“.[20] Vyšší míra honoračnosti SČS (ČČS) spočívala jednak v časovém náskoku oproti ostatním námi popisovaným spolkům a také, a to především, ve vyšší socioprofesní úrovni mnoha jeho členů. Spolek se stával jakýmsi výlučným anglickým klubem, do jehož řad se postupně usilovali dostat mužští příslušníci středních vrstev, hlásících se k české národnosti.[21]

U ostatních sledovaných spolků lze zjistit socioprofesní úroveň jejich členů mnohem obtížněji než u SČS (ČČS). Je to především z toho důvodu, že máme k dispozici omezenější pramennou a literární základnu, ale přesto se na příkladu „Čtenářsko-vzdělávacího spolku Tábor“, k jehož socioprofesnímu složení máme nejvíce pramenných dokladů pokusíme načrtnout typickou strukturu složení jeho členů.

„Čtenářsko-vzdělávací spolek Tábor“ sídlící v Židenicích, které se pozvolna měnily z venkovské obce v městskou (respektive předměstskou) aglomeraci, se ustavující schůze dne 15. 5. 1892 v hostinci pana Sládka účastnilo celkem 39 osob. Prozatímní předsedou byl zvolen Jan Vecko[22] a následně na ustavující valné hromadě dne 19. 6. 1892 jím byl zvolen definitivně Jan Brzobohatý. O socioprofesním složení spolku nám (spíše než seznamy členů, které nemáme bohužel k dispozici) napoví zápisy z valných hromad (respektive různých návrhů, interpelací a podobně). Tak z kontextu návrhu pana Culíka (člena prvního výboru) se dozvídáme, že jelikož se spolek skládá z převážné míry

[18] Hynek BULÍN, *Besední dům v Brně 1872–1922*. Brno 1922, s. 11.
[19] F. L. NESVADBÍK, *50 let*, s. 50.
[20] K. ALTMAN – Jiří KRMÍČEK, *Besední dům v Brně. Pohled do jeho minulosti*, Brno 1995, s. 8.
[21] J. MALÍŘ: *Společnost v Brně*, s. 23.
[22] Moravský zemský archiv Brno, fond B 26 Policejní ředitelství, Čtenářsko – vzdělávací spolek Tábor, sign. 28, kart. 3286.

z řad dělnické třídy, měl by vedle hájení národních zájmů mít také na zřeteli zájmy třídy pracující. Tyto zájmy se však později poněkud paradoxně promítnou do odklonu od podpory sociální demokracie a příklonu k tzv. národním dělníkům (České straně národně sociální) jak ještě (a nejen u tohoto spolku) uvidíme. O postavení spolku si lze učinit též názor ze spolkových aktivit: během jeho činnosti se pořádaly taneční vínky, šibřinky, hodové zábavy, plesy a podobně, které často sloužily k získání prostředků pro kulturní a národní podniky. Spolek svou lokální, masově zaměřenou podobu (obdobně jako u jiných zmiňovaných spolků) dokazoval i snahou o spolupráci se spolky z blízkého okolí („Jaroslavem" či „Havlíčkem") a propojováním aktivity svých členů se spolky jinými (případ jednatele, později dokonce předsedy spolku Aloise Černého, který byl zároveň členem spolku „Havlíček"!).[23] Spolek tak spíše vykazoval znaky rovnostářského sdružení nemajícího aspirace na honorační postavení.

Zastavme se ještě na chvíli u otázky četnosti střídání starostů (respektive předsedů) jednotlivých spolků. Jak jsme již výše uvedli, u každého spolku byl jeho starosta (předseda), volen pravidelně každý rok, na valné hromadě na počátku kalendářního roku, s funkčním obdobím jednoho roku. Tento strohý údaj by nás mohl vést k domněnce častého střídání těchto funkcionářů, ale již zde uveďme, že mohli být zvoleni i na další období a tak se můžeme setkat (jak si vzápětí ukážeme) i s dlouho působícími (téměř až doživotně) předsedy těchto spolků. Otázku střídání starostů (předsedů) si ukážeme na několika námi sledovaných spolcích.

Kupříkladu u „Slovanského (Českého) čtenářského spolku" máme případ dlouhodobého starostování doložen již u prvého jeho starosty, JUDr. Jana rytíře Lachnita, který stál v čele SČS (ČČS) přes celé čtvrtstoletí, respektive v letech 1861–1887 ! Teprve na valné hromadě konané dne 28. 1. 1887 sám a dobrovolně rezignoval na danou funkci.[24] Dodejme však drobnou zajímavost: na valné hromadě v roce 1869 byl starostou počtem 56 hlasů z devadesáti zvolen továrník Jan Hlávka, jež se však (z úcty k Lachnitovi?) funkce vzdal a v druhé volbě byl opětovně počtem 78 hlasů zvolen zmíněný Lachnit.[25] Starostou byl následně (na dané valné hromadě v roce 1887) zvolen JUDr. Josef Tuček, který prokázal obdobnou „dlouhověkost" a vydržel ve funkci až do své smrti v roce 1901. Poté se však již projevil zřejmě generační deficit v otázce vhodné osoby na post starosty spolku, jak nám napovídají četné změny v této funkci. Tak v letech 1901–1902 byl ve funkci pan rada Ruprecht, v letech 1902–1910 JUDr. Otokar baron Pražák (syn A. Pražáka) a v roce 1910 sledované období „završil" JUDr. František Hodáč, který vydržel v tomto postu až samého symbolického zániku monarchie, do valné hromady konané dne 21. 3. 1918.[26]

---

[23] AMB, fond R 116 Čtenářsko – vzdělávací spolek Tábor (rukopis – nestránkováno), inv.č. 1.

[24] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

[25] F. L. NESVADBÍK, *50 let*, s. 52.

[26] AMB, Fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

Po znovuobnovení činnosti „Čtenářsko-hospodářského spolku Vlastimil“ ze Žabovřesk v roce 1892 byl prvním předsedou zvolen Cyril Procházka, který ve své funkci setrval až do dobrovolného rozpuštění spolku v roce 1904, tj. do samého jeho zániku.[27] Svědčí to mimo jiné o stabilitě daného spolku a o důvěře v tuto osobu.

A konečně u „Občanské besedy Havlíček“ z Juliánova se stal prvním předsedou pan Šperk, který v této funkci setrval pouhé dva měsíce do ustavující schůze v roce 1891, kdy jej vystřídal František Bartoněk, ovšem ne nadlouho jak o tom svědčí statistika za první dvacetiletí, to jest za léta 1891–1911. V čele spolku se v těchto letech postupně vystřídali F. Bartoněk, A. Šperk (znovu), E. Richter, E. Klíčník, H. Svoboda, A. Linhart, R. Andrýsek, J. Jurza, R. Andrýsek (opět), F. Kraumann, F. Brichta a nakonec znovu E. Richter.[28] Uvedený seznam předsedů zřejmě příliš nesvědčí o stabilitě této funkce ve spolku.

Dle výše uvedeného však můžeme soudit, že v případě společensky reprezentativnějších a společensky více uznávaných spolků, jakým byl kupříkladu Slovanský (Český) čtenářský spolek, docházelo oproti lokálněji zaměřeným a méně početnějším spolkům k menší fluktuaci osobností ve funkci předsedy.

I. 2. K vnitřnímu životu spolků

„Místnosti čtenářského spolku v Besedním domě byly volně přístupné a umožňovaly tak svým členům setkávání spojené s možností občerstvení i ve svém každodenním životě. Přicházeli sem přečíst si noviny a časopisy jako v každé jiné kavárně, zahrát si kulečník nebo karty, vypít si s přáteli sklenku vína.“[29]

Uvedeným citátem se dostáváme k problematice každodennosti sledovaných spolků. Povšimneme si nejprve několika znaků vnitřního života těchto spolků.

Jedním ze společných znaků byly pravidelně pořádané (ať již řádné i mimořádné) **valné hromady**.Valné hromady se pravidelně pořádaly vždy na počátku nového kalendářního roku, přesné datum pak v tomto případě určoval výbor (obvykle na své poslední schůzi v předešlém roce) a bylo tak na každém spolku (respektive jeho výboru), kdy se řádná valná hromada uskuteční. Tak kupříkladu valná hromada „Českého čtenářského spolku“ se dle stanov z roku 1902[30] měla konat vždy pravidelně počátkem každého roku a to nejpozději v únoru, mimořádnou valnou hromadu pak mohl

[27] AMB, fond R 42, Čtenářsko – hospodářský spolek Vlastimil – Kniha protokolů (nestránkováno), inv.č. 1.
[28] AMB, fond R 120 Občanská beseda Havlíček (pamětní kniha, nestránkováno), inv.č. 1.
[29] K. ALTMAN, *Podíl*, s. 181.
[30] Dle Moravská zemská knihovna – univerzitní knihovna (dále MZK – UK) Brno sig. 2619204973, stanovy z roku 1902 jsou přetiskem stanov ČČK ze dne 18. 1. 1894, články 14–18.

výbor svolat jednak kdykoliv toho uznal zapotřebí a jednak když o její svolání písemně žádala minimálně pětina členů. Byla oprávněna řešit tyto záležitosti:

a) posuzovat činnost odstupujícího výboru, schvalovat účty za rok minulý a rozpočet na příští
b) rozhodovat o mimořádných vydáních a otázkách týkajících se základního jmění spolku
c) určovat výši zápisného a příspěvků členů skutečných a dočasných
d) rozhodovat, jak se má naložit s (případnými – pozn. autora) přebytky příjmů
e) rozhodovat o nájmu spolkových místností
f) měnit stanovy
g) rozhodovat o zrušení spolku
h) volit čestné členy po návrhu výboru
i) volit členy výboru na tři léta, na jeden rok šest náhradníků a tři revisory účtů
j) systemizovat místa a plat spolkových úředníků (pokud se tak spolek rozhodl), po případě udílet odměny jednotlivým spolkovým funkcionářům
k) po návrhu výboru vylučovat členy ze spolku
l) ustanovit, komu po zrušení spolku zbývající jmění má připadnout

Dodejme ještě, že o každé valné hromadě se pořizoval zápis, který byl následně podepsán předsedou a jednatelem, popřípadě též zapisovatelem.[31]

Dalším společným znakem všech spolků byly **schůze výboru**, které se konaly s měsíční periodicitu a na kterých se projednávaly běžné záležitosti spolku (předplatné novin a časopisů, rozmíšky, návrhy jednotlivých řadových členů i členů výboru, chod knihovny apod.). Mimo to se však členové spolku scházeli buď na formálních setkáních, jako například v případě „Čtenářsko-hospodářského spolku Vlastimil“ z Žabovřesk na schůzkách dvakrát týdně, vždy ve středu a v sobotu v hostinci pana Veselého[32] nebo v případě „Čtenářsko-vzdělávacího spolku Tábor“, jenž se scházel vždy poslední sobotu v měsíci v osm hodin večer[33] či na neformálních schůzkách ve spolkových místnostech k tomu určených (v případě „Slovanského (Českého) čtenářského spolku“ v Besedním domě) či v místním hostinci, kde se jindy obvykle scházel výbor, respektive valná hromada, často formou tak zvaných stolních společností, o kterých se však zmíníme dále. Na příkladu „Českého čtenářského spolku“ lze poukázat na další významný faktor, který jakýkoliv námi probíraný spolek svým členům (a někdy i širší veřejnosti) nabízel: byla jím možnost využívat spolkových místností, respektive knihovny a čítárny novin a časopisů k pravidelnému scházení členů za účelem četby a debatování nad aktuálními událostmi. Četly se tam noviny, probíraly denní otázky veřejného života, byly řešeny i otázky politické (byť se námi

[31] Tamtéž.
[32] AMB, fond R 42 Čtenářsko – hospodářský spolek Vlastimil (Kniha protokolů nestránkováno), inv.č. 1.
[33] AMB, fond R 116 Čtenářsko – vzdělávací spolek Tábor (rukopis – nestránkováno) inv.č. 1.

sledované spolky již ve svých stanovách zaštitovaly, že politickým záležitostem se budou vyhýbat) a jak pamětník dodává: „*když byl hovor o vážných věcech u konce, bavili se účastníci nenuceným způsobem až pojednou zazněla i česká píseň, která přítomné neobyčejně rozjařila.*“[34]

I menší spolky scházející se v zadních místnostech hostinců patřících jejím (někdy váhavým a nevypočitatelným) příznivcům – hostinským, řešily obdobné problémy jako výše zmíněný „Český čtenářský spolek“. Také ony sháněly noviny, časopisy a knihy do společné knihovny, kterou někdy jen s obtížemi zřizovaly. Situace mnoha menších, vpravdě lokálních (oproti ČČS, který představoval, alespoň na první pohled, dobře situovaný a zabezpečený spolek) spolků však byla mnohdy narušována zmíněnými hostinskými pronajímajícími jim spolkové místnosti, respektive jejich „vrtochy“. To nám dobře dokládá případ již několikrát zmíněného spolku „Občanská beseda Havlíček“, který, poté co se snažil s úpravami místnosti v hostinci pana Trnky kde sídlil již od roku 1890, byl na schůzi dne 8. 12. 1902 panem Trnkou důrazně upozorněn, „*že by byl bláznem, aby něco stavěl, a komu se u něho nelíbí, ať se sebere a jde, on že o nikoho nestojí. On prý má dost svých hostů.*“[35] Těžko říci, koho přesně označením „svými hosty“ dotyčný hostinský mínil (je možné se však domnívat, že šlo zřejmě o politicky a národnostně nevyhraněné „štamgasty“, kteří po něm, krom obyčejných služeb, nic nežádali), jisté však je, že členové spolku s touto odpovědí zřejmě příliš spokojeni nebyli, což dokládá také to, že již následná schůze dne 16. 12. 1902 se konala v konkurenčním hostinci pana Zahradníka. Pro přesnost však dodejme, že spolek se později (rozhodnutím mimořádné valné hromady dne 26. 5. 1906) opět do hostince pana Trnky vrátil. Dodejme, že obdobnými problémy procházely i další spolky. V případech, kdy byl spolek s hostinským zadobře a naopak, přinášelo to prospěch obou stranám – spolek se měl kde pravidelně scházet (v případě výhradního pronájmu i nepravidelně, bez rušivého vlivu okolí), a hostinský měl pravidelně (či nepravidelně) příjem navíc, z pronájmu či alespoň útraty, kterou zde členové z vděčnosti „za poskytnutý azyl“ zanechávali. Většina námi popisovaných spolků se totiž musela spolehnout právě jen na tento „azyl“ a málokterý měl tzv. vlastní střechu nad hlavou.

Dalším společným znakem všech námi sledovaných spolků byla možnost navštěvovat **spolkovou čítárnu novin a knihovnu**. Členové zde (povětšinou při neformálních setkáních) četli, bavili se a besedovali nad aktuálními událostmi z okolí i tématy z tisku. Snad zde stojí za zmínku uvést (na příkladu ČČS, Čtenářsko-vzdělávacího spolku Tábor a Čtenářsko-vzdělávacího spolku Vlast), které tituly novin a časopisů, případně jaké politické provenience, námi sledované spolky (u většiny lze dohledat) odebíraly.

[34] H. BULÍN, *Besední dům*, s. 12.

[35] AMB, fond R 120 Občanská beseda Havlíček (Kniha protokolů - 5. 12. 1902–2. 8. 1935, nestránkováno), inv.č. 3.

„Slovanský (Český) čtenářský spolek“ dle záznamu z 23. 12. 1868[36]odebíral (namátkou) tyto listy: Moravskou Orlici, Naše Listy, Olomoucké noviny, Květy, Učitelské Listy, Právník, Občan a národní hospodář, Humoristické Listy, Rolník, z cizojazyčných pak například Historische-politische Bläter, Zukunft, Vaterland, Wiener Zeitung, Reform a jiné. Již na prvý pohled je vidět, že spolek sledoval rozličné zájmy svých členů, od zájmů politických (ve své době s jednoznačnou staročeskou inklinací – viz Moravská orlice) k zájmům hospodářským a profesním (například Občan a národní hospodář, Učitelské noviny, Právník). O několik let později, na valné hromadě konané dne 28. 12. 1870,[37]bylo dohodnuto odebírat celkem 39 listů. V následných letech pak tento trend dále pokračoval, což lze doložit seznamem odebíraných listů z roku 1883 (23 politických listů českých a německých, osm ilustrovaných, osm odborně vědeckých a šest beletristických časopisů) či z roku 1894 (50 politických listů s převahou české provenience, dále pak 34 odborných a zábavných listů, převážně českých).[38]

Z počátků existence „Čtenářsko-vzdělávacího spolku Tábor“ z Židenic máme dochován záznam z valné hromady ze dne 19. 6. 1892, na které se rozhodlo o odebírání Národních a Moravských Listů (to jest u listu prvého se jednalo o mladočeský, u druhého o zemský orgán), na následující mimořádné valné hromadě (dne 25. 6. 1892) pak k těmto listům (objednaným na zkoušku na čtvrt roku) přibyly Humoristické Listy a Kovodělník, taktéž zkušebně na čtvrt roku. Zajímavým dokladem antipatií vůči některému politickému listu pak byla stížnost z ustavující valné hromady 19. 6. 1892, podaná jednatelem A. Černým, na redakci sociálnědemokratického listu Rovnost, která dle spolku (respektive jeho výboru) zlehčovala národní podniky a je (dle výboru) protinárodní. Další doklad o odběru tisku pochází z výborové schůze konané dne 6. 1. 1896 na které bylo dohodnuto o odběru Národních a Humoristických Listů, Lidových novin (orgánu mladočechů na Moravě) a Besedy Lidu, kterou můžeme doplnit ještě informací ze dne 30. 5. 1897 dokládající příklon ke straně národně sociální rozhodnutím odebírat Českého dělníka a České dělnické listy.[39] Podotkněme, že se tak stalo velmi záhy po začátku vydávání obou listů, což nasvědčuje tomu, že spolek se rychle přiklonil k politice strany národních dělníků (pozdější České strany národně sociální), která sama vznikla teprve na počátku dubna (přesněji 4. dubna) roku 1897.[40]

---

[36] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

[37] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

[38] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

[39] AMB, fond R 116 Čtenářsko – vzdělávací spolek Tábor (rukopis – nestránkováno), inv.č. 1.

[40] Josef HARNA, *Český národní socialismus (do roku 1938)*, in: Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861–1998, Olomouc 2000, s. 120.

U „Čtenářsko-vzdělávacího spolku Vlast“ ze Slatiny vysvítá z jeho protokolního záznamu valné hromady ze dne 6. 1. 1913 předsevzetí odebírat následující listy: Moravskou orlici (staročeskou), Lidové noviny (mladočeské) a odborný časopis Hospodář československý.[41] Spolek „Vlast“ svým postojem v této otázce na konci sledovaného období (v době, kdy jiné spolky již byly přikloněny k té či oné politické orientaci a tím i k tomu či onomu tisku) stál tak do jisté míry na rozcestí: staročeši nebo mladočeši, Moravská orlice nebo Lidové noviny? A nebo (pro jistotu) obojí?

Dalším společným prvkem charakteristickým pro vnitřní život námi sledovaných spolků bylo pravidelné (i nepravidelné) **pořádání přednášek** pro členy spolku. Přednášejícími byli samotní členové k tomu zvláště oprávnění (učitelé, kulturní a političtí činitelé, hospodářští pracovníci) či lidé zvenčí, kteří nebyli členy samotného spolku. Přednášky se dotýkaly všech oblastí, které zajímaly či mohly zajímat členy spolku: setkáváme se tak během činnosti těchto spolků s přednáškami hospodářskými, politickými i kulturními, ovšem v různé míře a důrazu podle toho, čemu spolek přikládal v tom kterém období větší význam.

Z významných (i když zcela neformálních) způsobů utužení a posílení vnitřního života spolků byla též **existence stolních společností**, které vznikaly na základě dobrovolnosti a společných (často i podpůrně zaměřených) zájmů a cílů u téměř všech sledovaných spolků. Jejich existence je doložena v pamětních knihách, zmínkami v spolkových protokolech i ve vzpomínkách účastníků a členů těchto zajímavých sdružení. Proto jejich činnost a působnost nastíníme na uvedených příkladech právě na základě těchto pramenů a pomůžeme si i sekundární literaturou na toto téma. Povšimneme si také podpůrné činnosti, kterou stolní společnosti mnohdy vykonávaly.

„Obec Šťouralov“, „Kavky“, „Zobáci“, „Hofráti“, „Zulukafři“, „Numera“ – jsou jména stolních společností založených při „Českém čtenářském spolku“, dokládající na první pohled nezávazný ráz těchto neformálních sdružení, jejichž členové měli v přesně stanovený den pro své schůzky v Besedním domě vyhrazený stůl, u kterého se scházeli při besedování, hře v karty či probírání společných témat. Těmto schůzkám se dobově říkalo „jour – fix“.[42] Jednou z nejstarších stolních společností byly „Kavky“ založená již v roce 1885. Členy „Kavek“ se stávali převážně mladí, svobodní muži veselé mysli,[43] obdobně jako tomu bylo stolní společnosti zvané „Zobáci“, jejíž členové (scházející se od roku 1891) byli taktéž převážně mladí neženatí příslušníci ČČS. Své schůzky konali ve zvláštní místnosti Besedního domu, zvané „Zobárna“.[44]

Mezi další významné stolní společností ČČS patřila kupříkladu „Obec Šťouralov“ založená již v roce 1888. Jejími členy byli čeští učitelé středních a vysokých škol, úřed-

[41] AMB, fond R 41 Protokolní kniha Čtenářsko – vzdělávacího spolku Vlast ve Slatině (nestránkováno), inv.č. 21 / 1.
[42] K. ALTMAN – J. KRMÍČEK, *Besední dům v Brně*, s. 9.
[43] Tamtéž, s. 9.
[44] Tamtéž.

níci a advokáti, kněží, ale i říšští a zemští poslanci, finančníci (kterým se v rámci spolku říkalo „mamonáři"), ale také třeba umělci. O jejich činnosti svědčil už samotný název dokládající to že „šťourali (nebo též rýpali) do soudobých nešvarů." Výbor této společnosti tvořili moudří a opatrní otcové obce, mezi něž patřil starosta neboli „pudmistr", „obecní kronikář", „obecní kantor", „veledůstojný pan probošt" a „obecní písař". Nemalou roli hrál také „obecní vrátný", který sedával u dveří salónku této společnosti a měl za úkol pouštět příchozí. O smyslu pro vtip u této společnosti svědčí i označení člena pocházejícího z malého městečka na sever od Brna, Černé Hory, kterému se přezdívalo „obecní patokář", neboť tehdejší výrobky tamějšího pivovaru nebyly (údajně) mezi členstvem společnosti holdujícího plzeňskému, oblíbeny. Neopominutelnou součástí této společnosti byla podpůrná činnost na charitativní (podpora českého školství a vzdělávání apod.) a vlastenecké podniky.[45]

Zajímavým dokladem podpůrného (i když nikoli dle názvu stolního) spolku „Čtenářsko-vzdělávacího spolku Tábor", coby druhého představitele spolku majícího stolní společnosti byl tzv. „Krejcarový spolek", o němž je první zmínka ze dne 5. 5. 1894, a to v záležitosti převzetí správy II. mateřské školy v Židenicích do péče tohoto spolku.[46] Další zmínku o tomto podpůrném spolku máme pak z prosince 1910, kdy pořádal na Staré Osadě spolu s „kroužkem kuřáků" z Palackého čtvrti a stolní společností „Moravanka" slavnost vánočního stromku pro děti ze zdejších mateřských škol.[47] O samotné stolní společnosti spolku „Tábor" se dozvídáme z mimořádné schůze dne 22. 6. 1895, kdy pan učitel Chromuc oznámil založení stolní společnosti „Čtveráci", jenž si vytkla za cíl hmotně podporovat školní dítky na třídě Táboritské (dnešní Táborská), a to teplým jídlem a oděvem. Později (dne 2. 7. 1895) si tato společnost vytkla za cíl též podporu mateřské školy na stejné třídě.[48] Daný spolek tudíž i formou své stolní společnosti (jakož i krejcarového spolku) přispíval k povznesení a udržení českého rázu svého zázemí.

V neposlední řadě vnitřní život spolků obohacovala **divadelní ochotnická aktivita**. Máme ji zaznamenanou kupříkladu u „Čtenářsko-hospodářského spolku Vlastimil" zmínkou ze dne 3. 2. 1895, ve které se uvádí, že divadelní odbor uspořádal toho dne divadelní hru „Kříž u potoka",[49] dále pak u „Starobrněnské besedy", jejíž aktivita na tomto poli byla stěžejní a v jistém smyslu kuriózní. Spolek totiž vlastnil od roku 1905 loutkové divadlo, které mu na popud člena Besedy Jana Osvačila daroval MUDr. František Melichar, vlastnící „divadelní soubor" v počtu 46 loutek. S darovanými loutkami se každou následující zimu hrálo vždy v neděli odpoledne dětské divadelní představení, a to, byť s malými přestávkami, až do roku 1914.[50]

[45] Tamtéž, s. 10.
[46] AMB, fond R 116 Čtenářsko – vzdělávací spolek Tábor (rukopis – nestránkováno), inv.č. 1.
[47] K. ALTMAN, *Krčemné Brno*, s. 82.
[48] AMB, fond R 116 Čtenářsko – vzdělávací spolek Tábor (rukopis – nestránkováno), inv.č. 1.
[49] AMB, fond R42 Čtenářsko – hospodářský spolek Vlastimil – Kniha protokolů (nestránkováno), inv.č. 1.
[50] Srov. *Padesát let Besedy Starobrněnské 1888–1938,* Brno 1938, s. 11–12.

Divadelní aktivitu máme též doloženou například u „Občanské besedy Havlíček“ a to již z roku 1897, kdy byl ustaven divadelní ochotnický kroužek, do kterého (a zde můžeme říci kupodivu!) měly přístup i ctěné slečny (výraz samotného spolku) Doležalová, Vychodilová, Holoubková, Bartoňková aj., zřejmě dcery či jiné příbuzné samotných členů.

Jak z výše uvedeného vyplývá, v námi zkoumaných spolcích (v případě SČS, respektive ČČS) se daná činnost coby jednotící prvek vnitřního života spolků uplatňovala, a v některých případech dokonce (na podmínky a poměry) na velmi solidní úrovni. Tato charakteristika se týká kupříkladu „Občanské besedy Havlíček“, či „Starobrněnské Besedy“, která (byť v poněkud netradiční, loutkové podobě) dokonce divadlo pořádala přes zimní období každou zimu, rok co rok.

S problematikou vnitřního spolkového života bychom mohli s přihlédnutím k dalším aspektům pokračovat ještě mnohem déle. Myslím však, že pro náš náhled postačí řečené. Neboť i tak lze konstatovat, že daný exkurz dokládá bohatý vnitřní život sledovaných spolků.

I. 3. Vnější život spolků – od podpor k zábavám a festivitám

„Večer byl taneční vínek při kteréž příležitosti darovaly vlastenky židenické spolku našemu dvě červenobílé hedvábné stuhy se zlatým vyšíváním: Na oslavu desetiletého trvání 1883–1893. Věnovaly vlastenky židenické.“[51]

Každý ze sledovaných spolků, ať již honoračního či masového typu a rázu, byl svou podstatou nucen komunikovat a ovlivňovat své okolí. Jeho účelem byla tvorba a rozvoj českého národního vědomí a vzhledem k tomuto předpokladu, který byl ostatně vetknut přímo do stanov kteréhokoliv spolku, každý sledovaný spolek vymezoval svou identitu i navenek a tím se, záměrně i nezáměrně, reprezentoval.

Mezi základní formy a aktivity při tvorbě a posilování vnějšího života a (sebe)reprezentace sledovaných spolků zahrnujeme:

a) sebevymezování spolku vnějšími atributy (prapory, kroje atd.)
b) podpůrnou činnost, pomoc a spolupráci vůči jiným národním spolkům
c) tvorbu a rozvoj společenského života (plesy, zábavy apod.)
d) festivity aktivistické a slavnosti obranně zaměřené

První oblastí, které budeme věnovat formou několika názorných příkladů svou pozornost, je oblast sebevymezování se daného spolku vůči okolí a reprezentace myšlenek, postojů a stanovisek zkratkovitou formou jednoduchých, lehce rozpoznatelných a snadno zapamatovatelných znaků: praporů, uniforem (respektive krojů), odznaků apod.

[51] AMB, fond R 122 Čtenářsko – pěvecký spolek Jaroslav (Kniha pamětí, nestránkováno), inv.č. 1.

„Slovanský (Český) čtenářský spolek“, zřejmě nejznámější z probíraných spolků, si (na rozdíl od jiných oblastí) paradoxně příliš, na výše zmíněnou snahu o sebevymezování se vůči vnější společnosti pomocí různých „fangliček“, odznaků a podobně (alespoň na první pohled), nepotrpěl. Snad to bylo způsobeno tím, že během let se postupně stával přirozenou autoritou brněnského (a nejen brněnského) českého kulturního a národního života, která nepotřebovala získávat pozornost pomocí jednoduchých a čitelných znaků příslušnosti k národu. Již sám název spolku totiž daný znak zcela nahrazoval. Přesto si však na základě pramenů a literatury povšimneme dvou zajímavých a protikladných pólů přihlašování (respektive nepřihlašování) či sebevymezení se k českému národnímu životu v Brně (potažmo na Moravě) pomocí jednoduchých a čitelných znaků: v prvém případě půjde o vymezení jazykové komunikace a příslušnosti a v druhém o vymezení k národu pomocí národních znaků.

„*Brno tak znalo německý Fortschrittsverein, Gewerbeverein, Männergesangverein …Rohrer dokázal tuto platformu pro svou další kariéru dokonale využít a stal se časem téměř legendou pro své členství snad v každém spolku, který ve městě něco znamenal.*“[52]

Rudolf Mahria Rohrer, nechvalně známý z říjnových, tzv. „volkstágových“ událostí roku 1905, by zřejmě v dobách, kdy se stával pomalu (o to však jistěji) předním bojovníkem za německý ráz města Brna nebyl potěšen tím, kdyby jej někdo upozornil na jeho dávné členství ve „Slovanském čtenářském spolku“. Ano, nemýlíme se, R. M. Rohrer, uznávaný představitel německého měšťanského a obecního života města brněnského byl v letech 1861–1863, spolu kupříkladu s brněnským starostou z let 1855–1861 a 1868–1870 Rudolfem von Ottem, členem výše zmíněného SČS. Toto upozornění však ze strany samotných členů SČS (ČČS) nepřicházelo v úvahu, vždyť v počátcích své existence nebylo národně ucelené a i někteří členové tohoto sdružení měli obdobné „hříchy mládí“. Bylo jím kupříkladu členství A. Pražáka, významného staročeského politika na Moravě a předního člena SČS (ČČS), v řadách brněnského obecního výboru do roku 1864[53] a také jeho svatba s dcerou německého obchodníka[54] se nemusela zdát českým národním radikálům zrovna „košer“.

Podobná provázanost však na počátku šedesátých let 19. století nebyla ničím výjimečným. Němci na Moravě považovali národní snahy moravských Čechů za natolik neškodné, že mnozí z nich byli sami členy zmíněného SČS, či dalšího vlasteneckého podniku, Besedy brněnské.[55] Vždyť samotný spolek sídlil (v letech 1867–1872) v bytě, který si pronajal od rytíře Chlumeckého, pozdějšího vůdce moravské ústavověrné šlechty,[56] která rozhodně neoplývala sympatiemi k českým národním snahám.

[52] Lukáš FASORA, *Představitel obecní samosprávy. Příklad Rudolfa Rohrera,* in: Člověk na Moravě, Brno 2004, s. 134.
[53] J. MALÍŘ, *Advokát. Příklad JUDr. Václava Šíleného,* in: Člověk na Moravě, Brno 2004, s. 98.
[54] Tamtéž.
[55] J. MALÍŘ, *Morava na předělu. K formování národního vědomí na Moravě v letech 1848–1871*, in: ČMM 109, 1990, s. 354.
[56] TÝŽ, *Společnost*, s. 20.

A brněnská společnost? Ta obdobně jako v jiných národnostně promíšených moravských městech se silným německým živlem ještě stále komunikovala bilingvně, tj. česky i německy (nadsazeně dle toho, jak se jí to hodilo), a to i v případě české inteligence, jak si ostatně stěžoval český, národně uvědomělý tisk: „*Vlastenecký inteligent nosí cylindr optima forta a mundur veskrze kosmopolitický, aby nebyl považován za přílišníka a větroplacha. V hostinci aby si nezadal, neodváží se poptat po Moravské Orlici. Naše vlastenecká inteligence je hlavním sloupem německé kultury v Brně.*“[57]

Jak uvedený citát dokládá, brněnská (moravská) společnost počátku šedesátých let předminulého století ještě nebyla ostře národnostně rozdělena, a to se samozřejmě promítalo i do národnostní struktury členů SČS, která nebyla jen jednonárodně zabarvena, ale byla současně útulkem měšťanům druhé národnosti. To se však záhy začalo měnit a impulsem bylo pořádání Cyrilometodějské slavnosti (oddělené světské a církevní) v roce 1863 k tisíciletému výročí vkročení věrozvěstů sv. Cyrila a Konstantina na Moravu. Po této slavnosti se němečtí členové spolku začali z řad „Slovanského čtenářského spolku“ houfně odhlašovat, o čemž svědčí právě případ výše zmíněných pánů R. M. Rohrera a R. Otta.[58]

„*Avšak brněnští radní, z nichž většina patřila k německým nacionálům, se rozhodli, že Brno v tyto sváteční dny musí vypadat jednoznačně německy…Používání jiných než rakouských státních a moravských zemských vlajek zakázali, všechny děti dostaly jednotné žlutočerné papírové kloboučky, každá škola musela být označena tabulkou s názvem v německém jazyce… Moravská národní strana sice přijala rozhodnutí brněnských radních rovněž s překvapením a velkým zklamáním, na účast Čechů při vítání hlavy státu však měla jiný názor… Balkon a celé průčelí Besedního domu nechali alespoň vyzdobit girlandami z jehličnatých větví, květinami a umělecky provedenými znaky zemí Koruny české – český lev v největším provedení uprostřed, moravská a slezská orlice o něco menší po stranách.*“[59]

Uvedeným citátem se přesouváme do bouřlivých a národnostně vypjatých 90. let 19. století, kdy česká společnost v Brně (potažmo na Moravě) byla již jednoznačně oddělena od stejným způsobem vyhraněné společnosti německé. Do stejné doby, přesněji do konce června (ve dny 25.–26.) roku 1892 spadala při příležitosti pětadvacetiletého trvání dualismu monarchie i návštěva císaře Františka Josefa I. v Brně. Při této příležitosti se členové „Českého čtenářského spolku“, stejně jako národní aktivisté z řad staročesky orientované Pražákovy Moravské národní strany snažili, ve snaze zdůraznit bilingvní, nikoli čistě německý, ráz města Brna, a to způsobem výše uvedeným. Pracně zhotovená výzdoba Besedního domu, coby bašty češství v srdci města však byla policejní hlídkou vedenou komisařem Wohnoutem na příkaz německého vedení města stržena a navíc nevyšlo ani zdůraznění českého rázu města pomo-

[57] Srov. Moravská Orlice, 23. 8. 1863, dále J. MALÍŘ, *Morava*, s. 355.
[58] F. L. NESVADBÍK: *50 let*, s. 47.
[59] Jiří PERNES: *Pod habsburským orlem. České země a Rakousko – Uhersko na přelomu 19. a 20. století*, Praha 2001, s. 97–98.

cí česky krojovaných účastníků slavnostního špalíru, jímž měl panovník procházet. Dodejme, že vše se navíc přeměnilo ze strany českých účastníků oslav v protidynastickou a protivládní demonstraci, ve které se ventilovala pouze zlost nad zničením výzdoby Besedního domu a nulovou odezvou jak ze strany německé radnice, tak i ze strany A. Pražáka, který nedokázal zabránit (a snad ani nemohl) jak dehonestujícímu zásahu v Besedním domě, tak i pouliční demonstraci z řad českých radikálů vůči vedení města i samotnému císaři.[60]

Pokud bychom na tomto místě mohli zhodnotit výše uvedené póly sebevymezování se „Slovanského (Českého) čtenářského spolku" vůči svému okolí, povšimneme si již na první pohled diametrálně odlišného přístupu v obou zmíněných případech přihlášení se k českému národnímu životu. Zatímco v případě prvém, v situaci raných šedesátých let šlo teprve o postupné zastávání národně česky vyhraněných pozic ve společnosti, navíc s pozůstatky bilingvismu samotného spolku, v případě druhém, v letech devadesátých se spolek již jasně ujímal své národně obranné funkce, kterou se snažil při příležitosti návštěvy samotného císaře v městě Brně prezentovat navenek.

V případě „Starobrněnské Besedy", spolku, který byl v mnohém podoben „Českému čtenářskému spolku", se o postoji k používání snadno čitelných a zapamatovatelných znaků příslušnosti k národu dozvídáme zcela jednoznačně již ze vzpomínek Hynka Bulína (který se později, dne 28. 4. 1893 stal členem Besedy) vztahujícím se k onomu „osudnému" roku 1892: „V *červnu 1892 přijel do Brna císař, na Besedním domě byly vyvěšeny v dekoraci spojené znaky zemí českých pod svatováclavskou korunou. Ty znaky musily býti z příkazu policie odstraněny…také Starobrněnská Beseda měla podobnou dekoraci, ale té jí policie nesebrala – její místnosti ležely daleko za jejím obzorem.*"[61] Dodejme, spíše pro zajímavost, že dle výše uvedené vzpomínky byl daný den ukončen velmi neformálním proslovem předsedy pana profesora Tchoře na téma, *„jak oni v Besedě jsou korunáři (tj. státoprávníci), že on to řekne bez obalu a je to též taky pravda, že všechen národ náš skutečně si přeje, aby byl jeden od Domažlic až po Těšín, od Labi až k Dunaji.*"[62]

U „Občanské besedy Havlíček" máme možnost sledovat používání vnějších, sebevymezujících se znaků již na samém počátku jeho samotné existence. Vždyť za jeho vznikem stála reakce na založení německého čtenářského spolku v Juliánově v roce 1890, díky které vlastně coby trochu svérázná odpověď spolek vznikl. Již od počátku spolek též sledoval linii spolupráce s ostatními, blízkými spolky, což je doložitelné jednak u „Čtenářsko-pěveckého spolku Jaroslav" z Židenic a jednak u „Čtenářsko-vzdělávacího spolku Tábor" tamtéž.[63] Později, v roce 1904 (přesněji na valné hromadě konané dne 16. ledna) se spolek dokonce přihlašuje za součást (byť svébytnou)

[60] Tamtéž, s. 98–99.
[61] Srov. *Padesát let*, s. 6.
[62] Tamtéž.
[63] AMB, fond R 120 Občanská beseda Havlíček (pamětní kniha, nestránkováno), inv.č. 1.

národně sociální strany, což lze považovat za svého druhu další stupeň národního sebevymezení se spolku. Od nového roku 1908 se beseda také prohlásila členem další národní (byť nepolitické) organizace, brněnské pobočky Matice školské.

„Členstvo bylo označeno červeno – bílými stužkami, členové výboru (jako pořadatelé) červeno – bílými páskami.“[64]

Jasnější přihlášení k národnímu vymezení spolku, obzvláště při samotné slavnosti založení spolku dne 17. 7. 1892, si nemůžeme snad ani přát. Námi vyřčená slova jsou určena aktu „Čtenářsko-vzdělávacího spolku Tábor“ ze Židenic, který tak jasně, již na samém počátku svého působení definoval své národní sebevymezení. Později svůj národní postoj reprezentoval spolek v případě návrhu pana Uncajtyka ze dne 30. 9. 1893 pozvat na zábavu konanou tímto spolkem místní spolek vojenských vysloužilců, na což bylo reagováno poukazem, že tento spolek by se musel nejdříve vrátit k českému vedení, které bylo za německé před časem zaměněno.

Podobně jako v případě ozdobení členů spolku při slavnosti založení, bylo spolku c. k. místodržitelstvím vyhověno i v žádosti o užívání členských odznaků (jejichž podobu kupodivu známe: odznak byl ve tvaru bílo – červeně koseného renesančního štítu s nápisem „Tábor v Židenicích“) a spolkového praporu, což bylo slavnostně oznámeno na schůzi dne 17. 12. 1893. Následně bylo přikročeno k zhotovení tohoto praporu, což si vzal na starost spolek „Vesna“ (známý spíše v jiném kontextu) a to (jak bylo podotknuto na mimořádné schůzi dne 17. 2. 1894) za sjednaných podmínek, které konkrétně znamenaly, že látku i práci zaplatí spolek „Tábor“, což se však dalo očekávat. Posléze na schůzi konané 7. července bylo rozhodnuto o „matce praporu“, kterou se měla stát paní Miroslava Prokešová, choť JuDr. F. Prokeše, advokáta v Brně. Samotný prapor měl pak být předán spolku na slavnosti v Brně. O týden později bylo při této příležitosti rozhodnuto o pořízení stejnokrojů pro dva praporečníky (prvními byli místopředseda Václav Ritschl, pozdější předseda a František Zháněl), kteří měli mít při spolkových slavnostech prapor na starost. Tento stejnokroj sestával z (sokolské) poděbradky s pérem, čamary, košile s národním (zřejmě krojovým) vyšíváním a z tzv. šupy (šerpy?) červeno – bílé kolem prsou. Snad i díky důkladným a náročným přípravám byl spolkový prapor (o jehož podobě však nemáme bohužel bližší údaje), významný znak národního sebeurčení a reprezentace spolku navenek, odhalen až na lužánecké slavnosti konané dne 16. 9. 1894.

Na závěr uveďme poněkud kuriózní případ národního sebevymezení a reprezentace navenek, týkající se „Čtenářsko-vzdělávacího spolku Vlast“ ze Slatiny, který své určení „potvrdil“ koupí „Rukopisu Zelenohorského a Královédvorského“ (RKZ), a to v roce 1912 (přesněji 18. 8.), kdy dané rukopisy byly upřímně řečeno již dávno pasé.[65] I tento čin však jasně dokazoval, že ve všech, to jest i lokálních spolcích, se vnitřní

[64] AMB, fond R 116 Čtenářsko – vzdělávací spolek Tábor (rukopis – nestránkováno), inv.č. 1.

[65] AMB, fond R 41 Protokolní kniha Čtenářsko – vzdělávacího spolku Vlast ve Slatině (nestránkováno), inv.č. 21 / 1.

život odrážel navenek často jednoduchými, avšak lehce čitelnými sebevymezujícími znaky, ať už se jednalo o vybavení spolku praporem a jeho slavnostním svěcením, výzdobou oken národními znaky (a to i přes riziko postihu ze strany německého vedení města Brna v případě ČČS), národními slavnostmi či koupí poněkud archaicky působících, avšak výsostně národních Rukopisů.

Druhou oblastí vnějšího života spolků, již budeme nyní sledovat, je podpůrná činnost, pomoc a podpora jiných národních spolků. Částečně jsme dané téma vymezili již výše, a proto jej doložíme pokud možno stručně a to na základě čistě pramenných záznamů.

„*Vynikajícího postavení nabyl v důsledku své pozice v Besedním domě Slovanský čtenářský spolek, který si zde pronajal celé první patro, avšak své místnosti poskytoval i mnoha dalším českým spolkům, sdružením a kroužkům. Patřily k nim Filharmonický spolek, Beseda brněnská, TJ Sokol,…Dobročinný komitét dam, Musejní spolek, Národní jednota pro jihozápadní Moravu, Právnická jednota moravská, Akademický čtenářský spolek Zora, Podpůrný spolek Brandl…Spolek českých učitelů, ale také Ruský spolek a mnohá další sdružení.*“[66]

„Slovanský (Český) čtenářský spolek“ již od počátku svého působení v Besedním domě poskytoval své zázemí i mnoha jiným spolkům. Například v roce 1897 (jak vyplývá ze zápisu valné hromady konané 8. 2. 1898)[67] využívalo tohoto zázemí celkem 49 spolků a společností, mezi kterými byli nejznámějšímu zřejmě „Matice školská“, „Beseda dělnictva československého“, „Spolek českých techniků“ či „Vesna“. Na oplátku pak samotný ČČS podporoval spolek „Radhošť“ a jeho vlastní stolní společnosti (viz výše), které samozřejmě přispívaly i na spolky jiné. Z uvedené správy dále vyplývá, že ČČS využíval i jiné formy podpory dalších spolků, formy finanční. Podporoval tak různě velkými částkami (v rozmezí od 10 do 150 zlatých) kupříkladu „Krejcarový spolek v Husovicích“, „Cyrilskou Jednotu u sv. Petra a Pavla“, „Družstvo pro vybudování Besedního domu na Starém Brně“, „Mateřskou školu v Juliánově“ aj.[68]

Oproti uvedenému případu ČČS, lokální, masově zaměřené spolky mohly prokázat pouze menší podporu jiným spolkům, neboť samy někdy stály na kraji existence (viz případ „Vlastimila“), přesto však jejich kolegialita vůči svým partnerům byla obdivuhodná: zejména jejich finanční příspěvky pomáhaly udržovat mnohé, zejména vzdělávací organizace „nad vodou“. Pocítila to kupříkladu mateřská škola v Žabovřeskách, na jejíž zřízení přispěl nemalou částkou 150 zlatých (získaných z dožínkové slavnosti konané 5. 8. 1894) „Čtenářsko-hospodářský spolek Vlastimil“[69] či mateř-

[66] K. ALTMAN – J. KRMÍČEK, *Besední dům v Brně*, s. 4.
[67] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.
[68] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.
[69] AMB, fond R42 Čtenářsko – hospodářský spolek Vlastimil – Kniha protokolů (nestránkováno), inv.č. 1.

ská škola na dnešní Táborské ulici, kterou finančně podporoval jak „Čtenářsko-vzdělávací spolek Tábor“[70] (kupříkladu dne 28. 8. 1892 částkou 100 zlatých), tak i o pět let později „Občanská beseda Havlíček“.[71] O výši jejího příspěvku pocházejícího z divadelního přestavení však nemáme bohužel bližší údaj. „Čtenářsko-vzdělávací spolek Vlast“ ze Slatiny v předválečném období pro změnu podporoval (mimo výtěžků z divadelních představení určených pro místní obecní školu) řadu významných spolků, jakými byli například „Národní jednota pro jihozápadní Moravu“ či vídeňský spolek „Komenský“, byť částkami menšího rázu (po dvou korunách),[72] což se však u tohoto lokálního spolku dá zřejmě předpokládat.

Vzájemná podpora a pomoc mezi jednotlivými spolky (vyplývající z potřeby spojit národně obranné síly na lokální úrovni) se prokazovala i jinými cestami, než „pouze“ finanční podporou a propůjčením spolkových místností. Spolky se podporovaly i vzájemnými (často demonstrativně laděnými) návštěvami, ať již formou delegátů, či všech členů, a to nejčastěji při příležitosti výročí spolku, národních slavností či významných výročí.

„*…na zvlášť honosné večírky si potrpěli členové elitního Českého čtenářského spolku. Jejich obvyklou součástí byla i recitace vzletných veršů, skládaných k tomu účelu a opěvujících oslavencovy zásluhy…taneční zábavy od merend, věnečků a zábav pořádaných v tradičních termínech, například kateřinskou, mikulášskou či silvestrovskou taneční zábavou, až po reprezentační plesy.*“[73]

Pořádání zábav pro širokou veřejnost bylo jednou z mnoha příležitostí, kterými spolky obohacovaly kulturní život místního společenství. Jejich cílem bylo nejen poskytnout zábavu, ale, a to zřejmě v našem případě především, zaujmout a prezentovat názory a postoje toho kterého spolku, byť cestou nepřímou. Šlo tak o reprezentaci samotného národního sdružení, o upoutání pozornosti k jeho činnosti a získání nových příznivců či dokonce členů. Rozmanitost těchto zábav spočívala v rozmanitosti a odlišnosti spolků, které je pořádaly. Lokální, masově zaměřené spolky pořádaly spíše (jak si na příkladech ukážeme) drobné, ne tak reprezentativní slavnosti, orientovaly se spíše k udržování a podporování dosavadních lidových (de facto folklórních) zvyklostí, které přetransformovávaly v lidové veselice svého druhu. Oproti tomu honorační, reprezentativní sdružení typu „Slovanský (Český) čtenářský spolek se orientovaly v pořádání reprezentativních slavností typu plesů, koncertů, šibřinek či Silvestrů, kterých se účastnila národní elita ať již kulturního či politického ražení. Tento rozdíl spočíval jednak v šíři finančního zázemí, které spolky na tyto festivity mohly uvolnit, a jednak též v úkolu, který si ten který spolek před pořádáním

[70] AMB, fond R 116 Čtenářsko – vzdělávací spolek Tábor (rukopis – nestránkováno), inv.č. 1.
[71] AMB, fond R 120 Občanská beseda Havlíček – pamětní kniha (nestránkováno), inv.č. 1.
[72] AMB, fond R 41 Protokolní kniha Čtenářsko – vzdělávacího spolku Vlast ve Slatině (nestránkováno), inv.č. 21 / 1.
[73] K. Altman – J. KRMÍČEK, *Besední,* s. 7–8.

podobné festivity dopředu kladl. Pokud danému spolku šlo především o prezentaci spolku vůči svému nejbližšímu okolí a získání jeho podpory, spoléhal se většinou (i vzhledem k výši finančního příspěvku, který mohl dané festivity investovat) na drobné, místně orientované slavnosti (či lépe řečeno zábavy), pokud však spolek zastupoval a bral na sebe úlohu zastoupení místních honoračních elit (kulturních, profesních i politických), pak svůj spolek a názory jím zastávané prezentoval pomocí elitních a okázalých slavností.

Tento model (to jest model elitní) zastával a používal z námi sledovaných spolků především „Slovanský (Český) čtenářský spolek". Hudbymilovné posluchače tak například potěšily **koncerty** pořádané civilními i vojenskými kapelami, jak o tom svědčí například dva koncerty z roku 1901, jejichž produkci provedla hudba c. a. k. pěšího pluku č. 8, sídlícího v „Novoměstských kasárnách".[74] Zábavymilovným návštěvníkům Besedního domu z řad českého, národně uvědomělého měšťanstva vyhovovaly též každoročně pořádané **šibřinky**, tj. maškarní plesy, odvozené z lidových tradic. Nejstarší konkrétní pramenná zmínka vztahující se k těmto zábavám spadá do roku 1882, kdy se šibřinky konaly na téma (jenž bylo každým rokem jiné): „Slet slovanských národů".[75] V roce 1891 (přesněji k datu 7. února) se šibřinky konaly na téma „Zima". Program i maškary vždy danému, předem určenému tématu odpovídaly a tak nás zřejmě neudiví, že v daném roce se šibřinky skládaly z následujících bodů: „*Zima v průvodu sněhuláčků a skřítků, sv. Mikuláš s anděly a čerty, vánoce a vánoční stromek s andílky a dětmi, starý rok, nový rok, sv. tři králové, princ Karneval s masopustní družinou, selská svatba, a posledním bodem programu bylo pochovávání basy.*"[76] Maškary (respektive masky účastníků) následně odpovídaly těmto jednotlivým bodům, potažmo etapám výše uvedených šibřinek a celá slavnost tak připomínala svým způsobem i tradiční průvody.

Posledním významnějším druhem zábavy pořádaným ČČS pro veřejnost byly **Silvestry**, které (jak na uvidíme na příkladu) byly směsicí známých skladeb a šansonů, jakož i divadelních her. Nechybělo ani humorné rozloučení se starým rokem a přivítání roku Nového. Jako příklad nám poslouží Silvestr z roku 1913,[77] ve kterém byly na programu kupříkladu skladby z operety „Polská krev" od Oskara Nedbala, z opery „Vilém Tell" či ukázky z opery „Břetislav a Jitka". V pořadu nechyběly ani úsměvné scénky typu „Rozbité zrcadlo" s hloupým pánem a mazaným sluhou či velká melodramatická balada „Princ Brk a princezna Džinarata" a samozřejmostí bylo i věštění (pro nás z dnešního pohledu zřejmě poněkud mrazivé) proroka na téma jak bude vypadat rok 1914. Na konci pořadu následovalo výše uvedené přivítání Nového roku a pozvání všech zúčastněných na šibřinky, jež se měly uskutečnit na téma „Mezi ledovci" 21. února 1914.[78]

[74] V prostoru dnešního hotelu International poblíž dnešního Besedního domu.
[75] AMB, fond R 33 Fotografie Českého čtenářského spolku v Brně, inv.č. 33, kart. 8.
[76] AMB, fond R 33 Fotografie Českého čtenářského spolku v Brně, inv.č. 33, kart. 8.
[77] MZK – UK Brno, sign. 2619222974, Sylvestr Českého čtenářského spolku v Brně 1913.
[78] Tamtéž.

Lokální, masově působící spolky se oproti výše uvedenému modelu orientovaly, vzhledem k místnímu zázemí a omezeným finančním zdrojům, na pořádání drobnějších, ne tak nákladných slavností, které povětšinou vycházely z lidových zvyklostí. Jak již bylo ostatně několikrát zmíněno, tyto slavnosti (typu dožínek či tzv. obžinek) mnohdy nahrazovaly i sebevymezující se a podpůrné aktivity toho kterého spolku. Lze to prokázat na výše zmíněných dožínkách pořádaných 5. 8. 1894 „Čtenářsko-hospodářským spolkem Vlastimil" v Žabovřeskách, jejichž výnos byl určen ke zřízení místní mateřské školy.[79] O rok později (dne 3. 11.) pořádal spolek slavnost vinobraní v prospěch zalesnění Kozí hory (286 m.n.m.),[80] což poněkud vybočovalo z tradičních podporných aktivit.

Aktivitami typu obžinek proslul zejména výše zmíněný „Čtenářsko-vzdělávací spolek Tábor" ze Židenic, který tuto lidovou slavnost pořádal kupříkladu 28. srpna 1892 s čistým výnosem 100 zlatých a 79 krejcarů určených mateřské škole na dnešní Táborské, kterou, jak již víme, spolek významně a dlouhodoběji podporoval.

„*…ve čtvrtek 1. 12. 1898 se spolek účastnil při příležitosti padesátiletého výročí vlády jeho milosti císaře Františka Josefa I. pochodňového průvodu a v pátek 2. 12. 1898 šel se sborem zdejších hasičů na služby Boží do chrámu Páně do Komína.*"[81]

Uvedeným citátem se přesouváme k poslednímu typu festivit pořádaných sledovanými spolky. Šlo o aktivisticky, vůči vládě a monarchii loajálně zaměřené a na druhou stranu národně obranné slavnosti a příležitosti. Zdánlivě janusovská tvář tohoto typu vnější reprezentace spolků byla ve své době vpravdě neodmyslitelná: za vnější protikladností se skrývala především snaha udržet a posílit své dosavadní pozice i vůči bedlivému dozoru c. k. úřadů, zejména zemského místodržitelství a policejního ředitelství, které měly pravomoc činnost těchto spolků kvůli „závadným aktivitám" pozastavit či dokonce zrušit. Jak však uvidíme, i příznivci spolků, které se přiklonily na přelomu 19. a 20. století k národně sociální straně, zastávali vcelku pragmatickou a umírněnou politiku stanovenou již dne 22. 8. 1868 stranou staročeskou (respektive Národní stranou), to jest politiku státoprávní. Proto se zaměříme na obě podoby této janusovské tváře: na tvář loajality i tvář mírného odporu, tvář národně obrannou.

V případě významného honoračního spolku, kterým byl bezesporu „Slovanský (Český) čtenářský spolek", je první projev doložený z pramenů až k roku 1880, kdy se 10. června společně s dalšími českými spolky účastnil v Brně uvítání císaře Františka Josefa I.[82] Při této příležitosti vyzdobili Besední dům (stejně jako později v roce 1892) červenobílými prapory a čelní stěnu zdobil též zvětšený model Svatováclavské koru-

[79] AMB, fond R42 Čtenářsko – hospodářský spolek Vlastimil – Kniha protokolů (nestránkováno), inv.č. 1.
[80] Lokalita v Brně – Žabovřeskách pod dnešním Palackého vrchem (339 m.n.m.).
[81] AMB, fond R42 Čtenářsko – hospodářský spolek Vlastimil – Kniha protokolů (nestránkováno), inv.č. 1.
[82] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

ny. I přes úmysl brněnských radních, kteří chtěli prezentovat své město jako čistě německé, se v průvodu, kterým měl projíždět na svém vraníku císař, tísnilo mnohem více Čechů, než němečtí nacionálové očekávali. Mnozí z nich navíc v rukou drželi česky psané transparenty a mávali červenobílými vlaječkami. Dá se tedy říci, že Němcům jejich úmysl nevyšel.[83] Nyní se můžeme zamyslet nad intenzitou loajality, kterou spolek v tomto (i dalších) případě prokázal: významnou měrou se na tom zřejmě podílelo jmenování Aloise Pražáka předešlého roku (12. 8.) ministrem – krajanem. Na Moravě se toto jmenování (které Pražák přijal) setkalo s velkým nadšením, což lze doložit mimo jiné slavnostním banketem pořádaným 16. srpna téhož roku v Besedním domě, na který se dostavili (krom jiných) i zemští a říšští poslanci. Při této příležitosti pak následně zazněl i přípitek císaři, pronesený poslancem a starostou „SČS" Lachnitem, přípitek jednotě českého národa od JUDr. Fanderlíka či se dokonce připilo ústy JUDr. Kozánka na smír Čechů s Němci.[84]

Projevy loajality projevované tímto spolkem se týkaly každé významnější slavnostní i tragické chvíle císařského domu. Tak v roce 1889, na valné hromadě 31. ledna vzpomněl starosta spolku (v té době jím byl JuDr. J. Tuček) za všeobecného účastenství vřelými slovy náhlého úmrtí následníka trůnu, prince Rudolfa. Ve svých slovech líčil: „*přebolestné ztráty, jež nejjasnější rodina panovnická, jakož všichni národové rakouští náhlou smrtí následníka trůnu, Jeho císařské výsosti prince Rudolfa utrpěli.*"[85] Spolek i v dalších letech (i přes výše uvedený neúspěch z roku 1892) nepolevoval v dalších projevech loajality, kterou prokázal kupříkladu u příležitosti 50letého výročí vlády panovníka formou mimořádné valné hromady dne 12. 12. 1898, na níž byl pronesen slovy starosty JUDr. J. Tučka slavnostní proslov, po němž se zapěla rakouská národní hymna a následně jednatel profesor V. König podal návrh na poslání deputace k jeho excelenci panu místodržiteli. Návrh, jak zřejmě není potřeba dodávat, byl přijat jednomyslně. Svou loajalitu projevoval spolek svým způsobem až do samého konce monarchie, což se projevovalo například tím, že dle zápisů z valných hromad vlastenecké povinnosti ochotně vyhověl úpisy na VI. a VII. válečnou půjčku po 2 000 korunách.[86]

I další spolky se v této oblasti, v oblasti loajality vůči trůnu a monarchii nenechaly „zahanbit", i když při posuzování zejména jejich aktivismu je potřeba brát v potaz nakolik se jednalo o skutečně cítěné a projevované postoje a nakolik „pouze" o jistý projev devótnosti.

„*Odjel nejdříve 18. července ráno vlakem do Brna, kde jeho přátelé dostali předběžnou zprávu, že má přijet, ale bez bližších časových údajů, takže moravský zemský archivář Vincenc Bran-*

[83] J. PERNES, *František Josef I. Nikdy nekorunovaný český král*, Praha 2005, s. 251.
[84] Tamtéž, s. 233.
[85] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv č. 11, kart. 3.
[86] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11.

dl chodil po dva dny na nádraží ke každému vlaku od Prahy, aby Palackého příjezd nepropásl. Palacký si výslovně nepřál slavnostní uvítání a chtěl pobýt v Brně v úplném klidu, ale vlastenecká společnost brněnských Čechů využila jeho přítomnost v Besedním domě, ve spolkové zahradě pod Špilberkem, na večírku studentů českého gymnázia v Brně i v místnostech Čtenářského spolku, aby mu vyjádřila lásku a oddanost. Všichni bedlivě naslouchali jeho slovům a ochotně odpovídali na jeho dotazy o poměrech v Brně, hlavním partnerem politických rozhovorů byl poslanec Alois Pražák.“[87]

Kratičkým vylíčením situace odvíjející se kolem návštěvy F. Palackého na Moravě v roce 1873 a poněkud „kocourkovské“ snahy utajit a zároveň odhalit příjezd stařičkého „otce vlasti“ do Brna, se dostáváme k druhé tváři sledovaných spolků: k tváři národně obranné a přináležitosti k českému národu, která byla vyjadřována různými peticemi, prohlášeními apod. V případě „Slovanského (Českého) čtenářského spolku“ je první zmínka (byť nikoli pramenně doložená) o národně obranném postoji z roku června 1873, kdy, jak se dozvídáme výše, se spolek účastnil vítání neformálního českého vůdce a klíčového představitele Národní strany (to jest strany staročeské) Františka Palackého v Brně.[88] Zároveň jeho uvítání bylo projevením uznání tohoto „génia vlasti“, který byl českou společností na Moravě masově ctěn již od šedesátých let, a to zejména od zmíněné slavnosti Cyrilometodějské v roce 1863. Dodejme, že i když v sedmdesátých letech docházelo k odklonu politických názorů moravských představitelů českého národního života od Čechů, vztah k Palackému se pro jeho zásluhy na poli národním nikdy nezhoršil.[89]

K roku 1893 (přesněji k výroční valné hromadě 30. ledna) se vztahuje návrh mladého advokáta, koncipienta JUDr. Jaroslava Seidla, aby ČČS ze svého čistého výnosu věnoval 100 zlatých na stavbu Husova pomníku v Praze. Tento návrh, který byl podpořen například JUDr. Adolfem Stránským (představitelem mladočechů na Moravě) či JUDr. Mišoul, však vyvolal v řadách starších, konzervativně laděných členů spolku reprezentovaných kupříkladu Vincencem Brandlem doslova zděšení a argumentovali ostře proti. Jakými argumenty? Tak zmíněný zemský archivář Brandl protestoval například těmito důvody: „*Hus byl škodlivý pro národ český, varuji Vás pánové, abyste pro tento návrh hlasovali.*“[90] Dodal ještě, že dle jeho názoru slouží Husovo jméno za „šibolet“ jisté (zřejmě mladočeské) strany. V závěrečném hlasování k tomuto bodu byl návrh v poměru 41 : 35 hlasům přítomných zamítnut,[91] ovšem vzápětí opozice podnikla neoficiální sbírku na daný pomník, která vynesla 88 zlatých

[87] Literární archiv Památník národního písemnictví, František Palacký, zápisník 19. 7. a 20. 7. 1873, dále Jiří KOŘALKA, *František Palacký (1798–1876). Životopis*. Praha 1998, s. 527.
[88] Tamtéž.
[89] J. MALÍŘ, *K pojímání osobnosti F. Palackého v české společnosti na Moravě,* in: František Palacký 1798–1998 dějiny a dnešek. Sborník z jubilejní konference. Praha 1999, s. 484.
[90] Václav ŠLESINGER, *Zápas půl století. Padesát let bojů o českou Moravu,* Brno 1946, s. 75.
[91] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

a 53 krejcarů, které byly na daný účel zaslány.[92] Účel byl tedy i přes formální odmítnutí valnou hromadou splněn, i když oklikou.

Podobným způsobem ventilovala své národní cítění i „Starobrněnská beseda", která již v roce 1888 (dne 10. 12.) u příležitosti sedmdesátých narozenin F. L. Riegra uspořádala na jeho počest večírek. Podobnou oslavu podnikl i 31. 3. 1892 ke 300. výročí narození J. A. Komenského, o rok později (9. července) pak spolek uctil památku stého výročí narození Jána Kolára. S podobnými oslavami proslul i později: dne 23. 5. 1895 si „Beseda" připomněla stého výročí narození Pavla Josefa Šafaříka, 5. 3. 1896 spolek zaslal gratulaci čerstvému padesátníku Svatopluku Čechovi, o rok později (dne 20. 6. 1897) pak proběhla I. národní slavnost nově ustaveného „Družstva pro zbudování domu Besedy Starobrněnské",[93] za jehož se členy se přihlásili i městská rada královského hlavního města Prahy, dále Beseda dělnictva československého, Sokol Brno, Klub českých velocipedistů a jiní.[94]

U posledního významnějšího spolku, to jest u „Čtenářsko-vzdělávacího spolku Tábor" se národně obranný ráz projevil (byť v poněkud negativistické podobě) v odmítnutí účasti spolku vojenských vysloužilců na zábavě pořádané „Táborem" v roce 1893, z důvodu německého vedení těchto veteránů, které nahradilo předchozí české. Zajímavým dokladem přináležitosti k českému národnímu hnutí, bylo i pravidelné zakončení každoročních valných hromad písní (budoucí hymnou) „Kde domov můj", kterou máme doloženu již z valné hromady konané 8. 1. 1893. Svůj národní postoj dále demonstroval kupříkladu veřejnou slavností svěcení praporu (16. 9. 1894), uniformami praporečníků vycházejících z lidového (respektive spíše sokolského) kroje, či nošením členských odznaků, jejichž podoba byla zmíněna již výše. Veřejnou demonstrací národní přináležitosti byla též podpora (v reakci na negativní postoj moravského zemského sněmu) „Národopisné výstavy", na niž spolek přispěl dne 2. března 1895 pro něj nemalou finanční částkou ve výši pěti zlatých. Obnos byl zaslán redakci Lidových novin (pozn. autora: tj. orgánu Moravské lidové strany – moravských mladočechů) pod heslem: „*Dřív ty naše hory strachem v dálce zmizí, než – li řeč svou dáme za tu Vaši cizí.*"[95]

Když bychom se nyní pokusili zhodnotit vnější, na veřejnost obrácenou činnost sledovaných spolků, dospějeme k závěru, že tyto na první pohled formálně zájmová, kulturně vymezená sdružení se ve své činnosti obrácené k širší veřejnosti nezbytně (již na základě národně obranné funkce, kterou postupně přejímaly) a snad i zcela zákonitě přesouvaly v obranu českých (a nejen kulturních) zájmů. Zájmů, které byly prosazovány různými a rozličnými způsoby od podpory podobných národních spol-

[92] V. ŠLESINGER, *Zápas*, s. 75.
[93] AMB, fond R 29 Starobrněnská beseda – Pamětní kniha Starobrněnské besedy (nestránkováno), inv.č. 1.
[94] Srov. *Padesát let*, s. 10.
[95] AMB, fond R 116 Čtenářsko – vzdělávací spolek Tábor (rukopis – nestránkováno), inv.č. 1.

ků a institucí, přes slavnosti, svěcení praporů, účasti na oslavách dynastických i čistě národně svébytných výročí, po zaujímání manifestačních postojů a prohlášení. Zájmů národních.

I. 4. „Spojenými silami, či rozděleně?“ Spory a konflikty v spolcích i mimo ně

„V neděli dne 21. dubna 1895. Po objednání vepřové obdržel jsem po delším čekání za odpověď, že vepřové není, objednal jsem tedy roštěnou a obdržel za chvíli zprávu, že již není, tedy do třetice všeho dobrého, a objednal jsem šunku, kterou jsem konečně obdržel a ku svému překvapení shledal na některých částech zelenou plíseň. Ant. Holeček, v neděli v půl osmé večer.“[96]

Zdánlivě idylický obraz výše nastíněného, ať již vnitřního či vnějšího života sledovaných spolků nyní a to na základě pramenů i literatury upřesníme a možná i poněkud zproblematizujeme pohledem na konflikty, spory a „žabomyší války“ uvnitř těchto sdružení, které se snažily navenek působit vždy jednotně a spořádaně. Již první pohled do samotných vnitřních dokumentů těchto spolků však prozradí i to, co se mnohdy na veřejnosti skrývalo: nejednotnost, rozbroje a drobné, povětšinou slovní konflikty, které se ve spolcích (ne)řešily a jimiž se spolky byly nuceny často zabývat. Často se jednalo o záležitosti triviální, lze se však setkat i s konflikty ohrožujícími samou podstatu daného spolku a jeho existenci. Pro upřesnění dodejme, že se nejednalo pouze o vnitřní, ale mnohdy i o vnější konflikty povětšinou s německým vedením města či samotnou německou národní komunitou.

U „Slovanského (Českého) čtenářského spolku“ lze oblast konfliktů a sporů odehrávajících se uvnitř spolku členit na několik oblastí. Zřejmě nejběžnějších z nich byly stížnosti na kvalitu a úroveň gastronomických služeb poskytovaných restaurací Besedního domu či zahradní restaurací pod Špilberkem, které členové využívali, dále o běžné konflikty odehrávající se v spolkových místnostech kvůli nedorozuměním v čítárně či knihovně a občas se vyskytly i závažnější spory ohledně samotného vedení spolku a jeho morální kvality. Občas též došlo k sporům a konfliktům s německy hovořícím okolím. Většina těchto sporů se odehrávala na stránkách unikátního pramene, který představují tři knihy přání pokrývající období let 1891–1894, 1894–1901 a 1902–1915.

Nejběžnějšími (až malichernými a triviálními stížnostmi a spory) byly stížnosti na kvalitu a úroveň pokrmů a nápojů nabízených hostincem Besedního domu. Tak kupříkladu ze stížnosti vznesené písemně dne 20. 6. 1892 se dozvídáme, že: *„V zahradních místnostech čtenářského spolku posluhují sklepníci, jakých co se neúhlednosti a nejapnosti týká v celém Brně a okolí sotva asi nalézti lze. Všeobecné rozhořčení nabylo však včerejšího dne*

[96] AMB, fond R 33 Kniha přání Českého čtenářského spolku z let 1894–1901 (nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

(neděle) svého vrcholu, když jeden z těchto otrhanců peníze po německu žádal, a byv za to k pořádku volán, skoro úplnou neznalost češtiny najevo dal. Žádáme tímto co nejdůrazněji, aby v tomto ohledu neodkladně náprava se stala. V Brně 20. 6. 1892. Korec, Vévoda, Dostál aj.“[97] Odpověď následovala hned vzápětí a byla sepsána jednatelem spolku Rudolfem Dvořákem: „*Sklepníky, jichž mimořádně je potřeba v restauraci, najímá p. Jonák, který poukazuje na to, že v nynější době je nesnadno pořádné lidi dostat. Výbor však uznává oprávněnost této stížnosti a nařídil hostinskému co nejdůrazněji, aby se podobná nepřístojnost neopakovala. R. Dvořák, jednatel. 23. 6. 1892.*“[98] Dodejme, že i k samotné restauraci Besedního domu byly vznášeny samotných členů.

Podotkněme, že tyto stížnosti se vyskytovaly i nadále, jak nám o tom podává nepřímá a ironicky laděná poznámka z valné hromady 27. února 1904: „…*geometr Kallus praví, že debata o jídle a pivě činila na něho dojem, jako by byl na schůzi čtenářského spolku někde ve Zlámané Lhotě. O tom, co spolek učinil pro duševní potřeby členstva, z debaty neslyšel nic.*“[99] Zcela kuriózní stížností pak byla poslední stížnost k samotné „Knize přání“: „*Slavný výbore! Kniha přání ve stavu jakém jest nyní, nikterak nevyhovuje svému účelu. Stalo se totiž, že přání, pokud se týče stížnosti zapsané do této knihy a podepsané více členy, byla přes noc, jakž útržků při tomto listu viditelných patrno, vytržena. Aby se podobným manipulacím a svémocnému vyřizování stížností předešlo, prosíme, aby pořízena byla kniha nová, jejíž stránky byly číslovány. 6. 5. 1894. Holub, Straka aj.*“[100] Podotkněme, že dle odpovědi tamtéž bylo vyhověno a vzápětí byla (raději?) založena kniha nová.

V „knihách přání“ (chtělo by se dodat spíše stížností!) se však vyskytovaly i mnohem závažnější stížnosti na samotné vedení spolku, které hrozilo ztrátou důvěry členů vůči stávajícímu vedení a rozkolem celého sdružení. Uveďme nejzávažnější z nich, jenž byla vznesena na počátku roku 1892. Týkala se stížnosti (vznesené ústy Jana Čapka, člena ČČS 8. února) na druhého místostarostu ČČS, samotného pana JUDr. Aloise barona Pražáka, který se účastnil plesu v „Německém domě“ („Deutsches Haus“),[101] coby baště německví namířeného proti českým vlasteneckým snahám a aktivitám, to jest i proti činnosti ČČS. Odpověď učiněná o den později, 9. února téhož roku ústy jednatele Rudolfa Dvořáka byla až zarážejícím způsobem na toto těžké obvinění stručná. Uvedl totiž, že nemá příčiny, po dobrozdání pana barona, aby v té věci činil nějaké kroky.[102] Janu Čapkovi zmíněná (po pravdě řečeno vyhýbavá)

[97] AMB, fond R 33 Kniha přání Českého čtenářského spolku z let 1891–1894 (nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.
[98] AMB, fond R 33 Kniha přání Českého čtenářského spolku z let 1891–1894 (nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.
[99] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.
[100] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.
[101] Stojící od roku 1891 do 1945 v prostoru dnešního Moravského náměstí.
[102] AMB, fond R 33 Kniha přání Českého čtenářského spolku z let 1891–1894 (nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

odpověď nestačila a proto podal v „knize přání“ další interpelaci a to již 12. února 1892. V tak vážném případě o jaký šlo, stojí (byť možná za cenu jisté rozvláčnosti) dle našeho názoru pro lepší pochopení celé situace, ocitovat celou interpelaci:

„Slavný výbore! Neočekávali jsme, že výbor českého čtenářského spolku postaví se na stanovisko pana místopředsedy a že jej ještě pochválí! Nezvyklým posud způsobem neuvádí výbor důvodů vlastních, nýbrž poukazuje na novinářskou polemiku. Musí tedy také nám býti dovoleno několik slov k onomu „nešťastnému“ zaslání v 31. čísle „Mor.Orlice“. Faktum je, že pan místopředseda první ukázal cestičku do „německého domu“ účastniv se zábavy tam pořádané a tento těžký čin národní vlažnosti nedá se omluviti u místopředsedy českého čtenářského spolku důvody žádnými, nejméně ale polehčujícími okolnostmi, které pan místopředseda uvádí. Národnost nedá se jako civilní kabát odložit a nesmí se též trpěti, aby národní vlažnost za důstojnickou uniformu se schovávala. Praví-li pan místopředseda, že tam byl jen malou chvíli, pak zapomíná, že v malé chvíli již často velké interesy byly zadány. Bez pozvání na zábavy nikdo nechodí a vykonávání povinnosti společenské nesmí jíti tak daleko, aby zadávána byla hrdost národní, jíž na Moravě právě nejvíce máme zapotřebí. Pouhé ujišťování pana barona Pražáka „že veškerým svým posavadním jednáním prokázal se býti věrným synem národa svého, ku kterému vždy s hrdostí se hlásil“, nenalezne ani v nás, ani v našem lidu víry potud, pokud skutky jeho nebudou tomu nasvědčovati. Neboť bohužel není případ tento nahodilý a kdo si vzpomene jak před rokem nebo dvěma lety při slavnostní události, která jest v životě člověka nejvýznamnější, pan místopředseda českého čtenářského spolku krutě na národnost svou zapomněl, ten shledá tu neklamný symptom vlažnosti národní, která při nejbližší příležitosti v celé své velikosti opět se objeví! A trapné činy tyto jsou tím trapnější, považíme-li, že ne národ panu baronu Pražákovi, nýbrž on národu je zavázán.Na malém muži žádá se, aby pro národnost své nejdražší statky nasadil, avšak tzv. „vůdce“ chodí na zábavu do „německého domu“, aniž by se pro to našlo slovo pokárání, na malém muži žádá se disciplina a hrdost národní, kdežto „vůdce“ ji dle potřeby s civilním kabátem odloží, na malém muži žádá se, aby se skutky jeho srovnávaly s jeho slovy, avšak u „vůdce“ stačí pouze blahosklonné prohlášení! Jaký div pak, že na všech stranách na místo, abychom rostli, den ode dne klesáme a slábneme jak to ukázalo zdejší poslední sčítání lidu, volby do obchodní a živnostenské komory, volby do říšské rady atd. Proto nejsme s vyřízením výboru spokojeni a žádáme, aby ku vyřízení této důležité události svolána byla mimořádná valná hromada. Pro případ ten pak, že by výbor žádosti a svolání mimořádné valné hromady z jakéhokoli důvodu místo nedal, tedy žádáme slušně, aby otázka tato dána byla na program nejbližší řádné valné hromady. V Brně 12. února 1892. Jan Čapek. Dr. Seidl.“[103]

Jaká pak byla odpověď jednatele spolku na tuto opětovnou stížnost stran účasti místostarosty spolku A. Pražáka na plesu konaném v „Německém domě?“ Velmi výmluvná, posuďte sami: *„Výbor přešel přes tuto interpelaci k dennímu pořádku. 24. 2. 1892. Rud. Dvořák, jednatel.“*[104]

[103] AMB, fond R 33 Kniha přání Českého čtenářského spolku z let 1891–1894 (nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

[104] AMB, fond R 33 Kniha přání Českého čtenářského spolku z let 1891–1894 (nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.

Občas (i když zřídkakdy) docházelo pak i ke konfliktům s vnější mocí v souvislosti s německou, nacionálně laděnou společností. Příkladem uveďme spor z roku 1895 (táhnoucí se až do roku 1897) ohledně možnosti účasti vojáků c. a k. pěšího pluku č. 8 z blízkých „Novoměstských kasáren" na koncertech ČČS, ať již v roli vystupujících, či poslouchajících a bavících se diváků. Tomu všemu však měl být od večera 6. 6. 1895, kdy měla v Besedním domě koncertovat hudba, naráz konec. Způsobilo to psaní poslané hejtmanem Schwabem, který přišel namísto vojenských hudebníků a uvedený dopis předal panu JUDr. Tučkovi, starostovi ČČS, který měl pořádání daného koncertu na starost. Pro zajímavost si uveďme, co ve zmíněném dopise přesně stálo: „*Na rozkaz pana místního velitele polního podmaršálka Eduarda Succowatyho, nebude dnes hráti vojenská hudba v Besedním domě. Což račte vzíti na vědomost. Hejtman Schwabe.*"[105] Současně byl při té příležitosti přečten večer toho dne ve všech brněnských kasárnách v denním rozkazu přísný zákaz návštěvy Besedního domu všem důstojníkům a vojákům. Následně byl pak předčítán denně při všech tak zvaných raportech. Když pořadatelé daných koncertů z řad ČČS pátrali po příčině tohoto opatření, dostalo se jim důvěrného sdělení, že tento zákaz přišel v reakci na jeden z koncertů Besedního domu, na kterém se údajně hrála směs tak zvaných národních písní, mezi nimiž zazněla i ruská hymna, při které prý obecenstvo demonstrativně tleskalo. Spolek toto nařčení hned demonstrativně popřel a ústy poslance za lidovou (mladočeskou) stranu a současně starosty ČČS JUDr. Tučka interpeloval v této záležitosti ve Vídni ministra zeměbrany barona Kriegshammera, který však na to odvětil, že dané nařízení Succowatyho bylo správné a že musí být předem postaráno o to, aby důstojníci se nezúčastňovali nějakých politických (sic!) demonstrací. Členové spolku (respektive jejich ženy), jakož i uvědomělá část české společnosti na tuto odpověď zareagovali kuriózním, avšak účinným prostředkem. Vystupovali z rakouské organizace mezinárodního Červeného kříže a postupně se k tomuto postoji přidávaly hromadně svými usneseními i celé obce, jako například Dukovany. Ministerstvo války (kterému v případě válečného konfliktu samozřejmě velmi záleželo na co největším počtu dobrovolných dárců krve formou Červeného kříže) bylo donuceno těmito okolnostmi 28. l. 1896 přikázat polnímu podmaršálkovi E. Succowatymu, aby daný zákaz odvolal. Ten to udělal jen s největším sebezapřením a přesto tento jeho čin situaci příliš nezlepšil. Proto nás zřejmě neudiví, že vzápětí, 31. ledna téhož roku, byl penzionován a následně 20. dubna dokonce opustil město Brno.[106] V tomto případě (na rozdíl od výše uvedeného konfliktu v roce 1892) spolek, potažmo celá česká veřejnost v Brně, svůj spor díky své důmyslné taktice vyhrála.

Dodejme však, že oba výše zmíněné spory (či lépe řečeno konflikty) byly spíše ojedinělými, neboť spolek zastával (alespoň svým vedením) nadále loajální, provládní a promonarchistický postoj.

[105] V. ŠLESINGER, *Zápas*, s. 78.
[106] Tamtéž, s. 82.

„Starobrněnská beseda“, coby další názorný příklad, byla na první pohled nekonfliktním, jednotným spolkem, který dle své pramenné základny neprokazoval žádné známky vnitřních sporů, či rozbrojů. O to více nás však zřejmě zaujmou již výše nastíněné události, které prokazují, že spolek, byť sám uvnitř svých řad nekonfliktní, byl „trnem v oku“ vnější, německé komunitě, která měla na Starém Brně, kde spolek sídlil, silné pozice. Dokládá to případ kamenování Besedního domu ze strany německých radikálů dne 1. října 1905, tj. v den „osudného“ „Volkstagu“,[107] či křivé nařčení (dodejme, že anonymním udáním) členů spolku v dobách I. světové války z údajného spiknutí proti vládě (potažmo dynastii), což však bylo záhy (za asistence policejního dohledu) vysvětleno.[108]

Na závěr této drobné úvahy nad spory a konflikty ve spolcích i mimo ně se pokusíme výše uvedené zhodnotit a to i přes nedostatek pramenných dokladů vztahujících se k této problematice. I tak lze však na základě dochované dokumentace (a četnosti stížností a sporů v ní se nalézající) „Slovanského (Českého) čtenářského spolku“, coby zástupce honoračních spolků, odvozovat hlavní oblasti problémů a starostí, které členy tohoto i jiných sledovaných spolků trápily. Šlo především (jak jsme již podotkli) o zdánlivě triviální záležitosti typu kvality (ať již gastronomických, knihovnických apod.) služeb přes stížnosti na program a náplň spolku až po obžaloby samotného vedení toho kterého spolku či konflikty vnější. U malých, lokálně a masově vymezených spolků pak charakteristickým bodem třenic, hádek a sporů byla otázka spolkových místností, jejich bytí či nebytí, a to v souvislosti s typickými pronajímateli těchto prostor, hostinskými, kteří se v případě neshody, neporozumění (ať již jakéhokoli druhu) či tajné (nebo méně tajné) tužby proměnit „nevýnosně“ pronajaté spolkové místnosti v místnosti opět restaurační, otevřené všem, rychle, formou vystěhování zbavovali „nezvaných hostů“. Ke sporům mezi námi sledovanými spolky dle dochovaných pramenných záznamů a literatury nedocházelo. Dodejme, že k otevřeným konfliktům s vnější mocí a nacionálně německy naladěnou veřejností docházelo (alespoň na stranách dochovaných pramenů a literatury) zřídkakdy.

II. Politizace českých spolků na Brněnsku

„Zdejší nadučitel Ant. M. Lang promluvil o potřebě organizace národního dělnictva… soc. demokraté nejednají dle svého programu, ale proti němu. Bojují sice proti kapitálu, ale židovský kapitál chrání. Jejich vůdcové jsou boháči zbohatlí z dělnických příspěvků. Národnosti jsou prý jim rovnoprávny, avšak všichni němečtí soc. demokraté prohlásili, že napřed jsou Němci a pak teprv soc. demokraty. Českých dělníků proti surovému násilí Němců v Čechách

[107] AMB, fond R 29 Starobrněnská beseda – Pamětní kniha Starobrněnské besedy (nestránkováno), inv.č. 1.
[108] Srov. *Padesát let*, s. 13–14.

nezastal se ani jediný soc. demokratický list. Soc. demokracie snaží se u našich dělníků úplně utlumiti cit národní, aby židovských svých vůdců úplně uposlechl a pomáhal poněmčovati naši vlast…soc. demokraté prý ctí stejně všechny národy a jejich práva, ale proto přece soc. demokratičtí poslanci pošpinili české státní právo. Kdo chrání národnost, chrání tím i národní majetek…naše dělnictvo nechť se postaví na vlastní nohy s vlastními vůdci…pak mluvil soc. demokrat Horáček, který se byl do schůze nějak vplížil. Dorážel na mladočechy a na kněze. Shromáždění jej odbylo, že není účelem našeho spolku hanobiti kněžstvo…“[109]

Poslední stránkou sledovaných spolků, o které budeme nyní hovořit, je otázka politizace těchto formálně kulturních, nepoliticky vymezených dobrovolných sdružení. Nepolitičnost si ostatně přímo vetkly do svých spolkových zákonů, stanov. Setkáváme se v nich dokonce s formulacemi typu: „vyjma věcí politických, vyjma přednášky politické“, které činily v jistém smyslu dodatek vymezení účelu toho kterého spolku. Přesto však již od začátku jejich činnosti bylo jasné, že „politikum“ každého z našich spolků spočívá alespoň v obraně a rozvoji národních zájmů proti tlaku vnější, německé společnosti.

Brzy (de facto již od samého začátku každého spolku) se k tomuto prvnímu „politickému“ vymezení začaly přidávat i další, která spočívala v příklonu k té či oné politické strategii, hnutí či straně. Příklon k té či oné straně a rozdíl v intenzitě tohoto příklonu (jak uvidíme, jeden ze spolků se dokonce proměnil v součást a člena určité strany coby spolek) vycházel jednak ze socioprofesního složení spolků a jednak též v této otázce hrála roli doba jejich založení. Na počátku šedesátých let 19. století kdy byl založen první sledovaný spolek, „Slovanský čtenářský spolek“, měla výsadní a dominantní postavení v českém politickém životě Národní strana (strana staročeská). Od let sedmdesátých pak započalo štěpení této strany, osamostatnilo se mladočeské hnutí v samostatnou Národní stranou svobodomyslnou a vznikla celorakouská sociálně demokratická strana. V letech devadesátých kdy vznikla většina zkoumaných sdružení pak dochází, na základě zájmových i ideových rozdílů v obou jmenovaných stranách, jakož i vznikem nových politických směrů, k zakládání řady nových politických stran. Jednou z nich bylo i tzv. hnutí národních dělníků, pozdější strana národně sociální, ke které se přiklonila řada sledovaných sdružení. Obecně platí, a to na základě pramenů či literatury, že honorační spolky (zde zastoupené svou činností, postavením a socioprofesním složením členstva „Českým čtenářským spolkem“, zároveň i „Starobrněnskou besedou“) zastávaly politiku honoračních stran. Moderní, masově zaměřené politické strany naopak významně působily a ovlivňovaly svou politikou tzv. malého muže, tj. příklonem k starostem středních a nižších tříd, lokální, masově působící spolky, jakými byla i většina zkoumaných spolků. Výše řečené je však spíše hypotézou, kterou se pokusíme podpořit či vyvrátit.

[109] AMB, fond R42 Čtenářsko – hospodářský spolek Vlastimil – Kniha protokolů (nestránkováno), inv.č. 1.

„Slovanský (Český) čtenářský spolek“, který vznikl na počátku 60. let 19. století (v roce 1861) se už složením svých zakladatelů hlásil k politice staročeské strany na Moravě. Lze to doložit prezenční listinou I. valné hromady konané 23. 11. 1861, ve které se kupříkladu objevují jména JUDr. rytíře Jana Lachnita, JUDr. Aloise barona Pražáka, Vincence Brandla či Josefa Fanderlika, kteří již v té době byli známi z politického života Moravské národní strany. Sám Alois Pražák (známý ze zasedání moravského zemského sněmu z roku 1848, kde zastával separatistické stanovisko) stál v čele této strany více jak třicet let a vedle něj se ve straně angažovaly (krom jiných) i výše zmíněné osobnosti, které svou profesí a místem působení vytvářely jakousi „brněnskou advokátskou kliku“.[110] Opačným směrem pak byly na stranu (zastávající až do počátku 90. let na Moravě výsadní postavení) provázány četné politické i nepolitické spolky, jako například „Beseda brněnská“ či námi sledovaný „Slovanský (Český) čtenářský spolek“. Nelze však (alespoň pro úplné začátky) říci, již vzhledem k členství několika Němců ve spolku (viz výše), že by byl od počátku spolek ať již národnostně či politicky definován.[111]

Výsadní ideové postavení staročeské strany (posílené zejména tzv. cyrilometodějskou oslavou v roce 1863, která přinesla mimo jiné odchod několika německých členů ze spolku) vůči uvedenému spolku bylo však relativní. Již od počátku se totiž ve spolku vytvářelo mladočeské křídlo, které se o slovo pokusilo přihlásit v roce 1874 krotkým požadavkem na odebírání Národních Listů, který však byl v poměru sedmdesáti osmi hlasů ku dvaceti devíti (při absenci deseti nehlasujících) zamítnut.[112] Zdánlivě krotká neshoda se proměnila ve vážnou roztržku odchodem 30 členů (vedených například J. B. Rudišem, J. Hlávkou a jinými) z řad „Slovanského čtenářského spolku“, kteří v roce 1876 znovu obnovili činnost „Měšťanské besedy“, jenž měla svůj předobraz ve stejnojmenném spolku revolučního roku 1848. Podařilo se jim na krátkou chvíli ovládnout i vedení brněnského Sokola, ale výrazněji politické ovzduší českého živlu v Brně, ba ani jeho spolkový život neovlivnili. I přes vážnost této chvíle (po delší době se například na chvíli na schůzích SČS znovu objevil policejní komisař Vodička!), roztržka, již kvůli výsadnímu postavení spolku v českém národním hnutí brněnského regionu té doby, nebyla dovedena až k samým hranicím nesnášenlivosti, což nám ostatně významně potvrzuje i ten prostý fakt, že daná „beseda“ sídlila v přízemí Besedního domu, to jest v samé baště staročešství na Moravě.

Jistý druh smířlivosti zastánců obou politických směrů mezi sebou navzájem dokládá i to, že v daném období, tj. v sedmdesátých a posléze i osmdesátých letech 19. století, se členy spolku stávají takové (později mladočesky orientované) osobnosti, jakými byli kupříkladu JUDr. Josef Tuček či JUDr. Adolf Stránský. Tito mladočesky

[110] J. MALÍŘ, *Staročeši*, s. 15.
[111] Tamtéž.
[112] F. L. NESVADBÍK, *50 let*, s. 47.

orientovaní členové ČČS, se spolu se svými příznivci pokusili v osmdesátých letech získat vliv v „Českém čtenářském spolku“, „Českém politickém spolku“ a v „Družstvu Národního divadla“, ovšem marně.[113]

Do vedení spolku se později, poněkud kuriózně osobou JUDr. Josefa Tučka dostali jinou cestou. V roce 1887, na valné hromadě 28. ledna odstupuje z vedení spolku JUDr. Jan rytíř Lachnit (jeho dlouholetý starosta od roku 1861) a nahrazuje jej zmíněný Tuček.[114] O jeho mladočeské orientaci netřeba pochybovat, neboť jako vůbec první lidovecký (to jest moravský mladočech) představitel se stává říšským poslancem, a to v důsledku demise (respektive odvolání) ministra (a říšského poslance) A. Pražáka 4. 8. 1892,[115] která následovala (jak jsme již podotkli) po nešťastném vítání císaře Františka Josefa I. v Brně.

Nástup významného moravského mladočecha do čela ČČS v roce 1887 však automaticky neznamenal změnu v příklonu spolku k mladočeské straně na Moravě, jak by se mohlo na první pohled zdát. Spolek již svým socioprofesním složením (členové byli nadále zařaditelní do tzv. kleinbürgertum – to jest do vrstvy složené ze středních a vyšších středních tříd – učitelů, inženýrů, úředníků, svobodných povolání a tak dále) nadále inklinoval k honorační politice Moravské národní strany a tento názor můžeme podpořit i následujícími údaji. V roce 1890 na valné hromadě 21. ledna zastupoval nemocného starostu pana Tučka druhý místostarosta, kterým nebyl nikdo jiný než zmíněný JUDr. Alois baron Pražák, nadále stojící v čele moravských staročechů. O tři roky později (na valné hromadě 30. ledna) dochází následně k výše zmíněnému návrhu pana Seidla o obeslání příspěvku ve výši 100 zlatých na stavbu Husova pomníku v Praze, který (jak již víme) byl silným konzervativním křídlem spolku (v čele se zemským archivářem a významným politikem staročeské strany, panem Vincentem Brandlem) „smeten ze stolu“. Stálý příklon k politice moravským staročechů lze z pramenných materiálů doložit i výše zmíněnými pozdravnými gratulacemi k narozeninám F. L. Riegra (v roce 1898), či W. W. Tomka (ve stejném roce). V neposlední řadě o zachování stávajícího staročeského ovzduší spolku svědčí i zvolení syna A. Pražáka, pana JUDr. Otakara barona Pražáka, do funkce starosty na valné hromadě dne 12. 4. 1902. Přesto, že jej v roce 1910 na postu starosty vystřídal lidovecký (to jest mladočeský) poslanec pan JUDr. František Hodáč, na politické orientaci spolku, vzhledem k výše řečenému, se mnoho nezměnilo.

„*Majitelé kapitálů – židé – snažili se mysl jeho někam jinam odvrátit, zakládali pro dělníky časopisy, stavěli se jim za vůdce, a vystrčili čertovo kopyto: boj proti kapitálu, proti šlechtě a kněžím, boj proti víře. Který kapitál škodí více dělníkům šlechtický a kněžský či židovský. Který*

[113] J. MALÍŘ, *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*, Brno 1996, s. 42.
[114] AMB, fond R 33 Zápisy valných hromad Českého čtenářského spolku v Brně (z období 1861–1918, nestránkováno), inv.č. 11, kart. 3.
[115] J. MALÍŘ, *Od spolků k moderním politickým stranám*, s. 86.

z nich byl poctivě získán? Není v dějinách důkazů, že by nám kdy židé byli prospěli. A naši soc. demokraté nejen že nebojují, nýbrž slepě vykonávají jejich komando.“[116]

Uvedený citát pochází z přednášky nadučitele A. M. Langa, působícího na konci 19. století v malé předměstské obci Brna, ze Žabovřesk. Uvedená přednáška uskutečněná na půdě „Čtenářsko-hospodářského spolku Vlastimil“ 16. ledna 1898 dokládá směr, kterým se spolek (znovu) založený za účasti devatenácti osob v obecní kanceláři (sic!) dané obce v roce 1892, ubíral.

V počátcích byl tento spolek orientován místně a o politiku se příliš nezajímal, jak ostatně dokládá kupříkladu zpráva z valné hromady konané dne 5. 1. 1895, která dokládá odebírání jak Moravské orlice, tak i Národních Listů, to jest listu staročeského i mladočeského, neboť, jak se v dané zprávě praví, ve spolku (čítajícím v té době pouhých 25 členů) byli zastánci obou (politických) směrů.[117] Vcelku poklidná a ustálená situace se však (vznikem národně sociální strany) brzy mění: dne 16. 1. 1898 na spolkové (veřejné) schůzi řeční místní nadučitel A. M. Lang (přijatý za člena dne 12. 5. 1897) v prospěch nově vzniklé národně sociální strany. Ve svém proslovu hovořil i o dělnické otázce a v této souvislosti kritizoval politiku sociálně demokratické strany, která dle jeho názoru byla nenárodní a to pod vedením (jak doslovně říká) „svých židovských vůdců“, kteří chtějí „poněmčovati naši vlast“. Následujícím krokem v činnosti spolku pak bylo přečtení programu národně sociálního a to na schůzi 23. ledna téhož roku. Sled převratných událostí byl dovršen o týden později (dne 30. 1. 1898) ideově podmíněným přejmenováním spolku na „Hospodářsko-dělnický spolek Vlastimil“, který měl na veřejnosti zastupovat výbor složený z řad dělníků, živnostníků a rolníků, tj. oněch malých mužů, na kterých stavěla svou politiku (i kariéru) politická reprezentace národně sociální strany. Metamorfóza strany byla dovršena i rozhodnutím z výborové schůze konané 3. 2. 1898 o odebírání předních národně sociálních listů, konkrétně Českého dělníka a Českých dělnických listů. Dodejme jen, že spolek si však i nadále, přes výše uvedený ideový příklon k národně sociální straně, zachovával navenek svou loajální tvář, tvář založenou na oslavách kulatých výročí jeho milosti císaře Františka Josefa I., či na kontinuálním odebírání (vedle výše uvedených listů) Moravské orlice až do dob svého dobrovolného rozpuštění (a dobrovolného včlenění do Národní jednoty pro jihozápadní Moravu) dne 31. ledna 1904.[118]

U „Občanské besedy Havlíček“, založené v roce 1890 v malé předměstské obci Juliánov, se první zmínka o politizaci tohoto spolku vztahuje k zápisu Františka Moučky, který ve svém hodnocení činnosti sdružení za rok 1897 negativně hodnotí dřívější příklon spolku k sociálně demokratické straně formou odebírání jeho listů (pozn. autora: v našem případě především „Rovnosti“ a „Práva lidu“). Naopak pozitivně

[116] AMB, fond R42 Čtenářsko – hospodářský spolek Vlastimil – Kniha protokolů (nestránkováno), inv č. 1.
[117] AMB, fond R42 Čtenářsko – hospodářský spolek Vlastimil – Kniha protokolů (nestránkováno), inv č. 1.
[118] AMB, fond R42 Čtenářsko – hospodářský spolek Vlastimil – Kniha protokolů (nestránkováno), inv.č. 1.

hledí k vyhoštění těchto listů ze spolkových místností a jejich nahrazení listy tzv. národního dělnictva československého, tj. národně sociální strany.[119] Příklon tohoto spolku k této straně byl dovršen přijetím návrhu pana Floriana, člena spolku, aby se spolek stal samostatným údem národně sociální strany na valné hromadě spolku dne 16. ledna 1904.

„*…jelikož se valná část členstva spolku skládá z dělnické třídy, navrhuji, aby spolek vedle hájení národních zájmů měl také na zřeteli zájmy třídy pracující.*“[120]

Uvedeným citátem se přenášíme k pohnuté atmosféře ustavující valné hromady „Čtenářsko-vzdělávacího spolku Tábor“ ze Židenic, konané dne 19. 6. 1892, na které výše uvedená slova pronesl člen výboru pan Culík. Zdálo by se, že tímto vymezením, tj. přihlášením se k zájmům pracující třídy se zároveň spolek přihlásil i k ideové podpoře sociálně demokratické strany, opak je však pravdou. Je to ostatně potvrzeno usnesením ze stejné valné hromady, která rozhodla (na návrh jednatele spolku A. Černého) o zaslání protestu redakci sociálně demokratického listu Rovnost, jenž dle spolku zlehčoval národní podniky a byl (údajně) protinárodně zaměřen. Je samozřejmé, že na počátku let devadesátých (za neexistence národně sociální strany) ještě nebyl spolek zaměřen k politice tzv. národních dělníků, ale již tímto vymezením vůči sociální demokracii dával najevo podobnou „politiku“.

O provázanosti spolku na nově vzniklou stranu národně sociální, a to hned brzy po jejím ustavení svědčí i to, že již na výborové schůzi konané 30. května 1897 se spolek rozhodl odebírat národně sociální listy Český dělník a České dělnické listy. Rovněž tak o tom svědčí i rozhodnutí učiněné na výborové schůzi 9. 4. 1898 podílet se na oslavách 1. máje pořádaného národně sociální stranou, stejně jako o rok později. O přináležitosti k této straně svědčí i rozhodnutí ze schůze konané 27. 2. 1899, které souhlasilo s účastí dvou delegátů (předsedy a místopředsedy „Tábora“) na schůzi dotyčné strany dne 6. 3. téhož roku v místnostech ústředí strany na Panské ulici v Brně.

Toto krátké pojednání o politickém zaměření „Čtenářsko-vzdělávacího spolku Tábor“ bychom mohli uzavřít, ale stejně jako u jiných, námi nastíněných spolků, existovalo ono významné „ale“, spočívající v tom, že spolek se nadále (i přes svou novou politickou orientaci) nezříkal pořádání oslav uznávaných národních veličin, tak jak to například prokázal dne 4. června 1898[121] slavností pořádanou společně se spolky „Jaroslav“ a „Havlíček“ u příležitosti stého výročí narození významné postavy českého moderního politického života, „otce vlasti“ Františka Palackého.

Jistou rozporuplnost v oblasti politických sympatií k té či oné straně prokázal (ovšem podobně jako alespoň po jistou dobu většina zkoumaných spolků) „Čtenářsko-vzdělávací spolek Vlast“ ze Slatiny, o čemž svědčí rozhodnutí výborové schůze ze

[119] AMB, fond R 120 Občanská beseda Havlíček – pamětní kniha (nestránkováno), inv.č. 1.
[120] AMB, fond R 116 Čtenářsko – vzdělávací spolek Tábor (rukopis – nestránkováno), inv.č. 1.
[121] AMB, fond R 116 Čtenářsko – vzdělávací spolek Tábor (rukopis – nestránkováno), inv.č. 1.

dne 6. ledna 1913 o odebírání následujících listů: Lidových novin, Hospodáře československého a Moravské orlice,[122] to jest listů které zastupovaly jak názory (v té době již jednoznačně „pohasínajících") moravských staročechů, tak i mladočechů. Myslím však, že v případě tohoto bytostně lokálního a na místní poměry zaměřeného spolku se však nemusíme dané „rozporuplnosti" příliš divit. Vždyť možná právě jen on (spolu s „Čtenářsko-pěveckým spolkem Jaroslav" ze Židenic, o jehož politických názorech či přináležitosti nemáme žádných, v pramenech doložených zpráv) prokázal formálně na politice a politických stranách zcela nezávislou existenci a dostál tak plně zásadě vetknuté do stanov řady sledovaných spolků, zásadě nepolitičnosti.

Na závěr této drobné, avšak významné kapitoly, dodejme, že téměř všechny sledované nepolitické, kulturně orientované národně obranné spolky již ze své podstaty (podstaty vymezení k českému obranně národnímu hnutí) byly vystaveny a podléhaly (někdy i velmi ochotně) vlivu politických stran, ať již honoračně (Moravské Národní či lidové straně), či zájmově a masově (v našem případě České straně národně sociální) orientovaným. Rozdíl mezi těmito spolky byl jen v síle a intenzitě tohoto vlivu, jakož i v socioprofesním složení toho kterého spolku, který následně vymezoval přináležitost k té či oné politické straně.

III. Zhodnocení: možnosti a výhledy dalšího výzkumu

Problematika spolkového života jejíž pokud možno ucelený obraz jsme se pokusili podat, by se jistě dala zkoumat i v jiných, než výše uvedených souvislostech. Jistě by bylo možné kupříkladu sledovat širší než jen regionální (v našem případě brněnské) zázemí, možné jsou zřejmě i další přístupy metodologické a zcela je na místě i otázka podrobnějšího výzkumu jednotlivých sledovaných oblastí, jakož i jiných. Naším cílem však bylo spíše pokud možno reprezentativní, zároveň přehledný obraz aktivit výše uvedených spolků, které mohou (tak i jako další zde neuvedené) být podrobeny dalšímu, podrobnějšímu výzkumu.

Velmi zajímavá je již prvá oblast, které jsme věnovali v našem výzkumu pozornost: oblast sledování socioprofesního složení členstva spolků, které nám pomáhá zodpovědět otázku, zda-li ten který spolek měl honorační či spíše egalitářský, masový charakter, nebo zda-li svým složením (i dalšími oblastmi námi sledovanými) odpovídal vymezení masově působících spolků, které jsme nazvali též typem egalitářským. V této části jsme za pomoci dochovaných pramenů k jednotlivým spolkům, jakož i odborné literatury dospěli k závěru, že k prvnímu výše uvedenému typu spolků zcela jednoznačně přináležel „Slovanský (respektive Český) čtenářský spolek" a přibližoval se mu (svým postavením, vystupováním jeho členů, a do jisté míry i provázaností akti-

[122] AMB, fond R 41 Protokolní kniha Čtenářsko – vzdělávacího spolku Vlast ve Slatině (nestránkováno), inv.č. 21 / 1.

vit) i další sledovaný spolek, „Starobrněnská Beseda“. Ostatní spolky pak přináležely (byť vzhledem k menšímu množství členů vyplývajícího z lokální působnosti těchto spolků) k druhému, to jest egalitářskému, masově působícímu typu spolků, který nestavěl (a vzhledem k svému lokálnímu působení v předměstských obcích ani nemohl stavět) apriori na socioprofesním postavení svých členů.

Vnitřnímu a vnějšímu životu sledovaných spolků je následně věnována další část práce. V ní jsme se pokusili dojít až na samé dno všech možných aktivit, které spolky v rámci své činnosti vyvíjely a kterými, a to zde zejména chceme zdůraznit, pomáhaly upevňovat národní ráz svého bližšího i vzdálenějšího okolí, dle toho, zda-li se jednalo o spolek honorační či egalitářský. Činíme tak za pomoci podrobného studia použitých pramenů i odborné literatury. Konstatujme zde dílčí výsledek, který spočívá v tom, že ačkoli výše uvedené spolky svým vymezením byly spolky kulturními, respektive vzdělávacími, svou činností (záměrně i nezáměrně) přesouvaly své působení (ať již vnitřní či vnější) v oblast obrany národních zájmů. Zde se, podobně jako i v jiných záležitostech vnitřního i vnějšího života spolků (kupříkladu též často v „kondelíkovsky“ laděných sporech a konfliktech uvnitř i vně spolků) nabízí nepřeberné možnosti dalšího, zejména regionálně zaměřeného historického (a nejen historického) výzkumu.

S uvedeným vnitřním a vnějším životem a aktivitou zkoumaných spolků souvisí poslední sledovaná oblast, oblast politizace a politických sympatií spolků, potažmo jejich jednotlivých členů. Ačkoli jak jsme již uvedli, všechny sledované spolky byly při svém ustanovení prezentovány coby spolky nepolitické, svou podporou (ať již více či méně proklamativní) té které české soudobé politické strany dávaly jasně najevo svůj zájem na aktivitách národně obranných. S tím však souvisela i druhá, navenek nastavená „janusovská“ tvář loajality k vládnoucímu rodu a monarchii, která pramenila z formálních i neformálních postojů členů či spíše výborů sledovaných spolků. O formálnosti těchto postojů se lze domnívat především u lokálních, svou prací masově zaměřených spolků, které se postupně přikláněly (oproti spolkům honoračního typu) k straně národně sociální a v jednom případě s touto nacionálně a radikálně zaměřenou stranou, stranou „malého muže“ dokonce splynuly. Dané téma dle našeho názoru stojí za pozornost i v rámci dalšího, na spolkové aktivity zaměřeného výzkumu.

Pokud bychom na tomto místě měli námi dané téma uzavřít, museli bychom zřejmě konstatovat, že oblast českého spolkového života na Brněnsku na přelomu 19. a 20. století poskytuje při hlubším a podrobnějším výzkumu velmi zajímavý, pestrý a myslíme, že i ucelený, mnohdy překvapující obraz každodenního života těchto zájmově působících subjektů, které se významnou měrou podílely na utváření, upevňování a sebepotvrzování českého rázu města Brna i jeho širšího zázemí. Obraz, který by dle našeho názoru v rámci dalšího výzkumu bylo vhodné i nadále upřesňovat.

SEZNAM PŘÍLOH:

Příloha č. 1: Stanovy Slovanského čtenářského spolku ze dne 24. 4. 1862. Uloženo v Archivu města Brna (dále AMB), fond R 33 Český čtenářský spolek, Brno, inv.č. 26, kart. 6.

Příloha č. 2: Ceník jídel a nápojů z plesu Slovanského čtenářského spolku konaného 3. 2. 1874. Uloženo v AMB, fond R 33 Český čtenářský spolek, Brno, inv.č. 35, kart. 14.

Příloha č. 3: Atmosféra stolních společností… Uloženo v AMB, Fond R 33 Český čtenářský spolek, Brno, inv.č. 33, kart. 8.

Příloha č. 4: Hymna stolní společnosti SČS – Obce Šťouralov. Uloženo v AMB, fond R 33 Český čtenářský spolek, Brno, inv.č. 35, kart. 14.

Příloha č. 5: Konkurz na obecního cigána Obce Šťouralov – stolní společnosti SČS (ČČS) ze dne 29. 12. 1895. Uloženo v AMB, fond R 33 Český čtenářský spolek, Brno, inv.č. 35, kart. 14.

Příloha č. 6: Fotografie Šibřinek ČČS z roku 1882 na téma Slet slovanských národů při příležitosti znovuzřízení České univerzity. Uloženo v AMB, fond R 33 Český čtenářský spolek, Brno, inv.č. 33, kart. 8.

Příloha č. 7: Fotografie Šibřinek ČČS z roku 1912 na téma „Zmatek nad zmatek". Uloženo v AMB, fond R 33, Český čtenářský spolek, Brno, inv.č. 33, kart. 8.

Příloha č. 8: Fotografie na paměť 30 let trvání Čtenářsko-pěveckého Spolku Jaroslav z roku 1914. Uloženo v AMB, fond R 122 Čtenářsko-pěvecký spolek „Jaroslav", Brno-Židenice, inv.č. 13, sloha 1.

Příloha č. 9: Poděkování Spisovatele Svatopluka Čecha za blahopřání k jeho osmdesátým narozeninám od „Čtenářsko-pěveckého Spolku Jaroslav"z roku 1896. Uloženo v AMB, fond R 122 Čtenářsko-pěvecký spolek „Jaroslav", Brno-Židenice, inv.č. 1 „Pamětní kniha Čtenářsko-pěveckého Spolku Jaroslav".

Aleš Pavelka

Das tschechische Vereinsleben in der Brünner Region an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Arbeit befasst sich mit dem tschechischen Vereinsleben in der Brünner Regin an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts, in den letzten Jahrzehnten der Existenz der österreichischen Monarchie. Anhand des Quellenmaterials und der Fachliteratur erfährt der Leser über die Problematik des inneren sowie äußeren Lebens der verfolgten Vereine, über die sozio-professionelle Zusammensetzung ihrer Mitglieder, Streitigkeiten und Konflikte innerhalb der Vereine und nicht zuletzt über die Frage der Politisierung der betreffenden Vereine, die – wenn auch als kulturelle und apolitische Organisationen gegründet – am Ende des 19. Jahrhunderts der Politik Rechnung trugen (übrigens ähnlich wie die ganze Gesellschaft in tschechischen Ländern).

Mit Hilfe zahlreicher Beispiele aus erwählten Bereichen des Lebens tschechischer Vereine in der verfolgten Region und Periode wird ihr reiches inneres und öffentliches Leben dargestellt, das auch die Lebensschicksale der ganzen tschechisch sprechenden und sich zum Tschechentum meldenen Population wesentlich beeinflusste, die an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts in Brünn und Umgebung lebte. Die Vereine trugen zur Herausbildung, Verteidigung und Bestätigung der tschechischen Identität und Zugehörigkeit bei. Das Vereinsleben (in unserem Fall das tschechische) erscheint als ein bedeutendes kulturell und historisch bedingtes Phänomen, das sowohl in der betreffenden Periode, als auch Region eine unvertretbare Rolle spielte. Auch deshalb kann gesagt werden, dass die vorliegende Arbeit nur „einen Tropfen im Meer“ darstellt, das zum gegebenen Thema bald folgen sollte.

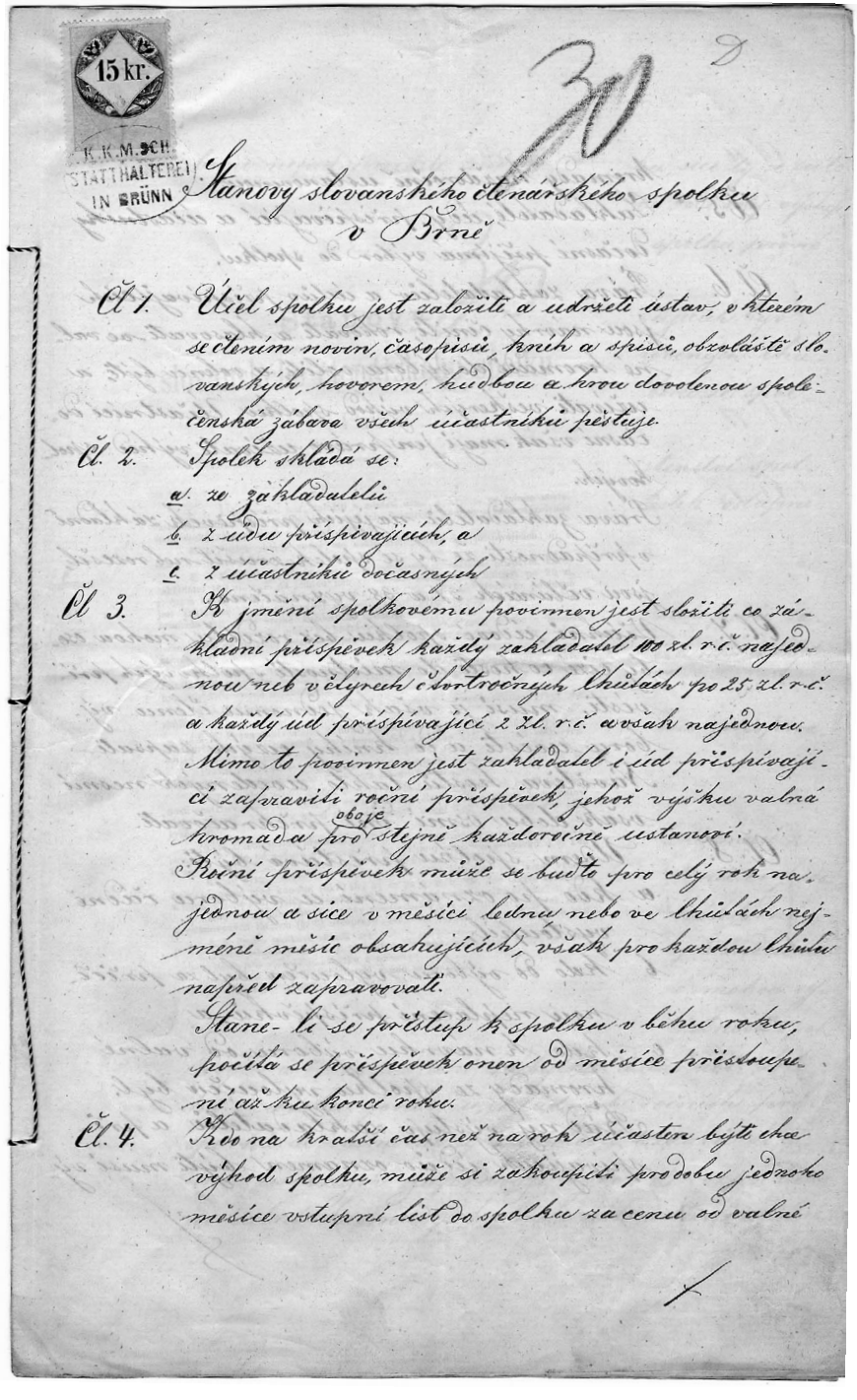
15 kr.
K. K. M. SCH. STATTHALTEREI IN BRÜNN

30

Stanovy slovanského čtenářského spolku v Brně

Čl. 1. Účel spolku jest založiti a udržeti ústav, v kterémž se čtením novin, časopisů, knih a spisů, obzvláště slovanských, hovorem, hudbou a hrou dovolenou společenská zábava všech účastníků pěstuje.

Čl. 2. Spolek skládá se:
a. ze zakladatelů
b. z údů přispívajících, a
c. z účastníků dočasných

Čl. 3. K jmění spolkovému povinnen jest složiti co základní příspěvek každý zakladatel 100 zl. r. č. najednou neb v čtyrech čtvrtročních lhůtách po 25 zl. r. č. a každý úd přispívající 2 zl. r. č. avšak najednou. Mimo to povinnen jest zakladatel i úd přispívající zapraviti roční příspěvek, jehož výšku valná hromada pro obojí stejně každoročně ustanoví. Roční příspěvek může se buďto pro celý rok najednou a sice v měsíci lednu nebo ve lhůtách nejméně měsíc obsahujících, však pro každou lhůtu napřed zapravovati.

Stane-li se přistup k spolku v běhu roku, počítá se příspěvek onen od měsíce přistoupení až ku konci roku.

Čl. 4. Kdo na kratší čas než na rok účasten býti chce výhod spolku, může si zakoupiti pro dobu jednoho měsíce vstupní list do spolku za cenu 50 valné

Příloha č. 1: Stanovy Slovanského čtenářského spolku ze dne 24. 4. 1862.

Příloha č. 2: Ceník jídel a nápojů z plesu Slovanského čtenářského spolku konaného 3. 2. 1874.

CENNÍK JÍDEL A NÁPOJŮ.

Polívky.

kr.

Hovězí maso

au naturel . . . . . ,

Zeleniny.

Studená jídla.

Šunka . . . . . ,
Jazyk . . . . . ,
Salamy . . . . . ,
Sele rosolované . . . . . ,
Telecí kýta s křenem . . . . . ,
Uhoř marinovaný . . . . . ,
Slaneček připravený . . . . . ,
Sardele 3 kusy . . . . . ,
Ementálský sýr . . . . . ,
Švýcarský sýr . . . . . ,
Kozí syreček . . . . . ,
Brimsa . . . . . ,

Moučná jídla.

kr.

Pečeně.

1/4 kapouna . . . . . ,
1/2 kuřete pečeného . . . . . ,
1/2 kuřete smaženého . . . . . ,
Koroptev . . . . . ,
Husy porce . . . . . ,
Kachny porce 80
Holub . . . . . ,
Sele . . . . . ,
Telecí kýta . . . . . ,
Telecí hrudí . . . . . ,
Telecí ledvina . . . . . ,
Skopová pečeně . . . . . ,
Vepřová pečeně . . . . . ,
Srnčí kýta . . . . . ,
Srnčí hřbet . . . . . ,
Zaječí hřbet . . . . . ,
Zaječí noha . . . . . ,
Vídeňské řízky . . . . . ,
Vepřové žeberní řízky . . . . . ,
Jelněčí smažené . . . . . ,
2 smažené telecí nožičky . . . . . ,
1 smažená telecí nožička . . . . . ,
Klobásky . . . . . ,

Zadělávané.

kr.

1/2 kuřete . . . . . ,
Husí drůbky . . . . . ,
Husí játra . . . . . ,
Jazyk hovězí . . . . . ,
Telecí maso . . . . . ,
Skopové maso . . . . . ,
Dušené ledvinky . . . . . ,
Dušené maso s paprikou . . . . . ,
Dušené řízky . . . . . ,
Telecí játra . . . . . ,
Zvěřina . . . . . ,
Zajíc na černo . . . . . ,
Ptáčky . . . . . ,
Maso na pivě . . . . . ,
Plíčky . . . . . ,
Gulas . . . . . ,
Beefsteak . . . . . ,
Svíčková pečeně . . . . . ,
Hovězí pečeně . . . . . ,
Dušené hovězí . . . . . ,

Ryby.

Kapr smažený . . . . . ,
Kapr pečený . . . . . ,
Kapr na černo . . . . . ,
Kapr na modro . . . . . ,
Štika . . . . . ,
Pstruh . . . . . ,

Saláty.

Polní . . . . . ,
Hlávkový . . . . . ,
Okurkový . . . . . ,
Celerový . . . . . ,
Bramborový . . . . . ,

VÍNA.

zl. kr.

Tabulní . . . . . máz

Veidlingské . . . . . v láhvích
Grincingské . . . . . „
Vöslauské . . . . . „
Gumpoldskirchské . . . . . „
Šobeské . . . . . „
Černosecké . . . . . „
Vino de Vanille 6

Samotok.

Karlovické . . . . . ,
Rustské . . . . . ,

Červená vína.

Budínské . . . . . ,
Palovské . . . . . ,

Rýnská a moselská vína.

Španělská.

PIVA.

Plzeňské . . . . . džbánek
Švechatské . . . . . „
Pardubické . . . . . „
Ležák . . . . . „

Obědy v předplacení se mohou v rozličných cenách dle libosti podávati. Tablehote neb hostiny se musí den před tím oznámiti a přání na rozličná jídla udati.

Čeněk Ambros, hostinský.

Tiskem moravské knihtiskárny V. Vetterla v Brně

Příloha č. 3: Atmosféra stolních společností…

Příloha č. 4: Hymna stolní společnosti SČS – Obce Šťouralov.

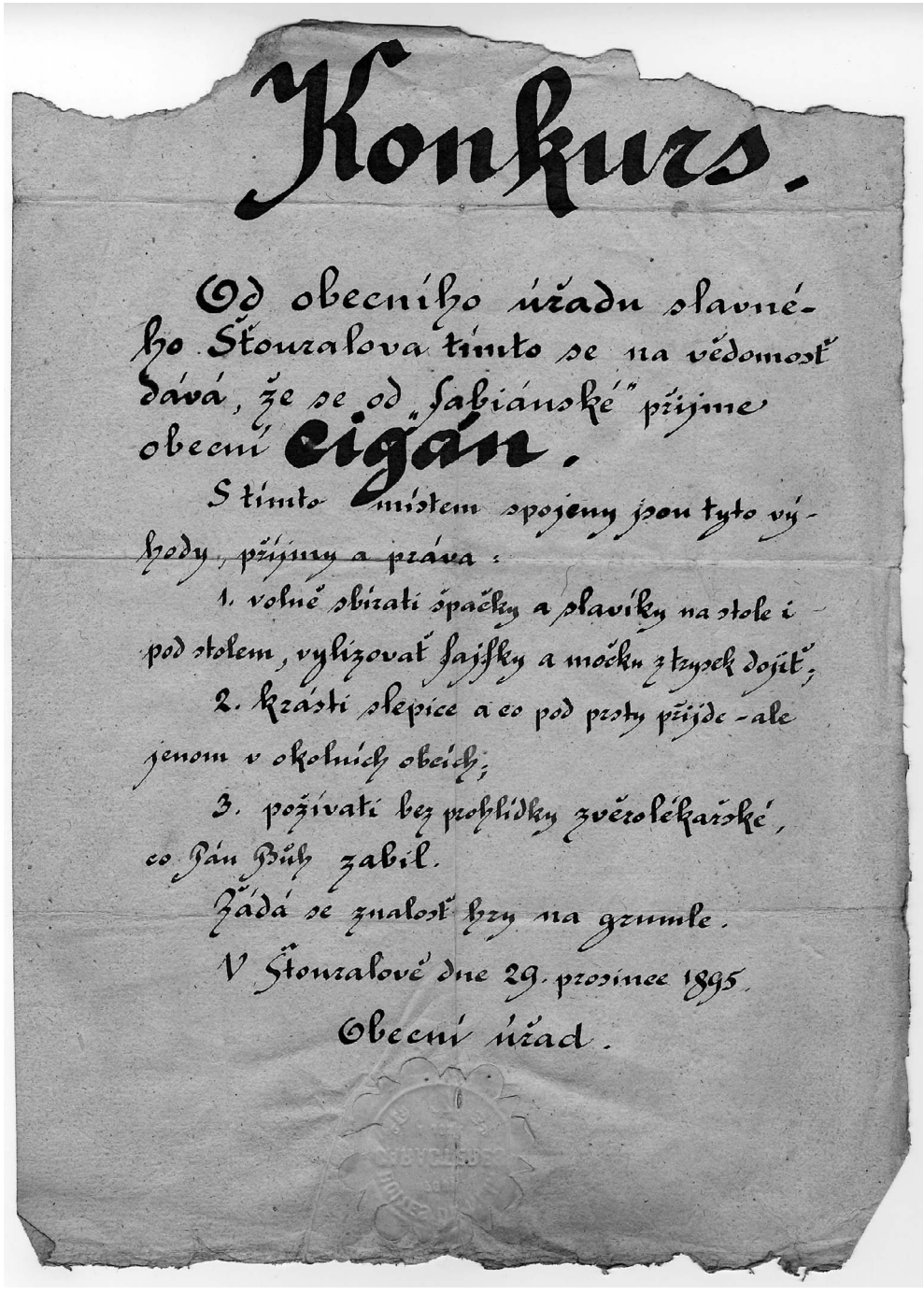

Konkurs.

Od obecního úřadu slavného Šťouralova tímto se na vědomosť dává, že se od „fabiánské" přijme obecní **cigán**.

S tímto místem spojeny jsou tyto výhody, příjmy a práva:

1. volně sbírati špačky a slavíky na stole i pod stolem, vylizovať fajfky a močku z trysek dojiť;
2. krásti slepice a co pod prsty přijde – ale jenom v okolních obcích;
3. požívati bez prohlídky zvěrolékařské, co Pán Bůh zabil.

Žádá se znalosť hry na grumle.

V Šťouralově dne 29. prosince 1895.

Obecní úřad.

Příloha č. 5: Konkurz na obecního cigána Obce Šťouralov – stolní společnosti SČS (ČČS) ze dne 29. 12. 1895.

Příloha č. 6: Fotografie Šibřinek ČČS z roku 1882 na téma Slet slovanských národů při příležitosti znovuzřízení České univerzity.

Příloha č. 7: Fotografie Šibřinek ČČS z roku 1882 na téma Slet slovanských národů při příležitosti znovuzřízení České univerzity.

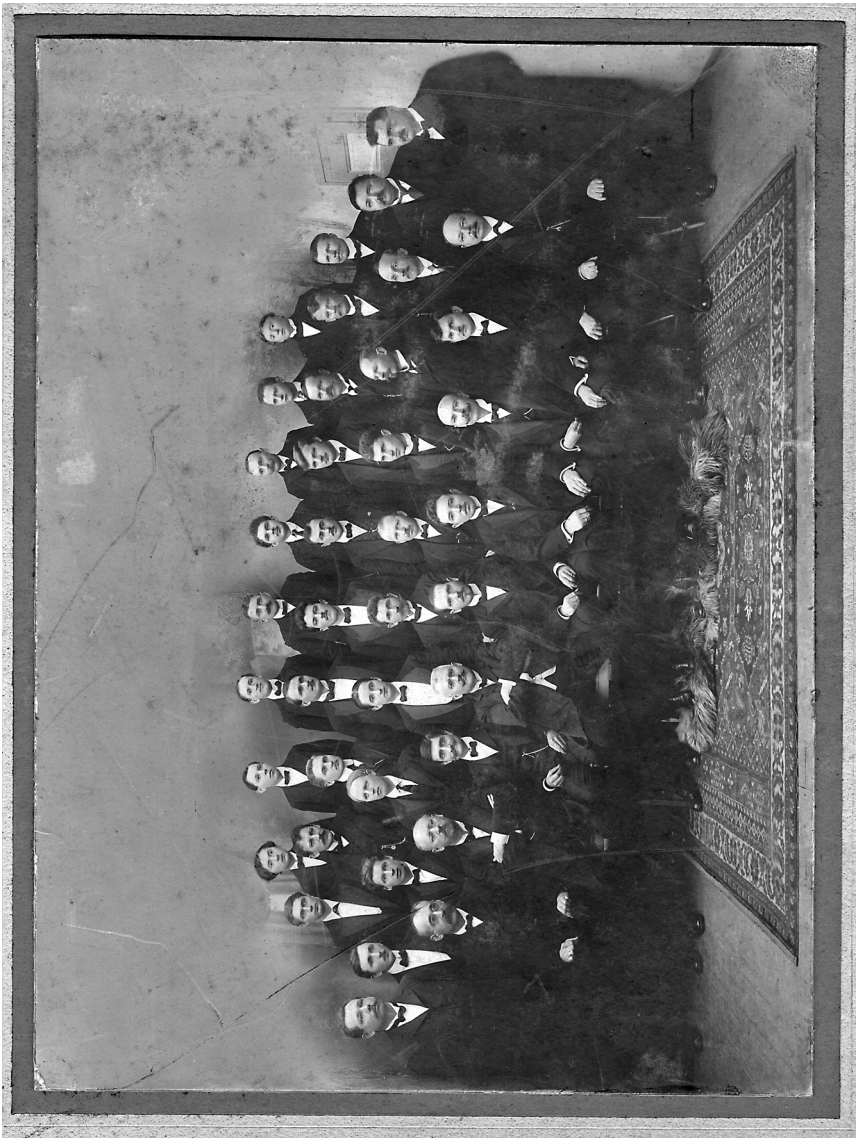

Příloha č. 8: Fotografie na paměť 30 let trvání Čtenářsko-pěveckého Spolku Jaroslav z roku 1914.

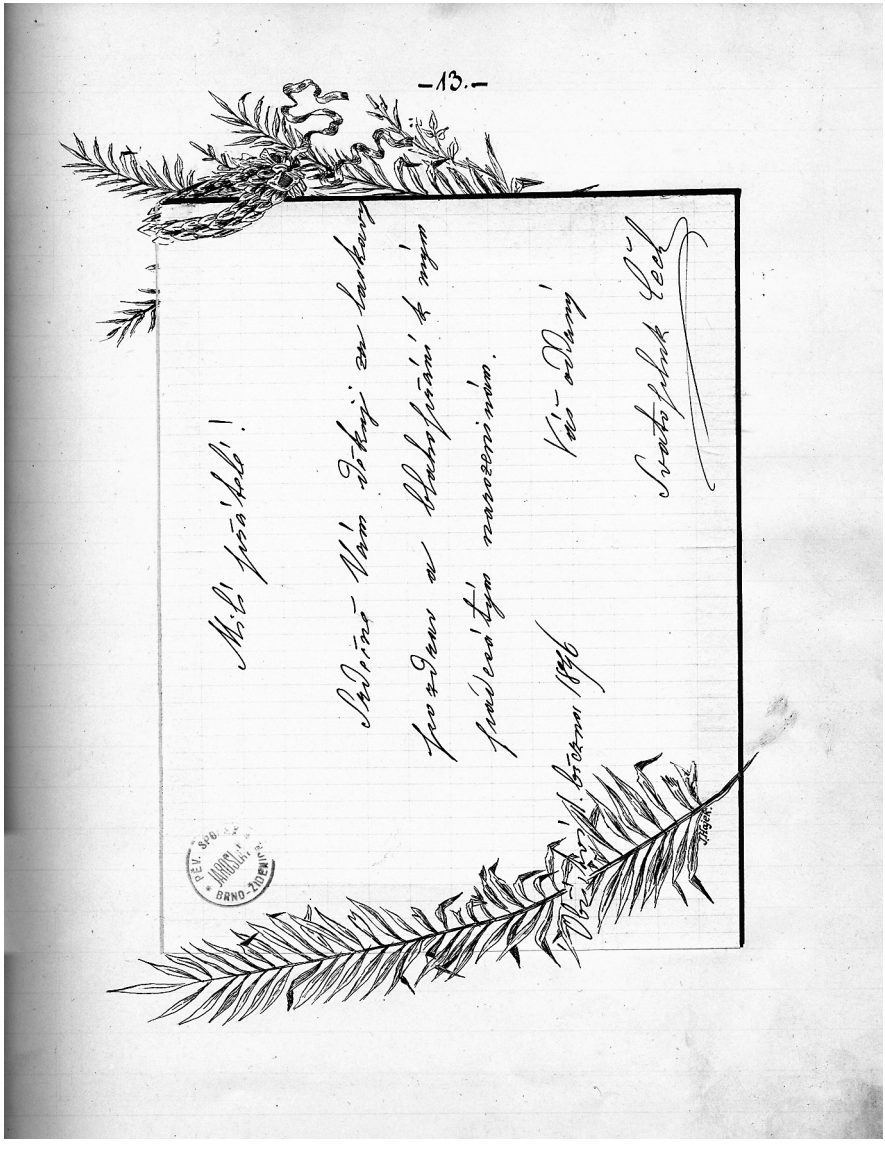

Příloha č. 9: Poděkování Spisovatele Svatopluka Čecha za blahopřání k jeho osmdesátým narozeninám od „Čtenářsko-pěveckého Spolku Jaroslav“z roku 1896.

POLEMIKY

Rudolf Procházka

POZNÁMKY K BRNĚNSKÝM HŘBITOVŮM OBDOBÍ STŘEDOVĚKU A RANÉHO NOVOVĚKU

Archeologické výzkumy posledních desetiletí přinesly řadu informací nejen o životě středověkých obyvatel Brna, ale také o místech jejich posledního odpočinku. Lze dokonce se značnou pravděpodobností tvrdit, že v Brně bylo v různém rozsahu zkoumáno nejvíce vrcholně středověkých a novověkých hřbitovů mezi moravskými městy; ani v širším středoevropské měřítku bychom mnoho takových lokalit nenalezli. Proto připadá na první pohled pokus kolektivu pracovníků společnosti Archaia Brno shrnout dosavadní výsledky do přehledné studie, logický a žádoucí.[1] Již zběžný pohled do textu však v jen trochu informovaném čtenáři vzbudí určité rozpaky, o nadprůměrné nedbalosti však svědčí některé pasáže o výzkumech, které nevedli autoři studie. Zejména stať týkající se odkryvů v minoritském klášteře na sklonku minulého století, které jsem vedl v zčásti velmi obtížných podmínkách běžící stavby, nelze nechat bez uvedení na pravou míru. Cituji: „*Při archeologickém výzkumu v letech 1988 až 1990, probíhajícím v prostoru malé kvadratury situované jižně od klášterního kostela sv. Janů, byly vyzvednuty kosterní pozůstatky mnichů uložených v tomto prostoru. Jednotlivé hroby nebyly nijak podrobně dokumentovány, po vyzvednutí byly následně uloženy v prostoru dvora za presbytářem kostela sv. Janů.*“ První věta je zatížena dvěma faktografickými chybami. První a nejdelší etapa výzkumu probíhala v letech 1987–1989 a 1992. V tzv. malé kvadratuře, což je nejjižnější část areálu konventu, byl roku 1987 odkryt dvůr narušený stavební činností související s rekonstrukcí pro potřeby Moravské galerie. Mohu zodpovědně prohlásit, že se zde nikdy nepohřbívalo. Hroby se nacházely v prostoru tzv. velké kvadratury, a to především v někdejší křížové chodbě. Ve druhé větě se naznačuje hrubé porušení oborové etiky. Autoři citují jednu ze studií, která se tímto tématem zabývá,[2] zde však najdeme zcela jinou formulaci: „*Vysoká koncentrace hrobů byly doložena v západním rameni křížové chodby. Hroby byly až na dva zničeny před započetím archeologického výzkumu stavební firmou.…*“ Předpoklad četných pohřbů se opírá jednak o výpověď stavbyvedoucího, jednak o v době výzkumu viditelné kosterní pozůstatky v bloku nevytěžené zeminy pod jednou z ponechaných sekundárních příček v jižním rameni chodby a v průzkumných šachticích v téže části kláštera. Ojedinělé dokumentované kosterní pozůstatky se dosud nacházejí v nálezovém fondu z výzku-

[1] Petr HOLUB – Václav KOLAŘÍK – David MERTA – Marek PEŠKA – Lenka SEDLÁČKOVÁ – Dana ZAPLETALOVÁ – Antonín ZŮBEK, *Brněnské středověké a raně novověké hřbitovy z pohledu archeologie*, in: Brno v minulosti a dnes 19, 2006, 267–294.

[2] Rudolf PROCHÁZKA, *Zrod středověkého města na příkladu Brna*, in: Mediaevalia archaeologica 2, 2000, s. 65–72, zvl. 72.

mu v depozitáři společnosti Archaia a budou antropologicky zpracovány v rámci projektu Grantové agentury Akademie věd ČR č.j. IAA/800/1068. Z předchozí pasáže vyplývá velmi zvláštní způsob práce s citovanou odbornou literaturou, který je nepřípustný již na úrovni středoškolského referátu. Doufejme, že jde o ojedinělé selhání, za které by se příslušný, v anonymitě kolektivu skrytý autor měl omluvit.

Faktografických chyb a zkreslených údajů ze starších publikací je v článku více. Například ve stati o antropologickém profilu mužské části populace pohřbené u kostela sv. Petra a Pavla se hovoří, že „*věk mužů se pohyboval mezi 50 a 60 lety*" (s. 270). Absence mladších jedinců než udávaná dolní hranice intervalu by představovala, a to nejen ve středověku, evropskou anomálii. Patrně jde o nepřesnou citaci věty zdrojové studie, v níž se praví, že dvě třetiny pohřbených mužů ve skupině hrobů P2 příslušných ke hřbitovu z 13. až 15. století, tedy k 2. a 3. fázi chrámu, se pohybovaly ve věkovém rozmezí 40–60 let. Autoři se vůbec nezmiňují o pohřbech v kostele ani o jednotlivých fázích hřbitova, jehož části byly postupně překryty rozšiřujícím se chrámem, neuvádějí ani nález zatím nejstaršího středověkého náhrobku v Brně patrně z 13. století s nápisem.[3] Z problematických údajů je třeba uvést na pravou míru také tvrzení, že „*hřbitov byl částečně zničen při srovnání vybíhajícího skalního podloží v západní polovině skalního výběžku, na němž kostel stojí*" (s. 270). Původně patrně vyšší, dodnes obnažený skalní vrchol v prostoru fary Petrov 9 byl nejspíše těžen od počátku vrcholného středověku; je málo pravděpodobné, že by se do holé skály v tomto místě pohřbívalo. Hrobové jámy se hloubily do hlinitého nadloží v nejbližším okolí. Byly zachyceny před nynějším hlavním průčelím kostela a nejvzdálenější, zjevně poněkud izolovaná skupina pohřbů byla zjištěna v zásypu staršího objektu již na nynější přístupové cestě na návrší v blízkosti fary, kde stála ve středověku kaple sv. Barbory.[4] Chybně, na přelom 14./15. století, je také datována poslední gotická přestavba kostela, která nejspíše vychází z nesprávného datování B. Samka, které učinil na základě nepřesně časově určených mincí, publikovaných o něco později, což převzal také později P. Kroupa.[5] Demolice krypty staršího chrámu začala až ve 2. třetině 15. století, jak naznačuje keramika s několika desítkami mincí v zásypu.[6] Dataci přestavby do doby až po polovině 15. století podporují i písemné prameny a dochované výtvarné prvky až ze sklonku 15. století.[7]

K pasáži o židovském hřbitově by slušelo využít alespoň předválečné studie o souboru 11 tehdy dochovaných náhrobků, respektive zlomků i s edicí nápisů. Byly nalezeny

[3] R. PROCHÁZKA, *Zrod*, s. 76–78, 128–130; autoři studie citují pouze s. 128–130; k náhrobku například tamtéž, s. 76,77.

[4] R. PROCHÁZKA, *Zrod*, s. 78.

[5] Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska*, Praha 1994, s. 160; Petr KROUPA, *Dobový vzhled gotických kostelů*, in: K. Chamonikola (ed.), Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550. II. svazek, Brno 1999, s. 97.

[6] R. PROCHÁZKA - Zdenka HIMMELOVÁ - Jan ŠMERDA, *Soubor nálezů z 1. poloviny 15. století z katedrály sv. Petra a Pavla v Brně*, in: Pravěk, Supplementum 3, Brno, s. 43–145.

[7] P. KROUPA, *Dobový vzhled*, s. 98, 99; B. SAMEK, *Umělecké památky*, s. 160, 161.

roku 1928 v horní části České ulice při ústí do ulice Joštovy při novostavbě, na jejímž místě dnes patrně stojí objekt Československé obchodní banky (č.p. 694/5).[8]

Vysloveně nešťastně jsou pojaty pasáže o hřbitově při klášteře cisterciaček a starším chrámu P. Marie, kde se hovoří pouze o špitálním hřbitově (s. 285, 286). Autoři se vůbec nezmiňují, že nejstarší hřbitov patrně náležel velkofarnímu kostelu z přelomu 10./11. století, přičemž známý hrob se sekyrou by měl být ještě starší. I pozdně románský kostel druhé fáze sloužil jako farní až do přenesení farních práv ke sv. Václavu roku 1323 a nejspíše se u něj i pohřbívalo. Až po roce 1331 lze hovořit o špitálním hřbitově.[9] Je zarážející, že příslušné pasáže nedoplnila členka autorského kolektivu D. Zapletalová, která se v problematice Starého Brna dobře orientuje.

Jedním z pozoruhodných dokladů prostorových změn ve středověku je písemně doložené rozšíření jakubského hřbitova na jihovýchodní straně, do prostoru vykoupených domů, roku 1349. Tuto plochu zasáhl archeologický výzkum na Rašínově ulici 6 v letech 1997 a 1998 a v podstatě zmíněnou událost potvrdil. V starší studii takřka totožného kolektivu autorů byla nejdříve mnou publikovaná interpretace ignorována, v diskutované studii pak zčásti přijata, přičemž se zde projevil určitý rozpor. Zánik archeologicky zjištěných domů, do zásypu jejichž sklepů byly později hloubeny hrobové jámy, se zde klade do doby kolem roku 1300, přičemž jinde se nepopírá datace události dle zprávy brněnské pamětní knihy o výkupu domů roku 1348 a rozšíření hřbitova v roce následujícím. Tvrzení autorů, že sem byly roku 1349 pohřbívány oběti moru, by si zasloužilo podepření podstatně důkladnějšími argumenty (s. 272, 273, 276).[10]

---

[8] Ludwig LEVY, *Die ältesten Grabsteine in Mähren*, in: H. Gold (red.), Die Juden und Judengemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart, Brünn 1929, s. 23–29. Nejstarší náhrobek je ze datován s určitou výhradou do roku 1286.

[9] Rudolf HURT, *O poloze starého kostela Panny Marie*, in: Časopis Moravského muzea 57, 1972, s. 221–229; Dana CEJNKOVÁ – Irena LOSKOTOVÁ, *Archeologický výzkum ve starobrněnském klášteře*, in: Forum Brunense 1992, s. 11–20, TYTÉŽ, *Archeologické výzkumy na Starém Brně*, in: Brno v minulosti a dnes 11, 1993, s. 23–28; Jiří DOLEŽEL, *K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411*, in: Mediaevalia archaeologica 2, 2000, s. 172–175; R. PROCHÁZKA, *Zrod*, s. 22–25, 27; D. ZAPLETALOVÁ – M. PEŠKA, *Nové poznatky ke starobrněnskému kostelu sv. Prokopa a jeho okolí*, in: Brno v minulosti a dnes 18, 2005, s. 529–535; bibliografie nejnověji u D. ZAPLETALOVÁ, *Staré Brno a brněnská předlokační aglomerace*, in: Archeologické rozhledy 58, 2006, s. 758–771. Rozhodně se zde nelze spokojit citací encyklopedického díla Karla KUČI, *Brno, vývoj města, předměstí a připojených vesnic*, Praha–Brno 2000, které postrádá poznámkový aparát a dokonce i seznam literatury a pramenů.

[10] Petr HOLUB – Václav KOLAŘÍK – David MERTA – Marek PEŠKA – Dana ZAPLETALOVÁ – Antonín ZŮBEK, *Ke stavu poznání nezděné měšťanské architektury vrcholně středověkého Brna*, in: Forum urbes medii aevi II, 2005, s. 96; R. PROCHÁZKA, *Zrod*, s. 82, 106, uvádí ovšem chybné datum odkupu pozemku – 1349 místo správného 1348. Rozpory v tvrzeních autorů týkajících se datování zániku sklepa souvisejí s absencí řádného zpracování nálezového souboru, nahrazeného přímočarou datací nezohledňující postdepoziční procesy. V souvislosti s přípravou citované studie *Zrod středověkého města* jsem vyhodnotil keramiku z části výplně staršího sklepa odkrytého na Rašínově ulici západně někdejší Hřbitovní uličky, který nahradil mladší objekt ztotožnitelný s oním z údaje z roku 1348. Objekt zanikl nejspíše až ve 2. polovině či na sklonku 13. století, respektive jeho zásyp obsahuje takto datovatelnou keramiku. Je třeba vždy vzít v úvahu, že do zásypů se dostával tzv. terciérní odpad z archeologizovaných artefaktů, které mohly být užívány podstatně dříve, než se dostaly do zásypu výkopu.

Článek sleduje převážně jen historicko topografickou problematiku na vlastivědné úrovni, v tomto vymezení jistě přináší řadu cenných informací (například k otázce identifikace kaplí na svatojakubském hřbitově, ovšem bez náležitého propojení s příslušným plánem), neorganicky působí laické zařazování pasáží o výsledcích antropologických analýz.[11] Autoři se zcela zřekli zasazení zjištěných skutečností do širších souvislostí. Například v úvodu bych hledal přehled středověkých farních obvodů v Brně a alespoň základní údaje o pohřbívání u kostelů farních a jiných, případně o vztahu pohřbívání uvnitř a vně kostelů apod. Ostatně tematické omezení na vněkostelní pohřebiště není zcela důsledné (srov. s. 279). Pozornost není věnována například vztahu pohřbívání u mendikantských kostelů a na hřbitovech farních kostelů. Hlubší analýzu postrádá také čistě archeologická problematika hřbitovních stratigrafií, systematicky, v dobovém kontextu se neřeší otázka pohřebního ritu, užívání rakví, náhrobků apod.[12] Za zcela nedostatečnou je třeba považovat mapovou a plánovou přílohu, která by měla být silnou stránkou historicko topograficky zaměřeného článku. Zcela například postrádáme obrazové vyjádření vzájemných vztahů hřbitova a zástavby východně chrámu sv. Jakuba, kde dle výsledků archeologických výzkumů byla ještě ve středověku zbořena většina přilehlého úseku zástavby Běhounské ulice ve prospěch rozšíření funerálního areálu.

Domnívám se, že předmětný článek příliš neprospěl renomé jinak solidního odborného časopisu a představuje nepochybně pobídku ke zkvalitnění práce redakční rady.

[11] Samotné uvedení vybraných antropologických dat bez vzájemného srovnání a zasazení do dobového kontextu je značně problematické; za pokus by stálo například srovnání výsledků paleopatologických analýz s údaji o nemocech v brněnských matrikách, což se ovšem týká již pokročilejšího novověku; srov. například Petra BRABCOVÁ, *Příčiny úmrtí obyvatel svatopetrské farnosti v Brně na konci 18. století*, in: Vlastivědný věstník moravský 54, 2002, s. 188–191. Využití výsledků antropologických dat z brněnských hřbitovů historickou demografií zůstává rovněž úkolem dalšího bádání.

[12] Z početné literatury lze doporučit například Martin ILLI, *Wohin die Toten gingen. Begräbnis und Kirchhof in der vorindustriellen Stadt,* Zürich 1992; z dostupnějších alespoň Norbert OHLER, *Umírání a smrt ve středověku*, Praha 2001 (původní vydání München – Zürich 1990).

SEZNAM AUTORŮ

Seznam autorů sborníku Brno v minulosti a dnes 20/2007

Mgr. Tomáš Borovský, Ph.D., odborný asistent, Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Arne Nováka 1, Brno; tomas.borovsky@seznam.cz

Mgr. Radana Červená, Ph.D., odborná archivářka, Archiv města Brna, Přední 2, Brno; cervena.radana@brno.cz

Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D., odborný asistent, Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Arne Nováka 1, Brno; fasora@phil.muni.cz

Mgr. Mária Glejdurová, odborná restaurátorka, Archiv města Brna, Přední 2, Brno; glejdurova.maria@brno.cz

Mgr. Iva Grünbaumová, doktorandka na HÚ FF MU, Reissigova 4, 612 00 Brno; grunbaumova@mail.muni.cz,

PhDr. Margita Havlíčková, kurátorka, Oddělení dějin divadla Moravského zemského muzea v Brně, Zelný trh 6, Brno; GitaH@seznam.cz

RNDr. Ladislava Horáčková, Ph.D., vedoucí Oddělení lékařské antropologie a odborná asistentka Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kamenice 3, Brno, předsedkyně brněnské pobočky České společnosti antropologické; lhorac@med.muni.cz

PhDr. Hana Jordánková, odborná archivářka, Archiv města Brna, Dominikánské nám. 1, Brno; jordankova.hana@brno.cz

RNDr. Michaela Králíková, PhD., antropoložka, Údolní 13, Brno; misakralik@seznam.cz

PhDr. Irena Loskotová, asistentka, ÚAM FF MU, Arne Nováka 1, 602 00 Brno; irena@phil.muni.cz

PhDr. Miroslava Menšíková, historička, Planinka 12, 621 00 Brno; planinka@volny.cz

PhDr. Jiří Mikulka, historik (t. č. programový pracovník), vedoucí prezentačního útvaru Moravského zemského muzea v Brně, Zelný trh 6, Brno; jmikulka@mzm.cz

Mgr. Jan Obrovský; archivář, Oddělení knihovnických a dokumentačních služeb Moravského zemského muzea v Brně, Zelný trh 6, Brno; jobrovsky@mzm.cz

Mgr. Aleš Pavelka, středoškolský učitel, Střední pedagogická škola, Komenského 5, Boskovice; Pavelka.Ales@seznam.cz

PhDr. Rudolf Procházka, CSc., Archaia Brno, o.p.s., Česká 156/6, Brno; Archeologický ústav AVČR v Brně, Královopolská 147; Rprochazka@archaiabrno.cz

Mgr. Martina Soukupová, odborná archivářka, Archiv města Brna, Přední 2, Brno; soukupova.martina@brno.cz

Mgr. Martina Straková, asistentka kurátora sbírky užitého umění, Moravská galerie v Brně, Husova 14, Brno; strakova@moravska-galerie.cz

PhDr. Zdeněk Šimeček, Fišova 16, Brno

Michal Tejček, odborný archivář, Státní okresní archiv Klatovy, Mayerova 128/V, Klatovy; tejcek@soaplzen.cz

MUDr. Lenka Vargová, Ph.D., odborná asistentka Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Kamenice 3, Brno; vargova@med.muni.cz

Mgr. Martin Vlček, kurátor sbírkových a mobiliárních fondů NZM Praha, Muzeum českého venkova Zámek Kačina, Zámek Kačina, Svatý Mikuláš 51, Kutná Hora; martin.vlcek@nzm.cz

Mgr. Veronika Wihodová, odborná archivářka, Archiv města Brna, Přední 2, Brno; wihodova.veronika@brno.cz

Mgr. Vlasta Zatloukalová, DiS., MZLU, Zemědělská 1, Brno; vlazat@volny.cz

POKYNY REDAKCE

Forma odevzdání příspěvků do sborníku Brno v minulosti a dnes

1. **Termíny:**
   ohlášení příspěvku nejpozději do konce května každého roku
   odevzdání příspěvku do prvního týdne měsíce září každého roku

2. **Příspěvky:**
   Mohou být zařazeny do oddílu:
   články, studie– 5–30 stran
   materiály a edice– do 35 stran
   Texty rozsáhlejší otiskujeme ve sborníku výjimečně, je lépe kontaktovat redakci a domluvit se na jiné formě vydání, například supplementu.

3. **Formát textu:**
   Texty prosím odevzdávejte v elektronické formě, ve formátu programu Microsoft Word (formát RTF, DOC). Formát T602 akceptovat nelze.

a) Nezadávejte nějaké opravdu speciální formáty textu nebo fonty písma – pro psaní prosím použijte Times New Roman velikost 12, řádkování 1,5.
b) Odsazení prvních řádků sloupců je vítáno, ne však tehdy, je-li vyráběno mezerníkem. Tuto funkci buď nastavte ve formátu textu, nebo proveďte tabelátorem.
c) Nedělte slova ručně ani automaticky, nezadávejte ručně ani konce řádků v plynulém textu odstavce (klávesou Enter).
d) Pokud je v textu tabulka, dodejte raději také zvlášť, protože u tabulek při konverzi někdy dochází k prapodivným „úchylkám“ – ne po stránce obsahové, ale po stránce grafické. Pokud máte grafy a tabulky v Excelu, předejte nám je v Excelu. Budou-li vloženy v textu, naznačte jejich umístění.

4. **Poznámky:**
   Budou pod čarou umístěny později, nyní oddělte vlastní text a text poznámek jako samostatné texty tak, aby obě části nebyly propojeny automatickým poznámkováním Wordu; v textu označte místa poznámek horním indexem a stejně tak i v textu samotných poznámek. Nevkládejte poznámky do různých závorek či vykřičníků dovnitř textu!
   Pro úpravu bibliografie a poznámek striktně použijte úzus BMD.

5.
   Vyvarujte se seznamu literatury na závěr příspěvku, literaturu uvádějte pomocí bibliografických odkazů v poznámkovém aparátu. Při citacích archivních pramenů si zjistěte přesné názvy archivů a fondů, uvádějte inv. č.

6. **Přílohy:**
   Přílohy jsou černobílé i barevné, přílohami mohou být i plány či mapy velkého formátu.

Je třeba uvést jejich seznam s přesnými citacemi, včetně jejich původu, autora či uložení.

Samotné přílohy ve formě fotografií, diapozitivů nebo v digitální podobě — v posledním případě se nejdříve domluvte na formátu souboru a jeho vlastnostech. Vyhněte se laserovým a jiným kopiím.

7. Resumé:

Rozsah – u článku maximálně 1 strana, u studie 1–2 strany českého textu, který dáme přeložit. Je možno jej odevzdat již v německém překladu. Pokud bude váš příspěvek zařazen svou povahou mezi materiály, není resumé třeba.

8.

Příspěvky zašlete nebo nejlépe osobně přineste do Archivu města Brna, případně je lze zaslat na adresu: cervena.radana@brno.cz. Digitální přílohy prosíme na CD-R. Ke svému příspěvku přiložte také kontaktní **adresu včetně e-mailu (pokud se tak již nestalo) a telefon.**

Další pokyny k úpravě textu

1. **Zkratky –** používejte pouze u opravdu vžitých výrazů (aj., apod., atd., RNDr. …), na konci s tečkou. Nekraťte prosím v textu slova jako například – např., respektive – resp., mj. – mimo jiné a podobná. V plynulém textu to působí podivně.
   Neužívejte prosím ani zkratku pozn., nejedná-li se o část bibliografického údaje. Rozepisujte slovo poznámka. Pozor, slovo „viz" není zkratka, ale imperativ slovesa vidět, takže ne viz poznámka, ale viz poznámku…

2. **v citacích užívejte zkratek –** rkp. č., rkps. č. (při plurálu), inv. č., č.p., č.j., sign.

3. **iniciály křestních jmen –** mezi písmeny uvádějte mezery (X. X. XXXXXXXXX)

4. **číselné údaje –** nižší údaje (do tisíců) vždy vyjadřujte slovně. Výjimku tvoří pouze letopočty, data a spojení čísel se zkratkami (40 mm). Číslice a pomlčka nejsou odděleny mezerami (2–3 osoby). U tisícových a vyšších údajů je normou forma X XXX, tedy s mezerou, ale ne s „tisícovou" tečkou! Forma X XXX neplatí u signatur a letopočtů…

5. **data –** vždy arabskou číslicí.
   Letopočet v žádném případě nezkracujte na poslední dvojčíslí (žádné 1977–83), ale vždy jej vypisujte celý (1977–1983). Mezi letopočty a pomlčkou nedělejte mezery.

Co se týká plně uvedených dat (i s uvedením dne a měsíce), jsou zde k dispozici dvě formy:

a) číselné vyjádření s mezerami: xx. xx. xxxx
b) kombinované vyjádření s mezerami: xx. název měsíce xxxx

6. **datum narození a úmrtí –** narození doplňte před datem hvězdičkou * a úmrtí před datem křížkem † (Alt+0134) – forma data pak bude vypadat * xx. xx. xxxx – † xx. xx. xxxx. Mezi znakem a datem je mezera.

7. **časové údaje –** hodiny a minuty jsou od sebe odděleny tečkou, minuty a sekundy dvojtečkou.

8. **peněžní hodnoty –** peněžní částka se vyjadřuje číselně s uvedením měny, pokud jde o moderní měnu, pak s čárkou a pomlčkou a uvedením zkratky měny (12 Kč nebo Kč 12,-).

9. **složené výrazy se spojovníkem –** (Alt+0173)
v těsně spojených výrazech se užívá bez mezer (česko-anglický), je třeba si ho neplést s pomlčkou, kolem které mezery jsou. Spojovník ani pomlčku prosím nepište klávesou pro minus!.

10. **pomlčka –** (Alt+0150)
nezaměňujte se spojovníkem, ale hlavně ji nepište klávesou pro minus.

11. **interpunkční znaménka –** patří těsně za poslední písmeno slova, nedělejte mezi nimi mezery.

12. **uvozovky –** uvozovky patří těsně k výrazu, k němuž se vztahují, a to ve formě „ (Alt+0132) a “ (Alt+0147). Pro české uvozovky existuje lehká mnemotechnická pomůcka – 9966. U výrazů vkládaných a uvozovaných uvnitř textu, jež už sám v uvozovkách je, použijte prosím formu , (Alt+0130) a ‘ (Alt+0145).

13. **apostrof –** se užívá většinou při odsunutí jednotlivé hlásky (d’Elvert). Nepiště jej čárkou, ale jeho vlastní podobou (Alt+0146).

14. **závorky –** k výrazu se připojují bez mezer. Oblé závorky se používají v textu, hranaté pro uvádění příloh v textu. Hranaté závorky samozřejmě užívejte v edici – při vkládání edičních poznámek do editovaného textu (Alt+Ctrl+F a Alt+Ctrl+G). Dáváte-li do závorky celou větu, je nutno ji uvnitř závorek ukončit tečkou, pokud je v závorce pouze část věty, poznámka, pak ne. Tečky, čárky apod. se v takovém případě nacházejí až za závorkou.

15. **značka pro paragraf** – od čísla je oddělena mezerou.

16. **značka pro procenta a promile** – ve spojení s číslem je mezi číselným údajem a značkou mezera. Promile ‰ (Alt+0137).

Forma bibliografických záznamů pro poznámkový aparát BMD

Literatura

Jaroslav KUDRNA, *Materiály k německým dějinám*, Brno 1987, s. 20.
Ivan HLAVÁČEK – Jaroslav KAŠPAR – Rostislav NOVÝ, *Vademecum pomocných věd historických,* Praha 1958, s. 12–23.
František Václav PEŘINKA, *Dějiny města Kroměříže I,* Kroměříž 1913, s. 217–218, 222.
Jaroslav PÁNEK, *Města v předbělohorském českém státě,* in: Opera historica 1, 1991, s. 13–14.
August SEDLÁČEK, *Úvahy o Zrcadle Paprockého,* in: Časopis Matice moravské (dále ČMM) 31, 1907, s. 18–19.
Miroslav FLODR (ed.), *Iura originalia civitatis Brunensis. Privilegium českého krále Václava I. z ledna roku 1243 pro město Brno*, Brno 1993.
Vladimír NEKUDA (red.) a kol., *Vyškovsko*, Brno – Vyškov 1965, s. 95, 305, 337.
Jaroslav ČECHURA, *Patriciát ve struktuře českých a moravských měst 14.–16. století,* in: Časopis Národního musea – řada historická CLVII/1–2, 1988, s. 32–51.
Irena ZACHOVÁ – Stanislav PETR, *Soupis sbírky rukopisů Antonína Bedřicha Mitrovského v Archivu města Brna,* in: Studie o rukopisech, Monographia 4, Praha 1999, s. 8.
Gunilla-Friderika BUDDE, *Das Dienstmädche*, in: Ute Frevert – Heinz-Gerhard Haupt [Hrsg.], Der Mensch des 19. Jahrhunderts, Frankfurt am Main – New York 1999, s. 151.

Při opakování

J. KUDRNA [ani při uvádění jiného autorova díla již není třeba uvádět celé křestní], *Materiály*, s. 68.
J. PÁNEK, *Města v politickém systému předbělohorského českého státu,* in: Česká města v 16. až 18. století, Praha 1991, s. 20, 27–29.
TÝŽ, *Okrajové vrstvy obyvatelstva českých měst a městeček v 16.–18. století*, in: Documenta Pragensia XVI, Praha 1998, s. 49–53.
TÝŽ, *Okrajové vrstvy,* s. 50.
Tamtéž, s. 51.

Mezi jednotlivými údaji můžete použít středník.

Prameny a edice:

CDB II, s. 328, č. 324.
Srov. Archiv města Brna (dále AMB), fond T 60 Vojta František, RnDr. – osobní fond, 1902–1973 (dále fond T 60 Vojta František), inv. č. 77, kart. 1.
U citací pramenů z archivního materiálu vyberte vlastní zkratku, kterou budete používat při opakování citace (dále…). Archivní citace musí obsahovat: název archivu (při opakování používejte zavedené zkratky), značku fondu, název fondu (při opakování použijte Vámi zavedenou zkratku), inv. č. nebo signaturu, karton. Při opakování archivní citace prosím neuvádějte zkratku tamtéž.
u rukopisů neuvádět „rkp. (rkps.) inv. č.“, ale pouze „rkp. (rkps.) č.“

ročníky arabskou číslicí, svazky a díly římskou
rok–rok (pomlčka bez mezer)
číslo strany–číslo strany (pomlčka bez mezer)

Citace z internetu:

Internetové zdroje citujeme uvedením oficiálního (nezkráceného) názvu dané stránky, jenž je napsán na nejvrchnější modré liště stránky prohlížeče, dále uvádíme přístup ke zdroji a datum citace, které dokumentuje z jaké verze bylo citováno (cit. 2006-02-010 nebo citováno 10. února 2006)
Celý záznam pak vypadá takto:

Milan Kundera – Wikipedie, otevřená encyklopedie
Dostupné z http://cs.wikipedia.org/wiki/Milan_Kundera
[cit. 2006-02-10]

Personální informace zjištěné osobním kontaktem (telefonicky, e-mailem, osobně) citujeme: **osobní sdělení**

BAREVNÁ OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

Barevná příloha č. I: Kalendárium s měsíci leden–duben z misálu Oldřicha z Krumlova, ca 1423.

Barevná příloha č. II: Kalendárium s měsíci květen–srpen z misálu Oldřicha z Krumlova, ca 1423.

Barevná příloha č. III: Kalendárium s měsíci září–prosinec z misálu Oldřicha z Krumlova, ca 1423.

Barevná příloha č. IV: Oldřich z Krumlova při pozdvihování hostie při mši, misál Oldřicha z Krumlova, ca 1423.

Barevná příloha č. V: Oldřich z Krumlova v analogii mešního pozdvihování před Bohem Otcem, misál Oldřicha z Krumlova, ca 1423.

Barevná příloha č. VI: Adorující Oldřich z Krumlova ve výjevu Narození Páně, misál Oldřicha z Krumlova, ca 1423.

Barevná příloha č. VII: Oltářník Jakub Schiem z Vyškova ve vyobrazení v misálu, který byl pořízen k jeho beneficiu u oltáře Nanebevzetí Panny Marie, ca 1490–1491.

Barevná příloha č. VIII: Dominikánská řeholnice, snad v příbuzenském vztahu k oltářníkovi Jakubu Schiemovi nebo zakladatelce beneficia, týž misál.

Barevná příloha č. IX: Pravděpodobně zakladatelka beneficia Marta Salczerová, týž misál.

Barevná příloha č. X: Dva snubní prstýnky; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XI: Přes padesát dřevěných kuliček z růžence; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul.

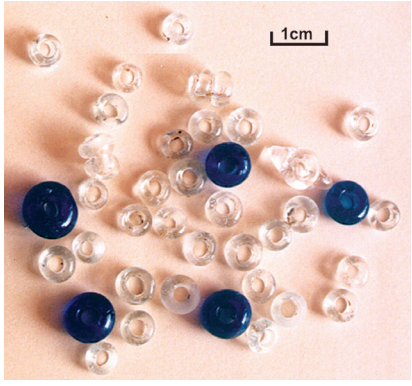

Barevná příloha č. XII: Bílé a modré skleněné korálky z růžence; 19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XIII: Zdobné barevné korálky z růženců; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XIV: Torzo růžence – dřevěné kuličky a kuželovité korálky se zbytky drátěného řetízku; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XV: Skleněné medově hnědé korálky s bílým žíháním – pozůstatek růžence; 19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XVI: Část růžence – dřevěné lakované korálky spojené drátěnými smyčkami; dekády odděleny drátěnými spirálkami; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XVII: Oválný dvoustranný ražený medailon – Benediktinský fenik; 2. polovina 18. století – 19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XVIII: Oválný dvoustranný litý medailon – Benediktinský fenik; 2. polovina 18. století – 19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XIX: Oválný dvoustranný ražený medailon s apoštoly sv. Cyrilem a Metodějem; 19. století (pravděpodobně 1863); Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XX: Oválný dvoustranný ražený medailon s apoštoly sv. Cyrilem a Metodějem; 1863; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXI: Oválný dvoustranný litý medailon s vyobrazením P. Marie Cellenské (av.) a Svaté rodiny (rev.); 18. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXII: Oválný dvoustranný ražený medailon s andělem vedoucím chlapce (av.) a Svatou rodinou (rev.); 19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXIII: Kruhový dvoustranný litý medailon s vyobrazením P. Marie Pomocnice (av.) a znaku piaristického řádu (rev.); 19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXIV: Oválný dvoustranný ražený medailon s motivem Neposkvrněného Početí P. Marie (av.) a mariagramem (rev.); 19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXV: Oválný dvoustranný ražený medailon s totožným motivem jako na XXIV, s malými odchylkami; 19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXVI: Kříž s postavou Krista ražený do tenkého plechu; 19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXVII: Do plechu ražený kříž s Kristem odlišného provedení než na XXVI; 19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXVIII: Kovový kříž s trojlístkovým zakončením ramen a s přiletovaným korpusem; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXIX: Dřevěný kříž s kovovým korpusem a plechovými objímkami na koncích ramen; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXX: Porcelánový krucifix; 19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXXI: Litý kovový křížek s Ukřižovaným, zavěšený na růženci; 18.–19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXXII: Lité kovové růžencové křížky (s Kristem či bez); 18.–19. století; Brno – Antonínská ul.

Barevná příloha č. XXXIII: Trasa hlavního prvomájového průvodu roku 1896. Situační plán města Brna 1 : 11 520, kolem roku 1900, zdroj: http://www.vilemwalter.cz/mapy/.
Na mapě: kolečko – shromaždiště průvodu, čtvereček – cíl průvodu.

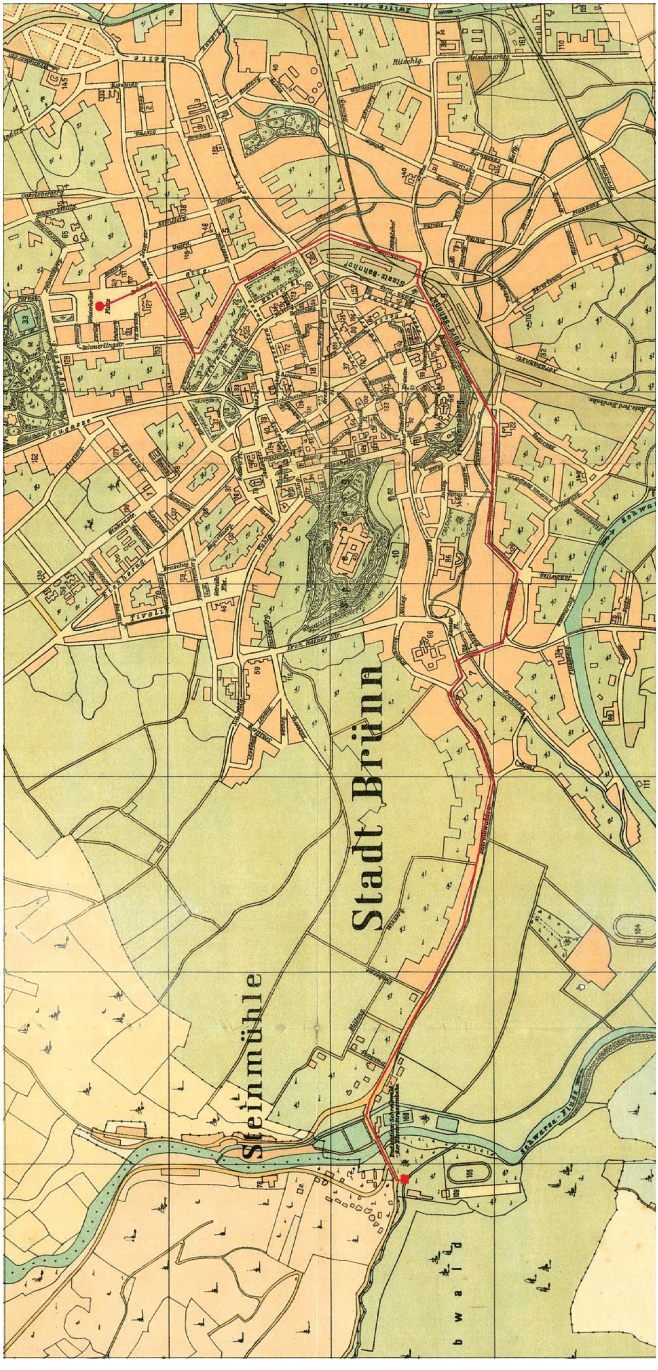

Barevná příloha č. XXXIV: Trasa hlavního prvomájového průvodu roku 1898. Situační plán města Brna 1 : 11 520, kolem roku 1900, zdroj: http://www.vilemwalter.cz/mapy/.
Na mapě: kolečko – shromaždiště průvodu, čtvereček – cíl průvodu.

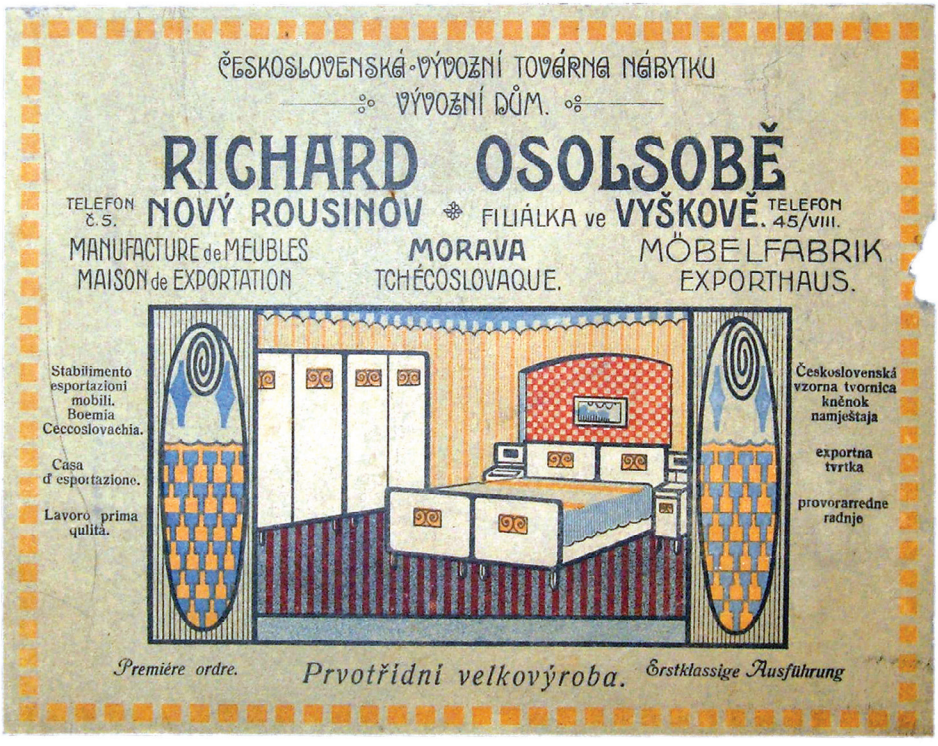

Barevná příloha č. XXXV: Reklamní leták, Československá vývozní továrna nábytku Richard Osolsobě, kolem 1910.

Barevná příloha č. XXXVI: Averz Viktorinova znakového privilegia pro Hradec nad Moravicí před restaurováním.

Barevná příloha č. XXXVII: Reverz znakového privilegia před restaurováním.

A

B

C

D

Barevná příloha č. XXXVIII: Zkoumané otisky jednoho typáře knížete Viktorina.

Barevná příloha č. XXXIX: Dochované torzo dřevěné misky ochranné schránky pečeti a jeho konfrontace se dvěmi rekonstrukcemi.

Barevná příloha č. XL: Rekonstrukce hlavní pečeti Viktorina.

Barevná příloha č. XLI: Dům u Zlaté kotvy, sídlo knihkupectví Wagnerova, Obladenova a Locatelliho.

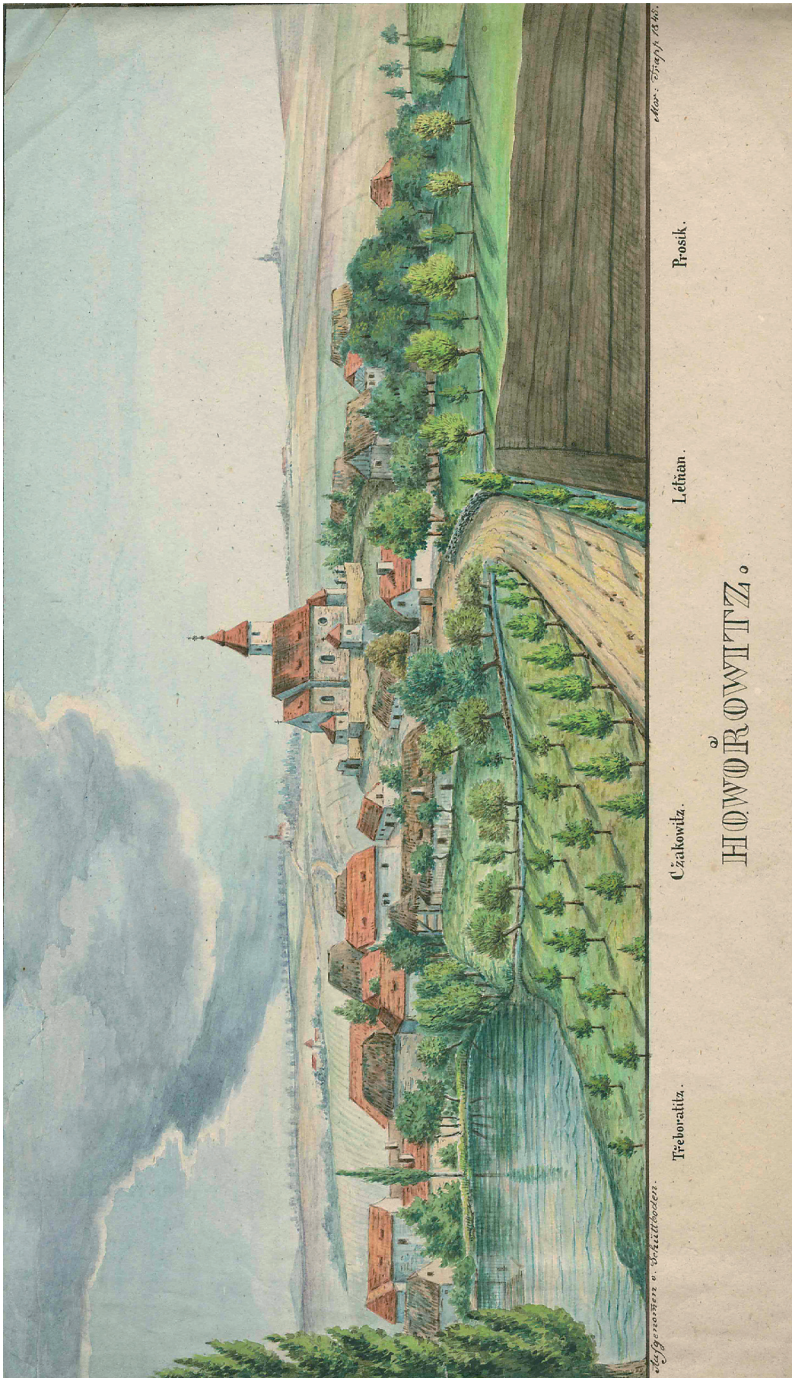

Barevná příloha č. XLII: Původní kresba Mořice Viléma Trappa, akvarel, pohled na Hovorčice u Prahy.

Barevná příloha č. XLIII: Kresba italské vily podle Mánesa, akvarel Mořice Viléma Trappa.

Barevná příloha č. XLIV: Paulownia tomentosa (plstnatá) na Biskupském dvoře v Brně. Zasadil ji pravděpodobně sám Mořic Vilém Trapp.

Poznámky

Brno v minulosti a dnes, XX
Archiv města Brna
Odpovědný redaktor PhDr. František Novák
Výkonná redaktorka Mgr. Radana Červená, Ph.D.
Sazba: Jonatán, grafické sdružení, www.jonatan.us
Tisk: Arch-polygrafické práce, spol. s r.o.